BIBLIOTHECA INDICA:

A

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY

THE ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES, Nos. 961, 973, 984, 988, 996, 1016, & 1038.

THE ÇATAPATHA BRĀHMAṆA

OF

THE WHITE YAJURVEDA,

WITH THE

COMMENTARY OF SĀYAṆA ĀCĀRYA.

EDITED BY

ĀCĀRYA SATYAVRATA SĀMAS'RAMĪ,

Associate Member of the Asiatic Society of Bengal; Editor, Author Commentator, Annotator, Compiler, Translator, and Publisher of different vedic works, &c., &c.,

VOL. I. KAṆḌA I.

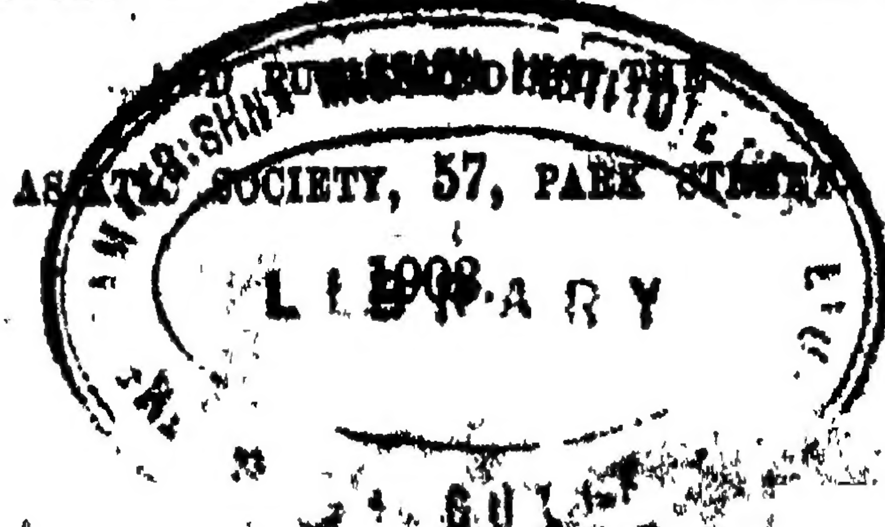
CALCUTTA:

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS,

AND PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET.

1903.

॥ शतपथब्राह्मणम् ॥

(शुक्लयजुर्वेदस्य माध्यन्दिनशाखीयम्)

श्रीमत्सायणाचार्यकृतवेदार्थप्रकाशनामभाष्येण सहितम् ॥

वङ्गदेशीयासियाटिकसमितेरनुमत्या व्ययेन च,

सामश्रमीत्युपनामाचार्यसत्यव्रतशर्म्मणा

यथामति संशोध्य सटीकं च सम्पादितम् ।

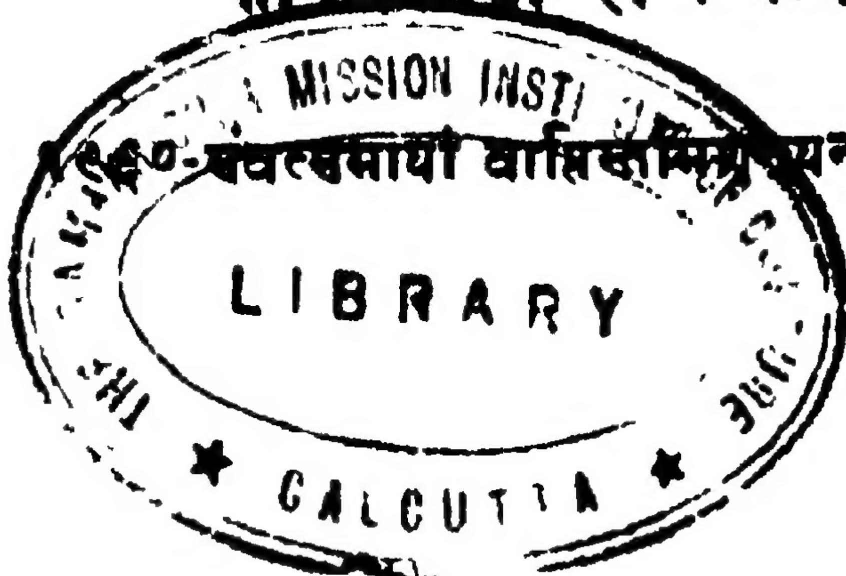
॥ १भा० । १का० ॥

(प्रथमकाण्डात्मकः प्रथमो भागः)

कालीकाता-राजधान्याम्,

१९६०-संवत्सरमायां बाप्तिस्तमिशन्यन्त्रे मुद्रितम् ॥

॥ अथ सम्पादकोक्तिः ॥

अथ माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणस्य सायणाचार्यकृतवेदार्थप्रकाशनामभाष्येण साकं सम्पादनायेच्छयास्यायितिकसमानेनानुमोदितचेष्टः प्रथमं तावदादर्शपुस्तकानां सङ्ग्रहे मनो निवेशयन् कुत्रैक मपि विशुद्धं पूर्णं च तद्भाष्यपुस्तकं नोपलभे ।

अहो बत! वेदजीवनार्याणा मिहार्यावर्त्तेऽधुना स्वाध्यायाध्ययनविधेः कृतादरतया तत्पुस्तकाना मीदृशी दुर्लभता सञ्जाता, यदेतद्भारतवेशान्तर्मणिदीपिकेव प्रस्फुरन्ती प्राच्योदीच्यप्रतीच्यावाच्यविप्रवृन्दारकवृन्दैः समुज्ज्वलन्ती विविधार्यविद्याविशिनीविकाशनविशिनीशविभा विभावयन्ती येयं विश्वराजराजनगरीव भास्वन्ती काशी पुरी, इह च बह्वन्वेषणातो नैक मप्यधेतियुतं पुस्तकं शतपथब्राह्मणीयसायणभाष्यस्यावेच्छितम् । किं वर्णयाम्यस्मत्कर्मफलगतिप्राबल्यम्! यदेतद्यपि प्रचलत्स्वाध्यायाध्ययनेषु दाक्षिणात्येष्वप्येव मेव । अद्यापि हि वैदिकक्रियाकलापकुशलाना मग्निहोत्राद्यनुतिष्ठता मार्यजातिगौरवभूतानां भूसुरसूरीणा मावासक्षेत्रं यदस्त्यन्वर्थसञ्ज्ञं पुण्यपत्तनं नाम, तत्रत्यैस्ताह मभ्यर्थित एतत्सम्पादनाय, याचितस्तैष ग्रन्थो ग्रन्थांशो वा प्रकाशायैव । कालप्रभावाद्धि तेषां पारायणमात्रपरायणतयाऽनाकाङ्क्षितार्थबोधत्व मेवात्र निदान मभिगम्यते ।

एव मपि, प्रवृत्तस्य पश्चादनुसरणं नोचितम्, अप्युचित मेव येन केन प्रकारेण कृतकृत्यतालाभाय संयतन मेवेति कृतनिश्चयः शोधने विशुद्धपाठनिर्णये चातिश्रम मुररीकृत्यैवैतत्प्रथमकाण्डस्य षण्मूलपुस्तकानि षडेव भाष्यपुस्तकानि च सङ्गृह्य कार्यारम्भः कृतः ।

समासतोऽत्र पाठभेदादिज्ञापनाय तेषां नामधेयानि चैवं कल्पितानि—

क = २४१पत्रात्मकम्, १५११-संवल्लिखितम्, पूर्णम् ।

ख = ११०पत्रात्मकम्, ३ प्र० ४ ब्रा० २कण्डिकारम्भान्तम् ।

ग = ६३पत्रात्मकम्, ६ प्र० २ ब्रा० २२कण्डिकारम्भान्तम् ।

घ = ११६—२२८ प०, ३ प्र० ४ ब्रा० २ कण्डिकान्ततः पूर्णम् ।

ङ = श्रीरामपुरकलेजीयम् (ट-स्थं मूलं), ख्रृ०१८१८-लिखितं पूर्णम् ।

च = डा०-वेबरस्य बार्लिन्-मुद्रितम् (ख्रृ० १८४६), पूर्णम् ।

छ = ८०पत्रात्मकम्, अनतिप्राचीनम् (ड-स्थं मूलम्) ३ प्रपाठकान्तम् ।

ज = १६६पत्रात्मकम्, १६६१-संवल्लिखितम्, पूर्णम् ।

झ = १६२पत्रात्मकम्, ७ प्र० १ ब्रा० १५कण्डिकाव्याख्यान्तम्, प्रायः पूर्णम् ।

ञ = २८पत्रात्मकम्, ख्रृ० १८२६-लिखितम्, पूर्णम् ।

ट = श्रीरामपुरकलेजीयम् (ङ-स्थं भाष्यम्), ख्रृ० १८१८-लि०, पूर्णम् ।

ठ = ६६पत्रात्मकम्, अनतिप्राचीनम्, ख्रृ० १८८०-क्रीतम् पूर्णम् ।

ड = ८०पत्रात्मकम्, ठ-समकालीनम् (छ-स्थं भाष्यम्), ३ प्रपाठकान्तम् ।

एषु खघयोर्योगतयैक मेव पूर्णं पुस्तकं सम्पन्न मिति वस्तुतो द्वादशै-वैतानि गण्यन्ते । तदेतद्द्वादशसु प्रथमषट्कं मूलस्यापरषट्कं भाष्यस्येति ।

मत्सम्पादितेष्वेषु षट्स्वपि भाष्यपुस्तकेषु, डा०-वेबर्-सम्पादितेष्वपि तेषु सर्वेषु, नैकस्मिन्नपि सप्तमाध्यायीयचतुर्थादिसप्तब्राह्मणानां सायणीय-भाष्यं विद्यते, अस्ति तु तत्र सर्वत्रैव हरिस्वामिकृतं भाष्यं संयोजित मिति चात्रैतद् विचिन्त्य मेव ।

अथ माध्यन्दिनशतपथस्य मूलपुस्तकानि बहून्येव लभ्यन्ते, काण्वशत-पथस्य तु दुरापत्वेऽपि तस्य च प्रायः पूर्णं जीर्णपुस्तक मेक मापादितम् ।

अथ यद्यपि प्राचीनमूलपुस्तकानि हि प्रायशः शुद्धान्येव भवन्ति, पाठभेदा अपि तेष्वदृष्टचरा एव प्रायः, तथापि लिपिकरलिपिशैलीभेदतः शोधनदोषतश्च क्वचित्क्वचिदनिवार्यपाठभिन्नता समुपलभ्यते । तद्यथा—'तिष्ठंस्तप ऽउपस्पृशति'—इति क-ख-ङ-पुस्तकेषु, 'तिष्ठन्नप उपस्पृशति'-इति

ग-च-छ-पुस्तकेषु (५ पृ०); 'यदिमांल्लोकानति'-इति कादिषु, 'यदिमाल्लोकानति'-इति ग-पुस्तकमात्रे (६४ पृ०); 'देवाꣳ३ऽआज्यपाꣳ३'-इति क-खयोः, 'देवाꣳ॒ऽआज्यपाꣳ॒'-इति गे, 'देवाँऽआज्यपाँ'-इति छे, 'देवां२॥ ऽआज्यपां २॥'-इति त्वन्यत्र (२८८ पृ०)। एवं ८पृ०— 'यद्धाध्व'-इति क, 'यद्ध्यध्व'-इति त्वन्यत्र; ३६ पृ०— 'विद्योर्भ्वो'-इति ख, 'विद्युर्भ्वो'-इति त्वन्यत्र। वर्णद्वित्वलेखविषयेऽप्येव मतिप्राचीनानतिप्राचीनपुस्तकवर्गयोर्भेदोऽवगम्यते। तद्यथा ग्रन्थारम्भे एव— 'व्रत'-इति ख-च-पुस्तकयोः, अन्यत्र तु 'व्व्रत'-इत्येव। यदि चैतच्छुक्लयजुरध्यापनव्यवहारत एव द्वित्वाध्ययनसिद्धेस्तथालेखस्यानतिप्रयोजनीयतयोपेक्षणीयत्व मेवोचितम्, तथाप्यद्यतनानां गुरुमुखानधिगतवेदविद्याना मपि पाठसौकर्याय अनतिप्राचीनपुस्तकानां मर्यादारक्षणाय चेह तथा द्वित्वपाठ एवाद्रियते भूयसा। बहुषु प्राचीनपुस्तकेष्वदृष्टत्वात् क्वचिदेकत्र दृष्टो वेबरमहोदयेनावलम्बितो वा सायणसम्मतस्य पाठोऽप्रधानीकृतोऽनेकत्र; 'द्रुपचं'-इति (७ पृ०), 'द्वैत'-इति (३६पृ०), 'माधवः'-इति (२७१ पृ०) च यथा। यत्र च क्वचित् सायणीयव्याख्यापद मवलम्ब्यैव सायणसम्मतोऽयं मूलपाठ इत्यवधारितं डा०-वेबरेण, तत्र तु तं पाठ मप्रधानीकृत्यैव टीप्पणी कृता 'सा०-सम्मत इति डा०-वेबरः'-इति, ४६० पृ०— 'अपाधत्ताभ्यायत्य'-इति यथा। प्रयोजनीयत्वेनावधृत एकपुस्तकमात्रदृष्टोऽधिकपाठस्तु बन्धनीचिह्नान्तःकृतः सर्वत्र; २४ पृष्ठस्यसप्तमपङ्क्तौ यथा।

अथेह सर्वत्र कण्डिकामुखेषु कतिचित्पदानि छेदचिह्नतः (।) पृथक्कृतानि दृश्यन्ते बहुषु पुस्तकेषु; केषुचिन्नापि। तादृशपूर्वकण्डीप्रतीकपार्थक्ये त्वद्यतनाध्यापनरीतिरेव बीजं सम्भाव्यते। अध्यापयन्ति हि यजुरध्यापकाः पूर्वकण्डीसहैवापरकण्डीप्रतीकं कण्डीनां पारम्पर्याभ्यासप्राबल्याय। तदेवैवं प्रतीकाभ्यासनं 'सन्ता'-इत्युच्यते तैः। यद्यप्येवं कण्डीमुखच्छेदोऽवैध एवेत्यस्माकम्, तथापि बहुपुस्तकानुरोधात् ग्रन्थमण्याध्यापकेन तेनोररीकृतत्वाच्चापि सम्पाद्यते तथैव।

अथात्रोदात्तस्वरितान्तरनिम्नस्य मुभयतः किञ्चिदूर्द्धमुखतिर्यग्रेखाकार मेकविधं स्वरचिह्नं (‿) दरीदृश्यते सर्वप्राचीनपुस्तकेषु ; एतत्प्रातिशाख्ये-ऽपि भाषिकस्वर इत्येकविध एवास्य स्वरो विहितः ; अतो मयापि तथैव सम्पाद्यते । केषुचिदनतिप्राचीनपुस्तकेषु कण्ठीमुखान्तकाण्डान्तयोः स्वरितत्वज्ञापकं बिन्दुत्रयात्मक मप्यपरं (...) चिह्न मवलोक्यते; तदपीह पाठान्तररूपेण प्रदर्श्यते बहुत्र । यत्तु युग्मरेखात्मकं (=) बिन्दुषट्कात्मकञ्चेति (:::) चिह्नद्वयं डा०-वेबरमहोदयेन स्वसम्पादितशतपथे प्रकाशितम्, तयोः क्वचिदधुनातनपुस्तके सम्भावितस्थितित्वेऽपि बहुपुस्तकेष्वनुपलब्धेरप्रामाणिकत्वाच्च नेह स्थिति माद्रिये ।

अथैतद्भाष्यविषयकं चास्त्यन्यविधं विचारद्वयम् । प्रथमं ननु सकलवेदभाष्यकारेण भगवता सायणाचार्येण हि शुक्लयजुषः संहिताव्याख्यानाय काण्वशाखावलम्बिता, ब्राह्मणव्याख्यानाय तु माध्यन्दिनीति कथं नामैव मसमञ्जसं कृत मिति । द्वितीयं तु सप्तप्रपाठकात्मकस्यास्य प्रथमकाण्डस्य [illegible] उवटाचार्येण परिच्छेदीकरणं तस्य, हरिस्वामिनश्च कथं सङ्गच्छत इति शम् ॥

कालीकोठा-राजधानी । ⎫ श्रीसत्यव्रतशर्म्मा ।
सं १९५९ । हृ० १९०२ । ⎭ (आवसथ, सामश्रमी, आचार्य्यश्च)

अथ

शतपथब्राह्मण-प्रथमकाण्डस्य

सूचीपत्राणि ।

॥ अथ प्रपाठकसूची ॥

॥ अथाध्यायसूची ॥

॥ अथ ब्राह्मणसूची ॥

॥ अथ कण्डिकासूची ॥

अथ मूलशुद्धिपत्रम् ।

अशुद्धम्	शुद्धम्	प्र० प्रा० क०	पृष्ठे
परिच्छिन्नं	परिच्छिन्नं	१. २. ४. ...	३५
सन्नितमं	सन्नितमं	१. २. १२. ...	३७
अग्रेपुव	अग्रेपुव	१. ३. ६०. ...	६१
तिनत्येव	तिनत्येव*	१. ४. ४. ...	७२
प्रवन्ति	प्रुवन्ति	१. ४. २२. ...	७६
कृष्णाजिनायच ...	कृष्णाजिनाय च ...	१. ५. १५. ...	८५
हेतेषां	हैतेषां	२. ५. ६. ...	२००
लब्धा चेत्र	लब्धाचेत्र	३. ३. १५. ...	२६०
(त्वा †)	(त्वा †)	३. ६. १५. ...	३०७
आहित्या	आदित्या	४. २. १७. ...	३३०
कुर्वंत	कुर्वंत	४. ६. ११. ...	३६३
चद्रमा	चन्द्रमा	५. २. २४. ...	४१९
सम्भत्या	सम्भृत्या	५. ३. ६. ...	४४५
अभ्यद्ध	अभ्यर्द्ध	६. १. ११. ...	४९८
ऽवात्तर	ऽवान्तर	६. ३. ४०. ...	५३३
यद्ममानं	यजमानं	७. ३. ३२. ...	६०४
योक्त्या	योक्त्या	७. ३. ३३. ...	६०४
व्विदेघो *	व्विदेघो	३. ३. १०. ...	२५९

स्यादेव मन्योऽन्योऽपि चाशुद्धपाठः शोधकदृष्टिदोषतः ॥

---

* "तिष्ठयत्येव"—इति पाठः स्यात् तर्कसम्मतः ।

॥ अथ विषयसूची ॥

(१ प्र० १ ब्रा०)

अथ व्रतोपायनम्। तत्र अपामुपस्पर्शनम्*, प्रसङ्गादनृतवदनेनामेध्यत्वम्†, अपां पवित्रत्वम्, अग्नेर्व्रतपतित्वम्, व्रतग्रहणमन्त्रः‡, व्रतविसर्जनमन्त्रः, अनृतवदननिन्दा, सत्यवदनप्रशंसा, व्रतग्रहणेन देवत्वलाभः, व्रतविसर्जनेन पुनर्मानुषत्वम्, अशनानशनविचारः, उपवसथनिर्वचनम्, व्रतिनो रात्रौ शयनस्थाननिर्णयश्च। अथ प्रणीताप्रणयनम्। तत्र तत्स्थाननिर्णयः, व्याहृतिचतुष्टयात्मकत्वन्मन्त्रः, तूष्णीं होमप्रसङ्गात् प्रजापतिवर्णनम्, प्रणीतास्तुतिः, अप्शब्दनिरुक्तिः, अपां वज्रत्वम्, प्रणीताप्रणयनप्रकारः, प्रणीताग्न्योर्मध्ये सञ्चरनिषेधः, तासां मया मतिहरणेऽनाप्तौ च दोषोल्लेखश्च। अथ परिस्तरणम्, पात्रासादनञ्चेति ॥

(१ प्र० २ ब्रा०)

अथ हविर्निर्वापः। तत्र शूर्पाग्निहोत्रहवण्योर्ग्रहणम्, तयोः प्रतपनम् (व्रीहियववाक्ययोः चत्वारोऽष्टौ वा दोषाः), शकटसमीपे गमनादिकम्, ततोऽग्रग्रहणविधानम्, शकटाग्निर्वापस्य प्राशस्त्यातिशयं द्योतयितुं वेदिहविर्धानयोः समत्वकथनञ्च। ततो धुरभिमर्शनम्, ईषाभिमर्शनम्, शकटारोहणम्, तद्व्रीह्यवेक्षणम्, तेभ्यस्तृणनिरसनम्, तत्स्पर्शनम्, ततस्तद्ग्रहणञ्च। तत्र देवतादेशनस्य कर्त्तव्यत्वम्, अग्नीषोमीयादिहविःष्वप्ये-तदतिदेशः, निवृत्तशेषाभिमर्शनम्, शकटादवरोहणम्, निवृत्तेन हविषा सहाग्निसमीपे गमनञ्च। ततो हविःसादनम्, तन्मन्त्रगतनाभिशब्दार्थश्चेति ॥

---

* एवमादौ तद्विधिर्बोध्यः। † एवमादौ तदुपदेशो बोध्यः। ‡ एवमादौ तदाम्नानं बोध्यम्।

(१ प्र० ३ ग्रा०)

अथ पवित्रच्छेदनम्, तन्मन्त्रस्य व्याख्यानञ्च। तत उत्पवनम्, तत्रेतिहासकथनञ्च। तत्प्रसङ्गतो वृत्रपदनिर्वचनम्, दर्भोत्पत्तिवर्णनम्, अच्छिद्रशब्दार्थोपदेशश्च। तत उदीङ्गनम्, तन्मन्त्रतात्पर्य्यकथनञ्च। ततोऽपां संस्करणम्; तैर्हविषः प्रोक्षणम्, यज्ञपात्राणाञ्च प्रोक्षणम्, ततः प्रोक्षणीनिधानस्थानविधिश्चेति॥

(१ प्र० ४ ग्रा०)

अथ कृष्णाजिनस्यादान मवधूननञ्च। तत उदकोपस्पर्शनम्, कृष्णाजिनास्तरणम्, उलूखलस्थापनम्, हविरावपनम्, वाग्विसर्गः, हविःकण्डनम्, हविष्कृदाह्वानम्, प्रसङ्गात् मनोर्ऋषभकथावर्णनम्, दृषदुपलयोः कुट्टनम्, हविर्निधानम्, हविर्निष्पवनम्, अपामुपस्पर्शनम्, हविर्विवेचनम्, तुषनिक्षेपणम्, पुनरपामुपस्पर्शनम्, अभिमन्त्रणम्, त्रिःफलीकरणञ्चेति॥

(१ प्र० ५ ग्रा०)

अथ पेषणोपधाने। तत्रादौ दृषदुपलयोरुपधानम्, प्रसङ्गतः पुरोडाशस्य मस्तिष्करूपत्वेन स्तुतिः, उपवेषनिर्वचनम्, आमात्क्रव्याच्छब्दयोर्विवक्षितार्थनिर्णयः, अयज्ञियाग्निनिर्हरणम्। ततो मध्यमकपालोपधानम्, तन्मन्त्रगतब्रह्मक्षत्रशब्दयोरभिप्रेतार्थनिर्णयः, अभिचारे तद्विशेषकथनम्, दक्षिणहस्ताङ्गुल्याभिनिधानम्, प्रसङ्गात् अमित्राह्वाययोः समत्वाख्यानम्, तत्कपालस्योपर्यङ्गाराध्यूहनम्। एवं क्रमात् सर्वकपालाना मुपधानम्, तेष्वङ्गाराध्यूहनञ्च। ततः पेषणविध्यारम्भः। तत्र कृष्णाजिनास्तरणम्, तदुपरि दृषदुपधानम्, तदुपर्युपलास्थापनम्, दृषदः पश्चात् शम्योपधानम्, उपलोपधानमन्त्रतात्पर्य्यकथनम्, दृषदि तण्डुलप्रक्षेपः, तत्पेषणम्, तन्मन्त्रतात्पर्य्यवर्णनम्, तत्राज्यनिर्वापः, तन्मन्त्रव्याख्यानञ्चेति॥

(१ प्र० ६ ब्रा०)

अथ पिष्टानां पात्र्यां संवापः। तत्र उपसर्जन्यासेचनम्, तन्मन्त्रतात्पर्य्यकथनञ्च। ततः पिष्टसंयवनम्, तन्मन्त्रतात्पर्य्यकथनम्, तद्द्वेधाकरणम्, तयोः संहरणम्, पुरोडाशकपालस्याज्याधिश्रयणस्य च समानकालतां विधातुं कर्त्तृभेदकथनम्, तदाज्याधिश्रयणमन्त्रतात्पर्य्यवर्णनञ्च। ततः पुरोडाशस्य श्रपणार्थं मग्न्युपरि स्थापनम्, प्रथनम्, अद्भिरभिमर्शनम्, पर्य्यग्निकरणञ्च। तत्र पुरोडाशपरिमाणनिर्णयः, श्रपणाभिमर्शनमन्त्रयोः किञ्चित् किञ्चिद् व्याख्यानञ्च। श्रृते पुरोडाशे तदभिवासनम्, तन्मन्त्रव्याख्यानम्, ततः पात्रीनिर्मार्जनञ्चेति॥

(२ प्र० १ ब्रा०)

अथ निर्मार्जनप्रसङ्गादाप्तगोत्पत्त्याख्यानम्। तत्राप्तानां पात्रीनिर्णेजनोदकभाक्त्वकथनम्, त्वष्टृपुत्रविश्वरूपहननाख्यानम्, तस्यैनसो निष्कृत्यर्थं यागानुष्ठानवर्णनञ्च। प्रसङ्गाद् दक्षिणाप्रशंसा, दर्शपूर्णमासयोर्दक्षिणाविचारश्च। ततो निनीतस्योदकस्याङ्गारेण प्रतपनविधानम्, व्रीहियवयोरपि पशुमेधपरिणतत्वाख्यानम्। संस्कृतस्य पुरोडाशस्य पशुत्वेन स्तुतिः, तदुपपादयितु मितिहासान्वाख्यानम्, पाङ्क्तरूपतोऽपि तस्य पशुत्वापादनम्, प्रसङ्गात् किम्पुरुषादिपशुमांसाना मभक्ष्यत्वविधानञ्चेति॥

(२ प्र० २ ब्रा०)

अथ वेदिकरणारम्भः। तत्रादौ स्फ्य-यूप-रथ-शराणा मुत्पत्तिवर्णनम्, ततः स्फ्यस्य वज्ररूपत्वेन स्तुतिः, प्रसङ्गतः स्फ्ययूपयोर्ब्राह्मणव्यवहार्य्यत्वकथनं तथा रथशरयोः राजन्यव्यवहार्य्यत्वकथनञ्च। ततः स्फ्यादानम्, तस्य तीक्ष्णीकरणम्, तन्मन्त्रव्याख्यानम्, तीक्ष्णीकृतस्य तस्य संस्पर्शनिषेधश्च। ततः

स्तम्बयजुर्हरणाख्यायिका, स्तम्बयजुर्हरणविधिः। ततः स्फ्यप्रहरणम्, तन्मन्त्रव्याख्यानम्। ततः तत्प्रहरणनिष्पन्नस्य पांशोरादानम्, तन्मन्त्रव्याख्यानम्, वेदिप्रेक्षणमन्त्रतात्पर्य्यकथनम्, उत्करे निधानमन्त्रस्याभिप्रायाविष्करणञ्च। तत्राभिचरतः प्रयोगे विशेषविधानम्, यजुषा वारत्रय मन्त्रकत्वेकवारं स्तम्बहरणोपदेशश्चेति॥

(१ प्र० ३ ब्रा०)

अथ वेदिपरिग्रहः। तत्रेतिहासाख्यानम् (अत्रैव पौराणिकवामनावतारस्य मूलश्रुतिः), वेदिपृथिव्योस्तादात्म्यकथनम्, वेदिखननेतिहासाख्यानञ्च। ततो वेदेरुत्तरपरिग्रहः, तन्मन्त्रतात्पर्य्यवर्णनम्। पूर्वोत्तरपरिग्रहयोः सङ्ख्याप्रशंसनम्, तन्मन्त्रावयवसङ्ख्याप्रशंसनञ्च। वेदेरायामविस्तृत्योर्विधानम्, वेद्यंसयोराहवनीयस्पर्शविधिः, वेदेः स्त्रीसाम्योपपादनम्, वेदेः प्राक्प्रवणत्वविधानम्, उदक्प्रवणत्वविधानम्, दक्षिणभागस्य पांशुभिरौन्नत्यकरणविधिः, अद्भिः श्लक्ष्णीकरणनिषेधश्च। ततो वेदेर्मार्जनप्रतिमार्जनमन्त्रयोर्विधानं व्याख्यानञ्च। ततः प्रोक्षण्यासादनम्, तदैवाग्नीध्रकर्तृकं स्फ्योद्यमनम्। ततः सम्प्रैषमन्त्रस्य साकल्येनानुवादः। तत्राभिचरतो विशेषविधानम्। हस्तप्रक्षालनविधिः। धृतानां हविषां यागात् प्राक्, निर्मितायां वेदेश्च बर्हिस्तरणात् पूर्वम्, स्पर्शनिषेधविधानायेतिहासाभ्याख्यानञ्चेति।

(१ प्र० ४ ब्रा०)

अथ स्रुक्सम्मार्जनम्। तत्र मानुषपात्राद् देवपात्रस्य विशेषत्वकथनम्। स्रुवस्यादानप्रतपने, जुह्वादीनां सम्मार्जनविधिः, तत्सम्मन्त्रव्याख्यानञ्च। तत स्रुचां प्राशित्रहरणम्। स्रुचां प्रतपनप्रदाने। स्रुवसम्मार्जनस्य प्राथम्यम्, स्रुक्सम्मार्जनस्य तदानन्तर्य्यम्, तस्य च लौकिकवृत्तान्तेन प्रशंसनञ्च। स्रुक्सम्मार्जनानां वेद्याग्रां माहवनीये प्रहरणविचारः। अथ पत्नीसन्नहनम्,

तत्सम्बन्धेन मनूद्य मन्त्रविधानादिकञ्च । पत्न्या आज्यावेक्षणम्, तन्मन्त्रपद-व्याख्यानञ्च । अथाज्याधिश्रयणम् । तत्र हविःश्रपणस्थानविचारः, आज्यस्या-न्तर्वेद्यासादनविचारश्च । अथाज्यस्योत्पवनम् । ततः प्रोक्षण्युत्पवनम् । तत्र मन्त्रातिदेशो ब्राह्मणातिदेशश्च । अध्वर्योराज्यावेक्षणम्, तत्प्रसङ्गात् स्वचक्षु-रवेक्षितमात्रस्यैव सत्यत्वनिर्णयः, आज्यप्रशंसायां मन्त्रलिङ्गप्रशंसनञ्चेति ॥

(२ प्र० ५ ब्रा०)

अथ जुहूपभृद्ध्रुवासु तस्याज्यस्य स्रुवेण ग्रहणं विधित्सुस्तत्समुदायस्य पुरुषावयवकल्पनया तत्साध्यस्य यज्ञस्य पुरुषतादात्म्यकथनम्, जुह्वादिषु सर्वासु स्रुक्षु स्रुवस्य प्राणरूपेण सञ्चरणोपपादनम्, स्रुक्षु आज्यग्रहणे देवता-देशनपूर्वकत्वनिवारणम् । जुहूपभृद्ध्रुवासु क्रमेणाज्यग्रहणविधानम्, तथा-ज्यग्रहणे मन्त्रविधिप्रसङ्गात् गायत्रीच्छन्दसस्त्रिपदात्वचतुष्पदात्वादिकथनम्, अनुष्टुभो वाग्रूपत्वनिर्णयश्चेति ॥

(२ प्र० ६ ब्रा०)

अथाध्वर्योरिध्मादिप्रोक्षणाय प्रोक्षण्यादानम् । तत इध्मप्रोक्षणम्, वेदिप्रोक्षणम्, बर्हिःप्रोक्षणम्, ओषध्युपनिनयनञ्च । अथ प्रस्तरग्रहणम् । ततः सन्नहनस्य विस्रंसनम्, देशविशेषे स्थापनम्, तदुपरि दर्भान्तरै-राच्छादनञ्च । ततो बर्हिषः स्तरणम् । तस्य त्रिवृत्त्वविधिः, मन्त्रविधिश्च । तदाहवनीयाग्नेः प्रबलीकरणम्, प्रस्तरस्य च तत्सन्निधौ रक्षणम् । अथ परिधिपरिधानं विधित्सोरितिहासमुखेन तदुत्पत्तिवर्णनम्, तत्परिधिस्वान्न-द्रव्यभागदेवानां नामाख्यानम्, स्वान्नाभिमर्शनञ्च । अत्रैव परिधीना मिध्मा-वयवत्वविचारः, तत्परिध्युपादानभूतवृक्षाणां परिगणनम्, तत्प्रसङ्गात् यज्ञीयवृक्षपरिगणनञ्चेति ॥

(३ प्र० १ ब्रा०)

अथ परिधीनां परिधानविधिः। तत्र तेषां मार्ज्जनविधानम्, तन्मन्त्रगतामिशब्दार्थकथनञ्च। अथ पूर्वाघारसमिदभ्याधानविधिः, तन्मन्त्रार्थवर्णनम्, तथा उत्तराघारसमिदभ्याधान-तन्मन्त्रयोर्विधानञ्च। ततो मन्त्रविशेषजपविधिः। अथ प्रस्तरस्तरणम्। तत्रादौ तृणनिरसनम्, तन्मन्त्रव्याख्यानम्, स्तौर्णस्य तस्योपरि स्पर्शनम्, जुह्वादीनां सादनपर्य्यन्तं तस्यारम्भनिषेधश्च। ततो जुह्वाः सादनम्, तन्मन्त्रव्याख्यानञ्च। उपभृतः सादनम्, ध्रुवायाः सादनम्, स्रुग्गताज्यव्यतिरिक्तस्य हविषः सादनम्। तत आसन्नानां हविषा मभिमर्शनम्, तन्मन्त्रव्याख्यानञ्चेति॥

(३ प्र० २ ब्रा०)

अथ सामिधेनीप्रकरणम्। तत्र सामिधेनीनामनिर्वचनम्, तद्वाचयितुरध्वर्योः सम्प्रैषः, सामिधेनीना मनुवचनम्, सामिधेनीनां विविधसङ्ख्याविधानादिकम्, गतश्रेरेव यजमानस्यैकविंशतिसामिधेनीविधानम्, तत्रानवान मेव ब्रूयादिति विधिश्चेति॥

(३ प्र० ३ ब्रा०)

सामिधेन्यनुवचनारम्भे हिङ्कारविधिः, प्रसङ्गादसामयज्ञनिषेधः, ततः सामिधेनीमन्त्राणां लिङ्गद्वयपरिचयो व्याख्यानानि च (इहैव 'घृताची'-पदव्याख्यानावसरे घृतशब्दोच्चारणस्याभिसमिन्धनेऽतिशयित मानुकूल्यं ख्यापयितुं विदेघमाथवकथाश्रुतिः)। ततः प्रयोगे मन्त्रपाठपरिवर्त्तनविधिः, समिध्यमानवती-समिद्धवत्योर्मध्ये धाय्ययोः प्रक्षेपविधिः, एतद्विदुषः प्रशंसाख्यानाय पुरावृत्तोदाहरणञ्च॥

(३ प्र० ४ ब्रा०)

अथाग्ने महाँऽसीति निगदस्यानुवचनविधानम्, पदशस्तद्व्याख्यानञ्च। ततः प्रवरविधिः। ततो देवेद्ध इत्यादिनिवित्पदाना मनुवचनविधिस्तद्व्याख्या-

नञ्च। तत्र आवाहननिगदस्यापि पदशो व्याख्यानम्। सामिधेन्यनुवचना-दयस्तिष्ठतैव कर्त्तव्या इति विधिः, याज्याया पाठस्त्वासीन एवेति चेति ॥

(३ प्र० ५ आ०)

सामिधेनीसमिद्धस्याग्नेर्लौकिकाग्नित आतिशय्यकथनम्, प्राणापान-श्रोत्रादिकरणग्रामविशिष्टात्मसंस्कारहेतुतया सामिधेनीनां प्रशंसनम्, सामिधेन्यनुवचनसमये प्रपतो देवस्य प्राणापानादिवियोजनहेतुत्वेन च प्रशंसनम्, सामिधेनीरनुब्रुवतो होतुरग्निसमानत्वकथनादिकञ्चेति ॥

(३ प्र० ६ आ०)

अथाघारहोमयोर्विधानम्। तत्र पूर्वाघारस्यामन्त्रकत्वम्, उत्तरा-घारस्य समन्त्रकत्वम्, तथा तयोः क्रमेणोपवेशनावस्थानलक्षणौ गुणौ च। ततः स्रुगव्याघारस्य आहवनीयदक्षिणभागस्थितिलक्षणधर्मविशेषाद्युप-देशाः, ततोऽग्निसम्मार्गनविधिः, तन्मन्त्रव्याख्यानादिकञ्चेति ॥

(४ प्र० १ आ०)

अथोत्तराघारप्रयोगः। तत्रादौ जुह्वपभृतोरादानम्, तन्मन्त्रव्याख्याना-दिकम्, ध्रुवासमञ्जनम्, श्रौत्रपत्वेनाघारस्य प्रशंसनम्, विच्छिन्नसमञ्जन मनूद्य मन्त्रविध्यादिकञ्च। पूर्वाघारस्योपांशुत्वप्रतिपादनाय मनोवाक्संवादो-पन्यासः, प्रसङ्गतः सर्वस्नौणा मान्त्रेयीत्वनिर्णयश्चेति ॥

(४ प्र० २ आ०)

अथाध्वर्योर्होतृवरणम्। तत्रादावाश्रावणम्। तत्राप्यादाविध्मबन्धन-दर्भाणां ग्रहणविधिस्तद्विचारश्च। ततो देवहोतुरग्नेर्वरणविधानम्, तन्मन्त्रस्य

भागशोऽनुवचनं व्याख्यानञ्च। तत आर्षेयहोतृवरणविधिः, तन्मन्त्रस्य च भागशोऽनुवचनं व्याख्यानञ्च। ततो मानुषहोतृवरणविधिः, तन्मन्त्रानुवचनव्याख्याने। ततो होतुर्जपविधिः, तन्मन्त्रव्याख्यानञ्च। अत्रैवापरमन्त्रस्य विधानानुवचने, तत्पर्य्याख्यानञ्च। वृतस्य होतुः सम्मार्जनविधिः, जपादिविधानञ्च। तत्प्रदेशात् होतृषदनं प्रत्यागमनम्, तत्र जपविधानम्, तज्जपमन्त्रव्याख्यानञ्चेति॥

(४ प्र० ३ श्रा०)

अथ स्रुगादापननिगदस्य भागशो व्याख्यानम्। तत आश्रावणप्रत्याश्रावणविधानानुकूला आख्यायिका, तयोर्विधानञ्च। आश्रावणादिपञ्चककाले अध्वर्य्यादीनां मौनविधिः। आश्रावणादीनां तेषां पञ्चानां व्याहृतीनां (ओश्रावय, अस्तु श्रौषट्, यज, ये यजामहे, श्रौषट्) स्वरूपकथनम्, वृष्ट्यादिकामानां विविधविधयः, आश्रावणादीनां विविधप्रशंसा चेति॥

(४ प्र० ४ श्रा०)

अथ प्रयाजसङ्ख्याविधिः। तत्राख्यायिका। प्रयाजस्याज्यद्रव्यकत्वेन प्रशंसा, तद्धोमविषये स्थाननियमश्च (अत्रैव प्रसङ्गतो रणक्षेत्रे परसैन्याक्रमणदृष्टान्तप्रदर्शनम्)। तत्प्रैषस्य चाश्रावणानन्तरकर्त्तव्यत्वोपदेशः, ततः पञ्चाना मेव प्रयाजानां क्रमशो विधानम्, तत्र जुहूपभृदोराज्यसमानयनाद्युपदेशः, तत्र सर्वत्र स्वाहाकारविधानार्थाख्यायिका, आज्यपानां देवानां परिचयदानादिकम्, अभिघारस्यैव तदाप्यायनत्वञ्चेति॥

(४ प्र० ५ श्रा०)

तेषां प्रयाजाना मेव प्रकारान्तरेण प्रशंसा, ततस्तदनुमन्त्रणमन्त्राणां विधानायाख्यायिका चेति॥

(४ प्र० ६ ब्रा०)

वसन्तादिप्रयाजदेवेष्वग्निसम्बन्धप्रतिपादिकाख्यायिका। प्रयाजदेवानां प्राथम्ये ब्रह्मवादिनां संवादः। आदिमध्यावसानेष्वनुष्ठेयाना माज्यभाग-प्रधानस्विष्टकृद्यागाना मग्निदेवताकत्वाभिधानम्। आज्यप्रशंसा, प्रसङ्गात् प्रजापतिशब्दस्येह विवक्षितार्थनिर्णयश्चेति ॥

———

(५ प्र० १ ब्रा०)

अथाग्नेयाष्टाकपालपुरोडाशविधानार्थाख्यायिका। ततो नामनिर्वचन-द्वारेण पुरोडाशस्तुतिः, आग्नेयेष्टिप्रसङ्गादग्निस्तुतिश्चेति ॥

(५ प्र० २ ब्रा०)

अथाग्नीषोमीयैकादशकपालपुरोडाशविधानार्थाख्यायिका (इहैव प्रस-ङ्गाद्वृत्रशब्दनिर्वचनम्, "इन्द्रशत्रुर्वर्द्धस्व"–इतिमन्त्रे स्वरदोषकथाश्रुतिश्च)। अथाज्यभागयोर्विधानादिकम्, तत्राज्यभागोपांशुयाजपुरोडाशाना मग्नीषो-मीयदेवताकत्वेन प्रशंसा, प्रसङ्गतः सूर्य्यादियुगलत्रयवर्णनादिकञ्च। अथो-पांशुयाजविधानम्, आज्यभागोपांशुयाजयोर्जामितापरिहाराय याज्यापुरो-नुवाक्ययोर्विलक्षणविधिविचारौ च। तत उपवासयोग्यपर्वविधानम्, आज्य-भागस्थाननियमः, आग्नेयसौम्ययोराज्यभागयोर्यज्ञचक्षुष्ट्वम्, लौकिकचक्षुः-साम्येन तत्समर्थनादिकञ्चेति ॥

(५ प्र० ३ ब्रा०)

अथामावास्यहविषां विधानार्थाख्यायिका। तत्रामावास्याशब्दनिर्वचनम्, द्वादशकपालस्यैन्द्राग्नस्य हविषो विधानम्, सान्नाय्यस्य हविषो विधानम्, तस्य च सान्नाय्यस्य सोमात्मकताकथनादिकम्, सान्नाय्यस्याधिकारिनिर्ण-

यश्च। ततोऽमावास्योपवासस्य कालविधानाय पुराकल्पाख्यानम्, तत्र मतान्तरविचारश्च। तत्र चन्द्रस्य क्षयोदयव्याजेन चन्द्रदर्शनरहितायाः अमावास्यायाः प्रशंसा, प्रसङ्गात् सूर्याचन्द्रमसोरिन्द्रत्वसमर्थनादिकञ्चेति॥

(५ प्र० ४ अ०)

अथ सान्नाय्यसिद्ध्यर्थं प्रथमं तावत् वत्सापाकरणाय शाखाच्छेदविध्यर्थवादौ, तत्र मन्त्रविधिः, मन्त्रभेदपक्षस्य चोल्लेखः। ततो वत्सानां मातृसंयोजनम्, तन्मन्त्राभिप्रायकथनञ्च। प्रसुतानां गवां मध्ये एकस्याः वत्सात् पृथक् स्पर्शनम्, तन्मन्त्रव्याख्यानञ्च। शाखागूहनस्थानविधानम्, तन्मन्त्रतात्पर्य्यकथनञ्च। तच्छाखायां पवित्रबन्धनविधानम्। अमावास्यायां रात्रौ सन्नयतः क्षीरस्यान्नार्थत्वेन नियोगात् अग्निहोत्रस्य द्रव्यान्तरविधिः। अथाध्वर्योः स्थाल्यादानविधिः तन्मन्त्रव्याख्यानम्, तत्र पवित्रस्थापनस्य तदग्रनियमस्य च विधिः, मौनकालविधिः, पयस आसेचनेऽध्वर्योर्जपविधिः। ततो वाङ्नियमविसर्जनम्। दोहनपात्रप्रक्षालनोदकस्य तत्रैव क्षीरे समर्पणम्। तदुद्वास्य दध्यर्थं तत्रातञ्चनद्रव्यक्षेपविधिः, तन्मन्त्रदेवतानामनिर्देशप्रशंसनञ्च। तत उदकवतोत्तानेन पात्रेण तत्पिधानविधिः, तन्मन्त्रगतविष्णुशब्दार्थो यज्ञ इति निर्णयश्चेति॥

(५ प्र० ५ अ०)

अथावदानस्वरूपज्ञापिकाख्यायिका (इहैव द्विजातीनां म्याज्ञयपुष्टत्वादिकथाश्रुतिः), अवदानस्येयत्ताविधानञ्च। ततः पुरोडाशस्योभयत आज्यकरणस्य प्रशंसा। अथानुवाक्यायाज्ययोः क्रमेण देवताह्वानहविःप्रदानसाधनत्वाद् शुभात्मकत्वे, तयोः समनन्तरं पूर्वं वा वषट् कुर्यादिति विचारः, पुरोऽनुवाक्यायाज्ययोर्गायत्रीत्रिष्टुप्छन्दस्त्वविधानञ्च। तत्रानु-

वाक्याया उच्चारणधर्म्मोपदेशः, तथा याज्यायाश्च। ततः पुरोऽनुवाक्या-याज्ययोर्विविधलक्षणानि। अथ याज्यानन्तरभाविनो वषट्कारस्य विभज्य विधानम्। प्रसङ्गाद् यवादिशब्दाभिधानद्वारेण दर्शपूर्णमासयागप्रशंसनम्, शुक्लकृष्णपक्षयोर्नामधेयव्यत्यासवर्णनम्, तत्प्रसङ्गादहरादिनाम-व्यत्यासवर्णनञ्चेति॥

(६ प्र० १ आ०)

अथ स्विष्टकृद्यागविधानार्थाख्यायिका। ततः स्विष्टकृन्निगदव्याख्यानम्, स्विष्टकृद्यागस्य याज्यापुरोऽनुवाक्ययोर्विधानम्, तद्याज्यानुवाक्ययोर्विलक्षण-च्छन्दस्त्वनिराकरणार्थाख्यायिका, स्विष्टकृदवदानहोमप्रदेशयोर्विशेषव्याख्या-नञ्च। अथाहवनीयगार्हपत्ययोरन्यतरस्मिन् हविःश्रपणविधानम्, तत्राग्नेः परिस्तरणविधिः, इध्माङ्गभूतशाखायास्तर्पणविधानञ्चेति॥

(६ प्र० २ आ०)

अथ प्राशित्रावदानविध्यर्थाख्यायिका (इहैव प्रजापतेर्दुहितृगमनप्रहे-लिकादिश्रुतिः)। अत्रावदानप्रकारोपदेशः, अध्वर्युसञ्चरविधानम्, ऋत्विजां स्वस्वभागप्राशनविधिः, अत्र वाचंयमत्वविधानादिकम्, तत्रापि मानुष-वाग्व्यवहारे वैष्णव्या ऋचो वैष्णवयजुषो वा जपविधिश्चेति॥

(६ प्र० ३ आ०)

अथेडावदानविध्यर्थाख्यायिका (इहैव जवाज्ञावनस्पत्यन्तो गौबन्धन-प्रक्रियादिश्रुतिश्च)। इडायाः पञ्चावत्तादिविधिः, ओष्ठयोरिडानिलिम्प-नादिकञ्च। ततो होतुरवान्तरेडावदानम्, होत्र मिडोपह्वानम्, इडा-निगदव्याख्यानञ्च। तत इडायाः प्राशनविधानम्, मार्जनविधानञ्चेति।

(६ प्र० ४ अ०)

अथोल्मुकोदूहनम् । ततः समिधा अभ्याधानम्, सम्मार्जनञ्च । अथानुयाजार्थवादः । तत्र बर्हिषः प्राथम्यकथनम्, नराशंसस्य द्वितीयत्वम्, अग्नेस्तृतीयत्वम्, ततोऽनुयाजमन्त्राणां व्याख्यानञ्चेति ॥

(७ प्र० १ अ०)

अथ स्रुचोर्व्यूहनम्, प्रसङ्गात् विवाहविधिविचारश्च (इहैव दाक्षिणात्यानां मातुलकन्योपयमनविचारश्च टीकितः) । अथ परिधीनां समञ्जनविधिः । अथ सूक्तवाकप्रैषायाश्रावणविधानम्, सूक्तवाकप्रैषमन्त्रव्याख्यानञ्च । अथ प्रस्तरादानम् जुहूपभृद्ध्रुवाणां क्रमादग्रमध्यमूलसमञ्जनविधिः, तन्मन्त्राणां व्याख्यानानि च । अथ प्रस्तरावयवानुप्रहरणम्, तत्राग्नीदध्वर्योः संवादश्च । अथ शंयुवाकप्रैषायाश्रावणविधानम्, शंयुवाकप्रैषमन्त्रव्याख्यानञ्च । ततः परिधीनामनुप्रहरणम्, जुहूपभृतोः सम्प्रहरणादिकञ्चेति ॥

(७ प्र० २ अ०)

अथ सूक्तवाकस्यैव व्याख्यानम् । तत्र सूक्तवाकशब्दनिर्वचनम्, भागशस्तन्मन्त्रव्याख्यानञ्च । अथ शंयुवाकस्यैव व्याख्यानम् । तत्र शंयुवाकशब्दनिर्वचनम्, भागशस्तन्मन्त्रव्याख्यानञ्चेति ॥

(७ प्र० ३ अ०)

अथ पत्नीसंयाजः । तत्रादावध्वर्योर्जुहूस्रुवग्रहणम्, होतुर्वेदग्रहणम्, अग्नीध आज्यविलापनीग्रहणम्, तथैवाध्वर्य्वादीनां परियाणादिकञ्च । ततः पत्नीसंयाजार्थवादः । तत्र सोमत्वष्टृदेवपत्न्यग्नीति देवताचतुष्टयस्य आज्यहविषोपांशुयजनविधिः, पत्नीसंयाजस्येडान्तत्वविधानम्, वेदस्योत्पत्तिविनि-

योगविध्वंसनविधानानि, अग्नीदध्वर्य्योः संवादादिकञ्च। अथ समिष्टयजुर्होमविधिः, समिष्टयजुर्नामनिर्वचनञ्च। ततः प्रणीतानिनयनविधानम्, फलीकरणानन्तरस्थापितकणाना मुत्करे क्षेपणादिविधयश्चेति ॥

(७ प्र० ४ ब्रा०)

अथ पूर्णपात्रस्य निनयनविधानम्। तत्र दक्षिणामाहात्म्यवर्णनम्, देवयानपितृयाणवर्णनम्, अपां शान्तिकरत्वाभिधानम्, पूर्णपात्रमन्त्रविधानम्, मुखोपस्पर्शनञ्च। अथ विष्णुक्रमक्रमणविधानम्। तत्राख्यायिकादिकथनञ्च। तत्र प्राङ्प्रेक्षणम्, स्वःप्रेक्षणम्, सूर्य्यावेक्षणम्, रश्म्युदीक्षणम्, इहैव प्रसङ्गतो ब्राह्मणानां ब्रह्मवर्चसकामनाया एवौचित्यश्रुतिः, सूर्य्यावर्त्तनम्, गार्हपत्योपस्थानम्, पुत्रनामग्रहणम्, आहवनीयोपस्थानञ्च। अथ व्रतविसर्जनविधानम्। तत्र तन्मन्त्रविधिः, तेन पुनर्यथावन्मानुषत्वलाभसिद्धिश्चेति ॥

अथ सन्त्याल्लोच्यवचनसूची।

"अग्निर्वै देवानां व्रतपतिः" १. १. २. *

"अग्निर्वै देवानां नेदिष्ठम्" ५. १. ११.

"अग्निर्वै देवाना मद्धातमाम्" ५. १. ९.

"अग्निर्वै देवानां मृदुहृदयतमः" ५. १. १०.

"अग्निर्वै योनिर्यज्ञस्य, स ततः प्रजायते ४. ३. ११.

"अग्निर्वै स देवस्तस्यैतानि नामानि,— शर्व इति यथा प्राच्या आचक्षते, भव इति यथा वाहीकाः, पशूनाम्पती रुद्रोऽग्निरिति तान्यस्याशान्तान्येवेतराणि नामान्यग्निरित्येव शान्ततमम्" ६. १. ८.

"अग्निर्वै सर्वा देवताः" ५. १. ८.

---

* प्रथमप्रपाठकीयप्रथमब्राह्मणस्य द्वितीयकण्डिकायां श्रुत मित्यर्थः।

"अग्निर्वै होता" ३. ३. २४.

"अग्नीषोमीयꣳ हि पौर्णमासं हविर्भवति" ७. १. २.

"अथ यदब्रवीद्विन्द्रश्चनुर्वंशत्विति, तस्मादु हैन मिन्द्र एव जघान" ५. २. १०.

"अथैषा गतिरेषा प्रतिष्ठा य एष तपति तस्य ये रश्मयस्ते सुकृतोऽथ यत्परं भाः प्रजापतिर्वा स स्वर्गो वा लोकस्तदेव मिमांल्लोकान्समारुह्याथैतां गति मेतां प्रतिष्ठां गच्छति" ७. ४. १०.

"अदन्तकः पूषा" ६. २. ७.

"अद्भिर्वा इदं सर्वं माप्तम्" १. १. १४.

"अध्वरो वै यज्ञः" ३. ३. ३८, ३९, ४०.

"अनिरुक्तः प्रजापतिः" १. १. १३.

"अनिरुक्तो वै प्रजापतिरनिरुक्तान्याज्यानि" ४. ६. २०.

"अनुवाक्या, अथ याज्या, अथ वषट्कारः, अथ सा देवता, यस्यै देवतायै हविर्भवति, × × × तदवदानं यत् पञ्चमम्" ५. ५. ७.

"अन्तरिक्षं वा अनु रक्षश्चरत्यमूल मुभयतः परिच्छिन्नम्, यथायम्पुरुषो ऽमूल उभयतः परिच्छिन्नोऽन्तरिक्ष मनुचरति" १. २. ४.

"अन्धो भगः" ६. २. ६.

"अन्धो वा बधिरो वा भविष्यसीत्येता वै मुख्या आर्त्तयः, × × ×, अप्रजा अपशुर्भविष्यसीति प्रजा वै पशवो मध्यम्, × × ×, अप्रतिष्ठितो दरिद्रः क्षिप्रेऽमुं लोक मेष्यसीति" ४. ६. १६–१८.

"अपि हि भूयाꣳसि शताद् वर्षेभ्यः पुरुषो जीवति" ७. ४. १९.

"अमृतं वा आपः" ७. ४. ७.

"अमेध्यो वै पुरुषो यदनृतं वदति" १. १. १.

"अयं लोको बर्हिः" ३. ३. २४.

"अश्रद्धा मनुष्यान् विवेद,— ये यजन्ते, पापीयांसस्ते भवन्ति; य उ न यजन्ते, श्रेयांसस्ते भवन्तीति" २. ३. २४.

"अष्टाक्षरा वै गायत्री" ६. १. २३.

"अस्ति वै पत्न्या अमेध्यं यदवाचीनं नाभेः" २. ४. १३.

"आपो हि कुशा, अन्नं यजुः" २. ४. ३.

"इद मधु पयो हित मिदᳪ हि यदा वर्षत्यथौषधयो जायन्त ओषधी-
र्जग्धापः पीत्वा तत एष रसः सम्भवति" २. ४. २५.

"इन्द्रः सर्वा देवता" ५. २. २२.

"इयं वै पृथिवी प्रतिष्ठा" ७. ४. ११.

"इयं वै पृथिव्यदितिः" २. ४. १५.

"उभयं वा एतदग्निर्देवानाᳪ होता च दूतश्च" ४. १. ३.

"ऋणᳪ ह वै जायते। योऽस्ति स जायमान एव देवेभ्य ऋषिभ्यः पितृभ्यो
मनुष्येभ्यः—" ५. ५. १–५.

"ऋतवो ह वै प्रयाजास्तस्मात् पञ्च भवन्ति ; पञ्च ह्यृतवः × × ×
वसन्तो वै समित्, ग्रीष्मो वै तनूनपात्, वर्षा वा इडः, शरद् वै
बर्हिः, हेमन्तः × × × स्वाहास्वाहेति" ४. ४. १, ६–१२.

"एकादशाक्षरा वै त्रिष्टुप्" ६. १. २४.

"एतᳪ हविर्यज्ञं दवृशुर्यद्दर्शपूर्णमासौ" ५. ५. २३.

"एतद्वै देवानां प्रियं धाम यदाज्यम्" २.५.१७.

"एतद्वै संवत्सरस्य स्वं पयो यदाज्यम्" ३. ३. ५. [२. ६.१७.

"एतानि वै तेषा मग्नीनां नामानि, यद् भुवपतिर्भुवनपतिर्भूतानाम्पतिः"

"एति दक्षिणा मन्वारभ्य यजमानः" ७. ४. १.

"एते वै त्रयो देवा यद्वसवो रुद्रा आदित्याः" ३. १. १२. [५. १. ३.

"एत् पुरोडाश मेव कूर्मं भूत्वा सर्पन्तं ते ह सर्व एव मेनिरेऽयं वै यज्ञ इति"

"एष उ वा इमाः प्रजाः प्राणो भूत्वा बिभर्त्ति, तस्माद्देवाह भारतेति"

"एष एव वृत्रो यच्चन्द्रमाः" ५. ३. १३. [३. ४. २.

"एष यज्ञो देवलोक मेवाभिप्रैति" ७. ४. १.

"एष वै श्रेष्ठो रश्मिर्यत् सूर्यः" ७. ४. १६.

"ऐन्द्राग्नᳪ ह्यामावास्यᳪ हविर्भवति" ७. १. ४.

"किन्त्वेवत्वान्याभ्यानीति प्राणापत्यानीति ह ब्रूयात्" ४. ६. २०.

"क्षत्रं वै जुहूर्विश इतराः स्रुचः । × × × । उपर्यासीनं क्षत्रिय मधस्तादिमाः प्रजा उपासते" ३. १. १५.

"गृहा वै गार्हपत्यः" १. १. १९ ; ७. ४. १८.

"गृहा वै प्रतिष्ठा" १. १. १९ ; ७. ४. १८.

"गृहा हि पशवः" ६. ४. १४.

"चत्वारि वाचः,—एहीति ब्राह्मणस्य,

आगह्यि-आद्रवेति वैश्यस्य च राजन्यबन्धोश्च,

आधावेति शूद्रस्य" १. ४. १२.

"चमसो देवपानः" ३. ४. १४.

"छन्दांसि वा अनुयाजाः" ६. ४. १४.

"जघनार्द्धो वा एष यज्ञस्य यत् पत्नी" २. ४. १२.

"जायैव हविष्कृत्" १. ४. १३.

"तदु तदातिविद्यान्य मिव" ३. ३. ८.

"तदु हाषाढ़ः सावयसोऽनशन मेव व्रतं मेने" १. १. ७.

"तदु होवाच याज्ञवल्क्यः,– यदि नाश्नाति पितृदेवत्यो भवति, यद्यु अश्नाति देवानत्यश्नाति ; × × × तस्मादारण्य मेवाश्नीयात्" १. १. ९, १०.

"तदेतद्धोतुः कर्म। स यदि मन्येत न होता वेदेति, अपि स्वय मेव यजमानोऽनुमन्त्रयेत" ६. ४. ४.

"तद्धेव ब्राह्मणेनैष्टव्यं यद् ब्रह्मवर्चसी स्यादिति" ७. ४. १६.

"तद्वा एष एवेन्द्रो य एष तपत्यथैष एव वृत्रो यच्चन्द्रमाः" ५. ३. १८.

"तद्वेवानवक्लृप्तं यो मनुष्येष्वनश्नत्सु पूर्वोऽश्नीयादथ किमु यो देवेष्वनश्नत्सु पूर्वोऽश्नीयात्; तस्मादु नैवाश्नीयात्" १. १. ८.

"तस्मात् व्यङ्गुला वेदिः" २. ३. ९.

"तस्मादिमा मानुष्यस्त्रियस्तिर इवैव पुंसो जिघत्सन्ति" ७. ३. १२.

"तस्मादेतेषां पशूनां नाग्निस्तय मकरान्तमेधा हैते पशवः" ७. १. ९.

"तानि हैतानि (आज्यानि) यजमानदेवत्यान्येव ; यजमानो ह्येव स्वे यज्ञे प्रजापतिः ; एतेन ह्युक्ता ऋत्विजस्तन्वते तं जनयन्ति" ४. ६. २०.

"तेजोऽसि, शुक्र मसि, अमृत मसि (आज्य!)" २. ४. २८.

"त्रिवृत्प्रायणा हि यज्ञास्त्रिवृदुदयनाः" ३. २. ५.

"त्वष्टा वै सिक्तं रेतो विकरोति" ७. ३. १०.

"त्वष्टुर्ह वै पुत्रः त्रिशीर्षा षडक्ष आस, तस्य त्रीण्येव मुखान्यासुः। तद्यदेवँ रूप आस, तस्माद् विश्वरूपो नाम" ५. २. ६.

"दातृभिर्वा इतरँ शवं स्पृण्वन्ति" ७. १. १८.

"दीर्घायुत्व माशास्ते × × ×, सुप्रजास्त्व माशास्ते × × ×, भूयो हविष्करण माशास्ते × × ×, प्राणानाशास्ते × × ×, दिव्यं धामाशास्ते × × ×; पश्चाशिषः करोति" ७. २. १३–१७.

"देवाना मन्नं यज्ञङ्गमाः" ५. ३. ५.

"द्वन्द्वं पात्राण्युदाहरति—" १. १. २२. [३. २. १०.

"द्वादश वै मासाः संवत्सरस्य पञ्चर्त्तव एष एव प्रजापतिः सप्तदशः"

"द्वादश वै मासाः संवत्सरस्य पञ्चर्त्तवस्त्रयो लोकास्तद्विंशतिरेष एवैकविंशो य एष तपति" ३. २. ११.

"द्वादशाक्षरा वै जगती" ६. १. २५.

"द्वे वा आहुती, सोमाहुतिरेवान्याज्याहुतिरन्या ; तत एषा केवली यत् सोमाहुतिरथैषाज्याहुतिर्यद्धविर्यज्ञो यत् पशुः" ५. ५. १०.

"नव व्याहृतयो भवन्ति ; नव वै पुरुषे प्राणाः" ४. ३. ५.

"न वा एतेषां (माषाणां) हविर्गृह्णन्ति" १. १. १०.

"नासामा यज्ञोऽस्ति" ४. ३. १.

"पञ्च व्याहृतयो भवन्ति,— ओ श्रावय, अस्तु श्रौषट्, यज, ये यजामहे, वौषडिति" ४. ३. १६.

"पवित्रं वा आपः" १. १. १.

"पशुर्ह वा एष आलभ्यते यत् पुरोडाशः" २. १. ५.

"पयोत्क्लेदनीं न कुर्वन्ति ; रक्षसाᳩं हि स भागः" ७. ३. ३५.

"पुरा विदूर मिवोदितोऽथैन मेताᳩं रात्रि मुपैव न्याश्नवते, सोऽस्य व्याप्त मापद्यते। तं ग्रसित्वोदेति। स न पुरस्तान्न पश्चाद् ददृशे" ५. ३. १८, १९.

"पुरुषᳩं ह वै देवा अग्रे पशु मालेभिरे" २. १. ६.

"पुरुषो वै यज्ञः" २. ५. १.

"पूर्वार्द्धो वै यज्ञस्याध्वर्युर्जघनार्द्धः पत्नी" ७. ३. ३.

"पूर्वार्द्धो वै शिरः" २. ६. १२. [५. २. १२.

"पूर्वाह्णे देवा अशन मभिहरन्ति, मध्यन्दिने मनुष्याः, अपराह्णे पितरः"

"पौर्णमासं हविः" ५. १. ६.

"प्रजापतिर्यज्ञः" १. १. १३.

"प्रजा वै नरः" ४. २. २०.

"प्रतिष्ठा हि यज्ञाः" ६. ४. १४.

"प्रयाजानुयाजा वै देवा आज्यपाः" ३. ४. १७.

"प्राङ् प्रेक्षते ; प्राची हि देवानां दिक्" ७. ४. १३. [५. ४. १२.

"प्राची हि देवानां दिक्। × × ×। उदीची हि मनुष्याणां दिक्"

"प्राची हि देवानां दिगथो उदक्प्रवणोदीची हि मनुष्याणां दिग् दक्षिणतः पुरीषं प्रत्युदूहत्येषा वै पितॄणाम्" २. ३. १७.

"प्राणो वै वातः" १. १. १४.

"ब्रह्म वै पलाशः" २. ६. १९.

"ब्रह्म ह्यग्निः" ३. ४. २.

"ब्रह्मा वा ऋत्विजां भिषक्तमः" ६. २. १९.

"ब्रह्मा वै यज्ञस्य दक्षिणत आस्तेऽभिगोप्ता" ६. २. १८.

"ब्राह्मणो हि रक्षसा मभिहन्ता" १. ४. ६.

"मध्यं वै नाभिः" १. २. २३.

"मनश्च ह वै वाक् च युजौ देवेभ्यो यज्ञं वहतः" ३. ६. १.

"मनसा वा इदꣳ सर्वं माप्तम्, तन्मनसैवैतत् सर्वं माप्नोति" ६. २. २२.

"मनो वै देववाहनम् ; मनो ह्यदं मनस्विनं भूयिष्ठं वनीवाह्यते" ३. ५. ९.

"मस्तिष्क एव पिण्डानि" १. ५. २.

"मिथुनꣳ ह्येकश्चैका च × × ×, मिथुनꣳ हि द्वौ च द्वे च × × ×, मिथुनꣳ हि त्रयश्च तिस्रश्च × × ×, मिथुनꣳ हि चत्वारश्च चतस्रश्च × × ×, नो ह्यत ऊर्द्ध्वं मिथुन मस्ति ; पञ्च-पञ्चेति ह्येवैतदुभयं भवति" ४. ५. ७, ८, ९, १०, ११.

"मेध्या वा आपः" १. १. १.

"य एव देवाना मासीत् सोऽयवा × × ×, योऽसुराणां स यवा × × ×, सन्द मन्तः, सगरा रात्रिः, यथा मासाः, सुमेकः संवत्सरः" ५. ५. २९.

"यच्छुक्लं तदाग्नेयम्, यदार्द्रं तत्सौम्यम् × × × । अग्नीषोमयोर्ह्येतावती विभूतिः प्रजातिः । सूर्य्य एवाग्नेयः, चन्द्रमाः सौम्यः ; अहरेवाग्नेयꣳ, रात्रिः सौम्या ; य एवापूर्यतेऽर्द्धमासः स आग्नेयः, योऽपक्षीयते स सौम्यः" ५. २. २३, २४.

"यजमानो वै प्रस्तरः" ९. ३. ४४ ; ७. १. ११, १४, १६.

"यजमानो वै यज्ञपतिः" १. २. १२.

"यजमानो वै हव्यदातिः" ३. ३. २४.

"यज्ञ उवाच,— ब्राह्मणास्त्वेव तृप्त मनु तृप्येय मिति" ६. १. २८.

"यज्ञो वा आपः" १. १. १२.

"यज्ञो वा ऋतस्य योनिः" ३. १. १६.

"यज्ञो वै विष्णुः" १. २. १३.

"यज्ञो वै श्रेष्ठतमं कर्म्म" ५. ४. ५.

"यज्ञो वै स्वर्" १. २. २१.

"यत्स्विष्टाग्नौ जुहोति, तदवदानं नाम" ५. ५. ९. [५. ३. ३.

"यथा ज्ञातिभ्यां वा सखिभ्यां वा सहागताभ्याꣳ समान मोदनं पचेदजं वा"

"यथा मधु मधुकृतो निर्द्धयेयुः" ५. १. १.

"यदस्यै पृथिव्या अनामृतं देवयजन मासीत्, तच्चन्द्रमसि न्यदधत ; तदेत-
च्चन्द्रमसि कृष्णम्" २. ३. १८. [७. ४. २३.

"यद् ब्रूयादिद मह१ँ सत्यादनृत मुपैमीति, तदु खलु पुनर्मानुषो भवति"

"यद्यपि बह्व्य इव स्त्रियः सार्द्धं यन्ति, य एव तास्वपि कुमारक इव पुमान्
भवति, स एव तत्र प्रथम एति" २. ४. ६.

"यद्वै नेत्युच्यते, ओ मिति तत्" ३. ३. ३०.

"यथा च हि वा ऽअयथा यथेतीवाथ येनैतेषा१ँ होता भवति, तद् यावि-
होत्र मित्याचक्षते" ५. ५. २६.

"यां वै काञ्च यज्ञ ऋत्विज आशिष माशासते, यजमानस्यैव सा" ७. २.२१.

"यावती वै वेदिस्तावती पृथिवी" २. ६. ६.

"यावद्वेवास्येह मानुष मायुस्तस्मा एवैतदुपतिष्ठते" ७. ४. १८.

"येन वाहनेन धावयेत्, तद्विमुच्य ब्रूयात् पाययतैनत् सुहितं कुरुतेति ।
एष उ वाहनस्यापह्नवः" ६. ४. ६.

"योषा वा आपो वृषाग्निः" १. १. १८.

"योषा वै पत्नी रेत आज्यम्" २. ४. १८.

"योषा वै वेदिर्वृषाग्निः" २. ३. १५.

"योषा वै वेदिर्वृषा वेदः" ७. ३. २१.

'रेतो वा आज्यम्" ७. ३. ७.

"रेतो वै सोमः" ७. ३. ६.

"वज्रो वा आज्यम्" ४. ४. ४.

"वज्रो वा आपः" १. १. १७.

"वाग्वै यज्ञः" १. २. २.

"वामनो ह वै विष्णुरास" २. ३. ५.

"विदेघो ह माथवोऽग्निं वैश्वानरं मुखे बभार । × × । तस्य ह गोतमो राहूगण ऋषिः पुरोहित आस । तस्मै ह स्मामन्त्र्य-
माणो × × ऽग्निर्वैश्वानरो मुखादुज्जज्वाल । तं न शशाक धार-

यितुम्। सोऽस्य मुखाग्निष्पेदे। × ×। तर्हि विदेघो माथव आस सरस्वत्याम्। स तत एव प्राङ् दहन्नभीयायेमां पृथिवीम्। × ×। स इमाः सर्वा नदीरतिददाह; सदानीरेत्युत्तराद् गिरेर्निर्धावति, ताᳬं हैव नातिददाह। ताᳬं ह स्मैतां पुरा ब्राह्मणा न तरन्त्यनतिदग्धाग्निना वैश्वानरेणेति। तत एतर्हि प्राचीनं बहवो ब्राह्मणास्तद्धाक्षेत्रतर मिवास स्रावितर मिवास्वदित मग्निना वैश्वानरेणेति। तदु हैतर्हि क्षेत्रतर मिव ब्राह्मणा उ हि नून मेनद्यज्ञैरसिष्वदन्। सापि जघन्ये नैदाघे सं मिवैव कोपयति तावच्छीतानतिदग्धा ह्यग्निना वैश्वानरेण। स होवाच विदेघो माथवः,— क्वाहं भवानीति? अत एव ते प्राचीनं भुवन मिति होवाच। सैषाप्येतर्हि कोसलविदेहानां मर्यादा ते हि माथवाः" १. ४. १०—१७.

"वृषा हि मनः, वृषा हि स्रुवः; × × योषा हि वाक्, योषा हि स्रुक्" [१. ४. ४, ४।

" विपतितलोमेव पापः पुरुषो भवति" ४. ५. ५.

"शान्तिरापः" ६. २. ६.

"शिरो वै यज्ञस्याहवनीयः" २. ६. १२. [१. ५. ६.

"शिश्नं वै शोचिष्केशम्; शिश्नᳬं हीदं शिश्निनं भूयिष्ठᳬं शोचयति"

"संवत्सरो वै पिता वैश्वानरः प्रजापतिः" ४. ३. १६.

"संस्थिते यज्ञे ब्राह्मणं तर्पयितवै ब्रूयाद् यज्ञ मेवैतत् तर्पयति" ६. १. २८.

"स आज्यस्योपस्तीर्य द्विर्हविषोऽवदायाथोपरिष्टादाज्यस्याभिघारयति, सैषाज्येन मिश्राहुतिर्हूयते" ४. ६. २१.

" स इन्द्रोऽब्रवीद् × × × क्षुध इवास्मि, न वै मेदं धिनोति; यन्मा धिनवत्तन्मे कुरुतेति। तथेति देवा अब्रुवन् × × × न वा इम मन्यत् सोमाद् धिनुयात्, सोम मेवास्मै सम्भरामेति" ५. ३. ४, ५।

"स एवᳬं सर्वतोऽभिभिर्गुप्यमानः स्वर्गं लोकᳬं समश्नुते" ४. ६. १५.

"स एष देवयानो वा पितृयाणो वा पन्थाः ७. ४. २.

"स एषोऽग्निरृतुभ्यामक्तः समिधोऽ अग्ने तनूनपादग्न इडो अग्ने बर्हिरग्ने स्वाहाग्नि मिति' ४. ६. ८.

"स औघ उत्थिते नाव मापेदे, × × ×, तेनैत मुत्तरं गिरि मतिदुद्राव,
× × ×, यावद्यावदुदकं समवायात्, × × ×, तावत्तावदे-
वान्ववससर्प। तदप्येतदुत्तरस्य गिरेर्मनोरवसर्पण मिति। औघो ह
ताः सर्वाः प्रजा निरुवाहाथेह मनुरेवैकः परिशिशिषे" ६. ३. ६.

"सङ्ग्रामो वा एष सन्निधीयते, यः प्रयाजैर्यजते" ४. ४. १७.

"सत्यं वै चक्षुः। सत्यं हि वै चक्षुस्तस्माद् यदिदानीं द्वौ विवदमानावेयाता
मह मदर्श मह मश्रौष मिति, य एव ब्रूयादह मदर्श मिति, तस्मा
एव श्रद्दध्याम, तत्सत्येनैवैतत् समर्द्धयति" २. ४. २७.

"सत्य मेव देवाऽनृतं मनुष्याः" १. १. ४ ; २. १७.

"सप्तदशाक्षराणि सप्तदशो वै प्रजापतिः" ७. ३. १७.

"स यद् वर्त्तमानः समभवत्, तस्माद् वृत्रः; अथ यदपात् समभवत्,
तस्मादहिः; तं दनुश्च दनायूश्च मातेव च पितेव च परिजगृहतुः,
तस्माद् दानव इत्याहुः" ५. २. ९.

"स यदिदं पुरा मानुषीं वाचं व्याहरेत्, तत्रो वैष्णवी मृचं वा यजुर्वा जपेद्"
[१. ४. ६.

"सर्वं वै पूर्णं सर्वेणैव" ७. ४. ३.

"सर्वं वै प्रजापतिः" ३. २. १०.

"सविता वै देवानां प्रसविता" ६. २. ८.

"स हैष यज्ञ उवाच × × ×, आह्वयस्यैव तृप्ति मनु तृप्येय मिति"
[६. १. २८.

"सान्नाय्य मामावास्यम्" ५. १. ६.

"सूर्य्यं मुदीक्षते, सैषा गतिरेषा प्रतिष्ठा" ७. ४. १५.

"सैषा त्रयी विद्या यज्ञः" १. ३. ३..

"सोऽयं परोऽवरं यज्ञोऽनूच्यते पितेव पुत्राय ब्रह्मचारिणे" ५. १. ४.

"स्नेको ह वै नामैतद् यत् सुमेक इति" ५. ५. २६.

"हतो वृत्रः स यथा दृतिर्निष्पीत एवं संलीनः शिश्ये, यथा निर्द्धृतसक्तु-
र्भस्त्रैवꣳ संलीनः शिश्ये" ५. २. १६.

अथ कर्मनामसूची ।

अथर्षिनामादिसूची ।

॥ अथ कण्डिकात्रुटीसूची ॥

॥ अथ सूचीपत्रसूची ॥

॥ अथ ॥

॥ शतपथब्राह्मणम् ॥

॥ सायणाचार्यकृत-"वेदार्थप्रकाश"-नामभाष्यसहितम् ॥

(अथ भाष्योपक्रमः)

॥ ॐ नमः श्रीगणेशाय नमः[1] ॥

वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थाना मुपक्रमे ।
यं नत्वा कृतकृत्याः स्युस्तं नमामि गजाननम् ॥१॥
यस्य निःश्वसितं[2] वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे, त महं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥२॥
तत्कटाक्षेण तद्रूपं दधतो बुक्कभूपतेः[3] ।
कृतावतरणः[4] क्षीरसागरादिव चन्द्रमाः ॥३॥
विजितारातिशातो[5] वीरः श्रीहरिहरः क्षमाधीशः ।

१— ङ-पुस्तके एतदनन्तर मेष श्लोकोऽधिकः:—
"श्रुतिपङ्कजार्थलक्ष्मीं यो विकासयति हृद्गतः ।
स पायात् सच्चिदानन्दः सूर्यमण्डलगो हरिः"—इति ।

२— 'निश्वसितं'—इति ज, झ, ञ, ट । ३— 'बुक्कभूपतेः'—इति ज, झ ।

४— 'कृतेक्षेतरयाः'—इति ज, ञ, ट । ५— 'विजिताराजतेजातो'—इति ज, झ, ञ, ट ; 'विजितारिजगो जातो'—इति ङ ।

धर्मब्रह्माध्वन्यः[१] समादिशत्सायणाचार्य्यम्[२] ॥४॥
ऋग्यजुः[३]सामशाखाना मेकैका व्याहृता तथा ।
तावता तत्समानार्था ज्ञातुं शक्यास्ततः पराः ॥५॥
वासना विशदा[४] यत्र मन्त्रार्थाना मशेषतः ।
प्रायेणाध्वर्यवं कर्म पूर्णं[५] शाखान्तरैर्विना ॥६॥
करामलकवद्यत्र परं तत्त्वं प्रकाशितम् ।
या काचित्तादृशी शाखा तया व्याख्यायता मिति ॥७॥
सर्वतः[६] सायणाचार्य्यो विमृश्योदीरितान् गुणान् ।
माध्यन्दिने शतपथे ब्राह्मणे व्याकरोति[७] तत् ॥८॥
सञ्चारः पदवाक्यार्थन्यायानां दर्शितः पुरा ।
वेदाना मर्थवत्त्वादि यच्चान्यदुपयुज्यते ।
सर्वशाखासमत्वेन विज्ञेयं तदिहाखिलम् ॥९॥
यत्र[८] सन्दिग्ध मज्ञात मत्र तद्विवरिष्यते[९] ।
सम्मत्या कल्पसूत्राणां ब्राह्मणानाञ्च सङ्ग्रहात् ॥१०॥

१— 'धर्मब्रह्माचान्यः'–इति ज, झ, ञ, ट; 'धर्मब्रह्माचार्यः'–इति ड ।

२— 'समादिशत्सायणाचार्य्यः'–इति ज, झ, ञ, ट ।

३— 'स ऋग्यजुः'–इति ज, झ, ञ, ट ।

४— 'वासनादिशदा'–इति ज, झ, ट ; 'वासनादि सदा'–इति ञ, ड ।

५— 'कर्म पूर्णि'–इति ज, झ, ञ ; 'कर्मापूरि'–इति ड ।

६— 'सर्वज्ञः'–इति ड । ७— 'व्याख्याकरोति'–इति ज, झ, ञ, ट।

८— 'यत्र'–इति ज, झ, ञ, ट ; 'यत्तु'–इति ड ।

९— 'तद्धि परीक्ष्यते'–इति ठ, ड ।

(अथ प्रथमकाण्डीय-प्रथमप्रपाठक-प्रथमब्राह्मणव्याख्यानरूपी)

इह हि चरमे चतुर्दशे काण्डे करतलामलकवत् परतत्त्वं प्रकाशितम्, ततः प्राक्तनैश्च त्रयोदशभिः काण्डैस्त्रेताग्निसाध्यो[1] धर्मः प्राधान्येन प्रतिपादितः। अग्न्याधाने[2] अग्नयश्चाधानपवमानेष्टिभिर्निष्पाद्याः; पवमानेष्ट्यश्च दर्शपूर्णमासविकृतितया[3] तदधिगमसापेक्षाना इति प्रथमे काण्डे दर्शपूर्णमासौ प्रतिपाद्येते; तदनुष्ठानारम्भश्च पूर्णमासपूर्वकः[4]; अतश्च तस्य पूर्णमासस्य प्रथमं यदङ्गं व्रतोपायनं[5] तदङ्गत्वेनापा मुपस्पर्शनं विधत्ते—

१— "दक्षिणाग्निर्गार्हपत्याहवनीयौ त्रयोऽग्नयः।
अग्नित्रय मिदं त्रेता प्रणीतः संस्कृतोऽनलः॥"—इति अम० को० २. ७. २०। "त्रेता त्वग्नित्रये"—इति च तत्रैव ३. ३. ६८।

२— नास्त्येतत् परं ठ-पुस्तके।

३— 'दर्शपूर्णमासविध्यन्तग्राह्यितया'—इति ठ; 'दर्शपूर्णमासप्रकृतितया'—इति ड; 'दर्शपूर्णमासविप्रकृतितया'—इति ज, झ, ञ, ट।

४— 'पूर्णमासपूर्वकम्'—इति झ-ञ-टातिरिक्तेषु।

५— व्रतोपायनम् = व्रतग्रहणम्। "व्रतशब्देन कर्माङ्गभूता शास्त्रतो नियमा उच्यन्ते। "कर्माङ्गभूता यमनियमा व्रतम्, तदुपगमार्थो 'अग्ने व्रतपते'—इत्ययं मन्त्रः"—इत्युक्तं तन्त्ररत्ने"—इति का० २. १. ११ सू० वृ०। तच्च दर्शपौर्णमासयोः अन्वन्वाधानानन्तरं भवति, पशौ तु अश्ववरणानन्तरमिति विशेषः। विहितश्चैतत् कात्यायनेन "अपराह्ने व्रतोपायनीय मश्नीतः"—इत्यादिसूत्रद्वयेन (२. १. १०, ११.)। "अशन मन्वन्वाधानं व्रतोपायन मित्येके, व्रतोपायन मशन मन्वन्वाधान मित्येके, अन्वन्वाधानं व्रतोपायन मशन मित्येके (श्रौ० सू० ४. २. ८.)"—इत्यापस्तम्बग्रन्थश्चेह द्रष्टव्यः। तद्विधानं तु तत्रैव मुक्तम्—"दक्षिणेनाहवनीय मव-ᐧᐧᐧ स्थम्।

स्याय व्रत मुपैष्यन् समुद्रं मनसा ध्यायति, अथ जपति 'अग्ने व्रतपते व्रतं चरिष्यामि'–इति ब्राह्मणः"–इत्यादि (आप० श्रौ० सू० ४. ३. १,२.)।
अथ पद्धतिः—"कृताधानस्याधानानन्तरं प्रथमपौर्णमास्यां मातृपूजापूर्वक माभ्युदयिकं श्राद्धम्। ततो मुख्याया मेव पौर्णमास्यां सद्यो ऽन्वारम्भणीयेष्टिः। तदनन्तरं पौर्णमासस्यारम्भः। समूहन्त्यग्न्यागारम्, × × ×। अथाग्न्यन्वाधान मुच्यते × × ×। यजमानस्य सपत्नीकस्य मांसमैथुनवर्जनसङ्कल्पः। केशश्मश्रुवपनं शिखां वर्जयित्वा × × ×। अपराह्णे पत्नीयजमानौ माषमांसलवणप्रातर्दोह्यमाणद्रव्यव्यतिरिक्तं घृतसंयुक्त मल्प मश्नीतो, न तृप्तिपर्यन्तम्। × × ×। व्रत्याशनानन्तरं यजमानः स्फ्य मादाय गार्हपत्यदक्षिणाग्न्योरन्तरालेन गत्वा आहवनीयस्य पश्चात् समीपे पूर्वाभिमुखस्तिष्ठन्नाहवनीयं विलोकयन्नुदकं दक्षिणहस्तेन स्पृष्ट्वा 'अग्ने व्रतपते व्रतम्'–इतिमन्त्रेण व्रत मुपैति, सत्यवदनादिनियम मङ्गीकरोतीत्यर्थः। अथवा इदमहमनृतादित्यनेन मन्त्रेण व्रत मुपैति, न पूर्वोक्तेन। अतः प्रभृति क्रियमाणकर्माङ्गभूतो यजमानस्य सत्यवदननियमः। रात्रौ तस्मिन्नेव विहारे स्वय मेवाग्निहोत्रहोमः। सायाशनेच्छायां सत्यां होमानन्तर मारण्यौषधीनां नीवारश्यामाककङ्गुदीना मन्नं वा आरण्यवृक्षाणा माम्रराजादनादीनां फलानि वाश्नीयाद्; नाश्नीयाद्वा। रात्रावाहवनीयागारे गार्हपत्यागारे वा पत्नीयजमानाभ्यां खरस्याग्न्यपेक्षया अधो नीचं शयनं कर्त्तव्यम्। आस्तरणस्य न निषेधः। × × ×। प्रातरपि तस्मिन्नेव विहारे स्वय मेवाग्निहोत्रहोमः। तत उदिते सूर्ये ब्रह्मवरणाद्युपक्रमः"–इति।

॥ अथ प्रथमकाण्डम् ॥

(तत्र)

प्रथमाध्याये (प्रथमप्रपाठके)

प्रथमब्राह्मणम् ।

॥ हरिः ॐ ॥

व्रत मुपैष्यन्* । अन्तरेणाहवनीयञ्च गार्हपत्यञ्च प्राङ् तिष्ठन्नप ऽउप†स्पृशति तद्यदप ऽउपस्पृशत्यमेध्यो वै पुरुषो यदनृतं वदति तेन पूतिरन्तरतो मेध्या वा ऽआपो‡ मेध्यो भूत्वा व्रत§ मुपायानीति पवित्रं वा ऽआपः पवित्रपूतो व्रत मुपायानीति तस्माद् वा ऽअप ऽउपस्पृशति ॥ १ ॥

सोऽग्नि मेवाभीक्षमाणो व्रत मुपैति । अग्ने व्रतपते व्रतं चरिष्यामि तच्छकेयं तन्मे राध्यता मित्यग्नि-र्वै देवानां व्रतपतिस्तस्मा ऽएवैतत् प्राह व्रतं चरि-

---

* 'व्रत मुपैष्यन्'–इति च । एवं स्वरपाठभेदे स्यान्मुद्राशुद्धिरेव हेतुः ।

† 'प ऽउप'–इत्येवमादिषु 'ऽ'–इति चिह्नं नास्ति ग-च-छ-पुस्तकेषु ।

‡ 'वा ऽआपो'–इत्येवमादिषु च 'ऽ'–इति चिह्नं ग-छ-पुस्तकयोर्नास्ति ।

§ 'व्रत'–इति एकवकारात्मकः पाठः ख-च-पुस्तकयोः । सर्वत्रैवं बोध्यम् ।

ष्यामि तच्छकेयं तन्मे राध्यता मिति नाच तिरोहित मिवास्ति* ॥ २ ॥

अथ सꣳस्थिते विसृजते†। अग्ने व्रतपते व्रत मचारिषं तदशकं तन्मे ऽराधीत्यशकद्ध्येतद् यो यज्ञस्य सꣳस्था मगन्नराधि ह्यस्मै यो यज्ञस्य सꣳस्था मगन्नेतेन न्वेव भूयिष्ठा ऽइव व्रत मुपयन्त्यनेन त्वेवोपेयात् ॥ ३ ॥

द्वयं वा ऽइदं न तृतीय मस्ति। सत्यं चैवानृतं च सत्य मेव देवा ऽअनृतं मनुष्या ऽइद मह मनृतात् सत्य मुपैमीति तन्मनुष्येभ्यो देवानुपैति ॥ ४ ॥

स वै सत्य मेव वदेत्। एतद्ध वै देवा व्रतं चरन्ति यत्सत्यं तस्मात्ते यशो यशो ह भवति य ऽएवं विद्वा-न्सत्यं वदति‡ ॥ ५ ॥

अथ सꣳस्थिते विसृजते। इद मह्हं य ऽएवास्मि सोऽस्मीत्यमानुष ऽइव वा ऽएतद्भवति यद्व्रत मुपैति न हि तदवकल्पते यद् ब्रूयादिद महꣳ सत्यादनृत मुपै-मीति तदु खलु पुनर्मानुषो भवति तस्मादिद मह्हं य ऽएवास्मि सोऽस्मीत्येवꣳ§ व्रतं विसृजेत ॥ ६ ॥

अथातोऽशनानशनस्यैव। तदु हाषाढः सावयसो

---

* 'मिवास्ति'–इति ख। † 'विसृजते'–इति ख, च।

‡ 'वदति'–इति ख, 'वदति'–इति ग, च। § 'सोऽस्मीत्येव'–इति ख, च।

ऽनशन मेव व्रतं मेने मनो ह वै देवा मनुष्यस्या जानन्ति त ऽएन मेतद् व्रत मुपयन्तं विदुः प्रातर्नो यक्ष्यत ऽइति तेऽस्य विश्वे देवा गृहानागच्छन्ति ते ऽस्य गृहेषूपवसन्ति स ऽउपवसथः* ॥ ७ ॥

तन्वेवानवक्लृप्तम्। यो मनुष्येष्वनश्नत्सु पूर्वोऽश्नीयादथ किमु यो देवेष्वनश्नत्सु पूर्वोऽश्नीयात् तस्माद् नैवाश्नीयात् ॥ ८ ॥

तदु होवाच याज्ञवल्क्यः। यदि नाश्नाति पितृदेवत्यो भवति यद्यु ऽअश्नाति देवानत्यश्नातीति स यद्देवाशित मनशितं तदश्नीयादिति यस्य वै हविर्न गृह्णन्ति तदशित मनशितꣳ स यदश्नाति तेनापितृदेवत्यो भवति यद्यु तदश्नाति यस्य हविर्न गृह्णन्ति तेनो देवान्नात्यश्नाति ॥ ९ ॥

स वा ऽआरण्य मेवाश्नीयात्। या वारण्या ऽओषधयो यद्वा वृक्ष्यं तदु ह स्माहापि बर्कुर्वार्ष्णो माषान्मे पचत न वा ऽएतेषाꣳ हविर्गृह्णन्तीति तदु तथा न कुर्याद् व्रीहियवयोर्वा ऽएतदुपजं† यच्छमीधान्यं तद् व्रीहियवावेवैतेन भूयाꣳसौ करोति तस्मादारण्य मेवाश्नीयात् ॥ १० ॥

---

* 'उपवसथ्यः'—इति च।

† 'दुपचं'—इति ङ, सायणसम्मतश्च।

स ऽआहवनीयागारे वैताᳬ रात्रिᳬ शयीत। गार्हपत्यागारे वा देवान्वा ऽएष ऽउपावर्त्तते यो व्रतमुपैति स यानेवोपावर्त्तते तेषा मेवैतन्मध्ये शेते ऽधः शयीताधस्तादिव हि श्रेयस ऽउपचारः* ॥ ११ ॥

स वै प्रातरप ऽएव। प्रथमेन कर्म्मणाभिपद्यते ऽपः प्रणयति यज्ञो वा ऽआपो यज्ञ मेवैतत् प्रथमेन कर्म्मणाभिपद्यते ताः प्रणयति यज्ञ मेवैतद्वितनोति ॥ १२ ॥

स प्रणयति। कस्त्वा युनक्ति स त्वा युनक्ति कस्मै त्वा युनक्ति तस्मै त्वा युनक्तीत्येताभिरनिरुक्ताभिर्व्याहृतिभिरनिरुक्तो वै प्रजापतिः प्रजापतिर्यज्ञस्तत्प्रजापति मेवैतद् यज्ञं युनक्ति ॥ १३ ॥

यद्वेवापः प्रणयति। अद्भिर्वा ऽइदᳬ सर्वं माप्तं तत्प्रथमेनैवैतत्कर्मणा सर्वं माप्नोति ॥ १४ ॥

यद्वेवास्यात्र। होता वाध्वर्युर्वा ब्रह्मा वाग्नीध्रो वा स्वयं† वा यजमानो नाभ्यापयति तदेवास्यैतेन सर्वं माप्तं भवति ॥ १५ ॥

यद्वेवापः प्रणयति। देवान् ह वै यज्ञेन यजमानांस्तानसुररक्षसानि ररक्षुर्न यक्ष्यध्व‡ ऽइति तद्यदरक्षंस्तस्माद्रक्षाᳬसि ॥ १६ ॥

---

* 'उपचारः'–इति ख,च। † 'स्वयं'–इति च। ‡ 'यक्ष्यध्व'–इति क।

ततो देवा ऽएतं व्वज्रं ददृशुः। यदपो व्वज्रो वा ऽआपो व्वज्रो हि वा ऽआपस्तस्माद् येनैता यन्ति निम्नं कुर्व्वन्ति यत्रोपतिष्ठन्ते निर्द्दहन्ति तत्* एतं व्वज्र मुदयच्छंस्तस्याभये ऽनाष्ट्रे निवाते यज्ञ मतन्वत तथो एवैष एतं व्वज्र मुद्यच्छति तस्याभये ऽनाष्ट्रे निवाते यज्ञं तनुते तस्मादपः प्रणयति ॥ १७ ॥

ता उत्सिच्योत्तरेण गार्हपत्यꣳ सादयति। योषा वा ऽआपो व्वृषाग्निर्गृहा वै गार्हपत्यस्तद् गृहेष्वेवैतन्मिथुनं प्रजननं क्रियते व्वज्रं वा ऽएष उद्यच्छति यो ऽपः प्रणयति यो वा ऽअप्रतिष्ठितो व्वज्र मुद्यच्छति नैनꣳ शक्नोत्युद्यन्तुꣳ सꣳ हैनꣳ शृणाति ॥ १८ ॥

स यद्गार्हपत्ये सादयति। गृहा वै गार्हपत्यो गृहा वै प्रतिष्ठा तद् गृहेष्वेवैतत्प्रतिष्ठायां प्रतितिष्ठति तथो हैन मेष व्वज्रो न हिनस्ति तस्माद् गार्हपत्ये सादयति ॥ १९ ॥

ता ऽउत्तरेणाहवनीयं प्रणयति। योषा वा ऽआपो व्वृषाग्निर्मिथुन मेवैतत्प्रजननं क्रियत ऽएव मिव हि मिथुनं क्लृप्त मुत्तरतो हि स्त्री पुमाꣳस मुपशेते ॥ २०

ता नान्तरेण सञ्चरेयुः। नेन्मिथुनं चर्यमाण मन्त-

---

* 'तत्त'–इति ग-घ-पुस्तकाभ्या मन्यत्र।

रेण सम्भरानिति ता नातिहृत्य सादयेन्नो ऽस्रनाग्नाः सादयेत्स यदतिहृत्य सादयेद्धस्ति वा ऽअग्नेश्चापाञ्च व्यिधातव्य भिव स यथैव ह तदग्नेर्भवति यचास्याप ऽउपस्पृशन्त्यग्नौ ह्याधि श्रातव्यं व्वर्द्धयेद्यदतिहृत्य सादयेद्यद्य ऽस्रनाग्नाः सादयेन्नो ह्याभिस्तं काम मभ्यापयेद्यस्मै कामाय प्रणीयन्ते तस्माद् सम्प्रत्येवो-त्तरेणाहवनीयं प्रणयति ॥ २१ ॥

अथ तृणैः परिस्तृणाति । द्वन्द्वं पात्राण्युदाहरति शूर्प*ञ्चाग्निहोत्रहवणीञ्च स्फ्यञ्च कपालानि च शम्याञ्च कृष्णाजिनं चोलूखलमुसले दृषदुपले तद्दश दशाक्षरा वै व्विराड्विराड् वै यज्ञस्तद्विराज मेवैतद्यज्ञ मभिस-म्पादयत्यथ यद् द्वन्द्वं द्वन्द्वं वै व्वीर्यं यदा वै द्वौ सꣳर-भेते ऽअथ तद्वीर्यं भवति द्वन्द्वं वै मिथुनं प्रजननं मिथुन मेवैतत्प्रजननं क्रियते ॥ २२ ॥ १ ॥

(प्रथमप्रपाठके प्रथमाध्याये वा प्रथमम्)

ब्राह्मणम् ॥ १ । १ ॥

---

* 'सूर्पं'–इति उ ।

व्रत मुपैष्यन्निति। पूर्णमासस्य प्राथम्यम्; अत्रैवाग्रे पौर्णमासप्रयोग मभिधाय पश्चाद् दर्शप्रयोगाभिधानात्। कात्यायनेनापि तथा-भिधाय "पौर्णमासवदन्यत्"-इति[1] पौर्णमासतन्त्रस्य दर्शेऽतिदेशात्। तथा इहैव ब्राह्मणे[2] प्रजापतिपर्वसन्धानप्रस्तावे "पौर्णमासेन चैवा-मावास्येन[3] च पौर्णमासीञ्चामावास्यां च तत्पर्वाभिषज्यन्"-इति पौर्णमासप्राथम्यम्[4]। तथा तैत्तिरीयके[5]—"पौर्णमासꣳ हविरिद मेषां मय्यामावास्यꣳ हविरिद मेषां मयि"-इत्यन्वाधानानुमन्त्र-णयोर्यजमानमन्त्रयोः पाठक्रमादपि पौर्णमासप्राथम्य मवगम्यते।

ननु पूर्वोऽयं पाठक्रमः श्रुत्यैव तु पौर्णमासप्राथम्यं प्रतिषिध्यते, श्रुतिश्च पाठाद्बलीयसी; श्रुत्यर्थपाठमुख्यस्थानप्रवृत्तीनां[6] क्रमप्रमा-णाना मपि श्रुतेः प्राथम्येन प्राबल्यात्[7]। श्रूयते हि पौर्णमासप्राथ-म्यस्य निन्दा—"यत्पौर्णमासीं पूर्वा मालभेत, प्रतिलोम मेवैनावा-

---

१— श्रौ० सू० ४. २. ४४। २— उपरिष्टात् (१. ६. ३. १६.)।

३— 'चामावास्येन'-इति भ, ट। ४— 'प्राथम्यात्'-इति ट।

५— ब्रा० ३. ७. ४. ८। तन्मन्त्रपाठस्तु इमा मूर्ज मित्यादिः।

६— 'श्रुत्यर्थपाठमुख्यार्थानां प्रवृत्तीनां'-इति ञ, भ, ञ, ट, ड।

७— "श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये पारदौर्बल्य मर्थवि-प्रकर्षात्"-इति मी० सू० ३. ३. १४। "विरोधेऽर्थस्तत्परत्वात्। श्रुतिः क्रमादानुमानिकत्वात्"-इत्यादिः (१. ५.५-१०सू०) कात्यायनग्रन्थोऽप्यत्र पर्यालोच्यः। "अङ्गबोधकप्रमाणानि श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमा-ख्याभेदेन षट्"-इत्यादिश्च मीमांसापरिभाषाप्रबन्धः। "एतस्य विधेः (विनियोगविधेः) सहकारिभूतानि षट् प्रमाणानि"-इत्यादिना लौगाक्षिभास्करेणाप्यर्थसङ्ग्रहे यानि लक्षणोदाहरणानि प्रदर्शितानि, तानि चैव द्रष्टव्यानि।

लभेत"-इति[1], न[2]; तस्य वाक्यस्य "सारस्वतौ होमौ पुरस्तान्मुख्या-दमावास्या वै सरस्वत्यनुहोम मेवैनावालभते"-इति[3] सारस्वत-होमविधिशेषत्वेन पौर्णमासप्राथम्यनिन्दार्थवादात्। अतस्तदुक्तरीत्या[4] पौर्णमासप्राथम्य मुपपन्नम्। उपस्पर्शनशब्देनाचमनं विवक्षितम्।

नन्वापस्तम्बेन[5] "अप आचामत्युपस्पृशति वा"-इत्याचमनप्रति-द्वन्द्विभावेनोपस्पर्शनाभिधानात् स्पर्शनमात्रं तत्प्रतिभाति। सत्यं तत्र तथा; इह तु "तेन पूतिरन्तरतः"-इति वाक्यशेषादपोऽश्नात्यन्तरत एव मेध्यो भवतीति वदताचमन मेव। यथा "अक्ताः शर्करा उप-दधाति"-इत्यत्र घृततैलादिव्यञ्जनसाधनत्वेन सन्दिह्यमानेषु "तेजो वै घृतम्"-इति वाक्यशेषात्[6] घृत मिति निश्चयः, तद्वत्। सूचितं हि[7]—"सन्दिग्धेषु वाक्यशेषात्"-इति[8]। तस्य च व्रतोपायनाङ्ग-त्वम्, उपेष्यन्निति शतृप्रत्ययेन व्रतोपायनस्याचमनं प्रति हेतुत्वाभि-धानात्; "लक्षणहेत्वोः क्रियायाः"-इति स्मृतेः[9]। प्रधानं हि स्वनिष्पत्त्यर्थ मङ्ग मनुष्ठापयन् तदनुष्ठाने हेतुर्भवति। न च लक्षणे-ऽपि शतुर्विधानात् कथं हेत्वर्थनिश्चय इति वाच्यम्। तदा हि भविष्यता व्रतेन लक्षितो हि यः तत्पूर्वकालः, तत्सम्बन्ध माचमनस्य

१— तै० सं० ३. ५. १. ५। २— नास्त्येतत् पदं ज-झ-ञ-ट-पुस्तकेषु।

३— तै० सं० ३. ५. १. ६। ४— 'अत उक्तरीत्या'-इति ट।

५— श्रौ० सू० ४. ३. २. ९। ६— "शर्करा अक्ता उपदध्यात्; तेजो वै घृतम्"-इति तै० ब्रा० ३. १२. ५. १२।

७— 'च'-इति ङ; ज-झ-ञ-ट-पुस्तकेषु नास्त्येव।

८— मी० सू० १. ४. २९। ९— पा० सू० ३. २. १२६।

विधातुं व्रत मुपेय्यमित्येतस्यात्। तत्कालसम्बन्धस्याचमनानन्तरं व्रतोपायनस्य विधानात् पाठादपि सिध्यतीति लक्षणार्थस्वीकारे वचन मनर्थक मिति।

ननु व्रतोपायनादपि प्रथम माहवनीयप्रणयन मन्वाधानञ्च। अत एवापस्तम्बः—"प्रातरग्निहोत्रꣳ हुत्वान्य माहवनीयं[1] प्रणीयाग्नीनन्वादधाति"–इति[2]। कात्यायनस्त्वप्रणीतस्याहवनीयादेरन्वाधानासम्भवादर्थसिद्धं प्रणयनं मत्वा[3] अन्वाधान मेव प्रथम माह—"अग्न्यन्वाधान मध्वर्युर्यजमानो वा"–इति[4]। ब्राह्मणं तु तदनभिधाय ततः पराचीनं[5] व्रतोपायनं तदङ्ग माचमनं वा कथं प्रथमम् अभिदधाति[6]? अत्राभिधीयते—नियमेन याजमानानां मध्ये व्रतोपायन मेव प्रथमम्; अग्न्यन्वाधानं हि नियमेन न याजमानम्। अध्वर्युर्यजमानो वेति कात्यायनोक्तेः[7]।

नन्वन्वाधानमन्त्रस्य ममाग्ने वर्च इत्यस्य[8] प्रत्यगाशीष्ट्वान्नियमेन याजमानत्वं युक्तम्; यथा आयुर्दा अग्नेऽस्यायुर्मे देहीत्यादेः[9]। तस्य हि समाख्यया आध्वर्यवत्वप्राप्तावपि प्रत्यगाशीष्ट्वलिङ्गेन प्रबलेन समाख्यां बाधित्वा याजमानत्वं निर्णीतम् "मन्त्राश्चाकर्मकरणास्त-

---

१— 'हुत्वाहवनीयं'–इति ठ।　　२— श्रौ० सू० १. १. २।

३— 'मत्वानो'–इति ड; ज-झ-ञ-ट-पुस्तकेषु नास्त्येव।

४— श्रौ० सू० २. १. २।　　५— 'परत्वेन'–इति ठ, ड।

६— 'आह'–इति झ, ञ, ट।　　७— श्रौ० सू० २. १. २।

८— का० श्रौ० सू० २. १. ३. — तै० सं० ४. ७. १४. १।

९— तै० सं० १. ५. ५. १३।

दत्"-इति[1] । सत्यम् ! अकरणमन्त्रत्वात् तत्र[2] तथास्तु, ममाग्ने वर्च इति तु करणमन्त्रत्वादाध्वर्यवक्रियायां विनियुक्तत्वाद् यजमानेन प्रयोगे तत्प्रतिपादनासामर्थ्याद्ध्वर्युणैव प्रयोज्य मित्युक्त मुत्तराधिकरणे— "करणेष्वर्यवत्त्वात्"-इति[3] । अत उक्तयुक्तेस्तत्करण मन्वाधान मप्यध्वर्युणैवानुष्ठेयम् । यत्तु कात्यायनेनाध्वर्युर्यजमानो वेत्युक्तम्, तत्र याजमानत्वं शाखान्तरमूलम्; एतच्छाखानुसारेण त्वापस्तम्बादिभिः केवलाध्वर्यवत्व मुक्त मिति विभागः[4] । अथवा यथा अप्रणीतस्यान्वाधानानुपपत्त्या प्रणयन मप्यन्वाधानविधिनैव सङ्गृहीतं कात्यायनसूत्रे, तथा अन्तरेणाहवनीयञ्च गार्हपत्यं च प्राङ् तिष्ठन्निति वचनादेवाग्निप्रणयनं तत्प्रबलीकरणरूप मन्वाधानं चार्थसिद्धत्वादनुक्त मित्युच्यमानाङ्गमध्ये व्रतोपायनस्य प्राथम्य मविरुद्धम् ॥

विहित मुपस्पर्शन मनूद्य प्रशंसति— "तद्यदिति । 'तत्' प्रकृतं 'यत्' उपस्पर्शनं तेनान्तरतः 'पूतिः' पवित्रता भवति । अनृतवदनेन हि पुरस्तात् सम्भावित मपवित्रत्व मिति ।

ननूपस्पर्शनस्य फल मेवेदं[5] पवित्रत्वं किं न विधीयते? कथ मपि सम्बन्धाभावेऽपि हि फलविधित्वं दृष्टम्, यथा—"प्रतितिष्ठन्ति य एता रात्रीरुपयन्ति"-इति रात्रिसत्रे[6] । (अत्रोच्यते[7]—) रात्रिसत्रस्य ह्यनन्यशेषत्वेन स्वतन्त्रतया विधीयमानस्य युक्तं यदर्थवादो

१— मी० सू० ३. ८. १५ । २— 'अकरणमन्त्रौ यत्र, तत्र'-इति ङ ।
३— मी० सू० ३. ८. २५ । ४— 'विभङ्गः (भिन्नः ?)-इति ज, झ, ञ, ट ।
५— 'ननूपस्पर्शनस्यापामेवेदं'-इति ज, झ, ञ, ट ।
६— "द्वादशरात्रादीनि रात्रिसत्राणि"-इति का० श्रौ० सू० २४. १. १ ।
७— नास्त्येतद् वाक्यं ङातिरिक्तेषु पुस्तकेषु ।

ऽप्यपेक्षितं फलं समर्पयतीति; उपस्तरणस्य तु संस्कारतया संस्कार्य्येणैव प्रयोजनेन निरपेक्षितस्य कथ मपेक्षितं फलं समर्थो ऽर्थवादः[१] समर्पयितुम्[२]? यथा— "यदाङ्क्ते चक्षुरेव भ्रातृव्यस्य वृङ्क्ते इति[३]। अत्र ह्यञ्जनस्य संस्कारतया फल मनपेक्षमाणस्य भ्रातृव्यचक्षुर्वर्जनं न फल मिति। सूचितं च— "द्रव्यसंस्कारकर्मसु परार्थत्वात्फलश्रुति-रर्थवादः स्यात्"-इति[४]।

ननु साध्यसाधनेतिकर्त्तव्यतालक्षणे ऽंशत्रये ऽनुप्रविष्टं कञ्चिदप्यर्थ मनभिदधानस्य वाक्यस्यानर्थक्य मेव प्राप्तम्; "आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्य मतदर्थानाम्"-इति[५]। तत्रैव कस्यचिदंशस्य स्तुत्यापि भवत्यर्थवत्तेति चेत्, न; प्रवृत्तिविशेष मकुर्वाणया किं स्तुत्या? अपि च यः स्तुतस्यास्तुतस्य तावानेव सोऽर्थः[६]। अत्रोच्यते। इह लिङादियुक्तेषु वाक्येषु द्वे भावने। शब्दात्मिका चार्थात्मिका च। उक्तं च— "अभिधां भावना माहुरन्या मेव लिङादयः।

अर्थात्म-भावना त्वन्या सर्वाख्यातेषु गम्यते"-इति।

एकैका च सा साध्यसाधनेतिकर्त्तव्यताभिः त्रिभिरंशैरंशत्रयवती। भावनायां[७] हि स्वर्ग एकः साध्योऽंशः, तत्करण माग्नेयादिः साधनम्, प्रयाजादिरितिकर्त्तव्यतारूपः। तद्देवार्थभावनायां पुरुषप्रवृत्तिः शब्दभावनाया भाव्यम्, लिङादिः तद्व्यापारो वा करणम्,

---

१— 'फल मसमर्थोऽर्थवादः'-इति ञ, झ, ञ, ट।
२— 'समर्थयितुं'-इति ञ, झ, ञ, ट।　३— तै० सं० ६. १. १. १७।
४— मी० सू० ४. ३. १।　५— मी० सू० १. २. १।
६— 'तावानेवास्यार्थः'-इति ड।　७— 'अर्थभावनायां'-इति ठ, ड।

आर्थवादिकी स्तुतिरितिकर्त्तव्यता[1]। तत्रार्थभावनाया अंशत्रयान-

---

१— भावनोपदेशोऽयं मीमांसापरिभाषायां विशेषतो व्यक्तः, अर्थसङ्ग्रहे लौगाक्षिभास्करेणाप्यल्पाक्षरेण सम्यग् बोधितः। तथाहि—"स च यागादिर्यजेत स्वर्गकाम इत्यादिवाक्येन स्वर्ग मुद्दिश्य पुरुषं प्रति विधीयते। तथाहि यजेतेत्यत्रास्त्यंशद्वयम्— यजिधातुः प्रत्ययश्च। प्रत्ययेऽप्यस्त्यंशद्वयम्— आख्यातत्वं लिङ्त्वञ्च। तत्राख्यातत्वं दशलकारसाधारणं, लिङ्त्वं पुनर्लिङ्मात्रे। उभाभ्यामप्यंशाभ्यां भावनैवोच्यते। भावना नाम भवितुर्भवनानुकूलो व्यापारविशेषः। सा द्विधा— शाब्दी भावना, आर्थी भावना चेति। तत्र पुरुषप्रवृत्त्यनुकूलो भावयितुर्व्यापारविशेषः शाब्दीभावना। सा च लिङंशेनोच्यते; लिङ्श्रवणे अयं मां प्रवर्त्तयति, मत्प्रवृत्त्यनुकूलव्यापारवानिति नियमेन प्रतीतेः। यद्यस्माच्छब्दान्नियमतः प्रतीयते, तत्तस्य वाच्यम्; गा मानयेत्यस्मिन् वाक्ये यथा गोशब्दस्य गोत्वम्। स च व्यापारविशेषो लौकिकवाक्ये पुरुषनिष्ठोऽभिप्रायविशेषः; वैदिकवाक्येषु पुरुषाभावात् लिङादिशब्दनिष्ठ एव। अत एव शाब्दी भावनेति व्यवह्रियते। सा च भावना अंशत्रय मपेक्षते— साध्यं साधन मितिकर्त्तव्यताञ्च। किं भावयेत्? केन भावयेत्? कथं भावयेत्? इति। तत्र साध्याकाङ्क्षायां वक्ष्यमाणांशत्रयोपेता आर्थी भावना साध्यत्वेनान्वेति; एकप्रत्ययगम्यत्वेन समानाभिधानश्रुतेः। सङ्ख्यादीना मेकप्रत्ययगम्यत्वेऽप्ययोग्यत्वान्न साध्यत्वेनान्वयः। साधनाकाङ्क्षायां लिङादिज्ञानं करणत्वेनान्वेति; तस्य च करणत्वं न भावनोत्पादकत्वेन, तत्पूर्व मपि तस्याः शब्दे सत्त्वात्; किन्तु भावनाज्ञापकत्वेन, शब्दभावना-भाव्यनिर्वर्त्तकत्वेन वा। इतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षाया मर्थवादज्ञाप्यप्राशस्त्य मितिकर्त्तव्यत्वेनान्वेति। प्रयोजनेच्छाजनितक्रियाविषयव्यापार आर्थी भावना। सा चाख्यातसामान्यस्य; व्यापारवाचित्वात्। साप्यंशत्रय मपेक्षते— साध्यं साधन मितिकर्त्तव्यताञ्च। किं भावयेत्? केन भावयेत्? कथं भावयेदिति। तत्र साध्याकाङ्क्षायां स्वर्गादि फलं साध्यत्वेनान्वेति, साधनाकाङ्क्षायां यागादि करणत्वेनान्वेति, इतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षायां प्रयाजाद्यङ्गजात मितिकर्त्तव्यत्वेनान्वेति"—इति॥

भिधानेऽपि शब्दभावनैतिकर्तव्यताभूतां स्तुतिं ब्रुवाणोऽर्थवादः कथमनर्थकः स्यात्। यदाह सूत्रकारः– "विधिना त्वेकवाक्यत्वात् स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युः"-इति[1]। स्तुतिविरहे त्वङ्गवैकल्यादपरिपूर्णशब्दभावनया न प्रवृत्तिरर्थभावनायां पुरुषस्येति तस्या अप्यानर्थक्येन मूलोच्छेदप्रसङ्ग इति कथमनर्थिका स्तुतिः स्यात्। यत्त्वर्थवादरहितं[2] केवलं विधिवाक्यम्, तत्र विधिरेव स्तुतिमाक्षिपतीति नोक्तदोषावतारः; इह प्रत्यक्षश्रुतायां स्तुतौ सत्यां किमाक्षेपक्लेशेनेत्ययुक्तम्। अयं[3] च विचारः उत्तरत्र सर्वेष्वेवार्थवादेषु द्रष्टव्य इति।

अनृतवदननिमित्ताशुद्धिपरिहारेणोपस्पर्शनस्य प्राशस्त्यमभिधाय तत्साधनभूतानामपां स्वतः शुद्धत्वात् स्वसम्बन्धिशुद्धिहेतुत्वाच्च तत्प्राशस्त्यमित्याह– "मेध्या वा इति ॥ १ ॥

इदानीमग्निदर्शनलक्षणेनाङ्गान्तरेण सहितं समन्त्रकं व्रतोपायनं विधत्ते– "सोऽग्निमिति। 'सः' यजमानः 'अग्निम्' आहवनीयम्। मन्त्रार्थस्तु– हे व्रतस्य पालक! अग्ने! अनृतवदनत्यागादिरूपं 'व्रतं' चरिष्यामि; तत्कर्तुं शक्तो भूयासम्। शक्नोतेर्लिङ्याशिष्ययम्। मदीयं 'तद्' व्रतं 'राध्यताम्' समृद्धं भवत्विति[4]।

व्रतपतिपदं व्याकरोति– "अग्निर्वै देवानामिति। उभयवाक्यस्याव्याख्येयत्वमत्र– शकेयं राध्यतामिति। तत्र च हेतुमाह– मात्रेति। 'तिरोहितम्' अविस्पष्टार्थं पदम्[5] ॥ २ ॥

---

[1]— मी० सू० १. २. ७। [2]— 'यदर्थवादरहितं'-इति ब,भ,ञ,ट।
[3]— 'एष'-इति ठ। [4]— वा० सं० १. ५. १। तै० सं० १. ५. १०. ८।
[5]— अतोऽत्र अविस्पष्टार्थं पदं नास्ति, अतो व्याख्याने प्रयोजनाभाव इत्यर्थः।

स्वीकृतस्य व्रतस्य यागसमाप्तिपर्यन्तता माह— "अथेति। 'संस्थिते' यागे पर्यवसिते। विसर्जनमन्त्र माह— "अग्ने व्रतपते व्रत मचारिष मिति[1]। अत्राशक मराधीति पूर्वमन्त्रादैलक्षण्यम्। तत्र हेतु माह— "अशकद्धीति। यो यज्ञस्य पर्यवसानं प्राप्तवान्, 'एतत्' कर्म कर्त्तुम् 'अशकत्' शक्तोऽभूत्। तस्मै तेन कर्मणा 'अराधि' सिद्धम्; तत्कर्म असिध्यदित्यर्थः। अगन्निति गमेर्लुटि "मन्त्रे घसेति[2] च्लेर्लुकि, हल्ङ्यादिलोपे[3], "मो नो धातोरिति[4]। अत्र व्रतोपायने मन्त्रान्तरं विधातुं पूर्वमन्त्रात्तस्यैव विशेष माह— "एतेनेति। यत 'एतेन' वक्ष्यमाणेनेद मह मित्यादिना[5] बहवो व्रत मुपयन्ति, अतस्तु हेतोः अनेनैवोपेयात्। एवकारेणैष मन्त्रः प्रशस्यते, न तु पूर्वो निषिध्यते। अत एव कात्यायनो द्वय मप्याह— "अग्ने व्रतपत इद मह मिति वा"-इति[6] ॥ २ ॥

इद मह मिति मन्त्रे कर्मत्वेनापादानत्वेन च सत्यानृतयोरुभयो-रेवोपादाने कारण माह— "द्वयं वा इति। यद् 'इदं' जगत्, तत् सर्व मनृतं सत्यं वेति कोटिद्वय मेव; न तृतीया कोटिरस्ति। सत्य मेव देवाः; चिरावस्थानात्, नियमेन सत्यवादित्वाद्वा। अनृतं मनुष्याः; स्वप्नदृष्टवदल्पकालावस्थानात्, प्रायेणानृतवादित्वाद्वा। तथा च देवमनुष्याणां सत्यानृतवादित्व मैतरेयके[7] ऽप्याम्नातम्—

१— वा० सं० २. २८। तै० सं० १. ६. ६. १३।

२— पा० सू० २. ४. ८०। ३— पा० सू० ६. १. ६८।

४— पा० सू० ८. २. ६४। ५— वा० सं० १. ५. २।

६— श्रौ० सू० २. १. ११। ७— 'तैत्तिरीयके'-इति ज, झ, ञ, ट, ड।

"सत्यसंहिता वै देवा अनृतसंहिता मनुष्याः"-इति[1]। सत्यानृतवदनसाहित्यं हि तत्र विवक्षितोऽर्थः ; "तस्माद्दीक्षितेन सत्य मेव वदितव्यम्"-इति वाक्यशेषात्[2]। यदनेन मन्त्रेणोच्यते 'तन्मनुष्येभ्यो देवानुपैति'-इत्येवमात्मक मिम मर्थ मयं मन्त्र आहेत्यर्थः ॥ ४ ॥

अनेन मन्त्रेण व्रत मुपेयुषो नियम माह— "स वा इति। 'सः' इत्थं कृतव्रतोपायनः 'सत्य मेव' इत्येवकारकरणादनृतं न वदेदित्यर्थः। असत्येवकारे यद्यत् सत्यं, तत्तदवश्यं वक्तव्यं स्यात्,— "अहं सम्राडीतिवदेकत्वस्याविवक्षितत्वात् ; अनृतवचनं चाप्रतिषिद्धं स्यात्, दृश्यते च तन्निषेधः। अत एव तैत्तिरीयके दर्शपूर्णमासप्रकरणे समाम्नायते— "तस्यैतद् व्रतं नानृतं वदेत्"-इति[3]। यद्यप्याहिताग्निमात्रस्यानृतवदन मन्यत्र प्रतिषिध्यते[4]— "तस्मादाहिताग्निर्नानृतं वदेत्"-इति[5], तथाप्यनृतवदनवर्जनस्य दर्शपूर्णमासाङ्गत्वसिद्धये पुनरिह वक्तव्य मेव ; इतरथा ह्यनृतवदनेऽपि पुरुष एव प्रत्यवेयात्, क्रतुः पुनरविगुण एव स्यात् ;—

"को नाम क्रतुमध्यस्थः कलञ्जादीनि भक्षयेत् ।
न क्रतोस्तत्र वैगुण्यं यथाचोदितसिद्धितः"-इतिन्यायात् ।

नन्वनेनापि वचनेन कथ मनृतवदननिषेधस्य कर्माङ्गत्वसिद्धिः? वदेदितिप्रत्ययार्थस्य कर्तुः प्राधान्यात् तदर्थ एवायं प्रतिषेध इति हि युक्तम्। कर्मप्रकरणात् कर्माङ्गतेति चेत्, न ; प्रतिषेध्यपाठादपि

१— ब्रा० १. १. ६ । २— तत्रैव ततः प्राग् द्रष्टव्यम् ।
३— सं० २. ५. ५. ११ । ४— 'निषिध्यते'-इति ज, झ, ञ, ट।
५— "न वाहिताग्निनानृतं वदितव्यम्"-इतीहैवोपरिष्टात् (२.२.२.२०.)।

क्रियायास्तावत्कर्तृशेषता पदश्रुत्या प्रतीयते, तदर्थं प्रतिषेध्यम्; तादर्थ्येनैव प्रतिषेधोऽपि चाभिधीयते इति श्रौतेन पुरुषार्थत्वेन प्रबलेन प्राकरणिकी दर्शपूर्णमासार्थता बाध्यते ।

ननु न वदेदिति पदद्वयगम्यप्रतिषेधस्य कर्त्तुः सम्बन्धः, पदद्वयवाच्य मिति कथं प्रतिषेधस्य कर्त्तुः सम्बन्धः श्रौतः? इति चेत्, न; यथा "पशुं सम्मार्ष्टी"ति पदद्वयगम्यसम्मार्गस्य पशुशेषता, तथापि द्वितीयायाः क्रियासामान्यं प्रति पशुस्य शेषत्वाभिधानात् तद्विशेषस्य सम्मार्गस्य पदान्तरेणोपस्थानेऽपि शेषशेषिभावस्य श्रौतता[1], तद्वत् । अत इह पुरुषार्थो निषेधो विधीयते । स्मृत्यैव विहित इति चेत्, तथापि हि तस्या एषैव श्रुतिर्मूलं भविष्यति; द्वयोरर्थसाम्यात् । अतो युक्तः श्रुत्या प्रकरणबाध इति । अथ मतम्—'अविरोधे न दुर्बलं प्रबलेन निराक्रियते; न तु स्वयम्प्रबल मित्येव दुर्बलस्य हिंसा न्याय्या । न चेह प्रकृतक्रियया कर्त्तुः सम्बन्धे प्रकरणबाधः; अतो न केवलक्रत्वर्थतेति ।

ननु पुरुषमात्रार्थोऽनृतनिषेधः स्मृत्यैव सिद्धः, स एव क्रतुगतपुरुषार्थोऽपि भविष्यतीति कि मनेन विशेषनिषेधेन?। न च तस्याः स्मृतेरियं श्रुतिर्मूल मिति युक्तम्; सामान्यविशेषतया मूलमूलिभावासम्भवात् । एवं तर्हि सर्वविशेषगामिना सामान्येन स्मृतिसिद्धस्य निषेधस्य प्रकरणाबाधायाच[2] क्रतुगतपुरुषविशेषे अनुवादोऽस्तु, तस्य प्रत्ययार्थत्वेन प्राधान्यादित्युक्तम् । स्यादेवं यदि कर्त्तुः

१— 'ऽपि न शेषशेषिभावस्य श्रौतत्वभङ्गः'—इति ज, झ, ञ, ट, ठ ।

२— एतदनन्तरं '[illegible]' इति पद मधिकं ज-झ ञ-ठ-पुस्तकेषु ।

प्रत्ययार्थत्वं स्यात्, न त्वेतदस्ति; अनन्यलभ्यस्यैव शब्दार्थत्वात्। अवश्याभिधातव्यया भावनयैवाक्षेपात् कर्त्तुः प्रतीतेः। न च "लः कर्मणि च"-इति[1]स्मृतिबलात् कर्त्तुः प्रत्ययार्थता; तस्याः स्मृतेर्द्व्येकयो[2]रित्यनेनैकवाक्यत्वे प्रत्ययाभिधेयत्वेनोच्यमानयोर्द्वित्वैकत्वयोर्व्यावर्त्तकत्वेनैव कर्त्तुः समर्पणात्,— कर्त्तृद्वित्वे द्विवचनं कर्त्रेकत्वे एकवचनमिति; अतो भावनया संख्यया वा आक्षेपादेव कर्त्तुः प्रतीतिः सिद्धेति न स प्रधानतया प्रत्ययार्थः; अतः क्रियाया एव प्राधान्यात् तस्या एवाङ्गत्वेनानृतनिषेधो विधीयते। न च स्मृत्या पुरुषार्थतया विहितस्यानृतवदननिषेधस्य[3] कथमिह प्रकरणात् क्रत्वर्थतेति[4] वाच्यम्; "खादिरो यूपो भवति[5]"-"खादिरं वीर्यकामस्य[6]"-इतिवत् संयोगपृथक्त्वेनोभयार्थत्वसिद्धेः। उक्तं हि—"एकस्य तूभयत्वे संयोगपृथक्त्वम्"-इति[7]। अतः सत्यमेव वदेदिति दर्शपूर्णमासाङ्गत्वेनानृतप्रतिषेधस्य विधिरयमिति सिद्धम्। तदाह कात्यायनः— "इदमहमिति[8] वा सत्यवाग्यतः, कर्माङ्गमुत्तरे सत्यवदनम्"-इति[9]।

तस्मात्ते यश इति। यशस्विनां देवानां यशोऽपि यशःप्रतिपादनाय प्रशस्तम्। 'एवम्' "अग्ने व्रतपते"-इतिमन्त्रवत्। इदमहमिति क्रियाविशेषणत्वान्नपुंसकम् ॥ ५ ॥

१— पा० सू० ३. ४. ६९। २— पा० सू० १. ४. २२।
३— 'विहितस्यातोऽनृतवदननिषेधस्य'-इति ज, झ, ञ, ट।
४— 'कर्मार्थतेति'-इति आदिषु। ५— इहैवोपरिष्टात् (३.६.२.१२.)।
६— ऐ० ब्रा० २. १. १। 'खादिरं स्वर्गकामो वीर्यकामो वा'-इति आप० श्रौ० सू० ७. १. १६। ७— मी० सू० ४. ३. ५।
८— वा० सं० १. ५. ३। ९— श्रौ० सू० २. १. ११,१२।

मन्त्रेणाभ्युपेतस्य व्रतस्य प्रसङ्गाद्विसर्जनं माह— “अथ सꣳस्थित इति। अत्रत्यविसर्जनमन्त्रस्य[1] अय मर्थः,— व्रतोपायनात् प्रागहं य एव मनुष्योऽस्मि, व्रतं मुक्त्वा स एव मनुष्यः इद मस्मि; न तु व्रत-समये इव[2] देवः। इद मिति क्रियाविशेषणत्वान्नपुंसकम्[3]।

नन्वसौ मनुष्यो व्रतसमयेऽपि मनुष्य एव, तत् किं मुच्यते य एव मनुष्योऽस्मि स एवेद मस्मीति? तत्राह— “अमानुष इवेति। मनुष्योऽपि हि तदा अन्यात्मकत्वात्[4] सत्यवदनाद्वा देव इवेत्युक्तम्, व्रतत्यागे तु कृते व्रतारम्भात् प्रागिव स्वभावसिद्धं मनुष्यत्व मेवेति।

ननु यथा व्रतोपायने अनृतात् सत्य मुपैमीत्युक्तम्, एवं तत्त्यागे सत्यादनृत मुपैमीति किं नोक्त मित्यत आह— “न हीति।

महत उत्कर्षात्[5] (देवत्वात्[6]) प्रच्युतत्वेनात्यन्तनिकृष्टमानुषत्व-प्राप्तिकथनस्य परुषत्वादनवकल्पनं तदाह— “तदु खल्विति ॥ ६ ॥

व्रतप्रसङ्गादागतं तद्विसर्जनं समाप्य पूर्वेद्युर्यजमानेन व्रतानन्तरं यत् कर्त्तव्यं तत् प्रतिजानीते— “अथात इति। यतो व्रतानन्तर मशनानशनापरनामक मारण्याशन मेव यजमानेन कर्त्तव्यम्, ‘अतः’ तदनन्तर मेव तस्य निरूपणं क्रियत इत्यर्थः।

१— “व्रतं विसृजते येनोपायात्”—इति का॰श्रौ॰सू॰ ३. ८. २९। ‘पूर्वं हि व्रतग्रहणे द्वौ मन्त्रावुक्तौ अग्ने व्रतपते इदमहं मिति वेति (का॰ श्रौ॰ सू॰ २. १. ११.), अत्र इद महं मित्येव मन्त्रः प्रत्यभिमतः”—इति हरिस्वामिनः। श्रुतिस्तु सा इहैवाग्रे द्रष्टव्या—१. ६. ३. २३।

२— मन्त्रपाठः खलु वा॰सं॰ २. २८. २ द्रष्टव्यः।

३ — नपुंसकत्वम्’—इति भ, ठ, ढ।

४— ‘आत्मात्मकत्वात्’—इति भ, ‘सात्मकत्वात्’—इति ड।

५— ‘उत्कृष्टात्’—इति ढ। ६— नास्त्येतत् पदं ड-पुस्तके।

प्रतिज्ञातस्याश्नानाश्नपक्षस्य प्रशंसार्थं केवलानश्नपक्षं निरसितु पन्यस्यति— "तदु हेति। 'तत्' तस्मिन्नश्नानाश्नविषये सवयसः त्रः ('सावयसः') 'अषाढ़'-नामकः, सर्वात्मना अश्नत्याग मेव व्रतं ने। तथा मन्यमानस्याषाढ़स्याशय माह— "मनो हेत्यादि। अनुप-स्त मपि मनुष्यस्य मनः 'आ' समन्तात् जानन्ति। अतो योऽसौ जमानो व्रत मुपैति, एष नः प्रातरवश्यं यक्ष्यत इति ज्ञात्वा विश्वे' सर्वे 'ते' देवाः व्रतदिवसे यजमानस्य गृहानागच्छन्ति।

'उपवसथ'-नामनिर्वचनेन देवाना मागमनं दृढ़यति— "तेऽस्येति। उप' समीपे यजमानस्य वसन्ति देवा अस्मिन्निति पर्वदिवस 'उप-सथ'-नामक इत्यर्थः ॥ ७ ॥

अस्तु किं ततः? इति चेत्— "मनुष्येष्विति। गृहे मनुष्येष्वा-तेषु अनश्नत्सु 'यः' कश्चिद्यजमानः स्वयं पूर्वं भुञ्जीतेति यत्तदेवा-चित मिति वितर्कयामः; अथ यः कश्चिद् देवेष्वनश्नत्सु पूर्वो श्नीयादिति यत्, तस्यानवक्लृप्तिः किमु वक्तव्या? कैमुतिकन्यायफल ाह— "तस्मादिति। 'उ'-इत्यसन्देहे। तस्मादेव हेतोः अश्नन-श्नलक्षणेऽर्थे नास्ति सन्देह इत्यर्थः ॥ ८ ॥

अषाढ़ेन चेन्मुनिना निर्णीतो ऽनश्नपक्षः, तर्हि स एव परमार्थः; थ मश्नानाश्नपक्षः? इति चेत्, अस्यापि मुनिनैव याज्ञवल्क्येन पपत्तितो निर्णीतत्वादित्याह— "तदु हेति। 'तदु' तस्मिन्नप्यश्न-नाश्नपक्षे याज्ञवल्क्य उपपत्तिम् 'उवाच' आह।

अश्नानाश्नलक्षणस्वमतसमर्थनाय प्रत्येकपक्षौ दूषयति— "यदी-। दैविके हि कर्मणि देवान् प्रत्युद्दिष्टस्यैव हविषः प्रथम मनुप-

योगः, काम मन्यत्र; पित्र्ये पुनरतिनिषण्णाद्धविषोऽन्यदपि अनुप योज्य मिति पितृदेवत्यता मापादयतीति याज्ञवल्क्यस्याशयः तत् किं दैविके कर्मणि प्रागपि भोक्तव्य मिति यः, त मांशय मजानानः शङ्कते; तं प्रत्याह—"यद्यु इति। 'यद्यु' यदि लश्नाति तदा अग्निग्निषतो देवानतिक्रम्य स्वयं भुक्तवान् स्यात्।

अश्नानाश्नपक्षयोरुभयोरपि दोषश्चेत्, का गतिः? इति (तत्राह—"स यदिति[1]।) 'यद्' द्रव्य मग्नित मप्यनग्नितवद् भवति तदश्नीयात्। किं तदिति तदाह—"यस्येति। 'यस्य' द्रव्यस्य सम्बन्ध्यसं 'हविः' देवा न गृह्णन्ति, तदग्नित मपि सद् अनग्नितवद् भवति।

तथात्वे यथोदीरितदोषद्वयाभाव माह—"स यदिति। अश्नना-देव न पितृदेवतात्वम्; अश्यमानस्य देवायोग्यत्वादेव न देवाना मतिक्रमः[2] ॥ ८ ॥

अथ किं न्वेवं प्राश्यद्रव्यम्[3]? इति तदाह—"स वा इति। आरण्यग्रहणं प्रकृतदर्शपूर्णमासहविर्व्यतिरिक्तोपलक्षणम्। 'वृक्ष्य' वृक्षोद्भवं फलम्।

१— नास्त्ययोऽंशः ठ-पुस्तकादन्यत्र।

२— 'अश्ननान्न पितृदेवतात्वम्, तस्यान्नस्यादेवयोग्यत्वादेव न देवाना मतिक्रमः'-इति ड। 'अश्ननानश्ननपितृदेवतात्वम्, अस्य यजमानस्य देवयोग्यत्वादेवं न देवाना मतिक्रमः'-इति ज, झ, ञ, ट।

३— 'अथ किं स्वाश्यद्रव्यम्?'-इति ज, झ, ञ, ढ; 'अथ किं ताद्द्रव्यम्?'-इति ठ।

भुक्तोपलक्षणत्वे मुनिविशेषव्यवहारं प्रमाणयति— "तदु हेति । वृषा नाम कश्चित्, तस्य पुत्रो 'वार्ष्णः', तस्य नाम 'वर्कुः'-इति ।

मुनेर्मत मपवदति— "तदु तथेति । तत्र हेतुः— "व्रीहियवयो-रेति । 'शमीधान्यं' तिलमाषादि । उपचिनोतीति 'उपचम्' प्रल्पेनापि माषपिष्टेन मिश्रितं व्रीहिपिष्टम् । चितुरान् यामानपि ग्रापितम्[1] 'उपचितं' बहु भवति इति प्रसिद्धं तदाह— "व्रीहि-यवाविति । अतो माषोपयोगे व्रीहियवावेव यत उपयुक्तौ स्याताम्, अतस्तथा न कुर्यात् । अतो युक्त मारण्य मेवाश्नीयादिति । ादेवं व्यवस्थितं सक्तदशनम् ॥ १० ॥

स आहवनीयेति । तां रात्रि माहवनीयागारे गार्हपत्यागारे ा शयीत[2] । तत्रैव शयने हेतुः— "देवान् वा इति । 'उपावर्त्तते' ।मीपे शेते[3] । 'अधः शयीत' न पुनः खट्वाद्युपरि; यत उपरि स्थितं श्रेयांस मध एव स्थिताः[4] उपचरन्ति ॥ ११ ॥

अथ प्रभाते अध्वर्योः कर्त्तव्यता माह— "स वा इति । 'सः' सिद्धोऽध्वर्युः प्रथमेन कर्मणा अप एवाभिमुख्येन प्राप्नोति । किं प्रथमं कर्म ? तदाह— "अपः प्रणयतीति । एतच्चापां प्रणयनम्, अथ संयौति"-इति[5] वक्ष्यमाणसंयवनार्थम् । अतः संयवनात्

— 'माषानपि प्रापितम्'—इति ञ, झ, ञ, ट ; 'माखाबपितं'—इति ढ ।

— का० श्रौ० सू० २. १. १४, १५ । ३— 'सेवते'—इति ठ ।

— 'खट्वाद्युपरि ; यत उपस्थितं श्रेयांस मध उपस्थिताः'—इति ञ, झ, ञ, ट । 'खट्वाद्युपरि शयीत ; उपस्थितं श्रेयांस मध उपस्थिताः'—इति ठ ।

— १प्र० ६ब्रा० ३क० अथवा २अ० २ब्रा० ३क० ।

प्राक् प्रणीतानां नाग्ने पुनः प्रणयनं कार्यम्; कृते तु संयवने तस्माग्ने ऽपि प्रयोजनस्य[1] जातत्वात् पुनः प्रणेतव्यम्।

ननु अन्तर्वेदि प्रणीता निनयति[2] इत्युपरितन-निनयनार्थं पुनः कस्मान्न प्रणयन मिति चेत्, न; संयवनप्रसक्तौ तासा मेवापां प्रतिपत्तिमात्रम्, अतो न तदपां प्रणयनस्य प्रयोजकम्; न हि चालाले प्राशनं कृष्णविषाणां[3] प्रयुङ्क्ते।

अथोभयं साधयतः[4] प्रणयनस्य कथं संयवन मेव प्रयोजनम्, न तु अन्तर्वेदि निनयन मिति चेत्, (न[5]); "पूर्णपात्रं निनयति"-इति[6] द्वितीयया अपां संस्कारकर्मत्वप्रतीतेर्निनयनस्योपयुक्तसंस्कार-तया प्राशनवत् प्रतिपत्तित्वात्। संयवने तु समानप्रकरणे शाखा-न्तरे "प्रणीताभिः[7] (हवींषि) संयौति"-इति[8] तृतीयया अपां संयवनं प्रति गुणत्वप्रतीतेः। अतः संयवनार्थ मेव प्रणयनम्।

उक्तं प्रणयनं प्रशंसति— "यज्ञो वा इति। अपां यज्ञसाधनतया यज्ञरूपत्वात्तद्विस्तारात्मकस्य प्रणयनस्य यज्ञविस्ताररूपत्वात् प्राश-स्त्यम् ॥ १२ ॥

उक्तं प्रणयन मनूद्य कस्त्वेति व्याहृतिचतुष्टयात्मकं मन्त्रं[9] विधत्ते— "स प्रणयतीति। हे प्रणीतोदक! को नाम त्वां यज्ञेन 'युनक्ति'

१— 'संयोजनस्य'-इति ड। २— इहैव २.२.२। का०श्रौ०२.५.११,१२।
३— इह ३.२.१.१८,२८; का०श्रौ० ७.३.२९; तै०सं० ६.१.२.१५।
४— 'अथोभयसाधनता'-इति ड। ५— नैतत् पदं ठ-पुस्तकादन्यत्र।
६— इहैव ६.३.१। ७— 'प्रणीतेन'-इति ज, झ, ञ, ट, ड।
८— आप०श्रौ०सू० १.२४.३। ९— वा० सं० १.६.१-४।

योक्तुं समर्थः ? यः समर्थः 'सः' युनक्ति। 'कस्मै' त्वा प्रयोजनाय युनक्ति ? यस्मै युनक्ति, तस्मै युनक्ति। योजने कर्त्ता प्रयोजनञ्च दुर्ज्ञान मित्यर्थः। व्याह्रियन्त इति 'व्याहृतयः' मन्त्राः; दुर्ज्ञानत्वाभिधानात्, अनिश्चित्य वचनाच्च[१] 'अनिरुक्ताः'। व्याहृतिविशेषणस्यानिरुक्तत्वस्य प्रयोजन माह— "अनिरुक्तो वा इति। अनिर्ज्ञातो हि पदार्थः क इत्युपयुज्यते[२]। अतोऽसावनिरुक्तः प्रजापतिश्च 'कः'-इत्युच्यते। "को ह वै नाम प्रजापति"-इति श्रुतिः[३]। अतः श्रुतिसाम्यात् प्रजापतेरनिरुक्तत्वम्। अथवा वाचकमन्त्रोच्चारण मन्तरेण मनसैव (ध्यात्वा[४]) प्रजापतेर्होमादपि प्रजापतिरनिरुक्तः[५]। "यत्तूष्णीं तत्प्राजापत्यं स मनसा जुहोति, मन इव हि प्रजापतिः"-इति[६] श्रुतेः। अस्त्वनिरुक्तः[७] प्रजापतिः, प्रस्तुते किं मायात मित्यत आह— "प्रजापतिर्यज्ञ इति। "प्रजापतिर्यज्ञ मसृजत"-इति[८] यज्ञस्रष्टृत्वश्रुतेः कार्यस्य कारणादभेदात्। तथा "एष वै सप्तदशः प्रजापतिर्यज्ञ मन्वायत्तः"-इति[९] सप्तदशसमुदायात्मकस्य प्रजापतेः

१— 'निश्चित्य अवचनाच्च'-इति ठ। २— 'इति पर्यनुपयुज्यते'-इति ठ।

३— तै० ब्रा० २. २. १०। ४— नास्त्येतत् पदं ठ-पुस्तकादन्यत्र।

५— "अनिरुक्तं वा उपांशु"-इति, "अनिरुक्तं हि मनो ऽनिरुक्तं ह्येतद् यत् तूष्णीम्"-इति चेहैव (१.३. ५. १०, २. ४. ४. ५.)।

६— तै० सं० ६. ६. १०. ३। "मनोऽसि प्राजापत्यम्"-इति तत्रैव १. ६. २. १२, "मनो वै प्राजापत्यम्"-इति च १. ६. १०. ४।

७— 'श्रुतेः स त्वनिरुक्तः'-इति ज, झ, ञ, ट।

८— तै० ब्रा० १. ७. १. ४। ऐ० ब्रा० ७. ४. १। "प्राजापत्यो यज्ञः"-इति तै० सं० १. ६. १०। ९— तै० सं० १. ६. ११. १।

सकलयज्ञानुगमश्रुतेः। अनुगच्छतश्च सामान्यादेर्लोके न पृथक् अनुगन्तव्यः ; व्यक्तावभिमानदर्शनात्। यस्मात् प्रजापतिर्यज्ञः[1], अतः अनिरुक्ताभिर्याज्ञतिभिः प्रणयनादनिरुक्तप्रजापत्यात्मकतया अनिरुक्तं यज्ञ मेव 'युनक्ति' प्रारभत इत्यर्थः ॥ १३ ॥

प्रशब्दोपात्तप्रकर्षसूचितप्राथम्यद्वारा प्रणयनं प्रागस्तावीत्—"यज्ञो वा इति। तच्च नयतिपदोपात्तप्रापणात्मकविस्तारद्वारत इति 'अथापः'-इत्यस्यावयवार्थपर्यालोचनयापि द्विधा[2] स्तौति—"यद्वेवेति। अनियोग एवकारः। न नियोगेन प्रागुक्तरीत्या स्तुतिः, किन्त्वेव मप्यस्तीत्यर्थः। आप्नुवन्ति[3] सकलं जगदित्यापः। तादृशा मपां प्रणयनात् प्रथम मेव सर्वं माप्तं स्यादित्यपि प्रशस्तं[4] तत्प्रणयन मित्यर्थः ॥ १४ ॥

अथवास्य कर्मणो यदेवाङ्गं प्रापयितव्य मध्वर्य्वादयः प्रमादान्न प्रापयन्ति, तद्वैकल्यम् उदकाचमनप्रोक्षणादिना[5] परिहरन्त आपयन्ति; अतोऽप्याप इति तत्प्रणयनं प्रशस्तम् ॥ १५ ॥

न केवल मवयवार्थपर्यालोचनया, उदकप्रभावपर्यालोचनयापि प्राशस्त्यं वक्तु मारभते— "देवान् हेति। असुराश्च रक्षांसि च 'असुररक्षसानि'। "अनसन्तान्नपुंसकाच्छन्दसि"-इत्यसन्तत्वात् समा-

---

१— 'सामान्यादेर्लोकेऽप्यनुगन्तव्यः। व्यक्त्याद्यभिमानदर्शनात् प्रजापतिर्यज्ञः'-इति ज, झ, ञ, ट।

२— नास्त्येतत्पदम् ड-पुस्तके। ठ-पुस्तके तु 'द्वेधा'-इति।

३— 'आप्नुवन्ति'-इति ड, ढ। ४— 'प्रशस्तम्'-इति ज, झ, ञ, ठ।

५— 'उदकप्रोक्षणाचमनादिना'-इति ठ।

मान्तः[१]। 'न यद्युयध्व इति' यष्टुं न लभध्वं यूय मिति वदन्तो 'रक्षुः' प्रतिबन्धयेयुरित्यर्थः[२] ॥ १६ ॥

ततो देवा इति। इत्थं प्रतिबद्धा देवाः 'एतम्' अब्लक्षणं वज्रं ददृशुः। अपां वज्रत्वं "ता एता आपो वज्रीभूत्वा"-इत्यादि श्रुत्यन्तरे प्रसिद्धम्[३]; तदाह— "वज्रो वा इति।

न केवलं प्रसिद्धिबलादज्वत्वम् उपपत्तिबलाच्चेत्याह— "वज्रो हीति। उपपत्तेः प्रसिद्धिं वै-शब्द आह। तां प्रसिद्धा मुपपत्तिं दर्शयति— "तस्मादिति। यस्मादापो वज्रः, तस्माद् एता आपः 'येन' पथा गच्छन्ति, तं पन्थानं 'निम्नं' गर्त्तं कुर्वन्ति। गत्वा वा 'यत्र' तृणगुल्मादौ उपतिष्ठन्ते, तत् 'निर्दहन्ति' निःसारं कुर्वन्ति। (ते[४]) देवाः 'एतम्' उदकलक्षणं वज्रम् 'उदयच्छन्' उक्तप्रकारप्रणयनात्मक मुद्यमनं तस्य क्षतवन्त इत्यर्थः। 'तस्य' वज्रस्य सम्बन्धिनि 'अभये' तेन वज्रेण परिहृतभये[५], 'अनाष्ट्रे' नाशयन्तीति नाष्ट्राण्यसुररक्षसानि, तद्रहिते, 'निवाते' तत्संस्पृष्टेन[६] वातेनापि रहिते, स्थाने। यथा देवाः क्षतवन्तः, तथैवैषा मध्वर्युः ॥ १७ ॥

प्रणयनप्रकार माह— "ता उत्सिच्येति। चमसादिपात्रस्योपरि

१— पा० सू० ५. ४. १०३। २— 'प्रतिबबन्धुरित्यर्थः'—इति ठ।

३— तै० ब्रा० १. ७. १. ६. ७; ऋ० सं० ८. १४. १३ (अपाम्फेनेन)

४— नास्त्येतत् पदं ठ-पुस्तकादन्यत्र।

५— 'सम्बन्धिनाभयेन वज्रेण'—इति ञ, झ, ञ, ट। 'सम्बन्धिनि "अभये" वज्रेण परिहितभये'—इति ड।

६— 'तत्संस्पृष्टेन'—इति ठ।

सिक्त्वा पूरयित्वा न पुनः (तेन पात्रेण[1]) कुतश्चिज्जलाशयादुद्धृत्य गार्हपत्यस्योत्तरभागे स्थापयेत्। आपस्तम्बस्तु स्थापितपात्रस्य समन्त्रकं पूरण माह[2]; इह तु ब्राह्मणे पूरितस्य स्थापनम्। अतस्तथैवोक्तं कात्यायनेन— "गार्हपत्य मुत्तरेणोदपात्रं निधाय"-इति[3]।

अवश्यं प्राङ् नेतव्याना मपां[4] किं गार्हपत्यस्योत्तरदेशे स्थापनेनेत्याशङ्क्य तत्प्रयोजनकथनेन स्तौति— "योषा वा आप इति। अप्-शब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वात्। वृषेति, अग्निशब्दस्य पुंल्लिङ्गत्वात्। "गृहपतिना संयुक्ते ञ्यः[5]"-इत्यग्निविशेषो गार्हपत्यः। तदावास इह लक्षणया गार्हपत्य उच्यते। अत एव तस्य गृहत्व मुक्तम्— "गृहा वै गार्हपत्यः"-इति[6]।

उदपात्रस्थापनं प्रयोजनान्तरेण स्तौति— "वज्रं वा इति। 'अप्रतिष्ठितः' असम्बद्धः। "नैन मिति। त मेन मशक्तम्, अनुद्यन्तारं 'संशृणाति' हिनस्ति। "शॄ हिंसायाम्[7]", "प्वादीनां ह्रस्वः[8]"। अतो हिंसापरिहाराय स्वयं सन्नद्ध एवोद्यच्छेत॥ १८॥

उद्यन्तुः प्रतिष्ठा मुक्त्वा उद्यन्तव्यस्यापि प्रतिष्ठा माह— "स यदिति। "गृहा वै प्रतिष्ठेति। कोशे स्थापितस्यासेरिव[9] वातादिस्पर्शविरहात्तैक्ष्ण्यस्याविनाशो वज्रस्य प्रतिष्ठा।

१— ठ-पुस्तकादन्यत्र नैते पदे स्तः। २— श्रौ० सू० ४. १. ४।

३— श्रौ० सू० २. ३. १। एता एवापः प्रणीता उच्यन्ते।

४— 'निधाय"-इति 'अवश्यं प्राङ् नेतव्याः। अपां'-इति ज, झ, ञ, ट।

५— पा० सू० ४. ४. ९०। ६— ९पृ० ८ पं० द्रष्टव्यम्।

७— क्र्या० प०। ८— पा० सू० ७. ३. ८०।

९— 'स्थापितस्यासेरिव'-इति ज, झ, ञ, ट।

तीक्ष्णीभूतः स वज्रः स्वप्रयोक्तुरभिमतफलनिष्पादनात् तद्विरहदुःखात्मिकां हिंसा मस्य न करोतीत्याह— "तयो हेति। गार्हपत्योपश्लिष्टे तदुत्तरभागे। 'वटे गावः सुशेरते'-इति-वदौपश्लेषिकाधिकरणे सप्तमी[1] ॥१८॥

सादिताना मपां प्रणयन माह— "ता इति। आहवनीयस्य सन्निहितोत्तरभागे 'प्रणयति' नीत्वा सादयति[2]। "एनबन्यतरस्या मदूरे पञ्चम्याः"-इत्यनेन एनप्[3]। "एनपा द्वितीया"-इति[4] षष्ठ्यर्थे द्वितीया। अपा मग्नेश्च मिथुनता मुपपादयति— "एव मिव हि मिथुनं क्लृप्त मिति ॥२०॥

ता नान्तरेणेति अन्तरेणेतिबलादग्नि मिति लभ्यते। तासा मपा मग्नेश्च मध्ये[5] न सञ्चरेयुरित्यर्थः। तत्र कारण माह— "नेदिति। नेदिति परिभये। "अथापि नेत्येष इदित्येतेन समप्रयुज्यते परिभये"-इति हि निरुक्तम्[6]। सञ्चारे हि चर्यमाणं मिथुन मन्तरेण परस्परं सङ्गतयोः स्त्रीपुंसयोर्मध्ये सञ्चारान्मिथुनविच्छेदलक्षणा भीतिः 'सञ्चरान्' सञ्चरेयुरिति। (हेतुहेतुमद्भावकल्पे[7]) लिङर्थे[8]

१— पा० सू० १. ४. ४५। 'औपश्लेषिको वैषयिको ऽभिव्यापकश्चेत्याधारस्त्रिधा'-इति सि० कौ०।

२— "गार्हपत्यसमीपादाहवनीयसमीपं नीत्वा" का० २. ३. ३ सू०।

३— पा० सू० ५. ३. ३५। ४— पा० सू० २. ३. ३१।

५— 'प्रणीताहवनीययोरन्तरालेन'-इति का०श्रौ०सू० २. ३. ४ सू०।

६— नैघ० १. ३. ६। "सर्वतो भयं परिभयम्"-इति तद्वृत्तौ।

७— नास्त्येतत् पदं ठ-पुस्तके। ८— 'लिङर्थे'-इति ठ, ढ।

लेट्[1] झेरन्तादेशः[2], "इतश्च लोपः[3]"-इतीकारलोपे, संयोगान्तलोपः[4], तस्यासिद्धत्वान्नलोपाभावः[5]।

सायादुत्तरभागे आहवनीयप्रणयनं विवक्षित मिति दर्शयितुं ततः प्राक्प्रत्यगासादनं[6] निषेधति— "ता नातिहृत्येति। 'अतिहृत्य' उत्तरभाग मतीत्य प्राग्भागे। 'अनाप्ताः' उत्तरभाग मप्राप्ताः, प्रत्यगपि[7] मासादयेत्।

तदतिहरणपक्ष मनुवदति— "स यदिति।

तत्र दोषं वक्तु मुपोद्घात माह— "अस्ति वा इति। "व्यन् सपत्ने"-इति[8] स्मृतेः 'भ्रातृव्यः' शत्रुः, तस्य भावो 'भ्रातृव्यम्' (शात्रवम्[9]) युवादित्वाद्भावे अण्[10], विशिष्टं भ्रातृव्यम्। अग्नेरपां च परस्परविनाशकत्वात् महदस्ति वैर मित्यर्थः। अस्तु, किं तत इत्याह— "स यथेवेति। 'तत्' अद्भिः सह महद्वैर मग्नेर्यथा 'भवति' स्वकार्यनिर्वापणरूप मुपद्रवं कर्त्तुं प्रभवति, तथा 'सः' अतिहरन् अध्वर्युः कुर्यादित्यर्थः।

१— पा० सू० ३. ३. १५९, पा० सू० ३. ४. ७।

२— पा० सू० ७. १. ३। 'सञ्चारान्मिथुनलक्षणा भीतिः। सञ्चारान्नसञ्चरेयुरिति हेतुः। हेतुसद्भावरूपे लिङर्थे लेट्। आकारोऽन्तादेशः'-इति ज, झ, ञ, ट, ड।

३— पा० सू० ३. ४. ९७। ४— पा० सू० ८. २. २३।

५— पा० सू० ८. २. १। ६— 'प्राक्प्रत्यग्भागासादनं'-इति ढ।

७— 'प्रत्यगेव'-इति ढ। ८— पा० सू० ४. १. १४५।

९— नास्त्येतत्पदं ड-ढ-पुस्तकयोः।

१०— 'हायनान्तयुवादिभ्योऽण्'-इति पा० सू० ५. १. १३०।

तथा अकरणे का हानिः? तत्राह— "यचेति। 'यच' कर्मणि 'अस्य' प्रणयनपात्रस्य सम्बन्धिनीरप उपस्पृशन्ति ऋत्विग्यजमानाः। तत्रोपस्पर्शन मग्नौ 'भ्रातृव्यं' ग्रनु मुदकलक्षणं 'वर्द्धयेत्' उत्तेजयेत्। अतिहरणस्य वैरकरणसम्बन्धार्थः प्रथमोऽनुवादः, चरमस्तु भ्रातृव्य-वर्द्धनसमर्थनार्थ इत्यपौनरुक्त्यम्।

अतिहरणपक्षे दोष उक्तः, अनाप्तिपक्षे दोष माह— "यद्यु इति। स्वसमये अप्राप्तत्वात्[1] तासा मपां कामप्रापकत्वं दूरापास्त मित्यर्थः।

इत्थं (तम्[2]) उपोद्घात मुक्त्वा औपोद्घातिक माह— "तस्मादिति। 'सम्प्रत्येवं' सम्यगुत्तरभाग एव, न पुरतो न पश्चात्। अत उक्तं कात्यायनेन "उत्तरेणाहवनीयꣳ सम्प्रति निदधाति"-इति[3] ॥ २१ ॥

प्रणीताप्रणयनानन्तरं परिस्तरणं पात्रासादनं चाह— "अथ तृणैरित्यादि। 'द्वन्द्वं' द्वे द्वे। "द्वन्द्वं रहस्यमर्यादावचनव्युत्क्रमण-यज्ञपात्रप्रयोगाभिव्यक्तिषु"-इति[4] निपातितम्। पात्रपदं यज्ञ-निर्वर्तकानां स्फ्यादीनाम् अप्युपलक्षकम्[5]।

अर्थतः प्राप्तां सङ्ख्या मनूद्य प्रशंसति— "तद्दशेति। तस्मिन् प्रयोगे एवं परिगणने कृते दश सम्पद्यन्ते। विराजश्छन्दसो[6] ऽक्षरेषु दशत्व मस्ति। प्रथमस्य यज्ञो ज्योतिष्टोमः। "एष वाव प्रथमो यज्ञो यज्ञानां यज्ज्योतिष्टोमः"-इतिश्रुतेः[7]। तत्र च नवत्युत्तरशत-

१— 'स्वसमयप्राप्तत्वात्'-इति ज, झ, ञ, ट।

२— नास्त्येतत् पदं ड-ढ-पुस्तकयोः।

३— श्रौ०सू० २. ३. ३।

४— पा० सू० ८. १. १५।

५— 'अप्युपलक्षणम्'-इति ठ।

६— 'विराट्छन्दसो'-इति ड।

७— ता०ब्रा०१६. १। ऐ०ब्रा० ३. ४. ५। तै०सं० ७. ४. १०, ११।

सङ्ख्याकाः स्तोत्रियाः। तास्वेकोनविंशतिसङ्ख्यया विभज्यमानासु दश अवशिष्यन्त इत्यस्ति तत्रापि दश सङ्ख्या। अतो दशसङ्ख्यायोगाद् विराड्यज्ञयोरेकत्वादिह दशसङ्ख्यासम्पत्त्या विराडात्मको यज्ञ एव साकल्येन सम्पादितो भवति।

एवं दशत्वं स्तुत्वा दिशः प्रयोग मनूद्य स्तौति— "अथ यदिति। 'संरभेते' "रभ राभस्ये", राभस्यं कार्योपक्रमः; किं मपि कार्यं कर्त्तुं मुपक्रमेते॥ २२॥ १॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथभाष्ये[1] प्रथमाध्याये

प्रथमं ब्राह्मणम्[2]॥

१— 'माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणे'-इति ज, झ, ञ, ट, ड।

२— व्रतोपायनादनन्तर मपां प्रणयनम्, तत्प्रकृतिस्त्वेषा।— अध्वर्युर्वारणं चमसं सव्यहस्ते कृत्वा दक्षिणहस्तस्थेनोदपात्रेण स्वयं तस्मिन्नुदक मासिच्य दक्षिणहस्तेन चमसं गार्हपत्यस्योत्तरतो निधाय 'ब्रह्मन्नपः प्रणेष्यामि ?'-इति ब्रह्माणं पृच्छति। 'वाचं यच्छ'-इति यजमानं प्रेष्यति। ब्रह्मा 'प्रणय यज्ञमित्यादि (२. २. ८.) उपांशु पठित्वा 'ओं प्रणय'-इत्युच्चै रनुज्ञां करोति, यथाध्वर्युः शृणोति। ततोऽध्वर्युश्चमसं गृहीत्वा आहवनीया-दुत्तरस्यां दिशि वर्हिर्वेदि दर्भेषु प्रणीताचमसं निदधाति। एतदेव प्रणीता-प्रणयनं चोच्यते। प्रणीताप्रणयनादनन्तरं प्रागग्रैरुदगग्रैश्च दर्भैराहवनीयस्य परिस्तरणं भवति; गार्हपत्यस्य तु प्रथमं पुरस्तादुदगग्रैः, ततो दक्षिणतः प्रागग्रैः, पश्चादुदगग्रैः, उत्तरतः प्रागग्रैर्दर्भैः परिस्तरणम्। ततः पात्रा-सादनम्। तत्र शूर्पादिपात्राणां समीपे स्थापनम्। तत्प्रकृतिस्त्वेवम्।— अध्वर्युर्यजमानो वा द्वे द्वे पात्राणि गृहीत्वा विनियोगक्रमेण आहवनीये गार्हपत्ये वा यत्र हवि श्रपणं करिष्यन् भवति, तस्योत्तरतः पश्चाद्वा निद-धाति। एतान्येव चत्वारि कर्माणीह प्रथमब्राह्मणे आम्नातानि।

अथ शूर्प्पञ्चाग्निहोत्रहवणीञ्चादत्ते। कर्म्मणे वां व्वेषाय वा मिति यज्ञो वै कर्म्म यज्ञाय हि तस्मादाह कर्म्मणे वा मिति व्वेषाय वा मिति व्वेवेष्टीव हि यज्ञम्* ॥ १ ॥

अथ व्वाचं यच्छति। वाग्वै यज्ञो ऽविक्षुब्धो यज्ञं तनवा ऽइत्यथ प्रतपति प्रत्युष्टꣳ रक्षः प्रत्युष्टा अरातयो निष्टप्तꣳ रक्षो निष्टप्ता अरातय इति वा ॥ २ ॥

देवा ह वै यज्ञं तन्वानाः। ते ऽसुररक्षसेभ्य आसङ्गाद् बिभयाञ्चक्रुस्तद्यज्ञमुखादेवैतन्नाष्ट्रा रक्षाꣳस्यतो ऽपहन्ति† ॥ ३ ॥

अथ प्रैति। उर्व्वन्तरिक्ष मन्वेमीत्यन्तरिक्षं वा ऽअनु रक्षश्चरत्यमूल मुभयतः परिच्छिन्नं यथायं पुरुषो ऽमूल उभयतः परिच्छिन्नो ऽन्तरिक्ष मनुचरति तद् ब्रह्मणैवैतदन्तरिक्ष मभय मनाष्ट्रं कुरुते ॥ ४ ॥

स वा ऽअनस एव गृह्णीयात्। अनो ह वा ऽअग्रे पश्चेव वा ऽइदं यच्छालꣳ स यदेवाग्रे तत्करवाणीति तस्मादनस एव गृह्णीयात् ॥ ५ ॥

भूमा वा ऽअनः। भूमा हि वा ऽअनस्तस्माद्यदा

---

* 'यज्ञम्'—इति ग, च। † 'रक्षाꣳस्यपघ्नन्ति'—इति क।

ह भवत्यनोवाह्य मभूदित्याहुस्तद् भूमान मेवैतद्-
ति तस्मादनस एव गृह्णीयात् ॥ ६ ॥

यज्ञो वा ऽअनः । यज्ञो हि वा ऽअनस्तस्मादनस
व यजूंषि सन्ति न कोष्ठस्य न कुम्भ्यै भस्त्रायै ह
षयो गृह्णन्ति तदृषीन् प्रति भस्त्रायै यजूंष्यासुस्ता-
येतर्हि प्राकृतानि यज्ञायज्ञं निमिमा* ऽइति तस्मा-
नस एव गृह्णीयात् ॥ ७ ॥

उतो पात्र्यै गृह्णन्ति† । अनन्तराय मु तर्हि यजूंषि
पेत् स्फ्यं मु तर्ह्यधस्तादुपोह्य‡ गृह्णीयायुतो युन-
जाम ततो विमुञ्चामेति यतो ह्येव युञ्जन्ति ततो
विमुञ्चन्ति ॥ ८ ॥

तस्य वा ऽएतस्यानसः । अग्निरेव धूरग्निर्हि वै धूरथ
ऽएनद्वहन्त्यग्निदग्ध मिवैषां वहं भवत्यथ यज्जघनेन
स्तम्भीं प्रउगं वेदिरेवास्य सा नीड एव हवि-
र्धानम् ॥ ९ ॥

स धुर मभिमृशति । धूरसि धूर्व धूर्वन्तं धूर्व तं
यो ऽस्मान् धूर्वति तं धूर्व यं वयं धूर्वाम इत्यग्निव

* 'निर्ममा'–इति क, भाष्यसम्मतश्च । † 'गृह्णन्ति'–इति ख
‡ 'तर्ह्यवस्तादुपोह्य'–इति ङ । 'तर्ह्यवस्तदुपोह्य'–इति च ।

ऽएष धुर्य*स्तु मेतदत्येष्यन् भवति हविर्ग्रहीष्यंास्तस्मा ऽएवैतान् निह्नुते तथो हैत मेषो ऽतियन्त मग्निर्धुर्यौ न हिनस्ति ॥ १० ॥

तद्ध स्मैतदारुणिराह। अर्द्धमासशो वा ऽअहः सपत्नान् धूर्वामीत्येतद्ध स्म स तदभ्याह ॥ ११ ॥

अथ जघनेन कस्तम्भी मीषा मभिमृश्य जपति। देवाना मसि व्व्ह्नितमꣳ सस्नितमं प्प्रितमं जुष्टतमं देवहूतमम्। अह्रुत मसि हविर्द्धानं दृꣳहस्व माह्वारित्युन एवैतदुपस्तौत्युपस्तुताद्रातमनसो‡ हविर्ग्रह्वानीति मा ते यज्ञपतिर्ह्वार्षीदिति यजमानो वै यज्ञपतिस्तद्यजमानायैवैतदह्वला माशास्ते ॥ १२ ॥

अथाक्रमते। व्विष्णुस्त्वा क्रमता मिति यज्ञो वै व्विष्णुः स देवेभ्य इमां व्विक्रान्तिं व्विचक्रमे यैषा मियं व्विक्रान्तिरिद मेव प्रथमेन पदेन पस्पाराथेद मन्तरिक्षं द्वितीयेन दिव मुत्तमेनैताम्वेवैष एतस्मै व्विष्णुर्यज्ञो व्विक्रान्तिं व्विक्रमते ॥ १३ ॥

अथ प्रेक्षते। उरु व्वातायेति प्राणो वै व्वातस्तद् ब्रह्मणैवैतत्प्राणाय व्वातायोरुगायं कुरुते ॥ १४ ॥

---

* 'धूर्य'–इति ख। † 'हविर्ग्रहीष्यं'–इति क।

‡ 'द्रातमनसो'–इति सायणसम्मतोऽपि न क्वापि मूलपुस्तके दृश्यते।

अथापास्यति*। अपहतꣳ रक्ष इति यद्यत्र किञ्चि-द्रापन्नं भवति यद्यु नाभ्येव मृशेत् तन्नाष्ट्रा एवैत-द्रक्षाꣳस्यतो ऽपहन्ति† ॥ १५ ॥

अथाभिपद्यते। यच्छन्तां पञ्चेति पञ्च वा इमा अङ्गुलयः पाङ्क्तो वै यज्ञस्तद्यज्ञ मेवैतद्दध दधाति‡ ॥ १६ ॥

अथ गृह्णाति। देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे ऽश्विनो-र्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्या मग्नये जुष्टं गृह्णामीति सविता वै देवानां प्रसविता तत्सवितृप्रसूत एवैतद् गृह्णात्य-श्विनोर्बाहुभ्या मित्यश्विनावध्वर्यू पूष्णो हस्ताभ्या मिति पूषा भागदुघो ऽशनं पाणिभ्या मुपनिधाता सत्यं देवा अनृतं मनुष्यास्तत्सत्येनैवैतद् गृह्णाति§ ॥ १७ ॥

अथ देवताया ऽआदिशति। सर्वा ह वै देवता अध्वर्युꣳ हविर्ग्रहीष्यन्त मुपतिष्ठन्ते मम नाम ग्र¶हीष्यति मम नाम ग्र¶हीष्यतीति ताभ्य एवैतत सह‖ सतीभ्यो** ऽसमदं करोति ॥ १८ ॥

यद्देव देवताया ऽआदिशति। यावतीभ्यो ह वै देवताभ्यो हवीꣳषि गृह्णन्त ऽऋण मु हैव तास्तेन

* 'ति'–इति ख। † 'न्ति–'इति ख। ‡ 'ति'–इति ख।

§ 'ति'–इति क। ¶ 'ग्र'–इति ग।

‖ नास्त्येतत् पदं क-ख-पुस्तकयोः। ** एतदपि पदं ख-पुस्तके नास्ति।

मन्यन्ते यदस्मै तं कामꣳ समर्द्धयेयुर्यत्काम्या गृह्णाति तस्माद्वै देवताया ऽआदिशत्येव मेव यथापूर्वꣳ हवीꣳषि गृहीत्वा* ॥ १९ ॥

अथाभिमृशति । भूताय त्वा नारातय ऽइति तद्यत एव गृह्णाति तद्धैवैतत्पुनराप्याययति ॥ २० ॥

अथ प्राङ् प्रेक्षते । स्वरभिविख्येष मिति परिवृत मिव वा ऽएतदनो भवति तदस्यैतच्चक्षुः पाप्मगृहीत मिव भवति यज्ञो वै स्वरहर्देवाः सूर्यस्तत्स्वरेवैतदतो ऽभिविपश्यति ॥ २१ ॥

अथावरोहति । दृꣳहन्तां दुर्याः पृथिव्या मिति गृहा वै दुर्यास्ते हैत† ईश्वरो गृहा यजमानस्य यो ऽस्यैषो ऽध्वर्युर्यज्ञेन चरति तं प्रयन्त मनु प्रच्योतोस्तस्येश्वरः कुलं विक्षोब्धो‡स्तानेवैतदस्यां पृथिव्यां दृꣳहति तथा नानुप्रच्यवन्ते§ तथा न विक्षोभन्ते तस्मादाह दृꣳहन्तां दुर्याः पृथिव्या मित्यथ प्रैत्युर्वन्तरिक्ष मन्वेमीति सो ऽसावेव बन्धुः ॥ २२ ॥

स यस्य गार्हपत्ये हवीꣳषि श्रपयन्ति । गार्हपत्ये ऽस्य पात्राणि सꣳसादयन्ति जघनेनो तर्हि गार्हपत्यꣳ

---

* 'त्वा'-इति ख, च। † 'हैत'-इति च, भाष्यसम्मतश्च।

‡ 'विचुब्धो'-इति ख। § 'प्रच्यवते'-इति ख।

सादयेयुस्याहवनीये हवीꣳषि अपुयन्त्याहवनीये तुस्य पात्राणि सुꣳसादयन्ति जघनेनो तुर्ह्याहवनीयꣳ सादयेत् पृथिव्यास्त्वा नाभौ सादयामीति मुध्यं वै नाभिर्म्मुध्य मुभयं तुस्मादाह पृथिव्यास्त्वा नाभौ साद-यामी*त्युदित्या ऽउपस्थ ऽइत्युपस्थ ऽइवैनद्भार्षुरि॒ति वा ऽआहुर्यत्सुगुप्तं गोपायन्ति तुस्मादाहादित्या ऽउपस्थ इत्यग्ने हव्युꣳ रक्षेति तुदग्नये चैवैतद्धविः परि-ददाति गुप्त्या ऽअस्यै च पृथिव्यै तुस्मादाहाग्ने हव्युꣳ रक्षेति ॥ २३ ॥ २ ॥

(प्रथमप्रपाठके प्रथमाध्याये वा द्वितीयं)

ब्राह्मणम् ॥ १ । २ ॥

पात्रासादनानन्तरं कर्त्तव्य माह—"अथ शूर्प मिति । एत-स्यादानं हविर्निर्वापार्थम्[१] । वामिति[२] मन्त्रगतद्विवचनलिङ्गात् उभे सह आदीयेते । अत एव सूत्रे—"शूर्पाग्निहोत्रहवण्यादाय"-इति[३] । इतरेतरयोग-द्वन्द्वः ।

यज्ञो वा इत्यादि । यज्ञाय हि तदादानम् ; अतः कर्म-शब्दः कर्ममात्रपरोऽपि तद्विशेषं यज्ञ मेव ब्रूते । इज्यते अनेनेति 'यज्ञः' हविः ; तदिह निर्वापकाले ब्रीहिरूपम् । तदग्निहोत्रहवण्या

---

* 'मौ'-इति ख । १— "अथ हविरावपति"-इतीहैव ४. ८ ।
२— वा० सं० १. ९. ५ । ३— का० श्रौ० सू० २. ३. १० ।

शूर्पे निर्वपन्[1] 'वेवेष्टीव' परिवेषणं करोतीव। यथान्नं दर्व्या भोजनपात्रे। अतो वेषाय वा मित्युक्तम्[2]। वेवेष्टीत्यत्र परि-रूपोपसर्गो लुप्तो निर्दिष्टः। "विष्लृ व्याप्तौ"[3]। "निजां त्रयाणां गुणः श्लौ[4]"—इत्यभ्यासस्य गुणः।

अथ शूर्प मित्यादि। अथ-शब्दादनुष्ठेयपदार्थपौर्वापर्यलक्षणं क्रम माहुः। अतस्तद्विशिष्टाः पदार्था विधीयन्ते। ननु चैष चेदनुष्ठेयलक्षणः क्रमः, स च सर्वेषु पदार्थेष्वेक एव, नैकैकपदार्थग इति, तद्विशेषणतया तद्विधिभिः कथं विधातुं शक्यते? तर्हि सङ्गातविशेषणतया तद्विधानेनैव विधीयता मिति चेत्, न; सङ्घातस्याविधेयत्वात्; तस्य चैकत्वेन नियमेनानेकपदार्थाश्रितस्य क्रमस्यासम्भवात्। नैष दोषः। यथा संयोगादय एकैकवस्तुन्यपर्य-वसिता[5] अपि वस्त्वन्तर मपेक्ष्यैकत्रापि पर्यवस्यन्तः[6] तद्विशेषणतया तद्विधिभिर्विधीयन्ते, तद्वत् क्रमोऽपि किं न विधीयते[7]। न च शब्देनानभिधानादविधान मिति[8] मन्तव्यम्; प्राकृतोपकार[9]वद-नभिहितस्यापि वैतत्यलक्षणक्रमस्यार्थाद्[10] बुद्धावुपस्थितस्य विधि-

---

१— 'निर्वपति'—इति ड। २— वा० सं० १. ६. ५।
३— जु० उ०। ४— पा० सू० ७. ४. ७५।
५— 'एकैकवस्तुपर्यवसिता'—इति ड। 'संयोगो द्विष्ठः'—इत्यादि ल०म०।
६— 'मपेक्ष्यैकत्रापर्यवस्यन्तः'—इति ड। ७— 'विधीयेत'—इति ड।
८— 'शब्देनानभिधान मिति'—इति ड।
९— 'प्रकृतौ एकार०'—इति ज, झ; 'प्रकृतौ प्रकार०'—इति ड।
१०— 'चैतदुपलक्षणक्रमस्यार्थाद्'—इति ड।

सम्भवात्। न चावश्यं वैतल्लक्षण एव क्रमः; अस्ति ह्यथावानु-पूर्व्यलक्षणोऽपि। तथाच, यथा "अध्वर्युर्गृहपतिं दीक्षयित्वा ब्रह्माणं दीक्षयतीति[1] क्त्वा-प्रत्ययेनाभिहितः पौर्वापर्य्यलक्षणः क्रम एतार्थविशेषणतया विधीयते, एव मत्र अथ-शब्दैरभिहितो विधीयत इति कि मुपपन्नम्? तदुक्तं जैमिनिना—"श्रुतिलक्षण मानुपूर्व्यं तत्प्रधानत्वात्"-इति[2] ॥ १ ॥

वाग्वै यज्ञ इति। यच्छति-पदसन्निधानान्नियम्यमानैवेह वाग् विवक्षिता; तस्याश्च यज्ञसाधनत्वात्। यज्ञसाधनता मुपपादयति—"अविक्षुब्ध इति। वाङ्नियमे हि चित्तविक्षोभ[3]हेतोर्वाग्व्यवहारस्याभावात् तदैकाग्र्ये सत्यविकलो यज्ञो यतः सम्पद्यते। क्षुभेर्हिंसार्थोपदिष्टत्वे ऽप्यागमानुशासनस्यानित्यत्वादिडभावः[4] (क्षुब्ध-स्वान्तेति[5] ज्ञापकात्)[6]। क्षुब्धेति[7] निपातितम्।

(शूर्पञ्चाग्निहोत्रहवणीञ्च प्रतपति[8]—) "अथ प्रतपतीति। शूर्प मग्निहोत्रहवणीं चेत्यनुषङ्गात् तदुभय मित्यर्थः। "निष्टप्त मरातय इति वा"-इति। श्रौतानुष्ठानपक्षे यववाक्यस्य, (१) प्राप्त प्रामाण्यत्यागः, (२) अप्राप्तप्रामाण्यस्वीकारः, (३) पुनर्यवानुष्ठा स्वीकृतप्रामाण्यस्य त्यागः, (४) त्यक्तप्रामाण्यस्वीकारश्चेति चत्वार

१— इहैवोपरिष्टात् दीक्षाप्रकरणं द्रष्टव्यम् (१२ का० १ प्र०)।

२— मी० सू० ५. १. १।

३— 'चित्तविक्षिप्त'—इति ज, झ, ञ, ट, ठ; चित्तविक्षेप'—इति ड।

४— "आगमशास्त्र मनित्यम्"—इति प० शे० ९५ (८.४.१९. म० भा०)

५— पा० सू० ७. २. १८। ६— नास्त्येष पाठः ठ-पुस्तके।

७— 'क्षुब्ध इति'—इति ठ। ८— नास्त्येतद्वाक्यं ठ-पुस्तकादन्यत्र

दोषाः। इत्थं व्रीहियवाक्येऽपि चत्वार इत्यष्टौ दोषा[1] यद्यपि, तथापि गत्यभावाद्विकल्प इत्युक्तं भट्टाचार्यैः[2]—

"एव मेषोऽष्टदोषोऽपि यद्व्रीहियववाक्ययोः।

विकल्प आश्रितस्तत्र गतिरन्या न विद्यते"-इति[3]।

इह पुनर्वाशब्देनाधस्तादप्यनुकृष्टेन मन्त्रद्वयपाक्षिकत्वस्य[4] श्रुत्यैवाभिधानान्नैकोऽपि दोषः। एतदर्थमेव च "एकार्थास्तु विकल्पेरन्"-इति[5] व्रीहियववदेव न्यायप्राप्तस्यापि विकल्पस्य, वेति स्वशब्देनोपादानम् ॥ २ ॥

मन्त्रकरणकतायै साध्यस्य निरासस्योपयोगसिद्धये निरसनीयानां प्रसक्तिमाह— "देवा ह वा इति। 'असुररक्षसेभ्यः'—इति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी[6]। तेषाम् 'आसङ्गात्' संसर्गाद्भीताः। बिभेतेर्निष्ठि

१— 'इत्यसौ दोषः'-इति ज, झ, ञ, ट, ठ, ।

२— मीमांसायां भट्टमतपोषकाचार्यैरित्यर्थः। मी०भ० १२ अ० ३ पा०।

३— विकल्पो द्विविधः— व्यवस्थित ऐच्छिकश्चेति। तत्रेच्छाविकल्पे भट्टमते अष्टौ दोषा भवन्ति। तद्यथा— "प्रमाणत्वाप्रमाणत्वपरित्याग-प्रकल्पना। प्रत्युज्जीवनहानिभ्यां प्रत्येकमष्टदोषता"—इति। "व्रीहिभिर्यजेतेति वाक्यात् व्रीहयो नियम्यन्ते; एवं यवैर्यजेतेतिवाक्यात् यवा अपि नियम्यन्ते; तयो रेकार्थत्वाद् विकल्पः"—इत्यादि मी०प०।

४— "प्रतपनं प्रत्युष्टं निरस्त मिति वा"—इति का०श्रौ०सू० २. ३. ११। मन्त्रौ तु तौ वा० सं० १. ७. १, २।

५— मी० सू० १२. ३. १०। अस्मन्मते तु "मन्त्राणां सन्निपातित्वादेकार्थानां विकल्पः स्यात्"—इति (२९) सूत्रस्यैवायं विषयः स्यात्।

६— पा० सू० २. ३. ६२. वा० १।

"भीह्रीभृहुवाम्[1]"—इत्याम् प्रत्ययः, श्लुभावश्च। नाशयन्तीति 'नाष्ट्राः' आसुर्यः प्रजाः, ताश्च रक्षांसि च 'तत्' तेन तपनेन[2]। अतो 'यज्ञमुखात्' यज्ञप्रारम्भाद् अपघ्नन्ति। 'एतत्'-इति क्रियाविशेषणम् ॥ ३ ॥

अथ प्रैतीति। शूर्पप्रतपनानन्तरम् उर्विति[3] मन्त्रेण हविर्निर्वापार्थं शकटसमीपं 'प्रैति' प्रगच्छेत्। मन्त्रप्रयोजन माह— "अन्तरिक्षं वा इति। यथा वृक्षो मूलैः पृथिवी मनुप्रविष्टस्तिष्ठत्येव, न गच्छति; यथा व्याघ्रादिरभितः पाशाभ्यां बध्वा ध्रियमाणः[4]; नैवं पुरुषो मूलवान्; नाप्युभयतः केनचित् संसर्गिणा प्रतिबद्धः, किन्तु 'परिच्छिन्नः' प्रतिबन्धकासंसृष्टः सन् अन्तरिक्षे विस्रब्धं[5] चरति। तथैव निर्वप्स्यमानहविरादानार्थं रक्षोऽप्युक्तविशेषणविशिष्टं सत्त्वं[6] निर्वप्स्यन्तं पुरुष मनुगच्छेत्। अतस्तदेतत्पुरुषेण गम्यमान मन्तरिक्षप्रदेशं[7] 'ब्रह्मणा' उर्वित्यनेनैव मन्त्रेण[8] 'अनाष्ट्रं' हिंसाकररहितम्[9], अत एवाभयं कुरुते। 'उरु' विस्तीर्णं प्रतिबन्धकरक्षोलक्षणमूर्त्तद्रव्यविरहादिति हि मन्त्रार्थः ॥ ४ ॥

अनस एव (न शालायाः[10]) सकाशाद्ग्रहणे, कारण माह— "अनो ह वा इति। अन एव हि प्रथमं धान्यस्याधिकरणम्।

१— पा० सू० ३. १. ३९। २— 'यज्ञेन'-इति ड।
३— वा० सं० १. ७. ३। ४— 'ध्रियमाणः'-इति ज, झ, ञ, ट, ढ।
५— विसम्भं'-इति ठ, ड। ६— 'सत् तं'-इति ठ, ड।
७— 'मन्तरिक्षं'-इति ढ। ८— वा० सू० १. ७. ३।
९— 'हिंसकरहितम्'-इति ठ। १०—नास्त्येष पाठो ढ-पुस्तकादन्यत्र।

अनसः सकाशान्नीयमानं धान्यं 'पश्चेव' पश्चादेव। किं तत् ? यत् 'शालं' एतत्[1] शालागतं भवति। "पश्चपश्चा च छन्दसि"-इति[2] निपातितम्। शालाशब्दाच्छान्दसत्वेन छस्य विकल्पितत्वादण्। यत् 'अग्रे' गृहप्रवेशात् प्राक्, अनसि स्थितम्। अत एव गृहिणा मायया[3] अनुपहतं तदेव यज्ञसाधनं करवाणीति योग्यत्वे[4] हेतुः। तस्मादनस एव सकाशात् सोऽध्वर्युर्गृह्णीयान्न शालातः॥ ५॥

अथानसोऽप्यग्रे खलादानीयमानं मूतस्थ मेव किं न निरूप्यते? इत्यत आह— "भूमा वा इति। मूतस्थं ह्येवाल्पम्[5], ततो निरूप्यमाणं हविः हिंसितभिक्षावद्देवा न गृह्णीयुः। अपि स्मर्यते हि—

"आत्मानं पीड़यित्वा तु भिक्षां यः सम्प्रयच्छति।
सा भिक्षा हिंसिता ज्ञेया न सा ग्राह्या कदाचन"-इति॥

बहोर्भावः 'भूमा'[6]। भवितरि भावोपचारः अतिशयार्थः; मूर्त्तिभूतं ब्रह्मण्य मेवायं पुनातीतिवद्। अतो बहुतरं भूमा अन इत्यर्थः। तस्यार्थे लोकप्रसिद्धि माह— "भूमा हीति। प्रसिद्धिं लोकव्यवहारेण साधयति— 'अनोवाह्यम्' अनसा वोढु मर्हं तदि-त्यादि। तदेतदनस्थं हविरूपयच्छन् भूयिष्ठ मेवोपैति। अतो हिंसित-भिक्षा निराकृता॥ ६॥

१— 'एतत (B. पतते A. C. !!)'–इति ढ।

२— पा० सू० ५. ३. ३३। ३— 'मायय'–इति ढ।

४— 'योऽय मनसो ग्रहणे'–इति ङ।

५— मूतम् = बद्धम्, मूतस्थम् = बद्धावस्थम्। अम० को० २. १. ६५।

६— पा० सू० ६. ४. १५८।

अनस एव ग्रहणे हेत्वन्तर माह— "यज्ञो वा इति । यज्ञसाधनत्वादनसि साधनस्तुत्यै यज्ञत्वोपचारः । इज्यते अनेनेति करणे एव वा नङ् प्रत्ययः[1] । वै-शब्दस्तस्य विधिश्रुतिसिद्धं यज्ञसाधनत्वं स्तोतुं स्मारयति ।

न केवलं श्रुतिसिद्धं तस्य तत्साधनत्वम्, अपि तु प्रत्यक्षादिप्रमाणैरपि तस्य साधनत्वं सिद्ध मित्याह— "यज्ञो हीति ।

अनसोऽसाधारण्ये हेत्वन्तर माह— "तस्मादिति । यस्मादनस एव ग्रहणम्, तस्माद्ग्रहणमन्त्राः "धूरसि ध्रुव मसि हविर्द्धान मित्यादयः[2] अनोऽवयवलिङ्गा दृश्यन्ते; न पुनः कोष्ठगतस्य कुम्भीगतस्य वा धान्यस्य । कुम्भी-शब्दस्तन्निष्ठं धान्यं लक्षयति, "मञ्चाः क्रोशन्तीतिवत्[3] । लुप्तनिर्दिष्टा षष्ठी ।

ऋषिमत माह—"भस्त्राया इति । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी[4] ।

तस्मिन् पक्षे भस्त्रायाः के मन्त्रा इत्याह— "तद्यथेनिति । उक्तार्थे । तदा तु तान्येव यजूंषि भस्त्रायाः[5] प्रतिपादकानि स्युरित्यर्थः । अनःपक्षे हे अनः! यत् त्वं 'धूरसि' त्व मुद्धूत मतुमं हविर्द्धान मसीति । भस्त्रापक्षे[6] तु हे भस्त्रे! इत्येव विशेषः[7] ।

१— पा० सू० ३. ३. ६० । २— वा० सं० १. ८. १, २; ६. १ ।

३— "तात्स्थ्यात् तथैव ताद्धर्म्यात् तत्सामीप्यात् तथैव च । तत्साहचर्यात् तादर्थ्याज् ज्ञेया वै लक्षणा बुधैः"–इत्यादि ल० म० ।

४— पा०सू० २. ३. ६२. वा० १ । ५— 'यज्ञभस्त्रायाः'–इति ञ, ट ।

६— भस्त्रा चर्मनिर्मितं पात्रम्, तदेवेह पात्रीत्युच्यते ।

७— एतच्च पक्षद्वयं का० श्रौ० सू० २. ३. ३८ द्रष्टव्यम् ।

मन्त्रद्वारिश्च इव कस्तान्येव ! अन्यानि चेत्, भस्त्रायाः के मन्त्रा इत्यत आह[1]—"तान्येतर्हीति । तैरेव यजुर्भिर्ग्रहणे[2] यानि यजूंषि प्रकृतावनस्यासन्, तान्येवैवं सति विकृतौ भस्त्राया अपि[3] स्युः ।

तथात्वस्यापि किं फल मिति चेत् तत्राह— "यज्ञादिति । यज्ञसाधन मन आश्रित्य सकृत्प्रयुज्य तत इद मुक्त्वैव[4] यज्ञं भस्त्रादिकं 'निर्ममे' अनुतिष्ठानि इत्येव मनुष्ठातुराशय इत्यर्थः ।

ननु प्रकृतावेव पश्चान्तरं भस्त्रा यथा यवः[5], तत् कि मुच्यते प्राकृतानीति । सत्यम्! प्राकृत मुपदिश्यमानं यथा प्रथमं वैकृतन्त्वतिदेशाच्चरमं प्रतीयते, एवं स्वशब्देनाभिधानात्प्रथमप्रतिपत्तेरेव प्राकृत मुच्यते; तत्पश्चितापूर्वसाधनत्वात्तु पश्चात्प्रतीतेर्भस्त्राविकृतिवद्विकृतिः; अतो भस्त्राया अपि यववदुपदेशादेव धर्मसम्बन्धो नातिदेशात् । व्रीहीनवहन्तीति अपूर्वं व्रीहयः प्रकृतिद्रव्य मवहन्तीति यथा, तथानेन पदेनापि भस्त्राविपरिग्रह इति ॥ ७ ॥

पात्रीतो ग्रहणे धर्मविशेष माह— "उतो पात्र्या इति । 'उतो' अपि तु यदि पात्र्या[6] गृह्णीयात्[7], तदा धूरीषाद्यभावेन तदुप-

---

१— 'अन्यानि कानि चित् भस्त्रायाः किं न विधीयन्त इत्यत आह—' –इति ठ । २— 'एतर्ह्यपि तैरेव यजुर्भिर्ग्रहणम्'–इति ठ ।

३— 'विकृतिभस्त्राया'–इति ठ, 'तान्येव भस्त्राया अपि'– इति ढ ।

४— 'सकृत्सकृत्प्रयुज्यत इद मुक्त्वैव'–इति ज, 'सकृत्प्रयुज्यत इदमुक्त्वैव'– इति झ, 'सकृत्प्रयुज्य तदमुक्त्वैव'–इति ढ ।

५ – 'भस्त्रात्तु यथा यवः'–इति ज, झ, ञ, ट ; 'भस्त्रा न तु विकृतौ यथा यवाः'–इति ठ । ६ — 'पात्र्यां'–इति ज, झ ।

७— "(पात्र्ये) पञ्चम्यर्थे चतुर्थी । पात्र्याः"–इति का०सू०वृ० (२.३.२८.) ।

स्थानविरहादननुष्ठानकृतं[1] व्यवधान मन्तराय मन्तरेण[2] तत्प्रकाशक-यजूंषि "धूरसि"-"देवानामसि"-इत्यादीनि[3] जपेत् ।

तत्रैव धर्मान्तर माह— "स्फ्य मु तर्हीति । तस्मिन् प्राचीपक्षे तस्या अधस्तात् स्फ्य मुपनिधाय[4] गृह्णीयात् । यदाह कात्यायनः— "प्राच्यां वा स्फ्योपहितायां धुरीषारोहणानि प्राचीविले जपतीति[5] । अनसो ग्रहणे[6] स्फ्योपहितप्राचीतो ग्रहणे ऽतिशयितं प्रयोजन माह— "यतो युनजामेति । योऽयं[7] स्फ्य माश्रित्य 'युनजाम' यज्ञेन योगं प्राप्तम्, ततस्तस्मिन्नेव स्फ्ये 'विमुञ्चाम'-इति वियोग मपि करवाम । योगवियोगसामानाधिकरण्यसिद्धिः । स्फ्योपहितप्राचीतो ग्रहणपक्षे अनःपक्षादतिशय इत्यर्थः ।

अथ मन्त्राभिप्रायः ।— अनसो निर्वापपक्षे हि जुह्वप्रभृतौ शकटस्य धुरोर्निदध्यात् । प्राचीतः पुनर्निर्वापे तदाधारभूते स्फ्ये तयो-र्निधानं विमोकः । तदुक्तं कात्यायनेन— "घृताची ऽइति[8] धुरि निदधात्यनसि चेद्ग्रहणम्"-"स्फ्ये प्राच्यां चेत्"-इति[9] । तथा अपां

१— 'तदनुष्ठानविरहादनुष्ठानकृतं'-इति ठ ।

२— "अनन्तरायम्" (३६पृ० ८पं०) = अविच्छेदम् (का०श्रौ०२.३.२९.) ।

३— वा० सं० १. ८. १, २; २, ९. १ । का० श्रौ० २. ३. १३, १४ ।

४— "स्फ्यो नाम बाहुमात्रः खड्गाकारः काष्ठविशेषः"-इति तै० सं० १. ६. ८. २. सा० भा० । "स्फ्योऽस्याकृतिः"—इति का० श्रौ० सू० १. ३. ३९ । "खादिरः स्फ्यः"-इति चेहैव ३. ६. २. १२ ।

५— श्रौ० सू० २. ३. २८, २९ । ६— "ग्रहणादपि"—इति ड ।

७— 'योऽयं'—इति ज, झ, ञ, ट; 'यमेव'—इति ठ; 'योगं'—इति ड ।

८— वा० सं० २. १९. १ । ९— श्रौ० सू० ३. ६. १९, २० ।

प्रणयनं च स्फ्येन सहेत्युक्त मापस्तम्बेन— "स्फ्येनोपसङ्गृह्याविषिञ्चन् हरति"-इति[1]। एवञ्च स्फ्येनैव योगः, स्फ्य एव वियोगात्मको विमोकोऽपीति पात्रीतो ग्रहणे योगवियोगयोः सामानाधिकरण्य-लाभोऽतिशय इति ।

अथ तयोर्वैयधिकरण्यात् सामानाधिकरण्योक्तोऽतिशय इत्या-शङ्क्य लोकप्रसिद्ध्यनुसरण मतिशय इत्याह— "यतो ह्येवेति। सार्व-विभक्तिकस्तसिः[2]। यत्रैव योगः, तत्रैव वियोगो न्याय्यः; न हि कर्णे युक्तः, कक्ष्यां विमुच्यत इत्यर्थः ॥ ८ ॥

अथ धुरः समन्त्रक मभिमर्शनं विधास्यंस्तदुपोद्घातत्वेन देवता-रूपतां[3] तस्याः प्रतिपादयति— "तस्येत्यादिना ।

"अग्निरेव धूरिति यद्धुरोऽग्न्यात्मकत्वं प्रतिज्ञातम्, तस्योप-पादनम्— "अग्निर्ह वा इत्यादि। अनसो या धूर्बलीवर्दवहनस्थानं[4], तस्याग्न्यात्मकत्व मन्वयव्यतिरेकाभ्यां लोकप्रसिद्ध मिति 'हि'-शब्दार्थः ।

ता मेव प्रसिद्धिं दर्शयति— "अथ य एनदिति। 'एनद्' धुराख्यम्, अनसो योगे खलु बलीवर्दा वहन्ति, एषां 'वहं' वहन-साधनं स्कन्धरूप मङ्ग मग्निदग्ध मिव दृश्यते; अतो नूनं 'धूर्' वोढव्या धूः अग्न्यात्मिकेत्यवसीयत इत्यर्थः ।

१— औ० सू० १. १६. ८ ।   २— पा० सू० ५. ३. १४ ।
३— 'देवतारूपतां'-इति ङ; 'देवतारूपतां'-इति ढ ।
४— "युगस्य प्रान्तौ धूःशब्देनोच्येते, यावनडुत्स्कन्धयोरुपरि निधीयेते"-इति का० श्रौ० २. ३. १२ सू० इ० ।

शकटाग्निर्वापस्य[1] प्राशस्त्यातिशयं द्योतयितुं तस्मिन् वेदिहविर्धानयोः सम्पत्ति माह— "अथ यज्ञघमेनेति। शकटस्याधःपतनं वारयितुं मीषादण्डप्रोत्तम्भनार्थौ[2] मेथी 'कस्तम्भी'। ईषाद्वयं यत्र संश्लिष्टं, ततः प्रत्यग्भागः, तयोरीषयोर्मध्यदेशः 'प्रउगम्'[3]; तच्च पश्चाद् विस्तृतम्, पुरस्तात्सङ्क्षिप्तम्। 'वेदिः' अपि तथाविधा;— "त्रिंशत्पदानि पश्चात्तिरश्ची भवति, षट्त्रिंशत् प्राची, चतुर्विंशतिः[4] पुरस्तात् तिरश्ची"-इति[5] श्रुतेः। अतस्तत्सादृश्यात्प्रउगस्य वेदित्वव्यपदेशः। "नीड एवेति। धान्यनिधानाय परिश्रितप्रदेशो 'नीडः'[6]; हविर्धानं अपि परिश्रितम्[7]; परिश्रयणसाम्यात् नीडस्य हविर्धानत्वम् ॥ ८ ॥

औपोद्घातिकं समन्त्रक मभिमर्शनं विधत्ते— "स धुर मिति।

अस्याभिमर्शनस्य प्रयोजन माह— "अग्निर्वा इति। युगस्य धुरि भवोऽग्निः 'धुर्यः'। "भवेच्छन्दसि"-इति[8] यत्। हविर्ग्रहणाय शकटस्य 'परिश्रितप्रदेशं' पश्चाद्भागं यास्यन्, 'तं' धुर्यं पौरस्त्यम्[9] अग्नि मतिक्रमिष्यन् भवति। तदतिक्रमे च स क्रुध्येत्[10]। तस्य प्रसादनाय 'एतद्' "धूरसीति[11] मन्त्रोच्चारणेन 'तस्मै' एवाग्नये 'निह्नुते' अप-

---

१— 'शकटनिर्वापस्य'-इति ङ, ढ। २— का० श्रौ० सू० ८. ४. ५. वृ०।
३— "प्रउगं प्राग्युग मीषान्तरम्"-इति का० श्रौ० सू० ७. ९. ५. वृ०।
४— 'चतुर्विंशति'-इति आदिषु। ५— तै० सं० ६. २. ५. ८।
६— "शकटस्योपस्थरूपः पश्चाद्भागः"-इति का० श्रौ० सू० ७. ९. ६ वृ०।
७— का० श्रौ० सू० ८. ३. २१ वृ०। ८— पा० सू० ४. ४. ११०।
९— 'पौरस्त्यम्'-इति ञ, झ, ञ, ट; "पौरेयम्"-इति ठ।
१०— 'सङ्क्रुध्येत्'-इति ठ। ११— वा० सं० १. ८. १।

नयति; अतिक्रमजनितं 'स्वापराधं प्रशमय्य' प्रसादयति। "स्नुङ् अपनयने" धातुः (भ्रदा० आ०)। "श्लाघह्नुङ्स्थाशपाम्"-इति[२] तच्छब्दाच्चतुर्थी। यस्त्वास्माकं हिंसिता, योऽप्यस्माभिर्हिंस्यः, 'तं' द्विविधं शत्रु मेव 'धूर्व' हिंस्याः। योऽस्मानिति हि मन्त्रार्थः। तथा सत्येवं प्रार्थितोऽग्निरतिक्रामन्त मप्यध्वर्युं न बाधत इत्यर्थः॥ १०॥

तन्मन्त्रोच्चारणेन शत्रुहिंसनं महर्षिव्यवहारेण संवादयति— "तद्धेति। 'तत्' तत्राभिमर्शनविषये 'एतदारुणिराह स्म'। एतच्छब्दपरामृष्टं दर्शयति— "अर्द्धमासश इति। मासस्यार्द्धं मर्द्धमासः। "अर्द्धं नपुंसकम्"-इत्येकवद्भावः[३]। अर्द्धमासे ऽर्द्धमासे; पौर्णमास्यां दर्शे च। "सङ्ख्यैकवचनाच्च वीप्सायाम्"-इति[४] शस् प्रत्ययः। 'एतत् ह स्म'-इति ऋषेरभिप्रायकथनम्। 'एतत्' इति, धूर्वेत्यभिमर्शन मित्यर्थः॥ ११॥

अथ समन्त्रक मीषाभिमर्शनं[५] विधत्ते— "अथ जघनेनेति। 'कस्तम्भी' व्याख्याता[६]। "अन एवेति। यद्यप्ययं मन्त्र ईषाभिमर्शने जप्यः, तथाप्यवयविस्तुत्या अवयवोऽपि स्तुतो भवति इत्यभिप्रेत्येन-मन्त्रवाक्यं वोढृतमत्वादिगुणकथनेन अन एवोपस्तौति[७]। अभिमृश्य-त्वेषा-परित्यागेन तदवयवि शकटं स्तुवतो ऽभिप्राय माह— "उप-

---

१— 'प्रशंस्य'-इति ज, झ, ञ, ट, ठ। २— पा० सू० १. ४. ३४।
३— पा० सू० २. २. २। ४— पा० सू० ५. ४. ४३।
५— शकटस्य दीर्घं काष्ठ मीषा, तदग्रस्य भूमिस्पर्शो मा भूदिति तदाधारत्वेन स्थापितं काष्ठ मुपस्तम्भनम्, तस्य पश्चाद्भागे ता मीषां स्पृशेदित्यर्थः। ६— ५०पृ० ३पं० द्रष्टव्या।
७— वा० सं० १. ६. २ मन्त्रः। का० श्रौ० सू० २. ३. १४।

स्रुतादित्यादिना। 'शातं'[1] हृष्टम्। देवानां हविर्जनने दर्शात्र मित्यर्थः। "शै हृष्टौ"-इति भौवादिको धातुः। "अह्रुता माशास्ते"-इति। 'यज्ञपतिर्मा ह्वार्षीत्' कुटिलगतिर्मा भवत्विति मन्त्रवाक्ये प्रतिपादनात् ह्वरणनिषेध[2] एव 'अह्रुता'-शब्दार्थः[3] ॥ १२ ॥

शकटस्यारोहणं विधत्ते— "अथाक्रमत इति। हे शकट! त्वां विष्णुरेवाक्रमताम्, नाह मिति मन्त्रार्थः[4]। विष्णोरेवाक्रमणं किमिति प्रार्थते? इति चेत्, तत्राह— "यज्ञो वा इत्यादि। विष्णोर्यज्ञस्य च व्यापनसामान्यात् तादात्म्यव्यपदेशः। 'एषां' देवाना मर्थे या 'इयं' वैष्णवी विक्रान्तिः, इमा मिति पूर्वत्रान्वयः। का पुनरिय मिति तां दर्शयति— "इद मेवेत्यादिना। त्रैविक्रमसमये 'इद मेव' परिदृश्यमानं पृथिव्याख्यं स्थानं प्रथमेन पादनिधानेन आक्रममाणः 'पस्पार' पालयामास[5]। "स्पृ प्रीतिपालनयोः"-इति[6] धातुः। निगदसिद्ध मन्यत् ॥ १३ ॥

पुरोडाशीयानां व्रीहिणां समन्तक मवेक्षणं[7] विधत्ते— "अथ प्रेक्षत इति। "प्राणो वा इति। "वायुः प्राणो भूत्वा नासिके प्राविशत्"-इति[8] श्रुतेः प्राणवातयोरेकत्वम्। 'तत्' तथा सति

१— सर्वेष्वेव मूलपुस्तकेषु 'रातं' इत्येव पाठः। "रा दाने" अ० प०, "रै शब्दे" भू० प०। २— "ह्वरनिषेध"-इति डातिरिक्तेषु।

३— "ह्वल ह्मल चलने" भू० प०।

४— वा० सं० १. ६. ३ मन्त्रो द्रष्टव्यः। का० श्रौ० सू० २. ३. १५।

५— पुनरिहैवोपरिष्टात् ८. ३. ६. द्रष्टव्यम्। ६— स्वा० प०।

७— मन्त्रस्तु वा० सं० १. ६. ४। का० श्रौ० सू० २. ३. १६।

८— ऐ० आ० १. ४. २. ४।

'ब्रह्मणा' मन्त्रेणैव प्राणात्मकाय 'वाताय' एतत् 'उरुगायम्' उरु-भवनं कीर्त्तनम्[1] कुरुतेत्यर्थः ॥ १४ ॥

यद्यत्रेति । 'अत्र' पुरोडाशीयेषु व्रीहिषु यदि किञ्चित् तृणादिकम् 'आपन्नं' क्षिप्तं भवेत्, तत् "अपहतम्"-इति[2] मन्त्रेण निरस्येदित्यर्थः । यदि तु तत्र तृणादिकं न भवेत्, तदा पुरो-डाशीयं व्रीहिसमूह मेवानेन मन्त्रेण अभिमृशेदित्यर्थः ॥ १५ ॥

हविर्ग्रहणाय समन्त्रकं[3] स्पर्शनं विधत्ते— "अथाभिपद्यत इति । 'अभिपद्यते' आलभते, स्पृशति । हविर्गृहीतुं बध्नन्तु पञ्चाङ्गुलय इत्यर्थः । मन्त्रगतपञ्चशब्दार्थ माह— "पाङ्क्तो वा इति । "पञ्चपदा पङ्क्तिः[4]"; यज्ञोऽपि धानाकरम्भादिपञ्चहविष्क इति पञ्चसङ्ख्यायोग-साम्यात् 'पाङ्क्तः' । तथाच तैत्तिरीयकम्— "धानाः करम्भः परि-वापः पुरोडाशः पयस्या, तेन पङ्क्तिराप्यते; तद्यज्ञस्य पाङ्क्तत्वम्"-इति[5] । 'तत्' तथा सति 'एतत्' एतेन पञ्चशब्दोपेतमन्त्रोच्चारणेन 'अत्र' अस्मिन् शकटे 'पाङ्क्तं' यज्ञ मेव धारयतीत्यर्थः ॥ १६ ॥

१— 'उरुभवनकीर्त्तनम्'-इति ठ-पुस्तकादन्यत्र ।

२— वा० सं० १. ९. ५ । का० श्रौ० सू० २. ३. १७, १८ ।

३— वा० सं० १. ९. ६ । का० श्रौ० सू० २. ३. १९ ।

४— ऐ० ब्रा० ६. ४. ४ । पि० छ० सू० ५,६ ख०. १२ सूत्राणि ।
पञ्च पदानि परिमाण मस्येत्यर्थे पा० सू० ५. १. ५९ ।

५— सं० ६. ५. ११. ८ । "भृष्टा यवा धानाः, आज्यसंयुक्ताः सक्तवः करम्भः, व्रीहिजन्या लाजाः परिवापाः, पिष्टविकारः पुरोडाशः, क्षीरविकारः पयस्या"-इति तै० सं० १. ४. २८ सा० भा० ।

अथ समन्त्रकं[1] हविर्ग्रहणं विधत्ते— "अथ गृह्णातीति। अनुष्ठेयहविर्ग्रहणानुगुण्यं मन्त्रस्य दर्शयति— "सविता वा इत्यादिना। 'देवानां' मध्ये 'सविता' खलु प्रसविता, स्वस्वव्यापारेषु सर्वस्य लोकस्य प्रेरयिता; "सूते प्रेरयतीति सविता"-इति[2] तन्नामव्युत्पत्तेः। 'अश्विनावध्वर्यू'-इति। पुरा खलु देवकर्तृके यज्ञे अश्विनावध्वर्यू अभूताम्, अतस्तयोरेव बाहुभ्यां हविर्ग्रहीष्यामीति अस्यार्थस्य प्रतिपादको मन्त्रभागो युक्त इत्यर्थः। 'पूषा भागदुघः'-इति। भागं दोग्धीति 'भागदुघः' भागप्रद इत्यर्थः। "दुहः कब् घश्च"-इति[3] कब्घत्वे। तादृशः पूषा पाणितलाभ्यां सर्वस्य जनस्य 'अशनं' भोज्य मन्नम् 'उपनिधाता' उपनिधातु मुपस्थापयितुं शीलवान्; ताच्छीलिकस्तृन्[4]। "न लोकाव्ययनिष्ठेति[5] कर्मणि षष्ठ्याः प्रतिषेधः। तथाच पूष-देवताया हस्ताभ्यां हविर्ग्रहणं युक्ततर मिति भावः। इतोऽप्यश्विनोर्बाहुभ्या मित्यादिकं युक्त मित्याह— "सत्यं देवा इति। 'देवाः' इति यत्, तत् 'सत्यम्'; अमरणत्वेन विनाशाभावात्। मनुष्यास्तु तद्विपरीत्यादनृतरूपाः। तस्मादश्विनोर्बाहुभ्या मित्यादिमन्त्रभागोच्चारणात् देवतारूपेण 'सत्येनैव' तद्धविर्ग्रहणं कृतं भवतीत्यर्थः॥ १७॥

१— वा० सं० १. १०. १। का० श्रौ० सू० २. ३. २०।
२— निघ० ५. ४. २० द्रष्टव्यम्। निरु० ७. ७. ६।
३— पा० सू० ३. २. ७०। ४— पा० सू० ३. २. १३५।
५— पा० सू० २. ३. ६९।

"अग्नये जुष्टम्"-इति[1] देवतादेशनस्यावश्यकर्त्तव्यतां प्रतिपादयति—"सर्वा ह वा इत्यादिना। स्वस्वनामग्रहणसम्भावनयोपस्थितानां मध्ये कस्याश्चिदग्न्यादिदेवताया आदेशने सति सह वर्त्तमानाः। 'ताभ्यः' षष्ठ्यर्थे चतुर्थी[2]। तासां देवतानाम् 'असमदम्' अकलहं परस्पर मविरोधं करोति ॥ १८ ॥

प्रकारान्तरेणापि देवतादेशनस्य कर्त्तव्यतां प्रतिपादयति—"यावतीभ्य इति। यत्परिणामविशिष्टेभ्य इत्यर्थः। "ऋण सु हैवेति। स्वस्वनामोद्देशेन गृहीतं हविः ऋण मेव 'ताः' सर्वा देवता मन्यन्ते। कुत इद मवगतम्? इति चेत्, उच्यते— 'यत्काम्या' यस्य फलस्येच्छया हविर्गृह्णाति, 'तं कामं' काम्यमानं फलविशेषम् 'अस्मै' यजमानाय 'यद्' यस्मात् समर्द्धयेयुः, तेन कारणेन हविषः ऋणरूपत्व मवगत मित्यर्थः। यत्काम्येति यच्छब्दादिच्छार्थे "काम्यच्"-इति[3] काम्यच्, तदन्तात् अकारप्रत्यये[4] तृतीयाया लुक्[5]। "तस्मादिति। 'तस्मात्' हविषि देवताना मृणत्वाभिमानात्। फलप्रदानेन तत्प्रत्यर्पणार्थं तत्र देवतानाम अवश्य मादेष्टव्य मित्यर्थः।

अग्नीषोमीयादिहविरन्तरेऽपि उक्त मतिदिशति— "एव मेवेति। 'एव मेव' आग्नेयवदेव 'यथापूर्वं' यथाक्रमम्, अग्नीषोमीयादीनि 'हवींषि' गृह्णीयादित्यर्थः। अतएव मन्त्रकाण्डे आग्नेयहवि-

---

१— वा० सं० १. १०. २। का० श्रौ० सू० २. ३. २१।

२— पा० सू० २. ३. ६२. वा० १।

३— पा० सू० ३. १. ९।

४— पा० सू० ३. ३. १०२।

५— पा० सू० ७. १. ३९।

र्षहणमन्त्रानन्तरम् "अग्नीषोमाभ्यां जुष्टं गृह्णामि"-इति[1] ग्रहण-मन्त्रशेष आम्नातः। कात्यायनोऽप्यसूचयत्— "एव मग्नीषोमीयं यथादेवत मन्यत्"-इति[2] ॥ १९ ॥

निरुप्तशेषस्य समन्त्रक[3] मभिमर्शनं विधत्ते— "अथेति। "तद्यत एवेति। 'तत्' तत्र शकटे 'यत एव' यस्मादेव स्थानाद् गृह्णाति, 'तदेव' तत् स्थान मेव अनेन मन्त्रेण पुनः 'आप्याययति' वर्द्धयति। 'भूताय' प्रभूताय समृद्ध्यर्थं त्वा मभिमृशामि, 'अरातये' अदानाय असमृद्धये नाभिमृशामि, इत्यस्यार्थस्य मन्त्रेण प्रतिपादनात्। सूत्रितं हि— "भूताय त्वेति शेषाभिमर्शनम्"-इति[4] ॥ २० ॥

अथ समन्त्रकं[5] प्रागवेक्षणं विधत्ते— "अथ प्राङिति। "परि-वृत मिव वेत्यादि। परिवेष्टित मेव खल्वनो भवति, धान्य-निधानार्थम्; तन्मध्ये अवस्थितस्याध्वर्योश्चक्षुः 'पाप्मगृहीत मिव' काचकामलादिदोषदूषितमिव द्रष्टुं न समर्थं भवति; तत्र सह-कारिण आलोकस्याभावात्। कथं तस्य दर्शनोपायः? इति, तदु-च्यते— अवेक्षणमन्त्रगत-स्वरितिशब्देन स्वर्गवाचिना तत्साधनभूतो यज्ञो ऽभिधीयते; अहरादीनि च तेन लक्षणया प्रतिपाद्यन्ते। अत एव 'स्वर्'-शब्दस्य[6] सूर्यनामत्व मुक्तं यास्केन— "स्वरादित्यो भवति। सु अरणः, सु ईरणः"-इति[7]। 'तत्' तथा सति एतन्मन्त्र-

---

१— वा० सं० १. १०. ३। २— श्रौ० सू० २. ३. २१, २२।
३— वा० सं० १. ११. १। ४— का० श्रौ० २. ३. २३।
५— वा० सं० १. ११. २। का० श्रौ० सू० २. ३. २४।
६— 'स्वः-शब्दस्य'-इति आदिषु। ७—निरु० २. ४. २ द्रष्टव्यम्।

करणकेन प्रेक्षणेन स्वर्-शब्दप्रतिपादितं[१] यज्ञादिचतुष्टय मर्थजातं प्राच्यां दिशि प्रथमत उपलभ्यमानम् 'अतः' अस्माच्छकटस्थानात् 'अभिविपश्यति' अवलोकयति ॥ २१ ॥

अथ समन्त्रकं[२] शकटादवरोहणं विधत्ते— "अथावरोहतीति। "ते हैत इत्यादि। 'अस्य' यजमानस्य, य एषः अध्वर्युः 'यज्ञेन चरति' हविर्ग्रहणादिकं यज्ञसाधन मनुतिष्ठति, तं 'प्रयन्तं' शकटस्थानात् प्रगच्छन्तम् 'अनु'-सृत्य यजमानस्य 'ते' गृहाः 'इतः' अस्माद्भूलोकात् 'प्रच्योतोरीश्वराः' प्रच्युतिं प्राप्तुं[३] समर्थाः। तथा 'तस्य' यजमानस्य कुलं 'विक्षोभ्भोः' विक्षोभयितुं समर्थाः। "ईश्वरे तोसुन्-कसुनौ"-इति[४] च्यवतेः क्षुभेश्च तोसुन् प्रत्ययः। अनेन मन्त्रेण अवरोहन्नध्वर्युः 'तानेव' यजमानस्य गृहान् 'अस्यां' पृथिव्यां 'दृंहति' दृढीकरोति। "दृह दृहि वृद्धौ"-इति[५] धातुः। एवं सत्युक्तदोषनिवृत्ति माह— "तथेति।

निरुप्तेन हविषा सहाग्निसमीपगमनं विधत्ते— "अथ प्रैतीति। "उर्विति मन्त्रस्य प्रागाम्नातं ब्राह्मणम्[६] अत्रातिदिशति[७]— "सोऽसाविति। "अन्तरिक्षं वा अनु रक्षश्चरति"-इत्यादिको यो वाक्यशेषः, 'सोऽसावेव' अत्राम्नातस्यापि तस्य मन्त्रस्य 'बन्धुः' अनुकूलः, अतोऽत्राप्यनुषज्य योजनीय इत्यर्थः ॥ २२ ॥

१— 'स्वः-शब्दप्रतिपादितं'–इति ढ।

२— वा० सं० १. ११. ३। का० श्रौ० सू० २. ३. २५।

३— 'प्रच्यावयितुं'–इति ढ। ४— पा० सू० ३. ४. १३।

५— भ्वा० प०। ६— पुरस्तात् ३५, ४४ पृ० ११, ५ प० द्रष्टव्यम्।

७— का० श्रौ० सू० २. ३. २६। वा० सं० १. ११. ४।

आहृतस्य हविषः सादनं विधत्ते— "स यत्रेत्यादिना। गार्हपत्ये आहवनीये वा यस्मिन्नग्नौ श्रपणम्, तस्य पश्चात् 'पाचाभादनं' निरुप्तस्य हविषः सादनं च कर्त्तव्य मित्यर्थः।

सादनमन्त्रगत-'नाभि'-शब्दस्याभिप्रेत मर्थ माह— "मध्यं वा इति। मनुष्यादिशरीरेषु नाभेर्मध्यदेशेऽवस्थानात् पृथिव्या नाभिरिति मध्य मेवोच्यते। तच्च मध्यम् 'अभयम्' भयरहितम्; प्रान्तदेशे हि चौरव्याघ्रादिभयम्। अतः पृथिव्याः सम्बन्धिनि राक्षसादिभयरहिते स्थाने त्वां सादयामीति मन्त्रभागस्यार्थः। "अदित्या उपस्थे"-इति मन्त्रस्य द्वितीयभागं व्याचष्टे— "उपस्थ इवेति। 'यद्' वस्तु 'सुगुप्तं' सुष्ठु रक्षितं यथा भवति तथा 'गोपायन्ति' रक्षन्ति; एतत् 'उपस्थ इव' उत्सङ्ग इव, उदरमध्य इव वा, 'अभार्षुः' धृतवन्त इति खलु वदन्ति लौकिकाः। अतश्च यस्मिन् स्थाने सादितं हविः सुगुप्तं भवति, तत् स्थान मुपस्थशब्देन मन्त्रगतेन विवक्षितम्। अभार्षुरिति "भृञ् भरणे"-इत्यस्मात्[२] लुङि सिचि वृद्धिः[३]। 'गोपायन्ति'-इति "गुपूधूपविच्छि"-इति[४] आय्-प्रत्ययः। अन्तिमं भाग माचष्टे— "अग्ने हव्य मिति। "इयं वा अदितिः"-इति[५] श्रुतेः अदितिर्हि पृथिवी; तस्याश्चाधिपतिरग्निः[६]; स चात्र गार्हपत्यरूप आहव-

१— वा० सं० १. ११. ५। का० श्रौ० सू० २. ३. २७।

२— धा० उ०। ३— पा० सू० ७. २. १।

४— पा० सू० ३.१.२८। ५— ऐ० ब्रा० ३.६.७। तै० सं० ३.२. ४.७

६— "पतिः पृथिव्याः"-इति वा० सं० ३. १२। निरु० ७. २. १; ३. १।

णीयरूपो वा; तस्मै च 'अग्नये', तेनाधिष्ठितायै 'पृथिव्यै' च रक्षणार्थम्, 'एतद्धविः' अनेन मन्त्रभागेन दत्तं भवतीत्यर्थः ॥ २३ ॥ २ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथभाष्ये प्रथमाध्याये
द्वितीयं ब्राह्मणम्[1] ॥

१— पात्रासादनानन्तरं हविष्यसहित मनो गार्हपत्यस्य पश्चात् प्राङ्मुख मवस्थापयेत्। अनः शकटम्; तच्च युगयोक्त्रसंयुक्तं वरत्रापरिवेष्टितं च स्थाप्यम्। ततोऽध्वर्युः शूर्पाग्निहोत्रहवण्यावादत्ते। तत आरभ्य हविरावपनपर्यन्तं हविष्कृदाह्वानपर्यन्तं वा अध्वर्योर्वाग्यमनम्। ततः शूर्पाग्निहोत्रहवण्योर्गार्हपत्ये प्रतपनम्। तत उदकस्पर्शनम्। ततः शकटं प्रति गमनम्। तत्समीपे उपवेशनम्। तस्य धुरभिमर्शनम्। ततस्तत्र स्थित एवोपस्तम्भनस्य पश्चात् उत्तरा मीषा मालभ्य मन्त्रजपः। ततः शकटस्य पश्चान्मार्गेण दक्षिणतो गत्वा दक्षिणचक्रस्योपरि आरोहति। आरुह्य व्रीहियवादीन् प्रेक्षते। ततस्तत्रत्यद्रव्यनिरसनम्। हविरालभनम्। ततोऽपां स्पर्शनम्। पुनरपि हविरालभनम्। ततः सव्यहस्ते शूर्पं निधाय तस्योपरि उत्ताना मग्निहोत्रहवणीं निधाय प्राङ्मासीनो मुष्ट्या हविःप्रक्षेपः। तत्र मन्त्रेण त्रिर्ग्रहणं, तूष्णीं चतुर्थम्। गृहीतं च तत् शूर्पस्य दक्षिणपार्श्वे संस्थाप्य, अपरपार्श्वेऽग्नीषोमीयहविर्ग्रहणं च तथैव। शकटे यदवशिष्टं हविस्तदपि पृथक् ग्रहणीयम्। ततस्तत्रैवानस्युपविष्टः प्राचीमिक्षते। ततः शकटादवरोहणम्, गार्हपत्योत्तरस्यां गमनम्। ततस्तच्छूर्पं सहविष्कं अग्नस्य पश्चात् सादयति। अग्न-शब्देनात्र यस्मिन्नसौ हविःश्रपणं क्रियते, गार्हपत्यो वा आहवनीयो वा सोऽभिधीयते। तदेतत् सर्वमिह द्वितीयब्राह्मणे द्रष्टव्यम् ॥

पवित्रे करोति । पवित्रे स्थो वैष्णव्याविति यज्ञो वै विष्णुर्यज्ञिये स्थ ऽइत्येवैतदाह ॥ १ ॥

ते वै द्वे भवतः । अयं वै पवित्रं यो ऽयं पवते सो ऽय मेक इवैव पवते सो ऽयं पुरुषे ऽन्तः प्रविष्टः प्राङ् च प्रत्यङ् च ताविमौ प्राणोदानौ तदेतस्यैवानुमात्रां तस्माद् द्वे भवतः* ॥ २ ॥

अथो ऽअपि त्रीणि स्युः । व्यानो हि तृतीयो द्वे त्वेव† भवतस्ताभ्या मेताः प्रोक्षणीरुत्पूय ताभिः प्रोक्षति तद्यदेताभ्या मुत्पुनाति ॥ ३ ॥

वृत्रो ह वा ऽइदᳪं सर्वं वृत्वा शिश्ये । यदिद मन्तरेण द्यावापृथिवी स यदिदᳪं सर्वं वृत्वा शिश्ये तस्माद् वृत्रो नाम ॥ ४ ॥

त मिन्द्रो जघान । स हतः पूतिः सर्वत एवापो ऽभिप्रसुस्राव सर्वत इव ह्ययᳪं समुद्रस्तस्माद् हैका आपो बीभत्साञ्चक्रिरे ता उपर्युपर्यतिपुप्रुविरे‡ ऽत इमे दर्भास्ता हैता अनापूयिता आपो§ ऽस्ति वा ऽइतरासु सᳪंसृष्ट मिव यदेना वृत्रः पूतिरभिप्रास्रवत् तदेवासा मेताभ्यां पवित्राभ्या मुपहन्त्यथ मेध्याभि-रेवाद्भिः प्रोक्षति तस्माद्वा ऽएताभ्या मुत्पुनाति ॥ ५ ॥

---

* 'भवतः'–इति ख ।
† 'त्वेव'–इति घ ।
‡ 'पुप्रुविरे'–इति क, सायणसम्मतश्च ।
§ 'अपो'–इति क, ग ।

स उत्पुनाति । सवितुर्वः प्रसव ऽउत्पुनाम्यच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्य्यस्य रश्मिभिरिति सविता वै देवानां प्रसविता तत्सवितृप्रसूत एवैतदुत्पुनात्यच्छिद्रेण पवित्रेणेति यो वा ऽअयं पवत ऽएषो ऽच्छिद्रं पवित्र मेतेनै-तदाह सूर्य्यस्य रश्मिभिरित्येते वा ऽउत्पवितारो यत् सूर्य्यस्य रश्मयस्तस्मादाह सूर्य्यस्य रश्मिभिरिति ॥ ६ ॥

ताः सव्ये पाणौ कृत्वा । दक्षिणेनोदिङ्गयत्युपस्तौत्ये-वैना एतन्महयत्येव देवीरापो ऽअग्रेगुवो ऽअग्रेपुव इति देव्यो ह्यापस्तस्मादाह देवीराप इत्यग्रेगुव इति ता यत्समुद्रं गच्छन्ति तेनाग्रेगुवो ऽग्रेपुव इति ता यत्प्रथमाः सोमस्य राज्ञो भक्षयन्ति तेनाग्रेपुवो ऽग्र* ऽइम मद्य यज्ञं नयताग्रे यज्ञपतिꣳ सुधातुं यज्ञपतिं देवयुव मिति साधु यज्ञꣳ साधु यजमान मित्येवैतदाह ॥ ७ ॥

युष्मा† ऽइन्द्रो ऽवृणीत वृत्रतूर्य्ये ऽइति । एता उ हीन्द्रो ऽवृणीत वृत्रेण स्पर्द्धमान एताभिर्ह्येनं मघ्नं-स्तस्मादाह युष्मा‡ ऽइन्द्रो ऽवृणीत वृत्रतूर्य्ये ऽइति ॥ ८ ॥

यूय मिन्द्र मवृणीध्वं वृत्रतूर्य्ये ऽइति । एता उ हीन्द्र मवृणत वृत्रेण स्पर्द्धमान मेताभिर्ह्येनं मघ्नंस्तस्मादाह यूय मिन्द्र मवृणीध्वं वृत्रतूर्य्ये ऽइति ॥ ९ ॥

---

* 'तेनाग्रेगुवो ऽग्रेपुवो ऽग्र'-इति ग । †, ‡ 'युष्माꣳ'-इति क, छ ।

प्रोक्षिता स्थेति। तदेताभ्यो निह्नुतेऽथ हविः प्रोक्षत्येको वै प्रोक्षणस्य बन्धुर्मेध्य मेवैतत्करोति ॥ १० ॥

स प्रोक्षति। अग्नये त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति तद् यस्यै देवतायै हविर्भवति तस्यै मेध्यं करोत्येव मेव यथापूर्वं हवींषि प्रोक्ष्य* ॥ ११ ॥

अथ यज्ञपात्राणि प्रोक्षति। दैव्याय कर्म्मणे शुन्धध्वं देवयज्यायाऽइति दैव्याय हि कर्मणे शुन्धति देवयज्यायै यद्वोऽशुद्धाः पराजघ्नुरिदं वस्तच्छुन्धामीति तद्यदेवैषा मत्राशुद्धस्तक्षा वान्यो वामेध्यः कश्चित्पराहन्ति तदेवैषा मेतदद्भिर्मेध्यं करोति तस्मादाह यद्वोऽशुद्धाः पराजघ्नुरिदं वस्तच्छुन्धामीति ॥ १२ ॥ ३ ॥

(प्रथमप्रपाठके प्रथमाध्याये वा तृतीयं)

ब्राह्मणम् ॥ १ । ३ ॥

पवित्रकरणमन्त्रगतस्य[1] वैष्णव्याविति[2] पदस्य तात्पर्य माह—"यज्ञो वा इति। वेवेष्टि व्याप्नोतीति व्युत्पत्त्या[3] यज्ञ एव विष्णुः"[4]।

---

* 'प्रोच्य'–इति ख, च।

१— वा० सं० १.१२.१।

२— 'व्यत्ययो बहुलमिति (पा० सू० ३.१.८५.) स्त्रीत्वम्"–इति मही०।

३— निरु० १२.१.७। निघ० ३.१७.१२।

४— "विष्णुर्वै यज्ञः"–इति तै० सं० २.१.८.३। ऐ० ब्रा० १.३.४।

तथाच मन्त्रगतस्य वैष्णव्याविति शब्दस्य, हे दर्भमय्यौ! युवां यज्ञ-सम्बन्धिन्यावेव भवथ इत्यय मर्थः प्रतिपादितो भवतीत्यर्थः ॥ १ ॥

सङ्ख्यान्तरं वारयितुं पवित्रयोर्द्वित्वं विधत्ते— "ते वा इति। तदेतदुपपादयति— "अयं वा इति। 'यः' पवमानो वायुः, अय मेव 'पवित्रं' पवनसाधनम्, शुद्धिहेतुः। "पुवः संज्ञायाम्"-इति[1] करणे इत्र-प्रत्ययः। "पन्थानश्च विशुद्ध्यन्ति सोमसूर्यांशुमारुतैः"-इत्यादिस्मृतेः[2] वायोः शुद्धिहेतुत्वम्।

"एक इवैवेति। 'सः' च बाह्ये वर्त्तमानो वायुः, एकरूप एव वाति; 'सः' एव पुरुषशरीरानुप्रविष्टः सन् वृत्तिभेदेन 'प्राङ् च प्रत्यङ् च चरति'। इडापिङ्गलादिनाडीद्वारा बहिर्निर्गच्छन् प्राणः प्राङित्युच्यते, तयैव द्वारा पुनरन्तः प्रविशन् प्रत्यङिति; तावेतौ वृत्तिभेदौ 'प्राणोदानौ'-इत्युच्येते। तत्र प्राङ् सञ्चरन् प्राणः, 'उद्' ऊर्द्ध्वदेशात् आनयति[3] अन्तः प्रवेशानुगुणं[4] चेष्टत इति 'उदानः'। तस्य 'च'-शब्देन प्रत्यङ्मुखो ऽपानो विवक्षितः, मृत्यु-त्क्रान्तिहेतुरुदानवृत्तिरिति; तस्या ऊर्द्ध्वमुखत्वेन प्रत्यङ्मुखत्वानुप-पत्तेः[5]। अत एव तैत्तिरीयके समानप्रकरणे पवित्रयोः प्राणापान-रूपत्व माम्नायते— "प्राणापानौ पवित्रे यजमान एव प्राणापानौ दधाति"-इति। एवं द्विधा भिन्नस्यैतस्यैव वाय्वाख्यस्य पवित्रस्य[6] 'मात्रां' परिमाणम्, 'अनु'-सृत्य, तत्पवित्रयोर्द्वित्वम् ॥ २ ॥

१— पा० सू० ३. २. १८५। २— वि० सं० २३. ४०।

३— 'अनिति'-इति ठ, ड। ४— 'प्रवेशानुगुणं'-इति ठ, ड।

५— 'प्रत्यङ्मुखत्वानुपपत्तेः'-इति ठ, ड। ६— तै० सं० २. ६. १०. २।

त्रिलपच मभ्युपन्यस्यति— "अथो ऽपि"-इति। पक्षान्तरद्योतकः 'अथोऽपि'-शब्दः।

तत्रोपपत्तिर्व्यानो ह्येति। मुख्यपवित्रस्य वायोः प्राणोदानवद् व्यानाख्यो वृत्तिभेदः तृतीयो 'हि' यस्माद् विद्यते[1], तस्मात् पवित्र-त्रित्व मप्युक्त मित्यर्थः।

द्विलपच मेव निगमयति— "द्वे त्वेवेति। "अथ यः प्राणा-पानयोः सन्धिः, स व्यानः"-इतिश्रुतेः[2] व्यानस्य सन्धिरूपतया तदु-भयानतिरिक्तत्वाद् द्विलपच एव श्रेयानित्यर्थः। कात्यायनस्तु पचद्वय मपि सूचयामास— "कुशौ समा वप्रशीर्णाग्रा वनन्तर्गर्भौ कुशे-श्छिनत्ति पवित्रे स्थ इति, त्रीन् वा"-इति[3]।

अथोत्पवनं विधत्ते— "ताभ्या मिति। प्रोक्षत्याभिरिति 'प्रोक्षण्यः' आपः। करणे ल्युट्[4]। 'ताभिः प्रोक्षति'-इत्युत्पवनस्य प्रयोजनकथनम्; न तु प्रोक्षणविधिः। यस्मादुत्पूताभिरद्भिः प्रोक्षणं कर्त्तव्यम्, तस्मात् पवित्राभ्यां तासा मुत्पवनं कार्य मित्यर्थः।

तदेतदुत्पवनं स्तोतु मनुवदति— "तद्यदिति ॥ २ ॥

उत्पवन-निवर्त्त्या मशुद्धिं दर्शयितु मितिहास मुदाहरति— "वृत्रो हेति। 'वृत्वा शिश्ये'-इति, आवृत्य शयनं कृतवान्। शीङो[5] लिटि "एरनेकाचः"-इति[6] यण्। 'द्यावापृथिवी'-इति, द्यौश्च

१— "स वा अयं प्राणस्त्रेधा विहितः प्राणो ऽपानो व्यान इति"-इति ऐ० ब्रा० २. ४. ५।

२— छा० उप० १. ३. ३।

३— श्रौ० सू० २. ३. ३२।

४— पा० सू० ३. ३. ११७।

५— अदा० आ०।

६— पा० सू० ६. ४. ८२।

पृथिवी च द्यावापृथिव्यौ[1]। "अन्तरान्तरेण"-इति[2] द्वितीया। द्यावापृथिव्योर्मध्ये इत्यर्थः। वरणाद् वृत्र इति नाम[3]। निर्वक्ति—"स यदिति॥ ४॥

स हत इत्यादि। पूतिर्दुर्गन्धः। सर्वत एवापोऽभिलक्ष्य प्रसुतोऽभूत्। अत एव खल्वय मपि समुद्रः, सर्वतः सर्व मावृत्य वर्त्तते। 'तस्माद्' दुर्गन्धात् स्रुताद् वृत्रादिमा आपो 'बीभत्साञ्चक्रिरे' जुगुप्सन्ते स्म। "मान्बधदान्शान्भ्यः"-इति[4] बधेर्वैरूप्ये सन् प्रत्ययः। बीभत्समानाः 'ताः' आपः तत्संस्पर्शं परिहर्त्तु मुपर्युपरि वर्त्तमानाः 'अति पुप्रुविरे'[5] जलाशय मतिक्रम्य तीरदेशं प्राप्ता आसन्। "प्रुङ् गतौ"-इति[6] धातुः। स्रुताश्च 'ताः' आपो दर्भात्मना परिणताः। अय मर्थः तैत्तिरीयकेऽपि विस्पष्ट माम्नातः—"इन्द्रो वृत्र मह-न्सोऽपोऽभ्यं म्रियत, तासां यन्मेध्यं यज्ञियꣳ सदेव मासीत्; तदपोदक्रामत्, ते दर्भा अभवन्"-इति[7]। "अनापूयिता इति। 'आ' समन्तात् पूयं दौर्गन्ध्यं प्राप्ताः आपूयिताः, न आपूयिताः

१— पा० सू० ६. ३. ३०। २— पा० सू० २. ३. ४।

३— "वृत्रो वृणोतेर्वा वर्त्ततेर्वा वर्द्धतेर्वा"-इत्यादि निरु० २. ५. ३। "तत् को वृत्रः? मेघ इति नैरुक्ताः, त्वाष्ट्रोऽसुर इत्यैतिहासिकाः, अपाञ्च ज्योतिषश्च मिश्रीभावकर्मणो वर्षकर्म जायते, तत्रोपमार्थेन युद्धवर्णा भवन्ति"-इत्यादि च तत्रैव २. ५. २। "यदिमाँल्लोकानवृणोत्, तद् वृत्रस्य वृत्रत्वम्"-इति तै० सं० २. ४. १२. २।

४— पा० सू० ३. १. ६।

५— "पप्लुविरे"-इति ढ। मूले तु "पुप्रुविरे"-इत्येव सर्वपुस्तकेषु।

६— धा० आ० ६५८। ७— तै० ब्रा० ३. २. ५. १।

'अनापूयिताः'। "पूयी विशरणे, दुर्गन्धे च"-इत्यस्मात्[1] कर्त्तरि निष्ठायां छान्दस इट्। यद्वा 'आ' समन्तात् पूयमानं सञ्जात मिति 'आपूयिताः'। "तदस्य सञ्जातम्"-इति[2] तारकादित्वादितच्। 'इतरासु'-इति, दर्भात्मना परिणतजलव्यतिरिक्तासु; अमेध्यत्वापादकं किञ्चित् संसृष्ट मिव भवति। अत्र हेतुः— "यदेना इति। एव मनापूयिताब्विकारदर्भमयाभ्यां पवित्राभ्याम् 'आसाम्' अपा मुत्पवनं कुर्वन् पूयसंसर्गकृतं 'तत्' अमेध्यत्व मपहन्ति। ततश्च विधास्यमानं प्रोक्षणञ्च 'मेध्याभिः' मेधार्हाभिः शुद्धाभिरेवाद्भिः कृतं भविष्यतीत्यर्थः। 'तस्मात्'-इत्युत्पवननिगमनम् ॥ ५ ॥

विहित मुत्पवन मनूद्य मन्त्रं विधत्ते— "स इति। सविता वा इत्यादि पूर्ववत्[3]।

अच्छिद्रशब्दार्थ माह— "यो वा इति। योऽयं वायुः पवते, एष खल्वविच्छेदेन सर्वत्र वर्त्तमानात् छिद्ररहितं पवनसाधनम्। "एते वा इति। 'एते' सूर्यस्य रश्मयः, 'उत्' उत्कृष्टं 'पवितारः' शोधकाः; अतस्तैः करणभूतैरुत्पवनं युक्त मित्यर्थः ॥ ६ ॥

उत्पवनानन्तरं कर्त्तव्यं विधत्ते— "ता इति। 'ताः' प्रोक्षणीरपः अग्निहोत्रहवण्या पात्रेण साकं सव्ये पाणौ धारयन् "देवीरापः"-इति[4] मन्त्रेण दक्षिणेन हस्तेन 'उदिङ्गयति' ऊर्द्धं सेचनेन चालयति[5]। "इगि-रिगि-लिगि गत्यर्थाः"-इति धातुः[6]। मन्त्रतात्पर्य

१— भ्वा०आ० ४८४। २— पा०सू० ५.२.३६। ३— ५४पृ० द्रष्टव्यम्।
४— वा० सं० १. १२. ३। का० श्रौ० सू० २. ३. ३५।
५— उपरिष्टाच्च (१२.५.१.१२.) द्रष्टव्यम्। ६— भ्वा०प०१५३-१५५।

माह—"उपस्तौतीति। 'एतत्' एतेन, देवीराप इतिमन्त्रपठनेन 'एनाः' अपः प्रशंसत्येव। तेन च प्रशंसनेन 'महयति' पूजयत्येव।

कस्तर्ह्यासां स्तावकस्तथाविधो मन्त्र इति तं दर्शयति—"देवीरिति[1]। स्तुतिरूपता मुपपादयति—"देव्य इत्यादिना। अपां देवतारूपत्वेन देवीत्वं प्रसिद्ध मिति 'हि'-शब्दार्थः। "ता यदित्यादि। 'अग्रे' पुरतो वर्त्तमानं समुद्रं गच्छन्तीति 'अग्रेगुवः'। अग्रेगु-शब्दस्य समुद्रगामित्वं विवक्षित मिति भावः। "ऊङ् च गमादीनाम्"-इति[2] गमेरूकारः। "ता यत्प्रथमा इति। आपः खल्वभिषवार्थ मासिच्यमाना यष्टव्यदेवताभ्यः पूर्वं सोमरस मास्वादयन्ति, तेन सोमपानेन 'अग्रे' प्रथमं स्वात्मानं पुनन्तीति 'अग्रेपुवः'[3]। उभयत्र "तत्पुरुषे कृति बहुलम्"-इति[4] अग्रशब्दात् सप्तम्या अलुक्।

"साधुयज्ञ मित्यादि। "अद्य इमम्"-इत्यत्र 'अद्य'-शब्दः प्राशस्त्यवाची। 'अग्रे' प्रशस्ते 'अद्य' अस्मिन् काले 'इमं' यज्ञं प्रापयतेति प्रतिपादयता मन्त्रेण 'साधु यज्ञं नयत'-इत्येवोक्तं भवति; प्राशस्त्यं प्राप्तस्य साधुत्वनियमात्। यज्ञस्य पतिः यज्ञपतिः, त मिति। यज्ञशब्देन यजमानो विवक्षित इति व्याचष्टे—"साधु यजमान मिति। अत्रापि पूर्ववत् 'अग्रे'-शब्द-व्याख्यानम्। साध्विति विशेषणम् ॥ ७ ॥

१— वा० सं० १. १२. ३। "आपो देवीर्"-इत्यादिः तैत्तिरीयपाठः (तै० सं० १. १. ५. २.—ब्रा० ३. २. ५.)।

२— पा० सू० ६. ४. ४०, वा० १, २। अनुनासिकलोपश्चैतेनैव।

३— पुनातिश्च गमादेरन्तर्गतः। ४— पा० सू० ६. ३. १४।

युष्मा इन्द्र इति[1]। हे आपः! युष्मान् वृत्रं हन्तुकामः इन्द्रः साहाय्यकरणार्थं प्रार्थयामास। ताश्च यूयं वृत्रशरीरनिरुद्धाः[2] विसमागमनार्थं वृत्रं हन्तुम् इन्द्रं प्रार्थितवत्यः। अत ईदृग्विधं परस्परप्रार्थनं युष्मा इन्द्र इत्यादिना मन्त्रभागेन[3] प्रतिपाद्यत इत्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥

"तदेताभ्य इति। यद्यपि प्रोक्षणीना मपां स्वातिरिक्तजलेन शुद्ध्यर्थं प्रोक्षणं नास्ति, तथापि "प्रोक्षिता स्थ"-इति[4] स्वात्मनैव प्रोक्षिता भवतेति मन्त्रेण प्रतिपादनात् प्रोक्षणत्वसिद्धेः 'तत्' तेन मन्त्रपाठेन अप्रोक्षणजनित मपराधम् 'एताभ्यः' प्रोक्षणीभ्यो 'निह्नुते' अपनयति। प्रोक्षणपात्रगतेनैवोदकेन तत्पात्रगत मुदक मनेन मन्त्रेण प्रोक्षितव्य मिति तात्पर्यार्थः[5]। अत एवोक्तं सूत्रकृता

१— 'युष्माँ इन्द्र'-इति क। मन्त्रस्त्वेषः— वा० सं० १. १३. १। तत्र "युष्मा = युष्मान्, अवृणीत। आकारश्छान्दसः"-इति मही०। "युष्मानिन्द्रो"-इति तैत्तिरीयपाठः (सं०१.१.५.—ब्रा०३.२.५.)।

२— "वृत्रसेनानिरुद्धाः"-इति ञ, झ, ञ, ट।

३— यद्यप्ययं संहितायां कण्डिकान्तरगतत्वात् पृथक् मन्त्र एव बुध्यते, तथाप्येतद्ब्राह्मणविधितो देवीरापइतिमन्त्रस्यैवांशविशेष इति स्वीकार्यः; अत एव नास्य विनियोगान्तरं दर्शितं कात्यायनेन।

४— 'प्रोक्षिताः स्थ'-इति ठ। मन्त्रस्त्वेषः— वा० सं० १. १३. २।

५— 'तत् तेन'-इत्यारभ्य 'तात्पर्यार्थः'-इत्यन्तस्य स्थाने "प्रोक्षणपात्रगतेनैवोदकेन तत्पात्रगत मुदकं प्रोक्षयित्वा 'तत्' तेन मन्त्रपाठेन प्रोक्षणजनित मपराध मेताभ्यः प्रोक्षणीभ्यो 'निह्नुते' अपनयति"-इति ढ।

कात्यायनेन—"प्रोक्षिता स्थेति तासां प्रोक्षणम्"-इति[1]। तैत्तिरीयकश्रुतिस्तु एतन्मन्त्रपठन मेवासां प्रोक्षणं मेने। यदाह—"प्रोक्षिता स्थेत्याह तेनापः प्रोक्षिताः"-इति[2]।

एवं संस्कृताभिरद्भिर्हविषः प्रोक्षणं विधत्ते—"अथ हविरिति। वक्ष्यमाणस्य हविःप्रोक्षणविधिशेषार्थवादस्य सर्वप्रोक्षणविधिसाधारण्य माह—"एको वा इति। 'बन्धुः' अनुकूलं स्तावक मर्थवादवाक्यम्[3], सर्वस्यापि प्रोक्षणस्य 'एको वै' एकविध मेव; अतस्तत् सर्वत्र योजनीय मिति भावः। किम्पुनस्तदित्याह—"मेध्य मिति॥ १०॥

विहितं प्रोक्षण मनूद्य मन्त्रं विधत्ते—"स प्रोक्षतीति। "अग्नय इति[4]। मन्त्रे देवतादेशनस्य प्रयोजन माह—"तद्यस्या इति।

उक्त मन्यत्रातिदिशति—"एव मिति। 'एवम्' अनेनैव प्रकारेण 'यस्यै' देवतायै हविर्गृहीतं भवति, तत्तन्नाम चतुर्थ्यन्तेनादिशेदित्यर्थः॥ ११॥

हविःप्रोक्षणानन्तरं यज्ञपात्राणां समन्त्रकं प्रोक्षणं विधत्ते—"अथेति। "दैव्यायेति[5]। देवाना मिदं 'दैव्यम्'। "देवाद् यञञौ"-इति प्राग्दीव्यतीयो यञ्[6]। 'शुन्धति' शोधयति। 'शुन्ध विशुद्धौ"-इति[7] धातुः। 'देवयज्यायै'-इति, देवयजनरूपाय कर्मणे

१— का० श्रौ० २. ३. ३६। २— ब्रा० ३. २. ५ (सं० १. १. ५. ३.)।

३— ३६ पृ० १६ पं०, ५७ पृ० १६ पं० द्रष्टव्यम्।

४— वा० सं० १. १३. ४, ५। का० श्रौ० सू० २. ३. ३७, ३८।

५— वा० सं० १. १३. ६। का० श्रौ० सू० २. ३. ३६।

६— पा० सू० ४. १. ८५. वा० २. (पा० सू० ४. १. ८३.)।

७— धा० पृ० ७४।

इत्यर्थः। मन्त्रस्यापरभाग मनूद्य व्याचष्टे—"यद्व इति। 'तष्टा' वर्द्धकिः, 'अन्यः' तद्व्यतिरिक्तो वृषलादिः; स सर्वोऽप्यशुद्धत्वात् 'अमेध्यः'। तत्संस्पर्शकृतं यत् 'तत्' 'एषां' पात्राणां दोषजातम्, 'एतत्' अनेन प्रोक्षणेनैषां निवर्त्तयन्, 'तत्' सर्वं पात्रं यज्ञार्हं करोति। अत ईदृग्विधस्यार्थस्य प्रत्यायनाय यद्व इति मन्त्रभागः पठितव्य इत्युपसंहरति—"तस्मादिति। 'पराजघ्नुः'-इति, पराहतं दूषितं चक्रुरित्यर्थः ॥ १२ ॥ ३ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथभाष्ये प्रथमाध्याये
तृतीयं ब्राह्मणम्[1] ॥

१— अस्मिन् तृतीये ब्राह्मणे पूर्वं पवित्रच्छेदनं विहितम्। तत्तु सम-प्रमाणयोः साग्रयोः अनन्तर्गर्भयोः अच्छरिताग्रयोः कुशयोः क्षुरिका-स्थानीयैः कुशैरेव छेदनम्। ततोऽग्निहोत्रहवण्यां स्वय मेवोदक मासिच्य ताभ्यां पवित्राभ्या मपा मुत्पवन मुत्क्षेपणम्। तयोः पवित्रयोस्तत्रैवाग्नि-होत्रहवण्यां स्थापनम्। ततः सव्यहस्ते अग्निहोत्रहवणीं निधाय सव्य-हस्तस्था मेव संलग्ना मेव दक्षिणहस्तेन 'उदिङ्गनम्' ऊर्द्धं चालनम्। तत-स्ताभिरेव स्रुकस्थाभिः तासा मेव प्रोक्षणम्। ततो 'ब्रह्मन् हविः प्रोक्षामि?' इति ब्रह्माणं पृच्छति; ब्रह्मा च 'प्रोक्ष यज्ञं धेहीत्यन्त मुपां-श्रुक्त्वा 'ओं प्रोक्ष'-इत्युच्चैः प्रसौति (२. २. १०.)। ततोऽध्वर्युः अग्निहोत्र-हवण्याः उदक मादाय शूर्पस्थे हविषी प्रोक्षति। तत्र अग्नये प्रथमम्, अग्नीषोमाभ्यां द्वितीयम्। ततः सर्वाणि सकृदेव प्रोक्षति। एतच्च प्रोक्षणं बहूदक मादाय कार्यम्। प्रतिपात्रं प्रोक्षणावृत्तिपक्षस्तु युक्ततर इति याज्ञिकदेवः। ततोऽवसरे प्रणीताहवनीययोरन्तराले, गार्हपत्याहवनीय योरन्तराले वा प्रोक्षणीनां निधानं कार्य मिति दिक्।

अथ कृष्णाजिन मादत्ते। यज्ञस्यैव सर्वत्वाय यज्ञो ह देवेभ्योऽपचक्राम स कृष्णो भूत्वा चचार तस्य देवा अनुविद्य त्वच मेवावच्छायाजह्रुः* ॥ १ ॥

तस्य यानि शुक्लानि च कृष्णानि च लोमानि। तान्यृचां च साम्नां च रूपं यानि शुक्लानि तानि साम्नाᳪं रूपं यानि कृष्णानि तान्यृचां यदि वेतरथा यान्येव कृष्णानि तानि साम्नाᳪं रूपं यानि शुक्लानि तान्यृचां यान्येव बभ्रूणीव हरीणि तानि यजुषाᳪं रूपम् ॥ २ ॥

सैषा त्रयी विद्या यज्ञः। तस्या एतच्छिल्प मेष वर्णस्तद्यत् कृष्णाजिनं भवति यज्ञस्यैव सर्वत्वाय तस्मात् कृष्णाजिन मधि दीक्षन्ते यज्ञस्यैव सर्वत्वाय तस्मादध्यवहनन मधिपेषणं भवत्यस्कन्नᳪं हविरसदिति तद्यदेवात्र तण्डुलो वा पिष्टं वा स्कन्दात् तद्यज्ञे यज्ञः प्रतितिष्ठादिति तस्मादध्यवहनन मधिपेषणं भवति ॥ ३ ॥

अथ कृष्णाजिन मादत्ते शर्मासीति चर्म वा ऽएतत् कृष्णस्य तदस्य तन्मानुषᳪं शर्म देवत्रा तस्मादाह शर्मासीति तदवधूनोत्यवधूतᳪं रक्षोऽवधूता अरा-

* 'मेवावत्सायाजह्रुः'—इति च (M.)।

तय इति तस्माङ्गा एवैतद्रक्षाꣳस्यतोऽपहन्त्यतिनुत्येव प्राचाण्युवधूनोति यद्यस्यामेध्य मभूत् तद्यस्यैतदव-धूनोति ॥ ४* ॥

तत्प्रतीचीनग्रीव मुपस्तृणाति। अदित्यास्त्वगसि प्रति त्वादितिर्वेत्त्विति्यं वै पृथिव्यदितिस्तस्या ऽअस्यै त्वग्यदिद मस्या मधि किञ्च तस्मादाहादित्यास्त्वग-सीति प्रति त्वादितिर्वेत्त्विति प्रति हि स्वः सञ्जानीते तत्संज्ञा मेवैतत् कृष्णाजिनाय च वदति नेदन्योन्यꣳ हिनसात ऽइत्यभिनिहित मेव सव्येन पाणिना भवति ॥ ५ ॥

अथ दक्षिणेनोलूखल माहरति। नेदिह पुरा नाष्ट्रा रक्षाꣳस्या विशानिति ब्राह्मणो हि रक्षसा मपहन्ता तस्मादभिनिहित मेव सव्येन पाणिना भवति ॥ ६ ॥

अथोलूखलं निदधाति। अद्रिरसि वानस्पत्या ग्रावासि पृथुबुध्न इति वा तद्यथैवादः सोमꣳ राजानं ग्रावभिरभिषुण्वन्त्येव मेवैतदुलूखलमुसलाभ्यां दृष-दुपलाभ्याꣳ हविर्यज्ञ मभिषुणोत्यद्रय इति वै तेषा मेकं नाम तस्मादाहाद्रिरसीति वानस्पत्य इति वान-

---

* एतदुत्तरं सर्वेष्वेव मूलपुस्तकेषु "अर्द्धप्रपाठकः"—इति लेखो विद्यते।

स्पत्यो ह्येष ग्रावासि पृथुबुध्न इति ग्रावा ह्येष पृथुबुध्नो ह्येष प्रति त्वादित्यास्त्वग्वेत्त्विति तत्सञ्ज्ञामेवैतत् कृष्णाजिनाय च वदति नेदन्योन्यꣳ हिनसात ऽइति* ॥ ७ ॥

अथ हविरावपति । अग्नेस्तनूरसि वाचो विसर्जन मिति यज्ञो हि तेनाग्नेस्तनूर्वाचो विसर्जन मिति यां वा ऽअमूꣳ हविर्ग्रहीष्यन् वाचं यच्छत्यत्र वै तां विसृजते तद्यदेता मत्र वाचं विसृजत ऽएष हि यज्ञ उलूखले प्रत्यष्ठादेष हि प्रासारि तस्मादाह वाचो विसर्जन मिति ॥ ८ ॥

स यदिदं पुरा मानुषीं वाचं व्याहरेत् । तत्रो वैष्णवी मृचं वा यजुर्वा जपेद् यज्ञो वै विष्णुस्तद्यज्ञं पुनरारभते तस्यो हैषा प्रायश्चित्तिर्देववीतये त्वा गृह्णामीति देवानवदित्यु हि हविर्गृह्यते† ॥ ९ ॥

अथ मुसल मादत्ते । बृहद्ग्रावासि वानस्पत्य इति बृहद्ग्रावा ह्येष वानस्पत्यो ह्येष तदवदधाति स इदं देवेभ्यो हविः शमीष्व सुशमि शमीष्वेति स इदं देवेभ्यो हविः सꣳस्कुरु साधुसꣳस्कृतꣳ सꣳस्कुर्वित्येवैतदाह ॥ १० ॥

* 'ऽइति'–इति ख, घ । † 'हविर्गृह्यते'–इति ख, घ ।

अथ हविष्कृत मुद्वादयति। हविष्कृदेहि हविष्कृ-
देहीति व्वाग्वै हविष्कृद् व्वाच मेवैतद् व्विसृजते
व्वागु वै यज्ञस्तद्यज्ञ मेवैतत् पुनरुपह्वयते ॥ ११ ॥

तानि वा ऽएतानि। चत्वारि व्वाच एहीति ब्राह्मण-
स्या गह्या द्रवेति वैश्यस्य च राजन्यबन्धोश्चाधावेति
शूद्रस्य स यदेव ब्राह्मणस्य तदाहैतद्धि यज्ञियतम
मेतदु ह वै व्वाचः शान्ततमं यदेहीति तस्मादेहीत्येव
ब्रूयात् ॥ १२ ॥

तद्ध स्मैतत्पुरा। जायैव हविष्कृदुपोत्तिष्ठति तदिद
मप्येतर्हि य एव कश्चोपोत्तिष्ठति स यत्रैष हविष्कृत
मुद्वादयति तदेको दृषदुपले समाहन्ति तद्यदेता मुच्च
व्वाचं प्रत्युद्वादयन्ति ॥ १३ ॥

मनोर्ह वा ऽऋषभ आस। तस्मिन्नसुरघ्नी सप-
त्नघ्नी व्वाक् प्रविष्टा स तस्य ह स्म श्वसथाद्रवथादसुर-
रक्षसानि मृद्यमानानि यन्ति ते हासुराः समूदिरे
पापं वत* नोऽयं मृषभः सचते कथं न्विमं दम्नुया-
मेति किलाताकुली ऽइति हासुरब्रह्मावासतुः ॥ १४ ॥

तौ होचतुः। श्रद्धादेवो वै मनुरावं नु व्वेदावेति

---

* 'बत'—इति क, ख।

तौ हागत्योचतुर्मनो याजयाव त्वेति केनेत्यनेनर्षभे-
णेति तथेति तस्यालब्धस्य सा व्वागपचक्राम ॥ १५ ॥

सा मनोरेव जायां मनावीं प्रविवेश। तस्यै ह स्म
यत्र व्वदन्त्यै शृण्वन्ति ततो ह स्मैवासुररक्षसानि मृद्य-
मानानि यन्ति ते हासुराः समूदिर ऽइतो वै नः
पापीयः सचते भूयो हि मानुषी व्वाग् वदतीति
किलाताकुली हैवोचतुः श्रद्धादेवो वै मनुराव न्वेव
व्वेदावेति तौ हागत्योचतुर्मनो याजयाव त्वेति केने-
त्यनयैव जाययेति तथेति तस्या ऽआलब्धायै सा
व्वागपचक्राम ॥ १६ ॥

सा यज्ञ मेव यज्ञपात्राणि प्रविवेश। ततो हैनां
न शेकतुर्निर्हन्तुꣳ सैषासुरघ्नी सपत्नघ्नी* व्वागुद्वदति
स यस्य हैवं विदुष एता मत्र व्वाचं प्रत्युद्वादयन्ति
पापीयाꣳसो हैवास्य सपत्ना भवन्ति ॥ १७ ॥

स समाहन्ति। कुक्कुटोऽसि मधुजिह्व इति मधु-
जिह्वो वै स देवेभ्य आसीद् विषजिह्वो ऽसुरेभ्यः स यो
देवेभ्य आसीः स न एधीत्येवैतदाहेष मूर्ज मावद
त्वया व्वयꣳ सङ्घातꣳ सङ्घातं जेष्मेति नात्र तिरोहित
मिवास्ति† ॥ १८ ॥

* नास्त्येतत् पदं च-पुस्तके। † 'मिवास्ति'–इति ख।

अथ शूर्पं मादत्ते। वर्षवृद्धमसीति वर्षवृद्धꣳ ह्येतद् यदि नडानां यदि वेणूनां यदीषीकाणां वर्षं मु ह्येवैता वर्द्धयति ॥ १९ ॥

अथ हविर्निर्वपति। प्रति त्वा वर्षवृद्धं वेत्त्विति वर्षवृद्धा उ ह्येवैते यदि व्रीहयो यदि यवा वर्षं मु ह्येवैतान् वर्द्धयति* तत्सञ्ज्ञा मेवैतच्छूर्पाय च वदति नेदन्योऽन्यꣳ हिनसात इति ॥ २० ॥

अथ निष्पुनाति। परापूतꣳ रक्षः परापूता अरा- तय इत्यथ तुषान् प्रहन्त्युपहतꣳ रक्ष इति तन्नाष्ट्रा एवैतद्रक्षाꣳस्यतोऽपहन्ति† ॥ २१ ॥

अथापविनक्ति। वायुर्वो विविनक्त्वित्ययं वै वायु र्योऽयं पवत एष वा इदꣳ सर्वं विविनक्ति यदिदं किञ्च विविच्यते तदेनानेष एवैतद्विविनक्ति स यदैत एतत्प्राप्नुवन्ति यच्चैनानध्यपविनक्ति ॥ २२ ॥

अथानुमन्त्रयते। देवो वः सविता हिरण्यपाणिः प्रतिगृभ्णात्वच्छिद्रेण‡ पाणिना सुप्रतिगृहीता असन्नित्यथ त्रिः फलीकरोति त्रिवृद्धि यज्ञः ॥ २३ ॥

---

* 'वर्द्धयति'—इति ख, ग।

† '०स्यपहन्ति'—इति क। पूर्वंमप्येवं गतम् ३५ पृ० १० पं०।

‡ 'प्रतिगृह्णात्वच्छिद्रेण'—इति ग।

तद्धैके देवेभ्यः शुन्धध्वं देवेभ्यः शुन्धध्व मिति फली-कुर्वन्ति। तदु तथा न कुर्यादादिष्टं वा ऽएतद्देवतायै हविर्भवत्यथैतद्वैश्वदेवं करोति यदाह देवेभ्यः शुन्धध्व मिति तत्समदं करोति तस्मादु तूष्णी मेव फली-कुर्यात् ॥ २४ ॥ ४ ॥

(प्रथमप्रपाठके प्रथमाध्याये वा चतुर्थं)

ब्राह्मणम् ॥ १ । ४* ॥

अथ निरुप्तव्रीहियवावहननार्थं[1] कृष्णाजिनादानं विधत्ते—"अथेति। 'सर्वत्वाय'-इति, अवयवकार्त्स्न्यायेत्यर्थः। कथं कृष्णा-जिनादानेन यज्ञस्य कार्त्स्न्य मित्येतदुपपादयितुं पुरावृत्त मुदा-हरति—"यज्ञो हेत्यादिना। 'कृष्णो भूत्वा'-इति, कृष्णमृगस्य रूप मास्थाय। 'अवच्छाय'-इति, अपच्छिद्येत्यर्थः। "छो छेदने"-इत्य-स्मात्[2] क्त्वो ल्यप्[3] ॥ १ ॥

तस्य कृष्णाजिनस्य यज्ञरूपतां वक्तुं त्रयीमयत्वं प्रतिपादयति—"तस्य यानीत्यादिना। शुक्लकृष्णलोम्नां मध्ये हात् ऋक्सामात्मकता मुक्त्वा विभज्यापि दर्शयति—"तस्य यानि शुक्लानीति। 'यदि वा'-इति पक्षान्तरकथनम्। 'इतरथा' उक्तवैपरीत्येनेत्यर्थः। तदेव

---

* सायणाचार्यमतेऽत्रैव प्रथमपरिच्छेदसमाप्तिः, एतच्छतपथीयपरिच्छे-दस्य चाध्याय इति व्यपदेशः सर्वत्र; मूलग्रन्थे तु सर्वत्रैव प्रपाठक इति, न चात्र प्रथमप्रपाठकसमाप्तिः। एव मुत्तरत्रापि।

१— 'निरुप्तव्रीह्यवहननाय'-इति ङ। २— दि० प० ४०।

३— पा० सू० ७. १. ३७।

दर्शयति—"यान्येवेति। एवं कृष्णाजिनस्य ऋक्सामरूपता मुक्त्वा यजूरूपत्व मप्याह—"यान्येव बभ्रूणीति। पिङ्गलवर्णानीव यानि लोमानि 'हरीणि'[1] हरितवर्णानि, तानि यजुषां रूपम्[2]॥ २॥

अस्त्वेवं ऋक्सामयजुरात्मकत्वं कृष्णाजिनस्य, तदादानेन कथं यज्ञस्य कार्त्स्न्य मित्यत आह—"सैषेति। यैषा ऋग्यजुस्सामात्मिका त्रयीविद्या, सैव यज्ञः; तत्साध्यत्वात्। य एष शुक्लकृष्णादिलक्षणो वर्णः, एतत्तस्याः त्रय्या उक्तरीत्या 'शिल्पं' चित्रं रूपम्। अत एवोपरिष्टात् सोमप्रकरणे मन्त्र आम्नायते—"ऋक्सामयोः शिल्पे स्थ"-इति[3]। एव मपक्रान्तस्य यज्ञरूपस्य कृष्णाजिनस्य आदानं यज्ञस्य कार्त्स्न्याय भवतीत्यर्थः। "कृष्णाजिन मधि दीक्षन्ते"-इति। यस्मादेवं कृष्णाजिनं त्रयीरूपत्वेन यज्ञरूपम्, 'तस्मात्' सोमाङ्गभूता दीक्षापि कृष्णाजिनस्योपरि क्रियते। कृष्णाजिनादानस्य प्रयोजनान्तर माह—"तस्मादधीति। 'अधि' उपर्यर्थः। कृष्णाजिनस्योपरि अवहननं पेषणञ्च कर्त्तव्यम्। तथा सति तद्धविः 'अस्कन्नं' स्कन्नरहितम् 'असत्' भवेदिति। बुद्ध्या यदि भूम्या मेवावहननादिकं कुर्यात्, तदा तस्य हविषो ऽवश्यं स्कन्नदोष इत्यभिप्रायः। एतदेव विवृणोति—"तद्यदेवेति। अवहननसमये तण्डुलो वा पेषणसमये पिष्टं वात्र कृष्णाजिने 'यदि' नाम 'स्कन्दात्' स्कन्देत्। लेट्यडागमः[4]। 'तत्' तदा यज्ञे एव यज्ञः प्रतितिष्ठेत्, न तु तस्य स्कन्नदोष इत्यर्थः॥ ३॥

१— 'हरीणीव'-इति आदिषु। २— तै० सं० १. २. २. ७।
३— वा० सं० ४. ९. १। ४— पा० सू० ३. ४. ९४।

उक्त मादान मनूद्य मन्त्रं विधत्ते[1]— "अथेति। मन्त्रगत-'शर्म'-शब्दस्य तात्पर्य माह— "चर्म वा इति। यत् 'एतत्' कृष्णस्य 'चर्म' अजिनम्, 'अस्य' यज्ञस्यैतदजिनं 'तत्' लोकप्रसिद्धचर्मशब्दाभिधेयं सत् 'मानुषं' मनुष्यसम्बन्धि रूपं भवति। एतदेव 'देवत्रा' देवेषु, सुखकरत्वात् शर्मेत्युच्यते। अतो वैदिके कर्मणि 'शर्मासीति' तत्स्तुतिरुपपन्ना। देवत्रेति "देवमनुष्येत्यादिना सप्तम्यर्थे त्रा-प्रत्ययः[2]।

उपात्तस्य कृष्णाजिनस्यावधूननं विधत्ते— "तदवधूनोतीति[3]। "तस्माद्वा इति। 'तत्' तेन समन्त्रकावधूननेन। गत मन्यत्[4]।

कृष्णाजिनवत् प्रसक्त मवधूननं पात्राणां निषेधति— "न त्वेवेति। न केवल मवधूननस्य रक्षोपहनन मेव प्रयोजनं किन्तु अयज्ञियविक्षेपोऽपीत्याह— "यज्ञस्येति। रक्षःप्रभृतिसम्पर्कात् यत् खलु 'अस्य' कृष्णाजिनस्य 'अमेध्यं' मेधानर्हं मयज्ञियरूप मभूत्, तदेवास्यैतेन मन्त्रेण 'अवधूनोति' निरस्यति ॥ ४ ॥

तस्य समन्त्रकं प्रकारविशिष्टं स्तरणं विधत्ते[5]— "तदिति। 'प्रतीचीना' प्रत्यग्दिशि स्थिता ग्रीवा यथा भवति तथा।

इयं वा इत्यादि। 'दितिः' खण्डनं न विद्यते अस्या इति[6] व्युत्पत्त्या अत्र मन्त्रगतादितिशब्देन इय मेव पृथिवी विवक्षिता;

१— वा॰ सं॰ १. १४. १। का॰ श्रौ॰ सू॰ २. ४. १।

२— पा॰ सू॰ ५. ४. ५६।

३— वा॰ सं॰ १. १४. २। का॰ श्रौ॰ सू॰ २. ४. २।

४— ४४ पृ॰ १ पं॰ द्रष्टव्यम्।

५— वा॰ सं॰ १. १४. ३। का॰ श्रौ॰ सू॰ २. ४. ३।

६— निघ॰ १. १. १४, निरु॰ ४. ४. १ द्रष्टव्यम्।

कथ मन्यदीया त्वगन्यस्य त्वग्भवतीत्याशङ्क्याह– "तस्या इति। 'अस्यां' भूम्याम् 'अधि' उपरिभागे 'यदिदं किञ्च' कि मपि वस्त्ववस्थितम् 'तस्यै अस्यै' पृथिव्यै, सा 'त्वक्' कृष्णाजिन मप्युपर्यवस्थानात् तस्या एव त्वगिति स्तुतिः। मन्त्रस्य द्वितीयं भाग मनूद्य व्याचष्टे– "प्रतीति। 'स्वः' स्वकीयो जनः आत्मीयं जनं प्रति 'सञ्जानीते' परस्परानुकूल्यं प्रकटयितुं सञ्ज्ञां करोति। 'तत्' तथा कृष्णाजिनभूम्योः समानज्ञानता मेवायं मन्त्रभागो वदति। सञ्ज्ञानस्य प्रयोजन माह– "नेदिति। परस्परानुकूल्यज्ञानाभावे ह्यन्य मन्यो हिंस्यात्। नैव तादृशी अन्योऽन्यहिंसा भवत्वित्यनेनाभिप्रायेणेत्यर्थः।

उलूखलनिधानपर्यन्तं कृष्णाजिनस्यानुत्सर्जनं विधत्ते– "अभिनिहित मिति ॥५॥

सव्येन स्पृशतो ऽभिप्राय माह– "नेदिति। यदि ह्युलूखलनिधानात् प्रागेव कृष्णाजिनस्पर्श मुत्सृजेत्, 'तत्' तदा 'इह' अस्मिन् कृष्णाजिने राक्षसादिकं प्रविशेत्, तन्नैव भवत्विति। 'विशान्'-इति विशतेर्लेटि बहुवचने आडागमः[१] झेरन्तादेशे[२] "इतश्च लोपः"-इतीकारलोपः[३]।

ननु स्पर्शेऽपि उलूखलनिधानात् पुरा कुतो रक्षांसि न प्रविशन्ति तत्राह– "ब्राह्मण इति। 'हि' यस्माद् ब्राह्मणो रक्षसा मपहन्ता मन्त्रप्रभावेन, तस्मात् तेन स्पृश्यमानं राक्षसादिर्न प्रवेष्टुं शक्नोतीति भावः ॥ ६ ॥

१— पा० सू० ३. ४. ९४। २— पा० सू० ७. १. ३।
३— पा० सू० ३. ४. ९७।

अथ समन्त्रक मुलूखलस्य निधानं विधत्ते— "अथेति । "ग्रावासीति[1] वैकल्पिको मन्त्रः । अत एव सूत्रकृतोक्तम्— "निदधात्युलूखल मद्रिरसि ग्रावासीति वा"-इति[2] । तत्रायमन्त्रस्याभिप्राय माह— "तद्यथेति । 'अदः'-शब्दो लुप्तविभक्तिकः ; 'अमुत्र' सोमयागे यथा यागसाधनस्य सोमस्य ग्रावभिरभिषवः, एव मेवोलूखलादिभिर्हविर्यज्ञसाधनं व्रीह्यादिकम् 'अभिषुणोति' वितुषीकरणादिभिः संस्करोति । कुत एतदित्यत आह— "अद्रय इतीति । 'तेषां' सोमाभिषवहेतूनां ग्राव्णां, पुरोडाशनिष्पत्तिहेतूना मुलूखलादीनां च, अद्रय इत्येतत् साधारणं नाम ; अतो नामसाम्यात् उलूखलादिसाध्य मवहननादिकं ग्रावसाध्येन सोमाभिषवेण तुल्य मित्यर्थः । एवञ्च हे उलूखल! त्वम् 'अद्रिरसि' सोमाभिषव[3]हेतुः । "ग्रावासीति ग्रावत्वारोपणं मन्त्रेण विवक्षित मिति व्याख्यातं भवति ।

वनस्पतिविकारत्वं प्रसिद्ध मिति वानस्पत्यपदतात्पर्य्य माह— "वानस्पत्यो हीति ।

वैकल्पिकं मन्त्र मनूद्य व्याचष्टे— "ग्रावासीति[4] । "पृथुबुध्नो हीति । उलूखलस्य विस्तीर्णमूलत्वं प्रसिद्ध मित्यर्थः ।

१— वा० सं० १. १४. ५ ।

२ – "सव्यासून्ये निद०—०ग्रावासीति वा"-इति का० श्रौ० २. ४. ४ ।
" 'सव्यासून्ये' सव्यहस्तेनासून्ये अमुक्ते कृष्णाजिने"-इति तत्र वृत्तिः ।

३— "कृष्णाजिन (८० पृ० ३ पं०)"-इत्यारभ्य "सोमाभिषव"-इत्यन्तो (८१ पृ० ११ पं०) ग्रन्थः ठ-ड-पुस्तकाभ्या मन्यत्र नोपलभ्यते, वेबर-महोदयेन च न दृष्ट इति गम्यते तल्लेखत एव ।

४— वा० सं० १. १४. ५ । का० श्रौ० सू० २. ४. ४ ।

प्रतिलेत्यादिकं मन्त्रद्वयशेष मनूद्य[1] व्याचष्टे— "तदिति। कृष्णाजिनोलूखलयोरन्योन्यं हिंसा मा भूदिति पृथिवीकृष्णाजिनयोरिवैकमत्यप्रार्थनं वदतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

उलूखले हविषः प्रक्षेपणं समन्त्रकं[2] विधत्ते— "अथेति। "यज्ञो हीति। यस्माद् 'यज्ञः' यज्ञसाधनं हविः, अतोऽग्नेः शरीर मेव तदित्यर्थः।

"यां वा इत्यादि। हविर्ग्रहणार्थम् "अथ वाचं यच्छति"-इति या वाग् नियमिता[3], 'अत्र' अस्मिन्समये ता मेव अनेन मन्त्रभागेन 'विसृजते'। (अतः[4]) विसृज्यते अनेनेति 'विसर्जनं' हविरिति मन्त्रपाठस्यार्थः[5]।

एतद्वाग्विसर्जन मुपपादयति— "तद्यदिति। 'एतां वाच मत्र विसृजते'-इति यत्, तद्युक्तम्; 'हि' यस्माद् एषः 'यज्ञः' यज्ञसाधनं हविः, उलूखले 'प्रत्यष्ठात्' प्रतिष्ठित मभूत्; यस्माच्च 'एषः' यज्ञः 'प्रासारि' प्रसारितो विस्तारितोऽभूत्; अतो हेतोर्वाग्यमनस्य प्रयोजनं नास्तीति तद्विसर्जन मेव युक्त मित्यभिप्रायः ॥ ८ ॥

हविरावपनात् पूर्वं[6] लौकिकवाग्व्यवहारे प्रायश्चित्त माह— "स यदीति। 'वैष्णवी मृचम्'-इति, "इदं विष्णुर्विचक्रमे"-इत्यादिकाम्[7]। यजुरपि वैष्णव मेव जप्यम्। 'देववीतये'-इतिमन्त्रशेषस्य[8]

१— वा० सं० १. १४. ४। का० श्रौ० सू० २. ४. ५।

२— वा० सं० १. १५. १। का० श्रौ० सू० २. ४. ६।

३— ३५ पृ० ५ पं० द्रष्टव्यम्। ४— नास्त्येतत्पदं आदिषु।

५— 'मन्त्रपदस्यार्थः'-इति ङ। ६— 'हविरावपने'-इति आदिषु।

७— वा० सं० ५. १५। ८— वा० सं० १. १५. १ मन्त्रांशस्येत्यर्थः।

अभिप्राय माह— "देवानवदितीति। यष्टव्यान् देवान् 'अवत्' अवतु, तर्पयत्विति। अनेनैवाभिप्रायेण हि हविर्गृह्यते, अतो 'देववीतये' देवानां तृप्तय इति[1] मन्त्रपदाभिप्रायः ॥ ९ ॥

समन्त्रकं मुसलादानं विधत्ते— "अथ मुसल मादत्त इति। "बृहद्ग्रावासीति[2]। सोमसंस्कारकग्राववत् मुसलस्यापि हविस्संस्कार-कालसाम्याद्ग्रावत्वम्, दीर्घत्वाच्च बृहत्त्व मिति 'बृहद्ग्राव'-शब्दाभि-धेयता मुसलस्य (प्रसिद्धेत्यर्थः[3])।

(तस्य मुसलस्य[4]) उलूखले प्रक्षेपणं समन्त्रकं विधत्ते[5]— "तदव-दधातीति। "शमीष्व"-इतिपदस्यार्थ माह— 'हविः संस्कुरु'-इति। 'शमीष्व' शमय ; दोषोपशमनेन हविः संस्कुर्वित्यभिप्रायः। "सुशमि शमीष्वेति मन्त्रस्याभिप्राय माह—'साधु संस्कृतम्'-इति ॥ १० ॥

हविष्कृत[6] आह्वानं विधत्ते—"अथ हविष्कृत मिति। 'उ-द्वादयति' उच्चैराह्वयतीत्यर्थः। हविष्कृदेहीतिमन्त्रस्य द्विः पाठो मन्त्रकाण्डे द्विराम्नानात्[7]। हविष्कृच्छब्दार्थं माह—"वाग्वै हवि-

---

१— "पितृयज्ञे 'पितृवीतये'—इत्यूहः"—इति याज्ञिकदेवः।

२— वा० सं० १. १५. २। का० श्रौ० सू० २. ४. ११।

३— नास्त्ययमंशः आदिषु।   ४— नास्ति चेमोऽंशो आदिषु।

५— वा० सं० १. १५. ३। का० श्रौ० सू० २. ४. १२। "पितृयज्ञे 'स इदं पितृभ्यः'—इत्यूहः"—इति या० दे०।

६— 'हविःकृत'—इति ट। एव मुत्तरत्रापीह सर्वत्र।

७— मन्त्रकाण्डे=संहिताग्रन्थे। वस्तुतस्तत्र त्रिराम्नानं श्रूयते, न तु द्विः। "त्रिवार मुक्त्वा मर्थं देवा मन्यन्त इति त्रिराह्वानम्"—इति च मही०। कात्यायनेनाप्युक्तं 'त्रिराह्वयति'—इति (२. ४. १३.)।

ष्कृदिति। निर्वापादौ मन्त्ररूपाया वाचो हविष्करणसाधनत्वाद् वागेव हविष्कृत्; अतस्तां मनेनैव मन्त्रेण आह्वयन् हविर्ग्रहणकाले नियमितां वाचं विसृजेत्। अत एव कात्यायनेन "अग्नेस्तनूरसीति[1] मन्त्रेण, "हविष्कृदेहीति[2] मन्त्रेण वा वाग्विसर्जनं कर्त्तव्य मिति विकल्पेन सूचितम्—"अग्नेस्तनूरसीति वाचं विसृजते, + + +, हविष्कृता वेति[3]।

"वाग् वा इति। या वाक् हविष्कृत्, सैव खलु यज्ञः, तस्य तन्निर्वर्त्यत्वात्। 'तत्' तथा सति 'एतत्' एतेन वागात्मिकाया हविष्कृत आह्वानेन यज्ञ मेव पुनराह्वयते ॥ ११ ॥

ब्रह्मक्षत्रादिवर्णभेदोपजीवनेन हविष्कृदाह्वानमन्त्रे विशेष माह—"तानि वा एतानि चत्वारीति। 'वाचः' सम्बन्धीनि 'चत्वारि' रूपाणि। कानि पुनस्तानीत्याह—"एहीत्यादि। वैश्यस्य "हविष्कृदागहीति मन्त्रः। 'राजन्यबन्धोः'[4] क्षत्रियजातेः "हविष्कृदाद्रवेति[5]। आपस्तम्बस्तु राजन्यवैश्ययोर्वैपरीत्येनासूचयत्—"हविष्कृदेहीति ब्राह्मणस्य, हविष्कृदागहीति राजन्यस्य, हविष्कृदाद्रवेति वैश्यस्य, हविष्कृद्राधावेति शूद्रस्य"-इति[6]।

एवं पूर्वपक्षतया ब्राह्मणक्षत्रादिवर्णप्रयुक्तं विशेष मुपन्यस्य स्वमतं निगमयति—"स यदेव ब्राह्मणस्येति। "एतद्धीति। 'एहीति' एतत् खलु 'यज्ञियतमम्' अतिशयेन यज्ञार्हम्; "इड एह्यदित एही-

---

१, २— वा० सं० १. १५. १, ४। ३— का० श्रौ० सू० २, ४. ७, ८।
४— 'राजन्यस्य'-इति आदिषु। ५— एते तु मन्त्रा इहैवाम्नाताः।
६— श्रौ० सू० १. १९. ८।

त्यादौ[१] अन्यत्रापि यज्ञे प्रयोगात्। "शान्ततमम्"-इति, आगह्या-द्रवेत्यादेः सकाशात् एहीत्येतदेवातिशयेन शान्तम्; प्रार्थना-वाक्येष्वेहीत्येव सर्वत्र प्रयोगादागह्यादीनां च निकृष्टप्रेषणरूपत्वा-च्चेत्यर्थः ॥ १२ ॥

कोऽसौ हविष्कृदिति तं दर्शयति— "तद्धेति। पुरा खल्वेत-दाह्वानानन्तरं 'जायैव हविष्कृदुपोत्तिष्ठति', अतस्तदानीं जायैव हविष्कृदभूत्। 'तत्' तस्मादिदानीं मध्येतदाह्वानानन्तरं जाया वा, अन्यः 'कोऽपि' ऋत्विग्वा उपोत्तिष्ठति, स एव हविष्कृदित्यर्थः। तदप्युक्तं सूत्रकृता— "हविष्कृदेहीति त्रिराह्वयत्यतः पत्न्यवहन्त्यन्यो वा"-इति[२]।

हविष्कृदाह्वानसमये दृषदुपलयोः शम्यया समाहननं विधत्ते— "स यत्रैष हविष्कृत मुद्वादयति"-इति। समाहननजनितां वाचं प्रशंसितु मनुवदति— "तद्यदिति ॥ १३ ॥

अथ यज्ञायुधध्वनेः[३] यज्ञविघातकासुरराक्षसादिनिवृत्तिहेतुता मुपपादयितु मितिहास मुदाहरति— "मनोर्ह वा इति। पुरा खलु मनोः सम्बन्धिन ऋषभस्य प्रश्वासाद् रक्षाच यज्ञविघातिनो-ऽसुरराक्षसादयः बाध्यमाना गताः। ते च परस्परं संवादं कृतवन्तः। 'ह'-इति खेदे। 'अयम्' ऋषभः 'नः' अस्माकं 'पापं' निकर्षं

१— वा० सं० १.२७.१।

२— का० श्रौ० सू० २.४.१४। "अन्य इत्याग्नीध्रः"-इति या० दे०।

३— 'समाहननजनिताया वाचः'-इति ध।

पराजयं 'सचते' प्रापयति, कथं खलु इमं हिंसामेति । एवं संवादे इते 'किलातश्च आकुलिश्च' द्वावसुरपुरोहितौ बभूवतुः ॥ १४ ॥

तयोर्व्यापार माह— "तौ होचतुरिति । श्रद्धैव देवो यस्य सः 'श्रद्धादेवः', श्रद्धालुरित्यर्थः[१] । 'आवं नु वेदाव'-इति, आवा मस्य मनोरभिप्रायं जानावहै इत्यर्थः । "प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायाम्"-इति[२] भाषाया मेवात्त्वविधानात् आव मिति हृस्वोच्चारणम् । "विद ज्ञाने[३]"-इत्यस्मात् लोटि उत्तमद्विवचने वेदावेति रूपम् । "मनो याजयावेत्यादि । हे मनो! त्वा मनेन ऋषभेण याजयावेति । श्रद्धालुं मनुं विप्रलभ्य[४] त ऋषभ मत्र-धिष्ठा मिति तात्पर्यार्थः ॥ १५ ॥

"सा मनोरेव जायां मनावीं प्रविवेश"-इति । मनोर्भार्या 'मनावी' । "मनोरौ वा"-इत्यौत्त्वम्[५], पुंयोगलक्षणो ङीप्[६] । "तस्यै ह स्म यत्र वदन्त्यै शृण्वन्ति"-इति । 'तस्यै' षष्ठ्यर्थे चतुर्थी[७] । 'यत्र' यस्मिन् देशे वदन्त्यास्तस्याः शब्दं शृण्वन्ति, 'ततः' तस्मात् स्थानात्[८] असुरादयः बाधिताः पलायन्त इत्यर्थः । "पापीयः सचत इति । तिर्यग्जातेः ऋषभस्य[९] ध्वनेः श्रवणात् प्रागस्माकं निकर्ष-मात्रं प्राप्तम्, इदानीं तु मनुष्यशरीरात् निर्गतवाचः श्रवणात्

१— 'श्रद्धालुरिति यावत्'-इति ठ, ड । २— पा० सू० ७. २. ८८ ।
३— अदा० प० ५४ । ४— 'विप्रलभ्य'-इति ठ ।
५— पा० सू० ४. १. ३८ । ६— पा० सू० ४. १. ४८ ।
७— पा० सू० २. ३. ६२. वा० १ । ८— 'वदनात्'-इति आदिषु ।
९— 'वृषभस्य'-इति ठ ।

अस्माकम् 'पापीयः' अतिशयितं पापं, पराजयः प्राप्नोति। इम मेवातिशय मुपपादयति— "भूयो हि मानुषी वाग्वदति"-इति। तिर्यग्वाचः सकाशात् 'भूयः' बहुतरं हि मानुषी वाग्वदति; वर्णपदवाक्यात्मना कस्यचिदर्थस्य प्रतिपादकत्वात्। एतदाकर्ण्य तावेव पुरोहितावस्यापि प्रतिक्रियाञ्चक्रतुरित्याह— "किलाताकुली हैवोचतुरिति ॥ १६ ॥

"सा यज्ञ मेवेति। असुरघ्नी या वाक्, क्रमेण मनोः ऋषभे जायायां चासीत्, 'सा' तयोर्हननान्निराश्रया सती यज्ञ मेव आश्रयितुं 'यज्ञपात्राणि प्रविवेश'। 'ततः' तेभ्यो यज्ञपात्रेभ्यः सकाशात् 'एनां' वाचं 'निर्हन्तुं' निर्गमयितुं न शेकतुः असुरपुरोहितौ। 'सैषा' यज्ञपात्रगता असुरघ्नी वाक्, शम्यया[1] समाहननादुद्गच्छति। एवं यज्ञपात्रध्वनेरसुरराक्षसादिनिवृत्तिहेतुतां प्रतिपादिता मुपसंहरति— "स यस्येति ॥ १७ ॥

विहितं समाहनन मनूद्य मन्त्रं विधत्ते— "समाहन्ति कुक्कुटोसीति[2]। मधुजिह्वइतिविशेषणस्याभिप्राय माह— "स यो देवेभ्य इति। 'सः' खलु ऋषभः देवानां 'मधुजिह्वः' मधुरवाक् आसीत्; जयहेतुत्वात्। असुरेभ्यस्तु 'विषजिह्वः' विषवागासीत्; पराजय-

१— "गदया सदृशी बाहुपरिमिता शम्या"-इति सा० (तै० सं० १.२.१२)
"शम्या द्वात्रिंशदङ्गुलप्रमाणा वारणी"-इति या० दे० (का० ५.३.१९)।

२— वा० सं० १. १६. १। "असुराः क्व क्व इति तान् हन्तु मिच्छन् योऽटति, सर्वत्र सञ्चरति स कुक्कुटः। यद्वा कुकं कुत्सितशब्दं कुटति तनोतीति कुक्कुटः। यद्वा कुक्कुटाख्यपक्षिवत् ध्वनिविशेष मसुरभीत्यर्थं तनोतीति कुक्कुट इत्युपचर्यते"-इति तद्भाष्ये मही०।

हेतुत्वात्। एवञ्च मधुजिह्व इति विशेषणस्याय मभिप्रायः— देवानां यादृश आसीः[1], अतोऽस्माकं[2] तादृशो भवेति।

इष मूर्ज मावहेत्यादिमन्त्रशेषस्य स्पष्टार्थता माह— "नात्रेति। 'अत्र' अस्मिन्मन्त्रे किमपि तिरोहितं[3] नैवास्ति, अतो न व्याख्यायत इत्यर्थः ॥ १८ ॥

अथ समन्त्रकं[4] शूर्पाधानं[5] विधत्ते— "अथेति। शूर्पस्य वर्षवृद्धत्व मुपपादयति— "यदि नडानां यदि वेणूनां यदीषीकाणाम्"-इति। जलप्रान्ते वर्त्तमानास्तृणविशेषा नडाः। नलादीनि द्रव्याणि शूर्पस्योपादानभूतानि। 'वर्षम्' उदकवृष्टिरेव हि 'एताः' नडाद्याः ओषधीर्वर्द्धयति, अतो वर्षवृद्धत्वात् शूर्पस्य 'वर्षवृद्ध मसि'-इति व्यपदेशः ॥ १९ ॥

तस्मिन् शूर्पेऽवहतानां व्रीहीणां प्रक्षेपं विधत्ते— "अथ हविर्निर्वपतीति। 'निर्वपति' उलूखलान्निष्कृष्य (अवहतान् व्रीहीन्[6]) प्रक्षिपतीत्यर्थः। हे हविः! वर्षवृद्धं त्वा शूर्पं प्रति 'वेत्तु' आत्मन उपर्यवस्थानं जानात्विति मन्त्रार्थः[7]।

हविषो वर्षवृद्धत्व मुपपादयति— "वर्षवृद्धा उ हीति। व्रीहि

१— 'आसीत्'-इति जादिषु।

२— 'गोऽस्माकं'-इति ठ, 'सोऽस्माकं'-इति ड।

३— १७ पृ० १९ पं०, ५ टीप्पनी द्रष्टव्या।

४— वा० सं० १. १६. २। का० श्रौ० सू० २. ४. १६।

५— 'स्रूर्पादानं'-इति ठ। इह सर्वत्रैव स्रूर्पशब्दो दन्त्यादिः ड-पुस्तके।

६— ट-पुस्तकादन्यत्र नैते पदे विद्येते।

७— वा० सं० १. १६. ३। का० श्रौ० सू० २

यवयोरन्यतरो हि हविष उपादानम्; "व्रीहिभिर्यजेत"-"यवैर्यजेत"-इति विकल्पेन[1] यागसाधनत्वश्रवणात्। व्रीहियवाद्योषधयश्च वृष्ट्या वर्द्धन्त इति प्रसिद्ध मित्यर्थः।

"प्रति त्वा"-इत्यस्याभिप्राय माह— "तत्संज्ञा मेवैतच्छूर्पाय"-इति। शूर्पहविषोरन्योन्यं हिंसा मा भवेदिति। 'शूर्पाय च'-इति चशब्दात् हविषे च। 'सञ्ज्ञां' सञ्ज्ञानम्। समानज्ञानत्व मेव मन्त्रो वदतीत्यर्थः ॥ २० ॥

तुषाणा मपनयनं समन्त्रकं[2] विधत्ते— "अथ निष्पुनातीति। तुषाणां राक्षसभागत्वात् तैरसंस्रसनं विधत्ते— "अथ तुषान् प्रहन्त्यपहतम्"-इति[3]। 'प्रहन्ति' प्रक्षिपन्ति।

एतन्मन्त्रद्वयस्य प्रयोजन माह— "तस्मान्ना एवैतदिति ॥ २१ ॥

वितुषीकृतानां तण्डुलानां व्रीहीणाञ्च पृथक्करणं विधत्ते— "अथापविनक्तीति। मन्त्र[4]गतवायुशब्दस्यार्थं माह— "अयं वै वायुर्योऽयं पवते"-इति। तस्य विवेचनसामर्थ्य मुपपादयति— "एष वा इदम् सर्वं विविनक्ति"-इति। 'तत्' तस्मात् सर्वस्यास्य विवेचकत्वात् 'एष एव' वायुः 'एनान्' व्रीहींस्तण्डुलांश्च 'विविनक्ति' पृथक् करोति, अतस्तत्प्रार्थनं युक्त मित्यर्थः। "स यदेत इति। 'यदा'

१— म०सं० २अ० १४, १५ श्लोकौ द्रष्टव्यौ। "एकार्थास्तु विकल्पेरन्"-इत्यादीनि जैमिनिसूत्राणि (१२.३.१०-१५.) चेहेक्षितव्यानि।
२— वा० सं० १. १६. ४। का० श्रौ० सू० २. ४. १८।
३— वा० सं० १. १६. ५। का० श्रौ० सू० २. ४. १९।
४— वा० सं० १. १६. ६। का० श्रौ० सू० २. ४. २०।

यस्मिन् काले 'एते' व्रीहितण्डुलाः 'एतद्' विवेचनं प्राप्नुवन्ति, तस्मिन् समये 'यत्र' यस्यां पात्र्याम् 'अधि' उपरि एनान् अपविनक्ति ॥ २२ ॥

तत्पात्रीगतस्य हविषः समन्त्रक मनुमन्त्रणं विधत्ते[१]—"अथानुमन्त्रयते"-इति। यथा चैते तण्डुलाः 'अच्छिद्रेण' छिद्ररहितेन पाणिना 'सुप्रतिगृहीताः' शोभनं प्रतिगृहीता भवेयुः, तथा प्रतिगृह्णामिति मन्त्रार्थः[२]।

फलीकरणं विधत्ते[३]—"अथेति। तस्य त्रित्वं प्रशंसति—"त्रिवृद्धि यज्ञः"-इति। सवनत्रयादिरूपेण त्रिरावृत्तो हि यज्ञः; अतस्तदनुसारेण फलीकरण मपि त्रिः[४] कर्त्तव्य मित्यर्थः ॥ २३ ॥

तस्मिन् फलीकरणे शाखान्तरीयं मन्त्रविधि मनुवदति—"तद्धैके देवेभ्य[५] इति। तं निषेधयति—"तद् तथा न कुर्यात्"-इति। एतदुपपादयति—"आदिष्टं वा एतद्देवतायै"-इति। "अग्नये जुष्टं गृह्णामि"-इत्येव मग्न्यादिदेवतायै आदिष्ट मेवैतद्धविर्भवति। अत्र तु "देवेभ्यः शुन्धध्वम्"-इत्यनेन मन्त्रेण[६] 'एतद्' हविः 'वैश्वदेवम्' विश्वदेवसम्बन्धि करोति; अतो देवानां[७] एतन्मन्त्रप्रयोगे 'समदं' परस्परं कलहं करोति। अतो वैश्वदेवत्वापादकं मन्त्रं

१— 'तत्पात्रीगतं हविरनुमन्त्रयते'-इत्येव ढ।

२— वा० सं० १. १६. ७। का० श्रौ० सू० २. ४. २१।

३— का० श्रौ० सू० २. ४. २२। ४— 'त्रिष्कृत्वः'-इति ढ।

५— "वीप्सा प्रतिपर्यायं सकृन्मन्त्रप्राप्त्यर्था"-इति या० दे०।

६— शाखान्तरीय एष मन्त्रः। ७— 'देवतानां'-इति आदिषु।

परित्यज्य तूष्णी मेव फलीकर्त्तव्य मिति निगमयति—"तस्मादु तूष्णी मेव फलीकुर्यात्[१]"-इति ॥ २४ ॥ ४ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन्।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तकश्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये प्रथमकाण्डे प्रथमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम्[२],

प्रथमाध्यायस्य समाप्तः ॥ १ ॥

१— "शैत्याच्छादकदोषापनयनं फलीकरणम्"--इति तै० सं० १. १. ५ भाष्येऽय मेव सायणः। इह तु कणनिष्काशनं फलीकरणम्।

२— चतुर्थेऽस्मिन् ब्राह्मणे विहितान्येतानि—कृष्णाजिनस्यादानम्, अवधूननम्, तत उदकोपस्पर्शनम्, तत उत्तरेण गार्हपत्य मुत्करदेशे वा प्रत्यग्ग्रीवस्य कृष्णाजिनस्यास्तरणम्, तदुपरि उलूखलस्थापनम्, तत्र पूर्वस्थापितस्य हविर्द्रव्यस्य शूर्पेणावपनम्। ततोऽध्वर्युयजमानयोर्वाग्विसर्गः। ततोऽध्वर्युः मुशलं गृहीत्वा उलूखलमध्ये प्रवेश्य कण्डनं कुर्वन्नेव तत्कण्डनाय यजमानपत्नी मग्नीधं वा चिराह्वयति। तस्मिन्नेव काले आग्नीध्रः हिर्दृषदं कुट्टयति उपलं चैकवारम्। वितुषीभूतेषु व्रीहिषु अध्वर्युः शूर्पं गृहीत्वा, कण्डितं तद्धविस्तस्मादुलूखलान्निष्काश्य तूष्णीं शूर्पे निदधाति। ततः शूर्पेण 'निष्पुनाति' तुषान् पृथक् करोति, पुनरप उपस्पृश्य तण्डुलानकण्डितांश्च 'विविनक्ति' पृथक् पृथक् करोति। ततः कण्डितान् निधाय अकण्डितान् पुनरुलूखलमध्ये प्रवेश्य कण्डनं कृत्वा पुनर्निष्काश्य शूर्पे कृत्वा तुषान् पृथक् कुर्यात्, निक्षिपेच्च सर्वान् तान् तुषानुत्करदेशे। पुनरप उपस्पृश्य शूर्पस्थांस्तां-

[अथ द्वितीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम्]

स वै कपालान्येवान्यतर उपदधाति। दृषदुपले ऽअन्यतरस्तद्वा ऽएतदुभयꣳ सह क्रियते तद्यदेतदुभयꣳ सह क्रियते* ॥ १ ॥

शिरो ह वा ऽएतद्यज्ञस्य यत् पुरोडाशः। स यान्येवेमानि शीर्ष्णः कपालान्येतान्येवास्य कपालानि मस्तिष्क ऽएव पिष्टानि तद्वा ऽएतदेक मङ्ग मेकꣳ सह करवाव समानं करवावेति तस्माद्वा ऽएतदुभयꣳ सह क्रियते ॥ २ ॥

स यः कपालान्युपदधाति। स ऽउपवेष मादत्ते धृष्टिरसीति स यदेनेनाग्निं धृष्णिवोपचरति तेन धृष्टिरथ यदेनेन यज्ञ ऽउपालभत ऽउपेव वा ऽएनेनैतद्वेवेष्टि तस्मादुपवेषो नाम ॥ ३ ॥

तेन प्राचोऽङ्गारानुदूहति। अपाग्ने अग्नि मामादं जहि निष्क्रव्यादꣳ सेधेत्ययं वा ऽआमाद्येनेदं मनुष्याः पुरुषाश्नन्त्यथ येन पुरुषं दहन्ति स क्रव्यादेतावेवैतदुभावतोऽपहन्ति ॥ ४ ॥

स्तण्डुलान् पाण्यां प्रक्षिप्याभिमन्त्रयते; तण्डुलाननामिकाग्रेण स्पृशन् विलोकयन् वा मन्त्रं पठतीत्यर्थः। ततस्त्रिः फलीकरणम्; त्रिःकण्डनेन सूक्ष्मकणिकाभ्यो वियोज्योज्ज्वलान् करोतीत्यर्थः।

* तद्यदित्याद्यन्तिमांशो ग-पुस्तके नास्ति।

अथाङ्गार मास्कौति। आ देवयजं व्वहेति यो देवयाट् तस्मिन् हवीꣳषि अपयाम तस्मिन् यज्ञं तनवामहा ऽइति तस्माद्वा ऽआस्कौति ॥ ५ ॥

तं मध्यमेन कपालेनाभ्युपदधाति। देवा ह वै यज्ञं तन्वानास्ते ऽसुररक्षसेभ्य आसङ्गाद् बिभयाञ्चक्रुर्नेन्नोऽधस्तान्नाष्ट्रा रक्षाꣳस्युपोत्तिष्ठानित्यग्निर्हि* रक्षसा मपहन्ता तस्मादेव मुपदधाति तद्युदेषु एव भवति नान्यु एष हि यजुष्कृतो मेध्यस्तस्मान् मध्यमेन कपालेनाभ्युपदधाति ॥ ६ ॥

स उपदधाति। ध्रुव मसि पृथिवीं दृꣳहेति पृथिव्या ऽएव रूपेणैतद्देव दृꣳहत्येतेनैव† द्विषन्तं भ्रातृव्य मवबाधते ब्रह्मवनि त्वा क्षत्रवनि सजातवन्युपदधामि भ्रातृव्यस्य व्वधायेति‡ बह्वी वै यजुःष्वाशीस्तद् ब्रह्म च क्षत्रं चाशास्त ऽउभे व्वीर्ये सजातवनीति भूमा वै सजातास्तद्भूमान माशास्त ऽउपदधामि भ्रातृव्यस्य व्वधायेति§ यदि नाभिचरेद् यद्यु अभिचरेदमुष्य व्वधायेति¶ ब्रूयादभिनिहित मेव सव्यस्य पाणेरङ्गुल्या भवति ॥ ७ ॥

---

* 'न्नित्यग्निर्हि'—इति ख। † '०त्येनैनैव'—इति ग।

‡, §, ¶ एषु स्थानेषु 'बधायेति'—इति पवर्गीयादिपाठः च-पुस्तके।

अथाङ्गार मास्तौति । नेदिह पुरा नाष्ट्रा रक्षांᳫं-स्याविशानिति ब्राह्मणो हि रक्षसा मपहन्ता तस्मा-दभिनिहित मेव सव्यस्य पाणेरङ्गुल्या भवति ॥ ८ ॥

अथाङ्गार मध्यूहति । अग्ने ब्रह्म गृभ्णीष्वेति नेदिह पुरा नाष्ट्रा रक्षांᳫंस्याविशानित्यग्निर्हि रक्षसा मप-हन्ता तस्मादेव* मध्यूहति ॥ ९ ॥

अथ यत्पश्चात् तदुपदधाति । धरुण मस्यन्तरिक्षं दृᳫंहेत्यन्तरिक्षस्यैव रूपेणैतदेव दृᳫंहत्येतेनैव द्विषन्तं भ्रातृव्य मवबाधते ब्रह्मवनि त्वा क्षत्रवनि सजातव-न्युपदधामि भ्रातृव्यस्य वधायेति† ॥ १० ॥

अथ यत्पुरस्तात् तदुपदधाति । धर्त्र मसि दिवं दृᳫंहेति दिव एव रूपेणैतदेव दृᳫंहत्येतेनैव द्विषन्तं भ्रातृव्य मवबाधते ब्रह्मवनि त्वा क्षत्रवनि सजातवन्युप-दधामि भ्रातृव्यस्य वधायेति‡ ॥ ११ ॥

अथ यद्दक्षिणतस्तदुपदधाति । विश्वाभ्यस्त्वाशाभ्य उपदधामीति । स यदिमांल्लोकान्§ति चतुर्थ मस्ति वा न वा तेनैवैतद् द्विषन्तं भ्रातृव्य मवबाधतेऽनद्धा वै तद् यदिमांल्लोकान्¶ति चतुर्थ मस्ति वा न वानद्धो

---

* 'तस्मादेन'–इति च ।   †, ‡ 'बधायेति'–इति च ।

§, ¶ एतदुभयत्रैव 'यदिमाल्लो'–इति निरनुनासिकपाठो ग-पुस्तके ।

तद्यद्दिश्वा आशास्तस्मादाह विश्वाभ्यस्त्वाशाभ्य उप-
दधामीति तूष्णीं वैवेतराणि* कपालान्युपदधाति
चित स्थोर्द्ध्वचित इति वा ॥ १२ ॥

अथाङ्गारैरभ्यूहति। भृगूणा मङ्गिरसां तपसा
तप्यध्व मित्येतद्वै तेजिष्ठं तेजो यद् भृग्वङ्गिरसाꣳ
स्तपमान्यसन्निति तस्मादेव† मभ्यूहति‡ ॥ १३ ॥

अथ यो दृषदुपले उपदधाति। स कृष्णाजिन
मादत्ते शर्म्मासीति तदवधूनोत्यवधूतꣳ रक्षो ऽवधूता
अरातय इति सोऽसावेव बन्धुस्तत्§ प्रतीचीनग्रीव
मुपस्तृणात्यदित्यास्त्वगसि प्रति त्वादितिर्व्वेत्त्विति सो-
ऽसावेव बन्धुः ॥ १४ ॥

अथ दृषद मुपदधाति। धिषणासि पर्वती प्रति त्वा-
दित्यास्त्वग्वेत्त्विति धिषणा हि पर्वती हि प्रति त्वादि-
त्यास्त्वग्वेत्त्विति तत् सञ्ज्ञा मेवैतत् कृष्णाजिनाय क
व्वदति नेदन्योऽन्यꣳ हिनसात¶ ऽद्वितीय मेवैषा पृथिवी
रूपेण‖ ॥ १५ ॥

अथ शम्या मुदीचीनाग्रा मुपदधाति। दिव स्कम्भ-

---

* 'वैवेतराणि'-इति च। † 'तस्मादेन'-इति च।

‡ 'मध्यूहति'-इति क, 'मभ्यूहति'-इति ख।

§ 'बन्धूस्तत्'-इति क। ¶ 'हिनसाव'-इति च।

‖ 'रूपेण'-इति ख, 'रूपेण'-इति- च।

नीरसीत्यन्तरिक्ष मेव रूपेणान्तरिक्षेण ह्वीमे द्यावा-पृथिवी व्विष्टब्धे तस्मादाह दिवस्कम्भनीरसीति* ॥१६॥

अथोपला मुपदधाति। धिषणासि पार्व्वतेयी प्रति त्वा पर्वती व्वेत्त्विति कनीयसी ह्येषा दुहितेव भवति तस्मादाह पार्वतेयीति प्रति त्वा पर्व्वती व्वेत्त्विति प्रति हि स्वः सञ्जानीते तत सञ्ज्ञा मेवैतद् दृषदुपलाभ्यां व्वदति नेदन्योऽन्यᳪ हिनसात[†] इति द्यौरेवैषा रूपेण हनू ऽएव दृषदुपले जिह्वैव शम्या तस्माच्छम्यया स-मुपहन्ति जिह्वया हि व्वदति[‡] ॥ १७ ॥

अथ हविरधिवपति। धान्य मसि धिनुहि देवा-निति धान्यᳪ हि देवान् धिनवदित्यु हि हवि-र्गृह्यते[§] ॥ १८ ॥

अथ पिनष्टि। प्राणाय त्वोदानाय त्वा व्यानाय त्वा दीर्घा मनु प्रसितिमायुषे धा मिति प्रोहति देवो वः सविता हिरण्यपाणिः प्रतिगृभ्णात्वच्छिद्रेण पाणिना चक्षुषे त्वेति ॥ १९ ॥ (शतम् १००[¶]) ॥

तद्यदेवं पिनष्टि। जीवं वै देवानाᳪ हविरमृत

---

* 'रसीति'—इति च।

† 'हिनसाव'—इति च। ‡ 'व्वदति'—इति ख।

§ 'हविर्म्मृह्यते'—इति ख, 'हविर्म्गृह्यते'—इति च।

¶ "शतकण्डिकाः"—इति ख; क-ग-पुस्तकयोर्नास्त्येवैतत्।

ममृताना मथैतदुलूखलमुसलाभ्यां दृषदुपलाभ्याᳪं हविर्यज्ञं घ्नन्ति ॥ २० ॥

स यदाह । प्राणाय त्वोदानाय त्वेति तत्प्राणोदानौ दधाति व्यानाय त्वेति तद्व्यानं दधाति दीर्घा मनु प्रसिति मायुषे धा मिति तदायुर्दधाति देवो वः सविता हिरण्यपाणिः प्रतिगृभ्णात्वच्छिद्रेण पाणिना सुप्रतिगृहीतान्यसन्निति चक्षुषे त्वेति तच्चक्षुर्दधात्येतानि वै जीवतो भवन्त्येव मु हैतज्जीव मेव देवानाᳪं हविर्भवत्यमृत ममृतानां तस्मादेवं पिनष्टि पिᳪंषन्ति पिष्टान्यभीन्धते कपालानि ॥ २१ ॥

अथैक आज्यं निर्वपति । यदा ऽआदिष्टं देवतायै हविर्गृह्णाते यावद्देवत्यं तद्भवति तदितरेण यजुषा गृह्णाति न वा ऽएतत् कस्यै चन देवतायै हविर्गृह्णन्नादिशति यदाज्यं तस्मादनिरुक्तेन यजुषा गृह्णाति महीनां पयोऽसीति मह्य इति ह वा एतासा मेकं* नाम यद् गवां तासां वा ऽएतत् पयो भवति तस्मादाह महीनां पयोऽसीत्येव मु हास्यैतत् खलु यजुषैव गृहीतं भवति तस्मादेवाह महीनां पयोऽसीति ॥ २२ ॥ ५ ॥

॥ इति प्रथमप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् [२. १.] ॥

* "मेके"–इति च ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे, त महं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

एवं प्रथमेऽध्याये व्रतोपायनादि तण्डुलकरणान्तं प्रयोगजात मुक्तम्; अथ द्वितीये कपालोपधानादिरभिधीयते ।

तत्र कपालोपधानपेषणयोर्युगपदनुष्ठानं विधत्ते— "स वै कपालानीति । 'अन्यतरः' ऋत्विजां मध्ये एकः आग्नीध्रः[1], 'सः' कपालाना मुपधाता । 'अन्यतरः' अध्वर्युः, 'सः' पेषणार्थं दृषदुपले उपदध्यात् । उक्तं कर्त्तृभेद मुपपादयति— "तद्वा एतदुभयꣳ सह क्रियते"-इति । एककर्त्तृकत्वे हि पर्यायेणानुष्ठानं स्यात्, एतच्चोभयं सहानुष्ठेयम्; अतो विभिन्नावेव कर्त्तारौ युगपत् कुर्याता मित्यर्थः । एतत् सहानुष्ठान मुपपादयितु मनुवदति— "तद्यदिति ॥ १ ॥

उपपादयति[2]— "शिरो ह वा एतद् यज्ञस्य यत् पुरोडाश इति । पुरोडाशस्य प्रतिज्ञातं यज्ञशिरस्त्वं सम्पादयति— "स यान्येवेमानीति । "मस्तिष्क एवेति । शिरःकपालान्तर्गतं मांसं 'मस्तिष्कः' । "तद्वा एतदिति । 'तत्' एतत् कपालं मस्तिष्करूपं मिलितं सत् शिरस्सञ्ज्ञक मेक मङ्गं प्रसिद्धं लोके । तथाचापि शिरःकपालमस्तिष्कसंस्तुतयोः कपालपिष्टयोः सह प्रयोगात् पुरोडाशात्मकस्य यज्ञशिरसः एकीकरणं सेत्स्यतीत्यभिप्रायः ॥ २ ॥

१— 'आग्नीध्रादिः'-इति ठ । २— 'तदुपपादयति'-इति ढ ।

तत्र कपालान्युपदधतः कृत्य माह— "स उपवेष[1] मादत्ते धृष्टिरसि"-इति[2]। अङ्गारविभजनार्थं काष्ठ मुपवेषः[3]। धृष्टिशब्दं निर्वक्ति— "स यदेनेनेति। 'धृष्णिव'-इति क्रियाविशेषणम्। "ञि धृषा प्रागल्भ्ये"-इत्यस्मात्[4] धृष्णोत्यनेनेति धृष्टिरिति करणे क्तिन्नित्यर्थः। अत एवैतदुपवेषस्य सञ्ज्ञान्तरम्। तथा चान्यत्र श्रूयते— "धृष्टिरुपवेषः"-इति[5]। "अथेत्यादि उपवेषस्य निर्वचनम्[6]। अथ यज्ञे 'एनेन' काष्ठेन 'यत्' अङ्गारादिकम् 'उपालभते' प्राप्नोति। 'तत्' एतत् 'एनेन' उपवेषेण 'वेवेष्टीव'। "विष्लृ व्याप्ता-वित्यस्मात्[7] करणसाधनो घञन्त उपवेषशब्दः॥ ३॥

अग्निगताशुद्धांशस्य निरसनं विधत्ते— "तेनेति। 'प्राचः'-इति विधेयविशेषणम्, प्राग्दिग्गतानित्यर्थः।

मन्त्र[8]गतयोरामात्क्रव्यात्छब्दयोर्विवक्षित मर्थ माह— "अथं वा इति। आम मपक्व मत्तीति 'आमात्', मनुष्याणा मोदन-पाकादिहेतुरग्निः; क्रव्यं पलल मत्तीति 'क्रव्यात्'-इति शव-दहनोऽग्निः[9]॥ ४॥

१— 'उपवेश'-इति तालव्योपधः आदिषु। एव मिह्योत्तरत्रापि।

२— वा सं० १. १७. १। का० श्रौ० सू० २. ४. २५।

३— "पलाशशाखाया मूलदेशे छिन्न उपवेषः"-इति महीधरः। का० श्रौ० सू० २. ४. १५. द्रष्टव्यम्। ४— धा० प० २१।

५— का० श्रौ० २६. २. १०; ३. ६; ७. २८।

६— 'उपवेषनामनिर्वचनम्'-इति ठ, ड। ७— जु० उ० १३।

८— वा० सं० १. १७. २। का० श्रौ० सू० २. ४. २६।

९— 'शवदाहकोऽग्निः'-इति ठ, ड।

एव मयज्ञिय मग्निं मन्त्रेण निर्हृत्य[1] शुद्धादग्नेः पुरोडाशश्रपणार्थ मङ्गाराहरणं विधत्ते— "अथेति। 'आस्कौति' विभजतीत्यर्थः। "स्कुञ् आप्रवणे[2]"-इति धातुः[3]। इत्थं कुर्वता मभिप्राय माह— "य इति। देवान् यजति इति 'देवयाट्', 'यः' अग्निः, तस्मिन् हविःश्रपणादिकं करवामहा इत्यनेनाभिप्रायेणेत्यर्थः ॥ ५ ॥

तस्मिन्नङ्गारे मध्यमकपालस्योपधानं विधत्ते— "त मिति। अङ्गारस्योपरि विहितं कपालोपधानं प्रशंसति— "देवा ह वा इति। "नेन्नः"-इति। 'न' अस्माकं हविषो भागेनैव[4] राक्षसादय उपोत्तिष्ठेयुरित्यनेनाभिप्रायेणाङ्गारस्योपरि कपालोपधानं कृतवन्त इत्यर्थः।

एवं सत्युक्तभयनिवृत्ति माह— "अग्निर्हीति। "आ देवयजम्"-इतिमन्त्रेण[5] स्थापितस्यैवाङ्गारस्योपरि कपालोपधानं प्रशंसति— "तद्यदिति। यजुषा मन्त्रेण संस्कृतत्वादेष एव हि कपालोपधाने मुख्यः; नान्य इत्यर्थः ॥ ६ ॥

विहित मुपधान मनूद्य मन्त्रं विधत्ते— "स उपदधातीति। "पृथिवीं दृꣳहेति[6]। पृथिवीसम्बन्धश्रवणात् तत्सम्बन्धिरूपेणैतदेव कपालं दृढं करोति। दृढेन चैतेन कपालेन विद्वेषणं कुर्वन्नं शत्रु मवबाधते।

१— 'निर्हृत्य'-इति ठ, ड। २— 'आप्रवरणे'-इति ढ।

३— क्र्या० उ० ६। ४— 'हविषोऽधोभागेनैव'-इति ठ।

५— वा० सं० १. १७. ३। का० श्रौ० २. ४. २८।

६— वा० सं० १. १७. ४। का० श्रौ० सू० २. ४. २९।

एतन्मन्त्रशेष मनूद्य व्याचष्टे— "ब्रह्मवनीति । "बह्वी वा इत्यादि । 'यजुष्षु' यजुर्मन्त्रेषु बहुविधा खलु 'आशीः' फलप्रार्थना, अतो बहुविधं ब्रह्मक्षत्रादिसम्भजन मनेन प्रतिपाद्यत इत्यर्थः ।

मन्त्रगतयोर्ब्रह्मक्षत्रशब्दयोर्लक्षणया तद्वीर्यपरत्वं विवक्षित मिति व्याचष्टे— "उभे वीर्ये"-इति । "भूमा वा इति । समानं जायन्त इति 'सजाताः' ज्ञातयः । तेषु च बहुभावस्य दर्शनात् धर्मिवाचिना सजातशब्देन तद्धर्मो विवक्षित इत्यर्थः ।

अभिचरतो विशेषं वक्तुम् उक्तं[1] नित्यपक्ष मनुवदति— "उप-दधामि भ्रातृव्यस्येति । त मेव विशेषं दर्शयति— "यद्य् अभिचरे-दिति । अभिचरणपक्षे 'भ्रातृव्यस्य वधाय'-इति स्थाने 'अमुष्य वधाय'-इति शत्रोर्नाम षष्ठ्यन्तं निर्दिश्य ब्रूयादित्यर्थः ।

उपहितस्य कपालस्य उपर्यङ्गुल्या अभिनिधानं विधत्ते— "अभि-निहित मेव"-इति ॥ ७ ॥

दक्षिणहस्तेनान्यस्याङ्गारस्याहरणं विधत्ते— "अथेति । "नेदि-हेत्यादि । यदि सव्यपाण्यङ्गुल्या अभिनिधानं न कुर्यात्, तदा 'इह' अस्मिन् कपाले उपर्यङ्गारनिधानात् पुरस्तादेव राक्षसाः प्रवि-शेयुः ; नैव तथा स्यादिति अङ्गुल्या[2] अभिनिहित मेव भवेदित्यर्थः । तथा सत्युक्तदोषनिवृत्ति माह— "ब्राह्मणो हीति । अग्निः यथा दाहेन रक्षांसि हिनस्ति, एवं ब्राह्मणोऽपि मन्त्रसामर्थ्येन तेषां

१— नास्त्येतत् पदं आदिषु ।

२— "राक्षसाः प्रविशेयुः ; अतः कपालस्योपरि अङ्गाराध्यूहनपर्यन्तम् अङ्गुल्या"-इत्येवं विशेषपाठो ट-पुस्तके ।

हिंसकः; अतोऽङ्गाराध्यूहनपर्यन्त मङ्गुष्ठाभिनिहित मेव भवे-दित्यर्थः ॥ ८ ॥

मध्यमकं[1] कपालस्योपरि अङ्गाराध्यूहनं विधत्ते— "अथेति । "मेदिह पुरेति । 'पुरा' पुरोडाशाधिश्रयणात् प्रागित्यर्थः । अन्यत् पूर्ववत् ॥ ९ ॥

पाश्चात्यकपालस्योपधानं[2] विधत्ते— "अथेति । मध्यमकपाल-स्योपधानानन्तर्यम् 'अथ'-शब्दार्थः । अन्यत् सर्वं पूर्ववद्व्याख्येयम् ॥ १० ॥

मध्यमकपालात् पूर्वदेशे स्थाप्यस्य कपालस्योपधानं[3] विधत्ते— "अथ यदिति । "दिव एव रूपेण"-इति । दिवः सम्बन्धिना रूपेण 'एतत्' तृतीयं कपालं दृढीकरोतीत्यर्थः ॥ ११ ॥

दक्षिणभागस्थितस्य कपालस्योपधानं विधत्ते— "अथ यदिति । मन्त्रस्य तात्पर्य माह— "स यदित्यादिना । पूर्वं[4] हि त्रिभिरुप-हितैः कपालैः पृथिव्यादिलोकत्रयसकाशाच्छत्रोर्बाधः प्रतिपादितः, इदानीन्तु 'इमान्' त्रींल्लोकान् 'अति' अतिक्रम्य यत् 'चतुर्थं' स्थानम्, तदस्ति वा न वेति सन्दिग्ध मेव; लोकत्रयवत् प्रसिद्ध्य-भावात् । अतो मन्त्रे लोकवाचिशब्दविशेषं परित्यज्य "विश्वाभ्य-स्त्वाशाभ्य"-इति[5] सर्वशब्दपर्यायस्य विश्वशब्दस्य प्रयोगात् सन्दिग्ध-

---

१— वा० सं० १. १८. १ । का० श्रौ० सू० २. ४. ३० ।

२— तत्र मन्त्रः – वा० सं० १. १८. २ । का० श्रौ० सू० २. ४. ३१ ।

३ – तत्र मन्त्रः – वा० सं० १. १८. ३ । का० श्रौ० सू० २. ४. ३२ ।

४— 'पूर्वैः'—इति ङ-पुस्तकादन्यत्र ।

५— वा० सं० १. १८. ४ । का० श्रौ० सू० २. ४. ३३ ।

मानात्[1] सर्वस्मादेव स्थानात् 'द्विषन्तं' शत्रुं 'सः' यजमानः 'तेन' चतुर्थकपालोपधानेन बाधत इत्यर्थः ।

"विश्वाभ्यः"-इतिमन्त्रस्य लोकत्रयातिरिक्तपरत्व मुपपादयति— "अनद्धा वा इत्यादि । लोकत्रयातिवर्त्तिनश्चतुर्थस्य सद्भावोऽसद्भावश्च 'अनद्धा वै' अस्माक मप्रत्यक्ष एव; यद् 'विश्वा आशाः' सर्वा दिशः, तदप्यनद्धा 'अनद्धेव' अप्रत्यक्ष मेव; (लोकत्रयवत्प्रसिद्ध्यभावात्[2]।) अतोऽप्रत्यक्षदिग्वाचिना विश्वाभ्य आशाभ्य इति[3] पदद्वयेन लोकत्रयव्यतिरिक्तं सकल मेवाप्रत्यक्षं विवक्षित मित्यर्थः ।

एवं कपालचतुष्टयस्य मन्त्रेणोपधानं प्रतिपाद्य अवशिष्टकपालोपधाने पक्षद्वय माह— "तूष्णीं चैवेति ॥ १२ ॥

उपस्थितेषु कपालेष्वङ्गाराध्यूहनं विधत्ते— "अथेति । मन्त्रे[4] भृगूणा मङ्गिरसा मिति[5] तपसो यद् विशेषणं तद्व्याचष्टे— "एतद्वा इति । यद् 'भृग्वङ्गिरसां' महर्षीणां तपोविशेषजनितं तेजः, 'एतत्' खलु अग्न्यादितेजोऽन्तरात् 'तेजिष्ठं' तेजस्वितमम्, अतिशयेन दीप्तम् । तेजस्वि-शब्दादिष्ठनि "विन्मतोर्लुगिति[6] लुक् । एवं वदतो मन्त्रस्याभिप्राय माह— "सुतप्तानीति । एतान्युपस्थितानि

१— 'सन्दिग्धमानात्'-इति जादिषु ।

२ — नैतद्वाक्यं ढ-पुस्तकादन्यत्र । ३— 'विश्वा आशा इति'-इति ठ ।

४ — 'मन्त्रेषु'-इति जादिषु; ठ-पुस्तके तु नास्त्येवैतत् पदम् ।

५— वा० सं० १. १८. ६ । का० श्रौ० सू० २. ४. ३५ ।

६ — पा० सू० ५. ३. ६५ ।

कपालानि भृग्वङ्गिरसां तपसा सुष्ठु अतिशयेन तप्तानि भवेयुरित्य-नेनाभिप्रायेणेत्यर्थः। 'असन्'-इत्यस्तेः पञ्चमलकारे[1] रूपम् ॥ १३ ॥

एवं सप्तानुष्ठेययोः कपालोपधान मभिधाय पेषणं विधातु मारभते— "अथेति। अवहननवत् पेषणस्यापि[2] कृष्णाजिनस्योपरि कर्त्तव्यता मभिप्रेत्य तदादानं विधत्ते[3]— "स कृष्णाजिन मिति। "सोऽसावेवेति। अवहननप्रकरणे कृष्णाजिनावधूननविधिशेषो यः प्रागाम्नातः— "तस्माद्वा एवैतद्ब्राह्मणांस्ततोऽपहन्तीति[4], स एवात्राप्यनु-षज्य योजनीय इत्यतिदेशः।

अथ कृष्णाजिनस्य स्तरणं विधत्ते— "तदिति। "इयं वै पृथि-व्यदितिः"-इत्यादिना[5] यत् प्रागाम्नात मेव मन्त्रव्याख्यानम्[6], तद-त्रातिदिशति— "सोऽसावेवेति ॥ १४ ॥

तस्य कृष्णाजिनस्योपरि दृषदः समन्त्रकम्[7] उपधानं विधत्ते— "अथेति। "धिषणा सीत्यादि। पेषणीयतण्डुलानां धारणाद् 'धिषणा', पर्वतावयवत्वात् 'पर्वती'-इति। एतदुभयं प्रसिद्ध मिति 'हि'-शब्दयोरर्थः। गत मन्यत्। "इय मेवेति। पार्थिवेन धारणा-ख्येन रूपेण योगात् 'एषा' दृषत् इय मेव पृथिवीति स्तुतिः ॥ १५ ॥

अथ दृषदः पश्चाद्भागे शम्याया उपधानं विधत्ते[8]— "अथ शम्या

१— पा० सू० ३. ४. ७। २— १. ४. ४. (७१, ७९ पृ०) द्रष्टव्यम्।
३ – तत्र मन्त्रः – वा० सं० १. १९. १। का० श्रौ० सू० २. ५. २।
४— ७२ पृ० १ प० द्रष्टव्यम्। ५— ७२ पृ० ५ प० द्रष्टव्यम्।
६— 'मेतन्मन्त्रव्याख्यानम्'–इति ठ।
७— वा० सं० १. १९. २। का० श्रौ० सू० २. ५. ३।
८— तत्र मन्त्रः— वा० सं० १. १९. ३।

मिति। 'उदीचीनम्' उदगवस्थित मग्रे यस्याः सा तथोक्ता। कात्यायनोऽप्याह स्म—"पश्चाच्छम्या मुपोहत्युदीचीं दिव इति"-इति[1]। शम्याया द्युलोकस्तम्भनहेतुत्वं वक्तु मन्तरिक्षरूपता माह—"अन्तरिक्ष मेवेति। द्यावापृथिव्यात्मना संस्तुतयोर्दृषदुपलयोर्मध्येऽवस्थानलक्षणेन रूपेण 'अन्तरिक्ष मेव' अन्तरिक्षलोकात्मिकैव 'शम्या', इमे च द्यावापृथिव्यौ अन्तरिक्षेण हि यस्माद् 'विष्टब्धे' विविध मधस्तादुपरिष्टाच्च धारिते, अतोऽन्तरिक्षात्मिका शम्यापि "दिवस्कम्भनीरसीति[2] स्तूयते ॥ १६ ॥

दृषद उपरि उपलायाः स्थापनं समन्त्रकं[3] विधत्ते— "अथेति। 'पार्वतेयी'-शब्दं व्याचष्टे— "कनीयसीत्यादिना। यस्मादेषोपला अतिशयेन दृषदः सकाशादल्पपरिमाणा, अतः 'एषा' दृषदः 'दुहितेव भवति'; दुहिता हि लोके मातुरल्पीयसी भवति। तस्मादेषा पर्वत्याः[4] पुत्री 'पार्वतेयी'-इति। "स्त्रीभ्यो ढक्"-इति[5] ढक्।

"प्रति त्वा पर्वती वेत्तु"-इतिमन्त्रशेषेण परस्परहिंसापरिहारार्थं दृषदुपलयोर्मित्रीकरण मर्थ इति व्याचष्टे— "प्रति हीति। उपर्यवस्थानलक्षणेन रूपेण 'एषा' उपला 'द्यौरेव' द्युलोकात्मिकैवेत्यर्थः। तदेको दृषदुपले समाहन्तीति[6] प्राक् यत् तयोः समाहननं विहितम्, तच्च शम्यायाः साधनत्वं प्रसङ्गादुपपादयति— "हनू एवेति।

१— का० श्रौ० सू० २. ५. ४। २— वा० सं० १. १९. ३।
३— वा० सं० १. १९. ४। का० श्रौ० सू० २. ५. ५।
४— 'पार्वत्याः'-इति ज। ५— पा० सू० ४. १. १२०।
६— १. ४. १३ (७४ पृ० ११ पं०) द्रष्टव्यम्।

दृषदुपलयोरुभयत्रावस्थानाद्धनूलम्, तन्मध्येऽवस्थानाच्छम्यायाः जिह्वात्वम्। यस्माच्च जिह्वया लोको वदति, तस्मात् जिह्वास्थानीयया शम्ययैव समाहननं कुर्यादित्यर्थः ॥ १७ ॥

अथ पेषणार्थं दृषद उपरि समन्त्रकं[1] तण्डुलप्रक्षेपं विधत्ते— "अथ हविरिति। मन्त्रगतधान्यशब्दस्याभिप्राय माह— "देवान् धिनवदिति। "धिवि प्रीणनार्थः"-इति[2] धातुः। यद्धान्यमग्न्यादिदेवान् 'धिनवत्' प्रीणयेदित्यनेनैवाभिप्रायेण हि हविर्गृह्यते; अतो धिनोति प्रीणयतीति 'धान्यम्'। यत एव मतो देवान् धिनुहीति मन्त्रार्थः ॥ १८ ॥

समन्त्रकं[3] पेषणं विधत्ते— "अथेति। 'पिनष्टि' सञ्चूर्णयति। "पिष्लृ सञ्चूर्णने"-इति[4] धातुः। प्रकर्षेण अनिति चेष्टत इति नासिकाभ्यां बहिर्निर्गच्छन् श्वासरूपो वायुः 'प्राणः'। 'उत्' ऊर्द्धात् अधोदेशं प्रत्यनिति चेष्टत इति 'उदानः'; नासिकाभ्यां देहे पुनः प्रविशन् वायुः। अन्नपानादिरसं विविधं सर्वासु नाडीषु अनिति प्रेरयतीति 'व्यानः'; ऊर्द्धावाङ्वृत्ति[5]विलक्षणो मध्यवृत्तिर्वायुः।

एतन्मन्त्रार्थं उत्तरमन्त्रसापेक्ष इति तदुभयं समुच्चित्य व्याख्यातुमुत्तरमन्त्रं विनियुङ्क्ते— "प्रोहति देवो व इति[6]। अनेन मन्त्रेण

१— वा० सं० १. २०. १। का० श्रौ० सू० २. ५. ६।

२— भ्वा० प० ५६३।

३— वा० सं० १. २०. २। का० श्रौ० सू० २. ५. ६।

४— रु० प० १४। ५— 'ऊर्द्धाधोवृत्ति-'-इति ठ, ड।

६— वा० सं० १. २०. ३। का० श्रौ० सू० २. ५. ७।

कृष्णाजिने प्रक्षिपतीत्यर्थः । यत्तु प्रकारान्तरेण कात्यायनेन सूत्र-प्रणयनं, तद्ब्राह्मणान्तरमूलम् । स ह्येवं सूत्रयामास— "पिनष्टि प्राणाय त्वेति प्रतिमन्त्रं, दीर्घा मिति कृष्णाजिने प्रोहति, चक्षुषे त्वेतीक्षत इति[1] ॥ १९ ॥

प्राणायेतिमन्त्रस्याभिप्राय माविष्कर्त्तुं मुक्तं पेषण मनुवदति— "तद्यदिति । 'अमृतानां' मरणरहितानां देवानां हविः 'जीवं'[2] प्राणधारणं युक्त मेव सत् 'अमृतम्' मरणसाधनं न भवति[3] । अथैवं सत्येतद्यज्ञसाधनं हविरवहननपेषणाभ्या मृत्विजो मारयन्ति; तथा सति निर्जीवत्वात् तस्यामृतत्वसाधनत्वं न युक्त मिति भावः ॥ २० ॥

मन्त्रप्रयोगेणास्य परिहारं दर्शयति— "स यदाहेति । पेषण-समये "प्राणाय त्वेत्यादिमन्त्रं प्रयुञ्जानः प्राणादीनेव[4] पुनरस्मिन् हविषि स्थापयतीत्यर्थः । गत मन्यत् ।

"एतानि वै जीवत इत्यादि । 'एतानि' प्राणोदानधारणादीनि 'जीवतः' पुरुषस्य लिङ्गानि । 'एवम्' अनेन मन्त्रप्रयोगेण प्राणो-दानादिस्थापने सति हविरपि सजीव मेवेति युक्तं तस्यामृतत्व-साधन मित्यभिप्रायः । "पिंषन्तीति । एवं समन्त्रक मध्वर्युणा पेषणे कृते सति यजमानपरिचारका अवशिष्टं सर्वं चूर्णीकुर्युः[5] ।

१— का०श्रौ०सू० २. ५. ७, ८, ६. एतद्ब्राह्मणानये तु आयुषे धा मित्यन्तः पेषणमन्त्रः, देवो व इत्यादिरेव प्रोहणमन्त्र इति विशेषः ।

२— 'जीवनं'–इति ड । ३— 'अमरणसाधनं'–इति ठ, ड, ढ ।

४— "मन्त्रप्रयोगेण तस्य निर्जीवत्वं परिहरन् प्राणादीनेव"–इति ढ ।

५— "दासी पिनष्टि पत्नी वा, अपि वा पत्न्यवहन्ति सुक्ष्मा पिनष्टि"–इति आप० श्रौ० सू० १. २१. ८, ६ ।

तथा उपहितानि च कपालानि 'अभीन्धते' अङ्गारैः प्रदीप्तानि कुर्युरित्यर्थः ॥ २१ ॥

पेषणसमये एव आज्यस्य निर्वापं विधत्ते— "अथैक इति। यदा चाध्वर्युः पिनष्टि, 'अथ' तस्मिन्नेव समये 'एकः' अन्यः आग्नीध्रादिः (आज्यं निर्वपति[1])। अत एव सूत्रकृता पेषणाज्यनिर्वापयोः समसमयवर्त्तित्वं सूचितम्— "पिष्यमाणेषु निर्वपत्यन्यो महीना मित्याज्यम्"-इति[2]। तच्चाज्यं प्रसिद्धदेवतावाच्यग्न्यादिशब्दरहितेन मन्त्रेण ग्रहीतव्य मिति विधित्सुराह— "यदा इति। 'यत्' खलु हविः "अग्नये जुष्टं गृह्णामीत्येवं देवतायै निर्दिष्टं भवति, 'तद्' ग्रहणसाधनं यजुश्च यावद्देवत्यं भवति, तावद्देवत्य मेव 'तत्' हविर्भवति। आज्यं च सर्वदेवतासाधारण मिति देवतादेशनरहितेनैव यजुषा गृह्णीयादित्यर्थः। तथा चाज्यस्य सर्वदेवतासाधारण्यं वेत्स्यतीत्याह— "न वा इति। एव मनिरुक्तयजुषा ग्रहण मुपपाद्य तद्विधत्ते— "तस्मादिति। देवतानाम निःशेषेणोक्तं यस्मिन् तत् 'निरुक्तम्', तद्विलक्षणम् 'अनिरुक्तम्'। तादृशं च "महीना मित्यादि यजुः[3]; तत्र प्रसिद्धदेवतावाचिपदस्यानुपलम्भात्।

अथैतन्मन्त्रं व्याचष्टे— मह्य इति। "मह पूजायाम्"[4]। मह्यन्ते पूज्यन्त इति 'मह्यः'। एतच्च 'एतासां' गवाम् 'एकं' साधारणं नाम। आज्यस्य पयःकार्यत्वात् "पयोऽसीति। विकारे प्रकृतिशब्द इत्यर्थः। ग्रहीतव्याज्यप्रकाशकत्वात् 'असि'-मन्त्रः[5] प्रयोक्तव्य इत्याह—

१— नैते पदे ढ-पुस्तकादन्यत्र। २— का० श्रौ० सू० २. ५. ६।

३, ५—वा० सं० १. २०. ५। ४— धा० प० ७३०।

एव मु हेति। 'एवम्' अनेनैव मन्त्रेण आज्ये निरुप्ते सति तस्य तत्प्रकाशनसमर्थत्वात् यजुषैव 'तत्' आज्यं गृहीतं भवतीत्यर्थः ॥ २२ ॥ ५ [२. १.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथभाष्ये द्वितीयाध्याये
प्रथमं ब्राह्मणम्[१] ॥

१— अथ पेषणोपधाने सह भवतः। तत्र अग्नीत् कपालानि प्रक्षाल्य, गार्हपत्यस्य पश्चादुपविश्य, प्रथमं तावत् उपवेषं गृहीत्वा तेन श्रपणस्य अङ्गारान् खरमध्ये एव स्वस्थानात् प्राच्यां प्रेरयति,— यथाङ्गारस्थानेऽतितप्तभूमौ कपालान्युपधीयेरन्। ततस्तेनैव प्राक्प्रेरिताङ्गारमध्यात् एकमङ्गारं गार्हपत्यखरस्य पश्चाद्भागे दक्षिणपुरोडाशस्थानस्य मध्ये आनयति। तस्यानीतस्याङ्गारस्योपरि उत्तानं मध्यमं कपाल मुपदधाति [तत्राभिचारं कुर्वन् मन्त्रे 'भ्रातृव्यस्य' स्थाने अमुकस्येति शत्रोर्नामग्रहणं कार्यम्, तत उदकोपस्पर्शनञ्च]। ततः सव्यहस्तस्याङ्गुल्या अप्नुन्ये स्पृष्टे मध्यमकपाले एक मङ्गारं निदधाति, ततः पश्चाद् द्वितीयम्, ततः पुरस्तात् तृतीयम्, मध्यमाद् दक्षिणं चतुर्थम्, चतुर्थात्पूर्व मेकस्य कपालस्यान्तरालं परिशिष्य पञ्चमम्, चतुर्थपञ्चमयोरन्तराले षष्ठम्, चतुर्थस्य पश्चात् सप्तमम्, तस्य पश्चादष्टमम्, सर्वेभ्य उत्तरतो नवमदशमैकादशानि प्राक्संस्थानि। ततो ज्वलदङ्गारैः सर्वाणि तानि कपालान्याच्छादयति। ततस्तदैवोपसर्जनीरग्नीदेव गार्हपत्येऽधिश्रयति। पिष्टसंयवनार्था आप उपसर्जन्यः। इति कपालोपधानम्। अथ पेषणम्। तत्र अध्वर्युः कृष्णाजिन मादाय, पूर्ववदवधूय, अप उपस्पृश्य, प्रत्यग्ग्रीव मास्तीर्य, सव्यहस्तेनाविमुक्ते कृष्णाजिने, दक्षिणेन हस्तेन प्रागग्रां दृषदं तस्य कृष्णाजिनस्योपरि निदधाति। तत्पश्चाद्भागे अधस्तादुदगग्रां शम्यां प्रेरयति,— यथा दृषदः प्राचीनप्रवणतां जायेत। ततस्तस्या उपरि उदगग्रा मुपला मुपदधाति। ततस्तस्यां दृषदि तण्डुलानोप्य पिनष्टि। पिष्यमाणेषु तण्डुलेषु, तप्यमानेषु कपालेषु च यजमानो आज्यस्थाल्या माज्यं प्रक्षिपतीतीह पेषणोपधाने कर्मणी विहिते।

पवित्रवति संव्वपति। पात्र्यां पवित्रे ऽअवधाय देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याꣳ संव्वपामीति सोऽसावेवैतस्य यजुषो बन्धुः ॥ १ ॥

अथान्तर्व्वेद्युपविशति। अथैक उपसर्जनीभिरैति ता आनयति ताः पवित्राभ्यां प्रतिगृह्णाति स माप ओषधीभिरिति सꣳ ह्येतदाप ओषधिभिरेताभिः पिष्टाभिः सङ्गच्छन्ते स मोषधयो रसेनेति सꣳ ह्येतदोषधयो रसेनैताः पिष्टा अद्भिः सङ्गच्छन्त ऽआपो ह्येतासाꣳ रसः सꣳ रेवतीर्जगतीभिः पृच्यन्ता मिति रेवत्य आपो जगत्य ओषधयस्ता उ ह्येतदुभय्यः सम्पृच्यन्ते सम्मधुमतीर्म्मधुमतीभिः पृच्यन्ता मिति सꣳ रसवत्यो रसवतीभिः पृच्यन्ता मित्येवैतदाह ॥ २ ॥

अथ संयौति। जनयत्यै त्वा संयौमीति यथा श्रियै ऽन्नाद्यायेमाः प्रजा यजमानाय यच्छेदेवं वै तत् संयौत्यधिवर्क्ष्यन्नु वै संयौति यथा वा ऽअधिदृक्तोऽग्नेरधि जायेतैवं वै तत् संयौति ॥ ३ ॥

अथ द्वेधा करोति। यदि द्वे हविषी भवतः। पौर्णमास्यां वै द्वे हविषी भवतः स यत्र पुनर्न सꣳहरिष्यन्त्स्यात् तदभिमृशतीद मग्नेरिद मग्नीषोमयोरिति नाना वा ऽएतदग्रे हविर्गृह्णन्ति तत् सहावघ्नन्ति

तत् सह पिꣳषन्ति । तत् पुनर्नाना करोति तस्मादेव मभिमृशत्यधिवृणक्त्येवैष पुरोडाश मधिश्रयत्यसा*-वाज्यम् ॥ ४ ॥

तद्वा ऽएतत् । उभयꣳ सह क्रियते तद्यदेतदुभयꣳ सह क्रियतेऽग्नी ह वा ऽएष आत्मनो यज्ञस्य यदाज्य मग्नी यदिह हविर्भवति स यश्चासावग्नी य उ चाय मग्नीस्ता ऽउभावग्निं गमयावेति तस्माद्वा ऽएतदुभयꣳ सह क्रियत ऽएव मु हैष आत्मा यज्ञस्य सन्धीयते ॥ ५ ॥

सोऽसावाज्य मधिश्रयति । इषे त्वेति वृष्ट्यै तदाह यदाहेषे त्वेति तत् पुनरुद्वासयत्यूर्जे त्वेति यो वृष्टा-दूर्ग् रसो जायते† तस्मै तदाह ॥ ६ ॥

अथ पुरोडाश मधिवृणक्ति । घर्म्मोऽसीति यज्ञ मेवैतत् करोति यथा घर्म्मं प्रवृञ्ज्यादेवं प्रवृणक्ति विश्वायुरिति तदायुर्दधाति ॥ ७ ॥

तं प्रथयति । उरुप्रथा उरु प्रथस्वेति प्रथयत्येवैन मेतदुरु ते यज्ञपतिः प्रथता मिति यजमानो वै यज्ञ-पतिस्तद्यजमानायैवैतदाशिष माशास्ते ॥ ८ ॥

तन्न सचा पृथुं कुर्यात् । मानुषꣳ ह कुर्याद् यत

---

* 'मधिश्रपत्यसा'-इति क ।

† 'जायते'-इति घ-मुद्री ।

पृथु कुर्याद् व्यृद्धं वै तद् यज्ञस्य* यन्मानुषं नेद् व्यृद्धं यज्ञे करवाणीति तस्मान्न सचा पृथु कुर्यात् ॥ ९ ॥

अश्वशफमात्रं कुर्यादित्यु हैक ऽआहुः। कस्तद्वेद यावानश्वशफो यावन्त मेव स्वयं मनसा न सचा पृथुं मन्येतैवं कुर्य्यात् ॥ १० ॥

त मद्भिरभिमृशति। सक्षदा चिर्वा तद्यद्वेवास्याचावघ्नन्तो वा पिꣳषन्तो वा क्षण्वन्ति† वा व्विवा वृहन्ति शान्तिरापस्तदद्भिः शान्त्या शमयति तदद्भिः सन्दधाति तस्मादद्भिरभिमृशति ॥ ११ ॥

सोऽभिमृशति। अग्निष्टे त्वचं मा हिꣳसीदित्यग्निना वा ऽएनमेतदभितप्स्यन् भवत्येष ते त्वचं मा हिꣳसीदित्येवैतदाह ॥ १२ ॥

तं पर्य्यग्निं करोति। अच्छिद्र मेवैन मेतदग्निना परिगृह्णाति नेदेनं नाष्ट्रा रक्षाꣳसि प्रमृशानित्यग्निर्हि रक्षसा मपहन्ता तस्मात् पर्य्यग्निं करोति ॥१३॥

तꣳ श्रपयति। देवस्त्वा सविता श्रपयत्विति न वा ऽएतस्य मनुष्यः श्रपयिता देवो ह्येष तद्देनं देव एव सविता श्रपयति व्वर्षिष्ठे ऽधिनाक ऽइति देवचो एतदाह यदाह व्वर्षिष्ठे ऽधिनाक ऽइति त मभिमृशति शृतं व्वेदानीति तस्माद्वा ऽअभिमृशति ॥ १४ ॥

---

* 'याज्ञस्य'–इति ग। † 'क्षिण्वन्ति'–इति च।

सोऽभिमृशति। मा भेर्मा संविक्था इति मा त्वं भैषीर्मा* संविक्था यत् त्वाह मानुषः सन्तं मानुषोऽभिमृशामीत्येवैतदाह ॥ १५ ॥

यदा शृतोऽथाभिवासयति। नेदेन मुपरिष्टान्नाष्ट्रा रक्षाꣳस्यवपश्यानिति नेदेव नग्न इव मुषित इव शयाता ऽइत्यु चैव तस्माद्वा ऽअभिवासयति† ॥ १६ ॥

सोऽभिवासयति। अतमेरुर्यज्ञोऽतमेरुर्यजमानस्य प्रजा भूयादिति नेदेतदनु यज्ञो वा यजमानो वा ताम्याद्यदिद मभिवासयामीति तस्मादेव मभिवासयति ॥ १७ ॥

अथ पात्रीनिर्णेजनम्। अङ्गुलिप्रणेजन माप्त्येभ्यो निनयति तद्यदाप्त्येभ्यो निनयति ॥ १८ ॥ ६ ॥

॥ इति प्रथमप्रपाठके षष्ठं ब्राह्मणम् [२. २.] ॥

अथ पिष्टानां पिण्डकरणार्थं पात्र्यां संवापं विधत्ते— "पवित्रवति"-इति। सामान्योपक्रमात् नपुंसकनिर्देशः ; पवित्रयुक्ते पात्रे इत्यर्थः। तदेव विवृणोति— "पात्र्यां पवित्रे अवधायेति। "सो ऽसावेवैतस्येति। "सविता वै देवानां प्रसवितेत्यादिना ग्रहणप्रकरणे[१]

---

* 'भेषीर्म्मा'-इति च।

† 'अभिवासयति'-इति ख, च।

१— ३८ पृ० ७ पं०, ५४ पृ० २ पं० द्रष्टव्यम्।

प्रागाम्नात एव वाक्यशेषोऽस्यापि यजुषः[१] शेषत्वेन योजनीय इत्यर्थः ॥ १ ॥

"अथान्तर्वेदीति। यद्याहवनीये हविःश्रपणं गार्हपत्ये वा, उभयथापि वेदिमध्ये उपविशेदित्यर्थः। कात्यायनस्तु ब्राह्मणान्तराभिप्रायेण विकल्प माह— "अपणस्य पश्चादुपविशत्यन्तर्वेदि वा"-इति[२] ॥

"अथैक इति। 'एकः' अन्य आग्नीध्रादिः। उपसृजत्याभिरिति व्युत्पत्त्या पिष्टसंसर्जनार्था आपः 'उपसर्जन्यः'; ताभिः सहागच्छेदित्यर्थः। अथ तासां तूष्णी मासेचनं विधत्ते— "ता आनयतीति। "ताः पवित्राभ्या मित्यादि। आनीयमानाः 'ताः' "स माप"-इति[३] मन्त्रेण पिष्टाना मुपरि पवित्राभ्यां प्रतिगृह्णीयादित्यर्थः।

मन्त्रतात्पर्य माह— "सं ह्येतदिति। 'एतत्' एतर्हि, एताः आनीयमानाः 'आपः', पिष्टरूपेणावस्थिताभिः 'ओषधिभिः'[४] सङ्गच्छन्ते। अतो मन्त्रगतौषधिशब्देन तद्विकाराः पिष्टा विवक्षिताः। स मित्युपसर्गश्रवणाद् योग्यक्रियाध्याहार इत्यर्थः। एव मपा मोषधिभिः सङ्गतिं प्रतिपाद्य, व्यतिहारेणौषधीना मद्भिः सङ्गतिः प्रतिपाद्यत इति व्याचष्टे— "स मोषधय इति। पूर्ववद्वाप्योषधिशब्दः पिष्टपरः, रसशब्देन चापो विवक्षिता इत्याह— "एताः पिष्टा अद्भिरिति। "आपो हीति। उपष्टम्भकाप्यावयवयुक्ताः खल्वोषधय

१— वा० सं० १. २१. १। का० श्रौ० सू० २. ५. १०।

२— श्रौ०सू० २. ५. ११। "सौकर्यादेवोपवेशनम्"—इति तत्र या०दे०।

३— वा० सं० १. २१. २। का० श्रौ० सू० २. ५. १२, १३।

४— संहितापाठस्तु ओषधीभिरिति, तस्यैव प्रतिशब्द एषः।

आर्द्रा रसवत्यो भवन्ति, अतस्तासा मुदक मेव रस इत्यर्थः। मन्त्रगतरेवतीशब्दस्यार्थ माह— "रेवत्य आप इति। रयिः धन मासा मस्तीति रेवत्य आपः। धनमूलत्वञ्च तासां नदीतटाकादिष्ववस्थितानां प्रसिद्धम्। अतो मन्त्रे रेवतीशब्देनापो विवक्षिताः। "रयेर्मतौ बहुलम्"-इति[1] सम्प्रसारणे, "उगितश्च"-इति[2] ङीप्। गम्यन्ते सर्व्वैः प्राणिभिः प्राप्यन्त इति[3] व्युत्पत्त्या जगतीशब्दोऽप्योषधिवाचक इति व्याचष्टे— "जगत्य इति। "सम्मधुमतीरित्यादि। अत्र मधुशब्देन माधुर्यरसो विवक्षित इत्याह— "मधु रसवत्य इति ॥ २ ॥

आसिक्तजलेन[4] पिष्टानां समन्त्रकं[5] मिश्रीकरणं विधत्ते— "अथेति। 'संयौति' सम्यग् मिश्रीकरोतीति। "यु मिश्रणे"-इति[6] धातुः।

मन्त्रतात्पर्यकथनेनैतत् संयवनं प्रशंसति— "यथेति। यथा खल्विमाः प्रजाः 'यजमानाय' षष्ठ्यर्थे चतुर्थी[7], यजमानस्य 'श्रियै' सम्पदर्थं मन्नाद्यर्थञ्च नियच्छेद्, एव मेतदनुकूल मेव तत्पिष्टसंयवन मित्यर्थः। मन्त्रगत-'जनयत्यै'-शब्दस्य जननायेति ह्यर्थः; त मुपजीव्य प्रशंसति— "अधिवर्ज्जयतीति। 'अधिवर्जनं' पुरोडाशस्य

१— पा० सू० ६. १. ३४ वा० ३४७३। २— पा०सू० ४. १. ६।

३— 'गम्यते०—० प्राप्यत इति'–इति ठ।

४— 'आच्छिन्नजलेन'–इति ज, झ।

५— वा० सं० १. २२. १। का० श्रौ० सू० २. ५. १४।

६— अदा० प० १०२१। 'मिश्रणेऽमिश्रणे च'–इति धा०।

७— पा० सू० २. ३. ६२ वा० १५०६।

अग्नावधिश्रयणं करिष्यन्, खलु संयौति। यथा खल्वधिश्रितः पुरोडाशोऽग्नेः सकाशात् जायेत, एवं तदनुगुण मेव तत् संयवनं "जनयत्यै"-इतिजननलिङ्गवतो मन्त्रस्य प्रयोगादित्यर्थः ॥ ३ ॥

"अथ द्वेधेत्यादिविभागविधिः। कुत्र तर्हि हविर्द्वय मिति तद्दर्शयति— "पौर्णमास्या मिति। 'पौर्णमासी'-शब्देन कालवाचिना तत्कालानुष्ठेयं कर्म्म विवक्षितम्। तत्र ह्याग्नेयोऽष्टाकपालः, अग्नीषोमीय एकादशकपाल इति 'द्वे हविषी' विहिते इत्यर्थः।

एवं द्वेधा विभज्य, विभक्तयोस्तयोर्मन्त्राभिमर्शनं विधत्ते— "स यत्रेति। 'सः' खल्वध्वर्युः 'यत्र' यस्मिन् काले 'तत्' हविर्द्वयं 'पुनर्न संहरिष्यन्स्यात्' संहरण मेकीकरणं, तत् करिष्यन् न भवेत्[1], 'तत्' तदानीम् "इद मग्नेः"-इत्येकं भाग मभिमृशति, "इद मग्नीषोमयोः"-इत्यपरम्[2]। तावेतौ यथासङ्ख्य माग्नेयाग्नीषोमीय-पुरोडाशावित्यर्थः[3]।

कथं पुनरनयोर्द्वित्वं, कुत्र वा तयोः संहरणं, यद्व्यावृत्तये "न संहरिष्यन्"-इति विशेष्यत इति, तत् सर्वं दर्शयति— "नाना वा इत्यादिना। अग्नेर्निर्वापसमये "अग्नये जुष्टं गृह्णामि", "अग्नीषोमाभ्यां जुष्टं गृह्णामि"-इति पृथक् पृथक् देवतादेशनाद्[4] ग्रहणस्य

१— 'यस्मिन् काले तस्य हविर्द्वयस्य पुनःसंहरणा मेकीकरणं करिष्यन् न भवेत्'–इति ढ।

२— वा० सं० १. २२. २, ३। का० श्रौ० सू० २. ५. १५।

३—"यथादेवतमन्यत्"–इति का०श्रौ०सू० २.५.१६। 'अन्यत्' ऐन्द्रादि।

४— 'देवतादेशेन'–इत्येव पाठो ड-पुस्तकादन्यत्र सर्वत्रैव।

नानात्वम् । अवहननादिसंस्कारे सहैवानुष्ठिते सति तद्वयविरस्मिन् समये पुनरनेन मन्त्रेण यथास्वं विभजतीत्यर्थः ॥

पुरोडाशकपालस्याज्याधिश्रयणस्य च समानकालतां विवक्षितत्वात् कर्तृभेद माह[1]— "अधिवृणक्षीति । 'एषः' अध्वर्युः पुरोडाशम् 'अधिवृणक्ति' अग्नेरुपर्यधिश्रयति । "अथैक आज्यं निर्वपति"-इति प्रागन्यशब्दपर्यायेणैकशब्देन य आग्नीध्र आज्यनिर्वापि कर्तृतया प्रतिपादितः[2], सोऽत्र 'असौ'-इत्यदःशब्देन विप्रकृष्टवाचिना परामृश्यते । पुरोडाशाधिश्रयणसमये 'असौ' आग्नीध्रः 'आज्यम्' अधिश्रयेदित्यर्थः ॥ ४ ॥

तदेतदुभयोः सहानुष्ठान मुपपादयति— "अर्द्धो ह वा एष इत्यादिना । आज्यं यज्ञशरीरस्यार्द्धभागः; उपस्तरणाभिघारयोः[3] प्रयाजादीनाञ्च तत्साध्यत्वात्; इतरोऽर्द्धः पुरोडाशादिहविः । सहाधिश्रयणेन तदर्द्धद्वय मेकीकृत्य अग्निं प्रापयावेत्यध्वर्योराग्नीध्रस्य चाभिप्रायः । "एव मु हेति । आज्यहविषोरुभयोः सहाधिश्रयणे सति अर्द्धद्वयस्यैकीकरणात् यज्ञशरीरं सन्धीयत इत्यर्थः ॥ ५ ॥

विहित माज्याधिश्रयण मनूद्य मन्त्रं[4] विधत्ते— "सोऽसाविति । इष्यत इतीड्ःइति व्युत्पत्त्या इट्-शब्देन वृष्टिर्विवक्षितेति व्याचष्टे—

१— 'पुरोडाशकपालस्याज्यस्य चाग्नेरुपरि अधिश्रयणस्य समानकालतां विवक्षिषुः (विवक्षुः) कर्तृभेद माह—'-इति ट ।

२— पुरस्तात् द्रष्टव्यम् २. १. २२ (९७ पृ० ११ पं०) ।

३— "आद्यन्तयोराज्यम्"-इति का० श्रौ० सू० १. ६. ८ ।

४— तन्मन्त्रस्तु वा० सं० १. २२. ४ । का० श्रौ० सू० २. ५. १७ ।

"वृष्ण्या इति । "वृष्टादूर्ग्य इति । तस्मात् 'वृष्टात्' उदकात् जायमानो यो बलकरोऽन्नरसो जायते, स 'ऊर्क्'-शब्देन विवक्षितः ॥ ६ ॥

"अधिवृणक्तीति । अग्नावुपरि 'वृणक्ति' वर्जयति, श्रपणार्थं स्थापयतीत्यर्थः[1] । "यज्ञ मेवैतदिति । घर्मोऽसीति[2] घर्मतादात्म्यस्तवनात्, घर्मस्य च सोमयागाङ्गत्वात् तदात्मक मेवैतत्करोति । घर्मस्य यत् प्रवृञ्जनं सोमे, तत्सदृश मेवैतत् पुरोडाशस्य प्रवृञ्जन मित्यर्थः ॥ ७ ॥

"तं प्रथयतीति । उपहितेषु (कपालेषु[3]) विस्तारयतीत्यर्थः । "प्रथयत्येवैन मेतदिति विहितस्य प्रशंसा । 'प्रथयति' पृथु विस्तीर्णं प्रभूतं करोतीत्यर्थः[4] ॥ ८ ॥

पुरोडाशस्य स्वाभिमतपरिमाणं[5] विधित्सुः परिमाणान्तरं निषेधति– "नात्रेति । सत्रेति निपातोऽनेकार्थत्वाद्चातिशयार्थः । 'सत्रा पृथुम्' अतिपृथुं न कुर्यात् । विपक्षे बाध माह– "मानुषं हेति । अस्तु मानुषत्वं[6] को दोष इत्यत आह– "व्यृद्धं वा इति । 'व्यृद्धं' विगतर्द्धिक मित्यर्थः ॥ ९ ॥

१— गार्हपत्ये । रजोदोषप्रसवप्रवासादिना असन्निहितपत्नीकस्य मृतपत्नीकस्य चाहवनीयेऽधिश्रयण मिति का०श्रौ०सू० २. ५. १८ ।

२— वा० सं० १. २२. ५ । का० श्रौ० सू० २. ५. १९ ।

३— नास्त्येतत् पदं ट पुस्तकादन्यत्र ।

४— अत्र मन्त्रः— वा० सं० १. २२. ६ । का० श्रौ० सू० २. ५. २० ।

५— 'अभिमतं परिमाणं'–इति ठ, 'अभिमतपरिमाणं'–इति ड ।

६— 'मानुषं'–इति ड ।

पक्षान्तर मुपन्यस्यति[१]— "अश्वशफेति। अय मपि पक्षो दुर्ज्ञानत्वात् न साधुरित्याह— "कस्तदिति। स्वाभिमतं पुरोडाशपरिमाण माह— "यावन्त मिति। यत्परिमाणविशिष्ट मेव पुरोडाशं स्वयं मनसैवातिपृथुं न मन्येत, किन्तु दैवतस्यैविष्टकृतेडाद्यवदानपर्याप्त मेव मन्येत, तत्परिमाणविशिष्टं कुर्यादित्यर्थः[२] ॥ १० ॥

पुरोडाशस्याङ्गिरभिमर्शनं विधत्ते— "त मिति। 'क्षण्वन्ति' हिंसन्ति। "क्षणु[३] हिंसायाम्"-इति[४] धातुः। 'विवृहन्ति' विक्षिपन्ति। "वृह्ह उद्यमने"-इति[५] धातुः। "शान्तिराप इति। दाहतृष्णादिशमनहेतुत्वेनापां शान्तिरूपता ॥ ११ ॥

"सोऽभिमृशतीत्यादिविहिताभिमर्शनानुवादेन मन्त्रविधिः[६]। मन्त्रेणाहिंसाप्रार्थनं युक्त मिति व्याचष्टे— "अग्निना वा इति। "अभितप्स्यन्निति। अभितः सर्वतः तपनं करिष्यन्नित्यर्थः ॥ १२ ॥

पर्यग्निकरणं विधत्ते— "त मिति। परितोऽग्निर्यस्य, स 'पर्यग्निः'; परितोऽग्निमन्तं पुरोडाशं करोतीत्यर्थः[७]। तस्य प्रयोजन

१— 'पक्षान्तर मपवदति'-इति ग।

२— "षड्ङ्गुलवृत्ता कपालचितिर्यथा सम्पद्यते, तथा कपालपरिमाणमाश्रयणीयम्"-इति का० श्रौ० २. ५. २० सू० वृत्तौ या० दे०।

३—' 'क्षिण्वन्ति' हिंसन्ति। "क्षिणु"-इति आदिषु, ग-पुस्तके च पाठः।

४— त० उ० ४ "क्षिणु च"।

५— तु० प० ६७।

६— मन्त्रस्तु वा० सं० १. २२. ७। का० श्रौ० सू० २. ५. २१।

७— पर्यग्निकरणमन्त्रस्तु "अन्तरितं रक्षोऽन्तरिता अरातयः"-इति तै० सं० १. १. ८. १। तद्विधिः का० श्रौ० सू० २. ५. २२।

माह— "अच्छिद्र मिति। राक्षसादिसंस्पर्शाभावार्थं प्राकारवच्चारम्भ मग्निना वेष्टनं कृतवान् भवतीत्यर्थः ॥ १ ३ ॥

समन्त्रकं श्रपणं विधत्ते— "त मिति। "वर्षिष्ठेऽधिनाक इति[१]। मन्त्रपाठे 'देवत्रो'[२] देवान् प्रत्येवैतदाह। 'वर्षिष्ठे' वृद्धतमे 'नाके' स्वर्गे 'देवः' सविता श्रपयत्विति हि मन्त्रार्थः। तथा च तल्लोकवासिनो देवान् प्रत्येवैतद्वचनम्। "देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येभ्यः"-* इति[३] द्वितीयार्थे त्रा-प्रत्ययः। श्रपणानन्तरं तस्याभिमर्शनं विधत्ते— "त मिति। अभिमृशतोऽभिप्राय माह— "शृत मिति। 'शृतं' पक्वं जानामीत्यर्थः। "श्रा पाके"-इत्यस्मात्[४] निष्ठायां "शृतं पाके"-इति[५] निपातितम्। 'वेदानि'-इति "विद ज्ञाने[६]"-इत्यस्माल्लोट्युत्तमैकवचनम् ॥ १ ४ ॥

विहित मभिमर्शन मनूद्य मन्त्रं[७] विधत्ते— "सोऽभीति। मन्त्रगतं 'भेः'-इत्येतत्पदं व्याचष्टे— "मा त्वं भैषीरिति। 'मा संविक्थाः'-इति मा च कम्पिष्ठा इत्यर्थः। भयकम्पयोः कारण माह— "यं त्वेति ॥ १ ५ ॥

"यदा शृत इति। 'यदा' यस्मिन् काले स पुरोडाशः 'शृतः' पक्वो भवति, 'अथ' अनन्तर मेव तस्योपरि 'अभिवासयति'

१— वा० सं० १. २२. ८। का० श्रौ० सू० २. ५. २३।

२— 'देवत्रा उ'-इति छेदः। एवार्थोऽत्र उ-शब्दः।

३— पा० सू० ५. ४. ५६।

४— धातु० प० ४३।

५— पा० सू० ६. १. २७।

६— अ० प० ४५।

७— वा० सं० १. २३. १। का० श्रौ० सू० २. ५. २४।

साङ्गारेण भस्मना[1] आच्छादयतीत्यर्थः। तस्य प्रयोजन माह— "नेदिति। प्रयोजनान्तरं सदृष्टान्त माह— "नेद्वेति। 'नग्नः' स्वभावतो विवसनः; 'मुषितः' चौरादिभिरपहृतवसनः; तावुभौ यथा निरावरणौ 'शयाते', तद्वत् पुरोडाशोऽप्यभिवासनाभावे निरावरणः शयीत। नैव तथा शयीतेत्यनेनैवाभिप्रायेणाभिवासनं कर्त्तव्य मित्यर्थः ॥ १६ ॥

"सोऽभिवासयतीत्यादिर्मन्त्रविधिः[2]। 'अतमेरुः' अतमनशीलः, इज्यते अनेनेति 'यज्ञः' पुरोडाशः, स ग्लानिरहितोऽभूत्; अतो यजमानस्य पुत्रादिरपि तथा भूयादिति मन्त्रार्थः। इम मर्थं प्रतिपादयति— "नेदेतदिति। यदिद मभिवासनम्, 'एतदनु' एतस्यानन्तर मित्यर्थः। "तस्मादिति। अतमेरुरिति-मन्त्रप्रयोगेण अभिवासनकृत-तमनाभावादित्यर्थः ॥ १७ ॥

पात्र्यङ्गुलि[3]प्रक्षालनोदकस्य निनयनं विधत्ते[4]— "अथेति। निर्णिज्यते शोध्यते अनेनेति 'निर्णेजनम्' अङ्गुलिप्रक्षालनम्, पात्रीनिर्णेजनं च[5] उदकम्। अग्नौ जातत्वात् 'आप्त्याः' त्रितादयः[6]

१— "साङ्गारेण भस्मनेति काठके"–इति का० श्रौ० २. ५. २५ या०दे०।

२— वा० सं० १. २३. २। का० श्रौ० सू० २. ५. २५।

३— 'पात्राङ्गुलि'–इति जादिषु।

४— मन्त्रस्वस्य वा० सं० १. २३. ३। का० श्रौ० सू० २. ५. २६।

५— ट-पुस्तके त्विमानि अङ्गुल्यादीनि त्रीणि पदानि न दृश्यन्ते।

६— ते च त्रितः, द्वितः, एकत इति। "अस्यां ध्रुवायां मध्यमायां प्रतिष्ठायां दिशि साध्याश्चाप्त्याश्च देवाः"–इति ऐ० ब्रा० ८. ३. ३।

तेभ्यो[1] निनयेदित्यर्थः। विहितं निनयनं श्रोतु मनुवदति— "तद्यदिति ॥ १८ ॥ ३ [१.२.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथभाष्ये
प्रथमकाण्डे द्वितीयाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम्[2] ॥

१— तेषा मुत्पत्तिकथा त्विहैवोत्तरस्मिन् ब्राह्मणे वर्णिष्यते।

२— अथ पिष्टावपनम्।— पवित्रे पात्र्यां कृत्वा कृष्णाजिनात् पिष्टान्यादाय सपवित्रायां पात्र्या मावपति। तत उत्थाय गार्हपत्यस्य पश्चात् वेदिमध्ये वा उपविशति। तत आग्नीध्रः स्फ्यं सव्ये गृहीत्वा उपसर्जनीवाहस्य अध्वर्योर्दक्षिणेनानीय पिष्टाना मुपरि धृतस्य सपवित्रस्य अध्वर्योर्हस्तस्य उपरि निनयति। ततोऽध्वर्युः तेनाग्नीधा निनीयमाना उपसर्जनीर्दक्षिणहस्तधृताभ्यां पवित्राभ्यां प्रतिगृह्णाति। अग्नीधा च तथा निनयनं कार्यं यथाध्वर्योर्मन्त्रान्ते ग्रहणं सम्पद्यते। तत उदकं पिष्टानि च मिश्रयति। मिश्रितं तत् समं विभज्य द्वौ पिण्डौ कृत्वा पात्र्या मुदकसंस्थौ निधाय इद ममेरिति इद मग्नीषोमयोरिति च ग्रमेण आलभते। ततोऽग्नीद् सव्यहस्ते वेदं गृहीत्वा दक्षिणत आज्य मधिश्रयति, अग्नेरुपरि आज्यस्थालीं निदधातीत्यर्थः। अथ पुरोडाशप्रथनम्।— तत्राध्वर्युः सर्वेष्वाष्टासु कपालेषु प्रथमं पुरोडाश मधिश्रयति, तत एकादशसु कपालेषु द्वितीयम्; ततो यावत्कपालं पुरोडाशं प्रथयति। अतिपृथुं न करोति। ततस्त मेव पुरोडाशं सकृत् त्रिर्वा अद्भिरभिमृशति, श्लक्ष्णयति; प्रथने क्रियमाणे यत्र क्वचन विदीर्णं भवति तत् सन्दधातीत्यर्थः। ततः पात्र्या अङ्गुलीनां च प्रक्षालनम्। अथ पर्यग्निकरणम्।— गार्हपत्याद्ङ्गार मादाय आज्यस्थालीपुरोडाशान् परितः प्रदक्षिण मङ्गारं

॥ इति प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठकः समाप्तः[1] ॥

व्रताचरण मारभ्य पात्रीनिर्णेजनान्ततः ।
कर्मोक्तं प्राक्-प्रपाठकेऽन्यत्तु द्वितीयेऽभिधीयते ॥[2]

परिहरतीत्यर्थः । ततोऽङ्गारं गार्हपत्ये प्रक्षिप्य हस्तस्याप्रादक्षिण्येनानयनम्, तत उदकस्पर्शः । ततो ज्वलद्भिर्दर्भैस्ताभ्यां प्रथमं द्वितीयं च पुरोडाशं क्रमेण श्रपयति ; श्रृताश्रृतज्ञानाय तौ द्वावेव पुरोडाशौ क्रमेणालभते च । अश्रृतौ चेत् तौ पुनः श्रपणप्रक्षेपः ; श्रृतौ चेत् वेदेनोपवेषेण वा तमतरेणाङ्गारमिश्रेण भस्मनाच्छादयेत् । अथ पात्रीनिर्णेजनम् ।— पाण्यङ्गुलिप्रक्षालनं जलं पात्र्यां स्थ मेव गार्हपत्यादीनस्तृणैर्ज्वलद्भिस्तापयित्वा विहारस्योत्तरतः स्फ्येन प्राक्संस्थास्तिस्रो रेखाः कृत्वा तासु रेखासु प्रत्यक्संस्थं परस्परं संसर्ग मप्राप्नुवत् त्रिर्निनयतीत्येतानि चत्वारि पुरोडाशकर्माण्यत्र ब्राह्मणे विहितानीति ॥

१— एतस्मात् समाप्तिवचनादनन्तरं 'क० १२१ संख्यः'–इति ख, 'काण्डी १२१'–इति ग, 'कण्डिकासङ्ख्या १२१'–इति घ ।

२— ठ-पुस्तकमात्रेऽत्रैष श्लोको दृश्यते ।

अथ

द्वितीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम्,

अपि वा

द्वितीयाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ।

॥ हरिः ॐ ॥

चतुर्द्धा विहितो ह वा ऽअग्रेऽग्निरास। स य मग्रेऽग्निꣳ होत्राय प्रावृणत स प्राधन्वद्यं द्वितीयं प्रावृणत स प्रैवाधन्वद्यं तृतीयं प्रावृणत स प्रैवाधन्वदथ योऽय मेतर्ह्यग्निः स भीषा निलिल्ये सोऽपः प्रविवेश तं देवा अनुविद्य सहसैवाद्भ्य आनिन्युः सोऽपोऽभितिष्ठेवावष्ठ्यूता स्थ या अप्रपदनꣳ* स्थ याभ्यो वो मा मकामं नयन्तीति तत आप्त्याः सम्बभुवुस्त्रितो द्वित एकतः ॥ १ ॥

त ऽइन्द्रेण सह चेरुः। यथेदं ब्राह्मणो राजान मनुचरति स यत्र त्रिशीर्षाणं त्वाष्ट्रं विश्वरूपं जघान तस्य हैतेऽपि वध्यस्य† विदाञ्चक्रुः शश्वद्धैनं त्रित एव जघानात्यह तदिन्द्रोऽमुच्यत देवो हि सः ॥ २ ॥

---

* 'अप्रदनवꣳ'—इति च-पुस्तके । † 'बुध्यस्य'—इति ग, च, ढ ।

त उ हैत ऽऊचुः। उपैवेम ऽएनो गच्छन्तु येऽस्य व्यध्यस्यावेदिषुरिति* किमिति यत्र एवैषु मृष्टा मिति तदेष्वेतद्यज्ञो मृष्टे यदेभ्यः पाचीनिर्णेजन मङ्गुलिप्रणेजनं निनयन्ति ॥ ३ ॥

त ऽउ हाप्त्या ऊचुः। अत्येव व्वय मिद मस्मत्परो नयामेति क मभीति य एवादक्षिणेन हविषा यजाता ऽइति तस्मान्नादक्षिणेन हविषा यजेताप्त्येषु ह यज्ञो मृष्ट आप्त्या ऽउ ह तस्मिन् मृजते यो ऽदक्षिणेन हविषा यजते ॥ ४ ॥

ततो देवाः। एतां दर्शपूर्णमासयोर्दक्षिणा मकल्पयन् यदन्वाहार्यं नेददक्षिणꣳ हविरसदिति तन्नाना निनयति तथैभ्यो ऽसमदं करोति तदभितपति तथैषाꣳ श्रृतं भवति स निनयति त्रिताय त्वा द्विताय त्वैकताय त्वेति पशुर्ह वा ऽएष आलभ्यते यत् पुरोडाशः ॥ ५ ॥

पुरुषꣳ ह वै देवाः। अग्रे पशु मालेभिरे तस्यालब्धस्य मेधोऽपचक्राम सोऽश्वं प्रविवेश तेऽश्व मालभन्त तस्यालब्धस्य मेधोऽपचक्राम स गां प्रविवेश ते गा मालभन्त तस्यालब्धस्य मेधोऽपचक्राम सोऽविं प्रविवेश तेऽवि

---

* 'बुध्यस्यावेदिषुरिति'–इति पवर्गीयादिः च, ट।

मालभन्त तस्यालब्धस्य मेधोऽपचक्राम सोऽजं प्रविवेश तेऽज मालभन्त तस्यालब्धस्य मेधोऽपचक्राम ॥ ६ ॥

स इमां पृथिवीं प्रविवेश। तं खनन्त इवान्वीषुस्त मन्वविन्दंस्ताविमौ व्रीहियवौ तस्मादप्येतावेतर्हि खनन्त इवैवानुविन्दन्ति स यावद्वीर्य्यवद्ध वा अस्यैते सर्वे पशव आलब्धाः स्युस्तावद्वीर्यवद्धास्य हविर्हविरेव* भवति य एव मेतद् वेदात्रो सा सम्पद् यदाहुः पाङ्क्तः पशुरिति ॥ ७ ॥

यदा पिष्टान्यथ लोमानि भवन्ति। यदाप आनयत्यथ त्वग् भवति यदा संयौत्यथ मांसं भवति सन्तत इव हि स तर्हि भवति सन्तत मिव हि मांसं यदा शृतो ऽथास्थि भवति दारुण इव हि स तर्हि भवति दारुण मिव ह्यस्थ्यथ† यदुद्वासयिष्यन्नभिघारयति तं मज्जानं दधात्येषो सा सम्पद्यदाहुः पाङ्क्तः पशुरिति ॥ ८ ॥

स यं पुरुष मालभन्त। स किम्पुरुषो ऽभवद्यावश्वञ्च गाञ्च तौ गौरश्च गवयश्चाभवतां य मवि मालभन्त स उष्ट्रोऽभवद्य मज मालभन्त स शरभोऽभवत्तस्मादेतेषां पशूनां नाशितव्य मपक्रान्तमेधा ह्येते पशवः ॥ ९ ॥ १ ॥

॥ इति द्वितीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् [२. ३.] ॥

---

* 'हविरेव'–इति च। † 'दारुण मिवास्थ्यथ'–इति च।

निर्वचनविषयमस्याग्रभागस्य मुपपादयितुं तावत् तेषा मुत्पत्ति माह—"चतुर्द्धा"-इत्यादिना[1]। पुरा खल्वग्निः शरीरचतुष्टयधारणेन चतुर्विधो बभूव। तत्र 'यम्' अग्निं 'सः' अध्वर्युः 'होत्राय' होतृकर्मणे 'प्रावृणत' प्रवृतवान्। व्यत्ययेन बहुवचनम्[2]; यद्वा सुपां सुपो भवन्तीति तच्छब्दात् जसः स्थाने सुः[3], ते देवा इत्यर्थः। 'सः' अग्निः 'प्राधन्वत्' प्रागच्छत्, अम्रियतेत्यर्थः। "धवि गमने"-इति[4] धातुः। "अथ योऽय मित्यादि[5]। एवं त्रिष्वप्यग्निषु प्रगतेषु 'अथ' अनन्तरभावी 'योऽयम्' इदानीन्तनश्चतुर्थोऽग्निः, 'सः' अयम् 'भीषा' [बी]ग्निवन्मरणभयेन 'निलिल्ये' निलीनोऽन्तर्हितो बभूव। स नलीय चापः प्रविवेश। 'तम्' अप्सु प्रविष्टं देवाः 'अनुविद्य'

१— 'पूर्वप्रपाठकान्ते "आग्नेभ्यो निनयति (११३ पृ० १२ पं०)"-इत्युक्त-त्वादाग्न्योत्पत्ति माह— "चतुर्द्धेति।'-इति ङ-पुस्तकस्यावतरणी।

२— पा० सू० ३. १. ८५। इहास्ति चेयं कारिका—
"सुप्तिङुपग्रहलिङ्गनराणाम्, कालहलच्स्वरकर्तृयङां च।
व्यत्यय मिच्छति शास्त्रकृदेषां सोऽपि च सिध्यति बाहुलकेन"-इति।

३— पा० सू० ७. १. ३९। ४— भ्वा० प० ५९७।

५— पुरेत्यादेः, योऽय मित्याद्यन्तस्य ग्रन्थस्य स्थाने ङ-पुस्तके पाठस्त्वेवं दृश्यते—" 'ह'-'वै'-इति निपातौ वेदप्रसिद्ध्यर्थौ। अग्नेरेकस्मात् सकाशात् अग्निश्चतुर्द्धा 'विहितः' कृतः 'आस' बभूव, इत्यय मर्थो वेदप्रसिद्धः। 'सः' प्रजापतिः 'अग्रे' सृष्ट्यारम्भे पूर्वकल्पे वा 'यम्' अग्निम् 'होत्राय' होतृकर्मणे 'प्रावृणत' प्रकर्षेण वृतवान्, स 'प्राधन्वत्' मृतोऽभवत्। यं द्वितीयं प्रावृणत, स एव सोऽपि प्राधन्वत्। यं तृतीयं, सोऽपि मृतोऽभवत्"-इति।

ज्ञात्वा, 'सहसैव' बलात् 'अद्भ्यः' सकाशात् 'आनिन्युः' आजह्रुः[1]। 'सः' च बलादानीयमानोऽग्निः अपः 'अभि'लक्ष्य 'तिष्ठेव' ष्ठीवनं कृतवान्। "ष्ठिवु निरसने[2]"-इत्यस्माल्लिट्। केनाभिप्रायेण ष्ठीवनमिति तं दर्शयति— हे आपः! 'याः' यूयं भीतस्य मम 'अप्रपदनं स्थ' अनाश्रयभूताः[3] स्थ, 'याभ्यः' च 'वः' पञ्चम्यर्थे चतुर्थी[4], युष्मत्सकाशात् 'अकामम्' इच्छारहितं मां बलान्नयन्ति, ता यूयं 'अवष्ठ्यूताः स्थ' ष्ठीवनेन दूषिता भवतेति। यथा लोके परैः प्रार्थितं कार्यं कर्त्तुमक्षमः ष्ठीवनेन निन्द्यते, तद्वदपां निन्दा विवक्षिता[5]। "तत इत्यादि। 'ततः' निष्ठीवनलक्षणवीर्यधारणात् ताभ्योऽद्भ्यः सकाशात् त्रितादिसञ्ज्ञका आप्त्या उत्पन्नाः। अद्भ्यो जातत्वाच्च तेषाम् 'आप्त्यः'-इति सञ्ज्ञा ॥ १ ॥

अथ तेषां पात्रीनिर्णेजनोदकं भाग इत्येतत् प्रतिपादनायाह— "त इन्द्रेणेति। यथेदानीं 'ब्राह्मणः' पुरोहितः देशाधिपतिं 'राजानम्' 'अनु'सृत्य चरति, तद्वदेव 'ते' त्रितादयोऽपीन्द्रेण साकं तदनुसारेणावस्थिता इत्यर्थः। 'सः' चेन्द्रो 'यत्र' यस्मिन् समये सोमपानादिसाधनैः त्रिभिः शिरोभिः उपेतं त्वष्टुः पुत्रं 'विश्वरूपं' जघान, तस्मिन् समये ते त्रितादयोऽपि 'तस्य वध्यस्य' कर्मणि षष्ठी[6], तं 'वध्यं' वधार्हं[7] 'विदाञ्चक्रुः' ज्ञातवन्तः। "उपविदजाग्-

---

१ —'देवाः अन्विष्य बलाद् आनिन्युः आजह्रुः'–इति ञ, झ।

२— धा० प० ५६०। ३— 'अनाश्रयभूताः'–इति ञादिषु, ढ–पुस्तके च।

४— पा० सू० ३. १. ८५। ५— 'तद्वदेव विवक्षिताः'–इति ड।

६— पा० सू० २. ३. ५०। ७— 'वध्यं वधार्हं'—इति ढ।

भ्योऽन्यतरस्याम्"-इति[1] विदेशमार्थादाम् प्रत्ययः। अनन्तरं च 'एनं' विश्वरूपं चित एव इन्द्रसहायार्थं जघान। इन्द्रस्य 'तत्' हननजनितात्पापात् 'अत्यमुच्यत' अतिमुक्तोऽभवत्। तत्र हेतु माह— "देवो हीति। यस्मात् स इन्द्रो देवः, अतोऽस्मिन् पाप-संश्लेषो न युक्त इत्यर्थः ॥ २ ॥

एवं विश्वरूपहननानन्तरं जनैः कृतं संवादं दर्शयति— "त उ हेति। 'ते' लौकिका जनाः (विश्वरूपहननानन्तरम्[2]) एतदूचुः। एतच्छब्दपरामृश्यं दर्शयति— "उपैवेति। ये खल्वस्य वध्यस्य 'अवेदिषुः' अज्ञासिषुः, इमे 'एनः' पापम् 'उपगच्छन्तु'। एव मुपगन्तव्यं तदेनः किंरूप मिति प्रश्नपूर्वक माह— "कि मितीति। 'एषु' त्रितादिषु 'यत्'[3] विश्वरूपवधजनित मेनः, यज्ञ एव 'तत्'[4] एनो 'मृष्टां' मृजीत, अश्लेषयदित्यर्थः। अतो 'यत्' एषां त्रयाणां पात्रीनिर्णेजनादि निनयनम्, 'एतत्' एतेन 'एषु' त्रितादिषु 'तत्' विश्वरूपहननजनित मेनो यज्ञो 'विमृष्टे' संश्लेषयति। तस्मादवहननपेषणादिजनितस्यैनसो रूपं पात्र्यादिनिर्णेजन माप्त्येभ्यो निनेतव्य मित्यर्थः ॥ ३ ॥

अथ तस्यैनसस्तैरपि कृतां निष्कृतिं दर्शयन् दक्षिणावतैव यागेन यष्टव्यं, नादक्षिणेनेति प्रसङ्गादाह— "त उ हेति। वय मपि 'इदम्' एनः 'परः' परस्तादन्यत्र आधारान्तरे 'असात्' असत्तो नयामेति[5] योजना। 'क मभीति' 'कम्' पुरुषम् 'अभि'लक्ष्येत्यर्थः।

१— पा०सू० ३. १. ३८। २— ढ-पुस्तके एष पाठोऽधिकः।
३ – 'तत्'–इति ठ, ड। ४— 'यत्'–इति ठ, ड।
५— 'असत्तोऽन्यत्र नयामेति'–इति ज, झ।

य एव दक्षिणारहितेन हविषा यजेत, तस्मिन्निति शेषः। अदक्षिणयागनिषेधं विपक्षबाधोपन्यासेनोपपादयति— "आप्त्येष्वि-ति। 'मृष्टे'-इति "मृजू शुद्धौ[1]"-इत्यस्माल्लट्, अदादित्वाच्छपो लुक्[2] ॥ ४ ॥

का तर्हि दर्शपूर्णमासयोर्दक्षिणेति, ता माह— "तत इति। दर्शपौर्णमासिकं[3] हविर्दक्षिणारहितं नैव भवेदिति अन्वाहार्यरूपां दक्षिणा मकल्पयन्नित्यर्थः। अन्वाहरति यज्ञसम्बन्धि दोषजातं परिहरत्यनेनेति व्युत्पत्त्यान्वाहार्यो नाम ऋत्विग्भ्यो देय ओदनः[4]। तथाच तैत्तिरीयकम्— "यद्वै यज्ञस्य क्रूरं, यद्विलिष्टं, तदन्वा-हार्येणान्वाहरति, तदन्वाहार्यस्यान्वाहार्यत्वम्"-इति[5] ॥

"तन्नानेति। 'तत्' आप्त्यानां निनयनं पृथक् पृथगसंसृष्ट मेव कर्त्तव्यम्। 'तथा' सति 'एभ्यः' आप्त्येभ्यः 'अशमदम्' अकलहं करोति। संसर्गे हि मदीयन्त्वदीय मिति कलहः स्यादित्यभिप्रायः॥

निनीतस्योदकस्याङ्गारेण प्रतपनं विधत्ते[6]— "तदभितपतीति। 'तथा' सत्येषां 'तत्' जलं 'शृतं' पक्वं भवतीत्यर्थः ॥

१— अदा० प० ५६।　२— पा० सू० २. ४. ७२।

३— 'दार्शपौर्णमासिकं'-इति ङ।

४— "यज्ञस्य छीव मन्वाहरतीति अन्वाहार्यः। अध्वर्युरन्वाहार्यसञ्ज्ञकं दक्षिणार्थं तण्डुलरूप मोदनं चतुर्णा मृत्विजां तृप्तिर्यावता सम्भाव्यते तत्परिमाणं ततोऽधिकं वा"-इत्यादि का०श्रौ० २. ५. २७ सू०टी०। एष चौदनः दक्षिणाग्नौ पच्यत इति तस्याग्नेरपरं नाम अन्वाहार्य-पचन इति।　५— तै० सं० १. ७. ३. १।

६— 'विनीत मुदक मङ्गारेण प्रतपति'-इति ट।

विहितं निनयन मनूद्य मन्त्रं[१] विधत्ते— "स इति ॥

एवं संस्कृतं पुरोडाशं पशुत्वेन स्तौति— "पशुर्हेति ॥ ५ ॥

अस्य पशुरूपता मुपपादयितु मितिहास मुदाहरति— "पुरुषꣳ हेति । "मेधोऽपचक्रामेति । यज्ञियः सारांशो 'मेधः' । 'तस्य' मन्त्रप्तस्य पुरुषस्य सकाशादपक्रान्तो बभूवेत्यर्थः ॥ ६ ॥

"स इमा मित्यादि । एवं पुरुषाश्वादिपशुष्वालब्धेषु ततस्ततो निष्क्रान्तः 'सः' मेधः अन्ततः[२] इमां पृथिवीं प्रविष्टवान् । 'तं' मेधं पृथिवीं 'खनन्तः' विदारयन्त इव 'अन्वीषुः' देवा अन्वैच्छन् । "इषु इच्छायाम्[३]"-इत्यस्माल्लिट् । ईदृग्विधं मेधं पृथिव्यां देवाः अलभन्त । "ताविमौ व्रीहियवाविति । स एव मेधो व्रीहियवरूपेण परिणत इत्यर्थः[४] । "तस्मादपीत्यादि । 'तस्मात्' मेधपरिणामरूपत्वादेव, इदानी मपि 'एतौ' व्रीहियवौ मेधवत्कर्षणलक्षणेन खननेन लभन्ते कर्षकाः । अतः खननप्राप्यत्वदर्शनात् मेधपरिणामरूपत्वं व्रीहियवयोः स्वध्यवसान मित्यर्थः ॥

एतज्ज्ञानस्य फल माह— "स यावदिति । स इति पूर्ववद्[५] बह्वर्थे एकवचनम् । 'अस्य' यजमानस्य ते 'एते' पुरुषादयः सर्वे पशवः[६] आलब्धाः सन्तो यत्परिमाणविशिष्टवीर्यवद् हविः 'स्युः'

१— वा० सं० १. २३. ३, ४, ५ । का० श्रौ० सू० २. ५. २६ ।

२— नास्त्येतत् पदं ङ-पुस्तके । ३— तु० प० ७१ ।

४— 'परिणतोऽभूदित्यर्थः'-इति ङ ।

५— व्यत्ययेनेति यावत् । १२७ पृ० द्रष्टव्यम् ।

६— नैते पदे ढ-पुस्तके ।

भवेयुः, 'अस्य' व्रीहियवयोः सर्वपशुसारत्वं विदुषो यजमानस्य तन्निष्पादितं पुरोडाशादिकं 'हविः', तावद्वीर्यवद् 'हविरेव' भवति। एवं सर्वपशुसारत्वात् पुरोडाशः पशुरूप एव संस्क्रियत इत्यर्थः[१]।

इत्थं सर्व्वपशुसारतया पुरोडाशस्य पशुत्वं प्रतिपाद्य सम्पत्त्यापि तद्दर्शयति— "अत्रो सेति। लोमत्वगादिपञ्चावयवयोगात् 'पाङ्क्तः पशुः'-इति यदाङ्करभिज्ञाः, 'सा' पाङ्क्तसम्पत् 'अत्रो' अत्रापि पुरोडाशे विद्यत इत्यर्थः[२] ॥ ७ ॥

ता मेव सम्पत्तिं दर्शयति— "यदेत्यादिना। यदा खलु पुरोडाशस्य पिष्टावस्था, 'अथ' अनन्तर मेव पिष्टेषु लोमसम्पत्तिः; लोमवत् पिष्टानां सूक्ष्मत्वाद्, बहुत्वाच्च। यदा खलु संयवनार्थ मप आनयति, अथ तस्मिन् समये पुरोडाशस्य त्वग् भवति; त्वचीव श्लक्ष्णीभावदर्शनात्। संयवनावस्थायां मांसधातूत्पत्तिः। संयवनावस्थस्य पुरोडाशस्य, लौकिकमांसस्य च साम्य माह— "सन्तत इवेति। शृतावस्थस्य पुरोडाशस्यास्थ्युत्पत्तिः। ता मुत्पत्तिं लौकिकास्थिसादृश्येन प्रतिपादयति— "दारुण इवेति। शृतावस्थो हि पुरोडाशो 'दारुणः' कठिन इव हि तस्मिन् समये भवति; लौकिक मप्यस्थि कठिनम्। अतः शृतावस्थायां पुरोडाशोऽस्थिमान् भवतीत्यर्थः। "उद्वासयिष्यन्निति। उद्वासनकाले यत्

१— एव मित्यादेः स्थाने 'एवञ्च पशुरूप मेव संस्क्रियते'-इति ट।

२— 'लोमत्वगादिपञ्चावयवयोगात् या पशौ पाङ्क्तसम्पदभिधीयते, साचापि पुरोडाशे विद्यते'-इति ट।

पुरोडाशस्य 'अभिघारणम्'; अस्थ्यन्तर्गतं मज्जाख्यं धातु मेव तेन ख्यापयतीत्यर्थः ।

उक्तां पाङ्क्तत्वसम्पत्तिं निगमयति— "एषो इति । 'एषा उ' एषैव ॥ ८ ॥

देवैरालब्धाना मपक्रान्तमेधानां पुरुषादिपशूनां परिणाम-विशेषं दर्शयन् तस्य प्रसङ्गादभक्ष्यता माह— "स य मित्यादिना । 'सः'-इति पूर्ववद् बहुवचनस्थाने एकवचनम्; ते देवा इत्यर्थः । "एतेषा मिति । किम्पुरुषादीनां पशूनां[1] मांसं 'नाशितव्यं' न भक्षितव्यम् । तत्र हेतु माह— "अपक्रान्तेति । अपक्रान्तमेधत्वेन[2] अयज्ञियत्वादित्यर्थः ॥ ९ ॥ १ [२.३.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथभाष्ये प्रथमकाण्डे द्वितीयाध्याये
तृतीयं ब्राह्मणम्[3] ॥

१— इह तु 'एतेषां' पुरुषादिपशूना मित्येवार्थः कथं न भवतीत्यपि विचार्यम्; तेषा मेव ह्यालम्भनेन अपक्रान्तमेधत्वं श्रुयतेऽत्र षष्ठ-कण्डिकायाम् । तथाच पुरोडाशनामपिष्टकविशेषस्य मांसप्रतिनिधित्वं प्रकल्प्य हिंसाराहित्ये एव श्रुतितात्पर्यं पर्यवस्येत ।

२— 'सारांशो मेधः'-इति ह्युक्त मिहैव पुरस्तात् (१३१ पृ० ४ पं०) ।

३— एतत्पूर्वश्रुतस्यैव ब्राह्मणस्योपसंहाररूप मिदं ब्राह्मणम् । इष्टात्याना मुत्पत्तिनिदानं वर्णितम्, तन्निनयनमन्त्राश्च विहिताः, अपि प्रसङ्गतः किम्पुरुष-गौर-गवयोष्ट्र-शरभ-मांसाना मभक्ष्यत्वं सूचितञ्चेति ।

इन्द्रो ह यत्र वृत्राय वज्रं प्रजहार। स प्रहृतश्चतुर्द्धा ऽभवत्तस्य स्फ्यस्तृतीयं वा यावद्वा यूपस्तृतीयं वा यावद्वा रथस्तृतीयं वा यावद्वाथ यत्र प्राहरत्तच्छकलोऽशीर्यत स पतित्वा शरोऽभवत्तस्माच्छरो नाम यदशीर्य्यतैवमु स चतुर्द्धा वज्रोऽभवत् ॥ १ ॥

ततो द्वाभ्यां ब्राह्मणा यज्ञे चरन्ति। द्वाभ्याꣳ राजन्य-बन्धवः संव्याधे यूपेन च स्फ्येन च ब्राह्मणा रथेन च शरेण च राजन्यबन्धवः ॥ २ ॥

स यत् स्फ्य मादत्ते। यथैव तदिन्द्रो वृत्राय वज्र मुदयच्छदेव मेवैष एतं पाप्मने द्विषते भ्रातृव्याय वज्र मुद्यच्छति तस्माद्वै स्फ्य मादत्ते ॥ ३ ॥

त मादत्ते। देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्या माददेऽध्वरकृतं देवेभ्य इति सविता वै देवानां प्रसविता तत्सवितृप्रसूत एवैन मेतदादत्ते ऽश्वि-नोर्बाहुभ्या मित्यश्विनावध्वर्यू तत्तयोरेव बाहुभ्या मादत्ते न स्वाभ्यां पूष्णो हस्ताभ्या मिति पूषा भागदुघ स्तत्तस्यैव हस्ताभ्या मादत्ते न स्वाभ्यां* वज्रो वा ऽएष तस्य न मनुष्यो† भर्त्ता त मेताभिर्देवताभिरादत्ते ॥ ४ ॥

---

* 'पूष्णो'–इत्यादीनि पदानि च-पुस्तके न सन्ति।

† 'ममुष्यो'–इति च।

आददेऽध्वरकृतं देवेभ्य इति। अध्वरो वै यज्ञो यज्ञकृतं देवेभ्य इत्येवैतदाह तꣳ सव्ये पाणौ कृत्वा दक्षिणेनाभिमृश्य जपति सꣳश्यत्येवैन मेतद्यज्जपति ॥ ५ ॥

स जपति। इन्द्रस्य बाहुरसि दक्षिण इत्येष वै व्वीर्य्यवत्तमो य इन्द्रस्य बाहुर्दक्षिणस्तस्मादाहेन्द्रस्य बाहुरसि दक्षिण इति सहस्रभृष्टिः शततेजा इति सहस्रभृष्टिर्व्वै स व्वज्र आसीच्छततेजा यं तं व्वृत्राय प्राहरत्त मेवैतत्करोति ॥ ६ ॥

व्वायुरसि तिग्मतेजा इति। एतद्वै तेजिष्ठं तेजो यदयं योऽयं पवत एष हीमांल्लोकांस्तिर्य्यङ्ङनुपवते* सꣳश्यत्येवैन मेतद् द्विषतो व्वध† इति यदि नाभिचरेद्यद्यु अभिचरेदमुष्य व्वध इति ब्रूयात्तेन सꣳशितेन नात्मान मुपस्पृशति न पृथिवीं नेदनेन व्वज्रेण सꣳशितेनात्मानं वा पृथिवीं वा हिनसानीति तस्मान्नात्मान मुपस्पृशति न पृथिवीम् ॥ ७ ॥

देवाश्च वा असुराश्च। उभये प्राजापत्याः पस्पृधिरे ते ह स्म यद्देवा असुरान् जयन्ति ततो ह स्मैवैनान् पुनरुपोत्तिष्ठन्ति ॥ ८ ॥

---

* 'ङ्ङुनुपवते'—इति च, क।

† 'बध'—इति च। एव मुत्तरत्रापि सर्वत्र।

ते ह देवा ऊचुः। जयामो वा ऽअसुरांस्ततस्त्वेव न. पुनरुपोत्तिष्ठन्ति कथं न्वेनाननपजय्यं जयेमेति ॥ ९ ॥

स हाग्निरुवाच। उदञ्चो वै नः पलाय्य मुच्यन्त ऽइत्युदञ्चो ह स्मैवैषां पलाय्य मुच्यन्ते ॥ १० ॥

स हाग्निरुवाच। अहमुत्तरतः पर्य्येष्याम्यथ यूयमित उपसꣳरोत्स्यथ तान्त्सꣳरुध्यैभिश्च लोकैरभिनिधास्यामो यदु चेमांल्लोकानति चतुर्थं ततः पुनर्न सꣳहास्यन्त ऽइति ॥ ११ ॥

सोऽग्निरुत्तरतः पर्य्यैत्। अथेम ऽइत उपसमरुन्धंस्तान्त्सꣳरुध्यैभिश्च लोकैरभिन्यदधुर्य्यदु चेमांल्लोकानति चतुर्थं ततः पुनर्न्न समजिहत तदेतन्निदानेन यत् स्तम्बयजुः ॥ १२ ॥

स योऽसावग्नीदुत्तरतः पर्य्येति। अग्निरेवैष निदानेन तानध्वर्युरेवेत उपसꣳरुणद्धि तान्त्सꣳरुध्यैभिश्च लोकैरभिनिदधाति यदु चेमांल्लोकानति चतुर्थं ततः पुनर्न सञ्जिहते तस्मादप्येतर्ह्यसुरा न सञ्जिहते येन ह्येवैनान् देवा अवाबाधन्त तेनैवैनानप्येतर्हि ब्राह्मणा यज्ञे ऽवबाधन्ते ॥ १३ ॥

य उ ऽएव यजमानायारातीयति। यश्चैनं द्वेष्टि तमेवैतदेभिश्च लोकैरभिनिदधाति यदु चेमांल्लोकानति

स्पृणुः स वा एभिश्च लोकैरभिनिदधद्यद् चेमांल्लोका-
नति चतुर्थं* मस्या एव सर्वं हरत्यस्याः ह्यमे सर्वे
लोकाः प्रतिष्ठिताः किं हि हरेद्यदन्तरिक्षं हरामि
दिवं हरामीति हरेत्तस्मादस्या एव सर्वं हरति ॥१४॥

अथ तृण मन्तर्द्धाय प्रहरति। नेदनेन व्वज्रेण सं-
शितेन पृथिवीं हिनसानीति तस्मात् तृण मन्तर्द्धाय
प्रहरति ॥ १५ ॥

स प्रहरति। पृथिवि देवयजन्योषध्यास्ते मूलं मा
हिंसिष मित्युत्तरमूला मिव वा ऽएना मेतत्करोत्याद-
दानस्ता मेतदाहौषधीनां ते मूलानि मा हिंसिष मिति
व्रजं गच्छ गोष्ठान मित्यभिनिधास्यन्नेवैतदनपक्रमि
कुरुते तद्ध्यनपक्रमि यद् व्रजेऽन्तस्तस्मादाह व्रजं गच्छ
गोष्ठान मिति व्वर्षतु ते द्यौरिति यच वा ऽअस्यै खनन्तः
क्रूरी†कुर्वन्त्यप घ्नन्ति शान्तिरापस्तदद्भिः शान्त्या शम-
यति तदद्भिः सन्दधाति तस्मादाह व्वर्षतु ते द्यौरिति
बधान देव सवितः पर मस्यां पृथिव्या मिति देव मेवै-
तत्सवितार माहान्धे तमसि बधानेति यदाह पर मस्यां
पृथिव्या मिति शतेन पाशैरित्यमुचे तदाह योऽस्मान्

---

* 'स वा'—इत्यादिरेतदन्तो ग्रन्थः च-पुस्तके नास्ति।

† 'क्रूर'—इति सायणसम्मतः पाठः।

द्वेष्टि यञ्च व्वयं द्विष्मस्त मतो मा मौगिति यदि नाभिचरेद्यद्यु ऽअभिचरेदमु मतो मा मौगिति ब्रूयात् ॥ १६ ॥

अथ द्वितीयं प्रहरति । अपारुरुं पृथिव्यै देवयजनाद् बध्यास मित्यररुर्ह वै नामासुररक्षस मास तं देवा अस्या अपाघ्नत तथो ऽएवैन मेतद्देषोऽस्या अपहते व्रजं गच्छ गोष्ठानं व्वर्षतु ते द्यौर्बधान देव सवितः पर मस्यां पृथिव्याः शतेन पाशैर्योऽस्मान् द्वेष्टि यञ्च व्वयं द्विष्मस्त मतो मा मौगिति ॥ १७ ॥

त मग्नीदभिनिदधाति । अररो दिवं मा पप्त इति यत्र वै देवा अररु मसुररक्षस मपाघ्नत स दिव मपिपतिषत्त मग्निरभिन्यदधादररो दिवं मा पप्त इति स न दिव मपतत्तथो ऽएवैन मेतदध्वर्युरेवास्माल्लोकादन्तरेति दिवोऽध्यग्नीत्तस्मादेवं करोति ॥ १८ ॥

अथ तृतीयं प्रहरति । द्रप्सस्ते द्यां मा स्कन्नित्ययं वा ऽअस्यै द्रप्सो य मस्या इमः रसं प्रजा उपजीवन्त्येष ते दिवं मा पप्तादित्येवैतदाह व्रजं गच्छ गोष्ठानं व्वर्षतु ते द्यौर्बधान देव सवितः पर मस्यां पृथिव्याः शतेन पाशैर्योऽस्मान् द्वेष्टि यञ्च व्वयं द्विष्मस्त मतो मा मौगिति ॥ १९ ॥

स वै त्रिर्यजुषा हरति। त्रयो वा इमे लोका एभिरेवैन मेतल्लोकैरभिनिदधात्यद्धा वै तद्यदिमे लोका अद्धो तद्यजुस्तस्मात् त्रिर्य्यजुषा हरति ॥ २० ॥

तूष्णीं चतुर्थम्* । स यदिमांल्लोकानति चतुर्थ मस्ति वा न वा तेनैवैतद् द्विषन्तं भ्रातृव्य मवबाधतेऽनद्धा वै तद्यदिमांल्लोकानति चतुर्थ मस्ति वा न वानद्धो तद्य-त्तूष्णीं तस्मात् तूष्णीं चतुर्थम् ॥ २१ ॥ २ ॥

॥ इति द्वितीयप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [२. ४.] ॥

अथ वेदिकरणार्थं स्फ्यादानविधि मनुसृत्य स्फ्यस्य वज्ररूपत्वं वक्तु मितिहासम् आचष्टे[1]— "इन्द्रो हेति। "तस्येत्यादि। 'तस्य' चतुर्द्धाविभक्तस्य वज्रस्य स्फ्यः तृतीयोऽंशः। न्यूनाधिकराहित्येन तृतीयांशलक्षणं दुर्लभ मित्यभिप्रेत्य पक्षान्तर माह— "यावदेति। तृतीयाद्भागात् न्यून मधिकं वा यावदेव किञ्चित् तावानेव स्फ्य इत्यर्थः। एवं यूपस्तृतीय मित्यादौ योजना। चतुर्थभागस्य परिणामप्रकार माह— "अथ यत्रेति। "तच्छकल इति। 'तत्' तत्र देशे[2] प्रहृतः स वज्रः शकलो भूत्वा 'अशीर्यत' शीर्णोऽभूत्। स च शीर्णो भूमौ पतित्वा शरात्मना परिणत इत्यर्थः। शरशब्दं निर्वक्ति— "तस्मादिति। चतुर्द्धाभवन मुपसंहरति— "एव मिति॥१॥

---

* 'चतुर्थम्'—इति क। 'चतुर्थं'—इति ख, ग।

१—'व्याचष्टे'—इति ज, झ, ढ। २—'तद्देशे'—इति ठ, ड।

तेषां वज्रावयवानां स्फ्यादीनां ब्राह्मणराजन्ययोर्व्यवस्थया विनियोग माह—"तत इति। 'राजन्यबन्धवः' क्षत्रियजातीयाः 'संव्याधे' युद्धे चरन्तीत्यनुषङ्गः। "द्वाभ्या मिति सङ्गृह्योक्तं विभजति—"यूपेन चेति ॥ २ ॥

अथ तस्य स्फ्यादानं विधत्ते—"स यदिति। तच्छब्दयच्छब्दाभ्यां प्रसिद्धिरभिधीयते। 'सः' प्रसिद्धोऽध्वर्युरित्यर्थः। "एव मेवैष इत्यादि। वृत्रवधार्थ मिन्द्रवत् विद्वेषणशीलं पापरूपं शत्रुं हन्तुं स्फ्यलक्षणं वज्र मुद्यच्छतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

विहित मादान मनूद्य मन्त्रं[1] विधत्ते—"त मादत्त इति। "देवस्य त्वेतिमन्त्रस्य[2] प्रागाम्नात मपि ब्राह्मणं[3] विधेयविशेषे योजयितुं पुनराम्नायते—"सविता वा इत्यादिना। "न स्वाभ्या मिति। देवसम्बन्धिभ्या मेव बाहुभ्यां स्फ्यादानम्, न तु स्वकीयाभ्याम्।

युक्तञ्चैतदित्याह—"वज्रो वा इति। एष स्फ्यो वज्रः; तत्परिणामत्वात्। न हि मनुष्यस्तदवज्रं भर्त्तुं शक्नोति, अतो देवस्य त्वेति मन्त्रं प्रयुञ्जानः तं स्फ्यलक्षणं वज्रं सवित्राख्यादिदेवताभिरेव 'आदत्ते' आदानं कृतवान् भवति ॥ ४ ॥

"आदद इति। "अध्वरो वा इति। 'ध्वरः' हिंसाप्रत्यवायो न विद्यतेऽस्मिन्नित्यध्वरशब्दस्य यज्ञोऽर्थः। अध्वरं करोतीति 'अध्वरकृत्'। तथाच यज्ञकृतं देवेभ्य आदद इत्युक्तं भवतीत्यर्थः ॥

१, २—वा० सं० १. २४. १। का० श्रौ० सू० २. ६. १३।

३—३८ पृ० ७ पं०, ५४ पृ० २ पं० द्रष्टव्यम्।

"संश्यत्येवैन मिति । वक्ष्यमाणं मन्त्रं[1] जपतीति यत्, 'एतत्' एतेन एनं 'संश्यत्येव' सम्यक् तनूकरोति, तीक्ष्णीकरोतीत्येव । "शो तनूकरणे"-इति[2] धातुः । "ओतः श्यनि[3]"-इत्योकार-लोपः ॥ ५ ॥

विहितं जप मनूद्य मन्त्रं[4] विधत्ते—"स इति । इन्द्रस्य दक्षिणो बाहुरतिशयेन वीर्यवान्; वृत्राख्यासुरवधकारित्वात् । अतः स एव त्व मसीति स्फ्यस्य स्तुतिरिति व्याचष्टे—"एष वा इति ।

द्वितीयं भाग मनूद्य व्याचष्टे—"सहस्रभृष्टिरिति । सहस्रं भृष्टयो ऽश्रयः[5]; यद्वा भर्जनानि हिंसाविशेषा वृत्रवधादिषु येन क्रियन्ते स वज्रः 'सहस्रभृष्टिः' । यः 'शततेजाः' अपरिमितदीप्तिः, तादृशो वज्रः । स एव त्व मसीति स्फ्यस्तुतिः । वज्रस्येमां प्रसिद्धिं द्योतयितुं 'वै'-शब्दः । "यं त मिति । 'तम्' उक्तविधं 'यं' वज्रं वृत्रवधार्थ मिन्द्रः प्राहरत्, 'त मेव' तदात्मक मेव अनेन मन्त्र-भागेन करोतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

तृतीयभाग मनूद्य व्याचष्टे—"वायुरसीति । यः 'तिग्मतेजाः' वायुः, स एव त्व मसीति स्तुतिः । वायोस्तिग्मतेजस्त्व मुपपाद-

---

१—इन्द्रस्य बाहुरसीति वा० सं० १, २४, २ ।

२—दिवा० प० ३८ ।　　३—पा० सू० ७, ३, ७१ ।

४—प्रथमा टीप्पणी द्रष्टव्या । का० श्रौ० सू० २, ६, १४ ।

५—"भृष्टिर्भर्जनं पाको मारण मिति यावत् । सहस्रसङ्ख्याकानां शत्रूणां भृष्टिर्यस्य स सहस्रभृष्टिः"-इति मही० ।

यति—"एतद्वा इति। यः 'अयं' वायुः 'पवते' अन्तरिक्षे चरति, एतत् खलु तेजसां मध्ये तेजस्वितमं तेजः। इम मेवातिशय मुपपादयति—"एष ह्येति। अग्न्यादितेजोऽन्तरं हि कुत्रचिदेव परिच्छिन्नम्, 'एष हि' वायुः इमान् सर्वान् लोकान् 'अनु'क्रमेण 'तिर्यग्'वृत्तिः 'पवते' युगपद्व्याप्नोतीत्यर्थः॥

अस्य प्रयोजन माह—"सङ्क्ष्यतीति। 'एतत्' एतेन उक्तविध-वायुतादात्म्यप्रतिपादनेनेत्यर्थः। "अमुष्य वध इति। अभिचारप्रयोगे "द्विषतो वधः[१]"-इत्यस्य स्थाने 'अमुष्य' देवदत्तस्य वध इति शत्रोर्नाम निर्दिशेदित्यर्थः॥

एतेन मन्त्रजपात्तीक्ष्णीकृतेन स्फ्येनात्मनोऽन्यस्य च संस्पर्शं निषेधति—"तेनेति। 'हिनसानि' हिंसितं करवाणीत्यर्थः। "हिसि हिंसायाम्[२]"-इत्यस्माल्लोटि रूपम्॥ ७॥

अथ स्तम्बयजुर्हरणं विधित्सुस्तस्यासुरनिर्हरणलक्षणं प्रयोजनं वक्तु माख्यायिका माह—"देवाश्चेति। प्रजापतेर्हि द्वे स्त्रियौ,—दितिरदितिश्च। तत्रादितेः पुत्रा देवाः; दितेः पुत्रा असुराः; अतः 'उभये'ऽपि 'प्राजापत्याः' प्रजापतेः पुत्राः। ते 'पस्पृधिरे' स्पर्द्धां कृतवन्तः। यदा खलु 'ते' देवाः असुरान् जयन्ति, 'ततः' अनन्तरक्षण मेव 'एनान्' देवानभिलक्ष्य पुनरसुरा उत्तिष्ठन्ति।

१—अत्र हि हन्तेर्वधादेशे रूपं वध इति। वधादेशस्तु अन्तस्थादिः (पा० सू० २. ४. ४२.)। अतो यत्र क्वचिदपि हिंसार्थः पवर्गीयादि-र्बधो दृश्यते, न स समीचीनः; अपि बन्धनार्थो बधधातुस्तु पवर्गीयादिरिति विवेकः। २—स्था० प० १९।

"उदोऽनूर्ध्वकर्म्मणि"-इति[1] पर्युदासादिह चोर्ध्वकर्म्मत्वादात्मनेपदा-भावः ॥ ८ ॥

अथ देवैः कृतं जयोपायचिन्तन मुपन्यस्यति — "ते हेति । 'अनपजय्यं' जेतु मशक्यम् 'एनान्' असुरान् केन खलु प्रकारेण पुनरुत्थानरहितं जयेमेत्येवं विचारितवन्त इत्यर्थः । "क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे"- इति[2] जयतेर्यति निपात्यते ॥ ९ ॥

अथाग्निनोपदिष्टं जयप्रकारं दर्शयति — "स हेति । 'नः' अस्माकं सकाशात् उदङ्मुखाः सन्तः 'पलाय्य' पलायनं कृत्वा "अय गतौ[3]"-इत्यस्मात् क्त्वो ल्यप्[4], "उपसर्गस्यायतौ"-इति[5] लत्वम् । अग्निनोक्तं वाक्यं सत्य मिति श्रुतिः स्वय मेवानुवदति — "उदञ्चो हेति[6] ॥ १० ॥

एव मुत्तरतोऽवस्थितानसुरान् जेतु मग्निरेवोपायं देवान् प्रत्युपदिशति — "स हेति । "इत इत्यादि । 'इतः' अस्मात् वेदि-लक्षणात्[7] स्थानात् 'उपसंरोत्स्यथ' उपसंरुद्धान् प्रतिबद्धगतानसुरान् करिष्यथ । 'अथ' अनन्तर मेव वयं 'एभिः' पुरोवर्त्तिभिः पृथिव्यादिभिः स्त्रिभिर्लोकैः 'अभिनिधास्यामः' अभितः सर्वतो निरुद्धगतीन् निहितान् करिष्यामः । यद्वा ; अभितो भितरान् क्षिप्तान् त्याजितान् करिष्यामः । इमान् लोकान् 'अति' अतिक्रम्य

१—पा० सू० १. ३. २४ । २—पा० सू० ६. १. ८१ ।
३—धा० धा० ४७४ । ४—पा० सू० ७. १. ३७ ।
५—पा० सू० ८. २. १९ । ६—परराष्ट्राश्रितत्वादिति भावः ।
७—आर्यावर्त्तलक्षणादित्यर्थः स्यादेतिहासिकाना मिति विवेच्यम् ।

यत् चतुर्थं लोकं जात मस्ति[1], अस्माक मप्रत्यक्षम्, तेनापि त्याजितान् करिष्यामः[2]। 'ततः' अनन्तर मसुराः पुनः 'न संहास्यन्ते' सङ्गता न भविष्यन्ति, विशीर्णा बाधिता एव भवेयुरित्यर्थः। "ओ हाङ् गतौ"-इति[3] धातुः ॥ ११ ॥

इत्थ मग्निनोक्तं वाक्यं श्रुत्वा तथैव तैर्देवैः कृतं श्रुतिरुपबध्नाति— "सोऽग्निरिति। अग्निः 'उत्तरतः' उत्तरस्यां दिशि 'पर्यैत्' पर्यगच्छत्। अग्निवाक्ये हि चिकीर्षितार्थोपदेशनात् भविष्यदर्थवाचिनो लृटः प्रयोगः; श्रुतिवाक्ये तु निर्वृत्तार्थप्रतिपादनात् भूतानद्यतनवाचिनो लङः प्रयोग इत्येतावान् भेदः[4] ॥

"तदेतदित्यादि। यदत्र स्तम्बयजुर्हरणं करिष्यते, एतत् 'निदानेन' मूलकारणेन निरूप्यमाणं सत् देवैः कृतं 'तत्' असुरनिरसनम्। अतो यज्ञविघातकासुरनिर्हरणार्थं स्तम्बयजुर्हरण मिति विधिरुन्नेयः ॥ १२ ॥

"स योऽसाविति। स्तम्बयजुर्हरणसमये 'योऽसौ' आग्नीध्रो वेदेरुत्तरतः परीत्य वर्त्तते। 'एषः' 'निदानेन' मूलकारणेन निरूप्यमाणः सन् 'अग्निरेव'। योऽग्निः पुरा असुरान्निरोद्धुमुदक् पर्यैत्, तदात्मक एवाग्नीध्र इत्यर्थः।

ननु तत्रोपसंरोधका देवाः, तत्स्थानीयत्त्विजां मध्ये कः?

१—'चतुर्थंलोकं जात मस्ति'-इति क, 'चतुर्थलोकजात मस्ति'-इति ङ।

२—ऐतिहासिकपक्षे त्वत्रार्थान्तर मूह्यम्। ३—जु० आ० ७।

४—पा० ३. ३. १३, ३. २. १११ सूत्रे द्रष्टव्ये।

इति तं दर्शयति— "तानध्वर्य्युरिति। येनोपायेन पुरा देवा असुरानबाधिषत, तेनैवोपायेन यज्ञानुष्ठानसमये तद्विघातिनोऽसुरा बाधितव्या इति निगमयति— "तस्मादिति ॥ १३ ॥

न केवलं स्तम्बयजुषोऽसुरनिर्हरणं प्रयोजनम्, शत्रुनिर्हरण मपि तत्प्रयोजन मिति प्रतिपादयति—"य उ एवेति। 'अरातीयति' अरातिरिवाचरति। "उपमानादाचारे"-इति[1] क्यच्। यश्च 'एनं' यजमानं साक्षादेव 'द्वेष्टि' बाधते। 'तम्' उभयविधं शत्रुम्। अन्यत् पूर्ववत्[2]।

पृथिव्या एव सकाशात् स्तम्बयजुर्हरणं कर्त्तव्यं, नान्तरिक्षादेरित्यभिप्रेत्याह— "स वा इति। पृथिव्यादिभिस्त्रिभिर्लोकैः तदतिरिक्तेन चान्येन चतुर्थेन लोकेनासुरान्निरस्यन् 'असौ' अध्वर्युः 'अस्याः' पृथिव्या एव सकाशात् 'सर्वं' स्तम्बयजुर्हरति, नान्तरिक्षादेः। 'हि' यस्मात् 'अस्याम्' एव भूम्यां 'इमे' अन्तरिक्षादयः सर्वे लोकाः प्रतिष्ठिताः, तस्मात् स्तम्बयजुर्हरणस्य प्रथमपर्यायवत् द्वितीयादिपर्यायाणा मपि पृथिव्या एव सकाशाद्धरणं युक्त मित्यर्थः।

एतदेव व्यतिरेकमुखेनोपपादयति— "किं हीति। 'यत्' यदि "अन्तरिक्षं हरामि", "दिवं हरामि"—इत्येवं स्तम्बयजुर्हरेत्, तदा 'किं' नाम 'हरेत् ?' अन्तरिक्षद्युलोकयोः हर्त्तव्यस्य स्तम्बस्याभावात् न तत्र तद्धरणं सम्भवतीत्यर्थः। "तस्मादिति। प्रागुक्तनिगमनं स्तम्बयजुर्हरणार्थम् ॥ १४ ॥

१—पा० सू० ३. १. १०। २—१४३ पृ० १५ पं० द्रष्टव्यम्।

तृणान्तर्द्धानविशिष्टं स्फ्येन प्रहरणं विधत्ते— "अथेति। तृणान्तर्द्धानस्य प्रयोजन माह— "स हिनसानीति। तृणानन्तर्द्धाने हि तीक्ष्णेन स्फ्य-रूपापन्नेन वज्रेण पृथिवी हिंसिता स्यात्, तद्धिंसानिवृत्तये प्रहरणसमये तृण मन्तर्द्धाय तस्योपरि प्रहर्त्तव्य मित्यर्थः ॥ १५ ॥

विहितं प्रहरण मनूद्य मन्त्रं[1] विधत्ते— "स प्रहरतीति। ओषध्यास्त इति मन्त्रभागं व्याचष्टे— "उत्तरमूला मिति। स्फ्य मादादानोऽध्वर्युः 'एनां' पृथिवीम् 'उत्तरमूलाम्' उपरिभागाव-स्थितमूलयुक्ता मिव खल्वेतत् करोति। अत उत्तरमूलत्वेन प्रहरणात् तद्धिंसाशङ्कायां तदभावो ऽनेन प्रार्थ्यत इत्यर्थः। मन्त्रगतौषधिशब्दस्य जात्यभिप्रायेणैकवचनान्तता[2] इत्यभिप्रेत्य व्याचष्टे— "ओषधीना मिति ॥

प्रहरणनिष्पन्नस्य सतृणस्य पांशो[3]रादानमन्त्र मनूद्य व्याचष्टे— "व्रजङ्गच्छेति[4]। 'अभिनिधास्यन्' अभितो निक्षेप्स्यन् खल्वध्वर्युः 'एतत्' असुरजातम् 'अनपक्रमि' अपक्रमणरहित मितस्ततो गमन-रहितं कुरुते। तत् खल्वनपक्रमि यद् 'व्रजे' गोष्ठेऽन्तर्निरुद्ध्यते, अतोऽस्य मन्त्रप्रयोगस्य अपक्रमणाभावः प्रयोजन मित्यर्थः ॥

१— वा० सं० १. २५. १। का० श्रौ० सू० २. ६. १५, १६। अत्रास्ति मतान्तरविचारः, स चास्य टीकायां (या० दे०) द्रष्टव्यम्।

२— पा० सू० १. २. ५८ द्रष्टव्यम्। ३—'पांसो'–इति आदिषु।

४— वा० सं० १. २५. २। का० श्रौ० सू० २. ६. १७।

वेदिप्रेक्षणमन्त्र मनूद्य तात्पर्य माह — "वर्षत्विति[1]। 'अस्यै' षष्ठ्यर्थे चतुर्थी[2]। 'अस्याः' पृथिव्याः सम्बन्धिनि 'यच' स्थाने वेद्यर्थं खनन्तः[3] 'क्रूरं' निष्ठुरं कुर्वन्ति; तेन च तां पृथिवीम् 'अपघ्नन्ति' हिंसन्ति; अतः खननजनितां हिंसा मनेन मन्त्रप्रयोगेण शान्ति-रूपाभिरेवाद्भिः पुनः प्रशमय्य सन्दधातीत्यर्थः ॥

अजस्रेत्यादिमन्त्राणां कात्यायनः स्पष्टं विनियोग मसूत्रयत्— "अजस्रेति पुरीष मादत्ते, वर्षतु न इति वेदिं प्रेक्षते, वधा-नेत्युत्करोति"-इति[4]।

उत्करे निधानमन्त्रस्य[5] अभिप्राय माविष्करोति — "देव मेवैतदित्यादिना। "पर मस्यां पृथिव्याम्"-इत्यस्य व्याख्यानम् — "अन्धे तमसीति। सर्वप्रकाशरहितेऽतिशयिते तमसि, यस्मिन् बद्धो न पुनरावर्त्तते, तादृशे स्थान इत्यर्थः। 'अमुचे'-इति, अमोचनाये-त्यर्थः; न हि शतसङ्ख्याकैः पाशैर्बद्धः स्वात्मानं मोचयितु मीष्ट इत्यभिप्रायः ॥

अभिचरतः प्रयोगे विशेष माह — "यद्यु"-इति। अनभिचरतः प्रयोगे मन्त्रगतस्त मिति यः शब्दः, तस्य स्थाने 'अभिचरतः' यजमानस्य शत्रुनाम द्वितीयया निर्द्दिश्य मन्त्रः प्रयोक्तव्य इत्यर्थः ॥ १६ ॥

एवं स्तम्बयजुर्हरणस्य प्रथमपर्याय मभिधाय द्वितीयपर्यायार्थं

१— वा० सं० १. २५. ३। का० श्रौ० सू० २. ६. १८।

२— पा० २. ३. ६२ सू० वा० १५०६। ३—'खननं, तत्'—इति ठ।

४ — का० श्रौ० सू० २. ६. १७, १८, १९।

५— वा० सं० १. २५. ४। का० श्रौ० सू० २. ६. १९।

प्रहरणादिकं समन्त्रकं[१] विधत्ते— "अथेति। मन्त्रप्रतिपादित मररुवधप्रार्थन मुपपादयति— "अररुरिति। 'अररुः' नाम असुर-रक्षसम्, सुराणां विरोधि रक्षो बभूव। 'रक्षः'-शब्दात् "अनसन्ता-दित्यकारः[२] समासान्तः। देववदेव इदानीन्तनोऽध्वर्युरस्यपाररु मित्यनेन मन्त्रेण पृथिव्याः सकाशादपहन्ति। "अजकुच्छेत्यादिकस्य सर्वस्य द्वितीयपर्याये प्रयोज्यस्यापि प्रागुक्त एवार्थ इत्यभिप्रेत्यानु-वदति— "अजकुच्छेति ॥ १७ ॥

उत्करे न्युप्तस्य स्तम्बयजुषोऽभिधानं समन्त्रकं[३] विधत्ते— "त मिति। 'अभिनिदधाति' उपरि हस्तनिधानेन अधस्तात् क्षिपती-त्यर्थः। 'मा पप्तः'-इति[४] पतनाभावप्रार्थनं समर्थयितुं पुरावृत्त मुदाहरति— "यत्र वा इति। "स दिव मिति। 'सः' देवैरप-हतोऽररुः 'अपिपतिषत्' दिवं पतितुं गन्तु मैच्छत्। 'तं' तथाविधं पिपतिषु मररुम्, उत्तरतः परिगतः 'अग्निः' 'अभिन्यदधात्' उपरि हस्तनिधानेनाधस्तात् प्रेरितवान्। किं ब्रुवन्? हे अररो! 'दिवं' द्युलोकं 'मा पप्तः' मा प्राप्नुहीति। "पत्लृ गतौ[४]"-इत्यस्माल्लुङि ऌदित्वादङ्[५], "पतः पु मिति[६] पुमागमः। एव मग्निनाभिनिधाने

१— वा० सं० १. २६. १। का० श्रौ० सू० २. ६. २१। अस्ति चात्र विचारः शाखान्तरघटितः (या० दे० टीका द्रष्टव्या)।

२— पा० सू० ५. ४. १०३।

३— वा० सं० १. २६. २। का० श्रौ० सू० २. ६. २२।

४— धा० प० ८४५। ५— पा० सू० ३. १. ५५।

६— पा० सू० ७. ४. १९।

कृते सति, सोऽररुर्दिवं न प्राप्नोत्। तद्वदेवेदानी मध्वर्युः सम-यजुर्हरन् 'अस्माद्' भूलोकात् 'एनम्' अररुम् 'अन्तरेति' अन्तरितं व्यवहितं करोति। आग्नीध्रस्यैतन्मन्त्रकरणकेनोत्कराभिनिधानेन 'दिवः' अन्तरिचात् त मसुर मन्तरितं[1] करोतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

अथ तृतीयपर्यायं विधत्ते— "अथेति। मन्त्रं[2] व्याचष्टे— "अयं वा इति। 'अस्याः' पृथिव्याः सम्बन्धिनं 'य मिमं' मधुरादिरसं सर्वाः प्रजा उपजीवन्ति, अयं खल्वस्याः पृथिव्याः 'द्रप्सः'। तथाच हे पृथिवि! 'ते' त्वदीयः 'एषः' रसः 'दिवं' द्युलोकं 'मा पप्तत्' मा पतत्विति 'इमम्' अर्थम् 'एषः' मन्त्रो ब्रूत इत्यर्थः। अस्मिन् तृतीयेऽपि पर्याये व्रजङ्गच्छेत्यादिकं सर्वं पूर्ववत् प्रयोक्तव्य मित्य-भिप्रेत्य तत् पठति— "व्रज मिति ॥ १९ ॥

उक्तं समन्त्रकं निर्हरण[3] मनूद्य प्रशंसति— "स वा इति। 'इमे' पृथिव्यादयः प्रसिद्धाः त्रयो लोकाः। तथा च त्रिष्कृत्वो हरणेन 'एभिः' त्रिभिरेव लोकैः 'एनम्' अररुम् 'अभिनिदधाति' अभितो निक्षिपति, बाधत[4] इति यावत् ॥

यजुर्मन्त्रेण हरणस्य लोकत्रयस्य च साम्य माह— "अद्धा वा इति। 'इमे' पृथिव्यादयः 'लोकाः' इति यत्, तत् 'अद्धा वै' प्रत्यक्ष मेव खलु। यदेतद्धरणसाधनं यजुः, तदपि 'अद्धो' अद्धैव प्रत्यक्ष मेव; अनुष्ठेयार्थस्य साक्षात् प्रतिपादकत्वात्। अतो यजुषो

१— व्यवहित मित्यादिर्ग्रन्थो भ-ठाभ्या मन्यत्र न दृश्यते।

२— वा० स० १. २६. ३। का० श्रौ० सू० २. ६. २१।

३— 'निर्हरण'-इति ठ, ड। ४—'प्रतिबाधत'-इति ठ, ड।

लोकानाञ्च प्रत्यक्षत्वसाम्यात्, त्रिवारं यजुषा हरणेन लोकत्रया-देवासुररोर्बाधो युक्त इति निगमयति— “तस्मादिति ॥ २० ॥

अमन्त्रकं चतुर्थं पर्यायं विधत्ते— “तूष्णी मिति[1] । तस्य प्रयोजन माह— “स यदिति । ‘इमान्’ प्रागुक्तान् त्रीन् लोकान् अतिक्रम्य, यत् ‘चतुर्थं’ लोकजातम्, तत् ‘अस्ति वा न वा’-इति सन्दिग्धम् ; अत्यन्तविप्रकृष्टत्वेनानुभवपथानवतारात् । एतच्चतुर्थ-हरणात्तेनैव सन्दिह्यमानेन लोकजातेन विद्वेषणं कुर्वन्तं शत्रु मवबाधते ।

एतदुपपादयितुं तूष्णीं-हरणस्य लोकत्रयव्यतिरिक्तस्य चतुर्थ-स्थानस्य च साम्य माह— “अनद्धा वा इति । ‘अनद्धा’ अप्रत्यक्ष मित्यर्थः । तूष्णीं-हरण मप्यनुष्ठेयार्थप्रतिपादकमन्त्रप्रयोगाभावाद-स्पष्टत्वेन ‘अनद्धः’ अप्रत्यक्ष मेवेति ॥ २१ ॥ ४ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथभाष्ये
प्रथमकाण्डे द्वितीयाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम्[2] ॥

१— “सव्यां शाखान्तरात्”-इति का० श्रौ० २. ६. २४ सू० टीकायाम् ।

२— इह हि ब्राह्मणे पुरीषादानं, वेदिप्रेक्षणं, पुरीषनिरसनञ्चेति त्रीणि कर्माणि विहितानि । तत्र प्रथमं तावत् पुरीषादानार्थ मेव अध्वर्युः तृणसहितं स्फ्य मादाय सव्ये हस्ते सव्यां तं निधाय दक्षिणेन हस्तेनालभ्य हस्तमार्जनेन तिर्द्यणीकरोति । ततस्तत्तृणं वेद्या मुदगग्रं निधाय तृणस्याधस्ताद् भुवि स्फ्येन प्रहरति, तेन प्रह-रणेनोत्खातं पुरीषं हस्तेन गृह्णाति । इत्थं पुरीषादानं सम्पाद्य ततो वेदि-प्रेक्षते । गृहीतं च तत् पुरीष मुत्करे निक्षिपति । एव मुत्तरोत्तरं चतुः कर्त्तव्यम्; तत्र मन्त्रेण त्रिः, तूष्णीं सकृदिति विवेकः । [illegible] उच्यते ॥

देवाश्च वा ऽअसुराश्च। उभये प्राजापत्याः पस्पृधिरे ततो देवा ऽअनुव्य मिवासुरथ हासुरा मेनिरेऽस्माक मेवेदं खलु भुवन मिति ॥ १ ॥

ते होचुः। हन्तेमां पृथिवीं विभजामहै तां विभज्योपजीवामेति ता मौक्ष्णैश्चर्म्मभिः पश्चात् प्राञ्चो विभजमाना ऽअभीयुः ॥ २ ॥

तद्वै देवाः शुश्रुवुः। विभजन्ते ह वा ऽइमा मसुराः पृथिवीं प्रेत तदेष्यामो यत्रेमा मसुरा विभजन्ते के ततः स्याम यदस्यै न भजेमहीति ते यज्ञ मेव विष्णुं पुरस्कृत्येयुः ॥ ३ ॥

ते होचुः। अनु नोऽस्यां पृथिव्या माभजतास्त्वेव नोऽप्यस्यां भाग ऽइति ते हासुरा ऽअसूयन्त ऽइवोचुर्यावदेवैष विष्णुरभिशेते तावद्वो दद्म ऽइति ॥ ४ ॥

वामनो ह विष्णुरास। तद्देवा न जिहीडिरे महद्वै नो ऽदुर्ये नो यज्ञसम्मित* मदुरिति ॥ ५ ॥

ते प्राञ्चं विष्णुं निपाद्य। छन्दोभिरभितः पर्यगृह्णन् गायत्रेण त्वाच्छन्दसा परिगृह्णामीति दक्षिणतस्त्रैष्टुभेन त्वाच्छन्दसा परिगृह्णामीति पश्चाज्जागतेन त्वाच्छन्दसा परिगृह्णामीत्युत्तरतः ॥ ६ ॥

---

* 'यज्ञसम्मिता'–इति क, ख।

तं छन्दोभिरभितः परिगृह्य । अग्निं पुरस्तात् समाधाय तेनार्चन्तः श्राम्यन्तश्चेरुस्तेनेमाꣳ सर्व्वाम् पृथिवीꣳ समविन्दन्त* तद्यदेनेनेमाꣳ सर्व्वाꣳ समविन्दन्त तस्माद् वेदिर्नाम तस्मादाहुर्य्यावती व्वेदिस्तावती पृथिवीत्येतया हीमाꣳ सर्व्वाꣳ समविन्दन्तैवꣳ ह वा ऽइमाꣳ सर्व्वाꣳ सपत्नानाꣳ† संवृङ्क्ते निर्भजत्यस्यै सपत्नान्य ऽएव मेतद्वेद ॥ ७ ॥

सोऽयं व्विष्णुर्ग्लानः । छन्दोभिरभितः परिगृहीतोऽग्निः पुरस्तान्नापक्रमण मास स तत ऽएवौषधीनां मूलान्युपमुम्लोच ॥ ८ ॥

ते ह देवा ऽऊचुः । क्व नु व्विष्णुरभूत् क्व नु यज्ञो ऽभूदिति ते होचुश्छन्दोभिरभितः परिगृहीतोऽग्निः पुरस्तान्नापक्रमण मस्त्यत्रैवान्विच्छतेति तं खनन्त ऽइवान्वीषुस्तं त्र्यङ्गुलेऽन्वविन्दंस्तस्मात् त्र्यङ्गुला व्वेदिः स्यात्तदु हापि पाञ्चिस्त्र्यङ्गुला मेव सौम्यस्याध्वरस्य व्वेदिं चक्रे ॥ ९ ॥

तदु तथा न कुर्यात् । श्रोषधीनां वै स मूलान्युपाम्लोचत्तस्मादोषधीना मेव मूलान्युच्छेत्तवै ब्रूयाद्यत्रैवात्र व्विष्णु मन्वविन्दंस्तस्माद्वेदिर्नाम ॥ १० ॥

त मनुविद्योत्तरेण परिग्राहेण पर्यगृह्णन् । सुक्ष्मा चासि शिवा चासीति दक्षिणत ऽइमा मेवैतत् पृथिवीꣳ

* 'समविन्दन्त'-इति ग, च । † 'सपत्नाꣳ'-इति क ।

संविद्य सुक्ष्माꣳ शिवा मकुर्वत स्योना चासि सुषदा चासीति पश्चादिमा मेवैतत् पृथिवीꣳ संविद्य स्योनाꣳ सुषदा मकुर्व्वतोर्ज्जस्वती चासि पयस्वती चेत्युत्तरत इमा मेवैतत् पृथिवीꣳ संविद्य रसवती मुपजीवनीया मकुर्वत ॥ ११ ॥

स वै त्रिः पूर्व्वं परिग्रहं परिगृह्णाति। त्रिरुत्तरं तत् षट् कृत्वः षड् वा ऽऋतवः संवत्सरस्य संवत्सरो यज्ञः प्रजापतिः स यावानेव यज्ञो यावत्यस्य मात्रा तावन्त मेवैतत् परिगृह्णाति ॥ १२ ॥

षड्भिर्व्याहृतिभिः। पूर्व्वं परिग्रहं परिगृह्णाति षड्भिरुत्तरं तद् द्वादश कृत्वो द्वादश वै मासाः संवत्सरस्य संवत्सरो यज्ञः प्रजापतिः स यावानेव यज्ञो यावत्यस्य मात्रा तावन्त मेवैतत् परिगृह्णाति ॥ १३ ॥

व्याममात्री पश्चात् स्यादित्याहुः। एतावान्वै पुरुषः पुरुषसम्मिता हि त्र्यरत्निः प्राची तिरश्चि यज्ञो नात्र मात्रास्ति यावती मेव स्वयं मनसा मन्येत तावतीं कुर्यात् ॥ १४ ॥

अभितोऽग्नि मꣳसा ऽउन्नयति। योषा वै वेदिर्व्वृषाग्निः परिगृह्य वै योषा वृषाणꣳ शेते मिथुन मेवैतत् प्रजननं क्रियते तस्मादभितोऽग्नि मꣳसा ऽउन्नयति ॥ १५ ॥

सा वै पश्चाद्वरीयसी स्यात्। मध्ये सꣳह्वारिता पुनः पुरस्तादुर्व्येव मिव हि योषां प्रशꣳसन्ति पृथुश्रोणिर्विमृष्टान्तराꣳसा मध्ये सङ्ग्राह्येति जुष्टा मेवैना मेतद्देवेभ्यः करोति ॥ १६ ॥

सा वै प्राक्प्रवणा स्यात्। प्राची हि देवानां दिगथो ऽउदक्प्रवणोदीची हि मनुष्याणां दिग् दक्षिणतः पुरीषं प्रत्युदूहत्येषा वै दिक् पितॄणाꣳ* सा यद्दक्षिणाप्रवणा स्यात् क्षिप्रे ह यजमानोऽमुं लोक मियात्तथो ह यजमानो ज्योग् जीवति तस्माद्दक्षिणतः पुरीषं प्रत्युदूहति पुरीषवतीं कुर्व्वीत पशवो वै पुरीषं पशुमती† मेवैना मेतत् कुरुते ॥ १७ ॥

तां प्रतिमार्ष्टि। देवा ह वै सङ्ग्रामꣳ सन्निधास्यन्तस्ते होचुर्हन्त यदस्यै पृथिव्या ऽअनाधृतं देवयजनं तच्चन्द्रमसि निदधामहै स यदि न ऽइतोऽसुरा जयेयुस्तत ऽएवार्चन्तः श्राम्यन्तः पुनरभिभवेमेति स यदस्यै पृथिव्या ऽअनाधृतं देवयजन मासीत्तच्चन्द्रमसि न्यदधत तदेतच्चन्द्रमसि कृष्णं तस्मादाहुश्चन्द्रमस्यस्यै पृथिव्यै देवयजन मित्युपि ह वा ऽअस्यैतस्मिन् देवयजन ऽइष्टं भवति तस्मात् प्रतिमार्ष्टि ॥ १८ ॥

* 'पितृणाꣳ'—इति च। † 'पशुमतीं'—इति च।

स प्रतिमार्ष्टि। पुरा क्रूरस्य विसृपो विरप्शिन्निति सङ्ग्रामो वै क्रूरᳫं सङ्ग्रामे हि क्रूरं क्रियते हतः पुरुषो हतोऽश्वः शेते पुरा ह्येतत् सङ्ग्रामान्न्यदधत तस्मादाह पुरा क्रूरस्य विसृपो विरप्शिन्नित्युदादाय पृथिवीं जीवदानु मित्युदादाय हि यदस्यै पृथिव्यै जीव मासी-त्तच्चन्द्रमसि न्यदधत तस्मादाहोदादाय पृथिवीं जीवु-दानु मिति या मैरयंश्चन्द्रमसि* स्वधाभिरिति यां चन्द्रमसि ब्रह्मणादधुरित्येवैतदाह ता मु धीरासो ऽअनुदिश्य यजन्त ऽइत्येतेनो ह ता मनुदिश्य यजन्तेऽपि ह वा ऽअस्यैतस्मिन् देवयजन ऽइष्टं भवति य ऽएव मेतद्वेद ॥ १९ ॥

अथाह प्रोक्षणीरासादयेति। वज्रो वै स्फ्यो ब्राह्म-णश्चेमं पुरा यज्ञ मभ्यजूगुपतां वज्रो वा ऽआपस्तद् वज्र मेवैतदभिगुप्त्या ऽआसादयति स वा ऽउपर्युपर्य्येव प्रोक्षणीषु धार्यमाणास्वथ स्फ्य मुद्यच्छत्यथ यन्निहित ऽएव स्फ्ये प्रोक्षणीरासादयेद् वज्रौ ह समृच्छेयातां तथो ह वज्रौ न समृच्छेते तस्मादुपर्युपर्य्येव प्रोक्ष-णीषु धार्य्यमाणास्वथ स्फ्य मुद्यच्छति ॥ २० ॥

---

* 'मैरयंश्चन्द्रमसि'—इति काण्वे, 'मैरयँश्चन्द्रमसि'—इति च-शुद्धौ।

अथैतां वाचं वदति। प्रोक्षणीरासादयेध्मं बर्हिरुपसादय स्रुचः सम्मृड्ढि पत्नीꣳ सन्नह्याज्येनोदेहीति सम्प्रैष एवैष स यदि कामयेत ब्रूयादेतद्यद्यु कामयेतापि नाद्रियेत स्वय मु ह्येवैतद्वेदेद मतः कर्म कर्त्तव्य मिति ॥ २१ ॥

अथोदञ्चꣳ स्फ्यं प्रहरति। अमुष्मै त्वा वज्रं प्रहरामीति यद्यभिचरेद्वज्रो वै स्फ्य स्तृणुते हैवैनेन ॥ २२ ॥

अथ पाणी ऽअवनेनिक्ते। यद्वास्यै क्रूर मभूत्तद्वास्या ऽएतदहार्षीत् तस्मात्पाणी ऽअवनेनिक्ते ॥ २३ ॥

स ये हाग्र ऽईजिरे। ते ह स्मावमर्शं यजन्ते ते पापीयाꣳस आसुरथ ये नेजिरे ते श्रेयाꣳस आसुस्ततो ऽश्रद्धा मनुष्यान्विवेद ये यजन्ते पापीयाꣳसस्ते भवन्ति य ऽउ न यजन्ते श्रेयाꣳसस्ते भवन्तीति तत ऽइतो देवान् हविर्न जगामेतः प्रदानाद्धि देवा ऽउपजीवन्ति ॥ २४ ॥

ते ह देवा ऽऊचुः। बृहस्पति माङ्गिरस मश्रद्धा वै मनुष्यानविदत्तेभ्यो विधेहि यज्ञ मिति स हेत्योवाच बृहस्पति राङ्गिरसः कथा नु यजध्व ऽइति ते होचुः किङ्कामया यजेमहि ये यजन्ते पापीयाꣳसस्ते भवन्ति य ऽउ न यजन्ते श्रेयाꣳसस्ते भवन्तीति ॥ २५ ॥

स होवाच। बृहस्पतिराङ्गिरसो यद्वै शुश्रुम देवानां

परिषूतं तदेषु यज्ञो भवति युच्छृतानि हवीꣳषि कृत्वा व्वेदिस्तेनावमर्शं मचारिष्ट तस्मात् पापीयाꣳसो ऽभूत तेनानवमर्शं यजध्वं तथा श्रेयाꣳसो भविष्यथेत्या क्रियत ऽइत्या बर्हिष स्तरणादिति बर्हिषा ह वै खल्वेषा शाम्यति स यदि पुरा बर्हिष स्तरणात् किञ्चिदापद्येत बर्हिरेव तत् स्तृणन्नुपास्येदथ यदा बर्हि स्तृणन्त्यपि पदाभितिष्ठन्ति स यो हैवं व्विद्वाननवमर्शं यजते श्रेयान् हैव भवति तस्मादनवमर्शमेव यजेत ॥ २६ ॥ ३ ॥

॥ इति द्वितीयप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम्* [२.५.] ॥

इत्थं स्तम्बयजुर्हरणं[१] विधाय वेदिपरिग्रहं वक्तु मितिहास मुपन्यस्यति— "देवाश्चेति । 'पस्पृधिरे' स्पर्द्धां कृतवन्तः । "अपस्पृधेथा मानृचुरानृहुरिति[२] सम्प्रसारणनिपातनस्योपलक्षणत्व मभिप्रेत्य लिट्यपि सम्प्रसारणं कृतम् । स्पर्द्धमानानां तेषां मध्ये 'देवाः' 'ततः' तेभ्यः असुरेभ्यः 'अनुव्यम्' अनुगमनं न्यग्भूतिं[३] प्राप्ता इव

* सायणाचार्यमतेऽत्रैव द्वितीयाध्यायपरिसमाप्तिः ।

१— "यजुर्मन्त्रको दर्भः 'स्तम्बयजुः' । तच्च स्तम्बरूपं स्फ्येन भित्त्वोत्करदेशे हरेत्"–इति तै० ब्रा० ३. २. ९ सा० भा० (तै० सं० १. १. ९.) "यजुषा मन्त्रेण हरणीयः पांसुसहितः स्तम्बः 'स्तम्बयजुः', तस्य हरणं"–इति तै० सं० २. ६. ४. सा० भा० । "वेदिस्थानात् खननस्य पांसोर्मन्त्रेणान्यत्र हरणम्"–इति च तत्रैव ।

२— पा० सू० ६. १. ३६ ।　　३—'न्यक्कृतिं'–इति ठ ।

बभूवुः। 'अथ ह' अनन्तर मेव ते असुराः मन्यन्ते स्म। कि मिति? 'इदं' सर्वं जगदस्माक मेवेति ॥ १ ॥

एव मुक्त्वा कि मुक्तवन्त इति तद्दर्शयति— "ते हेति। 'हन्त'-इति हर्षे। यत एवं देवा न्यग्भूताः[1], अतो निष्प्रत्यूहं वयम् 'इमां' पृथिवीं विभजामहै। विभज्य च तां यथाभाग मुपजीवामेति। एव मुक्त्वा किं कृतवन्त इति तदाह— "ता मिति। 'औक्ष्णैः' उक्ष्णोऽनडुहः सम्बन्धिभिश्चर्मभिः। उक्षन्-शब्दात् "तस्येदम्"-इत्यणि[2] "षपूर्वहन्धृतराज्ञाम्"—इत्यल्लोपः[3]। तैश्चर्मभिः 'पश्चात्' प्रतीचीं दिश मारभ्य 'प्राञ्चः' प्राङ्मुखा विभजमानाः 'अभीयुः' अभिजग्मुरित्यर्थः ॥ २ ॥

असुरेष्वेवं कृतवत्सु देवाः किं कृतवन्त इति, तदाह— "तद्वा इति। "प्रेतेत्यादि। अस्माकं तूष्णी मवस्थान मनुचितम्, अस्माभि-रपि तद्विषये प्रयतितव्य मिति, परस्पर मभिमुखीकृत्येत्यर्थः प्रतिपाद्यते— हे देवाः! यूयं 'प्रेत' गच्छत, प्रोत्सहध्व मिति यावत्। यस्मिन् स्थाने असुराः पृथिवीं विभजन्ते, तत् स्थानं गमि-ष्यामः। गत्वा च 'यत्' यदि 'अस्यै' षष्ठ्यर्थे चतुर्थी[4] 'अस्याः' पृथिव्याः सम्बन्धि स्थानं न प्राप्नुयामः, 'ततः' तर्हि वय मभागिनो भवेम; यदि तु प्राप्नुयामः, तदा भागिनः 'स्याम' भवेमेत्यर्थः। एव मालोच्य देवैः कृतं दर्शयति— "त इति। यज्ञात्मक मेव 'विष्णुं' पुरतो धारयित्वा 'ईयुः' गतवन्त इत्यर्थः ॥ ३ ॥

१— 'न्यत्कृताः'—इति ठ। २— पा० सू० ४. ३. १२०।
३— पा० सू० ६. ४. १३५। ४— पा० २. ३. ६२ सू० वा० १५०९।

गत्वा चासुरान् प्रति किं मुक्तवन्त इति, तदाह—"ते हेति। 'अस्यां' पृथिव्यां 'नः' अस्मान् 'अन्वाभजत' संयोजयत; 'नः' अस्माक मप्यस्यां भागो भवत्विति। असुरैः कृतं प्रतिवचनं दर्शयति—"ते हेति। 'असूयन्त इव' असूयां कुर्वन्त इव, असहमाना इति यावत्। यावन्तं देशं विष्णुर्व्याप्य वर्त्तते, तत्परिमाणं स्थानं युष्मभ्यं प्रयच्छाम इति ॥ ४ ॥

असुरैरभिहिते देवास्तदङ्गीचक्रुरित्याह—"वामनो हेति। विष्णुर्हि तदानीं 'वामनः' खर्वो बभूव। अतएवासुराः तेनाक्रान्तं स्थानं प्रयच्छाम इत्यब्रुवन्। अथापि 'तत्' असुरैरुक्तं देवाः 'न जिहीडिरे' न ह्यनादृतं चक्रुः, किन्तु आद्रियन्ते स्मेत्यर्थः। "हेड् अनादरे"-इति[1] धातुः। आदरणप्रकार माह—"महदिति। विष्णुर्हि यज्ञः, अतो 'यज्ञसम्मितं' स्थान मस्मभ्यं दत्तवन्त इति यत्, तत् 'नः' अस्माकं 'महत्' अधिकम् ॥ ५ ॥

एवं विचार्य देवैः कृतं दर्शयति— "त इति। यज्ञात्मकं 'विष्णुं' 'प्राञ्चं' प्राक्शिरसं निपात्य, दक्षिणतः, पश्चाद्, उत्तरतश्च गायत्र्यादिच्छन्दोभिः सर्वतः पर्यगृह्णन् ॥ ६ ॥

"त मिति। 'तं' विष्णुं गायत्र्यादिभिश्छन्दोभिः सर्वतः परिगृह्य, पूर्वस्यां दिशि आहवनीयाख्यम् 'अग्निं' प्रज्वाल्य, 'तेन' विष्ण्वात्मकेन यज्ञेन 'अर्चन्तः' पूजयन्तः, 'श्राम्यन्तः' कर्मानुष्ठानजनितं श्रमं प्राप्नुवन्तः 'चेरुः' पूर्ववत् ववर्त्तिरे। चरित्वा च 'तेन' यज्ञात्मकस्य

१— भ्वा० आ० २८४। "हेड्-होड् अनादरे"-इति ठ।

विष्णोराधारभूतेन स्थानेन देवाः सर्वा मेवेमां पृथिवीं सम्यगल- भन्त। अतो विद्यते लभ्यते अनेनेति यज्ञस्थानस्य 'वेदि'-नाम- धेयं निर्वक्ति— "तद्यदिति।

उक्तं वेद्याः सर्वपृथिवीलाभरूपत्वम्, इदानीं वेदिपृथिव्यो- स्तादात्म्यविषया मभियुक्तप्रसिद्धि मुदाहरति— "तस्मादिति। यत्प- रिमाणविशिष्टा खलु वेदिः, तत्परिमाणैव पृथिवी, कुत इत्यत आह— "एतयेति। 'हि' यस्मात् 'एतया' वेद्या 'इमां' सर्वां पृथिवीम् अलभन्त, अतस्तल्लाभहेतुत्वात् ततोऽनन्येत्यर्थः॥

इत्थं पुरावृत्त मुदाहृत्य प्रकृते योजयति— "एवं हेति। यथैव हि वेदिपरिग्रहाद्देवा असुरसकाशात् कृत्स्नां पृथिवी मपहृतवन्तः, एव मेवायं यजमानोऽपि शत्रुसम्बन्धिनीं सर्वां भूमि मपहरति; तांश्च शत्रून् 'अस्याः' पृथिव्याः 'निर्भजति' निर्भक्तान् भागरहितान् करोतीत्यर्थः। तस्माद् गायत्रेणेत्यादिभिर्मन्त्रैः[१] स्फ्येन वेदिं दक्षिणतः पश्चादुत्तरतश्च रेखया परिगृह्णीयादित्यर्थः[२] ॥ ७ ॥

अथ वेदेः खननं विधित्सुः प्रकृत मितिहासशेष मनुक्रामति— "सोऽय मिति। 'सः' यज्ञात्मको 'विष्णुः', दक्षिणतः पश्चादुत्तरतश्च छन्दोभिः परिगृहीतत्वात् पूर्वस्यां दिशि चाग्नेरवस्थानात् इतस्तत- श्चलितु मशक्यत्वेन 'ग्लानः' श्रान्तः सन् 'अपक्रमणम्' अपगमनं 'नास' न जगाम। "अस गतिदीप्त्यादानेषु"[३]—इत्यस्माल्लिटि रूपम्।

१—वा० सं० १. २७. १–३. का० श्रौ० सू० २. ६. २५।

२— एष एव पूर्वपरिग्रह उच्यते। का० श्रौ० २. ६. २५–२६. सू०।

३— धा० उ० ८८६।

यद्वा अस्तेरेव लिटि छान्दसो भूभावाभावः[1]। म्लानस्य तस्य विष्णोरपगमनं न बभूवेत्यर्थः । स च सर्वतः परिगृहीतो[2] विष्णुः, 'तत एव' तस्मिन्नेव स्थाने ओषधीनां मूलान्युपेत्य भूम्यन्तर्गतः सन् 'मुम्लोच' अस्तङ्गतः, अदृश्यो बभूव ॥ ८ ॥

अनन्तरञ्च ते देवास्तञ्च विष्णु मपश्यन्तो वितर्कितवन्तः, किं मित्याह— "ते ह देवा इति। विष्णुः 'क्व' कुत्राभूत् ? तदात्मको यज्ञश्च क्व वाभूदिति । एवं वितर्क्य तैर्निर्णीत मर्थं दर्शयति— "ते होचुरिति । "अत्रैवेति । चतसृष्वपि दिक्षु परिवृतत्वेन गम- नासम्भवात् 'अत्रैव' स्थाने तस्य विष्णोरन्वेषणं कुरुतेत्यर्थः । इत्थं[3] परस्परं निश्चित्य भूमिं खनन्त इव 'तं' विष्णु मन्विष्टवन्तः । अन्विष्य तं भूम्यन्तः त्र्यङ्गुले 'अन्वविन्दन्' अलभन्त। यत एवम्, अत इदानी मपि यज्ञलाभाय वेदेस्त्र्यङ्गुलमात्रखननं कर्त्तव्य मिति विधत्ते— "तस्मादिति। त्र्यङ्गुलपरिमाणेन खाता[4] वेदिर्भवेदित्यर्थः।

वेदेस्त्र्यङ्गुलखनन मृषिसंवादेन द्रढयति— "तदु हेति। 'पाञ्चिः' नाम कश्चित्, स खलु सोमयागस्यापि वेदिं त्र्यङ्गुलखाता मेव कृतवान् ; अतोऽत्रापि त्र्यङ्गुलखाता वेदिर्युक्तेति भावः ॥ ९ ॥

त मिमं पक्षं निषिध्य पक्षान्तर माह— "तदु तथेति । 'सः' विष्णुः ओषधीनां खलु मूलान्युपेत्यान्तर्हितोऽभवत् ; तस्माद्यावति

१— "अस् भुवि"–इति अदा० प० ५५। "आर्द्धधातुके (पा०सू० २. ४. ३५.)"–इत्यधिकृत्य "अस्तेर्भूः"–इति (पा०सू० २. ४. ५२.) भूभावः प्राप्त इति भावः। २— 'प्रतिबद्धो'–इति ठ, ड।
३— 'एवं'–इति ड। ४— 'त्र्यङ्गुलप्रामाण्येन खात्वा'–इति ञ, भ।

देशे भूम्या मन्तरोषधीनां मूलानि प्रसरन्ति, तावत्पर्यन्तं खात्वा तन्मूलान्येवोच्छेत्तुं ब्रूयात्। "तुमर्थे सेसेनिति"[1] तवै-प्रत्ययः। पूर्वं कृत्स्नपृथिवीलाभहेतुतया वेदिनाम निरुक्तम्, यज्ञात्मकस्य विष्णोर्लाभाधिकरणतयापि तन्निर्वक्ति— "यन्वेवेति ॥ १० ॥

अथ वेदेरुत्तरपरिग्रहः[2] कर्त्तव्य इतीतिहासमुखेन विधि मुन्नयति— "त मित्यादिना। 'तं' विष्णुम् 'अनुविद्य' लब्ध्वा उत्तरपरिग्रहेण पर्यगृह्णन्। गायत्रेण त्वेत्यादिभिः प्राक् कृतः पूर्वपरिग्रहः[3] तदपेक्षयास्योत्तरत्वम्। तस्य स्वरूप माह— "सुक्ष्मा[4] चासी-त्यादिना। 'दक्षिणतः' वेदेर्दक्षिणस्यां दिशि "सुक्ष्मा चासि"-इति[5] यजुषा स्फ्येन लेखया परिगृह्णीयात् ॥

मन्त्रतात्पर्य माह— "इमा मिति। एव मुत्तरत्रापि योज्यम्। तृतीयमन्त्रे 'ऊर्क्'-शब्देन बलकरो रसो विवक्षित इति व्याचष्टे— "रसवती मिति। पयस्वतीत्यस्य व्याख्यानम् "उपजीवनीया मिति। पयस्विनी हि गौर्लोके उपजीव्यते ॥ ११ ॥

पूर्वोत्तरपरिग्रहयोः सङ्ख्यां समुच्चित्य प्रशंसति— "स वा इत्यादिना। षडृतुसमुदायात्मको यः संवत्सरः, तदात्मकः प्रजापतिः; संवत्सरकालभरणेन जातत्वादभेदोपचारः। आम्नास्यते ह्यग्रे बृहदारण्यके— "त मेतावन्तं काल मबिभर्यावान्संवत्सरस्त मेतावतः

१— पा० सू० ३. ४. ९।

२— "उत्तरं परिग्रहं परिगृह्णाति"-इत्यादि का०श्रौ० २. ६. ३१ सू०।

३— १५१ पृ० १७ पं०। ४— शोभना क्ष्मा, सुक्ष्मा।

५— वा० सं० १. २७. ४-६। का०श्रौ० सू० २. ६. ३१।

काशस्य परस्तादसृजत"-इति[१]। यज्ञस्य आश्रावयेत्यादिसप्तदशाक्षर-साध्यत्वात् "एष वै सप्तदशः प्रजापतिर्यज्ञ मन्वायत्त"—इति-श्रुतेः[२] प्रजापत्यात्मकः। एवं 'सः' यज्ञो 'यावान्' यत्परिमाणविशिष्टः, 'अस्य' च यज्ञस्य 'मात्रा' परिमाणं च यावत्, तत्परिमाण-विशिष्ट मेवैतं यज्ञं षट्सङ्ख्यासम्पादनेन 'परिगृह्णाति' स्वीकरो-तीत्यर्थः ॥ १२ ॥

पूर्वोत्तरपरिग्रहयोर्मन्त्रावयवसङ्ख्या मनूद्य समुचित्य प्रशंसति— "षड्भिरिति। व्याह्रियन्त इति 'व्याहृतयः' मन्त्रावयवाः, ते च पूर्वपरिग्रहे षट्। "गायत्रेण त्वेत्यादिकास्त्वान्तास्त्रयः, गृह्णाम्यन्ता-स्त्रयः; उत्तरपरिग्रहे च सुक्ष्मा चासीत्येव मस्यन्ताः षट् व्याहृ-तयः स्पष्टाः। अन्यत् पूर्ववत्[३] ॥ १३ ॥

गार्हपत्याहवनीययोर्मध्ये सा वेदिरायामतो यजमानमात्री; सा च पश्चाद्विस्तृत्या चतुररत्निः, पुरस्तात् त्र्यरत्निः कार्येति विधत्ते— "व्याममात्रीति। 'व्यामः' प्रसारितकरद्वयान्तराललक्षणः। 'पश्चात्' प्रत्यग्भागे इत्यर्थः। "त्र्यरत्निः प्राचीति। त्रिभिररत्निभिर्विस्तृता प्राग्भागे वेदिः कार्येत्यर्थः। "त्रिवृद्धीति। सवनत्रयादिरूपेण यज्ञस्य त्रिवृत्त्वम्। पक्षान्तर माह— "नात्रेति। 'अत्र' वेद्यां परिमाणं नैवास्ति। 'यावतीं' यत्परिमाणविशिष्टा मेव वेदिं स्वयं मनसा

१— बृह० उप० १. २. ४। उपरिष्टात्—का० १०. अ० ६. ब्रा० ४. क० ४।

२ — तै० सं० १. ६. ११। तत्रैव "आश्रावयेति चतुरक्षर मस्तुश्रौष-डिति चतुरक्षरं यजेति द्व्यक्षरं ये यजामहे इति पञ्चाक्षरं द्व्यक्षरो वषट्कारः"-इति च।

३—१६२ पृ० १५ पं०।

हविरासादनादिकार्यपर्याप्तां मन्येत, तत्परिमाणविशिष्टां वेदिं कुर्यात्। कात्यायनोऽपीमं पक्षद्वय मसूत्रयत्— "व्याममात्री पश्चात् त्र्यरत्नीं प्राची मपरिमितां वा"-इति[1] ॥ १४ ॥

वेद्यंसयोराहवनीयस्य स्पर्शं विधत्ते—"अभित इति। 'अग्निम् अभितः' आहवनीयस्य दक्षिणोत्तरपार्श्वयोः वेद्यंसौ 'उन्नयति' ऊर्द्ध्वं प्रापयति। तदेतत्[2] प्रशंसति— "योषा वा इति। लोके हि योषित् पुमांसं मंसाभ्यां परिष्वज्य शेते; अतो वेदेरपि अंसाभ्या मग्नेः परिष्वङ्गो युक्त इति भावः ॥ १५ ॥

"योषा वै"—इति सिद्धवदुक्तं स्त्रीत्वं, लौकिकस्त्रीसाम्येनोपपाद्य प्रशंसति— "सा वा इति। 'वरीयसी' उरुतरा, विस्तीर्णतरा। उक्तं हि[3] "व्याममात्री पश्चात् स्यादिति"। 'मध्ये' प्रत्यग्भागानन्तर-भाविनि मध्यदेशे 'संह्वारिता' सङ्कुचिता; 'पुरः' पूर्वभागे 'उर्वी' विस्तीर्णा; त्र्यरत्निः प्राचीति विधानात् ॥

एवं वेदिस्वरूप मभिधाय तत्साम्यं स्त्रियां योजयति— "एव मिति। "विमृष्टान्तरांसेति। श्रोणितो विमृष्टं न्यून मन्तर मव-काशो ययोः तौ 'विमृष्टान्तरौ' तथाविधावंसौ यस्याः सा तथोक्ता। "सङ्ग्राह्येति। मध्यदेशे हस्तेन सङ्गृहीतुं शक्या; कृशोदरीति यावत्। एवम् 'एनां' प्रशस्तयोषिदाकारां वेदिं कुर्वन् देवेभ्यः प्रियां करोति ॥ १६ ॥

१— का० श्रौ० सू० २. ५. ३, ४, ५। २— 'तदेव'-इति ङ।
३— १५३ पृ० १४ पं०। आ० श्रौ० सू० २. २. ६. १० द्रष्टव्यम्।

अथ सा वेदिः प्राक्प्रवणोदक्प्रवणा वा कार्येति विधत्ते— "सा वा इति । 'प्राक्' प्राच्यां दिशि 'प्रवणं' निम्नं यस्याः सा तथोक्ता । प्राच्या दिशो देवसम्बन्धित्वम् ; दिग्विभजनसमये देवैरात्मी-यतया स्वीकारात् । श्रूयते हि तैत्तिरीयके — "देवमनुष्या दिशो व्यभजन्त प्राचीं देवाः"-इति[1] । इमां प्रसिद्धिं द्योतयितु मत्र 'हि'-शब्दः । 'अथो'-इति पक्षान्तरं द्योत्यते । अत एव कात्यायनोऽपि पक्षद्वय मसूत्रयत्— "प्राक्प्रवणा मुदग्वा"-इति[2] । आपस्तम्बस्तु प्रागुदगुक्तोपजीवनेन विकल्प मसूत्रयत्— "प्राक्प्रवणां प्रागुदक्-प्रवणां वा"-इति[3] । उदीच्या मनुष्यसम्बन्धः ; शान्तरूपत्वात् । अत एवान्यत्राम्नायते— "एषा वै देवमनुष्याणाꣳ शान्ता दिक्"-इति[4] ॥

वेदेर्दक्षिणभागस्य पांशुभिरौन्नत्यकरणं विधत्ते— "दक्षिणत इति । 'पुरीषं' खातं पांशुं 'प्रत्युदूहति' प्रतिक्षिपति । विहित मर्थ मुपपादयितुं विपक्षे बाध मुपन्यस्यति— "एषा वा इति । 'एषा' दक्षिणा दिक् पितृणां स्वभूता । तथा च 'सा' वेदिः यदि 'दक्षिणाप्रवणा स्यात्' दक्षिणतो निम्ना भवेत्, तदा तत्रासिक्तोद-कवत् यजमानोऽपि दक्षिणतोऽवस्थितं पितृलोकं 'क्षिप्रे' क्षिप्रम् 'इयात्' प्राप्नुयात् । प्राचीनप्रवणायान्तु वेद्यां नैष दोष इत्याह— "तथो हेति । तथा सति 'सः' यजमानः 'ज्योक्' चिरं जीवेत् ।

१— तै० सं० ६. १. १. १. "देवमनुष्या दिशो व्यभजन्त,— प्राचीं देवाः, दक्षिणा पितरः, प्रतीचीं मनुष्याः, उदीचीꣳ रुद्राः"–इति ।

२— का० श्रौ० सू० २. ६. ६ । इहाष्टमसूत्रटीका द्रष्टव्या ।

३— आ० श्रौ० सू० २. २. ६ । ४— तै० ब्रा० २. १. ३. ५ ।

खाता वेदिर्नाद्भिः श्लक्ष्णीकरणीया, किन्तु पांशुलैव कार्येति विधत्ते– "पुरीषवती मिति। तत् प्रशंसति– "पशवो वा इति। पशुप्राप्तिहेतुत्वात् पुरीषस्य पशुत्वम्। 'पुरीषैः' पांशुभिः[1] युक्तां वेदिं कुर्वन् पशुभिर्युक्ता मेवैनां कुरुत इत्यर्थः ॥ १७ ॥

"पुरा क्रूरस्येति[2] मन्त्रेण यद्वेदेः मार्जनं, तद् विधत्ते– "ता मिति। एतत्प्रशंसार्थं मितिहास माह– "देवा हेति। पुरा खलु देवा असुरैः सह योत्स्यमाना एव मवोचन्। किं मिति। 'अस्याः' पृथिव्याः सम्बन्धि। 'अनामृतम्' आ समन्तात् मृतम्, सर्वदा नश्वरम् 'आमृतम्', तद्विपरीतम् 'अनामृतम्', सर्वदा बाधविधुरम्। ईदृग्विधं यद् 'देवयजनं' देवयागाधिकरणभूतं स्थानम्, तत् 'चन्द्रमसि' चन्द्रमण्डलमध्ये निक्षिपाम। 'सः'-इति व्यत्ययेनैकवचनम्[3]। ते सुराः यदि 'नः' अस्मान् 'इतः' अस्मात् स्थानात् जयेयुः, तदा वय मेतत् स्थानं परित्यज्य 'तत एव' चन्द्रमसि निहिते तस्मिन् स्थाने एव, पुनर्यज्ञं कुर्वाणास्तेन यज्ञेनासुरान् पुनरभिभवेमेति। ईदृग्विधोपायजनितहर्षद्योतको 'हन्त'-शब्दः। एवं विचार्य तथैव देवैः कृत मिति दर्शयति– "स यदिति। व्यत्ययेन पुंल्लिङ्गता[4]। तद्यदस्याः पृथिव्याः सम्बन्धीत्यर्थः। 'न्यदधत' निहितवन्तो निक्षिप्तवन्तः। 'तत्' निहितं देवयजनम्, 'एतद्' इदानीं चन्द्रमसि कृष्णवर्णं सत् कलङ्कात्मतया दृश्यते।

१— इह सर्वत्रैव पांशु-पांसु-इति पाठभेदो ज्ञादि-ठाद्योः।

२— वा० सं० १. २८. १। का० श्रौ० सू० २. ६. ३२।

३— पा० सू० ३. १. ८५। ४— १२७ पृ० द्वितीयटीप्पनी द्रष्टव्या।

उक्तेऽर्थे लोकप्रसिद्धि मुदाहरति— "तस्मादिति। यस्मादेवं पृथिव्याः अनाप्तं देवयजनं चन्द्रमसि निक्षिप्तम्, तस्मादेव कारणादस्याः पृथिव्याः सम्बन्धुदीरितलक्षणं देवयजनं चन्द्रमसि विद्यत इत्यभिज्ञाः कथयन्तीत्यर्थः। यदीदृग्विधं देवयजनम्, एतस्मिन्नेव "पुरा क्रूरस्य"-इति[1] मन्त्रेण प्रतिमार्जनं कुर्वतः 'अस्य' यजमानस्यापि यज्ञेनेष्टं भवतीत्यर्थः॥ १८॥

विहितं प्रतिमार्जन मनूद्य मन्त्रं[2] विधत्ते— "स इति। मन्त्रगतक्रूरपदस्यार्थ माह— "सङ्ग्रामो वै क्रूर मिति। कथं सङ्ग्रामस्य क्रूरशब्दाभिधेयतेत्याशङ्क्योपपादयति— "सङ्ग्रामे हीति। क्रूरकरण मपि कथं सङ्ग्रामे विद्यत इत्यत आह— "हतः पुरुष इति। पुरुषाश्वादेश्चतुरङ्गबलस्य तत्र हननलक्षणात् क्रूरकरणात् तदधिकरणभूतः सङ्ग्रामोऽप्यत्र क्रूरशब्देन प्रतिपाद्यत इत्यर्थः॥

पदार्थ मुक्त्वा वाक्यार्थ मुपपादयति— "पुरा हीति। 'क्रूरस्य' सङ्ग्रामस्य 'विसृपः' विसर्पणादागमनात्पुरेति मन्त्रवाक्यार्थ इत्यभिप्रायः। मन्त्रस्य द्वितीयं भाग मनूद्य 'जीवदानु'-पदस्य विवक्षित मर्थं दर्शयन् व्याचष्टे— "उदादायेति। 'अस्याः' पृथिव्याः 'जीवं' जीवनरूपं जीवात्मभूतं वा यदनाप्तं देवयजन मासीत्, तदित्यर्थः। तथा च 'जीवदानुं' जीवनप्रदां जीवभूतां पृथिवी मिति मन्त्रपदाभिप्रायो वर्णितो भवति[3]। वैयाकरणास्तु "जीवेरदानुक्"-इति[4]

१, २— वा० सं० १. २८. १। का० श्रौ० सू० २. ६ ३२।

३, ४— तदेवं जीवं ददातीति विग्रहोऽत्रास्य ब्राह्मणकारस्येष्टः। "आसेमाणं जीरदानुरिति वर्णलोपात्"-इति पा० ६. १. ६६ सू० वा०।

जीवदानुपदं व्युत्पादयन्ति । तथैव तैत्तिरीयकैराम्नातम्[1] । मन्त्रस्य भागान्तर मनूद्य व्याचष्टे— "या मिति । 'ब्रह्मणा' मन्त्रेण । एतत् स्वधाभिरित्यस्य व्याख्यानम् । मन्त्रस्यान्तिमं भाग मनूद्य व्याचष्टे— "ता मिति । 'एतेन' इदानीन्तनेन देवयजनेन 'तां' चन्द्रमस्यवस्थिताम्, अनाम्नातां पृथिवीम् 'अनुदिश्य' तदेव मिति तादात्म्येनानुसन्धायेत्यर्थः ॥

एतद्वेदनं प्रशंसति— "अपि हेति ॥ १९ ॥

वेदिकरणानन्तरं कर्त्तव्यं विधत्ते— "अथेति । प्रोक्षणीरासादयेत्यादिकं सम्प्रैषं ब्रूयादित्यर्थः । प्रोक्षत्याभिरिति 'प्रोक्षण्यः' आपः, तासा मासादनं यज्ञरक्षार्थं मिति व्याचष्टे— "वज्रो वा इति । स्फ्यस्तावद् वज्रः; तदंशपरिणामरूपत्वात् । तथैव प्रागाम्नातम्— "तस्य स्फ्यस्तृतीयं वा यावद् वा"-इति[2] । ब्राह्मणोऽपि वज्रात्मकः; तद्गतमन्त्रसामर्थ्येन रक्षसां हन्तृत्वात् । तौ खलु पुरेमं यज्ञम् 'अभ्यजूगुपताम्' अभितोऽरक्षिष्टाम् । "गुपू रक्षणे[3]"-इत्यस्माल्लुङि "गुपेश्छन्दसि"-इति[4] चङि रूपम् । तत्र हि "आयादय आर्द्धधातुके वा[5]"-इत्याय-प्रत्ययो विकल्प्यते । "वज्रो वा इत्यादि । "तस्माद् येनैता यन्ति निघ्नं कुर्वन्ति"-इत्यपां वज्रत्वं प्रागेव[6] श्रुत्या

१— तै० सं० १. ५. १० । "जीरं जीवनं पुरोडाशद्वारेण यज्ञस्य ददातीति जीरदानुः"—इति तत्र सा० भा० । जीवदानुशब्दोऽप्येवमर्थकः ।

२— १३४ पृ० २ पं०, १३९ पृ० १० पं० च द्रष्टव्यम् ।

३— धा० पं ३९५ । ४— पा० सू० ३. १. ५० ।

५— पा० सू० ३. १. ३१ । ६— ६ पृ० २ पं०, २९ पृ० ८ पं० ।

प्रतिपादितम् । वज्ररूपाणां तासा मासादनं यज्ञस्याभितो रक्षार्थे सम्पद्यत इत्यर्थः ॥

प्रोक्षणीना मासादनसमये आग्नीध्रकर्त्तृकं स्फ्यस्योद्यमनं[1] विधत्ते— "स वा इति। "उपर्य्यध्यधसः सामीप्ये[2]"-इत्युपरिशब्दस्य द्विर्वचनम्। 'उपर्युपरि' समीपे उपरि देशे। आसाद्यमानासु 'प्रोक्षणीषु' 'धार्यमाणासु' सतीषु 'अथ' अनन्तर मासादनसमकाल मेवाग्नीध्रः स्फ्यम् 'उद्यच्छति' धारयति। विपक्षे बाध माह— "अथ यदिति। उद्यमन मकृत्वा पूर्वं वेदिमध्ये निहितस्य स्फ्यस्योपरि सादने स्फ्याब्लक्षणौ 'वज्रौ' सङ्गतौ भवेताम्। तथा च वज्रद्वयसङ्गमाद् यजमानस्य बाधः स्यादित्याशयः। 'समो गम्यृच्छि"-इत्यात्मनेपदम्[3]। अस्य दोषस्याभावं स्वपक्षे दर्शयति— "तथो हेति। 'तथो' तथा च स्फ्यस्य[4] वेदेः सकाशादुद्यमने सतीत्यर्थः। "तस्मादिति प्रतिपादितार्थनिगमनम् ॥ २० ॥

प्रतीकग्रहणेन विहितं[5] सम्प्रैषमन्त्रं[6] साकल्येनानुवदति— "अथैता मिति। हे आग्नीध्र! प्रोक्षणार्था अप आसादय। अग्निसमिन्धनार्थम् 'इध्मं', वेदिस्तरणार्थम् 'बर्हिः' च, आहवनीयसमीपे आसादय। जुह्वाद्याः 'स्रुचः' सम्मार्जनसंस्कारेण संस्कुरु। यजमानस्य या पत्नी, तां योक्त्रेण 'सन्नह्य', यत् प्रागग्रावधिश्रित माज्यम्, तेन

१— स्फ्यलक्षणं ४८ पृ० द्रष्टव्यम्। २— पा० सू० ८. १. ७।
३— पा० सू० १. ३. २९। ४— 'स्फ्यस्यास्याः'—इति ज, झ।
५— 'विवक्षितं'—इति ड। ६— वा० सं० १. २८. २।

'उदेहि' आगच्छेति सम्प्रैषमन्त्रार्थः । एव मेव मन्त्रः परप्रत्याय-नार्थप्रयुक्तत्वात् सम्प्रैष एव ; न तु मन्त्रान्तरवददृष्टैकप्रयोजन इत्याह-"सम्प्रैष इति ॥

"स यदीत्यादि । प्रोक्षणासादनादिकम् आग्नीध्रेण कारयि यदि कामयेत, तदा 'एतत्' सम्प्रैषवाक्यं ब्रूयात् ; यदि च तथ न कामयेत, स्वय मेव कुर्या मित्येव मेव कामयेत, तदा 'तत् सम्प्रैषवचनं नाद्रियेतापि, तद्विषय मादर मपि न कुर्यात् । तत्रो पपत्ति माह— "स्वय मिति । 'अतः' अस्मात् कर्मणोऽनन्त मिदं कर्म कर्त्तव्य मिति 'हि' यस्मात् स्वय मेवैतद्वेद, तस्मात् प्रति अज्ञानज्ञापनार्थः सम्प्रैषो निरर्थक इत्यर्थः ॥ २१ ॥

"द्विषतो बधः"-इति[1] मन्त्रेण स्फ्यस्य वहिर्वेद्युदङ् निरस विधत्ते— "अथेति । अभिचरतो विशेष माह— "अमुष्या इति अस्मिन् मन्त्रे "अमुष्मै"—इति शत्रोर्नाम चतुर्थ्या निर्दिशेदि त्यर्थः ॥ २२ ॥

हस्तप्रक्षालनं विधत्ते— "अथेति । 'अवनेनिक्ते' शोधयति, प्रक्षा लयेदित्यर्थः । "णिजिर् शौचपोषणयोः"-इति[2] धातुः । "णिज त्रयाणाम्[3]"-इत्यभ्यासस्य गुणः । अवनेजनस्य प्रयोजन माह "यद्वीति । यत् खलु 'अस्याः' वेदेः खननादिकं 'क्रूरं' कर्माभूत तदनेन स्फ्यस्योदङ्निरसनेन 'अस्याः' वेदेः 'अघाषीत्' निराख्यत 'तस्मात्' पाण्योः क्रूरकर्मसंश्लेषात् अवनेजनेन शुद्धिः कार्येत्यर्थः॥२१

१— वा० सं० १. २८. ३ । का० श्रौ० सू० २. ६. ४२ ।
२— धु० उ० ११ । ३— पा० सू० ७. ४. ७५ ।

प्रकृतानां हविषां यागात् प्राक् निर्मिताया वेदेश्च बर्हिस्तरणात् पूर्वं स्पर्शनिषेधं विधित्सुः तत्सिद्ध्यर्थ मितिहास माचष्टे—"स ये हेति । पूर्ववद् बहुवचनस्थाने स इत्येकवचनम्[१], ते । 'ये' प्रसिद्धा यजमानाः 'अग्रे' पुरा ह 'ईजिरे' इष्टवन्तः, 'ते' खलु यागसमये प्रकृतानि हवींषि कृप्तां वेदिं च 'अवमर्शम्' अवमृश्य संस्पृश्य यजन्ते; 'ते' च तेनावमर्शजनितेन दोषेण 'पापीयांसः' पापिष्ठाः निकृष्टा बभूवुः । याग मकुर्वाणास्तु अवमर्शजनितदोषविरहात् श्रेष्ठा एव बभूवुः। 'ततः' अनन्तर मेव अवमर्शनस्य दोषहेतुत्व मजानानान् 'मनुष्यान्' 'अश्रद्धा' यागविषया अरुचिः 'विवेद' प्राप्नोति[२] । ता मेवाश्रद्धां दर्शयति— "य इति । यागस्य अनर्थहेतुता मज्ञासिषुरित्यर्थः ।

"तत इत्यादि । 'ततः' अश्रद्धाप्राप्त्यनन्तरं केनचिदपि यागस्य अननुष्ठानात् 'इतः' अस्माद्भूलोकात् देवान् प्रति चरुपुरोडाशादिकं 'हविः' न जगाम । ननु मागमद्धविः; अमृतोपजीविनां देवाना मनेन किं प्रयोजन मित्यत आह— "इतः प्रदाना-द्धीति । 'इतः' अस्माद्भूलोकात् प्रदीयमानं यद्धविः, तस्मादित्यर्थः । "कृत्यल्युटो बहुलम्"-इति[३] प्रपूर्वाद् ददातेः कर्मणि ल्युट् ॥ २४ ॥

तच्चेतिहास माह— "ते हेति। हविरागमनाभावेन निराहाराः

१— १२७ पृ० टीप्पणी द्रष्टव्या । २— 'प्राप्नोत्'-इति ठ, ड ।

३— पा० सू० ३. ३. ११३ ।

कारि हिरण्यम्। "चन्द्रं ते इति सोम मालभ्य वाचयति"—इति कात्यायनः[1]। 'अन्याः तिस्रः', गा इति शेषः ॥

व्यवहारपूर्वक-क्रयं प्रशंसति— "स यदर्वागिति। 'अर्वाक्' सम्पादनात् प्राक् व्यवहारं कृत्वा, 'परः' परस्तात् 'सम्पादयन्ति'। अथ वा 'अर्वाक्' अल्प मेव व्यवहारकाले व्यवहरन्ति, सम्पादन-काले तु 'परः' देयं मूल्य मधिकं कृत्वा। 'तस्मात्' 'इदम्' इदानी मपि 'सर्वं पण्यं' वस्तु 'महत्' एकवारम् 'अर्वाक्' सत् 'परः' 'सम्पादयन्ति' ॥

गोवीर्याणा मुदाख्यानवत् सोमवीर्याण्युदाख्यातव्यानि, तथा-करणे कारण माह— "अथ यदध्वर्युरेव गोवीर्याणीति। 'महितः' महत्त्वोपेतः खलु सोमः। तत् कथम्? वस्तुतो 'देवः' खलु; दिवि वर्त्तमानस्य चन्द्रस्य सोमवल्लीरूपेण परिणामात्, "दिवि वै सोम आसीत्"—इत्युक्तत्वाच्च[2]। अतो हेतोः सोमस्यानपेक्षितत्वात् 'अध्वर्युः' 'गां' 'महयति' पूजयति। तां 'पश्यन्' 'तस्यै' तस्याः 'वीर्याणि' प्रतिधुगादीनि। केनाभिप्रायेण? सोम मनया क्रीणा-नीत्यभिप्रायेण। तस्मादित्युपसंहारः ॥ ४ ॥

कलाशफादिरूपं पञ्चवारपणनं प्रशंसति— "अथ यत् पञ्चकृत्व इति। स्पष्ट मेतत् ॥ ५ ॥

"अथ हिरण्ये इति। एकहायन्या सह देयेषु हिरण्य-वस्त्रादिरूपेषु द्रव्येषु मध्ये 'हिरण्ये' दीयमाने सति यजमानं

१— का० श्रौ० ७. ८. १४, १५ सूत्रयोः फलितार्थकथन मिदम्।
२— पुरस्ताद् द्रष्टव्यम् (११६ पृ०)।

'वाचयति' "शुक्रं त्वा"—इति मन्त्रम्[1]। मन्त्रस्यायमर्थः। 'शुक्रं' 'दीप्यमानं' 'त्वा' त्वां 'शुक्रेण' दीप्तेन 'हिरण्येन' 'क्रीणामि'। तथा 'चन्द्रं' त्वां 'चन्द्रेण' आह्लादकेन 'हिरण्येन'। 'अमृतम्' अमरणधर्माणं त्वाम् 'अमृतेन 'हिरण्येन' क्रीणामीत्यर्थः। मन्त्रगतानि शुक्रचन्द्रामृतपदानि तृतीयान्तानि हिरण्यनामानि, द्वितीयान्तानि सोमस्येति व्याचष्टे— "शुक्रं त्वा शुक्रेणेत्यादिना। स्पष्टोऽर्थः। अत्र सूत्रम्— "स आह चन्द्रं ते वस्त्रं ते छागास्ते धेनुस्ते मिथुनौ ते गावौ तिस्रस्तेऽन्याः शुक्रन्त्वेति हिरण्य मालभ्य वाचयति"—इति[2] ॥ ६ ॥

अथ समन्त्रकं सोमविक्रयिणो हिरण्येनाभिप्रकम्पनं विधत्ते— "अथ सोमविक्रयिण मिति। 'अभिप्रकम्पयति' हिरण्येन प्रक्षोभयति। मन्त्रगतं[3] 'सग्म'-पदं व्याचष्टे— "यजमाने ते गौरिति। ऋत्विग्भिः सह गच्छन्ति तत्तत्कर्मस्विति 'सग्मः' यजमानः, तस्मिन्। "सग्मे त इति सोमविक्रयिणं हिरण्येनाभिकम्पयति"—इति सूत्रम्[4]।

"तद्यजमान मित्यादि[5]। 'तत्' अभिप्रकम्पनसाधनं हिरण्यं यजमानं प्रत्यानीय "अस्मे ते"-इति[6] मन्त्रेण स्थापयेत्। 'अस्मे' अस्मदीये यजमान इत्यर्थः। हिरण्यस्य वीर्यरूपत्वात् तत्स्वीकारे-

---

१— वा० सं० ४. २६. १। २— का० श्रौ० सू० ७. ८. १४, १५।
३— वा० सं० ४. २६. २। ४— का० श्रौ० सू० ७. ८. १६।
५— का० श्रौ० सू० ७. ८. १७। ६— वा० सं० ४. २६. ३।

णात्मनि वीर्यधारणं सोमविक्रयी स्वीकुर्यात्। "सोमविक्रय्ये-तदादत्ते"—इति[1] सूत्रम् ॥ ७ ॥

"अथाजाया मिति। क्रयाय दत्ता मजां प्रतीचीनमुखीं कृत्वा अध्वर्युस्ता मालभ्य स्थितं यजमानं "तपसः सूनुरसि"—इत्यादि[2] मन्त्रं वाचयेत्। तथा च सूत्रम्— "अजां प्रत्यङ्मुखी मालभ्य वाचयति तपसस्तनूरसीति"-इति[3]। मन्त्रस्याय मर्थः। हे अजे! त्वं 'प्रजापतेस्तपसः' 'तनूः' शरीर मसि; तत्परिणामरूपत्वात्। 'प्रजापतेः वर्णोऽसि'; "संवत्सरो वै प्रजापतिः"—इति श्रुतेः[4]। संवत्सरस्य सम्बन्धिनि काले जायमानत्वेन संवत्सरद्वारा संवत्सररूप-प्रजापतिशरीरसारूप्यात् प्रजापतिवर्णात्मकत्वम्। संवत्सरे त्रिर्जाय-मानादेवेतरपशोरप्युत्कर्षात् अजा 'परमः पशुः', तेन क्रीयसे। हे सोम! अतोऽहं तवानुग्रहात् 'सहस्रपोषं' पुत्रपौत्रादिरूपेण बहुविधपुष्टिं प्राप्नुवानीति ॥

त मिमं मन्त्रं विभज्य व्याचष्टे— "तपसस्तनूरसीति। मन्त्र-चतुर्थभागस्याशीःपरता माह— "आशिष मेवैतदिति। आशासन-प्रकार मेव दर्शयति— "भूमा वै सहस्र मिति ॥ ८ ॥

वाम-दक्षिण-बाहु क्रमेण अजाप्रदान-सोमदाने च निर्दिशति— "स वा अनेनेति। "अनेन राजान मादत्त इति। यद्यप्यत्र विशेषो न श्रूयते, तथापि सूत्रकारेण विशेषितम्— "सव्येनाजां प्रयच्छन्,

---

१— का० श्रौ० सू० ७. ८. १८।

२— वा० सं० ४. २६. ४। ३— का० श्रौ० सू० ७. ८. १९।

४— ऐ० ब्रा० १. १. २, ५; ५, १ इत्यादिषु द्रष्टव्यम्।

'मित्रो न'—इति दक्षिणेन सोम मादत्ते"—इति[1]। अजाप्रदानेन सोमादानं तन्निर्वचनद्वारेण प्रशंसति— "आजा ह वा इति। यस्मात् 'एतया' अजया 'एनम्' सोमम् 'अन्ततः' 'आजत्' आभिमुख्येनागच्छति। आजनसाधनत्वात् 'आजा' वस्तुतः; 'तां' परोक्षेण 'अजेत्याचक्षते' ॥ ८ ॥

"अथ राजान मादत्ते मित्रो न एहीति[2]। हे सोम! त्वं 'सुमित्रधः' शोभनयजमानधारकः, त्वं 'मित्रः' मित्रभूतः, प्रियभूतः सन् आगच्छेत्यर्थः। अस्मिन् मन्त्रे मित्रशब्दार्थ माह— "शिवो नः शान्त इति। शिवशब्दस्य व्याख्यानं 'शान्तः'—इति[3]। "तं यजमानस्येति। 'दक्षिणे' 'ऊरौ' ऊरुप्रदेशे तत्राच्छादकं 'वासः' 'प्रत्युह्य' प्रसार्य, तत्र सोमं निदध्यात् ॥

निधाने मन्त्रं विधाय प्रशंसति— "इन्द्रस्योरु मिति[4]। 'अत्र' अस्मिन् सोमक्रयकर्मणि यस्मात् 'यजमानः' एव 'इन्द्रो भवति' स्वनन्यत्वात्, 'तस्मात्' "इन्द्रस्योरु मिति मन्त्रं ब्रूते। द्वितीयभागतात्पर्य माह— "उशन्नुशन्त मितीति। "वश कान्तौ"[5]। कामयमानस्त्वं कामयमान मूरु माविशेति मन्त्रभागस्यार्थः। यः कामनाविषयः, स प्रियो भवतीति प्रसिद्धम्, अतः 'उशन्नुशन्तम्'—इत्यनेन 'प्रियः प्रियम्'—'इति' 'आह' मन्त्रः। एवं

१— का० श्रौ० सू० ७. ८. २०। २— वा सं० ४. २७. १।

३— "आदायागते (अध्वर्यौ) उत्तिष्ठति वा (यजमानः)"—इतिचेह विहितं कात्यायनेन (श्रौ० सू० ७. ८. २१.)।

४— वा० सं० ४. २७. १। ५— अदा० प० ७० धा०।

"स्योनः स्योन मिति। स्योन मिति सुखनाम[1]; सुखस्य शिवात्मकत्वात् 'शिवः शिवम्' इति व्याख्यातम् ॥ १० ॥

"अथ सोमक्रयणाननुदिशतीति[2]। हे स्वानभ्राजादयः! 'वः' युष्माकम् 'एते' 'सोमक्रयणाः'। यतः तैर्गवादिभिः सोमः क्रीयते, अतः 'तान्' क्रयसाधनपदार्थान् 'रक्षध्वम्'। रक्षःसम्बन्धिनः तान् 'मा दभन्' मा हिंसिष्टाः॥

अनुदेशनं प्रशंसति— "धिष्ण्यानां वा एते भाजनेनेति भाजयतीति भाजनं स्थानम्, तेन तत्स्थानेनोपाधिना 'एते स्वानादयो 'धिष्ण्यानां' सम्बन्धिनः खलु। कथं तेषां धिष्ण्यसम्बन्ध इति तत्राह— "एतानि वै धिष्ण्यानां नामानीति। स्वानादयो धिष्ण्यानां नामान्येव[3], परं न तदतिरिक्ताः। अथ वा अनुदेशनार्थं 'एते' गवादिपदार्थाः 'धिष्ण्यानाम्' एव, न तु स्वानादयः सोमरक्षकाः; अतस्तेषा मेव 'एते', न 'धिष्ण्यानाम्' इति तत्राह— "एतानि वा इति। तथा चोत्तरत्र वक्ष्यति— "त मेते गन्धर्वाः

१— निघ० ३. ६. १५। २— का० श्रौ० सू० ७. ८. २३।

३— अग्नीनां माश्रयभूता मृदा निर्मिताः सप्त स्वल्पवेदिका धिष्ण्यान्युच्यन्ते। तानि चैवं कात्यायनेन विहितानि— "आग्नीध्रीयं पूर्वम्, सिकतास्वोपरि रौद्रेणेति (वा० सं० ५. ३२.) सर्वत्र, षट् सदसि, प्रत्यङ्मुखो द्वार मपरेण होतुः, दक्षिणपूर्वेणौदुम्बरीं मैत्रावरुणस्य, होतृधिष्ण्यात् मुत्तरेण चतुरः समान्तरान् ब्राह्मणाच्छंसिपोतृनेष्ट्रच्छावाकानाम्"—इति ८. ६. १६–२१। धिष्ण्यनिर्वचनादिकं तु निरु० ८. १. ४ द्रष्टव्यम्।

सोमरक्षा जुगुपुरिमे धिष्ण्याः"—इति[1]। 'तान्येव' इत्थ क्रयद्रव्याणि 'एतत्' एतेन 'एते वः सोमक्रयणाः'—इति पाठेन 'एभ्यः' धिष्ण्य-भूतेभ्यः स्थानादिभ्यः 'अन्वदिक्षत्' अनुदिष्टवान् भवति। दिशतेः[2] "शल इगुपधाद्"—इति[3] क्सः। अत्र सूत्रम्— "स्थानभाजेति जपति"—इति[4] ॥ ११ ॥

"अथाचापोर्णुत इति[5]। "उल्बेनेव जरायुणेवेति। इतस्य शिरःप्रावरणस्यापनयनं विधाय प्रशंसति। उभयत्रेवशब्दो वाक्यालङ्कारार्थः। 'उल्बं' गर्भस्यान्तर मावरणम्, 'जरायु' बाह्य मावरणम्। तथाच प्रागाम्नातम्— "अन्तरं वा उल्बं जरायुणो भवति"—इति[6]। स्पष्ट मन्यत्। 'तं' गर्भभूतं यजमानम् 'अत्र' अस्मिन् सोमविक्रयसमनन्तरकाले 'अजीजनत' प्रादुरभावयत् अध्वर्युः। उत्पन्नस्यावरणयोगात् अपवरणं युक्त मित्यर्थः। पूर्वं सति प्रावरणे पश्चादपवरणं युज्यते। तदेव कुत इत्यत आह— "एष वा अत्र गर्भ इत्यादिना ॥ १२ ॥

"अथ वाचयतीति[7]। अध्वर्युः "परि माग्ने दुश्चरितात्"—इति अमुं मन्त्रं यजमानं वाचयेत्। अय मर्थः। 'मा' मां दुश्चरितात् सकाशात् 'परिबाधस्व' त्रायस्वेत्यर्थः। 'मा' मां 'सुचरिते' सदाचारे 'आभज' आभाजय। अथ वा सुचरिते वर्त्तमानं माम्

१—इहैव काण्डे ६प्र० २ब्रा० ८कण्डी द्रष्टव्या।
२— तु० उभ० ३ धा०।		३— पा० सू० ३. १. ४५।
४— का० श्रौ० सू० ७. ८. २३।	५— का० श्रौ० सू० ७. ८. २४।
६— ३. १. ११ (६० पृ०) द्रष्टव्यम्।	७— का० श्रौ० सू० ७. ६. १।

'आभज' अनुगृहाण[1]। मन्त्रतात्पर्य माह— "आसीनं वा एन मिति। 'एनं' यजमानम्, 'एषः' सोमो राजा। श्रेष्ठस्यागमनात् प्रागेवोत्थानेन भवितव्यम्, अत्र तद्वैपरीत्यान्मिथ्याकरणम्; तच्च 'व्रतं' कर्म 'प्रमीणाति' प्रहिनस्ति; तदनेन मन्त्रवाचनेन समाधीयत इति ॥ १३ ॥

"अथ राजान मादायेति[2]। उत्थानमन्त्रस्यार्थः[3]। 'आयुषा स्वायुषा' च सह तत्साधनेन वा आयुष्करणेन सोमेन सह 'उदस्थाम्'। 'आयुषा' निमित्तेनेति वा। 'अमृतान्' अवयवापेक्षया बहुवचनम्। सोमांशून् 'अनु'-सृत्य 'उदस्थाम्'। अमृतशब्दस्य तात्पर्य माह— "अमृतं वा एषोऽनूत्तिष्ठति यः सोमं क्रीत मिति ॥ १४ ॥

"अथ राजान मादायारोहण मभिप्रैतीति[4]। आरोहन्त्यत्रेति 'आरोहणं' शकटम्। अभिगमनमन्त्रस्याय मर्थः। वयं 'पन्थां' पन्थानं 'प्रत्यपद्महि' प्रतिपद्येमहि। कीदृशम्? 'स्वस्तिगां' शोभनगमनम्, 'अनेहसम्' अपापम्, 'येन' पथा गच्छन् पुरुषो 'विश्वाः' 'द्विषः' द्वेष्टॄन् 'परिवृणक्ति' परिवर्जयति, 'वसु' धनं च 'विन्दते' लभते, तं प्रतिपद्येमहीति[5] ॥ १५ ॥

१— वा० सं० ४. २८. १। २— का० श्रौ० सू० ७. ६. ३।

३— स चैष मन्त्रः वा० सं० ४. २८. २।

४— "उत्थान मनःप्रतिगमनं च गृहीतसोम एव यजमानः करोति"- इति "उत्तरे च (७. ६. २)"-इति सूत्रव्याख्याने या० दे०।

५— स चैष मन्त्रः वा० सं० ४. २६. १।

अमुं मन्त्र माख्यायिकया प्रशंसति— "देवा ह वा इति । पुरा किल 'देवाः' देवत्वप्राप्तये 'यज्ञं तन्वानाः' असुराद्यासङ्गेन भीताः, तत्परिहारोपायत्वेन क्षेमप्रापकम् 'एतत्' 'यजुः' इमं मन्त्रं दृष्ट्वा, प्रयुज्य, 'नाष्ट्रा रक्षांसि' नाशकारिणो राक्षसान् घातयित्वा, एतन्मन्त्रसम्बन्धिनि भयरहिते, नाशरहिते, वातरहिते, स्थाने अविनाशलक्षणं क्षेमं प्राप्ताः । तस्मात् इदानीन्तनोऽपि तद्यजुः-प्रयोगेणोक्तलक्षणं क्षेमं प्राप्नोति । यस्मादस्य मन्त्रस्य सामर्थ्य मेवंविधम्, तस्माच्छकटसमीपं गच्छन् "प्रतिपन्थाम्"—इति[1] मन्त्रं ब्रूयादित्यर्थः । ब्राह्मणोक्तस्य कृत्स्नस्यार्थस्य मन्त्रे दर्शना-दित्यभिप्रायः ॥ १६ ॥

"तं वा इतीति । हरणप्रकारोऽभिनीयते— 'इति' अनेन प्रकारेण, शिरसा धृत्वेत्यर्थः । 'हरन्ति' प्रथमं क्रयात् प्राक् पर्वतात्, पश्चात्तु 'अनसा परिवहन्ति' ; अनेन सोमं 'महयन्ति' सत्कुर्वन्ति । यस्मात् पूर्व मेवं कृतम्, 'तस्मात्' इदानी मपि आवापसमये कृष्टक्षेत्रं प्रति 'बीजं शीर्ष्णा हरन्ति', पश्चात् फलितानां मानयनसमये 'अनसा' 'उदावहन्ति' उद्वानयन्ति । अत्र सूत्रम्— "शीर्ष्णि सोमं कृत्वा पाणि मन्त्रश्चाय प्रतिपन्था मित्यनोऽभ्येति, दक्षिणतस्तिष्ठच्छन्नं समक्षि धौतम्, प्रउगाच्चोद्धृते फलके, कृष्णाजिन मस्मिन्नास्तृणात्यदित्यास्त्वगिति[2], तस्मिन्त्सोमं निदधात्यदित्यै सद इति[3]"—इति[4] ॥ १७ ॥

१— वा० सं० ४. २९. १ । २— वा० सं० ४. ३०. १ ।

३— वा० सं० ४. ३०. २ । ४— का० श्रौ० सू० ७. ९. ४-७ ।

उदकुम्भसमीपे क्रयं प्रशंसति— "अथ यदपा मिति। स्पष्टोऽर्थः। हिरण्यादि दशक्रयद्रव्यं क्रमेणानूद्य प्रशंसति— "अथ यद्धिरण्यं भवतीत्यादिना। क्रयाय 'हिरण्यं भवति' इति 'यत्', 'एतत्' एतेन सोमं 'सशुक्रं' शुक्रेण दीप्त्या सहितं सन्तं क्रीतवान् भवति; हिरण्यस्य तेजोरूपत्वात्। वाससः आच्छादनसाधनत्वात् तेन क्रये सति सोमं 'सत्वचसं' क्रीतवान् भवति। ब्रह्मणस्तपसा सम्भूतत्वात् 'अजया' क्रये सति तपसा सहितः क्रयो भवति। धेन्वा माशिरस्य क्षीरादेः सम्भवात्, तया क्रये सति सोमः साशिरो भवति। 'अथ यन्मिथुनौ भवतः'—इति स्पष्टम्। क्रयणद्रव्यगतां दशसङ्ख्या मनूद्य प्रशंसति— "तं वै दशभिरेव क्रीणीयात्, नादशभिः"—इति। स्पष्टोऽर्थः[१] ॥ १८ ॥ ४ [३. २.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे तृतीयाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

॥ इति तृतीयकाण्डे द्वितीयः प्रपाठकः समाप्तः ॥

१— अत्र "हिरण्यं सहसाच्छिद्य एषतां वरत्राकाण्डेनाघ्नन्ति वा"—इत्याह कात्यायनः (७. ८. २७.)। "प्रदक्षिणं सोमक्रयणी मावृत्यान्यया गवा निष्क्रीय यजमानस्य गोष्ठेऽपिसृजति, यदि सोमविक्रयी प्रतिविवदेत एषतैनं वरत्राकाण्डेनावच्छाय नाशयेयुः, लकुटैर्घ्नन्तीत्येके, नित्यवदेके वधं समामनन्ति"—इत्याह आपस्तम्बः (१०. २७. ५–८.)। "सोमविक्रयिणे किञ्चिद् दद्यात्"—इत्येवास्ति मानवे सूत्रे।

अथ

तृतीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम्,

अपि वा

तृतीयाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ।

॥ हरिः ॐ ॥

नीडे कृष्णाजिन मास्तृणाति। अदित्यास्त्वगसीति सोऽसावेव बन्धुरथैन मासादयत्यदित्यै सद आसीदे-तीयं वै पृथिव्यदितिः सेयं प्रतिष्ठा तदस्या मेवैन मेतत् प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठापयति तस्मादाहादित्यै सद आसीदेति* ॥ १ ॥

अथैव† मभिपद्य वाचयति। अस्तभ्नाद् द्यां वृषभो ऽन्तरिक्ष मिति देवा ह वै यज्ञं तन्वानास्ते ऽसुर-रक्षसेभ्य आसङ्गाद् बिभयाञ्चक्रुस्त एन मेतज्ञ्या-

---

* 'आसीदेति'-इति ग, घ।

† 'अथैनं'-इति सायणसम्मतः पाठः।

याꣳस मेव व्यधाश्चकुर्य्यदाहास्तभ्नाद् द्यां वृषभो ऽन्तरिक्ष मिति* ॥ २ ॥

अमिमीत व्वरिमाणं पृथिव्या इति। तदेनेनेमाँ-ल्लोका†नास्पृणोति तस्य हि न हन्तास्ति न बधो येनेमे लोका आस्पृतास्तस्मादाहामिमीत व्वरिमाणं पृथिव्या इति‡ ॥ ३ ॥

आसीदद्विश्वा भुवनानि सम्राडितिऽ। तदेनेनेदꣳ सर्व्वं मास्पृणोति तस्य हि न हन्तास्ति न बधो येनेदꣳ सर्व्वं मास्पृतं तस्मादाहासीदद्विश्वा भुवनानि सम्राडिति‖ ॥ ४ ॥

व्विश्वेत्तानि व्वरुणस्य व्रतानीति। तदस्मा ऽइदꣳ सर्वं मनुवर्त्मं करोति यदिदं किञ्च न कश्चन प्रत्यद्या-मिनं तस्मादाह विश्वेत्तानि व्वरुणस्य व्रतानीति¶ ॥ ५ ॥

अथ सोमपर्य्याणहनेन पर्य्याणह्यति। नेदेनं नाष्ट्रा रक्षाꣳसि प्रमृशानिति गर्भो वा ऽएष भवति तिर इव

---

* 'मिति'–इति ग, घ।
† 'नेमांल्लोका'–इति ग, घ।
‡ 'इति'–इति ग, घ।
§ 'संम्राडिति'–इति क।
‖ 'संम्राडिति'–इति क, 'सम्राडिति'–इति ग, घ।
¶ 'व्रतानीति'–इति ग, घ।

वै गर्भास्तिर इवैतद्युत्पर्य्याणद्धं* तिर इव वै देवा मनुष्येभ्यस्तिर इवैतद्युत्पर्य्याणद्धं तस्माद्वै पर्य्याणह्यति ॥ ६ ॥

स पर्य्याणह्यति। वनेषु व्यन्तरिक्षं ततानेति वनेषु हीदमन्तरिक्षं विततं वृक्षाग्रेषु वाज मर्वत्सु पय उस्रियास्विति वीर्य्यं वै वाजाः पुमाᳬसोऽर्वन्तः पुᳬस्वेवैतद्वीर्य्यं दधाति पय उस्रियास्विति पयो हीदमुस्रियासु हितᳬ हृत्सु क्रतुं वरुणो विक्ष्वग्निमिति हृत्सु ह्ययं क्रतुर्म्मनोजवः प्रविष्टो विक्ष्वग्निमिति विक्षु ह्ययं प्रजास्वग्निर्द्दिवि सूर्य्य मदधात्सोम मद्राविति दिवि ह्यसौ सूर्यो हितः सोम मद्राविति गिरिषु हि सोमस्तस्मादाह दिवि सूर्य्य मदधात् सोम मद्राविति† ॥ ७ ॥

अथ यदि द्वे कृष्णाजिने भवतः। तयोरन्यतरत् प्रत्यानह्यति प्रतीनाहभाजन‡ यद्यु एकं भवति कृष्णाजिनग्रीवा एवावकृत्य प्रत्यानह्यति प्रतीनाहभाजनᳬ§ सूर्य्यस्य चक्षुरारोहाग्नेरक्ष्णः कनीनकम्। यत्रैतशेभिरीयसे भ्राजमानो विपश्चितेति सूर्य्य मेवैतत् पुरस्तात् करोति सूर्य्यः पुरस्तान्नाष्ट्रा रक्षाᳬस्यपघ्नन्नेत्यथाभयेनानाष्ट्रेण परिवहन्ति ॥ ८ ॥

---

* 'इवैतत्पर्य्याणद्धं'–इति ग। † 'मद्राविति'–इति ग, घ।

‡, § 'प्रतिनाहभाजन'–इति सायणसम्मत इति डा० वेबरः।

उद्वते प्रउगये फलके भवतः। तदन्तरेण तिष्ठन्त्सुब्रह्मण्यः* प्राजति श्रेयान्वा ऽएषोऽभ्यारोढाद्भवति को ह्येत मर्हत्यभ्यारोढुं तस्मादन्तरेण तिष्ठन् प्राजति ॥ ९ ॥

पलाशशाखया प्राजति। यत्र वै गायत्री सोममच्छापतत् तदस्या ऽआहरन्त्या ऽअपादस्ताभ्यायत्य पर्णं प्रचिच्छेद गायत्र्यै वा सोमस्य वा राज्ञस्तत्पतित्वा पर्णो ऽभवत्तस्मात्पर्णो नाम तद्यदेवात्र सोमस्य न्यक्तं तदिहाप्यसदिति तस्मात् पलाशशाखया प्राजति ॥ १० ॥

अथानड्वाहावाजन्ति। तौ यदि कृष्णौ स्याताम्यतरो वा कृष्णस्तत्र विद्याद्वर्षिष्यत्यैषमः पर्ज्जन्यो वृष्टिमान् भविष्यतीत्येतदु विज्ञानम् ॥ ११ ॥

अथ युनक्ति। उस्रावेतं धूर्षाहावित्युस्रौ हि भवतो धूर्षाहाविति धूर्व्वाहौ हि भवतो युज्येथा मनस्र ऽइति युज्येते ह्यनस्र ऽइत्यनार्त्ताविति तदवीरहणावित्युपापघ्नताविति तद् ब्रह्मचोदनाविति ब्रह्मचोदनौ हि भवतः स्वस्ति यजमानस्य गृहान् गच्छत मिति यथैनावन्तरा नाष्ट्रा रक्षांꣳसि न हिꣳस्युरेव मेतदाह ॥ १२ ॥

---

* 'ब्रह्मण्या'-इति क, डा०-वेबरेणान्यत्र दृष्टश्च; श्रूयते चोत्तरत्र (४. ३. ४. २२.) 'सुब्रह्मण्यायै'-इति।

अथ पश्चात्परिक्रम्य। अपालम्ब* मभिपद्याह सोमाय क्रीतायानुब्रूहीति† सोमाय पर्य्यूह्यमाणायेति वातो यतरथा कामयेत ॥ १३ ॥

अथ वाचयति। भद्रो मेऽसि प्रच्यवस्व भुवस्पत ऽइति भद्रो ह्यस्यैष भवति तस्मान्नान्य माद्रियतेऽप्यस्य राजानः सभागा आगच्छन्ति पूर्वो राज्ञो ऽभिवदति भद्रो हि भवति तस्मादाह भद्रो मेऽसीति प्रच्यवस्व भुवस्पत ऽइति भुवनानाꣳ ह्येष पतिर्व्विश्वान्यभि-धामानीत्यङ्गानि वै व्विश्वानि धामान्यङ्गान्येवैतदभ्याह मा त्वा परिपरिणो विदन्मा त्वा परिपन्थिनो विदन्मा त्वा वृका अघायवो विदन्निति यथैन मन्तरा नाष्ट्रा रक्षाꣳसि न विन्देयुरेव मेतदाह ॥ १४ ॥

श्येनो भूत्वा परापतेति। व्वय ऽएवैन मेतद् भूतं प्रपातयति‡ यद्वा ऽउग्रं तन्नाष्ट्रा रक्षाꣳसि नान्ववयन्त्ये-तद्वै व्वयसा मोजिष्ठं बलिष्ठं यच्छ्येनस्त मेवैतद् भूतं प्रपातयति यदाह श्येनो भूत्वा परापतेति ॥ १५ ॥

---

* 'अपालवु'–इति पाठोऽपि डा०-वेबरेण दृष्टः।

† 'क्रतायानुब्रूहीति'–इति ग।

‡ 'प्रपादयति'–इति, 'प्रपायतयति'–इति च दृष्टौ डा०-वेबरेण।

अथ शरीर मेवान्ववहन्ति। यजमानस्य गृहान् गच्छ तन्नौ सꣳस्कृत* मिति नात्र तिरोहित मिवास्ति॥ १६॥

अथ सुब्रह्मण्या माह्वयति। यथा येभ्यः पक्ष्यन्त्स्यात् तान् ब्रूयादित्यहे वः पक्तास्मीत्येव मेवैतद् देवेभ्यो यज्ञं निवेदयति सुब्रह्मण्यो३ꣳ सुब्रह्मण्यो३ मिति ब्रह्म हि देवान् प्रच्यावयति त्रिष्कृत्व आह त्रिवृद्धि यज्ञः† ॥ १७॥

इन्द्रागच्छेति। इन्द्रो वै यज्ञस्य देवता तस्मादाहेन्द्रागच्छेति हरिव आगच्छ मेधातिथेर्म्मेष वृषणश्वस्य मेने। गौरावस्कन्दिन्नहल्यायै जारेति तद्यान्येवास्य चरणानि तैरेवैन मेतत्प्रमुमोदयिषति ॥ १८ ॥

कौशिक ब्राह्मण गौतम ब्रुवाणेति। शश्वद्धैतदारुणिनाधुनोपज्ञातं‡ यद्गौतम ब्रुवाणेति स यदि कामयेत ब्रूयादेतद्यद्यु कामयेतापि नाद्रियेतेत्यहे§ सुत्या मिति यावदहे सुत्या भवति ॥ १९ ॥

देवा ब्रह्माण आगच्छतेति। तद्देवांश्च ब्राह्मणांश्चाहैतैर्ह्युभयैरर्थो भवति यद्देवैश्च ब्राह्मणैश्च‖ ॥ २० ॥

---

* 'संस्कृत'–इति क, डा०-वेबरेणान्यत्र दृष्टश्च।

† 'यज्ञः'–इति ग, घ।

‡ '०णोपज्ञातं'–इति ग, घ।

§ '०त्यहे'–इति क।

‖ 'ब्राह्मणैश्च'–इति ग, घ।

अथ प्रतिप्रस्थाता*। अग्रेण शालां मग्नीषोमीयेण पशुना प्रत्युपतिष्ठते ऽग्नीषोमौ वा ऽएतं मन्तर्ज्जम्भ ऽआदधाते यो दीक्षत ऽआग्नावैष्णवꣳ ह्यदो दीक्षणीयꣳ हविर्भवति यो वै व्विष्णुः सोमः स हविर्वा ऽएष देवानां† भवति यो दीक्षते तदेन मन्तर्ज्जम्भ ऽआदधाते तत्पशुनात्मानं निष्क्रीणीते ॥ २१ ॥

तद्धैके। आहवनीयादुल्मुक माहरन्त्ययं मग्निरयꣳ सोमस्ताभ्याꣳ सह सङ्गां निष्क्रेष्यामह ऽइति व्वदन्तस्तदु तथा न कुर्याद्यच वा ऽएतौ क्व च तत् सहैव‡ ॥ २२ ॥

स वै द्विरूपो भवति। द्विदेवत्यो हि भवति देवतयोरसमदे कृष्णसारङ्गः§ स्यादित्याहुरेतद्ध्येनयो रूपतम मिवेति यदि कृष्णसारङ्गं न विन्देद्यो ऽअपि लोहितसारङ्गः‖ स्यात् ॥ २३ ॥

तस्मिन् वाचयति। नमो मित्रस्य व्वरुणस्य चक्षसे महो देवाय तदृतꣳ सपर्य्यत। दूरेदृशे देवजाताय केतवे दिवस्पुत्राय सूर्याय शꣳसतेति नम एवास्मा ऽएतत् करोति मित्रधेय मेवैनेनैतत्कुरुते ॥ २४ ॥

---

* 'प्रतिप्रस्थाता'—इति ग, घ।　　† नास्त्येतत् पदं ग-घ-पुस्तकयोः।

‡ 'सहैव'—इति ग, घ।　　§ 'कृष्णसारङ्ग'—इति ख, ग, घ।

‖ 'लोहितसारङ्ग'—इति ख, ग, घ।

अथाध्वर्युरारोहणं विमुञ्चति। वरुणस्योत्तम्भन मसीत्युपस्तम्भनेनोपस्तभ्नाति वरुणस्य स्कम्भसर्ज्जनी स्थ इति शम्ये ऽउद्वहति स यदाह वरुणस्य स्कम्भसर्ज्जनी स्थ इति वरुण्यो ह्येष एतर्हि भवति यत् सोमः क्रीतः* ॥ २५ ॥

अथ चत्वारो राजासन्दी मादते। द्वौ वा ऽअस्मै मानुषाय राज्ञ ऽआददाते ऽअथैतां चत्वारो योऽस्य सर्व्वस्मात्सर्व्वस्येष्टे ॥ २६ ॥

औदुम्बरी भवति। अन्नं वा ऽऊर्गुदुम्बर ऽऊर्ज्जोऽन्नाद्यस्यावरुद्ध्यै तस्मादौदुम्बरी भवति ॥ २७ ॥

नाभिदघ्ना भवति। अत्र वा ऽअन्नं प्रतितिष्ठत्यन्नः सोमस्तस्मान्नाभिदघ्ना भवत्यतो ऽएव रेतस आशयो रेतः सोमस्तस्मादघदघ्ना भवति ॥ २८ ॥

ता मभिमृशति। वरुणस्य ऽऋतसदन्यसीत्यथ कृष्णाजिन मास्तृणाति वरुणस्य ऽऋतसदन मसीत्यथैनं मासादयति वरुणस्य ऽऋतसदन मासीदेति स यदाह वरुणस्य ऽऋतसदन मासीदेति वरुण्यो ह्येष एतर्हि भवति ॥ २९ ॥

---

* 'क्रीतः'–इति ग, घ।

अथैनꣳ शालां प्रपादयति । स प्रपादयन् वाचयति या ते धामानि हविषा यजन्ति ता ते विश्वा परिभूरस्तु यज्ञम् । गयस्फानः प्रतरणः सुवीरोऽवीरहा प्रचरा सोम दुर्य्यानिति गृहा वै दुर्य्या गृहान्नः शिवः शान्तोऽपापकृत् प्रचरेत्येवैतदाह ॥ ३० ॥

अथ हैके । उदपात्रमुपनिनयन्ति यथा राज्ञ आगतायोदकमाहरेदेवमेतदिति वदन्तस्तदु तथा न कुर्यान् मानुषꣳ ह ते यज्ञे कुर्वन्ति व्यृद्धं वै तद्यज्ञस्य यन् मानुषं नेद् व्यृद्धं यज्ञे करवाणीति तस्मान्नोपनिनयेत् ॥ ३१ ॥ १ ॥

॥ इति तृतीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् [३. ४.] ॥

शकटमध्ये सोमस्थापनाय कृष्णाजिनास्तरणं समन्त्रकं विधत्ते— "नीडे कृष्णाजिन मिति[१] । "उद्धृते प्रउग्ये फलके भवतः"—इति वक्ष्यति[२] । तदुद्धृतप्रयुगफलकद्वयोपेतस्थानशो 'नीडे' । परितः प्रावृतः शकटमध्यदेशो नीडम्, अस्मिन्[३] 'कृष्णाजिनम्' प्रसारयेत् । हे कृष्णाजिन! त्वम् 'अदित्याः' भूम्याः त्वग्रूपम् 'असि'[४] ।

१— का० श्रौ० सू० ७. ९. ६ ।

२— नवमकण्डिकायाम् (१८४ पृ०)। कात्यायनोऽप्याहैव मेव (७. ८. ५.)।

३— 'तस्मिन्'—इति क । ४— वा० सं० ४. ३०. १ ।

यद्यत् भूम्या उपरि स्तृतम्, तत् सर्वं तस्यास्त्वक्स्थानीय मित्यर्थः। दर्शपूर्णमासगतं कृष्णाजिनास्तरणमन्त्रब्राह्मणम्[१] अतिदिशति– "सोऽसावेव बन्धुरिति। योऽसौ अवहननप्रस्तावगतः– "इयं वै पृथिव्यदितिस्तस्या ऽअस्यै त्वग् यदिद मस्या मधि किञ्च तस्मादाहा-दित्यास्त्वगसीति"—इत्युक्तो यो ब्राह्मणभागः[२], 'सः' एवास्य 'बन्धुः' समानार्थकः, ब्राह्मण मित्यर्थः। "अथैन मिति[३]। 'एनं' सोमम् 'आसादयति'– "अदित्यै सद इति[४]। अनेन मन्त्रेण 'अदित्यै' अदित्याः सम्बन्धि 'सदः' सदनं स्थानम्। पृथिव्याः सर्वास्पदत्वेन प्रतिष्ठात्वम्, 'तस्मात्' प्रतिष्ठात्मकत्वात्; इति भावनया कृष्णाजिने आसादितोऽपि सोमोऽदित्यां प्रतिष्ठापितो भवति यतः, अतोऽमुं मन्त्रं पठेत् ॥ १ ॥

"अथैन मिति। 'एनं' सोमम् 'अभिपद्य' आलभ्य 'वाचयति' अध्वर्युः। "अस्तभ्नाद् द्या मिति सोम मालभ्य वाचयति"— इति[५] सूत्रम्। मन्त्रस्याय मर्थः[६]। 'वृषभः' अपां वर्षिता सोमः। अथवा वृषभशब्दः श्रेष्ठवाची, सर्वदेवश्रेष्ठः सोमः। 'उपरि' 'द्यां' दिवम् 'अस्तभ्नात्' सर्वप्राणिरक्षणाय स्तम्भितवान्। तथा 'अन्तरिक्षम्' अस्तभ्नात्। किञ्च 'पृथिव्याः' 'वरिमाणं' परिमाणमहत्त्व मपि 'अमिमीत' इयती पृथिवीति मानं कृतवान्। स तादृशः 'सम्राट्'

१, २— प्रथमकाण्डे १. ४. ५ (७२ पृ०) द्रष्टव्यम्।

३— का० श्रौ० सू० ७. ९. ७। ४— वा० सं० ४. ३०. २।

५— का० श्रौ० सू० ७. ९. ८।

६— सोऽयं मन्त्रः वा० सं० ४. ३०. ३।

मध्यगाजमानः सोमो 'विश्वा' विश्वानि 'भुवनानि' भूतजातानि 'आसीदद्' अधिपतित्वेनाधिष्ठितवान्। 'तानि' इमानि 'विश्वा' विश्वानि सर्वाणि 'इत्' अपि 'व्रतानि' आयुरासमादिकर्माणि 'वरुणस्य' पापनिवारकस्य सोमदेवस्य सम्बन्धीनि, सर्वे देवादयो-ऽनुसरन्तीत्यर्थः ॥

अमुं मन्त्रं चतुर्द्धा विभज्य[1] व्याचष्टे— "देवा ह वै यज्ञ मित्यादिना। पुरा 'देवाः' 'एनम्' 'एव' सोमम् 'एतत्' एतस्मिन् प्रस्तुते कर्मणि 'वधात्' असुररक्षःकृतोद्वेगात्, तत्परिहाराय 'ज्यायसं' प्रशस्यतरं श्रेष्ठं 'चक्रुः'। 'यदाह' मन्त्रः— 'अस्तभ्नाद् द्यां वृषभोऽन्तरिक्ष मिति', 'स पूर्वम् एतद्ब्राह्मणोक्तप्रकारेण देवैः कृतत्वादाहेत्यर्थः ; तस्मिन् मन्त्रभागे श्रेष्ठवाचकवृषभशब्दस्य श्रवणात् ॥ २ ॥

"अमिमीतेति। 'तत्' तस्मात्, सोमेन पृथिव्या मितत्वात्, 'एनेन' बलप्रकाशकमन्त्रपाठेन, अथवा 'एनेन' पृथिवीमानकर्त्रा सोमेन 'इमान्' त्रीनपि 'लोकान्' 'आस्तृणोति' सर्वतो बलिनः कारयति। सोमस्य बलवत्त्व मर्थापत्त्या दृढयति— "तस्य त्रीति। हन्तुर्हननस्य च लोकत्रयान्तःपातित्वात् तस्य चैतदार्थपत्य मित्यर्थः। 'आस्तृताः' बलिनः कृताः। यस्मादेवं 'तस्मात्' 'अमिमीत वरि-माणं पृथिव्या इति' मन्त्रभागस्त मर्थम् 'आह'। अथवा 'तस्मात्' तं मन्त्रभागं ब्रूयादित्यर्थः ॥ ३ ॥

१— इदमादिचतुःकण्डिकास्विति बोध्यम्।

"आसीददिति। तृतीयपादस्यापि बलप्रकाशनरूपार्थत्वात् द्वितीयपादब्राह्मण मेवात्र पुनः पठितम्; "तद्देनेनेमांल्लोकान्"- इत्यस्य स्थाने "तद्देनेनेदꣳ सर्वम्"- इति विशेषः ॥ ४ ॥

"विश्वेत्तानीति। चतुर्थभागपाठस्य तात्पर्य माह- "तदस्मा इदं सर्व मनुवर्त्मन् करोतीति। 'इदं सर्वं' भूतजातम् 'अनुवर्त्म' तदधीनस्थितिकं कृतवान् भवति। प्रत्युद्यामः प्रतिकूलोद्योगः, तत्कर्त्तारं 'प्रत्युद्यामिनं' 'न करोति' इति सम्बन्धः ॥ ५ ॥

"अथ सोमपर्याणहनेनेति। शकटेन सार्द्धं सोमस्य वेष्टन-साधनं वासः 'पर्याणहनम्'। पर्याणहनप्रयोजनकथनम्- "नेदेनं नाष्ट्रा रक्षांसीति। 'नेत्'-इति परिभये। तथाच यास्कः- "नेत्येष इदित्येतेन सम्प्रयुज्यते परिभये"-इति[१]। यदि पर्याणहनं न कुर्यात्, तदा 'नाष्ट्रा' नाशकराणि रक्षांसि 'एनं' 'प्रमृशान्' प्रमृशेयुः, एतत्तु भयकरम्। तस्मात् तत्परिहाराय पर्याणहन मित्यर्थः। पर्याणहनं प्रकारान्तरेण प्रशंसति- "गर्भो वा एष भवतीति। 'तिर इव वै गर्भाः' अन्तर्हिता वर्त्तन्त इत्यर्थः। यस्माद् गर्भाणां तिरोधान मपेक्षितम्, यस्माच्च मनुष्येभ्यः सकाशात् देवस्य सोमस्य, तस्मात् पर्याणहनं युक्त मित्यर्थः ॥ ६ ॥

तत्र मन्त्रं विधाय प्रशंसति- "स पर्याणह्यति[२] वनेषु व्यन्तरिक्ष मिति[३]। 'वनेषु' वृक्षसमूहेषु 'अन्तरिक्षं' 'विततान' सोमो विस्तारितवान्। तद् यद् 'वाजं' वेगं बलं वा 'अर्वत्सु' अश्ववत्सु

१— निरु० १. ३. ६। २— का० श्रौ० सू० ७. ९. ६।

३— वा० सं० ४. ३१. १।

पुरुषेषु योग्यम्। 'व्यदधात्'—इति सर्वत्र सम्बध्यते। 'उस्रिया'—इति गोनाम[1]। तासु 'पयः'। 'हृत्सु'—इति प्राणिबहुत्वापेक्षया बहुवचनम्। तत्र 'हृत्सु' 'क्रतुं' सङ्कल्पम्। 'विक्षु' प्रजासु 'अग्निम्' भुक्तस्यान्नपानस्य पाकसाधन मग्निम्। 'दिवि सूर्यम्'। 'अद्रौ' जातावेकवचनम्[2]; पर्वतेषु 'सोमम्'। 'वरुणः' पापनिवारकः, सोमो देवः 'अदधात्' स्थापितवानिति मन्त्रार्थः॥

'वन'-शब्दस्यार्थान्तरभ्रमं व्युदस्यन् वनेष्वन्तरिक्षविस्तरणं लोकसिद्ध मित्याह— "वनेषु ह्योदं वितत मन्तरिक्षं वृक्षाग्रेष्विति। यद्यपि सर्वत्रान्तरिक्षं विततम्, तथापि पामरदृष्ट्या सान्द्रवृक्षाग्रेषु पटास्तरणवत् प्रतिभासादेव मुक्तम्। अर्वत्सु पुंस्त्वसम्भवात् वाजस्य वीर्यत्वात् 'एतत्' एतेन "वाज मर्वत्सु"—इतिपाठेन पुंस्त्वेव वीर्यं स्थापितवान् भवति। उस्रियाहृदादिषु पयःक्रत्वादिस्थितेर्लोकप्रसिद्धिः 'पयो ह्योदम्'—'हृत्सु ह्ययं क्रतुः'—इत्यादि 'हि'-कारेण द्योत्यते॥ ७॥

"अथ यदि द्वे इति। दीक्षायां 'यदि' 'द्वे' कृष्णाजिने' स्वीकृते, 'तयोः' एकं 'कृष्णाजिनं' 'प्रतिनाहभाजनम्' भवति। नद्धस्य पुरोदेशप्रसारितो ध्वजः प्रतिनाहः[3]; तद्भाजनम्, तत्स्थानीयं भवतीत्यर्थः। द्वितीयालाभे उपाय माह— "यद्यु एकं भवति, कृष्णाजिनग्रीवा एवावकृत्येति॥

१— निघ० २. ११. ३। २— पा० सू० १. २. ५८।

३— 'युगसमीपे उच्छ्रिते दण्डे अवलगयति ध्वजस्थानीयम्। अन्यानमो वाससा वेष्टन मिति केचित्'—इति या० दे०।

प्रतिनाहमन्त्रः—"सूर्यस्य चक्षुरिति[१]। तथाच सूत्रम्— "कृष्णाजिनं पुरस्तादासजति सूर्यस्य चक्षुरित्यासनयोरन्यतरत्, एकच्छेद् ग्रीवा अवहृत्य"—इति[२]। मन्त्रस्याय मर्थः। हे कृष्णाजिन! त्वं 'सूर्यस्य' 'चक्षुः' चक्षुःस्थानीयम्, प्रकाशनस्थान मित्यर्थः। उपरि हि सूर्यः प्रकाशते, अतस्त्व मनसि ऊर्द्धं दिश मारोहेत्यर्थः। तथा 'अग्नेः' देवस्य सम्बन्धि 'कनीनकम्'; अक्षिमध्यगतः कृष्णप्रदेशः कनीनिका, ताम् 'आरोह'। 'अग्नेरक्ष्णः' कनीनिकास्थान मन्तरिक्षम्; नीलं नभ इति प्रसिद्धेः। अनस उपर्यारोहे सति एतदुभयारोहणं सम्पद्यते। 'यत्र' यस्मिन्नारोहे सति 'एतशेभिः' अश्वैः 'ईयसे' गच्छसि 'विपश्चिता' मेधाविना सोमेन सह 'भ्राजमानः' दीप्यमानः॥

एतन्मन्त्रपाठं प्रशंसति— "सूर्य मेवैतत् पुरस्तादिति। मन्त्रे 'सूर्यस्य चक्षुः'—इत्यभिधानेन 'सूर्य मेव' सोमस्य 'पुरस्तात्' कृतवान् भवति। ततश्च किं मित्याह— "सूर्यः पुरस्तान्नाष्ट्रेति। 'नाष्ट्रा' नाष्ट्राणि, यज्ञनाशकानि 'रक्षांसि' हिंसन् पुरोगच्छति, तस्मिन् सति 'अभयेन' नाशकरहितेन मार्गेण सोमं 'परिवहन्ति' ॥ ८ ॥

"उद्धते प्रउगे फलके भवत इति। 'प्रउगे फलके' प्रयुगसम्बन्धिफलके 'उद्धते' प्रयुगादप्युन्नते, चुबुकप्रमाणे[३] 'भवतः'। अतएव सूत्रकारः तस्मिन्नेव प्रदेशे फलकयोरौद्धत्यं सूत्रयामास—

१— वा० सं० ४. ३२. १। २— का० श्रौ० सू० ७. ९. ६, १०।

३— अन्तस्थ'व'मध्यपाठस्कपुस्तके। स्यात्तु 'चिबुकप्रमाणे'—इत्येव; "अधस्ताच्चिबुकम्"—इति ह्यमरः।

"प्रयुगाच्चोद्धृते फलके भवतः"— इति[1]। "तदन्तरेणेति। 'तत्' तयोः फलकयोः 'अन्तरेण' मध्ये 'सुब्रह्मण्यः' (भूयिष्ठ एव सन्[2]) 'प्राजति' प्रेरयति अनड्वाहौ[3]। अधःस्थितिं प्रशंसति— "श्रेयान्वेति। करितुरगाद्यारूढस्य प्रशस्तत्वं लोकसिद्धम्, अतस्तदभ्यारोहात् सोमः 'श्रेयान् भवति'; अतस्तदधिष्ठितं शकटम् 'आरोढुं कः अर्हति'? न कोऽपीति ॥ ९ ॥

"पलाशशाखया प्राजतीति। भूयिष्ठास्वेव प्राजनयोग्यासु सतीष्वप्यन्यशाखासु पलाशशाखायाः कोऽतिशय इति जिज्ञासायां तस्याः सोमस्य सम्बन्धं दर्शयति— "यत्र वै गायत्रीति। व्याख्यात मिदम्[4]। 'यदेव' 'सोमस्य' अङ्गं 'न्यक्तम्' अवाक् निपतित मासीत्, 'तत्' अङ्गम् 'इहापि' अस्मिन् सोमे एव 'असद्' भवेदिति पलाशशाखया[5] प्राजनस्याभिप्रायः ॥ १० ॥

अनडुहोर्वर्णविशेष मभिधातुं पुनरनुवदति— "अथानड्वाहा-विति। 'प्राजति' युगवहनाय प्रेरयति। उभयोरन्यतरस्य वा यदि कृष्णत्वं लभ्येत, 'तत्र' पर्जन्यवर्णसाम्यात् अनडुत्कृष्णत्वेन निमित्तेन

१— का० श्रौ० सू० ७. ९. ५। तत्रापि 'प्रउगात्'—इति स्वरमध्यपाठ एव, न त्वन्तस्थमध्यः 'प्रयुगात्'—इति।

२— क-पुस्तकमात्रे एषोऽधिकः पाठः।

३— का० श्रौ० सू० ७. ९. १४।

४— पुरस्तात् १. ७. १. १ (१ भा० ४९० पृ०) द्रष्टव्यम्।

५— प्रतोदस्थानीययेति भावः। 'अनड्वाहौ बलीवर्दौ'—इति या० दे०।

'ऐषमः' अस्मिन् संवत्सरे 'पर्जन्यः' बहुवृष्टिप्रदो भवति। '—इति एतत् उ विज्ञानम्' वृष्टेः परिज्ञानम्, तदुपाय इत्यर्थः ॥ ११ ॥

इदानीं समन्त्रक मभ्यञ्जनं विधत्ते— "अथ युनक्त्युस्रावेत मिति[1]। मन्त्रस्याय मर्थः[2]। हे 'उस्रौ' अनड्वाहौ! युवां वहनाय 'एतम्' प्रत्यागच्छतम्। कीदृशौ युवाम्? 'धूर्षाहौ' धुरं सोढुं समर्थौ। तादृशौ युवां 'युज्येथाम्' स्वय मेव युक्तौ भवतम्। तौ विशिष्येते— 'अनश्रू' अश्रुरहितौ, अव्यथावित्यर्थः, 'अवीरहणौ' शब्दाशयेण वीराणां पुत्रादीना महन्तारौ, 'ब्रह्मचोदनौ' ब्रह्मणा मन्त्रेण प्रेरिताविर्त्यर्थः। एव मनड्वाहौ प्रशस्येदानीं प्रयोजन माह— "स्वस्ति यजमानस्येति। 'स्वस्ति' अविनाशेन 'यजमानस्य गृहान् गच्छतम्' ॥

अथ मन्त्रं विभज्य व्याचष्टे— "उस्रौ हि भवतावित्यादिना। उत्स्राविणावनयोर्भोगावित्युस्रौ। एषा प्रसिद्धिः 'हि'-शब्देन द्योत्यते। धूर्षाहावित्यस्य तात्पर्यं "धूर्वाहाविति। आर्त्त्यश्रुपातस्य दृष्टत्वात् 'अनश्रू'-इत्यस्यानार्त्ताविति व्याख्यानम्। वीरहत्यायाः पापसाधनत्वात् 'अपापकृतौ'-इति तात्पर्याभिधानम्। 'ब्रह्मणा' "उस्रावेतम्"—इतिमन्त्रेण इदानीं चोद्यमानत्वात् ब्रह्मचोदना-प्रसिद्धिरित्यभिप्रेत्य "ब्रह्मचोदनो हि भवत इत्युक्तम्। "स्वस्ति यजमानस्य"-इत्यत्र स्वस्तिशब्दाभिप्राय माह— "यथैनावन्तरेति। 'यथा' 'एनौ' अनड्वाहौ 'अन्तरा' मध्ये मार्गे 'नाष्ट्राः' हिंस्राः 'न हिंस्युः', तथा भवेदिति स्वस्तिवाचनमन्त्रं कृतवानित्यर्थः ॥ १२ ॥

१— का० श्रौ० सू० ७. ९. ११। २— वा० सं० ४. ३३. १।

"अथ पश्चात् परिक्रम्येति । शकटस्य पश्चाद्भागं गत्वा । अपलभ्य आलभ्यत इति 'अपालम्ब्यः' शकटस्य पश्चाद्भागः । त मालभ्य ब्रूयात्— "सोमाय क्रीताय", "सोमाय पर्युह्यमाणाय"—'इति वा' । अनुवचनविकल्पस्याय मभिप्रायः— सोमे क्रीते सति अनन्तरं यत् कर्त्तव्यम्, तत् परिवहण मेव; तच्च क्रयानन्तरभावीत्यन्यतरोपादानेऽन्यतरस्यार्थात् सिद्धिरिति । ऐतरेयके तु समुच्चयोपदेश उक्तः— "सोमाय क्रीताय प्रोह्यमाणायानुब्रूहीत्याहाध्वर्युरिति[1] । अयं विकल्पो न व्यवस्थितः, किन्तु ऐच्छिक इत्याह— "अतो यतरथा कामयेतेति । 'अतः' अनयोः पक्षयोर्मध्ये । अत्र कात्यायनः— "पश्चात् परीत्यापालम्बं गृहीत्वा सोमाय क्रीतायामुं वाचयति, पर्युह्यमाणायेति वा" इति[2] ॥ ११ ॥

"अथ वाचयतीति । अध्वर्युर्यजमानम् "भद्रो मेऽसि"-इत्यादिक मित्यर्थः[3] । मन्त्रस्याय मर्थः— हे सोम! त्वं 'भद्रोऽसि' कल्याणकरोऽसि, स्तुत्यो वा । हे 'भुवस्पते' भुवनानां पालक! त्वं 'प्रच्यवस्व' प्रगच्छ । 'विश्वानि' 'अभि' 'धामानि' स्थानान्यभिलक्ष्य । 'त्वा' त्वां 'परिपरिणो मा विदन्' उपर्यवस्थातारो मा विदन् । तथा त्वां 'परिपन्थिनः' प्रतिकूलाः शत्रवः 'मा विदन्' । "छन्दसि परिपन्थिपरिपरिणौ पर्यवस्थातरि"—इति[4] 'इनि'-प्रत्ययान्तौ निपातितः । तथा 'अघायवः' अघ मिच्छन्तो 'वृकाः' विकर्त्तनशीलाः 'मा विदन्' मा जानन् । किञ्च 'श्येनः' शंसनीयगमनः पक्षी, स

१— ऐ० ब्रा० १. ३. २ । २— का० श्रौ० सू० ७. ९. १५, १६ ।

३— वा० सं० ४. ३४. १ । ४— पा० सू० ५. २. ८४ ।

'भूत्वा' स इव बलिष्ठोत्पतनशीलः सन् 'परापत' उद्गच्छत, यजमानस्य गृहान् गच्छत। 'तत्' तत्र 'नौ' आवयोः, तव च मम च 'संस्कृतं' सर्वोपस्करणसंयुक्तं स्थानं विद्यते, तद् गच्छेति॥

"भद्रो मेऽसि"—इत्यत्र भद्रशब्दस्य तात्पर्यं माह— "भद्रो ह्यस्यैष भवतीत्यादिना। 'अस्य' यजमानस्य 'एषः' सोमः, यस्माद् 'भद्रो भवति', तस्माद् मन्त्रभाग एव माह। यतोऽसावेव यजमानस्य भद्रकारी, 'तस्मात्' 'अन्यं' सोमव्यतिरिक्तम् 'अयं' यजमानः 'न आद्रियते' आदरं न करोति। अन्यशब्दार्थं विशिनष्टि— "अपत्य राजान इति। 'सभागाः'-इत्यनेन राज्ञा मनतिक्रमणीयत्व मुक्तं भवति। अपिः सम्भावनायाम्। "मधुपर्क माहरेद्राज्ञे चाचार्यर्त्विक्-स्नातकप्रियातिथिश्वशुरमातुलानाञ्च"-इति[1] सम्भावनीयानां मध्ये राज्ञां प्रथमतो निर्देशेन श्रैष्ठ्यावगमादितरपूज्योपलक्षकत्वेन 'अपत्य राजानः'—इति निर्देश इति मन्तव्यम्। राज्ञ आगमनात् स्वय मप्रक्त एव सन् 'पूर्वः' तेभ्यः प्रागेव 'अभिवदति' वाग्व्यवहारं करोति। कि मिति— "भद्रो हि भवतीति। 'तस्माद् भद्रो मेऽसीति' युक्तम्। भुवस्पत इत्यत्र 'भू'-शब्देन सर्वाण्यपि भुवनान्युपलक्षितानीति व्याचष्टे— "भुवनानां ह्येष पतिरिति। धामशब्द-तात्पर्यं माह— "अङ्गानि वै विश्वानि धामानीति। अत्राङ्गानि ग्रहचमसादीनि; क्रयप्रदेशादागमनस्य तदर्थत्वात्। परिपरि-परिपन्थि-वृकशब्दाना मवयवार्थभेदे सत्यपि पर्यवसितार्थ एष एवे-त्याह— "यथैन मन्तरा नाष्ट्रा रक्षांसि न विन्देयुरिति॥ १४॥

१— इत उत्तरस्मिन्नेवाम्नास्यते— "यथा राज्ञे वा ब्राह्मणाय वा"-इत्यादि।

"श्येनो भूत्वेति। मन्त्रभागपाठस्य तात्पर्य माह— "वय एवैन मेतद् भूतं प्रपादयतीति। एतेन पाठेन पक्षिरूप मेव मन्त्रं प्रापितवान् भवति। 'रक्षांसि' 'नान्ववयन्ति' हन्तुं नानुगच्छन्ति। स्पष्ट मन्यत् ॥ १५ ॥

"अथ शरीर मेवान्ववहन्तीति। यदि प्रमादात् सोमं रक्ष-आदिर्हन्यात्, तदानीं श्येनो भूत्वेति मन्त्रसामर्थ्येन श्येनीभावादपादे-यस्य सारांशस्यावध्यभावात् (हन्ता[1]) श्येनशरीर मेवानुगत्य हन्ति, नात्मान मित्यर्थः। "यजमानस्य गृहान् गच्छ तन्नो संस्कृत मिति मन्त्रभागस्यार्थः स्पष्ट इत्याह— "नात्र तिरोहित मिवास्तीति॥१६॥

"अथ सुब्रह्मण्या मित्यादि[2]। 'ब्रह्म' देवाना माह्वानसाधनो मन्त्रः; शोभनं ब्रह्म 'सुब्रह्म', तदर्हतीति 'सुब्रह्मण्या' काचन देवता; तां "सुब्रह्मण्योम्"-इत्यादिनिगदेनाह्वयेत्। तत्प्रकारः सूत्रे दर्शितः— "सुब्रह्मण्यो३ मिति त्रिरुक्त्वा सकृन्निगदम्"— इति[3]। निगदपदानां ब्राह्मणेनैव व्याख्यानात् नास्माभिर्व्याख्यायते ॥

१— नेदं पदं क-पुस्तकादन्यत्र।

२— सुब्रह्मण्य एवर्त्त्विक् सुब्रह्मण्या माह्वयतीति सिद्धान्तितं हरिस्वा-मिना। अग्निष्टुदादिषु स्वय मेवेति वक्ष्यतीहैव (२२. १. २.)।

३— "सुब्रह्मण्यां चाह्वयति सुब्रह्मण्यो३म् सुब्रह्मण्यो३मिति त्रिरुक्त्वा सकृन्निगदं यावदहे सुत्या भवति तथाह"—इति का० श्रौ० ७.९.२०। "'यावदहे' अतीते 'सुत्या भवति' अस्मात् क्रयणदिवसादारभ्य यावत्सु दिनेषु अतिक्रान्तेषु सुत्या भवति, तथा आह। तद्यथा— त्र्युसत्के 'त्र्यहे सुत्याम्'—इति, षडुपसत्के 'षडहे सुत्याम्'—इति, द्वादशोपसत्के 'द्वादशाहे सुत्याम्'—इति"—इतीह या० दे०।

आह्वानं प्रशंसति— "यथा येभ्य इति। 'यथा' लोके 'येभ्यः' अर्थाय 'पक्ष्यन्' पाकं कर्त्तु मिच्छन् भवति, 'तान्' भोक्तॄन् 'ब्रूयात्'— 'इत्यहे वः पक्तास्मीति'। इत्यह इति पाकदिवसो निर्द्दिश्यते; इतो द्वितीयेऽह्नि तृतीयेऽहनीतिरूपेणेत्यर्थः॥

ननु मन्त्रेणाह्वानेऽपि कथ मिन्द्र आगच्छतीत्याह— "ब्रह्म हि देवान् प्रच्यावयतीति। 'हि'-शब्दो "वायवाहि दर्शत[1]"—इत्येव-मादिमन्त्रगतां देवताप्रच्यावनप्रसिद्धिं द्योतते। सुब्रह्मण्यपदस्य पाठसिद्धां त्रिरावृत्तिं प्रशंसति— "त्रिःकृत्व आहेत्यादि। यज्ञस्य आवृत्तिरूपत्वं सवनत्रयापेक्षयेति द्रष्टव्यम्[2] ॥ १० ॥

"इन्द्रागच्छेतीति। "इन्द्रो यज्ञस्य देवतेत्यादि। स्पष्टम्। "हरिव आगच्छ"—इत्यादि- "अहल्यायै जारः"—इत्यन्तानां पञ्चानां वाक्यानां पृथक्-पृथगर्थं सम्भवत्यपि तात्पर्यस्यैकत्व मभिप्रेत्य, सङ्गृह्य तात्पर्य माह— "हरिव आगच्छ मेधातिथेर्मेषेत्यादिना। "तद् यान्येवास्य चरणानि तैरेवैन मेतत् प्रमुमोदयिषतीति। 'तत्' तथा सति 'अस्य' इन्द्रस्य 'यान्येव' चरणानि चारित्राणि, पूर्वपक्षापरपक्ष-लक्षणाभ्या मभिमतस्य वस्तुनो हरणं, मेधातिथेः काण्वायनेर्मेषो भूत्वा हरणम्, —इत्येवमादीनि; 'तैरेव' 'एनं' प्रमोदयितु मिच्छति[3]॥

१— ऋ० सं० १. २. १। २— ऐ० ब्रा० ६. १. ३ द्रष्टव्यम्।

३— मीमांसादर्शने त्वेतत्कथाया कविकल्पनामूलत्व मेव सिद्धान्तितम्। तथापि तन्त्रवार्त्तिके विशेष उक्तः (जै० सू० १.१. ४२-४४; अधि० १५.)। "सवितैवाहनि लीयमानतया रात्रेरहल्याशब्दवाच्यायाः क्षयात्मकजरणहेतुत्वात् जीर्यत्यस्मादनेन वोदितेन वेत्यहल्याजार उच्यते, न परस्त्रीव्यवहारात्"—इत्यादि च द्रष्टव्यम्।

हविरित्यादीनि पदानि सामब्राह्मणे व्याख्यातानि[१] ॥ १८, १९ ॥

"देवा ब्रह्माण इति। अनयोस्तात्पर्य माह— "तद्देवाश्च ब्राह्मणांश्चाहेति। 'अत्र' अस्मिन् यज्ञे 'उभयैः' द्विविधैः 'देवैः ब्राह्मणैश्च' यष्टव्यत्वेन याजकत्वेन च 'अर्थः' प्रयोजनं यज्ञसिद्धिः यजमानस्य 'भवति', तानेवैतान् 'देवाः ब्राह्मणाः'—इति पदद्वय माह नेतरानित्यर्थः ॥ २० ॥

"अथ प्रतिप्रस्थातेति[२]। 'अग्नीषोमीयेण पशुना प्रत्युपतिष्ठते प्रतिप्रस्थाता' शालायाः पुरोदेशे अग्नीषोमीयं पशु मादाय गच्छतः सोमस्याभिमुखं स्थापयेदित्यर्थः। अग्नीषोमीयस्यावस्थितिं यजमानस्य आत्मनिष्क्रयरूपेण प्रशंसति— "आग्नीषोमौ वा एत मिति। 'एतं' दीक्षितम् 'अन्तर्जम्भे' अन्नखादनस्थानं जम्भः, दन्तपङ्क्त्योरन्तराल इत्यर्थः। एतदेवोपपादयति— "आग्नावैष्णवं ह्यद इति। यस्मादस्य यजमानस्य 'अदः' विप्रकृष्टे काले दीक्षणीयेष्टौ 'हविः' अभूत्। अस्तु किं तत इत्याह— "यो वै विष्णुरिति। तत्र विष्णुरिति योऽस्ति, 'स सोमः'; सोमस्य यागनिर्वर्त्तकत्वेन यज्ञत्वात्; "यज्ञो

१— तानि हि सा० ष० ब्रा० १. १. २ द्रष्टव्यानि। तत्रैव निगदः समग्रः पठितश्च। तथा सामसूत्रे लाट्यायनेऽपि (१. ३.)। एष निगदः सुब्रह्मण्यनामसामवेदीयर्त्विजा गीयतेऽतः सुब्रह्मण्यसामेत्यप्युच्यते। वस्तुतो निगदो नाम यजुर्विशेष एवेति सिद्धान्तितो मीमांसायाम्; जै० द० २. १ ३८—४५ सूत्राणि द्रष्टव्यानि। तैत्तिरीयारण्यकेऽप्ययं मन्त्रो अवाप्त इत्यन्त आम्नातः (१. १२. ३, ४)।

२— का० श्रौ० सू० ७. ९. २१।

वै विष्णुः"—इतिश्रुतेः[1]। यज्ञद्वारा विष्णोः सोमत्वम्। 'दीक्षा' संस्कारः; दीक्षणीयेष्ट्या संस्कृतत्वादेव दीक्षणीयेष्टिदेवतयोर्हविष्ट्व 'एनं' जम्भे स्थितम्। अतो जम्भाद् विमोचाय अग्नीषोमीयं दत्त्वा आत्मनिष्क्रयणं कृतवान् भवतीत्यर्थः॥ २१ ॥

"तद्धैक इति[2]। 'अयम्' उल्मुकरूपः 'अग्निः', 'अयं सोमः'; 'ताभ्यां' सकाशात् आत्मानं 'निष्क्रीणामहे' इत्युल्मुकस्याहर्त्तुरभिप्रायः। अमुं पक्षं निराकरोति— "तदु तथा नेति। तर्हि कथं सहभाव उपपद्यत इति, तत्राह— "यत्र वा एतौ क्व च तत् सहैवेति। 'एतौ' अग्नीषोमौ 'यत्र क्व च' स्थाने 'सह' वर्त्तेते, 'तत्' तादृग्रूपा स्थितिरेवात्र सहभाव एवेत्यर्थः। एवकारेण संयोजनपक्षो व्युदस्यते॥ २२ ॥

"स वै द्विरूपो भवतीति। 'सः' अग्नीषोमीयः पशुः। द्वैरूप्ये कारणाभिधानम्— "द्विदेवत्यो हीति। द्वैरूप्यसिद्धयेऽपेक्षितौ वर्णावाह— "कृष्णसारङ्गः स्यादित्याहुरिति। 'सारङ्गः' शबलवर्णः[3]। 'एतत्' कृष्णत्वं शबलत्वं च 'एनयोः' अग्नीषोमयोः 'रूपतम मिव'

१— पुरस्तादत्र (१. १. २. १३.) द्रष्टव्यम्।

२— का० श्रौ० सू० ७. ६. २४।

३— सारङ्गः कर्बुरः, वर्णान्तरानुविद्धः शुक्लः सारङ्ग इत्युच्यते, कृष्णेन वर्णेन सहितः सारङ्गः; अथवा कृष्णश्चासौ सारङ्गश्चेति कृष्णसारङ्गः। एवं लोहितसारङ्गः इति व्याख्यातं याज्ञिकदेवेन। 'वर्णान्तरोपेतः कृष्णवर्णः कृष्णसारङ्गः, एवं लोहितसारङ्गोऽपि'—इत्येव माह पितृभूतिराचार्यः, टीकाकृत् कर्कश्च।

अत्यन्त मभिमतं रूप मित्यर्थः। "आग्नेयः कृष्णग्रीवः"—इत्यादौ[१] अग्नेः कार्ष्ण्यसम्बन्धश्रवणात् तदेव तदुचितं रूपम्, सारङ्गवर्णस्य सोमयोग्यत्व मपि आह्वावत्यां द्रष्टव्यम्। तदलाभेऽपि वा 'लोहित-सारङ्गः स्यात्' लोहितस्याग्निवर्णसाम्यं प्रसिद्धम् ॥ २३ ॥

"तस्मिन् वाचयतीति। 'तस्मिन्' अजे, आगते इति शेषः। "नमो मित्रस्येतीति[२]। नमो मित्रस्येन मालभ्य वाचयतीति[३] कात्यायनः ॥

मन्त्रस्याय मर्थः। 'मित्रस्य' मितेस्त्राता मित्रः सूर्यः, वरुणस्तमो-निवारकः सूर्यः, तस्य, तस्मै इत्यर्थः। 'नमः' नमस्कारः प्रह्वीभावः, अस्तु। अथवा "मैत्रं वा अहर्वारुणी रात्रिः"—इति श्रुत्यन्तरादह-रभिमानिदेवाय, रात्र्यभिमानिदेवाय, सूर्याय नम इत्यर्थः। 'चक्षसे' सर्वस्य द्रष्ट्रे नमः। 'महोदेवाय' महते देवाय च नमः। हे प्राणिनो यूयम् 'तत्' प्रसिद्धम्, 'ऋतं' सत्यभूतम्, आदित्याख्यं वस्तु 'सपर्यत' अर्चयत। 'दूरे दृशे' दूरे दर्शनीयम् ॥ २४ ॥

"अथाध्वर्युरिति। "उपस्तम्भेनोपस्तभ्नातीति[४]। उपस्तभ्यते प्रतिबध्यते इति 'उपस्तम्भः[५]' शकटाग्रधारणं काष्ठम्, तेन 'उपस्त-भ्नाति' शकटाग्रम्। हे काष्ठ! त्वं 'वरुणस्य' उपनह्य स्थापितस्य

१— वा० सं० २४. १, ४, ६, ६. १४; २६. ५८। तद्विधायकं ब्राह्मणं तूपरिष्टादाम्नास्यतेऽत्रैव— १३. २. २. ३।

२— वा० सं० ४. ३५. १। ३— का० श्रौ० सू० ७. ६. २४ ख।

४— का० श्रौ० सू० ७. ६. २५। ५— 'उपस्तम्भनं'—इति क।

सोमस्य 'उत्तम्भन मसि'[१]। शकटस्योत्तम्भकत्वाद्, तद्द्वारा वरुणस्याप्युत्तम्भकत्वम्। "उदः स्थास्तम्भोः पूर्वस्य"-इति[२] सकारलोपः॥

सम्मन्त्रक मुद्धरणं विधत्ते— "वरुणस्य स्कम्भसर्जनी स्थ इति[३]। 'वरुणस्य' सोमस्य, तदाधारभूतस्यानसोऽङ्गस्य यत् स्कम्भनम्, तस्य सर्जन्यौ 'स्थः', तादृश्यौ युवा मुद्धरामीत्यर्थः॥

अमुं मन्त्रं व्याचष्टे— "वरुणो ह्येष एतर्हीति। 'एतर्हि' एतस्मिन् क्रीतावसरे सोमो 'वरुणः' भवति। "तयोर्दार्हिलौ च छन्दसि"-इति[४] एतच्छब्दस्य हिल्॥ २५॥

"अथ चत्वारो राजासन्दी माददत इति[५]। चत्वारोऽत्राध्वर्युप्रतिप्रस्थात्रादयोऽध्वर्युवर्ग्या एव। तथा चापस्तम्बः— "तां सर्वेऽध्वर्यवोऽग्रेण प्राग्वंशं राजन्योद्यमान उद्गृह्णन्तीति[६]। व्यतिरेकप्रदर्शनमुखेन ऋत्विक्चतुष्टं प्रशंसति— "द्वौ वा अस्मै मानुषाय राज्ञ आददात इति। दोलिका[७] मित्यर्थः। 'यः' 'अस्य' प्रतीयमानस्य 'सर्वस्य' अपि जगतः 'सकृत्' उपायेनैव 'ईष्टे' ईश्वरो भवति, 'अथ' 'एताम्' एतदीया मासन्दीं 'चत्वारः', 'आददते'-इति पूर्वत्रान्वयः॥ २६॥

आसन्द्या औदुम्बरीत्वं विधाय प्रशंसति— "औदुम्बरी भवत्यन्

१— वा० सं० ४, ३६. १। २— पा० सू० ८. ४. ६१।

३— वा० सं० ४. ३६. २। ४— पा० सू० ५. ३. २०।

५— का० श्रौ० सू० ७. ९. २७। ६— आ० श्रौ० सू० १०. २९. ७।

७— 'आन्दोलिका'-इति ङ, च।

वा ऊर्गुदुम्बर इति । "देवा इष मूर्जं व्यभजन्त, तत उदुम्बरः समभवत्"—इति[१] श्रुत्यन्तरप्रसिद्धिर्वैशब्देन द्योत्यते ॥

ननु इदम् "ऊर्जोऽस्यावरुद्धै"-इति उदुम्बरस्य फल-विधानम्; कुतः? 'अवरुद्धै'-इति चतुर्थ्या फलत्वप्रतिभानात् । अत ऊर्जोऽवरोधलक्षणाय फलायौदुम्बरी कर्त्तव्येत्यर्थः । नैतदेवम् । नात्रौदुम्बरी भवतीति विधिरुपलभ्यते, वर्त्तमानव्यपदेशात्; अर्थवादेनैव स विधिरुन्नेयः; अतोऽत्र तस्यौदुम्बरत्वस्य विधातु मशक्यत्वात् कस्येदं फलं स्यात् । न तु स्तुतिञ्च करोतु, फल मपि विदधात्विति मन्तव्यम्; तथा द्वैविध्ये वाक्यभेदापत्तेः । अत इदं केवलं स्तावक मिति सिद्धम् ॥ २७ ॥

"नाभिदघ्ना भवतीति । नाभिप्रमाणा भवेत् । "प्रमाणे द्वयसज्-दघ्नञ्-मात्रचः"-इति दघ्नच् प्रत्ययः[२] । "अत्र वा अन्न मिति । 'अत्र'—इति नाभिप्रदेशस्याभिनयः । अन्नस्य नाभिप्रति-ष्ठितत्वे सोमस्य कि मायात मित्यत आह— "अन्नं सोम इति । प्रकारान्तरेण नाभिदघ्नत्वं प्रशंसति— "अत्रो एव रेतस आसय इति । 'अत्रो एव' अत्रैव च । 'अत्रदघ्ना' नाभिदघ्नेत्यर्थः । अत्र कात्यायनः— "औदुम्बरी मासन्दीं नाभिदघ्ना मरत्निमात्राङ्गी मूता माहरन्ति चत्वार इति[३] ॥ २८ ॥

"ता मभिमृशतीति[४] । 'ताम्' आसन्दी मित्यर्थः । "वरुणस्य

१— ऐ० ब्रा० ५. ४. ५ ।
२— पा० सू० ५. २. ३७ ।
३— का० श्रौ० सू० ७. ६. २७ ।
४—का० श्रौ० सू० ७. ६. २८ ।

ऋतसदन्यसीति[१]। हे आसन्दि[२]! त्वं 'वरुणस्य' सोमस्य 'ऋतसदनम्'। ऋत मिति यज्ञनाम; "सत्यं वा यज्ञं वा"—इति यास्कः[३]। यज्ञार्हं स्थान मसीत्यर्थः॥

आसन्दीवत् कृष्णाजिनस्यापि सोमासादनार्हत्वादासन्दीस्पर्शन-मन्त्र एव कृष्णाजिनास्तरणेऽपि विनियुक्तः। सोमासादनमन्त्रे त्वासीदेति विशेषः[४]। अतो न मन्त्राः पृथग्-व्याख्यानार्हाः। "स यदाह वरुणस्येत्यादिः। स्पष्टम्[५] ॥ २९ ॥

"अथैनं शाला मित्यादि। प्राग्वंशस्य पुरोदेशे आसन्द्यां स्थापितं सोम मासन्द्या सह प्राचीनवंशं गमयेदित्यर्थः। प्रपादन-समये "याते धामानि"—इति[६] मन्त्रं यजमानं वाचयेत्। अध्वर्योः प्राधान्यात् तदपेक्षया 'प्रपादयति'—इत्येकवचनम्; वस्तुतस्तु चत्वारः प्रपादयन्ति। तथाच सूत्रकारः— "शालां प्रवेशयन्ति दीक्षितसञ्चरेण, यात इति वाचयति, आहवनीयं दक्षिणेन स्थापयन्ति"-इति[७] ॥

१— वा० सं० ४. ३६. २।

२— उदुम्बरकाष्ठनिर्मिता, नाभिप्रमाणपादयुक्ता, अरत्निमात्राणि अङ्गानि इषोपलक्ष्याणि यस्याः सा, ऊता=मुञ्जरज्ज्वा वूता, आसन्दी= मञ्चिका भवति। सौत्रमण्यां हि श्रूयते— "मुञ्जविवयना भवति"–इति (१२. ८. ३. ६.)। तत्र चाचार्येणोक्तम्— "सोमासन्दीवदिति (१९. ४. ७.)।

३— निरु० ४. ३. २। ४— वा० सं० ४. ३६. ४, ५।

५— का० श्रौ० सू० ७. ९. २६, ३०। ६— वा० सं० ४. ३७. १।

७— का० श्रौ० सू० ७. ९. ३१, ३२, ३३।

मन्त्रस्याय मर्थः । हे 'सोम!' 'ते' 'या' यानि 'धामानि' स्थानानि नामानि जन्मानि च त्रीण्यपि 'धाम'-शब्दवाच्यानि[1] 'हविषा' यजन्ति', 'ते' तव सम्बन्धीनि 'ता' तानि 'विश्वानि' सर्वाण्यपि। 'यज्ञम्'—इति विभक्तिव्यत्ययः, अयं यज्ञः 'परिभूः' परितो भावयिता 'अस्तु'। त्वञ्च 'गयस्फानः' पशुपुत्रादिना गृहस्य वर्द्धयिता, 'प्रतरणः' आपद्भ्यः प्रकर्षेण तारयिता, 'सुवीरः' शोभन-वीरोपेतः, तत्प्रद इत्यर्थः, 'अवीरहा' पुत्रादेरहन्ता च सन्, 'दुर्यान्' गृहान् 'प्रचर' प्रकरोषि। चतुर्थपाद-गत-'दुर्य'-शब्दार्थं ब्रुवन् कृत्स्नमन्त्रतात्पर्य माह— "गृहा वै दुर्या इत्यादिना ॥ ३०॥

"अत्र हैक उदपात्र मुपनिनयन्तीति[2]। मनुष्योपचारवत् देवस्य सोमस्योदपात्रनिनयनलक्षणोपचारे सति तदुपचरणं मानुषं भवति, एतत् 'यज्ञे व्यृद्धम्'; अतो मानुषत्वपरिहाराय उदपात्रं नोपनिनयेत् ॥ ३१ ॥ १ [३. ४.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे तृतीयाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन्।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ ३ ॥

१— निरु० ६. ३. ७ द्रष्टव्यम् ।

२— का० श्रौ० सू० ७. ६. ३४ ।

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भम्,
सप्ताब्धीन् पञ्चसीरीं स्त्रिदशतरुलताधेनुसौवर्णभूमीः ।
रत्नोस्रां हस्तिवाजिद्विपमहितरथौ सायणिः सिङ्गनार्यो,
व्यश्राणीद्विश्वचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटञ्च ॥
धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभव मतुलः स्वर्णजं वर्णमुख्यः,
कार्पासीयं कृपावान् गुडकृत मजडो राजतं राजपूज्यः ।
आज्योत्थं प्राज्यजन्मा लवणज मनृणः शार्करं चार्कतेजाः,
रत्नाढ्यो रत्नरूपं गिरि मकृत मुदा पात्रसास्त्रिङ्गनार्यः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-
श्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण
सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे तृतीयाध्यायः समाप्तः ॥ ३ ॥

[अथ चतुर्थाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम्]

शिरो वै यज्ञस्यातिथ्यं बाहू प्रायणीयोदयनीयौ। अभितो वै शिरो बाहू भवतस्तस्मादभित आतिथ्यमेते* हविषी भवतः प्रायणीयश्चोदयनीयश्च ॥ १ ॥

अथ यस्मादातिथ्यं नाम†। अतिथिर्व्वा ऽएष एतस्यागच्छति यत् सोमः क्रीतस्तस्मा ऽएतद्यथा राज्ञे वा ब्राह्मणाय वा महोक्षं वा महाजं वा पचेत्तदह मानुषꣳ हविर्देवाना मेव मस्मा ऽएतदातिथ्यं करोति ॥ २ ॥

तदाहुः। पूर्व्वोऽतीत्य गृह्णीयादिति यथ वा ऽअर्हन्त मागतं नापचायन्ति‡ क्रुध्यति वै स तथ तथा ह्यापचितो भवति ॥ ३ ॥

तद्वा ऽअन्यतर एव व्विमुक्तः स्यात्। अन्यतरोऽविमुक्तोऽथ गृह्णीयात् स यदन्यतरो व्विमुक्तस्तेनागतो यदन्यतरोऽव्विमुक्तस्तेनापचितः ॥ ४ ॥

---

* 'मेने'–इति ग, घ। † 'नाम'–इति ग, ख।

‡ 'नापचातन्ति'–इति क, ख।

तद् तथा न कुर्यात्। विमुच्यैव प्रपाद्य गृह्णीयाद् यथा वै देवानां चरणं तद्वा ऽअनु मनुष्याणां तस्मान् मानुषे यावन्न विमुञ्चते नैवास्मै तावदुदकꣳ हरन्ति नापचितिं कुर्वन्त्यनागतो हि स तावद्भवत्यथ यदैव विमुञ्चतेऽथास्मा ऽउदकꣳ हरन्त्यथापचितिं कुर्वन्ति तर्हि हि स आगतो भवति तस्माद्विमुच्यैव प्रपाद्य गृह्णीयात् ॥ ५ ॥

स वै सन्त्वरमाण इव गृह्णीयात्। तथा ह्यापचितो भवति तत्पत्न्यन्वारभते पर्युह्यमाणं वै यजमानोऽन्वारभतेऽथात्र पत्न्युभयत एवैतन्मिथुनेनान्वारभेते यत्र वा ऽअर्हन्नागच्छति सर्व्वगृह्या इव वै तत्र चेष्टन्ति तथा ह्यापचितो भवति ॥ ६ ॥

स वा ऽअन्येनैव ततो यजुषा गृह्णीयाद्। येनो चान्यानि हवीꣳष्येकं वा ऽएष भागं क्रीयमाणोऽभिक्रीयते छन्दसा मेव राज्याय छन्दसाꣳ साम्राज्याय तस्य छन्दाꣳस्यभितः साचयानि यथा राज्ञोऽराजानो राजकृतः सूतग्रामण्य एव मस्य छन्दाꣳस्यभितः साचयानि ॥ ७ ॥

न वै तदवकल्पते। यच्छन्दोभ्य इति केवलं गृह्णीयाद्यत्र वा ऽअर्हते पचन्ति तदभितः साचयोऽन्वाभक्ता

भवन्त्यराजानो राजकृतः सूतग्रामण्यस्तस्माद्येवैतस्यै गृह्णीयात्तदेव छन्दांऽस्यन्वाभजेत् ॥ ८ ॥

स गृह्णाति। अग्नेस्तनूरसि विष्णवे त्वेत्यग्निर्वै गायत्री तद्गायत्री मन्वाभजति ॥ ९ ॥

सोमस्य तनूरसि विष्णवे त्वेति। क्षत्रं वै सोमः क्षत्रं त्रिष्टुप् तत् त्रिष्टुभ मन्वाभजति ॥ १० ॥

अतिथेरातिथ्य मसि विष्णवे त्वेति*। सोऽस्योद्धारो यथा† श्रेष्ठस्योद्धार एव मस्यैष क्रियते छन्दोभ्यः ॥ ११ ॥

श्येनाय त्वा सोमभृते विष्णवे त्वेति। तद्गायत्री मन्वाभजति सा यद्गायत्री श्येनो भूत्वा दिवः सोम माहरत् तेन सा श्येनः सोमभृत् तेनैवैना मेतद्वीर्येण द्वितीय मन्वाभजति ॥ १२ ॥

अग्नये त्वा रायस्पोषदे विष्णवे त्वेति। पशवो वै रायस्पोषः पशवो जगती तज्जगती मन्वाभजति॥ १३ ॥

अथ यत्पञ्च कृत्वो गृह्णाति। संवत्सरसम्मितो वै यज्ञः पञ्च वा ऽऋतवः संवत्सरस्य तं पञ्चभिराप्नोति तस्मात्पञ्चकृत्वो गृह्णात्यथ यद्विष्णवे त्वा विष्णवे त्वेति गृह्णाति विष्णवे हि गृह्णाति यो यज्ञाय गृह्णाति ॥ १४ ॥

---

* 'त्वेति'-इति ग, घ। † 'सुधा'-इति ख।

नवकपालः पुरोडाशो भवति । शिरो वै यज्ञस्यातिथ्यं नवाक्षरा वै गायत्र्यष्टौ तानि यान्यन्वाह प्रणवो नवमः पूर्व्वार्द्धो वै यज्ञस्य गायत्री पूर्व्वार्द्धं ऽएष यज्ञस्य तस्मान्नवकपालः पुरोडाशो भवति ॥ १५ ॥

कार्ष्मर्य्यमयाः परिधयः । देवा ह वा ऽएतं वनस्पतिषु राक्षोघ्नं ददृशुर्य्यत्कार्ष्मर्य्यꣳ शिरो वै यज्ञस्यातिथ्यं नेच्छिरो यज्ञस्य नाष्ट्रा रक्षाꣳसि हिनसन्निति तस्मात् कार्ष्मर्य्यमयाः परिधयो भवन्ति ॥ १६ ॥

आश्ववालः प्रस्तरः । यज्ञो ह देवेभ्योऽपचक्राम सोऽश्वो भूत्वा पराङावर्त्त तस्य देवा अनुहाय वालानभिपेदुस्तानालुलुपुस्तानालुप्य सार्द्धꣳ सन्न्यासुस्तत एता ओषधयः समभवन् यदश्ववालाः शिरो वै यज्ञस्यातिथ्यं जघनार्द्धो वाला ऽउभयत एवैतद्यज्ञं परिगृह्णाति यदाश्ववालः प्रस्तरो भवति* ॥ १७ ॥

ऐक्षव्यौ विधृती । नेद्बर्हिश्च प्रस्तरश्च संलुभ्याता† ऽइत्यथोत्पूयाज्यꣳ सर्व्वाण्येव चतुर्गृहीतान्याज्यानि गृह्णाति न ह्यत्रानुयाजा भवन्ति ॥ १८ ॥

* 'भुवति'–इति ग, घ ।

† 'संलुभ्यते'–इति ख, डा०-वेबरवृतश्च । 'संलुन्यात'–इति सायणसम्मत'–इति डा०–वेबरः ।

आसाद्य हवीꣳष्यग्निं मन्थति। शिरो वै यज्ञस्यातिथ्यं जनयन्ति वा ऽएन मेतद्यन्मन्थन्ति शीर्षतो वा ऽअग्रे जायमानो जायते शीर्षत एवैतदग्रे यज्ञं जनयत्यग्निर्वै सर्व्वा देवता अग्नौ हि सर्व्वाभ्यो देवताभ्यो जुह्वति शिरो वै यज्ञस्यातिथ्यꣳ शीर्षत एवैतद्यज्ञꣳ सर्व्वाभिर्देवताभिः समर्द्धयति तस्मादग्निं मन्थति* ॥ १९ ॥

सोऽधिमन्थनꣳ शकल मादत्ते। अग्नेर्ज्जनित्र मसीत्यत्र ह्यग्निर्ज्जायते तस्मादाहाग्नेर्ज्जनित्र मसीति† ॥ २० ॥

अथ दर्भतरुणके निदधाति। वृषणौ स्थ ऽइति तद्याविवेमौ स्त्रियै साकञ्जावेताविवैतौ ॥ २१ ॥

अथाधरारणिं निदधाति। उर्व्वश्यसीत्यथोत्तरारण्याज्यविलापनी मुपस्पृशत्यायुरसीति ता मभिनिदधाति पुरूरवा ऽअसीत्युर्व्वशी वा ऽअप्सराः पुरूरवाः पतिरथ यत्तस्मान्मिथुनादजायत तदायुरेव मेवैष एतस्मान्मिथुनाद् यज्ञं जनयत्यथाहाग्नये मथ्यमानायानुब्रूहीति ॥ २२ ॥

स मन्थति। गायत्रेण त्वा छन्दसा मन्थामि त्रैष्टुभेन त्वा छन्दसा मन्थामि जागतेन त्वा छन्दसा मन्थामीति तं वै छन्दोभिरेव मन्थति छन्दाꣳसि मथ्यमानायान्वाह

* 'मन्थति'—इति ग, घ। † 'मसीति'—इति ग, घ।

छन्दा॑ᳪंस्य्वे॒वैत॒द्यज्ञ॒ मन्वा॒यातयति य॒थाम॒ मादित्य॒ᳪं रश्म॒यो जाताया॒नुब्रू॒हीत्या॑ह यदा जा॒यते प्रह्रिय॒माणायेत्यनुप्रह॒र॒न्* ॥ २३ ॥

सोऽनुप्र॒हरति। भ॒वतन्नः स॒मनसौ स॒चेतसावरेप॒सौ। म॒ा य॒ज्ञᳪं॒ हि॑ᳪंसिष्टं म॒ा यज्ञ॒पतिं जातवेद॒सौ शि॒वौ भवत म॒द्य न॒ ऽइ॒ति शा॒न्ति मे॒वाभ्या मेत॒द्वदति य॒था नान्योऽन्य॒ᳪं॒ हि॑ᳪंस्याताम् ॥ २४ ॥

अ॒थ स्रु॒वे॒णोपहत्याज्यम्। अ॒ग्नि मभि॒जुहोत्यग्ना॒वग्नि॒श्चरति प्र॒विष्ट ऽऋ॒षीणां पु॒त्रोऽभिशस्तिपा॒वा। स॒ नः स्यो॒नः सु॒य॒जा य॒जेह॒ दे॒वेभ्यो ह॒व्यᳪं स॒द म॒प्रयुच्छ॒न्त्स्वाहेत्याहुत्यै व॒ा ऽएत॒ मजीजनत त॒ मेतयाहुत्याप्रैषीत्त॒स्मादे॒व॒ मभि॒ जु॒होति ॥ २५ ॥

तदि॒डान्तं भवति॒†। नानुयाजा॒न्यजन्ति शि॒रो वै॒ यज्ञस्यातिथ्यं॒ पूर्व्वार्द्धो वै शि॒रः पूर्व्वाद्ध॒ मे॒वैत॒द्यज्ञ॒स्याभिस॒ᳪं॒स्करोति‡ स य॒द्धानुयाजान्य॒जेद्य॒था शीर्षत॒ः पर्य्याहृत्य प॒ादौ प्रतिदध्यादेवं तत् त॒स्मादि॒डान्तं भवति॒ नानुयाजा॒न्यजन्ति ॥ २६ ॥ २ ॥

॥ इति तृतीयप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [४. १.] ॥

---

* 'प्रहरन्'–इति ग, घ। † 'भवति'–इति ग, घ।

‡ 'संस्करोति'–इति क, ख, डा०-वेबरवृतश्च।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे, त महं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

आतिथ्यस्य प्रायणीयानन्तर्यं विधत्ते— "शिरो वै यज्ञस्यातिथ्य मिति[1]। व्याख्यात मिदम् ॥ १ ॥

यत्सम्बन्धादिदं हविरातिथ्यम्, तस्य सोमस्य कथ मतिथित्व मिति निर्वचनप्रदर्शनद्वारेण तद्दर्शयति— "अथ यस्मादातिथ्यं नामेति। यस्मान्निमित्तादातिथ्य मिति हविषो नाम, अत उच्यत इति शेषः। 'एतस्य' यजमानस्य वसतिं यः 'अतिथिः' सन् यस्मात् 'आगच्छति'; न विद्यते प्रतिनियता तिथिर्यस्य, सोऽतिथि-रित्यर्थः। तस्मात् अतिथये सोमाय 'एतद्' हविः निरूप्यत इत्यातिथ्यं नाम सम्पन्नम्। अतिथित्व मुपजीव्यातिथ्य मवश्यं कर्त्तव्य मित्याह— "यथा राज्ञ इति। "राज्ञे वा ब्राह्मणाय वेति। राज्ञः "गौर्मधुपर्कः स्यात् स्नातकायोपस्थिताय राज्ञे वा"-इति-स्मृतेः[2] सिद्धः। ब्राह्मणः श्रोत्रियोऽभिमतः। "महोक्षं वा महाजं वा श्रोत्रियायोपकल्पयेत्"-इति-स्मृतेः[3]। 'तदह मानुषम्' आतिथ्य मिति शेषः। "हविर्देवाना मिति। देवानां हविरेवातिथ्य मित्यर्थः। "एव मस्मा एतदिति। दार्ष्टान्तिकम् ॥ २ ॥

१— का० श्रौ० सू० ८. १. १.।

२— आप० ध० सू० २. ८. ८ द्रष्टव्यम्।

३— याज्ञ० सं० १. १०९क।

"तद्याहुः पूर्वोऽतीत्य गृह्णीयादित्यादि। सोमम् 'अतीत्य' पृष्ठतः कृत्वा, स्वयं ततः 'पूर्वः' सन् पूर्वं मागत्य हविः 'गृह्णीयात्'। विपक्षबाधपुरस्सरं हविर्ग्रहणं प्रशंसति— "यत्र वा अर्हन्त मागतं नापचायन्तीति। 'अर्हन्तं' पूज्यं गृहम् 'आगतम्' आगतमात्रं 'न अपचायन्ति'। चायतेर्लङ्ख्यडभावश्छान्दसः[1]। पूजां न कुर्युः, 'सः' 'तत्र' तस्मिन्नपचितिविषये 'क्रुध्यति'। 'तथा ह' तथा सति सोमप्रवेशात् प्रागेव हविर्ग्रहणे सति 'अपचितो भवति' ॥ ३ ॥

अपचितिश्च द्वेधा सम्भवति,— अन्यतरानडुद्विमोकानन्तरम्, उभयविमोकानन्तरञ्च; तत्रान्यतरविमोकानन्तरपक्ष मुपन्यस्यति— "तद्वा अन्यतर एवेति[2]। एतदेवोपपादयति— "स यदन्यतरो विमुक्तस्तेनागत इति। तथा हि लोके यानाद्यविमोके सति आगमननिश्चयो न भवेत्; इह त्वन्यतरानडुद्विमोकेन तन्नि-श्चयो भवति, अन्यतरस्याविमोके तदागमनात् प्रागेव सा कृता स्यात् ॥ ४ ॥

"तदु तथा न कुर्यादिति। इदानीं स्वाभिमतं पक्ष माह— विमुच्यैव प्रपाद्य गृह्णीयादिति। 'विमुच्यैव' उभावपीत्यर्थः। एक-तरं विमोच्यापि अन्यतरस्याविमोकादनागमनं सम्भाव्येत। 'प्रपाद्य' सोमं शालां प्रवेश्य। लौकिकातिथ्यदृष्टान्तबलेन श्रौतस्यातिथ्यस्य निर्वापकालं प्रतिपिपादयिषुरुभयविमोकपक्षं समर्थयते— "यथा

१— 'चायृ' भ्वा० उभ० ८८० धा०। पा० ३. ४. ६४सूत्रेण प्राप्तोऽट्।

२— का० श्रौ० सू० ८. १. ३।

वै देवानां चरण मिति। 'यावत् न विमुच्यते' प्रयाणसाधनं यानादिकं न परित्यजति। स्पष्ट मन्यत् ॥ ५ ॥

"स वै सन्त्वरमाण इति[१]। सन्त्वराया अभावे अनादरः प्रतिभाति, अतस्त्वरया गृह्णीयात्। निर्वापे पत्न्यन्वारम्भं विधाय प्रशंसति— "तत् पत्न्यन्वारभते पर्युह्यमाणं वै यजमान इति। 'तत्' तेन आदौ परिवहनकाले यजमानान्वारम्भणेन, 'अच' सोमार्थहविर्निर्वापकाले 'उभयतः' उभयोः पार्श्वयोरपि 'मिथुनेनान्वारभेते'। जायापतीमिथुनमध्ये एकस्यारम्भे अपरस्य तदविनाभूतस्यापि सिद्धत्वादित्यभिप्रायः। "यत्र वा अर्हमित्यादि। 'सर्वगृह्या इव' गृहे स्थिताः, सर्वे पदार्था अत्यर्थ मभिर्याह्याः, ते सर्वगृह्याः; 'तत्र' तस्मिन् आगमने निमित्ते सति, तादृशास्तिष्ठन्ति ॥ ६ ॥

"स वा अन्येनेत्यादि। 'ततः' तस्मात्, प्राकृताग्निर्वापमन्त्रात् 'अन्येन यजुषा' "अग्नेस्तनूरसि"—इत्यादिना[२]। तत इत्यस्यार्थ माह— "येनो चेति। मन्त्रान्यत्वे कारण माह— "एकं वा एष भाग मिति। 'एषः क्रीयमाणः' आतिथ्येन प्यायमानः सोमः 'एकं' समानं 'भागम्' 'अभि'लक्ष्य 'क्रीयते', 'छन्दसां' राज्यं साम्राज्यं च प्राप्नोति, तथा सम्पादनायेत्यर्थः। कथं छन्दस्सम्बन्ध इति, तत्राह— "तस्य छन्दांसीति। 'अभितः सारयानि' पुरः पश्चाच्च सहागन्तारः प्रधानपुरुषा इत्यर्थः। "यथा राज्ञोऽराजानः"—इत्यत्र अराजान

१— का॰ श्रौ॰ सू॰ ८. १. २ ख।
२— वा॰ सं॰ ५. १. १।

इत्यकारप्रश्लेषः । ते के ? 'राजकृतः' राजत्वसम्पादकाः पट्टाभिषेकस्य[1] कर्त्तारः, 'सूतग्रामण्यः' सूतश्रेष्ठाः ॥ ७ ॥

निर्वापे समप्राधान्यपक्षं दूषयित्वा प्रथमस्यैव निर्वाप माह– "न वै तदवकल्पत इत्यादिना । अय मर्थः । यदि प्रधानस्योपसर्जनानाञ्च सदृशीं प्रतिपत्तिं कुर्यात्, तदा प्रधानस्य प्रतिपत्तिर्न कृता स्यात्, अतो यथा प्रधानस्यामन्त्रणे सति अप्रधाना अप्यनाहूता एव त मनुगच्छन्ति, एवं सोमार्थनिर्वापेण छन्दसा मपि प्रसङ्गसिद्धेरन्याभजनं सिद्ध मिति सोमस्यैव निर्वापं कुर्यादित्यर्थः॥८॥

हविर्ग्रहणे मन्त्रं विधत्ते– "स गृह्णात्यग्नेस्तनूरसीति[2] । हे निरूप्यमाणव्रीहिपदार्थ ! त्वम् 'अग्नेः' 'तनूरसि' स्वं शरीरं भवसि । शरीरोपचयहेतुत्वाद्वा तनूवदाच्छादकत्वाद्वा तनूत्वम् । "यो वै विष्णुः सोमः स इति श्रुतेः[3], सवनत्रयव्यापित्वाद्वा सोमो विष्णुः[4], अतो 'विष्णवे त्वा' इति सोमस्य विष्णुत्वेन निर्देश उपपद्यते । अथवा "विष्णवे हि गृह्णाति यो यज्ञाय गृह्णाति"– इति श्रुतेः[5] त्वां यज्ञाय गृह्णामीत्यर्थः । मन्त्रगत मग्निपदं गायत्र्यन्याभक्तिसाधनत्वेन प्रशंसति– "अग्निर्वै गायत्रीत्यादिना । अग्नेर्गायत्रीरूपत्वं प्रजापतिमुखात् सहोत्पन्नत्वात् द्रष्टव्यम् । "त

१— 'पटभिषेकस्य'–इति ङ, च । २— वा० सं० ५.१.१ ।

३— इहैव पुरस्तात् (३ अ० ४ ब्रा० २१ क०) १८७ पृ० द्रष्टव्यम् ।

४— "अथेमं विष्णुं त्रेधा व्यभजन्त"–इत्यादि ब्राह्मण मुपरिष्टाद् (शत० १४.१.१.१५—२०) द्रष्टव्यम् ।

५— इहैवोपरिष्टात् (२११ पृ० १४ कण्डी द्रष्टव्या ।

मग्निर्देवतानामसृज्यत गायत्रीच्छन्दः"—इति[1] हि श्रूयते। एव मुत्तरमन्त्रवाक्यान्यपि व्याख्येयानि ॥ ९ ॥

"सोमस्य तनूरसीत्यादि[2]। सोमस्यासनेन साक्षाच्छरीरोपचय-हेतुत्वात् तनूत्वम्। सोमस्य राज्ञः चत्वत्व मसकृदुक्तम्। प्रजापते-रसो बाहुभ्याञ्च राजन्येन सह त्रिष्टुभोऽप्युत्पत्तेः[3] चत्वत्वम् ॥१०॥

"अतिथेरातिथ्य मसीति[4]। अत्रातिथिशब्दस्य तात्पर्य माह—"सोऽस्योद्धारो यथा श्रेष्ठस्येति। उद्ध्रियते असाधारण्येन विभज्यत इत्युद्धारः प्रतिनियतभागः ॥ ११ ॥

पुनरपि गायत्र्या अन्वाभजनरूपतया श्येनशब्दं प्रशंसति—"श्येनाय त्वेति[5]। श्येनरूप मास्थाय सोमाहरणाद् गायत्री सोम-भृत् श्येनः। एतदेव दर्शयति— "सा यद् गायत्री श्येनो भूत्वेति। 'तेनैव वीर्येण' हेतुना 'एनां' गायत्रीं 'द्वितीयं' भागं प्रति 'अन्वाभजति' अध्वर्युः, एतद्भागपाठेनेत्यर्थः ॥ १२ ॥

"अग्नये त्वेति[6]। 'अग्नये' अङ्गनादिगुणविशिष्टाय, 'रायस्पोषदे' धनपोषप्रदात्रे, 'विष्णवे' सोमाय, हे हविः! 'त्वा' त्वां गृह्णा-मीत्यर्थः। जगत्यन्वाभजनरूपतया मन्त्रभागं प्रशंसति— "पशवो वै रायस्पोष इति। वर्द्धमानधनरूपत्वं पशूना मेवेति 'पशवो वै रायस्पोषः' इत्युक्तम्। पशूनां जगतीत्वं जगत्या सोमाहरणसमये

१— तै० सं० ७. १. १. ६।
२— वा० सं० ५. १. २।
३— तै० सं० ७. १. १. ७।
४— वा० सं० ५. १. ३।
५— वा० सं० ५. १. ४।
६— वा० सं० ५. १. ५।

आहतत्वाद् द्रष्टव्यम्। तथा च तैत्तिरीयकम्— "स पशुभिश्च दीक्षया चागच्छदिति[1] ॥ १३ ॥

प्रकृतौ चतुःकृत्वो ग्रहणादत्रापि चोदकतस्तत्प्राप्तौ पञ्चसङ्ख्यां विधाय प्रशंसति— "अथ यत् पञ्चकृत्व इति[2]। यज्ञस्य संवत्सरसम्मितत्वं गवामयनादिमत्स्वरूपस्य यज्ञस्य संवत्सरसाध्यत्वाद्वा[3], संवत्सरात्मकप्रजापतिसम्मितत्वाद्वा[4], "द्वादशाग्निष्टोमस्य स्तोत्राणि"— इति[5]श्रुतेस्तद्गतसङ्ख्यया संवत्सरसाम्याद्वा[6] द्रष्टव्यम्। ग्रहणमन्त्रेषु[7] सर्वत्र विष्णुशब्दोपादानं प्रशंसति— "अथ यद् विष्णवे त्वा विष्णवे त्वेति। यत्र यत्र हविर्गृह्यते, तत्र तत्र यज्ञार्थत्वनियमात् सोमस्य हविष्ट्वेन यज्ञार्थत्वात् सर्वत्र 'विष्णवे-विष्णवे' इति ग्रहणं युक्तमित्यर्थः ॥ १४ ॥

"नवकपालः पुरोडाश इति[8]। नवसु कपालेषु संस्कृतो नवकपालः। नवकपालस्यातिथ्यार्हत्व माह— "शिरो वा इति। "यान्यष्टावेति। 'यानि' अक्षराणि अनुक्रमेण उच्चारणकाले श्रुते, तान्यष्टौ भवन्ति, प्रयोगकाले "प्रणवष्टेः"—इति[9] प्रयुज्यमानः

१— तै० सं० ६. १. ६. ४। २— का० श्रौ० सू० ८. १. ४ द्रष्टव्यम्।
३— ऐ० ब्रा० ४. ३. ३। तै० सं० ७. ४. ७; ५. १। ता० ब्रा० ४. १।
४— ऐ० ब्रा० २. २. ७। ५— ऐ० ब्रा० ३. ४. १।
६— बहिष्पवमानः, माध्यन्दिनपवमानः, आर्भवपवमानः, चत्वारि आज्यस्तोत्राणि, चत्वारि पृष्ठस्तोत्राणि, एकं यज्ञायज्ञीयं स्तोत्र मिति।
७— वा० सं० ५. १. १—५। ८— का० श्रौ० सू० ८. १. २।
९— पा० सू० ८. २. ८९।

'प्रणवः' एव 'नवमः'; "गायत्रं प्रातस्सवनम्"—इतिश्रुतेः 'यज्ञस्य पूर्वार्द्धो गायत्री'; 'तस्माद्' गायत्र्यानुगुण्याय 'नवकपालः' कर्त्तव्यः ॥ १५ ॥

"कार्ष्मर्यमयाः परिधय इति[1]। 'कार्ष्मर्यः' भद्रपर्णी, तन्मया एव 'परिधयः' कर्त्तव्याः। प्रकृतौ पलाशवैकङ्कतादीनां मैच्छिकत्वादत्र नियमविधिः। "देवा ह वा इत्यादि कार्ष्मर्यमयत्वस्योपपादनम् ॥ १६ ॥

"अश्ववालः प्रस्तर इति[2]। अश्ववालत्वं तन्नामनिर्वचनद्वारेण प्रशंसति— "यज्ञो ह देवेभ्य इति। 'तान्' अश्ववालान् 'आलुलुपुः' "लुप्लृ छेदने"[3] चिच्छिदुः। 'सार्द्धं सन्न्यासुः' एकीकृत्य सम्यग् भूमौ प्रचिक्षिपुः। तेभ्यः ताः 'एताः' अश्ववालाख्याः 'ओषधयः' सञ्जाताः। अश्ववालानां मातिथ्येष्टियोग्यत्व माह— "शिरो वै यज्ञस्यातिथ्यं जघनार्द्धो वाला इति। आतिथ्यस्य सोमात् प्रथम मनुष्ठेयत्वेन शिरस्त्वात् तस्यादावनुष्ठितत्वात् जघनार्द्धावस्थितवालपरिणामरूपस्याश्ववालस्य तत्र प्रयोगे सति अपगतस्य यज्ञस्य 'उभयतः' परिग्रहः कृतो भवति ॥ १७ ॥

"ऐक्षव्यौ विधृती इति[4]। बर्हिःप्रस्तरयोरन्तराले तिर्यक् प्रसार्यमाणौ दर्भौ 'विधृतौ', ते अत्र इक्षुपत्ररूपे स्याताम्। 'संक्षुभ्याते' पञ्चमलकारः। संक्षोभन माकुलीभावो मिश्रणम्, तद्भयाद्

१— का० श्रौ० सू० ८. १. १२। २— का० श्रौ० सू० ८. १. १३।
३— तु० उ० १५१ धा०। ४— का० श्रौ० सू० ८. १. १४।

'ऐच्छयौ' कर्त्तव्ये इत्यर्थः[१]। "अथोत्पूयाज्य मित्यादि। उत्पवनं प्रकृतिवत् कर्त्तव्यम्। 'सर्वाण्येव' जुहूपभृद्ध्रुवाख्येषु पात्रेषु गृह्य-माणानि 'आज्यानि', 'चतुर्गृहीतानि' एव कुर्यात्। प्रकृतिवद्देवे-तरयोश्चतुर्गृहीतत्वं सिद्धम्। अत उपभृति अष्टगृहीतत्वनिवृत्त्यर्थ मेवाभिधानम्। तत्र चतुर्गृहीतत्वे उपपत्तिं श्रुतिरेवाह— "न ह्यत्रानुयाजा भवन्तीति ॥ १८ ॥

"आसाद्य हवींष्यग्निं मन्थतीति[२]। आतिथ्याया मेवाग्निमन्थने को विशेष इत्यत आह— "शिरो वै यज्ञस्येति। "जनयन्ति वा एन मेतद् यन्मन्थन्तीति। 'एतत्' एतेन मन्थनजातेनाग्निना यज्ञ-निष्पत्तिदर्शनादग्न्युत्पादन मेव यज्ञोत्पादनम्। प्रकारान्तरेणा-तिथ्याया मग्निमन्थनं प्रशंसति— "अग्निर्वै सर्वा देवता इति। सोमयागस्य शिरोभूताया मातिथ्यायां सर्वदेवतामयस्याग्नेरुत्पाद-नेन सर्वासा मपि देवताना मुत्पत्तेर्यज्ञप्रारम्भ एव, सर्वैर्देवैर्यज्ञ समृद्धं कारितवान् भवति ॥ १९ ॥

"सोऽधिमन्थनं शकल मितिर्[३]। यूपतक्षणोत्पन्नोऽधरारण्या अधःस्थाप्यमानः शकलः 'अधिमन्थनशकलः', यस्योपरि मथ्यते; त मादत्ते। तत्र मन्त्रः— "अग्नेर्जनित्र मसीति[४]। हे शकल! त्वम् 'अग्नेः' 'जनित्रम्' उत्पादकम् 'असि'। कथ मस्य जनित्रत्व मिति,

---

१— तै० सं० ६. २. १ अनुवाकः सर्वोऽप्यत्र द्रष्टव्यः।

२— का० श्रौ० सू० ८. १. १७, एतत्पूर्वं मप्येवम् ५. १. २७।

३— का० श्रौ० सू० ५. १. २८।

४— वा० सं० ५. २. १।

तत्राह— "अत्र अग्निरिति। 'अत्र' अधरारण्यवस्थिते शकले इत्यर्थः ॥ २० ॥

"अथ दर्भतरुणके इति[1]। 'दर्भतरुणके' कोमलौ परस्परसदृशौ दर्भौ, तौ अधो निदध्यात्। "वृषणौ स्थः"—इति[2] तत्र मन्त्रः। हे दर्भौ! युवां 'वृषणौ' अभिमतफलवर्षकौ भवथ इति तस्यार्थः। तौ प्रशंसति— "तद्यावेवेमौ स्त्रियै साकञ्जावेतावेवैताविति। 'स्त्रियै' स्त्रियाः सकाशात् 'साकञ्जौ' सहोत्पन्नौ 'याविमौ' परस्परसदृशौ पुत्रौ 'एतौ' दर्भौ, 'एतावेव युगलौ पुत्रावेव। रूपकोपन्यासेनात्यन्तसादृश्य मभिमत मिति द्रष्टव्यम् ॥ २१ ॥

"अथाधरारणि मिति[3]। तत्राधरारणिनिधाने मन्त्रः— "उर्वश्यसीति[4]। हे अधरारणे! त्वम् 'उर्वशी' भवसि। आज्यं विलाप्यते यस्यां सा आज्यविलापनी स्थाली, ताम् उत्तरारण्या संस्पर्शं कुर्यात् 'आयुरसीति' मन्त्रेण[5]। ता मुत्तरारणिं 'पुरूरवा असीति'[6] तस्या उपरि निदध्यात् ॥

अरण्योराज्यविलापन्याश्च यदुर्वश्याद्यात्मकत्वम्, तत् त्रयं प्रशंसितुं पुरावृत्तदृष्टान्त माह— "उर्वशी वा अप्सरा इत्यादि। 'उर्वशी अप्सराः' पत्नी अभवत्, 'पुरूरवाः' 'पतिः' अभवत्, तस्मात् मिथुनात्' 'आयुः' नाम पुत्रः 'अजायत'। एतत् सर्वं मध्ये समा-

---

१— का० श्रौ० सू० ५. १. २९। २— वा० सं० ५. २. २।
३— का० श्रौ० सू० ५. १. ३०, ३१। ४— वा० सं० ५. २. ३।
५— वा० सं० ५. २. ४। ६— वा० सं० ५. २. ५।

ख्यास्यते— "उर्वशी हाप्सराः पुरूरवस मैलं चकमे इति[1]। "एव मेवैषः"-इति दार्ष्टान्तिकाभिधानम्। 'यज्ञं जनयति' यज्ञसाधनत्वाद् यज्ञ मित्युच्यते। 'अथ' अरण्योरासादनानन्तरम् "अग्नये मथ्यमानायानुब्रूहि[2]" 'इति' होतारम् 'आह' ॥ २२ ॥

समनन्तरं मन्थनं विधत्ते— "स मन्थतीति[3]। "गायत्रेण त्वा छन्दसेत्यादि[4]। "तं वै छन्दोभिरेवेति। यद्यपि अन्यैः साधनैः मन्थति, तथापि "गायत्रेण त्वा छन्दसा"—इत्यादिमन्त्रसामर्थ्येन छन्दोभिरेव साधनैः मन्थनं कृतवान् भवतीत्यर्थः[5]। अस्त्वेवम्, छन्दसां किम्फलं जात मित्यस्या आशङ्कायाः फलं वक्ष्यति— "छन्दांस्येवैतद्यज्ञ मन्वायातयतीति। छन्दसा मनुप्रवेशनं न केवलं छन्दोलिङ्गकैर्मन्त्रैर्मन्थनाद् भवति, अपि तु तस्मिन् काले होता छन्दसा मनुवचनादपि भवतीत्याह— छन्दांसि मथ्यमानायान्वाहेति। होतेति शेषः। नियमेनानुप्रवेशे दृष्टान्तः— "यथाशु मादित्य मिति। 'रश्मयः' अन्वायत्ता इति शेषः। प्रह्रियमाणायेत्यनुप्रहरन्निति[6]। 'प्रह्रियमाणाय' आहवनीये प्रक्षिप्यमाणाय, अनुब्रूहीत्यनुषज्यते ॥ २३ ॥

समनन्तर मनुप्रहरणं विधत्ते— "सोऽनुप्रहरतीति[7]। "भवतं

१— उपरिष्टात् ११. ५. १. १—१७।

२— का० श्रौ० सू० ५. २. १। ३— का० श्रौ० सू० ५. २. २।

४— वा० सं० ५. २. ५, ६, ७।

५— "जाते जातायेति"-इति का० श्रौ० सू० ५. २. ३।

६— का० श्रौ० सू० ५. २. ४। ७— का० श्रौ० सू० ५. २. ५।

नः”—इत्यादिमन्त्रस्याय मर्थः[1]। हे आहवनीयनिर्मन्थ्यौ, उभावग्नी ! ‘नः’ अस्माकं ‘समनसौ’ अस्मदभिमतप्रदानविषये समानमनस्कौ ‘भवतम्’। अथवा परस्परं कलह मकृत्वा समनसौ भवतम्। ‘समोकसौ’ समानस्थानौ, ‘अरेपसौ’ अपापौ। एवम्भूतौ युवां ‘यज्ञं’ मदीयं ‘मा हिंसिष्टम्’। तथा ‘यज्ञपतिं’ यजमानं च ‘मा हिंसिष्टम्’। हे ‘जातवेदसौ’ जातप्रज्ञौ ! युवाम् ‘अद्य’ ‘नः’ अस्माकं ‘शिवः’ सुखकरौ ‘भवतम्’। मन्त्रस्य तात्पर्यं माह— “शान्ति मेवाभ्या मेतद् वदतीति। ‘एतत्’ मन्त्रवचनम् ‘आभ्याम्’ अपेक्षितां ‘शान्ति मेव’ ‘वदति’, नान्य मर्थ मित्यर्थः। अत्र शान्तेः कः प्रसङ्ग इति, तत्राह— “यथा नान्योऽन्य मिति ॥ २४ ॥

अनुप्रहृतेऽग्नौ समन्त्रकं होमं विधत्ते— “अथ स्रुवेणेति[2]। ‘उपहत्य’ अवदाय ‘अग्नि मभि’ प्रहृत्य अग्नेरुपरि जुहुयात्। मन्त्रस्याय मर्थः[3]। ‘अग्नौ’ आहवनीये ‘अग्निः’ निर्मथितः प्रविष्टः सन् ‘चरति’ इतस्ततो ज्वालाभिः सञ्चरति। कीदृशः ? ‘ऋषीणां पुत्रः’ मन्त्रेणोत्पद्यमानत्वात्। ‘अभिशस्तिपावा’ अभिशस्तेर्निन्दातः सकाशात् पाता। “आतो मनिन्”—इति[4] वनिप्। ‘सः’ तादृशः त्वं ‘नः’ अस्मदर्थम् इह ‘हव्यं’ हविः ‘सुयज’ शोभनेन यागेन यज, सङ्गमयेत्यर्थः। केभ्यः ? ‘देवेभ्यः’। कदा ? ‘सदं’ सदा, सर्वदा। ‘अप्रयुच्छन्’ अप्रमाद्यन्, उद्दिष्टेषु क मप्यपरित्यजन्नित्यर्थः। ‘स्वाहा’

१— वा० सं० ५. ३. १। २— का० श्रौ० सू० ५. २. ८।
३— वा० सं० ५. ४. १। ४— पा० सू० ३. २. ७४।

दर्ह द्रव्यं स्वाकृत मस्तु। "आकूत्यै वा एत मिति। 'अजीजनत्' उदपात्, अध्वर्युः; 'अप्रैषीत्' तर्पितवान्, भवति ॥ २५ ॥

प्रकृतदर्शपूर्णमासेष्टिवत् समापनप्रसक्तावाह— "तदिडान्तं भवतीति[1]। अर्थसिद्धेऽप्युत्तराङ्गनिषेधे पुनर्नित्यानुवादतया दार्ढ्यायानुवदति— "नानुयाजानिति। इडान्तत्वं प्रशंसति— "शिरो वै यज्ञस्यातिथ्य मिति। उत्तराङ्गजातस्यानुष्ठाने दोषोपन्यासेन समर्थयते— "स यद्धानुयाजान् यजन्तीति। 'यथा' कश्चित् 'शीर्षतः' शीर्ष्णि, सार्वविभक्तिकस्तसिः[2]। 'पादौ' पर्याहृत्य 'प्रतिदध्यात्', 'एवं' 'तत्' अनुयाजाद्यङ्गजात मनुष्ठितं सद् भवति, आतिथ्यस्य शिरस्त्वात्। तस्मादित्युपसंहारः ॥ २६ ॥ २ [४. १.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे चतुर्थाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

(अथ द्वितीयब्राह्मणम्)

आतिथ्येन वै देवा इष्ट्वा* तान्त्समदविन्दत् ते चतुर्धा व्यद्रवन्नन्योन्यस्य श्रिया ऽअतिष्ठमाना अग्निर्वसुभिः सोमो रुद्रैर्वरुण आदित्यैरिन्द्रो मरुद्भिर्बृहस्पतिर्विश्वै-

---

४—

५— "आ॰ श्रौ॰ सू॰ ८. १. १८। २— पा॰ सू॰ ५. ३. १४।

६— का॰ ... * 'इष्ट्वा'–इति ग, घ।

र्देवैरित्यु हैक आहुरेते ह त्वेव ते विश्वे देवा ये ते चतुर्द्धा व्यद्रवंस्तान्विद्रुतानसुररक्षसान्यनुव्यवेयुः* ॥ १ ॥

तेऽविदुः । पापीयाꣳसो वै भवामोऽसुररक्षसानि वै नोऽनुव्यवागुर्द्विषद्भ्यो वै रध्यामो हन्त सञ्जानामहा एकस्य श्रियै तिष्ठामहा इति त इन्द्रस्य श्रिया अतिष्ठन्त तस्मादाहुरिन्द्रः सर्वा देवता इन्द्रश्रेष्ठा देवा इति ॥ २ ॥

तस्माद् ह न स्वा ऋतीयेरन् । य एषां परस्तरामिव भवति स एनाननुव्यवैति ते प्रियं द्विषतां कुर्वन्ति द्विषद्भ्यो रध्यन्ति तस्मान्नर्त्तीयेरन्त्स यो हैवं विद्वान्नर्त्तीयते ऽप्रियं द्विषतां करोति न द्विषद्भ्यो रध्यति तस्मान्नर्त्तीयेत ॥ ३ ॥

ते होचुः । हन्तेदं तथा करवामहै यथा न इदमाप्रदिव मेवाजर्य्य मसदिति ॥ ४ ॥

ते देवाः† । जुष्टास्तनूः प्रियाणि धामानि साꣳसमवदद्रिरे ते होचुरेतेन नः स नानासदेतेन विष्वङ् यो न एतदतिक्रामादिति कस्योपद्रष्टुरिति तनूनप्तुरेव

* 'व्युवेयुः'—इति म, च । † 'देवाः'—इति म, च ।

शाक्वरस्येति सो* वा ऽअयं पवत ऽएष तनूनपाच्छाक्वरः सोऽयं प्रजानाऽमुपद्रष्टा प्रविष्टस्ताविमौ प्राणोदानौ† ॥ ५ ॥

तस्मादाहुः। मनो देवा मनुष्यस्याजानन्तीति मनसा सङ्कल्पयति‡ तत्प्राण मपिपद्यते प्राणो वातं वातो देवेभ्य आचष्टे यथा पुरुषस्य मनः ॥ ६ ॥

तस्मादेतदृषिणाभ्यनूक्तम्। मनसा सङ्कल्पयति तद्वातमपि गच्छति। वातो देवेभ्य आचष्टे यथा पुरुष ते मन इति ॥ ७ ॥

ते देवाः§। जुष्टास्तनूः प्रियाणि धामानि सार्द्धꣳ समवदद्रिरे ते होचुरेतेन नः स नानासदेतेन विष्वङ्यो न एतदतिक्रामादिति तद्देवा अप्येतर्हि नातिक्रामन्ति के हि स्युर्यदतिक्रामेयुरन्तꣳ हि वदेयुरेकꣳ ह वै देवा व्रतं चरन्ति सत्य मेव तस्मादेषां जितमनपजय्यं तस्माद्यश एवꣳ ह वा ऽअस्य जितमनपजय्य मेवं यशो भवति य एवं विद्वान्सत्यं वदति तदेतत्तानूनप्त्रं निदानेन ॥ ८ ॥

ते देवाः‖। जुष्टास्तनूः प्रियाणि धामानि सार्द्धꣳ सम-

---

* 'यो'–इति ख, सायणसम्मतश्च। † 'प्राणोदानौ'–इति ग, घ।
‡ 'सङ्कल्पयति'–इति ग, घ। § 'देवा'–इति ग, घ।
‖ 'देवाः'–इति ग, घ।

वदद्विरेऽथैत ऽआज्यान्येव गृह्णाना जुष्टास्तनूः प्रियाणि धामानि साहूँऽ समवद्यन्ते तस्मादु ह न सर्वेणेव समभ्युवेयस्मेन्मे जुष्टास्तन्वः प्रियाणि धामानि साहूँऽ समभ्यवायानिति येनो ह समभ्यवेयान्नास्मै द्रुह्येदिदूँऽ ह्याहुर्न सतानूनप्त्रिणे द्रोग्धव्य मिति* ॥ ९ ॥

अथातो गृह्णात्येव†। आपतये त्वा परिपतये गृह्णा-मीति यो वा ऽअयं पवत ऽएष आ च पतति परि च पतत्येतस्मा ऽउ हि गृह्णाति तस्मादाहापतये त्वा परिपतये गृह्णामीति ॥ १० ॥

तनूनप्त्रे शाक्वरायेति। यो वा ऽअयं पवत ऽएष तनूनप्ता शाक्वर एतस्मा ऽउ हि गृह्णाति तस्मादाह तनूनप्त्रे शाक्वरायेति ॥ ११ ॥

शक्मन ऽओजिष्ठायेति। एष वै शक्मौजिष्ठ एतस्मा ऽउ हि गृह्णाति तस्मादाह शक्मन ऽओजिष्ठायेति‡ ॥१२॥

अथातः समवमृशन्त्येव§। एतद्ध देवा भूयः समामिर ऽइत्थं नः सोऽमुथासद्यो न एतदतिक्रामादिति तथो ऽएवैत ऽएतत्सममन्त ऽइत्थं नः सोऽमुया सद्यो न एतदतिक्रामादिति ॥ १३ ॥

---

* 'मिति'—इति ग, घ।

† 'गृह्णात्येव'—इति ग, घ।

‡ 'ऽओजिष्ठायेति'—इति ग, घ।

§ 'मृशन्त्येव'—इति ग, घ।

ते समवमृशन्ति। अनाधृष्ट मस्यनाधृष्यं देवाना मोज इत्यनाधृष्टा हि देवा आसन्ननाधृष्याः सह सन्तः समानं वदन्तः समानं दधाणा देवाना मोज इति देवानां वै जुष्टास्तन्वः प्रियाणि धामान्यनभिशस्त्यभिशस्तिपा अनभिशस्तेन्य मिति सर्वाꣳ हि देवा अभिशस्तिं तीर्णा अञ्जसा सत्य मुपगेष मिति सत्यं वदानि मेद मतिक्रमिष मित्येवैतदाह स्विते मा धा इति स्विते* हि तद्देवा आत्मान मदधत यत्समवदन् यत्सत्य मकुर्वंस्तस्मादाह स्विते मा धा इति† ॥ १४ ॥

अथ यास्तद्देवाः‡। जुष्टास्तनूः प्रियाणि धामानि साꣳꣳ समवददिरे तदिन्द्रे सन्न्यदधतैष वा ऽइन्द्रो य एष तपति न ह वा ऽएषोऽग्रे तताप यथा हैवेद मन्यत् कृष्ण मेवꣳ हैवास तेनैवैतद्वीर्येण तपति तस्माद् यदि बहवो दीक्षेरन् गृहपतय एव§ व्रत मभ्युत्सिच्य प्रयच्छेयुः स हि तेषा मिन्द्रभाजनं भवति यद्यु दक्षिणावता दीक्षेत यजमानायैव व्रत मभ्युत्सिच्य प्रयच्छेयुरिदꣳ ह्याहुरिन्द्रो यजमान इति‖ ॥ १५ ॥

---

* 'स्विते'–इति क ।

† 'मा धा इति'–इति ख, 'मा धा इति'–इति ग, 'मा धा इति'–इति घ ।

‡ 'यास्तद्देवाः'–इति ग, घ । § 'एव'–इति क ।

‖ 'इति'–इति ख, 'इति'–इति ग, घ ।

अथ यास्तद्देवाः*। जुष्टास्तनूः प्रियाणि धामानि साकꣳ समवदधिरे तत्साकꣳ सृज्यं तत्सामाभवत्तस्मादाहुः सत्यꣳ साम देवजꣳ सामेति ॥ १६ ॥ ३ ॥

॥ इति तृतीयप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् [४. २.] ॥

अथ तानूनप्त्रं[1] विधातु माख्यायिका माह— "आतिथ्येन वै देवा इष्ट्वा तान्त्समदविन्ददित्यादिना। पुरा किल देवाः 'आतिथ्येनेष्ट्वा व्यद्रवन्' इति सम्बन्धः। विद्रवणे कः प्रसङ्ग इति तं दर्शयति— "तान्त्समदविन्ददिति। तस्मिन् समये 'तान्' देवान् 'समत्' कलहः 'अविन्दत्' प्राप्तवान्। "सङ्के समत्सु वृत्रहा"-इत्यादौ[2] समच्छब्दः सङ्ग्रामे प्रसिद्धः। 'ते' देवाः 'चतुर्धा' 'व्यद्रवन्' पृथग्भूताः। किमर्थम्? "अन्योऽन्यस्य श्रियै अतिष्ठमानाः"। 'श्रियै' ज्योतिष्टोमफलरूपायै[3] आत्मनोऽभिप्राय मप्रकाशयन्तः, ता सहमाना इत्यर्थः। "प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्च"-इति[4] तिष्ठतेरात्मनेपदम्। "श्लाघह्नुङ्"—इति[5] श्रिया ज्ञापयितु मिष्टत्वाच्चतुर्थी। विद्रवणप्रकारं विभज्य दर्शयति— "अग्निर्वसुभि-

---

* 'यास्तद्देवाः'-इति ग, घ।

१— ऐ० ब्रा० १. ४. ७, तै० सं० ६. २. २. १ द्रष्टव्यम्।

२— ऋ० सं० १०. १३३. १ द्रष्टव्या।

३— ''अन्योऽन्यस्य श्रियै' ज्योतिष्टोमफलरूपायै, श्रियै वा-'इति ख।

४— पा० सू० १. ३. २३। ५— पा० सू० १. ४. ३४।

स्वित्यादि । शाखान्तर प्रसिद्धं[1] पञ्चमं गण मुदाहृत्य सोपपत्तिकं पराचष्टे— "बृहस्पतिर्विश्वैर्देवैरित्यु हैक आहुरिति । तत्रोपपत्त्यभिधानम्— "एते ह त्वेव ते विश्वेदेवा ये ते चतुर्धा व्यद्रवन्निति । 'तान् विद्रुतान्' परस्परं विश्लिष्टान्, असुरराक्षसाश्चाय मवसर इति निश्चित्यानुप्राप्ताः ॥ १ ॥

"तेऽविदुरिति । स्पष्टम् । 'असुररक्षसानि वै' 'नः' 'अनुव्यवागुः' अनुगताः । एतेर्लुङि गादेशः[2] । 'द्विषद्भ्यो वै' 'रध्यामः' रध्यतिर्वशगमनकर्मा,[3] वशं प्राप्ता इत्यर्थः । "हन्त सञ्जानामहा इति । शत्रुजयोपायपरिज्ञानहर्षद्योतनार्थो 'हन्त'-शब्दः । "अकर्मकाच्च"-इति[4] सम्पूर्वस्य जानातेरात्मनेपदम् । सङ्गता भवेम, ऐकमत्यं प्राप्नुवामेत्यर्थः । तत्प्रकार माह— "एकस्य श्रियै तिष्ठामहा इति । "त इन्द्रस्य श्रिया अतिष्ठन्तेत्यादि स्पष्टम् ॥ २ ॥

"तस्मादु ह न स्वा ऋतीयेरन्निति । यस्मात् देवानां परविश्लेषात् शत्रूणा मभिभवः प्राप्तः, 'तस्मादु ह' तस्मात् खलु कारणात् 'स्वाः' ज्ञातयः परस्परं 'न ऋतीयेरन्' वैमत्येन विश्लेषं न कुर्युः । "ऋतेरीयङ्"[5] । विश्लेषे को दोष इति तत्राह— "य एषां परस्तरा मिव भवतीति । 'यः' शत्रुः 'एषां' विश्लिष्टानां 'परस्तरा मिव' अत्यन्तदूरदेशस्थो 'भवति', 'सः' 'एनान्' शत्रून् विश्लिष्टान् 'अनुव्यवैति' अनुप्रविशति । तस्मात् 'द्विषताम्' अवकाश-

---

१— तै० सं० ६. २. २. १ द्रष्टव्यम् । २— पा० सू० २. ४. ४५ ।
३— निरु० ६. ६. ४ । ४— पा० सू० १. ३. २६ ।
५— पा० सू० ३. १. २९ ।

प्रदानेन स्वयमेव 'प्रियं कुर्वन्ति', स्वयं यद् 'द्विषद्भ्यः' शत्रुभ्यो 'रध्यन्ति' वशं प्राप्नुवन्ति; 'तस्मात्' 'न व्यतीयेरन्' भेदं न गच्छेयुः। उक्तार्थस्य कश्चित् पुरुषार्थं नियमं विधत्ते— "स यो हैवं विद्वानिति। यः कश्चिदेवं वृत्तान्तं देवेषु मनुष्येषु च दृष्टं जानन् 'न व्यतीयते' भेदं न गच्छेत्। अथवा परैरुत्पादितो ज्ञातिभेद एवंविदि न प्रवर्त्तत इत्यर्थः। अत एव 'द्विषताम्' अपि 'अप्रियं करोति'; तत्प्रवेशावकाशस्यासम्भवात्। 'न द्विषद्भ्यः' 'रध्यति' वशं याति। 'तस्मात्' विद्वान् 'न व्यतीयेत' ॥ ३ ॥

"ते होचुर्हन्तेदं तथा करवामहै, यथा न इद मात्रदिव मेवाजर्यं मसदितीति। 'यथा' 'न' 'इदम्' ऐकमत्यं कर्म 'आ प्रदिवम् एव' द्युलोकावस्थित्यवसानम् 'अजर्यम्'। "अजर्यं सङ्गतम्"–इत्यनेन[1] निपात्यते, अविनाश्यम्[2] 'असत्' भवेत्, 'तथा करवामहै' 'इति' उक्तवन्तः ॥ ४ ॥

अनन्तरम्— "ते देवा इति। 'ते देवाः' 'जुष्टाः' प्रियभूताः 'तनूः' स्वस्वमूर्त्तीः। अस्य व्याख्यानम्— "प्रियाणि धामानीति। अभिमतानि भोगायतनानि 'सार्द्धम्' एकत्र 'समवदद्रिरे' विभज्य स्थापितवन्तः। तस्मिन् काले एव मब्रुवन्— 'एतेन' स्थापितेन शरीरेण 'नः' अस्माकं मध्ये 'सः' समयातिक्रमकारी 'नाना' 'असत्' विना भवेत्। एतदेव व्याचष्टे— "एतेन विष्वङ्ङिति। 'विष्वङ्' सर्वतो भवेत्, विशीर्णो भवत्वित्यर्थः। तच्छब्दार्थ माह—

१— पा० सू० ३. १. १०५।

२— 'अविनाशि'–इति क।

“यो न एतदतिक्रामादिति। ‘एतत्’ सङ्केतकर्म ‘अतिक्रामात्’ अतिक्रामेत्। “कस्योपद्रष्टुरिति। ‘उपद्रष्टा’ साक्षी, ‘कस्य’? तस्य पुरस्तादिदं भवेदिति शेषः। एवं प्रश्न मुपगम्य तैरेवेद मुत्तर मुक्तम्— “तनूनप्त्रुरेव शाक्वरस्येति। तन्वो देहस्य न पातयिता रक्षको देवः ‘तनूनप्ता’[1]। अथवा सर्वतनूरात्मा प्रजापतिः, तस्या-त्माः पुत्रः, तत्पुत्रो वायुरिति सः ‘तनूनप्ता’। स च ‘शाक्वरः’ शक्तः सर्वं कर्त्तुम्। तस्य पुरस्तादित्यर्थः। सः क इति, तं विशिनष्टि— “यो वा अयं पवत इति। ‘योऽयं’ ‘पवते’ गच्छति, वायुरित्यर्थः[2]। वाह्यस्य वायोः पुरुषचित्तद्रष्टृत्वं कथं घटत इति, तत्राह— “सोऽयं प्रजाना मुपद्रष्टा प्रविष्ट इति। प्रविष्टस्य कथं नोपलभ्यते इति तत्राह— “ताविमौ प्राणोदानाविति। ‘इमौ’ प्रसिद्धौ यौ ‘प्राणो-दानौ’ ‘तौ’ एव स इत्यर्थः॥ ५॥

उक्तेऽर्थे लौकिकवचनं प्रमाणयति— “तस्मादाहुर्मनो देवा मनुष्यस्याजानन्तीति। दूरस्थानां देवानां कथं मनुष्यचित्तपरिज्ञान मित्याशङ्क्य तद्द्वारदारिकयेति दर्शयति— “मनसा सङ्कल्पयति तत् प्राण मभिपद्यत इत्यादि। प्राणप्रज्ञयोः परस्पराविनाभावात् मनसा सङ्कल्पितं प्राणं प्राप्नोति। वाह्यवायोरिव शरीरप्रवेशेन प्राणत्वात् “प्राणो वातम्”-इत्युक्तम्[3]। अभिपद्यते सङ्कल्पितार्थ-विशिष्टः सन्नेवेति भावः। स च ‘वातः’ सर्वत्राप्रतिहतगतित्वात्

१— ऐ० ब्रा० १. ४. ७ द्रष्टव्यम्। आप० श्रौ० सू० ११. १. १-३।

२— ऐतरेये त्वन्यथैव वर्णितं तानूनप्त्रनिर्वचनम् (१. ४. ७.)।

३— इहैव मूले (२२८ पृ०) द्रष्टव्यम्।

देवेभ्य आचष्टे, यथा पुरुषस्य मनः' वर्त्तते। पुण्ये पापे वा वर्त्तते, मनतित्त्वैवाचष्ट इत्यर्थः ॥ ६ ॥

उक्तेऽर्थे मन्त्रं प्रमाणयति— "तस्मादेत इति। "मनसा सङ्कल्पयति, तद्वात मपि गच्छतीत्यादि[1]। स्पष्टोऽर्थः[2] ॥ ७ ॥

विशेषाभिधानाय पूर्वोक्तं तानूनप्त्र मनुवदति— "ते देवा सृष्टास्तनूरित्यादिना। "तद्देवा इति। 'तत्' "एतेन नः स नाना-सत्"-इत्युक्त मित्यर्थः[3]। 'अप्येतर्हि' इदानी मपि। अतिक्रमे बाध माह— "के हि स्युरिति। यद्यतिक्रामेयुः, तर्हि के स्युः। उपपत्ति माह— "अनृतं हि वदेयुरिति। देवत्व मतिहाय अनृतवदनात् कुत्सिता मनुष्या भवन्तीत्यर्थः। देवानां सत्यवादित्वनियमे सति[4] अनृतं हीत्ययं दोषः स्यात्। स एव तेषु कुत इत्यत आह— "एकं ह वै देवा व्रत मिति। सत्यवादफल माह— "तस्मादेषां जित मनपजय्य मिति। यत् 'अनपजय्यं' जेतु मशक्यम्,[5] तत् 'जितम्' भवति। "तस्माद् यश इति। प्राप्नुवन्तीति शेषः। अथवा यशो-रूपा एव भवन्तीत्यर्थः। "एवं ह"—इत्यादिना उक्तार्थस्य प्रशंसा।

१— अस्त्येष मन्त्रोऽथर्वसंहितायाम् (१२. ४. ४.) बहुभिन्नपाठान्वितः।

२— अतएवोक्तं पाणिनिमुनिना स्वशिक्षायाम्— "आत्मा बुद्ध्या समे-त्यार्थान् मनो युङ्क्ते विवक्षया। मनः कायाग्नि माहन्ति स प्रेरयति मारुतम्। मारुतस्तूरसि चरन् मन्द्रं जनयति स्वरम्"–इत्यादि २. ख. १—५ श्लो०। ३— पञ्चमी काण्डी (२२७ पृ०) द्रष्टव्या।

४— "सत्यसंहिता वै देवाः"–इति ऐ० ब्रा० १. १. ६।

५— "क्षय्य-जय्यौ शक्यार्थे"–इति पा० सू० ६. १. ८१।

"तदेतत् तानूनप्त्रं निदानेनेति। स्वस्वशरीरसमवदानपूर्वकं शपथकर्म तानूनप्त्रम्[1]। 'तत्' इदानीं मनुष्ठीयमानं 'तानूनप्त्रम्' आज्यग्रहणस्पर्शनात्मकं कथ मेतद् भवेत्? तत्राह— 'निदानेन' कारणेनेत्यर्थः॥ ८॥

निदान मेव दर्शयति— "ते देवाः" इत्यादिना। 'देवा आज्यानि गृह्णाना एव स्वतनूरपि आज्येन 'सार्द्धं' 'समवदद्रिरे', अत इदानींतनैरपि तानूनप्त्र मेवं समवदातव्य मित्यनुमीयते॥

प्रसङ्गात् किञ्चित् पुरुषार्थ माह— "तस्माद् ह न सर्वेणेवेति। 'सर्वेण' बहुजनेन सह 'समवगतिं' शपथपूर्वकं समयं 'न' कुर्यात्। तद्दोष माह— "नेन्मे जुष्टास्तन्व इति। 'मे' मम 'जुष्टाः' अत्यन्तं प्रियभूताः 'तन्वः' प्रियधामभूताः सर्वैः साकं 'नेत् समभ्यवायान्' नैव सङ्गता भवेयुरिति। 'नेत्' परिभये। अभ्यवपूर्वादितेर्लेट्[2]। "अथापि नेत्येष इदित्येतेन सम्प्रयुज्यते परिभये"—इति हि निरुक्तम्[3]। 'येनो ह' येनापि खलु सह अशक्यत्वात् 'अभ्यवेयात्' तस्मै द्रोहं न कुर्यात्। तथाच लौकिकाः अपि 'इदम्' 'आहुः'। किम्? इति, 'सतानूनप्त्रिणे' सम्भूय शपथकारिणे 'न द्रोग्धव्यम् इति' द्रोहो न कर्त्तव्य इति। "क्रुधद्रुहेर्ष्येत्यादिना चतुर्थी[4]॥९॥

अथ तानूनप्त्रार्थ माज्यग्रहणं समन्त्रकं विधत्ते— "अथातो गृह्णात्येवापतये त्वा परिपतय इति[5]। अथ गृह्णामीत्यन्य एको

१— "परस्परसख्याय शपथरूप माज्यस्पर्शनम्" ऐ०ब्रा०१.४.७सा०भा०।

२— पा० सू० ३. ४. ७। ३— निरु० १. २. ६।

४— पा० सू० १. ४. ३७। ५— का० श्रौ० सू० ८. १. १९।

मन्त्रः[१]। "तनूनप्त्रे शाक्वरायेति द्वितीयः[२]। शक्मन ओजिष्ठा-येति तृतीयः[३]। अस्मिन् पक्षे 'गृह्णामि'-इत्यय मुत्तरयोरपि मन्त्रयोरनुषज्यते। तत्र स्रुवेण सर्वस्य ध्रौवाज्यस्यैकवारं ग्रहणम्, स्थाल्याः स्रुवेण द्विर्ग्रहणम्। अथवा "तनूनप्त्रे शाक्वराय"-"शक्मन ओजिष्ठाय"-इत्येतौ पूर्वमन्त्रशेषौ, तथा सत्येक एव मन्त्रः[४]॥

अत्र ब्राह्मणम्— "अथैत आज्यान्येव गृह्णाना जुष्टास्तमूरिति। प्रत्येक माज्यग्रहणस्य श्रुतत्वात् सर्वे गृह्णीयुः। तथा च कात्यायनः— "ध्रौवं व्रतप्रदाने गृह्णात्यापतय इति, द्विश्च स्थाल्याः स्रुवेण तनूनप्त्रे शाक्वरायेति शक्मन ओजिष्ठायेति, गृह्णामीति सर्वत्र साकाङ्क्षत्वात्, पूर्वशेषौ वोत्तरौ, प्रतिपुरुषं च ग्रहण माज्यानि गृह्णाना इति श्रुतेः"-इति[५]॥

मन्त्रस्याय मर्थः— 'आपतये' आ अभिमुखं पतत्यागच्छतीति 'आपतिः', परिपततीति 'परिपतिः' वायुः; आज्य![६] त्वां तस्मै 'गृह्णामि'॥ १०॥

"तनूनप्त्र इति। उक्तार्थौ तनूनप्तृशाक्वरशब्दौ[७]। 'शक्मने' सर्वत्र शक्ताय, 'ओजिष्ठाय' अतिशयेन बलवते। "यो वा अयं पवते"—इत्यादि ब्राह्मणं स्पष्टम्॥ ११, १२॥

१— वा० सं० ५. ५. १। २— वा० सं० ५. ५. २।
३— वा० सं० ५. ५. ३। ४— वा० सं० ५. ५ (१-२-३=) १।
५— का० श्रौ० सू० ८. १. १९—२३।
६— एतदेव आज्यं तानूनप्त्रसञ्ज्ञं भवति (का० श्रौ० सूत्रं ८. १. २४.)।
७— पुरस्तात् (५ का० भा०, २३४ पृ०) द्रष्टव्यम्।

गृहीतस्याज्यस्य सर्वैरवमर्शनं विधत्ते— "अथातः समवमृशन्त्ये-वेति"[1]। स्पर्शकाले देवैः कृत मन्त्यसङ्केतं दर्शयति— "एतद्ध वै देवा भूयः समामिर इति। 'एतद्' वक्ष्यमाणं 'भूयः समामिरे' पूर्वोक्तसङ्केत मन्त्रेण पुनस्सङ्गता अभवन्। "अम गत्यादिषु"[2]। 'यः' 'नः' अस्माकं मध्ये 'एतत्' 'अतिक्रामात्' अतिक्रामेत्, 'सः' 'इत्थं' देवभूत एव सन् 'अमुथा' अन्यथा प्रकारेण 'असत्' देव-भावाद् विनश्येदित्यर्थः। न केवलं देवाना मेवायं सङ्केतः, किन्त्विदानीन्तनानुष्ठातॄणा मित्याह— "तथो एवैत इति ॥ १३ ॥

"ते समवमृशन्तीति। अवमर्शनमन्त्रस्याय मर्थः[3]। हे आज्य! त्वं पूर्वापरैः 'अनाधृष्टम्' आधर्ष मप्राप्तं भवसि। तथा अनाधर्ष-णीय मप्यसि। 'देवानाम्' 'ओजः' बलरूप मसि। 'अनभिशस्ति' निन्दकरहितम्। कर्त्तरि क्तिच्[4]। न केवलं तादृगेव, किन्तु 'अभिशस्तिपाः'। लिङ्गव्यत्ययः[5]। अभिशस्तेर्निन्दायाः सकाशात् पाल अपि। 'अनभिशस्तेन्यम्' अहिंस्यम्। कृत्यार्थे केन्-प्रत्ययो नकारोप-जनो यस्य[6]। अथवा अनभिशस्तस्य स्वर्गादेः प्रदातृत्वेन सम्बन्ध्यसि। यत एवं महानुभावं त्वम्, 'अञ्जसा' प्रगुणेन, सुखया वृत्त्या 'सत्यं' यथार्थस्वरूपम 'उपगेषम्' उपगच्छेयम्। "गाङ् गतौ"-इत्यस्य[7]

१— का० श्रौ० सू० ८. १. २४। २— श्वा० प० ४६४ धा०।
३— वा० सं० ५. ५. २। ४— पा० सू० ३. ३. १७४।
५— पा० सू० ३. १. ८५। ६— पा० सू० ३. ४. १४।
७— श्वा० श्रा० ९५० धा०।

"लिङर्थे लेट्[1]", "सिब्बहुलम्"-इति[2] सिप्लं च। तेन सत्येन 'खिते' सुष्ठु प्राप्तौ 'मा' माम् 'अधाः' धारय ॥

मन्त्रं विभज्य व्याचष्टे— "अनाधृष्टा हि देवा आसन्ननाधृष्या इति[3]। पूर्वं कैरप्यनाधृष्टा अपि देवाः परस्परापरागेणाधर्मविषया अपि सन्तः, पश्चात् सङ्केतपूर्वकेणाज्यग्रहणेन स्वशरीराण्यवमर्शन्तः पुनः 'अनाधृष्याः आसन्', अतस्त्व मनाधृष्टानां पुनरनाधर्षहेतुत्वात् तद्रूप मसि। "सह सन्तः"—इत्यादि पदत्रय मनाधृष्यत्वे हेतुत्वेन निर्दिष्टम्। 'सह सन्तः' परस्परैकमत्येन वर्त्तमानाः; तथा 'समानं वदन्तः' यदेको ब्रूते, तदन्येऽप्यनुकुर्वन्तः; 'समानम्' एक मेव कार्यं मनसि 'दधानाः' धारयमाणाः। द्वितीयभागस्य तात्पर्यं माह— "देवाना मोज इति। ओजोरूपाणां प्रियधाम्ना माज्ये स्थापनात्। अनभिशस्त्यादिपदत्रयस्यैकतात्पर्यता माह— "सर्वा हि देवा अभिशस्तिं तीर्णा इति। 'सत्य मुपगेषम्'—इत्येतस्य सत्यप्राप्तेः प्रतिज्ञारूपत्वेन वागात्मकत्वात् 'सत्यं वदामि'—इत्येवंरूपा सत्यप्राप्तिरुक्ता। तदेव सत्यं 'मेदम्'—इत्यत्र 'इदं'-शब्देन निर्दिष्टम्। 'खिते मा धाः'—इत्यत्र 'खित'-शब्दार्थं माह— "खिते हि तद्देवा इति। सुष्ठु प्राप्तव्यं खितम्; तदत्र सत्य मेव वदामीति प्रतिज्ञापूर्वकं तदनुष्ठान मेवेत्यर्थः ॥ १४ ॥

तानूनप्त्र माज्यं सर्वैः स्पृष्ट मपि सत् यजमानायैव दातव्य मिति[4]

१— पा॰ सू॰ ३. ४. ७। २— पा॰ सू॰ ३. १. ३४।

३— तैत्तिरीयसंहितायां मप्येष मन्त्रो व्याख्यातः (१. २. २. ५.)।

४—का॰ श्रौ॰ सू॰ ८. २. २, ३।

विधातु माह— "अथ यास्तद्देवा इति। इन्द्रशब्दस्य विवक्षित मर्थ माह— "एष वा इन्द्रो य एष तपतीति। इन्द्रेणै- तच्छाप्नौ कोऽतिशयो लब्ध इति तत्राह— "न ह वा एष इति। तापकतया, न ततापेत्यर्थः; 'यथा ह एव' 'इदम्' इदानीं परि- दृश्यमानं तपनम्। तर्हि कथ मास? 'कृष्णम् एव' कृष्णरूप मेव 'आस'। तस्मात् 'तेनैव' तानूनप्त्राज्यस्वीकारजनितेनैव 'वीर्येण' दुर्द्धर्षः सन् 'तपति' इत्यर्थः। "तस्माद् यदि बहव इत्यादि, प्रकृतपर्यवसानवाक्यं स्पष्टम्। 'अभ्युत्सिच्य' उपरि तदाज्य मासिच्य। "स हि तेषा मिन्द्रभाजनं भवतीति। 'इन्द्रभाजनम्' इन्द्रस्थानीयः। फलस्य साम्येऽपि गृहपतित्वेन वरणेन प्राधान्यादिन्द्रत्वम्। "यदु दक्षिणावतेति। यदि तु दक्षिणायुक्तेनैकाहादिना सोमयागेन दीक्षेतेत्यर्थः। स्पष्ट मन्यत्[1] ॥ १५ ॥

यजमानेन क्रियमाणस्य सामोपायस्य देवैः कृतं साममूल मित्याह— "अथ यास्तद्देवा इति। 'तत्' अवत्तं 'सार्द्धं' 'समज्ञ'। तदाज्येन साकं प्रक्षिप्तं शरीरकदम्बकं संहत मेक मभूत्, 'तत् सामाभवत्'। देवानां सख्येनोत्पन्नत्वात् 'सख्यं देवज' च 'साम' ॥ १६ ॥ २ [४. २.]।

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे चतुर्थाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

१— तत् तानूनप्त्रम् "पल्यङ्ग्य निदधात्यपिधायाज्यमयेन"-इति का० श्रौ० सू० ८.२.१। 'पल्यङ्ग्य = कम्पयित्वा'-इति तद्वृत्तौ या० दे०।

(अथ तृतीयं ब्राह्मणम्)

आतिथ्येन वै देवा इष्ट्वा* । तान्त्समदविन्दत्ते तानू-
नप्त्रैः समशाम्यंस्त ऽएतस्य प्रायश्चित्ति मैच्छन् यदन्योऽ-
न्यं पाप मुवदन्नाह पुरावभृथात् पुनर्दीक्षा मवा-
कल्पयंस्त ऽएता मवान्तरां दीक्षा मपश्यन्† ॥ १ ॥

तेऽग्निमेव त्वचं व्विपल्याङ्गयन्त । तपो वा ऽग्नि-
स्तपो दीक्षा तदवान्तरां दीक्षा मुपायंस्तद्यदवान्तरां
दीक्षा मुपायंस्तस्मादवान्तरदीक्षा सन्तरा मङ्गुलीराञ्चन्त
सन्तरां मेखलां पर्य्यस्ता मेवैना मेतत्सतीं पर्य्यास्यन्त
तथो ऽएवैष एतद्यदतः प्राचीन मव्रत्यं वा करोत्यव्रत्यं
वा व्वदति तस्यैवैतत्प्रायश्चित्तिं कुरुते‡ ॥ २ ॥

सोऽग्निमेव त्वचं व्विपल्यङ्गयते । तपो वा ऽग्नि-
स्तपो दीक्षा तदवान्तरां दीक्षा मुपैति सन्तरा मङ्गुली-
रचते सन्तरां मेखलां पर्य्यस्ता मेवैना मेतत्सतीं पर्य्य-
स्यते प्रजा मु हैव तद्देवा उपायन्§ ॥ ३ ॥

तेऽग्निमेव त्वचं व्विपल्याङ्गयन्त । अग्निर्व्वै मिथुनस्य
कर्त्ता प्रजनयिता तत्प्रजा मुपायन्त्सन्तरा मङ्गुली-

---

* "इष्ट्वा"–इति ग, घ । † "मपश्यन्"–इति ग, घ ।

‡ "कुरुते"–इति ख, "कुरुते"–इति ग, घ ।

§ "उपायन्"–इति ग, घ ।

राश्चक्रन्त सन्तरां मेखलां तत्प्रजा मात्मन्नकुर्व्वत तथो ऽएवैष एतत्प्रजा मेवोपैति* ॥ ४ ॥

सोऽग्निनैव त्वचं व्विपर्ल्यङ्क्यते। अग्निर्व्वै मिथुनस्य कर्त्ता प्रजनयिता तत्प्रजा मुपैति सन्तरा मङ्गुलीरुच्यते सन्तरां मेखलां तत्प्रजा मात्मन् कुरुते ॥ ५ ॥

देवाना मु ह स्म दीक्षितानाम्। यः समिद्धारो वा स्वाध्यायं वा व्विसृज्यते† तं ह स्मेतरस्यैवेतरं रूपेणेतरस्येतर मसुररक्षसानि जिघांसन्ति ते ह पापं व्वदन्त उपसमेयुरिति वै मां त्व मचिकीर्षीरिति माजिघांसीरित्यग्निर्हैव तथा नान्य मुवादाग्निं तथा नान्यः‡ ॥ ६ ॥

ते होचुः। अपीत्यन्त्वा§ मग्नेऽवादिषूऽइरिति नैवाहु मन्यं न मा मन्य इति‖ ॥ ७ ॥

तेऽविदुः। अयं वै नो व्विरक्षस्तमोऽस्यैव रूप मसाम तेन रक्षांस्यतिमोक्ष्यामहे तेन स्वर्गं लोकं समश्नुविष्यामह ऽइति तेऽग्नेरेव रूप मभवंस्तेन रक्षांस्यत्यमुच्यन्त तेन स्वर्गं लोकं समाश्नुवत¶ तथो ऽएवैष

---

* "मेवोपैति"–इति ग, घ।

† "विसृजते"–इति ग, घ; सायणसम्मतोऽयं पाठ इति चाह डा॰वेबरः।

‡ "नान्यः"–इति ग, घ।

§ "अपीच्छ त्वा"–इति क, ख।

‖ "इति"–इति ग, घ। ¶ "समाश्नुवत"–इति च दृष्टो डा०-वेबरेण।

तदग्नेरेव रूपं भवति तेन रक्षाꣳस्यतिमुच्यते तेन
गं लोकꣳ समश्नुते स वै समिध मेवाभ्यादधदवान्तर-
क्षा मुपैति ॥ ८ ॥

स समिध मभ्यादधाति। अग्ने व्रतपास्त्वे व्रतपा
यग्निर्हि देवानां व्रतपतिस्तस्मादाहाग्ने व्रतपास्त्वे
तपा इति या तव तनूरियꣳ सा मयि यो मम तनू-
षा सा त्वयि। सह नौ व्रतपते व्रतानीति तदग्निना
चं व्यिपल्यङ्गयतेऽनु मे दीक्षां दीक्षापतिर्म्मन्यता मनु
पस्तपस्पतिरिति तदवान्तरां दीक्षा मुपैति सन्तरा
मङ्गुलीरचते सन्तरां मेखलां पर्य्यस्ता मेवैना मेतत्*
सतीं पर्य्यस्यते ॥ ९ ॥

अथैन मतो मदन्तीभिरुपचरन्ति। तपो वा ऽअग्नि-
स्तपो मदन्त्यस्तस्मादेनं मदन्तीभिरुपचरन्ति ॥ १० ॥

अथ मदन्तीरुपस्पृश्य†। राजान माप्याययन्ति
तद्यन्मदन्तीरुपस्पृश्य राजान माप्याययन्ति वज्रो वा
आज्यꣳ रेतः सोमो नेद्वज्रेणाज्येन रेतः सोमꣳ हिनसा-
मेति तस्मान्मदन्तीरुपस्पृश्य राजान माप्याययन्ति॥११॥

तदाहुः। यस्मा ऽएतदाप्यायनं क्रियत ऽआतिथ्यꣳ

* "पर्य्यस्ता मेवैतत्"–इति ग, घ।

† "मदन्तीभिरुपस्पृश्य"–इति ग, घ।

सोमाय तु मेवाग्र* ऽआप्याययेयुरथावान्तरदीक्षा मथ तानूनप्त्राणीति तदु तथा न कुर्य्याद्यज्ञस्य वा ऽएवं कर्माच्च वा ऽएनान्तसमुदविन्दन्ते सꣳश्रम मेवै पूर्व्व मुपायन्नथावान्तरदीक्षा मथाप्यायनम् ॥ १२ ॥

तद्यदाप्याययन्ति। देवो वै सोमो दिवि हि सोमो व्वृत्रो वै सोम आसीत् तस्यैतच्छरीरं यद्गिरयो यद्-श्मानस्तदेषोऽशाना[ना] मौषधिर्ज्जायत ऽइति ह स्माह श्वेतकेतुरौद्दालकिस्ता मेतदाहृत्याभिषुण्वन्ति तां दीक्षोपसद्भिस्तानूनप्त्रैराप्यायनेन सोमं कुर्व्वन्तीति तथो ऽएवैना मेष एतद्दीक्षोपसद्भिस्तानूनप्त्रैराप्यायनेन सोमं करोति ॥ १३ ॥

मधु सारघ मिति वा ऽआहुः। यज्ञो ह वै मधु सारघ मथैत ऽएव सरघो मधुकृतो यदृत्विजस्तद्यथा मधु मधु-कृत आप्याययेयुरेव मेवैतद्यज्ञ माप्याययन्ति ॥ १४ ॥

यज्ञेन वै देवाः। इमां जितिं जिग्युर्य्यैषा मियं जितिस्ते होचुः कथं न इदं मनुष्यैरनभ्यारोह्यꣳ स्यादिति ते यज्ञस्य रसं धीत्वा यथा मधु मधुकृतो निर्द्धयेयुर्व्विदुह्य यज्ञं यूपेन योपयित्वा तिरोऽभवन्नथ यदेनेनायोपयंस्तस्माद्यूपो नाम ॥ १५ ॥

* "त मेवाग्र"–इति, "तु मेवाय"–इति चैतौ डा०-वेबरधृतौ।

तद्वा ऽऋषीणा मनुश्रुत मास। ते यज्ञꣳ समभरन् यथायं यज्ञः सम्भृत एवं वा ऽएष यज्ञꣳ सम्भरति यो दीक्षते व्वाग्वै यज्ञस्तद्यदेवाच यज्ञस्य निर्धीतं यद्विदुग्धं तदेवैतत्पुनराप्याययति ॥ १६ ॥

ते वै षड्* भूत्वाप्याययन्ति। षड् वा ऽऋतव ऋतव एवैतद्भूत्वाप्याययन्ति ॥ १७ ॥

त ऽआप्याययन्ति। अꣳशुरꣳशुष्टे देव सोमाप्यायता मिति तदस्याꣳशु मꣳशु मेवाप्याययन्तीन्द्रायैकधनविद ऽइतीन्द्रो वै यज्ञस्य देवता तस्मादाहेन्द्रायेत्येकधनविद ऽइति शतꣳ शतꣳ ह स्म वा ऽएष देवान् प्रत्येकैक एवाꣳशुरेकधनानाप्यायते दश दश वा तुभ्य मिन्द्रः प्यायता मा त्व मिन्द्राय प्यायस्वेतीन्द्रो वै यज्ञस्य देवता सा यैव यज्ञस्य देवता ता मेवैतदाप्याययत्या त्व मिन्द्राय प्यायस्वेति तदेतस्मिन्नाप्यायनं दधात्याप्याययास्मान्त्सखीन्त्सन्या मेधयेति स यत्सनोति तत्तदाह यत्सन्येत्यथ यदनुब्रूते तद् तदाह यन्मेधयेति स्वस्ति ते देव सोमसुत्या मशीयेत्येका वा ऽएतेषा माशीर्भवत्यृत्विजां च यजमानस्य च यज्ञस्योदृचं गच्छेमेति यज्ञस्योदृचं गच्छानीत्येवैतदाह ॥ १८ ॥

---

* "षड्"–इति ग।

अथ प्रस्तरे निह्नुवते। उत्तरत उपचारो वै यज्ञोऽथै-तद् दक्षिणेना*न्वित्याप्याययन्त्यग्निर्वै यज्ञस्तद्यज्ञं पृष्ठतः कुर्वते† तन्मिथ्याकुर्वन्ति देवेभ्य आवृश्चन्ते यज्ञो वै प्रस्तरस्तद्यज्ञं पुनरारभन्ते तस्यो हैषा प्रायश्चित्तिस्तथो हैषा मेतन्न मिथ्याकृतं भवति न देवेभ्य आवृश्चन्ते तस्मात् प्रस्तरे निह्नुवते ॥ १९ ॥

तदाहुः। अक्तो निह्नुवीरा३नुनक्ता३ऽइत्युनक्तो हैव निह्नुवीन्ननुप्रहरणुँ ह्येवाक्तस्य ॥ २० ॥

ते निह्नुवते। एष्टा रायः प्रेषे भगाय ऽऋत मृतवादिभ्य इति सत्युँ सत्यवादिभ्य इत्येवैतदाह नमो द्यावापृथिवीभ्या मिति तदाभ्यां द्यावापृथिवीभ्यां निह्नुवते ययोरिदुँ सर्व्व मधि‡ ॥ २१ ॥

अथा ह समुल्लुप्य प्रस्तरम्§। अग्नीन्मदन्त्यापा३‖ ऽइति मदन्तीत्यग्नीदाह ताभिरेहीत्युपर्य्युपर्य्यग्नि मतिहरति स यन्नानुप्रहरत्येतेन ह्युत ऊर्ध्वान्युक्थानि प्रचरिष्यन् भवत्यथ यदुपर्युपर्य्यग्नि मतिहरति तद्देवास्यानुप्रहृतभाजनं भवति त मग्नीधे प्रयच्छति त मग्नीन्निदधाति ॥ २२ ॥ ४ ॥

॥ इति तृतीयप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् [४. ३.] ॥

---

* "दक्षिणेवा"–इति ग, घ। † "कुर्व्वन्ति"–इति ग, घ।
‡ "मधि"–इति ग, घ। § "प्रस्तरम्"–इति ग, घ।
‖ "दन्त्यापा१"–इति ग, घ।

अवान्तरदीक्षां विधातु माह— "आतिथ्येन वै देवा इष्ट्वा तानिति । 'ते' 'एतस्य' तानूनप्त्रस्य शपथात्मकस्य दोषपरिहाराय । तानूनप्त्रस्य निन्दितत्व माह— "यदन्योऽन्यं पाप मवदन्निति । "सत्यं वदानि[1], मेद मतिक्रमिषम्"—इत्येवं रूप मित्यर्थः । "नाह पुरेत्यनेन दोषपरिहारोपाय उक्तः । स्वीकृताया दीक्षाया अवभृथ-पर्यन्तानुवर्त्तने सति प्रागतस्य पापवदनस्य परिहारो भवति, सा चानुवृत्तिर्न तैः कृतेत्यर्थः; मध्ये दीक्षापरित्यागादिति भावः । यद्वा स्वीकृताया दीक्षाया इदानीं मध्यपरित्यागात् तन्मध्ये नूतनां 'दीक्षां' 'पुनः' 'न' 'अवाकल्पयन्', किन्तु प्रकृतदीक्षाया अविरोधिनीम् 'अवान्तरदीक्षाम्' 'अपश्यन्'[2] ॥ १ ॥

अवान्तरदीक्षाकल्पनप्रकार उच्यते— "तेऽग्निनैव त्वच मिति । 'विपल्याङ्ग्यन्त' विविधं 'परि' परितः 'आङ्ग्यन्त' अवेष्टयन्; अग्नि मेव त्वच मकुर्वन्नित्यर्थः । अग्नेस्त्वग्भावे कः सम्बन्ध इति, तत्रोच्यते— "तपो वा अग्निरिति । तपनसाधनत्वात् अग्निः 'तपः'; 'दीक्षा' तु क्लेशात्मकत्वादेव 'तपः' । अवान्तरदीक्षां नामनिर्वचनेन प्रशंसति— "तद्यदवान्तरा मिति । "सन्तरा मित्यादि । 'सन्तरा माघ्नन्त' अतिशयेन संश्लिष्टा अङ्गुलीरकुर्वन् । तथा 'मेखलाम्' अपि पूर्वां शिथिलबद्धां पुनः संलग्ना मकुर्वन् । तदेवाह— "पर्यस्ता मेवेति । 'पर्यस्ता मेव' परितः क्षिप्ता मेव । व्रत मर्हतीति 'व्रत्यम्', तद्विरोधि 'अव्रत्यम्' । 'तस्य' 'एतत्' अवान्तरदीक्षाख्यं कर्म 'प्रायश्चित्तम्', तस्य पापस्य निर्हरण मित्यर्थः ॥ २ ॥

१— 'वदामि'-इति क्व । २— तै० सं० ६. २. २. १० द्रष्टव्यम् ।

यदर्थ माख्यायिकामुखेनावान्तरदीक्षोक्ता, त मिदानीं विधत्ते– "सोऽग्निनैवेति। 'सः' यजमानः। शिष्टं पूर्ववत्। अवान्तरदीक्षां प्रजासाधनत्वेन प्रशंसति– "प्रजा मु हैवेत्यादिना ॥ ३ ॥

"तेऽग्निनैव सच मिति। "अग्निर्वै मिथुनस्य कर्त्तेति। बधूवरयोर्युगं... स्याग्निसव्यपेक्षत्वात् मिथुनकर्त्ताग्निरुच्यते। सा प्रसिद्धिः 'वै'-शब्देनोक्ता। अशितपीतयोः शुक्रशोणितरूपेण परिणामस्य, पुनश्च देहाकारेण परिणामस्य चाग्न्यधीनत्वात् 'प्रजनयिता'। अथवा कथम् 'अग्निर्मिथुनस्य कर्त्ता'? यतोऽसौ 'मिथुनस्य प्रजनयिता' इति व्याख्यानव्याख्येयभावो द्रष्टव्यः। देवानां प्रजार्थत्व मुक्त्वा, इदानीन्तनयजमानस्यापि तदर्थत्व माह– "तथो एवैष एतत् प्रजा मेवोपैतीति। 'एतत्' एतया अवान्तरदीक्षया ॥ ४ ॥ ५ ॥

अवान्तरदीक्षारूपेण समिदाधानं विधास्यते, तन्मन्त्रे "या तनूरियं सा मयि"–इत्यादि वक्ष्यते, तदुपोद्घातत्वेनाख्यायिका माह– "देवाना मु ह स्म दीक्षिताना मित्यादिना। 'समिद्धारो वा' समिधं हरतीति 'समिद्धारः'। "हरतेरनुद्यमने च[1]"– इत्यत्रानुद्यमन इति पर्युदासात् तादृशोद्यमनस्य सम्भवात् सा[भि]-न्येन प्राप्तः "कर्मण्यण्"–इत्यण्[2]। "स्वाध्यायं वा विसृजत इ[ति]। 'विसृजते' सोच्चारयति[3] कश्चित्। 'तं ह' समिदाहर्त्तारं वा ऋत्विजं वा मन्त्रोत्स्रष्टारम्। उपलक्षण मेतत्। ऋत्विजां मध्ये यं

१— पा० सू० ३. २. ९। २— पा० सू० ३. २. १।

३— 'उच्चारयति'–इति क।

कश्चिन्न व्याप्ततम्, तम्। 'इतरम् इतरस्य रूपेण'—'इतरम् इतरस्य रूपेण'— समिदाहर्त्तृरूपेण प्रवचनकर्त्तारम्, प्रवचनकर्त्तृरूपेण समिदाहर्त्तार मित्यर्थः। एवम् 'असुररक्षसानि' असुराश्च रक्षांसि च 'जिघांसन्ति' हन्तु मिच्छन्ति। तथा सति देवाः 'इति' खलु 'मां त्वम्' 'अचिकीर्षीः' कर्त्तुं मैच्छः 'इति'। 'मा' मां 'अजिघांसीः[१]' हन्तु मैच्छः' 'इति'। 'पापं वदन्तः' 'उपसमेयुः' अन्योऽन्यं प्राप्नुवन्ति। किं मग्निरपि तादृग्विषयापन्नः? नेत्याह—"अग्निर्हैव तथा नान्य मिति। 'उवाद' उदितवान् ॥ ६ ॥

"ते ह्योचुरिति। 'ते' असुरैरभिभूता देवाः। 'अग्ने!' 'त्वा मपि 'इत्थम्' अनेन प्रकारेण किम् 'अवादिषूः'। प्रश्ने प्लुतिः[२]। तस्योत्तरम्—'नैवाह मन्यम्, न मा मन्यः' वा अवादीदित्यग्निः प्रत्युवाच ॥ ७ ॥

"तेऽविदुरिति। 'अयम्' अग्निः 'नः' अस्माकं मध्ये 'विरष्शतमः' विरष्शो यस्मात् स विरष्शाः, अतिशयेन विरष्शाः 'विरष्शतमः'। "अस्यैवरूप मसाम"—इत्यादि। स्पष्टम्। यद्यपि मेखला-सोमरक्षिन-धारणादिक मपि दीक्षाङ्गम्, तथाप्यवान्तरदीक्षायां सोमदाधानस्य मुख्यत्वात् "समिध मेवाभ्यादधदवान्तरदीक्षा मुपैतीत्युक्तम् ॥ ८ ॥

"स समिध मभ्यादधातीति[३]। "अग्ने व्रतपा इत्यादिः[४] समिदाधानमन्त्रः। हे 'व्रतपा अग्ने!' 'त्वे' त्वयि व्रतस्य पातरि

१— 'जिघांसीः'—इति क। २— पा० सू० ८. २. १००।

३— का० श्रौ० सू० ८. २. ४ क। ४— वा० सं० ५. ६. १.।

भवति, अहं 'व्रतपाः' व्रतस्य पालयिता, भूयास मित्यर्थः। सप्तम्याः ङे-आदेशः[1]। अथवा 'व्रतपाः' भवति 'त्वे' त्वम्। "अग्निर्हि देवानां व्रतपतिः"—इत्यत्र 'हि'-शब्देन "त्व मग्ने व्रतपा असि देव आ मर्त्येषु"-इत्यादि[2]श्रुत्यन्तरप्रसिद्धिर्द्योत्यते। 'या तव' तेजोमयी 'तनूः' अस्ति, 'सा' 'इयं' ममापि भवतु; तथा 'या मम' इत्येतद् व्याख्येयम्। हे 'व्रतपते' अग्ने! 'नौ' आवां 'सह' 'व्रतानि', चरिष्याव इति शेषः। 'तत्' तेन तनूविनिमयेन मन्त्रगतेन। "अनु मे दीक्षाम्"-इति मन्त्रभागे[3] 'दीक्षा'-शब्दश्रवणात् तन्मन्त्रभागपाठमात्रात्तरदीक्षां प्राप्तवान् भवति ॥

दीक्षाहुत्यनन्तरं पुनरङ्गुल्यादिसमञ्जनस्याभिधानात् आदौ दीक्षाहुतिः कर्त्तव्या, पश्चात् समञ्जन मिति क्रमोऽवगम्यते ॥ ९ ॥

अथ यद्यद्यजमानस्य तत्तन्मदन्तीभिः कर्त्तव्य मिति विधत्ते—"अथैन मतो मदन्तीभिरिति[4]। 'एनं' सोमं यजमानं वा। तप्ता आपो 'मदन्त्यः'। अग्नेर्मदन्तीनाञ्च सन्तापकत्वात् तपोरूपत्वम् ॥ १० ॥

मदन्त्युपस्पर्शनपूर्वकं राजाप्यायनं विधत्ते— "अथ मदन्तीभिरुपस्पृश्य राजान मिति[5]। "वज्रो वा आज्य मिति। "एतं वै देवा

१— पा० सू० ७. १. ३९.। २— वा० सं० ४. १६।

३— वा० सं० ५. ६. २। तैत्तिरीयकल्पमते मन्त्रान्तर एषः, यजमान मिमं वाचयति। तै० सं० १. २. १० सा० भा० द्रष्टव्यम्।

४— का० श्रौ० सू० ८. २. ४ ख। ५— का० श्रौ० सू० ८. २. ६।

वज्रं कृत्वा सोम मघ्नन्"-इति[1] श्रुतेराज्यस्य वज्रत्वम्। सोमस्य सर्वौषध्यनुप्रवेशात्, रेतसश्चौषधिजन्यत्वात्[2] रेतस्त्वं सोमस्य। अथवा "पञ्चम्या माहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति"-इति[3] आहुतिरूपस्य सोमस्य क्रमेण रेतोरूपेण परिणामात् रेतस्त्वम् ॥ ११ ॥

अनुष्ठेयपदार्थक्रमविषये किञ्चिद् ब्रह्मवादिनश्चोद्य मुद्भावयन्ति— तदाहुर्यस्मा एतदाप्यायनं क्रियत इति। 'यस्मै सोमाय एतत् आतिथ्यं क्रियते', 'त मेव' 'अग्रे' आप्यायनादिभिः सत्कर्त्तुं युक्तम्। सोमसम्बन्धाभिप्रायेण चोद्य उद्भाविते यागसम्बन्धेन परिहरति— "यज्ञस्य वा एवं कर्मेति। एवम्प्रकारक्रमविशिष्टं कर्मजातं यज्ञस्य खलु क्रियत इत्यर्थः। 'अत्र' खलु 'एनान्' 'समत्' कलहः 'अविन्दत्' आप्नोत्। 'ते' च देवाः 'पूर्वं संग्राम मेवोपायन्' कलहोपशमनरूपं तानूनप्त्रं ते कृतवन्त इत्यर्थः। "अथावान्तरदीक्षा मिति। शपथ-जनितदोषपरिहाराय अनन्तर मेव अवान्तरदीक्षा कार्या। अतः परिशेषादाप्यायनस्यान्ते निवेश इति ॥ १२ ॥

"तद्यदाप्याययन्तीति। आप्यायनं प्रशंसति— "देवो वा इति। सोमस्य देवत्वं समर्थयते— "दिवि ह्यीति। अस्त्वेवं सोमस्य, सोमस्याप्यायने किं मायात मित्यत आह— "वृत्रो वा इत्यादि। त्वष्ट्रेन्द्रघातकोत्पत्त्यर्थं हुतस्येन्द्रपीतसोमशेषस्य वृत्रत्वेनोत्पत्तेः सोमस्य वृत्रत्वम्। 'तस्य' इन्द्रेण हतस्य वृत्रस्य 'शरीरं' 'गिरयोऽश्मानः'

१— तै० सं० ६. २. २. ७। इहाप्युत्तरत्र ४. ४. ६ द्रष्टव्यम्।

२— 'रेतसश्चौषधिसाररूपत्वात्'-इति ङ।

३— छा० ब्रा० ७. ६. १। इहोपरिष्टाचास्यैषा कथा १४. ६. १।

सोभवन्। सोमाख्यं वस्त्वेव सोमशरीरभूतेषु गिर्यादिषु वर्त्तते, 'तत् एषा' श्मशानाख्या[1] 'ओषधिः' 'जायते',—'इति' एवं 'श्वेतकेतुः औद्दालकिः आह' स्म। अतः 'ता मेव' गिरावुत्पन्ना मेव इदानीन्तना यजमानाः 'अभिषुण्वन्ति', न साक्षात् सोमम्। अतः 'ताम्' ओषधिं दीक्षादिभिः संस्कारैः साक्षात् 'सोमं कुर्वन्ति'। "तथो एवैना मेष इत्यादि ॥ १३ ॥

ऋत्विग्यजमानकर्त्तृक माप्यायनं सारघमधुकल्पनया[2] प्रशंसति— "मधु सारघ मिति[3] वा आहुरित्यादिना ॥ १४ ॥

एतदेवाप्यायनं[4] गतसारत्वपरिहारात्मना प्रशंसति— "यज्ञेन वै देवा इमां जितिं जिग्युरित्यादिना, "यदेवास्य यज्ञस्य निर्द्धीतं यद्विदुग्धं तदेवैतत् पुनराप्याययन्तीत्यन्तेन। एतदस्मद् व्याख्यातम् ॥ १५, १६ ॥

"ते वै षड् भूत्वाप्याययन्तीति। स्पष्टम् ॥ १७ ॥

"त आप्याययन्तीति। आप्यायनमन्त्रस्य प्रथमभागं व्याचष्टे— "अंशुरंशुष्टे देवेत्यादि[5]। यद्यप्याप्यायने सोमस्य सर्वोऽंशुर्नाप्यायते, तथापि मन्त्रे 'अंशुरंशुः'-इति वीप्साभिधानसामर्थ्येनैव प्रत्यंशु आप्याययन्तो भवन्तीत्यर्थः। "इन्द्रायैकधनविद इति। अत्रेन्द्रशब्दतात्पर्य माह— "इन्द्रो वै यज्ञस्येति। "एकधनानाप्यायते इश-

---

१— 'दूषानाख्या (! उशनाख्या)'-इति क।

२, ३— क-पुस्तकीयपाठाविह त्वत्वरभ्रमजन्यौ।

४— तै० सं० २. २. ८ द्रष्टव्यम्। ५— वा० सं० ५. ७. १।

दृश वेति। एक एव सोमादिरूपो हविःपदार्थ एव[1] धनं येषां, ते देवा एकधनाः; तान् विन्दति, यस्मै सोमपानाय लभत इतीन्द्रः 'एकधनवित्'। 'तस्मात्' एकैक एवांशुः शतशो दशशो वा 'एकधनान्' देवान् 'आप्याययते' वर्द्धयति, शरीरोपचयं करोति, अतः उक्तप्रकारेण सोमाख्यैकधनेन देवाना मेकधनत्वात् मन्त्रः 'इन्द्रायैकधनविदे' 'इति' 'आह' इत्यर्थः। "आ तुभ्य मिन्द्रः प्यायता मिति। हे सोम! 'तुभ्यं' त्वदर्थं, त्वां पातुं स इन्द्रः समर्थो भवत्विति। यज्ञसाधनभूतस्य सोमस्येन्द्रार्थत्वावगमादिन्द्रस्यैवाप्यायनं कृतं भवतीत्यर्थः। "आ त्व मिन्द्राय प्यायस्वेति। अत्र सोमाप्यायनस्येन्द्रार्थत्वावगतेस्तस्मिन्नेवाप्यायनं दधातीत्युक्तम्। "आप्याययास्मान्त्सखीन्त्सन्या मेधयेति। अनेन मन्त्रभागेन धन मेषां दित्सयाप्यायनायास्मत्सखिभूताना मृत्विजा माशासनं क्रियते। अत्र 'सनि-मेधा'-शब्दयोः दातव्यं धन मनुवचनीय मित्याह— "स यत् सनोति, तत्तदाह यत् सन्येतीति। 'सन्या'—'इति' एवंरूपेण शब्देन यदाहार्थजातम्, 'तद्' 'यत् सनोति' धनं यज्ञेन यजमानः, 'तदाह' इत्यर्थः। एव मुत्तरवाक्य मपि योज्यम्। पूर्वापरीभूतस्यानुवचनस्य मेधा मन्तरेणासम्भवात् मेधाशब्दस्यानुवचन मर्थ इति व्याख्यातम्। "स्वस्ति ते देव सोमेति। हे 'सोम!' तव 'स्वस्ति' विनाशाभावः क्षेमः, अस्त्विति शेषः। अहं त्वदनुग्रहात् 'सुत्यां' सोमाभिषवम् 'अशीय' प्राप्नुयाम्। सुत्याप्राप्तिप्रार्थनायास्तात्पर्य माह— "एका वा एतेषा

१—'एकं'-इति क।

माशीर्भवतीति। "यज्ञस्योदृच मिति। उपरिभाविनी[1] ऋक् 'उदृक्', तया समाप्तिर्लक्ष्यते ॥ १८ ॥

आप्यायन मभिधाय निह्नव माह— "अथ प्रस्तरे निह्नुवत इति[2]। प्रस्तरस्योपरि पाणी सम्पुटीकृत्य "एष्टा राये"-इति[3] मन्त्रजपो निह्नवः। निह्नवशब्दोऽपलापे प्रसिद्धो लोके[4], इह देवानां नमस्कारादिना सान्त्वनं विहितम्। निह्नवं सोमाप्यायन-काले सम्भावितस्यातिक्रमस्य परिहाररूपेण प्रशंसति— "उत्तरत उपचारो वै यज्ञ इति। उत्तर उपचार इति व्यतिरेकप्रदर्शनाय अभिधानं साध्यसाधनयोरभेदाभिप्रायेण। अग्नेर्यज्ञत्व मृत्विजां दक्षिणत उपचारेण। पश्चाद्भागस्थितस्य गार्हपत्यस्य पृष्ठतः करणं भवति, तेन 'मिथ्या' अकृतं 'कुर्वन्ति'; अग्नेः सर्वदेवात्मकत्वात् सर्वदेवेभ्योऽपि वर्जितो भवति। तर्हि प्रस्तरनिह्नवेन कथं समाधान मिति, तत्राह— "यज्ञो वै प्रस्तर इति। हविराधारकत्वेन यज्ञनिर्वर्त्तकत्वात् प्रस्तरस्य यज्ञत्वोपचारः ॥ १९ ॥

निह्नवस्य कालं निर्द्धारयितुं ब्रह्मवादिनां विचारं दर्शयति— "तदाहुरक्ते निह्नुवीराऽ३नक्ताऽ३इतीति[5]। किम् 'अक्ते' प्रस्तरे

१— 'तदुपरिभाविनी'-इति क।

२— का० श्रौ० सू० ८. २. ९। ३— वा० सं० ५. ७. २०।

४— तथा चामरः— "अपलापस्तु निह्नवः"-इति (१. ६. १७.), पुनः "अपह्नवेऽपि निह्नुतावपि निह्नवः"-इति (३. ३. २०७.) च। अपह्नवोऽपलापो निह्नुतिः स्यादु मिति तट्टीकायाम्।

५— का० श्रौ० सू० ८. २. १०, ११।

निह्नवः कर्त्तव्यः, उतानक्के? इति विचार्यमाणत्वात् श्रुतिः[1]। अक्कस्य अविलम्बेनाग्नौ[2] प्रहरणात् अक्के एव प्रस्तरे कर्त्तव्य मित्यर्थः ॥ २० ॥

"ते निह्नुवत एष्टा रायः प्रेष इति[3]। निह्नवमन्त्रस्याय मर्थः। हे 'एष्टः'! तृजन्तस्य सम्बुद्धिः। धनं यजमानार्थ मिच्छन् अग्ने[4]! अत्र ब्राह्मणे सोमाप्यायननिह्नवातिक्रमस्योक्तत्वात् स एव प्रसाध्यः। 'रायः' धनानि, प्रयच्छन्निति प्रेषः। किमर्थम्? 'इषे' अन्नाय, 'भगाय' सौख्याय च। तथा 'ऋतवादिभ्यः' सत्यवादिभ्योऽस्मभ्यम् 'ऋतं प्रयच्छ' क्रियमाणं कर्म यथा न वृथा स्यात्, तथा कुर्वि-त्यर्थः। सर्वदेवाश्रयाभ्यां 'द्यावापृथिवीभ्यां' 'नमः' अस्तु। ऋतशब्द-स्योदकयज्ञाद्यर्थेषु[5] अभिमत मर्थ माह— "सत्यवादिभ्य इतीति। द्यावापृथिवीभ्यां नमस्कार एव निह्नव इत्याह— "द्यावापृथिवीभ्या मेव निह्नुवत इति। अस्तु नमस्कारेण तयोर्निह्नवः, इतरेषां देवानां स कथं कृतः स्यादिति, तत्राह— "ययोरिदं सर्व मधीति। यस्मात् तयोरन्तः 'इदं' परिदृश्यमानं सर्वम् 'अधि' स्थित मिति

१— पा० सू० ८. २. ९७।   २— 'विलम्बेनाग्नौ'–इति क।

३— तै० सं० ६. २. २. ६। निह्नवप्रकारस्त्वापस्तम्बेन स्फुटं दर्शितः (श्रौ० सू० ११. १. १२.)।

४— "यद्वा एष्टा इति प्रथमान्तम्"–इत्यादि च व्याख्यानम् ऐ० ब्रा० १ ४. ६ सा० भा० द्रष्टव्यम्।

५— निघ० १. १२. ६८ (उदकम्), २. १०. २८. (धनम्), ३. ११. ६ (सत्यम्), निरु० ६. ४. ७ (यज्ञः), १०, ४, ४ (वायुः)।

शेषः; तस्मादित्यर्थः। अथ वा 'अधि'-इति मन्त्रस्यर्थानुवादी, तयोरधीदं सर्वं मिति[१] ॥ २१ ॥

अध्वर्युकर्त्तृकं प्रैषं दर्शयति— "अथाह समुत्लुप्य प्रस्तर मग्नीन्मदन्त्यापा३इतीति[२]। 'प्रस्तरं' 'समुत्लुप्य' सम्यगादृत्येत्यर्थः। हे 'अग्नीत्!' 'आपः' किं 'मदन्ती' मदन्त्यः तप्ताः, 'ताभिरेहि' इति, 'आह' इति शेषः। तम् प्रस्तरम् 'अग्निम् उपर्युपरि' अग्नेरुर्द्ध्वोर्द्धभावे 'अतिहरति' अनुप्रहरेत्[३]। अनुप्रहरणस्य प्रयोजन माह— "एतेन ह्युत ऊर्द्धानीति। 'एतेन' आतिथ्यार्थप्रस्तरेण। उपर्युपरि प्रहरणस्य प्रयोजन माह— "तदेवास्यानुप्रहृतभाजनं भवतीति। 'तम्' अध्वर्युणा दत्तं प्रस्तरम्, 'अग्नीत्' आग्नीध्रः सुरचिते देशे 'निदधाति' स्थापयेत्[४] ॥ २२ ॥ ४ [४. ३.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे चतुर्थाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

१— वा० सं० ५. ७. २।

२— का० श्रौ० सू० ८. २. ११।

३— 'अति हरति, न प्रहरेत्'-इति क।

४— का० श्रौ० सू० ८. २. १२।

(अथ चतुर्थं ब्राह्मणम्) ।

ग्रीवा वै यज्ञस्योपसदः शिरः प्रवर्ग्यः । तस्माद् यदि प्रवर्ग्यवान् भवति प्रवर्ग्येण प्रचर्य्याथोपसद्भिः प्रचरन्ति तद्ग्रीवाः प्रतिदधति ॥ १ ॥

तद्याः पूर्वाह्णेऽनुवाक्या भवन्ति । ता अपराह्णे याज्या या याज्यास्ता अनुवाक्यास्तद्व्यतिषजति तस्मादिमानि ग्रीवाणां पर्व्वाणि व्यतिषक्तानीमान्यस्थीनि ॥ २ ॥

देवाश्च वा ऽअसुराश्च । उभये प्राजापत्याः पस्पृधिरे ततोऽसुरा एषु लोकेषु पुरश्चक्रिरेऽयस्मयी मेवास्मिंल्लोके रजता मन्तरिक्षे हरिणीं दिवि* ॥ ३ ॥

तद्वै देवा अस्पृण्वत । त ऽएताभिरुपसद्भिरुपासीदंस्तद्यदुपासीदंस्तस्मादुपसदो नाम ते पुरः प्राभिन्दन्निमांल्लोकान्[†] प्राजयंस्तस्मादाहुरुपसदा पुरं जयन्तीति यदुहोपासते तेनेमां मानुषीं पुरं जयन्ति ॥ ४ ॥

एताभिर्वै देवा उपसद्भिः । पुरः प्राभिन्दन्निमांल्लोकान् प्राजयंस्तथो ऽएवैष एतन्नाहैवास्मा ऽअस्मिंल्लोके कश्चन पुरः कुरुत ऽइमानेवैतल्लोकान् प्रभिनत्तीमांल्लोकान् प्रजयति तस्मादुपसद्भिर्यजते ॥ ५ ॥

---

* "दिवि"—इति ग, घ ।

† "न्निमांल्लोकान्"—इति क, ग, घ । एवं मिह्नोत्तरत्रापि सर्वत्र ।

ता वा ऽआज्यहविषो भवन्ति। वज्रो वा ऽआज्य मेतेन वै देवा वज्रेणाज्येन पुरः प्राभिन्दन्निमां-ल्लोकान् प्राजयंस्तथो ऽएवैष एतेन वज्रेणाज्येनेमां-ल्लोकान् प्रभिनत्तीमांल्लोकान् प्रजयति तस्मादाज्य-हविषो भवन्ति ॥ ६ ॥

स वा ऽअष्टौ कृत्वो जुह्वां गृह्णाति। चतुरुपभृत्यथो ऽइतरथाहुश्चतुरेव कृत्वो जुह्वां गृह्णीयादष्टौ कृत्व उपभृतीति ॥ ७ ॥

स वा अष्टावेव कृत्वो जुह्वां गृह्णाति। चतुरुपभृति तद्वज्रमभिभारं* करोति तेन वज्रेणाभिभारेणेमां-ल्लोकान् प्रभिनत्तीमांल्लोकान् प्रजयति ॥ ८ ॥

अग्नीषोमौ वै देवानाꣳ सयुजौ। ताभ्याꣳ सार्द्धं गृह्णाति विष्णव ऽएकाकिनेऽन्यतर मेवाघार माघारयति यꣳ स्रुवेण प्रतिक्रामति वा ऽउत्तर माघार माघार्याभि-जित्या ऽअभिजयानीति तस्मादन्यतर मेवाघार माघार-यति यꣳ स्रुवेण† ॥ ९ ॥

अथाश्राव्य न होतारं प्रवृणीते। सीद होतरित्येवा-

---

* 'मतिभारं'-इति सा०-सम्मत इति डा० वेबरः।

† "स्रुवेण"-इति ग, घ।

होपविशति होता होतृषदन उपविश्य प्रसौति प्रसूतो ऽध्वर्युः स्रुचावादत्ते ॥ १० ॥

स आहाग्निकामन्वग्नयेऽनुब्रूहीति। आश्राव्याहाग्निं यजेति वषट्कृते जुहोति* ॥ ११ ॥

अथाह सोमायानुब्रूहीति। आश्राव्याह सोमं यजेति वषट्कृते जुहोति ॥ १२ ॥

अथ यदुपभृत्याज्यं भवति। तत् समानयमान आह विष्णवेऽनुब्रूहीत्याश्राव्याह विष्णुं यजेति वषट्कृते जुहोति ॥ १३ ॥

स यत् समानयं तिष्ठन् जुहोति। न यथेदं† चरन्त्सञ्चरत्यभिजित्या ऽअभिजयानीत्यथ यदेता देवता यजति वज्रमेवैतत् संस्करो‡त्यग्निमनीकं सोमं शल्यं विष्णुं कुल्मलं§ ॥ १४ ॥

संवत्सरो हि वज्रः। अग्निर्वा ऽअहः सोमो रात्रि-रथ यदन्तरेण तद् विष्णुरेतद्वै परिप्लवमानः संवत्सरं करोति ॥ १५ ॥

संवत्सरो वज्रः। एतेन वै देवाः संवत्सरेण वज्रेण

---

* 'जुहोति'—इति ख। एव मुत्तरत्रापि द्वयोः।

† 'यथेतं'—इति पाठः सा०—सम्मत इति डा० वेबरः। 'ययेदं'—इति च।

‡ 'संस्कारो'—इति क, ख। एव मिहोत्तरत्रापि सर्वत्र।

§ 'कुल्मलम्'—इति ख। अय मेव पाठः कण्ठोच्छेदाद् परस्य स्यात् साधुः।

पुरः प्राभिन्दन्निमांल्लोकान् प्राजयंस्तथो ऽएवैष एतेन संव्वत्सरेण व्वज्रेणेमांल्लोकान् प्रभिनत्तीमांल्लोकान् प्रजयति तस्मादेता देवता यजति ॥ १६ ॥

स वै तिस्र उपसद उपेयात्। त्रयो वा ऽऋतवः संवत्सरस्य संव्वत्सरस्यैवैतद्रूपं क्रियते संव्वत्सर मेवैतत् सꣳस्करोति द्विरेकया प्रचरति द्विरेकया ॥ १७ ॥

ताः षट् सम्पद्यन्ते। षड् वा ऽऋतवः संवत्सरस्य संव्वत्सरस्यैवैतद्रूपं क्रियते संव्वत्सर मेवैतत् सꣳस्करोति ॥ १८ ॥

यद्यु द्वादशोपसद उपेयात्*। द्वादश वै मासाः संव्वत्सरस्य संव्वत्सरस्यैवैतद्रूपं क्रियते संव्वत्सर मेवैतत् सꣳस्करोति। द्विरेकया प्रचरति द्विरेकया ॥ १९ ॥

ताश्चतुर्व्विꣳशतिः सम्पद्यन्ते। चतुर्व्विꣳशतिर्व्वै संवत्सरस्यार्द्धमासाः संव्वत्सरस्यैवैतद्रूपं क्रियते संव्वत्सर मेवैतत् सꣳस्करोति ॥ २० ॥

स यत् सायम्प्रातः प्रचरति। तथा ह्येव सम्पत् सम्पद्यते स यत् पूर्व्वाह्णे प्रचरति तज्जयत्यथ यदपराह्णे प्रचरति सुजित मसदित्यथ यज्जुहोतीदं वै पुरं युध्यन्ति तां† जित्वा स्वाꣳ सतीं प्रपद्यन्ते ॥ २१ ॥

---

* 'उपेयात्'–इति ग, घ। † नास्त्येतत् पदं ख–पुस्तके

स यत्प्रचरति। तद्युध्यत्यथ यत् सन्तिष्ठन्ते तज्जयत्यथ यज्जुहोति स्वा मेवैतत् सतीं प्रपद्यते ॥ २२ ॥

स जुहोति। यया द्विरेकस्याह्नः प्रचरिष्यन् भवति या ते ऽअग्नेऽयःशया तनूर्व्वर्षिष्ठा गह्वरेष्ठा*। उग्रं व्वचो ऽअपावधीत्त्वेषं व्वचो ऽअपावधीत् स्वाहेत्येवंरूपा हि सासीदयस्मयी हि सासीत् ॥ २३ ॥

अथ जुहोति। यया द्विरेकस्याह्नः प्रचरिष्यन् भवति या ते ऽअग्ने रजःशया तनूर्व्वर्षिष्ठा गह्वरेष्ठा। उग्रं व्वचो ऽअपावधीत्त्वेषं व्वचो ऽअपावधीत् स्वाहेत्येवंरूपा हि सासीद्रजता हि सासीत् ॥ २४ ॥

अथ जुहोति। यया द्विरेकस्याह्नः प्रचरिष्यन् भवति या ते ऽअग्ने हरिशया तनूर्व्वर्षिष्ठा गह्वरेष्ठा। उग्रं व्वचो ऽअपावधीत्त्वेषं व्वचो ऽअपावधीत् स्वाहेत्येवंरूपा हि सासीद्धरिणी हि सासीद् यद्यु द्वादशोपसद उपेयाच्चतुरह मेकया प्रचरेच्चतुरह मेकया ॥ २५ ॥

अथातो व्रतोपसदा मेव। परउर्व्वीर्व्वा ऽअन्या उपसदः परोऽह्वीरन्याः स यासा मेकं प्रथमाहं दोग्ध्यथ द्वावथ त्रींस्ताः परउर्व्वीरथ यासां त्रीन् प्रथमाहं

---

* 'गह्वरेष्ठा'–इति डा०–वेबर-सम्मतः। एव मुत्तरयोश्च'द्वयोः।

दोग्ध्यथ द्वावथैकं ताः परोऽह्वीर्या वै परोऽह्वीस्ताः पर उर्व्वीर्याः पर उर्व्वीस्ताः परोऽह्वीः ॥ २६ ॥

तपसा वै लोकं जयन्ति। तदस्यैतत् परः-पर एव व्वरीयस्तपो भवति परः-परः श्रेयाꣳसंल्लोकं जयति व्वसीयान् हैवास्मिंल्लोके भवति य एवं व्विद्वान् परोऽह्वीरुपसद उपैति तस्माद् परोऽह्वीरेवोपसद उपेयाद् यद्यु द्वादशोपसद उपेयात् त्रींश्चतुरहं दोहयेद् द्वौ चतुरह मेकं चतुरहम् ॥ २७ ॥ ५ ॥

॥ तृतीयप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् [४. ४.] ॥

इत्य मातिथ्य मभिधाय अथोपसदस्तत्कालञ्चाह— "ग्रीवा वै यज्ञस्योपसदः, शिरः प्रवर्ग्यः[१]; तस्माद् यदि प्रवर्ग्यवान् भवति, प्रवर्ग्येण प्रचर्याथोपसद्भिः प्रचरन्तीति[२]। 'तत्' तेन प्रवर्ग्यानन्तर[३] मुपसदनुष्ठानेन 'ग्रीवाः' अवयवापेक्षया बहुवचनम्, 'प्रतिदधाति' शिरसा सह योजितवान् भवति। "न प्रथमयज्ञे प्रवृञ्ज्यात्"-इति[४]

१— ऐतरेयब्राह्मणे आतिथ्यस्य शिरस्त्व मुपसदां ग्रीवात्वम् (१. ५. ८.)।

२— "प्रवर्ग्योपसदावतः"—इति का० श्रौ० सू० ८. २. १५।

३— प्रवर्ग्य मुपरिष्टाद् वक्ष्यति (२६. २. १.)।

४— इहैवोपरिष्टाद्वक्ष्यति (२६. ७. ५३.)।

निषेधसम्भवाद् "यदि प्रवर्ग्यवान्"—इत्युक्तम्[१]। आश्वलायनोऽपि प्रथमयज्ञेनैके घर्म्मम्"-इति[२] ॥ १ ॥

"तस्याः पूर्वार्द्धेऽनुवाक्या भवन्ति, ता अपरार्द्धे याज्या इति। "अग्निर्वृत्राणि जङ्घनद्"—"य उग्र इव शर्य्यहा:"[३], "त्वं सोमासि सत्पतिः"—"गयस्फानो अमीवहा:"[४], "इदं विष्णुर्विचक्रमे"—"त्रीणि पदा विचक्रमे"[५],—इति त्रीणि युगलानि क्रमेणाग्नि-सोमविष्णूनां याज्यापुरोनुवाक्याः[६]। तेष्वाद्याः प्रातःकालोपसदि पुरोनुवाक्या भवन्ति, द्वितीया याज्याः; सायङ्कालीनोपसदि तु द्वितीयाः पुरोनुवाक्याः, प्रथमा याज्या इत्यर्थः[७]। ग्रीवाणा मङ्गुलिवत् प्रसिद्धपर्वाभावात् 'अस्थीनि'—इत्युक्तम् ॥ २ ॥

उपसदो लोकजयसाधनत्वेन प्रशंसति— "देवाश्च वा असुराश्चे-त्यादिना। 'अयस्मयीम्'—इत्यत्र "अयस्मयादीनि छन्दसि"-इति[८] भ-सञ्ज्ञायां पद-सञ्ज्ञाया बाधादुत्वाभावः। "हरिणीं दिवीति। हरितवर्णां पुरीम्, सुवर्णमयी मित्यर्थः ॥ ३ ॥

"तद्वै देवा अस्तृणतेति। 'तत्' पुरत्रयम् 'अस्तृणत' "स्तृ हिंसायाम्"[९] हिंसितवन्तः, ते 'देवाः'। यस्मात् 'एताभिः'

१— अतएवोक्तं कात्यायनेन "उपसदेव वाप्रवर्ग्ये"—इति ८. २. १६।
२— आश्व० श्रौ० सू० ४. ८. १६। ३— ऋ० सं० ६. १६. ३४, ३९।
४— ऋ० सं० १. ९१. ५, १२। ५— ऋ० सं० १. २२. १७, १८।
६— विहितास्चैताः ऐ० ब्रा० १. ४. ८; आश्व० श्रौ० सू० ४. ८. ८।
७— ऐतरेयकेऽप्येव मेव, किञ्चिद् विशेषोऽपि तत्र द्रष्टव्यः (१. ४. ८.)।
८— पा० सू० १. ४. २०। ९— स्वा० प० १३ धा०।

त्रिभिराग्नेयादीष्टिभिः कर्मभिः सामर्थ्येनेत्यर्थः। 'उपासीदन्' असुरनिर्गमनप्रतिबन्धानि त्रीणि पुराण्यावृत्य न्यवर्तन्तेत्यर्थः। अत उपसद्साधनत्वादासा मुपसन्नाम सम्पन्न मित्यर्थः[1]। उक्त मुपसदां जयसाधनत्वं लोकप्रसिद्धा दृढयति— "तस्मादाहुरुपसदा पुरं जयतीति। 'आहुः' अभिज्ञाः कथयन्ति, 'उपसदा' उपसदनदुर्गवेष्टनेन। अभिज्ञाना मभिधानं न मृषेत्याह— "यद्धेति। 'उपासते' उपेत्यावृण्वन्ति ॥ ४ ॥

"एताभिर्वै देवा इति। "तथो एवैष एतदिति। एतया उपसदा 'एषः' यजमानोऽपि पुरः प्रभिनत्ति, जयति चेति शेषः। न केवलं पुरस्य जयः, अपि तु जेतव्यपुर मेव न भवेदित्याह— "नाहैवास्मा अस्मिंल्लोके कश्चन पुरः कुरुत इति[2] ॥ ५ ॥

"तथो एवैष एतत्"-इति यत् सङ्क्षेपेणोक्तम्, तदेव स्पष्टयति— "ता वा आज्यहविष इत्यादि। स्पष्टम् ॥ ६ ॥

प्रधानयागत्रयार्थं माज्यग्रहणप्रकार माह— "स वा अष्टौ कृत्वो जुह्वां गृह्णाति चतुरुपभृतीति[3]। 'अष्टौ कृत्वः' अष्टवारावृत्त्या ॥ ७ ॥

"स वा अष्टावेव कृत्वो जुह्वा मिति। अत्र 'एव'-कारेण "अथो इतरथाहुः"-इति केषाञ्चित् पक्षो निरस्यते। "तद्यत्र मतिभारं करोतीति। 'तत्' तेन जुह्वा मष्टौ कृत्वो ग्रहणेन, आज्यस्य

१— "प्रणीताद्युपसत्"-इति का० श्रौ० सू० ८. २. १७ द्रष्टव्यम्।

२— ऐतरेयब्राह्मण-तैत्तिरीयसंहितयोरप्येवम् (१. ४. ६, ६. २. ३.)।

३— का० श्रौ० सू० ८. २. २६, २७।

त्त्वात्, तस्य च मुखत एवाघारग्रहणात्, वज्रमेव मुखप्रदेश-भारयुक्तं कृतवान् भवति ॥ ८ ॥

प्रकारान्तरेण जुह्वा सहौकृत्वो ग्रहणं प्रशंसति— "अग्नीषोमौ वै देवानां सयुजौ, ताभ्यां साङ्गं गृह्णाति; विष्णव एकाकिन इति। गृह्णातीति शेषः[१]। प्रकृतिवदाघारद्वयप्रसक्तौ स्रुच्यां द्वितीय माघारं निषेधति— "अन्यतर मेवाघार मिति। 'यं ध्रुवेणाघार-यति' त मन्यतर मित्यर्थः। अभिजयसाधनत्वेनान्यतर माघारं प्रशंसति— "प्रतिक्रामति वेति। उत्तराघारानन्तरं प्रतिक्रमण-सम्भवात् तस्य चाभिजयरूपत्वात् जेतव्याभिजयाय स्रौव मेवाघार माघारयेदिति स्तुतिः ॥ ९ ॥

"अथाश्राव्य न होतारं प्रवृणीत इति[२]। अध्वर्युराह 'आश्रा-वय' इत्युक्त्वा, "अग्निर्देवो दैव्यो होतेत्यादि "मानुष इत्यन्तं न ब्रूयादित्यर्थः; किन्तु 'सीद होतः' इत्येव ब्रूयात्। तथा चाश्व-लायनः— "ईक्षितः सीद होतरिति वोक्त उपविशेत्"-इति। "होता होतृषदन उपविश्य प्रसौतीति। वेदेरुत्तरा श्रोणिर्होतृ-षदनम्। "घृतवती मध्वर्यो स्रुच मास्यस्व"—इत्यनुजानीया-दित्यर्थः। 'स्रुचौ' जुहूपभृतौ ॥ १० ॥

"स आघातिक्राममित्यादि[३]। 'अतिक्रामन्' आहवनीयस्य दक्षिणभागं प्रति गन्तुं वेद्यतिक्रमं कुर्वन्, "अग्नयेऽनुब्रूहि"-'इति'

१— तै० सं० ६. २. ३. ४-६ द्रष्टव्यम्।

२— का० श्रौ० सू० ८. २. १०।

३— का० श्रौ० सू० ८. २. ११।

होतारम् 'आह'। अग्नेर्यागार्थ मनुवचनं ब्रूहीत्यर्थः। पुनराश्रावण-प्रत्याश्रावणानन्तरम् "अग्निं यज"-'इति' आह। याज्यां पठेति ब्रूयादित्यर्थः। 'वषट्कृते' होत्रा "वौषट्"-इत्युक्ते[1] ॥ ११ ॥ १२ ॥

विष्णोरनुवचनकाल माह— "अथ यदुपभृत्याज्यं भवति, तत् समानयमान आह विष्णवेऽनुब्रूहीति[2]। 'समानयमानः' जुह्वां प्रक्षिपन् ॥ १३ ॥

"स यत् समानत्र तिष्ठन् जुहोतीति। 'अत्र' एतस्मिन्नेवाहव-नीयदक्षिणदेशे। "न यथेदं प्रचरन् सञ्चरतीति। दर्शपूर्णमासेष्ट्यां 'यथेतं' येन मार्गेण गतः, तेनैव पुनरपि हविरवदानाय गच्छति, तथाच न कर्त्तव्य मित्यर्थः। तथाविधे एकत्रैव होमः 'अभिजित्यै' भवति। अतः 'अभिजयानि'-इति एकत्रैव तिष्ठन् जुहुयात्। प्रकृतिवत् प्रतियाग माक्रमणप्रत्याक्रमणे न कार्ये; अपि तु सकृ-देवातिक्रम्य त्रीन् यागान् कुर्यादिति तात्पर्यार्थः। अग्न्यादियाग-त्रयं प्रशंसति— "अथ यदेता इति। कथ मेतासां यागेन यज्ञः संस्कृतो भवतीति तद्विभज्य दर्शयति— "अग्नि मनीक मित्या-दिना। 'अनीकम्' वज्रस्य[3] मुखप्रदेशः, 'शल्यं'[4] ततः पूर्वो भागः, 'कुल्मलं' तत्पुच्छभागः[5] ॥ १४ ॥

१— "अहं जुत्वा सोमाय"-इति का० श्रौ० सू० ८. २. ३२।

२— का० श्रौ० सू० ८. २. ३३।

३— 'यज्ञस्य'-इति ङ, च।   ४— 'कल्पं'-इति क।

५— "अग्नि मनीकम्, सोमं शल्यम्, विष्णुं तेजनम्"-इति तै० सं० ६. २. ३. १। ऐतरेयकेऽप्येव मेव (१. ४. ८.)।

उक्तं वज्रत्वं संवत्सरतयोपपाद्य प्रशंसति— "संवत्सरो हि वज्रो-ऽग्निर्वा अहः सोमो रात्रिरथ यदन्तरेण तद् विष्णुरिति । अह्नो रात्रेश्च योऽन्तरालः कालः, स विष्णुरित्यर्थः; पूर्वोत्तरोभयकाल-व्यापित्वादिति भावः । 'एतत्' त्रयं 'परिप्लवमानं' पुनःपुनरावर्त्त-मानं 'संवत्सरं' निष्पादयति ॥ १५ ॥

"संवत्सरो वज्र इति । स च 'संवत्सरः' 'वज्रः'; वज्र-रूपाग्न्यादित्रयावृत्तिरूपत्वात् । "तस्मादेता देवता यजतीति उपसंहारः ॥ १६ ॥

उपसदां त्रित्वं विधाय प्रशंसति— "स वै तिस्र उपसद उपेयात्, त्रयो वा ऋतव इत्यादिना[1] । "द्विरेकया प्रचरतीति[2] । आग्नेयादि-यागत्रयस्य व्यापकोपसत्तया एकस्मिन्नहनि 'द्विः प्रचरति' अनु-तिष्ठेत् । तथाविधानुष्ठानस्य दिनत्रयकर्त्तव्यता वीप्सयोच्यते ॥ १७ ॥

दिनत्रयेऽपि द्विर्द्विरनुष्ठानं प्रशंसति— "ताः षट् सम्पद्यन्त इत्यादिना[3] ॥ १८ ॥

त्रित्वपक्षवदुपसद्द्वादशत्वपक्ष मपि विकल्पयति— "यद्यु द्वादशो-पसद इति[4] । अस्मिन्नपि पक्षे प्रतिदिन मुपसदोर्द्विर्द्विरनुष्ठानं विधत्ते— "द्विरेकया प्रचरति द्विरेकयेति । वीप्सा पूर्ववत् ॥ १९ ॥

'द्विरेकया'—इत्युक्तं द्विरनुष्ठान मनूद्य प्रचुरजयसम्पत्त्यानुकूल्या-त्मना प्रशंसति— "तास्चतुर्विंशतिरित्यादिना ॥ २० ॥

१— का० श्रौ० सू० ८. २. ३९ ।　　२— का० श्रौ० सू० ८. २. ३६ ।

३— तै० सं० ६. २. ३. ९–१२ द्रष्टव्यम् ।

४— का० श्रौ० सू० ८. २. ४० ।

"स यत् सायं प्रातरिति[1]। सम्पत्तिसाम्यं विभज्य दर्शयति— "स यत् पूर्वाह्णे प्रचरतीति। पूर्वाह्णप्रचारः शत्रुजयमात्ररूपः, अपराह्णप्रचारस्तु साकल्येन जयात्मक इत्यर्थः। आग्नेयादियागत्रयवत् दर्विहोमरूपं कञ्चिदुपसद्धोमं विधत्ते— "अथ यज्जुहोतीति। अत्रापूर्वार्थत्वाद् यच्छब्दतिरस्कारेण विधिरभ्युपगन्तव्यः। विहित मुपसद्धोमं पूर्वयागैर्जितस्य स्वाधीनीकरणात्मना प्रशंसति— "इदं वै पुरो युञ्जन्ति, तां जित्वा स्वां सतीं प्रपद्यन्त इति। इदं हि लोके दृश्यत इति शेषः। जेतारः प्रथमं पुरं युञ्जन्ति, भिन्दन्ति, पश्चात् तां जयन्ति, सुविजितास्तु पुनः स्वा मात्मीयां प्रपद्यन्त इति ॥ २१ ॥

लोकप्रकारं प्रकृतकर्मणि विभज्य दर्शयति— "स यत् प्रचरतीति। 'प्रचारः' आनुपूर्व्येण समाप्तिपर्यन्तो यागत्रयप्रयोगः, स एव युद्धस्थानीयः। तत्समापनं, तत् जयस्थानीयम्। उपसद्धोमः, स जितस्य स्वाधीनत्वसम्पादनात्मकः ॥ २२ ॥

प्रथमदिनोपसद्धोमे मन्त्रं विधातु माह— "स जुहोति यथा द्विरेकस्याह्नः प्रचरिष्यन् भवतीति[2]। उक्तानुसङ्कीर्त्तन मुपसद्यागवदुपसद्धोमोऽपि एकस्मिन्नहनि द्विः कर्त्तव्य इति ज्ञापनार्थम्। मन्त्रस्याय मर्थः[3]। हे अग्ने! 'ते' तव या 'तनूः' 'अयःशया' अयसि शेते इत्ययःशया, अयोरूपेत्यर्थः। 'वर्षिष्ठा' उरुतरा, 'गह्वरेष्ठा'

१— का० श्रौ० सू० ८. २. ३७. । तै० सं० ६. २. ३. ७, ८ द्रष्टव्यम्।

२— का० श्रौ० सू० ८. २. ३५।

३— वा० सं० ५. ८. १।

गह्वरे परैरनिर्गम्ये स्थाने वर्त्तमाना अस्ति, सा तनूः मम 'उग्रं' 'त्वेषं' 'वचः' 'अपावधीत्'। उग्रत्वेषयोरर्थस्तैत्तिरीयके स्पष्ट माम्नातः— "अशनया पिपासे ह वा उग्रं वचः, एनश्च वैरहत्यश्च त्वेषं वचः"—इति[1]। मन्त्रे यादृग्रूपा तनूर्निर्दिष्टा, सा न स्तुत्यर्थेत्याह— "एवंरूपा हि सासीदिति ॥ २३ ॥

एवं द्वितीयतृतीयोपसन्मन्त्रावपि व्याख्येयौ[2] ॥ २४ ॥

एव मुपसत्त्रयस्य मन्त्रान् निर्दिश्य, द्वादशोपसत्पक्षे न्यायसिद्ध मर्थं ब्राह्मणं स्वय मेव विस्पष्टं दर्शयति— "यद्य द्वादशोपसद उपेयाच्चतुरह मेकया प्रचरेच्चतुरह मेकयेति। अयःशयेत्येतन्मन्त्र-साध्या एकोपसत्, तादृशीं चतुर्ष्वहस्सु आवर्त्तयेत्। पुनश्च द्वितीय-मन्त्रसाध्ययापि चतुर्द्दिन मावर्त्तयेत्। तृतीययाप्येवम्। एवं द्वादश सम्पाद्याः। कोऽर्थ उक्तो भवति? अयःशयादीनां त्रयाणां मन्त्राणां मध्ये एकैकस्य मन्त्रस्यैकैकोपसदं गत्वा चतुर्षु दिनेषु प्रथमं "या ते अग्नेऽयःशया"—इति मन्त्र मावर्त्तयेत्, पुनः पञ्चमादिषु चतुर्षु दिनेषु रजःशयेति मन्त्र मावर्त्तयेत्, ततो नवमादिषु चतुर्षु दिनेषु हरःशयेति मन्त्र मावर्त्तयेदित्यर्थः[3] ॥ २५ ॥

"अथातो व्रतोपसदा मेवेत्यादि। यासूपसत्सु यजमानो व्रतयति पयः, ताः 'व्रतोपसदः', तासां मीमांसा क्रियत इत्यर्थः। 'परउर्वीः' उपर्युपरि एकस्त्र्यादिस्तनवृद्ध्या व्रतवृद्धिर्यास्वस्ति, ताः 'पर-

---

१— तै० सं० १. २. ११ सा० भा० द्रष्टव्यम्।

२— वा० सं० ५. ८. २, ३।

३— का० श्रौ० सू० ८. २. ३५, ३८।

उर्व्यः' उपसदः। 'ताः' केवलानुष्ठातारोऽनुतिष्ठन्तीति शेषः। उक्त-वैपरीत्ययुक्ताः 'परोऽक्ष्यः' उपर्युपरि कनीयस्य इत्यर्थः[1]। 'ताः' केव-लानुष्ठातारोऽनुतिष्ठन्तीति। तद्द्विविधाना मप्युपसदां स्वरूपतो विचार्यमाणे पर्यवसानस्यैकरूप्यान्न वस्तुतो भेदोऽस्ति ॥ २६ ॥

अथापि परोऽक्षीरेवोपेयात्; कस्माद्धेतोरिति तत्राह—"तपसा वै लोकं जयन्तीति। परोऽक्षीषु उपर्युपरि स्तनह्रासेन पयोह्रासात् तयोर्वृद्धिरुपर्युपरि भवति, तथा लोक मप्युपर्युपरि जयति। तथा परउर्वी-पक्षे स्तनबाहुल्यसम्भवेन शरीरक्षयाभावात् चिरकालं भूलोके 'वसीयानेव' वसुमत्तर एव 'भवति'[2]। द्वादशोपसत्पक्षो व्रतप्रकारः कथ मिति, तत्राह— "यद्यु द्वादशेति[3]। प्रथमं 'चतुरहं' प्रथमेषु चतुर्षु दिनेषु प्रतिदिनं 'चींस्तीन्' स्तनान् 'दोहयेत्' द्वितीये चतुरहे 'द्वौ-द्वौ', तृतीये च 'एकैकम्'[4] इति ॥ २७ ॥ ५ [४. ४.]॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे चतुर्थाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

१— "त्रिस्तनं प्रथमायां दोहयति, एकापचयेनोत्तरयोः"–इति का० श्रौ० सू० ८. ३. १, २।

२— का० श्रौ० सू० ८. ३. ४।		३— का० श्रौ० सू० ८. ३. ५।

४— तै० सं० ६. २. ३. ७–१४ द्रष्टव्यम्।

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ ४ ॥

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भम्,
सप्ताब्धीन् पञ्चसीरींस्त्रिदशतरुलताधेनुसौवर्णभूमीः ।
रत्नोस्रां हेमवाजिद्विपमहितरथौ सायणिः सिङ्गनार्यो,
व्यश्राणीद्विश्वचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटञ्च ॥
धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभव मतुलः स्वर्णजं वर्णमुख्यः,
कार्पासीयं कृपावान् गुडकृत मजडो राजतं राजपूज्यः ।
आज्योत्थं प्राज्यजन्मा लवणज मनृणः शार्करं चार्कतेजाः,
रत्नाढ्यो रत्नरूपं गिरि मकृत मुदा पाचसाह्निङ्गनार्यः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-
श्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण
सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे चतुर्थाध्यायः समाप्तः ॥ ४ ॥

॥ इति तृतीयकाण्डे तृतीयः प्रपाठकश्च समाप्तः[१] ॥

१— "कण्डीसङ्ख्या १२२"–इति क, ख ; "कण्डिकासङ्ख्या १२१"–इति ग, घ । तत्र १ ब्रा० ३१ क०, २ ब्रा० २६ क०, ३ ब्रा० १६ क०, ४ ब्रा० २२ क०, ५ ब्रा० २७ क० ; सङ्कलनया १२२'इति सिद्धम् ।

अथ

चतुर्थप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम्,

अपि वा

पञ्चमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।

॥ हरिः ॐ ॥

तद्व एष पूर्व्वार्द्धो व्वर्षिष्ठ स्थूणाराजो भवति। तस्मात् प्राङ् प्रक्रामति त्रीन् व्विक्रमांस्तच्छङ्कुं निहन्ति सोऽन्तःपातः* ॥ १ ॥

तस्मान्मध्यमाच्छङ्कोः† । दक्षिणा पञ्चदश व्विक्रमान् प्रक्रामति तच्छङ्कुं निहन्ति सा दक्षिणा श्रोणिः ॥ २ ॥

तस्मान्मध्यमाच्छङ्कोः‡। उदङ् पञ्चदश व्विक्रमान् प्रक्रामति तच्छङ्कुं निहन्ति सोत्तरा श्रोणिः ॥ ३ ॥

तस्मान्मध्यमाच्छङ्कोः§। प्राङ् षड्विंशतं व्विक्रमान् प्रक्रामति तच्छङ्कुं निहन्ति स पूर्वार्द्धः॥ ॥ ४ ॥

तस्मान्मध्यमाच्छङ्कोः¶ । दक्षिणा द्वादश व्विक्रमान् प्रक्रामति तच्छङ्कुं निहन्ति स दक्षिणोऽंसः ॥ ५ ॥

---

* 'तः'–इति, †-‡-§-¶ 'ङ्कोः'–इति, ‖ 'र्द्धः'–इति च ग, घ।

तस्मान्मध्यमाच्छङ्कोः*। उदङ् द्वादश विक्रमान् प्रक्रामति तच्छङ्कुं निहन्ति स उत्तरोऽꣳस एषा मात्रा व्वेदेः ॥ ६ ॥

अथ यत् त्रिꣳशद्विक्रमा पश्चाद् भवति। त्रिꣳशदक्षरा वै व्विराड् विराजा वै देवा अस्मिंल्लोके† प्रत्यतिष्ठꣳस्तथो ऽएवैष एतद्विराजैवास्मिंल्लोके प्रतितिष्ठति ॥ ७ ॥

अथो ऽअपि त्रयस्त्रिꣳशत्स्युः। त्रयस्त्रिꣳशदक्षरा वै व्विराड् विराजैवास्मिंल्लोके प्रतितिष्ठति ॥ ८ ॥

अथ यत् षट्त्रिꣳशद्विक्रमा प्राची भवति। षट्त्रिꣳशदक्षरा वै बृहती बृहत्या वै देवाः स्वर्गं लोकꣳ समाश्नुवत तथो एवैष ऽएतद्बृहत्यैव स्वर्गं लोकꣳ समश्नुते सोऽस्य दिव्याहवनीयो भवति ॥ ९ ॥

अथ यच्चतुर्व्विꣳशतिविक्रमा पुरस्ताद्भवति। चतुर्व्विꣳशत्यक्षरा वै गायत्री पूर्व्वार्द्धो वै यज्ञस्य गायत्री पूर्व्वार्द्ध एष यज्ञस्य तस्माच्चतुर्विꣳशतिविक्रमा पुरस्ताद् भवत्येषा मात्रा व्वेदेः ॥ १० ॥

अथ यत्पश्चाद्वरीयसी भवति। पश्चाद्वरीयसी पृथु-

---

* 'ङ्कोः'–इति ग, घ।

† 'अस्मिंल्लोके'–इति क, ग, घ। एवं मुत्तरत्रापि।

श्रोणिरिति वै योषां प्रशꣳसन्ति यद्देव पश्चाद्वरीयसी भवति पश्चादेवैतद्वरीयः प्रजननं करोति तस्मात्* पश्चाद् वरीयसः प्रजननादिमाः प्रजाः प्रजायन्ते ॥ ११ ॥

नासिका ह वा ऽएषा यज्ञस्य यदुत्तरवेदिः†। अथ यदेना मुत्तरां व्वेदेरुपकिरति तस्मादुत्तर-वेदिर्नाम ॥ १२ ॥

द्वय्यो ह वा ऽइद मग्रे प्रजा आसुः । आदित्याश्चै-वाङ्गिरसश्च ततोऽङ्गिरसः पूर्व्वे यज्ञꣳ समभरंस्ते यज्ञꣳ सम्भृत्योचुरग्नि मिमां नः श्वःसुत्या मादित्येभ्यः प्रब्रूह्य-नेन नो यज्ञेन याजयतेति‡ ॥ १३ ॥

ते हादित्या ऊचुः । उपजानीत यथास्मानेवाङ्गिरसो याजयान्§ वय मङ्गिरस इति ॥ १४ ॥

ते होचुः । न‖ वा अन्येन यज्ञादपक्रमण मस्त्यन्तरा मेव सुत्यां भ्रियामहा¶ ऽइति ते यज्ञꣳ सञ्जह्रुस्ते यज्ञꣳ सम्भृत्योचुः श्वःसुत्यां वै त्व मस्मभ्य मग्ने प्रावोचोऽथ व्वय

---

* 'यस्मात्'—इति ग।

† 'वेदिः'—इति ग, घ।

‡ 'याजयेति'—इति सा०-सम्मत इति डा० वेबरः।

§ 'जयान्'—इति ग।

‖ नास्त्येतत् पदं ग-पुस्तके।

¶ 'धियामहा'—इति सा०-सम्मत इति डा० वेबरः।

मद्यसुत्या मेव तुभ्यं प्रब्रूमोऽङ्गिरोभ्यश्च तेषां मत्त्वः होतासीति* ॥ १५ ॥

तेऽन्व मेव प्रतिप्रजिघ्युः। अङ्गिरसोऽच्छ ते ह्याप्यङ्गिरसोऽग्नयेऽन्वागत्य चुक्रुधुरिव कथं नु नो दूतश्चरन् न प्रत्याहृथा इति ॥ १६ ॥

स होवाच। अनिन्द्या वै माहृषत सोऽनिन्द्यैर्वृतो नाशक मुपक्रमितु मिति तस्मादु ह्यानिन्द्यस्य वृतो नापक्रामेत् त ऽएतेन सद्यःक्रियाङ्गिरस आदित्यानयाजयन्त्स सद्यःक्रीः† ॥ १७ ॥

तेभ्यो व्वाचं दक्षिणा मानयन्। तां न प्रत्यगृह्णन्‡ हास्यामहे यदि प्रतिग्रहीष्याम इति तदु तद्यज्ञस्य कर्म्म न व्यमुच्यत यद्दाक्षिण मासीत् ॥ १८ ॥

अथैभ्यः सूर्य्यं दक्षिणा मानयन्। तं प्रत्यगृह्णंस्तस्मादु ह स्माहुरङ्गिरसो व्वयं वा ऽआर्त्विजीनाः स्मो व्वयं दक्षिणीया ऽअपि वा ऽअस्माभिरेष प्रतिगृहीतो य एष तपतीति तस्मात् सद्यःक्रियो ऽश्वः श्वेतो दक्षिणा ॥ १९ ॥

---

* 'सीति'–इति ग, घ।

† 'क्रीः'–इति ग, घ।

‡ 'प्रत्यगृह्णाः'–इति क।

तस्य रुक्मः पुरस्ताद्भवति। तदेतस्य रूपङ्क्रियते य एष तपति यद्यश्वꣳ श्वेतं न विन्देदपि गौरेव श्वेतः स्यात्तस्य रुक्मः पुरस्ताद्भवति तदेतस्य रूपङ्क्रियते य एष तपति ॥ २० ॥

तेभ्यो ह व्वाक् चुक्रोध। केन मदेष श्रेयान् बन्धुना३ केना३ यदेतं प्रत्यग्रहीष्ट न मा मिति सा हैभ्योऽपचक्राम सोभयानन्तरेण देवासुरान्त्संयत्तान्त्सिꣳही भूत्वाददाना चचार ता मुपैव देवा ऽआमन्त्रयन्तोपासुरा अग्निरेव देवानां दूत आस सहरक्षा इत्यसुररक्षस मसुराणाꣳ* ॥ २१ ॥

सा देवानुपावर्त्स्यन्त्युवाच। यद्व ऽउपावर्त्तेय किं मे ततः स्यादिति पूर्व्वा मेव त्वाग्नेराहुतिः प्राप्स्यसीत्यथ हैषा देवानुवाच यां मया काञ्चाशिष माशासिष्यध्वे सा वः सर्व्वा समर्द्धिष्यत ऽइति सैवं देवानुपावर्त्त ॥ २२ ॥

स यद्घार्य्यमाणोऽग्नौ। उत्तरवेदिं† व्याघारयति यदेवैना मदो देवा अब्रुवन् पूर्व्वां त्वाग्नेराहुतिः प्राप्स्यतीति तदेवैना मेतत् पूर्व्वा मग्नेराहुतिः प्राप्नोति

---

* 'मसुराणाम्'–इति ख।

† 'ऽग्नौ। ऽउत्तरवेदिं'–इति क।

व्वाग्ध्येषा निदानेनाथ यदुत्तरवेदि मुपकिरति यज्ञ-स्यैव सर्व्वत्वाय व्वाग्घि यज्ञो व्वागु ह्येषा* ॥ २३ ॥

तां वै युगशम्येन व्विमिमीते। युगेन यच्च हरन्ति शम्यया यतो हरन्ति युगशम्येन वै योग्यं युञ्जन्ति सा यद्देवाद्‌ः सिꣳही भूत्वा शान्तेवाचरत्तद्देवैना मेतद्यज्ञे युनक्ति ॥ २४ ॥

तस्मान्निवृत्तदक्षिणां न प्रतिगृह्णीयात्। सिꣳही हैनं भूत्वा क्षिणोति नो हा मा कुर्व्वीत सिꣳही हैवैनं भूत्वा क्षिणोति नो हान्यस्मै दद्याद्यन्नं तदन्यचात्मनः कुर्व्वीत तस्माद्योऽस्यापि पाप इव समानबन्धुः स्यात्तस्मा ऽएनां दद्यात् स यद्ददाति तदेनꣳ सिꣳही भूत्वा न क्षिणोति यद् समानबन्धवे ददाति तद् नान्यचात्मनः कुरुत ऽएषो निवृत्तदक्षिणायै प्रतिष्ठा† ॥ २५ ॥

अथ शम्याञ्च स्फ्यञ्चादत्ते। तद्य एष पूर्व्वार्द्ध उत्तरार्द्धः शङ्कुर्भवति तस्मात् प्रत्यङ् प्रक्रामति चीन्वि-क्रमांस्तच्चात्वालं परिलिखति सा चात्वालस्य मात्रा नात्र मात्रास्ति यत्रैव स्वयं मनसा मन्येताग्रेणोत्करं तच्चात्वालं परिलिखेत् ॥ २६ ॥

* 'ह्येषा'–इति ग, घ।

† 'प्रतिष्ठा'–इति ग, घ।

स व्वेद्यन्तात्* । उदीचीᳪं शम्यां निदधाति स परिलिखति तन्तायनी मेऽसीतीमा मेवैतदाहास्याᳪं हि तन्त एति† ॥ २७ ॥

अथ पुरस्तात् । उदीचीᳪं शम्यां निदधाति स परिलिखति व्वित्तायनी मेऽसीतीमा मेवैतदाहास्याᳪं हि व्विविदान‡ एति ॥ २८ ॥

अथानुवेद्यन्तम्§ । प्राचीᳪं शम्यां निदधाति स परिलिखत्यवतान्मा नाथितादितीमा मेवैतदाह यच नाथैतन्मावतादिति‖ ॥ २९ ॥

अथोत्तरतः¶ । प्राचीᳪं शम्यां निदधाति स परिलिखत्यवतान्मा व्यथितादितीमा मेवैतदाह यच व्यथैतन्मावतादिति** ॥ ३० ॥

अथ हरति । यच हरति तदग्नीदुपसीदति स वा ऽअग्नीना मेव नामानि गृह्णन्हरति यान् वा ऽअमून् देवा ऽअग्नेऽग्नीन् होत्राय प्रावृणत ते प्राधन्वंस्त ऽइमा एव पृथिवीरुपासर्पन्निमा मद्दैव द्वे ऽअस्याः पुरे तेनैवैतन्निदानेन हरति ॥ ३१ ॥

---

* 'न्तात्'-इति ग, घ।
†, ‡ 'एति'-इति ग, घ।
§ 'अथानुवेद्यन्तं'-इति क, ख।
‖ 'दिति'-इति ग, घ।
¶ 'रतः'-इति ग, घ।
** 'दिति'-इति ग, घ।

स प्रहरति। विदेदग्निर्नभो नामाग्ने ऽअङ्गिर आयुना नाम्नेहीति स यत् प्राधन्वंस्तदायुर्दधाति तत् समीरयति योऽस्यां पृथिव्या मसीति योऽस्यां पृथिव्या मसीति हृत्वा निदधाति यत्तेऽनाधृष्टं नाम यज्ञियं तेन त्वादध ऽइति यत्तेऽनाधृष्टꣳ रक्षोभिर्नाम यज्ञियं तेन त्वादध ऽइत्येवै-तदाहानु त्वा देवतीतय ऽइति चतुर्थꣳ हरति देवेभ्यस्त्वा जुष्टाꣳ हरामीत्येवैतदाह तां वै चतुःस्रक्तेश्चात्वालाद्ध-रति चतस्रो वै दिशः सर्वाभ्य एवैना मेतद्दिग्भ्यो हरति ॥ ३२ ॥

अथानुव्यूहति। सिꣳह्यसि सपत्नसाही देवेभ्यः कल्प-स्वेति सा यद्देवाद्भ्यः सिꣳही भूत्वाशान्तेवाचरत्तदेवैना मेतदाह सिꣳह्यसीति सपत्नसाहीति त्वया व्ययꣳ सपत्नान् पापीयसः क्रियास्मेत्येवैतदाह देवेभ्यः कल्प-स्वेति योषा वा ऽउत्तरवेदिस्ता मेवैतद्देवेभ्यः कल्प-यति ॥ ३३ ॥

तां वै युगमात्रीं वा सर्व्वतः करोति। यजमानस्य वा दश-दश पदानि दशाक्षरा वै विराड् वाग्वै विराड् वाग् यज्ञो मध्ये नाभिका मिव करोति समानचासीनो व्याघारयाणीति ॥ ३४ ॥

ता मद्भिरभ्युक्षति। सा यद्देवाद्भ्यः सिꣳही भूत्वाशान्ते

वाथरच्छान्तिरापस्ता मद्भिः शमयति योषा वा ऽउत्तरवेदिस्ता मेवैतद्देवेभ्यो हिन्वति तस्मादद्भिरभ्युक्षति ॥ ३५ ॥

सोऽभ्युक्षति । सिꣳह्यसि सपत्नसाही देवेभ्यः शुन्धस्वेत्यथ सिकताभिरनुविकिरत्यलङ्कारो न्वेव सिकता भ्राजन्त ऽइव हि सिकता ऽअग्नेर्व्वा ऽएतद्वैश्वानरस्य भस्म यत्सिकता ऽग्निं वा ऽअस्या माधास्यन् भवति तथो हैना मग्निर्न्न हिनस्ति तस्मात् सिकताभिरनुविकिरति सोऽनुविकिरति सिꣳह्यसि सपत्नसाही देवेभ्यः शुम्भस्वेत्यथैनां छादयति सा छन्नैताꣳ रात्रिं व्वसति ॥ ३६ ॥ १ ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् [५. १.] ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे, त महं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥
आतिथ्यातानूनप्त्रे च सोमाप्यायननिह्नवौ ।
उपसच्चेति पञ्चार्थास्तुर्येऽत्र निरूपिताः ॥ २ ॥

अथ पञ्चमे सौमिकवेदिकरणादिकं निरूप्यते । अथ यदुक्तं कात्यायनेन— "औपवसथ्यात् पूर्वेऽहनि पौर्वाह्णिक्या प्रचर्य वेदीं

मिमीते"-इत्यादि। तदेतदाह— "तद्य एष पूर्वार्द्ध्यो वर्षिष्ठः स्थूणाराजो भवति, तस्मात् प्राङ् प्रक्रामति त्रीन् विक्रमांस्तच्छङ्कुं निहन्तीति। 'य एषः' स्थूणाराजः 'पूर्वार्द्ध्यः' पूर्वार्द्धं मर्हतीति पूर्वार्द्ध्यः[१], प्राचीनवंशस्य पूर्वभागे आहवनीयपुरोदेशे वर्त्तमानः पृथुस्तम्भोऽस्ति, 'सोऽन्तःपातः[२]' ऐष्टिकवेदेर्महावेदेश्चान्तरालमध्वरः। 'तस्मात्' स्तम्भात् 'प्राङ् प्रक्रमान् प्रक्रामति त्रीन्'। 'तत्' तत्र तृतीयप्रक्रमावसाने 'शङ्कुं' निहन्यात्, स्थापयेत्[३] ॥ १ ॥

दक्षिणश्रोणिप्रमाण माह— "तस्माच्छङ्कोर्दक्षिणेति। मध्यमशङ्कोर्दक्षिणतः पञ्चदशविक्रमावसाने शङ्कुं स्थापयेत्। 'सा दक्षिणा श्रोणिः' मर्यादा भवति[४] ॥ २ ॥

एव मुत्तरश्रोणिवाक्य मपि— "तस्मान्मध्यमाच्छङ्कोरुदङि-त्यादि[५] ॥ ३ ॥

आयामस्य पश्चाद्भागावधिं प्रदर्श्य प्राचीनावधि माह— "तस्मा-न्मध्यमाच्छङ्कोः षड्त्रिंशतं विक्रमान् प्रक्रामतीति[६] ॥ ४ ॥

अथ दक्षिणोत्तरावंसौ दर्शयति— "तस्मान्मध्यमाच्छङ्कोरिति। 'तस्मात्' पुरोदेशस्थात् 'मध्यमाच्छङ्कोः' श्रोणितः सकाशात्

१— 'शालायाः पूर्वार्द्धे भवः पूर्वार्द्ध्यः'-इति या० दे०।

२— स निहतः शङ्कुः अन्तःपातसञ्ज्ञको भवतीति पितृभूतिकर्कादयः।

३— का० श्रौ० सू० ८. ३. ७।

४,५— का० श्रौ० सू० ८. ३. ८, १०।

६— का० श्रौ० सू० ८. ३. ८।

अंसयोरीषन्न्यूनत्वाद् उभयतो द्वादशप्रक्रमाभिधानम्[1]। इत्थं सर्वतो मितायां वेदिमात्रायां न्यूनाधिकत्वशङ्का माशङ्क्य स्वय मेव व्यवच्छिनत्ति— "एषा मात्रा वेदेः"—इति[2] ॥ ५, ६ ॥

अथ विहितं वेदिमानं क्रमेण प्रशंसिषुरादौ पश्चान्मानं प्रशंसति— "अथ यत् त्रिंशद्विक्रमा पश्चाद् भवतीति। त्रिंशत्पत्ते, विराजः प्रतिपादं दशाक्षरत्वात् त्रिंशदक्षराणि। स्पष्ट मन्यत् ॥ ७ ॥

पश्चान्माने पक्षान्तर माह— "अथो अपि त्रयस्त्रिंशत् स्युरिति। 'अथो'-शब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति। "न वा एकेनाक्षरेण छन्दांसि वियन्ति"-इतिन्यायात्[3] प्रतिपाद मेकैकाधिक्येन विराजस्त्रयस्त्रिंशदक्षरत्वम् ॥ ८ ॥

अथ प्रागायामस्येयत्तां प्रशंसति— "अथ यत् षट्त्रिंशद्विक्रमा प्राची भवतीति। चतुर्विंशत्यक्षरगायत्र्यास्चतुरक्षराधिक्येनोष्णिगादि-क्रमेण बृहत्याः षट्त्रिंशदक्षराणि भवन्ति। स्पष्ट मन्यत् ॥ ९ ॥

प्राग्दिगवस्थितयोरंसयोः प्रमाणं मिलित्वा प्रशंसति— "अथ यच्चतुर्विंशतिविक्रमा पुरस्ताद् भवतीति। 'पुरस्तात्' पूर्वस्यां दिशि विस्तारेण 'चतुर्विंशतिविक्रमा भवति'। "पूर्वार्द्धो वै यज्ञस्येति। 'यज्ञस्य' यज्ञाङ्गस्य, वेदिस्वरूपस्य 'एषः पूर्वार्द्धः'। गायत्र्याः पूर्वार्द्धत्वं "गायत्रं वै प्रातस्सवनम्"-इतिश्रुतेः[4] सिद्धम् ॥ १० ॥

१— का० श्रौ० सू० ८. ३. ११।

२— अत्र याज्ञिकदेवकृता पद्धतिश्चास्ति।

३— ऐ० ब्रा० १. १. ६, २. ५. ५ द्रष्टव्यम्।

४— ऐ० ब्रा० ६. १. २ द्रष्टव्यम् (निरु० ७. ३. १.)।

श्रोणिभागस्योरुत्व मंसभागस्य ह्रस्वत्वं यदस्ति, तत् प्रशंसति— "अथ यत् पश्चाद्वरीयसी भवतीति। श्रोणिभागस्य त्रिंशत्-प्रक्रमत्वोक्तेः, अंसभागस्य चतुर्विंशत्यभिधानात् पश्चाद्वरीयस्त्वम्। यस्माल्लोके 'पृथुश्रोणिः योषा' प्रशस्ता, तस्माद् वेद्याः पश्चाद्भागस्यापि श्रोणित्वात् पृथुत्वं युक्त मित्यर्थः। श्रोणिपृथुत्वं कुत्रोपयुज्यते ? इति, तदुपयोग माह— "तस्मात् पश्चाद्वरीयस इति। प्रजायन्तेऽनेति 'प्रजननं', पश्चाद्भागे उरुतरं यत् तत् 'पश्चाद्वरीयः'। तादृक्प्रजननात् प्रजायन्ते, अतः प्रजननहेतुत्वात् पश्चाद्वरीयस्त्वं प्रशस्तम् ॥ ११ ॥

सार्थवाद मुत्तरवेदिनिर्माणं विधत्ते[1]— "नासिका ह वा एषा यज्ञस्येति। नासिकाया मुखप्रदेशादपि समुच्छ्रितत्वात् उत्तरवेदेर्मृदोच्छ्रितता कर्त्तव्या। उन्नतत्व मुत्तरवेदिनामनिर्वचनद्वारेण प्रशंसति— "अथ यदेना मुत्तरां वेदेरुपकिरतीति। यस्माद् 'वेदेः' सौमिक्याः 'उत्तराम्' अत्युन्नतम् 'उपकिरति' मृदं क्षिपति, 'तस्मात्' वेदेः प्रागवयवभूतस्य प्रदेशस्योन्नततरत्वात् 'उत्तरवेदिः' इति 'नाम' सम्पन्नम् ॥ १२ ॥

अथोत्तरवेदिव्याघारणविध्यर्थ माख्यायिका माह— "द्वय्यो ह वा इद मग्रे प्रजा आसुरिति। 'अग्रे' सृष्टेः पूर्वम्, 'द्वय्यः' द्विविधा एव 'प्रजाः' 'आसुः' अभवन्। कास्ताः ? 'आदित्याश्चैवाङ्गिरसश्च'। ते 'अङ्गिरसः' 'पूर्वे' आदित्येभ्यः पूर्वभाविनः सन्तो

१— विशेषतः शुल्वसूत्रेषु (७ अ०) द्रष्टव्यम्।

'यज्ञं' सम्भृतवन्तः। सम्भृतयज्ञाः 'ते' 'अग्निम्' इत्थम् 'ऊचुः'– हे अग्ने! त्वं 'नः' अस्माकम् 'इमां' 'श्वःसुत्यां' परेद्युः क्रियमाण मभिषवम् 'आदित्येभ्यः प्रब्रूहि'; त्व मपि 'अनेन' सोमयागेन 'नः' अस्मान् 'याजयेति'। एव मुक्तोऽग्निरादित्येभ्यः पूर्वभाविनः वृत्तान्तं प्रोवाच ॥ १३ ॥

"ते हादित्या ऊचुरिति। ता इत्थं व्यचारयन्। कथम्? 'यथा' येन प्रकारेण 'अस्मानेव' 'अङ्गिरसः' 'याजयान्' याजयेयुः, 'वयं' तु 'न' तान् याजयामः; तत्प्रकारश्चिन्त्यता मिति ॥ १४ ॥

"ते होचुरिति। विचार्य्येत्य मूचुः। "न वा अन्येन यज्ञा-दपक्रमण मस्तीति। 'अन्येन' वक्ष्यमाणात् साद्यस्कानुष्ठानात् अन्येन 'यज्ञात्' अङ्गिरोभिरनुष्ठीयमानात् अस्मात् 'अपक्रमण मस्ति'; अतः 'सुत्या मन्तरा मेव' अङ्गिरसां सुत्यातः पूर्व मेवास्माकं सुत्यां 'क्रियामहै'[1] व्यवस्थापयिष्यामः 'इति' विचारितवन्तः। 'ते' 'यज्ञं' सुत्यालक्षणं 'सम्भृत्य' अग्निम् 'ऊचुः'! 'त्वम्' अस्मभ्यं 'श्वःसुत्याम्' 'अग्ने!' प्रावोचः। 'अथ'-शब्दस्त्वर्थे। 'वयं' तु 'तुभ्यम्' 'अङ्गिरोभ्यश्च 'अद्यसुत्यां' अद्य क्रियमाणा सुत्या अद्यसुत्या, तां 'प्रब्रूमः'। 'तेषां' तथा कुर्वता मस्माकं 'त्वं' 'होता' भव ॥ १५ ॥

"तेऽन्य मेव प्रति प्रजिघ्युरिति। एव मुक्तवन्तस्तु 'अङ्गिरसः' एतद्वृत्तान्तावबोधनाय अग्निप्रतिनिधिम् 'अन्यम्' 'प्रजिघ्युः'। "हि गतौ वृद्धौ च[2]" प्रेरयन्। 'ते अङ्गिरसः' 'अग्नयेऽभ्यागत्य' 'चुक्रुधुः'।

१— 'धियामहै'-इति डा०-वेबर-वृह-भाष्ये।

२— स्वा० प० १० धा०।

क्रुधद्रुहेर्ष्यादिना क्रुधियोगे चतुर्थी[1]। "कथं नु मो दूत इति। क्रोधप्रकार उक्तः। 'न प्रत्यादृथाः' आदरस्य प्रत्यादरं न कृतवानसि ॥ १६ ॥

अग्नेरुत्तरम्— "स होवाचानिन्द्या वै मातृषतेत्यादि। प्रासङ्गिकं किञ्चिद्धर्मविशेषं विधत्ते— "तस्माद् ह्यनिन्यस्य वृतो नापक्रामेदिति। 'सः' 'सद्यःक्रीः' एकाहः सोमयागः। 'एतेन आङ्गिरसः आदित्यान् अजयन्'। दीक्षासोमक्रयादीनां सद्य एव क्रियमाणत्वात् 'सद्यःक्रीः' इति नाम ॥ १७ ॥

"तेभ्यो वाचं दक्षिणा मिति। 'तेभ्यः' साद्यस्क्रयाजकेभ्यः 'वाचम्' एव दक्षिणात्वेन प्रादुरित्यर्थः। वाग्दक्षिणाया निराकरणस्याभिप्राय माह— "हास्यामहे यदि प्रतिग्रहीष्याम इति। 'यदि' स्वीकरिष्यामः, तर्हि 'हास्यामहे' त्यक्ष्यामहे, दक्षिणोत्तरकाल मपि वाचोऽपेक्षितत्वात्; तथा सति यज्ञोऽदक्षिणः स्यात्। अस्तु, को दोष इत्यत आह— "यद् दाक्षिण मासीदिति। दक्षिणासम्बन्धि 'दाक्षिणं' कर्म। 'तद्' 'यज्ञस्य' सम्बन्धि 'कर्म', 'न व्यमुच्यत' विमुक्तं न आसीत्, सम्पूर्णं माभवदित्यर्थः ॥ १८ ॥

"अथैभ्यः सूर्य मित्यादि। स्पष्टम्। "तस्माद् ह स्माऽऽहुरिति। 'आहुः अङ्गिरसः' स्वयं ब्रुवते— 'आर्त्विजीना[2] स्मः' सम्यगार्त्विज्ययोग्याः स्मः। तथा 'दक्षिणीयाः' दक्षिणायोग्याः। आर्त्विजीनत्व-

---

१— पा० सू० १. ४. ३७।

२— "यज्ञर्त्विग्भ्यां तत्कर्माहतीत्युपसङ्ख्यानम्"—इति ५. १. ७१ सू० वा०।

दक्षिणीयत्वयोरुभयोरपि हेतुरुच्यते— "अस्माभिरेष प्रतिगृहीत इति। एतच्छब्दार्थ माह— "य एष तपतीति"-इति। प्रसङ्गात् माद्यस्कस्य दक्षिणा माह— "तस्मात् सद्यःक्रियोऽश्वः श्वेत इति। अश्वः सूर्यप्रतिनिधित्वेन दीयते। सूर्यस्याश्वत्वेनोपासनाविधानात्[1], अध्वाशनसाम्याच्च[2] सूर्यस्याश्वस्थानीयत्वम्; सोऽपि वर्णसाम्याय श्वेतो भवेत् ॥ १९ ॥

"तस्य रुक्मः पुरस्ताद् भवतीति। तस्य पुरोदेशे 'रुक्मः' हिरण्मफलको वर्त्तुलाकारो भवेत्[3]। "यद्यश्व मित्यादि स्पष्टम् ॥ २० ॥

"तेभ्यो ह वागित्यादि। 'तेभ्यः' अङ्गिरोभ्यः 'वाक्' कुपितवत्यासीत्। "केन मदेष श्रेयान् बन्धुना३ इति। 'केन'-इति असूयार्थे प्लुतिः[4]। 'मत्' मत्तः सकाशात् 'केन' 'बन्धुना', बध्नातीति बन्धुः, विशेषगुणः; केन विशेषगुणेन 'एषः' सूर्यः 'श्रेयान्' अतिशयेन प्रशस्यः। प्रशस्यहेतुभूतानां सर्वगुणाना मभिधानाय पुनः 'केना३'-इति ग्रहणम्। "यदेतं प्रत्यग्रहीष्टेति। 'यत्' येन अतिशयेन 'एतम्' आदित्यम् 'प्रत्यग्रहीष्ट', 'न माम्'। अप्यविद्यमानः

१— "उषा वा अश्वस्य मेध्यस्य शिरः"—इत्यादीहैव १०. ४. ७।

२— "यः कस्याध्वान मश्नुवीताश्वः स वचनीयः स्यात्"—इति, "अश्वः कस्मात्? अश्नुतेऽध्वानं महाशनो भवतीति वा"—इति च निरु० १. ४. १, २. ७. ५।

३— "अथ सुवर्णरजतौ रुक्मौ व्युपास्यति"—इत्यादिक मिहैवोपरिष्टाद् (१२. ४. २. ११.) द्रष्टव्यम्।

४— पा० सू० ८. २. १०३।

कोऽतिशयस्तत्र दृष्टः? न कोऽप्यस्तीत्यर्थः। 'उभयान् संयत्तान् देवासुरान्' परस्परकलहायोपयुक्तान् देवानसुरांश्च 'अन्तरेण' मध्ये 'सा' अङ्गिरोभ्योऽपक्रान्ता वाक्। 'सिंही भूत्वा' 'आददाना' जिघत्सया[1] समीपस्थं सर्वं[2] स्वीकुर्वती 'चचार'। तदानीम् 'अग्निरेव देवानां दूतः' अभवत्; असुरार्थाकाराय सहरचोनामकोऽसुरो दूतोऽभवदित्यर्थः ॥ २१ ॥

"सा देवानिति। उभयैरप्याहूता सती पूर्वं देवान् प्रत्येत्र उपावर्त्तमाना। आगमनोत्कोचरूपं किञ्चित् अर्थयामास। ते च देवाः अग्नेः पूर्वभाविनी माज्याहुति मागमनोपाधिना प्रादुः। 'सा' 'देवान्' इदम् 'उवाच'। हे देवाः! 'यां कां च आशिषम्' 'आशासिष्यध्वे' इच्छथ, 'सा' सर्वाऽप्याशीः 'वः' युष्माकं 'समर्द्धिष्यते' समृद्धा भविष्यतीति। ततः सा प्रतिनिवृत्ता-सीत् ॥ २२ ॥

इदानी मुत्तरवेदीव्याघारणं विधत्ते— "स यद् धार्यमाणेऽग्ना-वुत्तरवेदिं व्याघारयतीति। अग्नौ उत्तरवेदेरुपरि धार्यमाणे सति, ता मुत्तरवेदिं व्याघारयेदित्यर्थः। "यदेवैना मित्यादि। एतद्व्या-घारणेन या आहुतिः, अपवृत्तायै वेदिरूपायै वाचे देवैः कल्पिता, सा कृता भवति; अतो व्याघारयेदित्यर्थः। उत्तरवेद्या माघार-णेन वाचः किं मायात मित्यत आह— "वाग्घ्येषा निदानेनेति।

१— 'जिन्वमाना (? जिन्वत्सया)'-इति क।

२— नास्त्येतत् पदं क्वातिरिक्तेषु पुस्तकेषु।

अत एव वागात्मकत्वात् उत्तरवेदिप्रक्षेपस्यैवापगताया वाचो वर-धनरूपत्वात् उत्तरवेद्युपतापेन यज्ञः सफलो भवतीत्यर्थः[1] ॥ २३ ॥

उत्तरवेद्याः मानादिसाधनं द्रव्यं विधत्ते— "तां वै युगशम्ये-नेति। युगेन शम्यया चेत्यर्थः। युगवच्छम्याया[2] अपि साधनत्व-मस्तीत्याह— "युगेन यत्र हरन्तीति। 'यत्र' यस्मिन् देशे 'युगेन हरन्ति', 'यतः' यस्मात् तत्र 'शम्यया' अपि 'हरन्ति'; अतो युगवच्छम्याया अपि हरणक्रियासम्बन्धोऽस्त्येवेत्यर्थः। तत् कुत इत्यत आह— "युगशम्येन वा इति। 'योग्यं' योजनार्हमश्वम्। 'अदः' विप्रकृष्टकाले, देवासुरयोर्युद्धकाले 'सा' यज्ञस्य सम्बन्धिनी वाक् 'सिंही भूत्वा' 'अशान्ता' क्रूरा सती 'अचरत्'। 'तत्' तत्र युगेन शम्यया च मानेन 'एनां' वाचम् 'एतत्' इदानीं 'यज्ञे' योजितवान् भवति ॥ २४ ॥

प्रासङ्गिकं कञ्चिन्नियमं विधत्ते— "तस्मान्निवृत्तदक्षिणां न प्रतिगृह्णीयादिति। अन्येन परित्यक्ता दक्षिणा। "नो ह समा कुर्वीतेति। 'समा' सह, स्वात्मनेत्यर्थः, 'नो ह' नैव कुर्वीत[3]।

१— तै० सं० ६. २. ७ सा० भा० द्रष्टव्यम्।

२ — "द्वात्रिंशदङ्गुलप्रमाणां शम्यां वारणीम्"—इत्यादि का० श्रौ० ५. ३. २० सू० इ० या० दे०। "गदया समानाकारो व्यायामार्द्धपरिमितः काष्ठविशेषः शम्या"—इत्यादि तै० सं० १. १. ६ अनु० सा० भा० (तै० ब्रा० ३. २. ६.)। "गदया सदृशी बाहुपरिमिता शम्या। तया चतुर्दिक्षु उत्तरवेदीं परिमिमीते"—इति च तै० सं० ६. २. ७. अनु० सा० भा०।

३— 'अन्येन परित्यक्तां दक्षिणां समा सह स्वात्मनि न कुर्वीत'—इत्येव क्ष।

'क्षिणोति' हिनस्ति। 'क्षिणु हिंसायाम्'[1]। "नो ह्यन्यस्मा इत्यादि। स्पष्टम्। 'अस्य' यजमानस्य। 'समानबन्धुः' एकविधि-निबन्धनः, एकविषय इत्यर्थः। तादृशोऽन्यः 'पाप इवापि स्यात्' पापी यदि भवेत्, 'तस्मै दद्यात्'। तादृग् विधाय दाने उक्त-दोषद्वयराहित्यं दर्शयति— "स यद् ददाति तदेन मित्यादिना। 'एषा उ निवृत्तदक्षिणायै प्रतिष्ठा' निवृत्तदक्षिणाया गतिरित्यर्थः। अथ वा यजमानबन्धुरेव तस्या आस्पद मित्यर्थः ॥ २५ ॥

"अथ शम्याञ्चेत्यादि। 'एषः' शङ्कुः 'पूर्वार्द्ध्यः'[2] सन्नपि 'उत्त-रार्द्ध्यः' भवति। सौमिकवेदेरुत्तरांसस्य शङ्कुरित्यर्थः। 'तस्मात्' शङ्कोः सकाशात् 'प्रत्यङ्' प्रत्यङ्मुखः 'त्रीन्' 'विक्रमान्' प्रक्रमान् 'प्रक्रामति'[3]। तत्र चात्वालार्थं परितो लेखनं कुर्यात्, 'सा चात्वा-लस्य मात्रा'। यैवोत्तरवेदेरुक्ता, सैवेत्यर्थः; चात्वालखननोत्पन्नयैव मृदा उत्तरवेदिकरणात्। तदेवाह— "नात्र मात्रास्तीति ॥

उत्तरार्द्ध्यशङ्कोः प्रत्यक्प्रक्रमे चात्वाल इति यः पक्ष उक्तः, तेन सह विकल्पितं पक्ष माह— "यत्रैव स्वयं मनसा मन्येताग्रेणोत्कर मिति[4] ॥ २६ ॥

१— त० उ० ४ धा०। २— "पूर्वार्द्धे भवः पूर्वार्द्ध्यः"—इति या० दे०।

३— 'त्रिपदः प्रक्रमः, अर्द्धचतुर्थपदो वा। पदं पञ्चदशाङ्गुलं द्वादशाङ्गुलं वा'—इत्यादि शुल्वसूत्रे ७. १५, १६।

४— "अत्रोत्तरवेदेर्द्वावाकारौ। महावेद्याः प्राग्भागे मृत्तिकाप्रक्षेपेण निष्पाद्यमान एक आकारः। आपस्तम्बमते तद्विषया मन्त्रा उक्ताः। मृत्तिका चात्वालगतेति तद्रूपोऽपर आकारः। तद्विषया बौधायनमते मन्त्राः"—इति तै० सं० १. २. १२ सा० भा०।

चात्वालस्य सर्वतः परिलेखनप्रकारं तन्मन्त्रांश्च दर्शयति— "स वेद्यन्तादुदीचीं शम्या मिति[1]। दक्षिणश्रोणिरूपवेद्यन्तादित्यर्थः। 'स परिलिखति' शम्यानुगुण्येन लेखनं कुर्यात्। अनेनैव पश्चादवधि-निर्देशः कृतो भवति। तस्य मन्त्रः— "तप्तायनी मेऽसीति[2]। हे भूमे! 'तप्तायनी असि' तप्तः पुमान् यस्या मिति तप्तायनी, तद्रूपा भवसि। मन्त्रं व्याचष्टे— "इमा मेवैतदाहेति। 'हि' यस्मात् 'तप्तः' पुरुषो दारिद्र्येण दुःखितः सन् धनादिसाधनेच्छया 'एति', तस्मादित्यर्थः॥ २७॥

"अथ पुरस्तादित्यादि[3]। स्पष्टम्। "अस्यां हि विविदान एतीति। 'विविदानः' धनादिकं लब्धवान् पुरुषः पुनः 'अस्याम्' एव खलु 'एति' गच्छति। अतो 'वित्तायनी' भूम्यभिधानं युक्त मित्यर्थः[4]॥ २८॥

"अथानुवेद्यन्त मिति। 'अनुवेद्यन्तं प्राचीं शम्यां निदधाति[5]'। अनेन चात्वालस्य दक्षिणसीमोच्यते। तत्र खननमन्त्रस्याय मर्थः— 'मा' मां 'नाथितात्' याचितात् हिरण्यादिरूपादर्थात् भूमे! 'अवतात्' रक्ष। "यत्र नाथे तन्मावतादितीति[6]। 'यत्र' यस्मिन् विषये 'नाथे' याचे धनादिकम्[7], 'तत्' तस्मात् त्वं माम् 'अवतात्' अव, रक्षेत्यर्थः॥ २९॥

१— का० श्रौ० सू० ५. ३. २०, २१, २५।

२— वा० सं० ५. ९. १। ३— का० श्रौ० सू० ५. ३. २२, २५।

४— वा० सं० ५. ९. २। ५— का० श्रौ० सू० ५. ३. २३, २५।

६— वा० सं० ५. ९. ३। ७— इतः परम् '?'-इति क।

"अथोत्तरत इति[1]। चात्वालस्योत्तरावधि परिलेखनस्य[2] "अव्रतान्मा व्यथितात्"-इति[3] मन्त्रः। तस्य व्याख्यानम्— "यत्र व्यथै तन्मावतादिति। 'यत्र' यस्मिन् विषये 'व्यथै' लाभोपाय मजानानो व्यथितः स्याम्, 'तत्' तस्मात् सकाशात् 'अवतात्' अव ॥ ३० ॥

खाताया मृदश्चात्वालाद् उत्तरवेदिं[4] प्रति हरणं विधत्ते— 'अथ हरतीति। 'यत्र हरति', 'तत्' तत्र, उत्तरवेदिप्रदेशे 'अग्नीत् उपसीदति' उपविशति आग्नीध्रः[5]। 'अग्नीनां' 'नामानि' वक्ष्यमाणानि[6] 'गृह्णन्' एव हरेत्। सत्सु अग्निषु चात्वालप्रदेशे तन्नामग्रहण मुपपद्यते; त एवात्र कुत इत्यत्राह— "यान्वा अमून् देवा अग्रेऽग्नीनिति। 'होत्राय' होमनिष्पादनाय, हविर्वहनाय 'प्रावृणत' प्रावृण्वन्। 'ते प्राधन्वन्'। धन्वतिर्गतिकर्मा[7]। 'इमाम्' 'अहैव'। अहेति विनिग्रहार्थीयः[8]। इमां पृथिवीं परिविद्विष्य असुरादयोऽपि 'उपासर्पन्'। 'तेनैव' 'एतत्' एतेन 'निदानेन' मूलकारणेनैव हरणं कृतवान् भवति ॥ ३१ ॥

१— का० श्रौ० सू० ५. ३. २४, २५।

२— 'परिलेखने'-इति क। ३— वा० सं० ५. ९. ४।

४— "उत्तरवेदिरिति चात्वालमृदा कृतस्य वक्ष्यमाणसंस्कारसंस्कृतस्य स्थण्डिलस्य नामधेयम्"-इति का० श्रौ० ५. ३. १९ सू० या० दे०।

५— वेदिपरिग्रहः पुरस्तात् १. २. ३. १ (१ भा० १५१ पृ०) द्रष्टव्यम्।

६— "आहवनीयः पुरस्तात्, मार्जालीयो दक्षिणतः, आग्नीध्रीय उत्तरतः इतोहैवोपरिष्टात् (६. २. २१.) द्रष्टव्यम्।

७— धा० प० ५९७ धा०। ८— निरु० १. २. ४।

"स प्रहरतीति[१]। 'सः' मृदो हर्त्ता अध्वर्युः, स्फ्येन 'प्रहरति' खनेत्। मन्त्रस्याय मर्थः[२]— हे 'अङ्गिरः' अङ्गिरोनामकर्षिरूप! 'अग्ने!' त्वम्। "योऽङ्गारा आसंस्तेऽङ्गिरसोऽभवन्"–इति[३] श्रुतिः। आहुत्याधारभूतः। "नभो नाम विदेत्"। न भातीति 'नभः', एतत् 'नाम' विदेदित्यर्थः। यद्वा, नभो नामाग्निरिति 'विदेः' जानीया इत्यर्थः। त्वञ्च 'आयुना' एतदात्मना 'नाम्ना' अभिधानेन युक्तः 'एहि' आगच्छ[४]। "स यदित्यादि। "आयुर्दधातीति! 'आयुः'-शब्दः सामान्येन श्रुतिः। 'तत्' अवदारितं 'समीरयति' उत्तरवेदिं प्रति सम्यक् प्रेरयति[५]। तत्र मन्त्रः— "योऽस्यां पृथिव्या मसीति[६] 'यः' त्वम् 'अस्यां' खातायां भूम्यां भवसि, तं त्वां समीरयामीत्यर्थः॥

आनीताया मृदो वेद्याकारेण स्थापनं समन्त्रकं विधत्ते– "हृत्वा निदधाति यत्तेऽनाधृष्ट मिति[७]। मृदा एकीभूत! यत् ते, यद्वा हे तिरोहिताग्निविशिष्टे! मृत्! 'यत्' 'ते' 'अनाधृष्टं' रजोभिरहिंसम्, 'यज्ञियं' यज्ञार्हं 'नाम', 'तेन' नाम्ना 'त्वा'

१— का० श्रौ० सू० ५. ३. २६।

२— तत्पाठस्तु वा० सं० ५. ९. ५।

३— ऐ० ब्रा० ३. ३. ९। निरु० ३. ३. ५।

४— का० श्रौ० ५. ३. ३७.— वा० सं० ५. ९. ६।

५— 'ईरयति'–इति क।

६— का० श्रौ० सू० ५. ३. २८.— वा० सं० ५. ९. ७।

७— का० श्रौ० सू० ५. ३. २९.— वा० स० ५. ९. ८।

त्वाम् 'आदधे' स्थापयामि । "योऽस्याम्"-इतिमन्त्रेण[1] चिवारं हरेत्[2] ॥

चतुर्थवारहरणमन्त्रस्याय मर्थः— "हे आह्रियमाणपदार्थ ! 'त्वा' त्वाम् 'अनु' पूर्वं हरणत्रय मनुसृत्य, आहरामीति शेषः । किमर्थम् ? 'देववीतये' देवा व्यन्ति हविर्भक्षयन्ति अत्रेति देववीतिर्यज्ञस्तदर्थम्[3] ॥

अर्थसिद्ध मनूद्य प्रशंसति— "तां वै चतुःस्रक्तिरिति । चतस्रः स्रक्तयो यस्य चात्वालस्य, स तथोक्तः । चतुरस्रात् साकल्येन हरतीत्यर्थः ॥ २१ ॥

"अथानुव्यूहतीति[4] । अनुक्रमेण व्यूहनं मृत्प्रसारणं कुर्यात् । "सिंह्यसि"— इति[5] व्यूहनमन्त्रः । हे अनुव्यूह्यमाने ! वेदे ! त्वं 'सिंही असि' प्रागुक्तप्रकारेण सिंही भवसि । कीदृशी ? 'सपत्नसाही' शत्रूणा मभिभवित्री । तादृशी त्वं 'देवेभ्यः' तेषा मर्थाय 'कल्पस्व' योषारूपा सती भोगसाधनं भवेत्यर्थः ॥

सिंह्यसीति मन्त्रभागस्य तात्पर्य माह— "सा यद्देवादः सिंही भूत्वेति । उक्तः सिंहीभावः । सपत्नसाहीत्यस्य तात्पर्य माह— "त्वया वयं सपत्नानिति । "देवेभ्यः कल्पस्वेत्यस्य तात्पर्याभिधानम्— "योषा वेत्यादि ॥ २२ ॥

१— वा० सं० ५. ९. ७ । २— का० श्रौ० सू० ५. ३. ३०, ३१ ।
३— का० श्रौ० सू० ५. ३. ३२.— वा० सं० ५. ९. ९ ।
४— का० श्रौ० सू० ५. ३. ३२ ।
५— वा० सं० ५. १०. १ "कल्पस्व" ।

"तां वै युगमात्रीं वेत्यादि[१]। षडशीत्यङ्गुलपरिमिता 'युगमात्री'। दिक्चतुष्टयापेक्षया "दश-दश"-इति वीप्सा। युगमात्रस्य पूर्व मभिहितत्वात् तत् परित्यज्य दशपदपक्षं प्रशंसति— "दशाक्षरा वै विराडिति। सर्वत्र विराजमानत्वात् वाचा उच्चार्यमाणत्वाच्च 'विराड्=वाक्'। मन्त्रादिरूपतया निष्पाद्यमानत्वाद् 'वाग्=यज्ञः'। अतो द्वारद्वारिकया यज्ञसम्बन्धाद् दशसङ्ख्या युज्यत इति स्तुतिः। "मध्ये नाभिका मिव करोतीति[२]। अल्पा नाभिर्नाभिका। तस्या निर्माणप्रयोजन माह— "समानत्रेति। एकत्र स्थित्वा सर्वत्रोत्तरवेद्यां व्याघारणस्याशक्यत्वात् तत्सिद्धये मध्ये नाभिकरण मित्यर्थः[३] ॥ १४ ॥

वेद्या अद्भिरभ्युक्षणं विधत्ते— "ता मद्भिरभ्युक्षतीति[४]। अभ्युक्षणस्य प्रयोजनद्वयम्,— सिंही भूत्वा अशान्तायाः शान्तिरेकं प्रयोजनम्, स्निग्धभावेन रमणीयत्व मपरम्; तदुभय मुच्यते— "सा यदेवाह इत्यादिना। "ता मेवैतद्देवेभ्यो हिन्वतीति। हिन्वतिः प्रीणनकर्मा[५]। तस्या अभ्युक्षणेन प्रीणनं देवेभ्योऽर्थाय भवति; योषात्वेनाभिधानात्। योषायाः अलङ्करणेन पत्युः प्रीतिर्भवतीति सुप्रसिद्धम् ॥ १५ ॥

१— का० श्रौ० सू० ५. ३. ३३।

२— का० श्रौ० सू० ५. ३. ३६।

३— तैत्तिरीयभाष्ये (सं० ६. २. ७.) सर्व मेतत् स्पष्टं व्याख्यात मितीह सङ्क्षेपेण व्याख्यायते सायणेन।

४— का० श्रौ० सू० ५. ३. ३७। ५— धा० प० ५९१ धा०।

"सोऽभ्युक्षतीति[1]। अभ्युक्षणमन्त्रः— "सिंहासीति[2]। अयं स्पष्टार्थः। सिकतानां प्रक्षेपस्योक्त मलङ्कारत्वं समर्थयते— "भ्राजन्त इव हि सिकता इति। अतिधवलत्वाद् भ्राजमाना भवन्ति। वेद्यलङ्कारत्वेन प्रशस्य अग्निसंयोगकृतसन्तापनिवर्तकत्वेन प्रशंसति— "अग्नेर्वा एतद् वैश्वानरस्य भस्मेत्यादिना। अग्न्यवयवभूताना मेव सिकताना मुत्तरवेद्यवयवत्वसम्पादनेन भूमेः स्वाङ्गस्य स्वात्मदाहकत्वाभावात् हिंसापरिहार इत्यभिप्रायः। सिकताप्रकिरणमन्त्रार्थस्तु स्पष्ट एव[3] ॥

अथोत्तरवेदेर्यज्ञियवृक्षशाखया प्रच्छादनं विधत्ते— "अथैनां छादयतीति[4] ॥ ३६ ॥ १ [५. १.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

तृतीयकाण्डे पञ्चमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

(अथ द्वितीयं ब्राह्मणम्)

इध्म मभ्यादधति। उपयमनीरुपकल्पयन्त्याज्य मधिश्रयति स्रुवं च स्रुचं च सम्मार्ष्ट्यथोत्पूयाज्यं पञ्चगृहीतं गृह्णीते यदा प्रदीप्त इध्मो भवति ॥ १ ॥

१— का० श्रौ० सू० ५. ३. ३१।
२— वा० सं० ५. १०. २ "शुन्धस्व"।
३— वा० सं० ५. १०. ३ "शुम्भस्व"।
४— का० श्रौ० सू० ५. ४. १.।

अथोद्यच्छन्तीध्मम्*। उपयच्छन्त्युपयमनीरथाह्वाग्नये प्रह्रियमाणायानुब्रूह्येकस्फ्ययानूदेहीत्यनूदेति प्रतिप्रस्थातैकस्फ्ययैतस्मान्मध्यमाच्छङ्कोरयं एष व्वेदेर्ज्जघनार्द्धो भवति तद्यदेवाचान्तःपातेन गार्हपत्यस्य व्वेदेर्व्यवच्छिन्नं भवति तदेवैतदनुसन्तनोति ॥ २ ॥

तद्वैके। आत्तरवेदेरनूदायन्ति तदु तथा न कुर्य्यादेवैतस्मान्मध्यमाच्छङ्कोरनूदेयात्त ऽआयन्त्यागच्छन्त्युत्तरवेदिम्† ॥ ३ ॥

प्रोक्षणीरध्वर्य्युरादत्ते। स पुरस्तादेवाग्रे प्रोक्षत्युदङ् तिष्ठन्निन्द्रघोषस्त्वा व्वसुभिः पुरस्तात्पात्विति इन्द्रघोषस्त्वा व्वसुभिः पुरस्ताद्गोपायत्वित्येवैतदाह‡ ॥ ४ ॥

अथ पश्चात्प्रोक्षति। प्रचेतास्त्वा रुद्रैः पश्चात्पात्विति प्रचेतास्त्वा रुद्रैः पश्चाद्गोपायत्वित्येवैतदाह ॥ ५ ॥

अथ दक्षिणतः प्रोक्षति। मनोजवास्त्वा पितृभिर्द्दक्षिणतः पात्विति मनोजवास्त्वा पितृभिर्द्दक्षिणतो गोपायत्वित्येवैतदाह ॥ ६ ॥

अथोत्तरतः प्रोक्षति। व्विश्वकर्म्मा त्वादित्यैरुत्तरतः

---

* 'ध्म। मु'–इति क, 'ध्मं'–इति ख, 'ध्मम्'–इति ग, घ।

† 'वेदिम्'–इति ग, घ।

‡ 'ह'–इति ख। एवं मुत्तरेष्वपि तिरूपु।

पात्त्विति विश्वकर्म्मा त्वादित्यैरुत्तरतो गोपायत्त्वित्येवै-तदाह ॥ ७ ॥

अथ याः प्रोक्षण्यः परिशिष्यन्ते। तद्ये ऽएते पूर्व्वे सक्ती तयोर्य्या दक्षिणा ता* न्यन्तेन बहिर्व्वेदि निनय-तीदं मह्यं तप्तं व्वार्बहिर्द्धा यज्ञान्निःसृजामीति सा यद्देवादः सिंही भूत्वाशान्तेवाचरत्ता मेवास्या एतच्छुचं बहिर्द्धा यज्ञान्निःसृजति यदि नाभिचरेद्यद्यु ऽअभिच-रेदादिशेदिदं मह्यं तप्तं वार मु मभि निःसृजामीति त मेतया शुचा विध्यति स शोचन्नेवामुं लोक मेति† ॥ ८ ॥

स यज्ञाय्यमाणोऽग्नौ। उत्तरवेदिं व्याघारयति यद्वै-ना मदो देवा अब्रुवन् पूर्व्वां त्वाग्नेराहुतिः प्राप्स्यतीति तदेवैना मेतत्पूर्वा मग्नेराहुतिः प्राप्नोति यद्वेषा देवा-नब्रवीद्यां मया काञ्चाशिष माशासिष्यध्वे सा वः सर्वा समर्द्धिष्यत ऽइति ता मेनयार्त्विजो यजमानायाशिष माशासते सास्मै सर्व्वा समृद्ध्यते ॥ ९ ॥

तद्वा ऽएतदेकं कुर्व्वन् द्वयं करोति। यदुत्तरवेदिं व्याघारयत्यथ यैषां‡ मध्ये नाभिकेव भवति तस्यै ये पूर्व्वे सक्ती तयोर्या दक्षिणा ॥ १० ॥

---

* 'तां'—इति च हा०-वेबरेण धृतः।

† 'मेति'—इति ग।

‡ 'येषा'—इति क, ख।

तस्या माघारयति। सिᳬ᳕ह्यसि स्वाहेत्यथापरयोरुत्त-
रस्याᳬ᳕ सिᳬ᳕ह्यस्यादित्यवनिः स्वाहेत्यथापरयोर्दक्षिणस्याᳬ᳕
सिᳬ᳕ह्यसि ब्रह्मवनिः क्षत्रवनिः स्वाहेति बह्वी वै यजुः-
ष्वाशीस्तद् ब्रह्म च क्षत्रं चाशास्त ऽउभे वीर्य्ये ॥ ११ ॥

अथ पूर्व्वयोरुत्तरस्याम्*। सिᳬ᳕ह्यसि सुप्रजावनी
रायस्पोषवनिः स्वाहेति तत्प्रजा माशास्ते यदाह
सुप्रजावनिरिति रायस्पोषवनिरिति भूमा वै राय-
स्पोषस्तद्भूमान माशास्ते ॥ १२ ॥

अथ मध्य ऽआघारयति। सिᳬ᳕ह्यस्यावह देवान्
यजमानाय स्वाहेति तद्देवान् यजमानायावाहयत्यथ
स्रुच मुद्यच्छति भूतेभ्यस्त्वेति प्रजा वै भूतानि प्रजाभ्य-
स्त्वेत्येवैतदाह† ॥ १३ ॥

अथ परिधीन् परिदधाति। ध्रुवोऽसि पृथिवीं दृᳬ᳕हेति
मध्यमं ध्रुवक्षिदस्यन्तरिक्षं दृᳬ᳕हेति दक्षिण मच्युत-
क्षिदसि दिवं दृᳬ᳕हेत्युत्तर मग्नेः पुरीष मसीति सम्भारा-
नुपनिवपति तद्यत्सम्भारा भवन्त्यग्नेरेव सर्व्वत्वाय ॥ १४ ॥

शरीरᳬ᳕ हैवास्या पीतुदारु। तद्यत् पैतुदारवाः‡

---

* 'स्याᳬ᳕'—इति ख, ग, घ।

† 'हु'—इति ख।

‡ 'तद्यात्मितुदारवाः'—इति क, ख।

परिधयो भवन्ति शरीरेणैवैन मेतत् समर्द्धयति कृत्स्नं करोति ॥ १५ ॥

माꣳसꣳ हैवास्य गुल्गुलु*। तद्यद् गुल्गुलु† भवति माꣳसेनैवैन मेतत् समर्द्धयति कृत्स्नं करोति ॥ १६ ॥

गन्धो हैवास्य सुगन्धितेजनम्। तद्यत् सुगन्धितेजनं भवति गन्धेनैवैन मेतत्समर्द्धयति कृत्स्नं करोति ॥ १७ ॥

अथ यद् वृष्णे स्तुका भवति। वृष्णोर्ह वै विषाणे ऽअन्तरेणाग्निरेकाꣳ रात्रि मुवास तद्यदेवात्राग्नेर्न्यक्तं तदिहाप्यसदिति तस्माद् वृष्णे स्तुका भवति तस्माद्या शीर्ष्णो नेदिष्ठꣳ स्यात्ता माच्छिद्याहरेद् यद्यु तां न विन्देदपि या मेव काञ्चाहरेत्तद्यत्परिधयो भवन्ति गुप्त्या ऽएव दूर ऽइव ह्येन मुत्तरे परिधय ऽआगच्छन्ति ॥ १८ ॥ २ ॥

॥ चतुर्थप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [५. २.] ॥

उत्तरवेदिनिर्माण मभिधाय अथोत्तरवेद्या मग्निप्रणयनप्रयोग उच्यते– "इध्म मभ्यादधतीति[१]। आहवनीयेऽग्नौ प्रणीयमानाना मङ्गाराणां सम्पादनाय काष्ठसमूहं स्थापयेयुरित्यर्थः। "उपयमनी-

---

*, † 'गुग्गुलु'–इति सा०-सम्मतः पाठ इति डा० वेबरः।

१— का० श्रौ० सू० ५. ४. २।

रित्यादि। 'उप' अग्नेरधस्तात् यम्यन्ते इत्युपयमन्यः सिकताः[१]। व्याघारणार्थम् 'आज्यम्' अग्नौ 'अधि[२]श्रयति' विलापयेत्। आज्य मुत्पूतं कृत्वा स्रुवेण स्रुचि पञ्चवारं गृह्णीयात् ॥ १ ॥

"अथोद्यच्छतीति[३]। इध्मे प्रदीप्ते सति 'अथ' अनन्तर मेव 'इध्मम्' अङ्गारतां प्राप्तं मूर्द्धं धारयेत्। इध्मपात्रस्याधः 'उपयमनीः' उपयच्छेत्। 'अग्नये प्रह्रियमाणाय' उत्तरवेदिं प्रति नीयमानाय तदनुकूलं सूक्तं पठेति होतारं ब्रूयात्। 'एकस्फयया' एकः स्फ्यो यस्यां रेखायां सा तथोक्ता, तया सा मनुगच्छ; स्फ्येन रेखां कुर्वन्ननुगच्छेति प्रतिप्रस्थातारं ब्रूयात्[४]। एकस्फ्यानुगमनस्यावधि माह— "आ एतस्मान्मध्यमाच्छङ्कोर्य एष वेदेर्जघनार्द्धे भवतीति। 'वेदेः' सौमिक्याः 'जघनार्द्धे' 'यः एषः' शङ्कुर्भवति। स्थूणाराजात् प्रक्रमचितये यः शङ्कुरन्तःपातः स्थापितः, स एव मध्यमशङ्कुः; तावत्पर्य्यन्त मित्यर्थः। "गार्हपत्यस्य वेदेरिति। 'यतः प्रणयति स गार्हपत्यः'–इतिन्यायादाहवनीयादुत्तरवेदिं प्रति प्रणयनस्योक्तत्वात् आहवनीय एव गार्हपत्य इत्युच्यते। रेखाकर्षणेनान्तःपात्यकृपो व्यवच्छेदः परिहृतो भवति[५] ॥ २ ॥

१—"उपयम्यते उपगृह्यतेऽभिराभिरित्युपयमन्यः सिकताः"–इति या०दे०।

२— अधिरत्र सप्तम्यर्थानुवादी।

३— का० श्रौ० सू० ५. ४. ७।

४— "प्रतिप्रस्थाता होतारं ब्रूयात्"–इति ङ, च।

५— का० श्रौ० सू० ५. ४. ८।

रेखानुगतिविषये केषाञ्चित् पक्ष मुपन्यस्य व्यपच्छेदपरिहाराय प्रयोजनाभावाभिप्रायेण निराचष्टे— "तद्धैके श्रोत्तरवेदेरनूदायन्तीति[1] ॥ ३ ॥

"प्रोक्षणीरध्वर्युरित्यादि[2] । अध्वर्योः प्रोक्षण्यादानविधानात् अग्निप्रणेता अग्नीदेव 'अग्रे' उत्तरादिभ्यः पूर्वम्, 'पुरस्तात्' पूर्वस्यां दिशि 'प्रोक्षति', 'उदङ्' उदङ्मुखस्तिष्ठन् ।

मन्त्रस्याय मर्थः[3] ।— इन्द्र इति घुष्यते शब्द्यते इति 'इन्द्रघोषः' इन्द्रनामा देवः, सः 'वसुभिः' सहितः 'पातु' रक्षतु, असुरादिभ्यः सकाशात् 'गोपायतु' इत्यर्थः । 'प्रचेताः' प्रकृष्टप्रज्ञो वरुणः । 'पितरः' अग्निष्वात्ताप्रमुखाः । 'मनोजवाः' मनोवेगोपमवेगः । 'विश्वकर्मा' विश्वविषयं कर्म यस्य स एतन्नामको देवः । निनेतव्यायाः दक्षिणपूर्व्वस्रक्तेः स्पष्टप्रदर्शनाय पूर्व्वदिग्गतस्रक्तिद्वयोपन्यासः ॥ ४, ५, ६, ७ ॥

"अथ याः प्रोक्षण्य इति । "ता न्यक्तेनेति । 'ताः' प्रोक्षणीः 'न्यक्तेन' अत्यन्तान्तदेशेन । तत्रापि स्रक्त्यन्ते प्रोक्षणीये शेषनिनयनप्रसक्तावाह— "बहिर्वेदीति[4] ।

निनयनमन्त्रस्याय मर्थः[5] ।— 'इदं' प्रोक्षणीशेषं 'तप्तम्', 'वेद्याः' सिंहीरूपायाः क्रौर्य्यव्युत्पादनतः तस्मिन् सन्तापप्राप्तेः सम्भवात् अव-

---

१— का० श्रौ० सू० ५. ४. १० ।

२— का० श्रौ० सू० ५. ४. ११ ।

३— तत्पाठो वा० सं० ५. ११. १ ।

४— का० श्रौ० सू० ५. ४. १२ । ५— वा० सं० ५. ११. २ ।

श्रिष्ट मभ्यस्तं भवति, तथाविधं वा; 'यस्माद्' यज्ञसाधनाद् वेदिदेशात् 'बर्हिः निसृजामि'। "स यदेवाह इत्यादि निरसनार्थवादः स्पष्टः।

अयं निरसनमन्त्रोऽभिचारेच्छारहितविषय इत्याह– "यदि नाभिचरेदिति। 'यदि' अभिचारं कर्त्तु मिच्छेत्, तदा 'यस्माद् बर्हिः' स्थाने 'अमू मभि निःसृजामि'-इत्यादिशेत्[1]। अमु मित्यत्र द्वेष्यस्य नाम गृह्णीयात्। 'सः' अभितप्तः 'शोचन्नेवामुं लोक मेति' दुःखेन प्राणान् जहातीत्यर्थः॥ ८॥

इदानीं प्राप्तावसरत्वात् व्याघारण माह– "स यद् धार्य्यमाणेऽग्नाविति। आग्नीध्रेण उत्तरवेदेरुपरि देशे 'अग्नौ धार्य्यमाणे' सति अध्वर्युः व्याघारयति। "यदेवैना मद इत्यादिक मुत्तरवेदेर्विध्यर्थाख्यायिकाप्रसङ्गे व्याख्यातम्[2]। यस्मादपक्रान्ताया वाचः प्रतिनिवृत्तये देवैर्व्याघारणं दत्तम्, तस्मादेवेत्थ मेतत् कर्त्तव्य मित्यर्थः। यस्माच्च व्याघारणपरितुष्टया वाचा सर्व्वाशीःसमृद्धिरूपो वरो देवेभ्यो दत्तः, तस्माद् यजमानार्थ मृत्विग्भिराशास्यमानाना माशिषां समृद्धये चोत्तरवेदिव्याघारणं कर्त्तव्य मित्यर्थः॥ ९ ॥

"तद्वा एतदेक मिति। 'एकम्' उत्तरवेदिव्याघारणं कुर्व्वन् 'द्वयं करोति' व्याघारणं यजमानाशीराशासनञ्चेत्यर्थः। उत्तरवेदिमध्यकृतायाश्चतुःस्रक्तेरुत्तरनाभेर्लक्षणया व्याघारप्रकार उच्यते–

१— का० श्रौ० सू० ५. ४. १३।

२— ५प्र. १ ब्रा. २३ कण्डी-व्याख्या-द्रष्टव्या (२८७ पृ०)।

"अथ येषां मध्ये नाभिकेव भवतीत्यादिना[१]। 'ये पूर्व्वे स्रक्ती' ईशानाग्नेयदिग्गते, 'तयोः' मध्ये 'दक्षिणा' स्रक्तिराग्नेयदिग्गता, 'तस्यां' "सिंह्यसि स्वाहा[२]"-'इति' 'व्याघारयति'। "अथापरयोरुत्तरस्या मिति। नाभेः पश्चाद्दिग्गतयोर्मध्ये 'उत्तरस्यां' वायव्यदिगवस्थितायां स्रक्त्या मित्यर्थः। आदित्यान् यजमानार्थं वनति भजत इति 'आदित्यवनिः', तादृशी 'सिंह्यसि', तुभ्यं स्वाहुत मस्तु। 'अथ' 'अपरयोः'। 'दक्षिणस्यां' नैर्ऋतकोणकोष्ठे इत्यर्थः। अत्र ब्राह्मणत्रोभयाशासनस्याभिप्राय माह— "बह्वी वै यजुःष्वाशीरिति। 'यजुःषु' आशीःपरेषु प्रायेण 'बह्वी आशीः' बहुविधान्याशासनान्युपलभ्यन्ते। अतो युक्त मित्यर्थः। 'अथ' 'पूर्व्वयोरुत्तरस्याम्' ईशानस्रक्त्यां 'सुप्रजावनिः' शोभनपुत्रादिलक्षणप्रजासम्भक्त्री, 'रायस्पोषवनिः' रायस्पोषो धनपुष्टिः ॥ १०, ११, १२ ॥

"अथ मध्य आघारयतीति। मध्यव्याघारणमन्त्रः— "सिंह्यस्यावह देवान्"-इत्यादिः[३]। स्पष्टार्थः। 'अथ' 'स्रुचम्' 'उद्यच्छति[४]' ऊर्द्ध्वं धारयेत्। स्रुगुद्यमनमन्त्रस्थस्य[५] भूतशब्दस्य भूतकार्य्य मर्थ इत्याह— "प्रजा वै भूतानीति ॥ १३ ॥

"अथ परिधीन् परिदधातीति[६]। तन्मन्त्रस्यार्थः[७]।— हे परिधे! त्वं यस्मात् 'ध्रुवोऽसि', अतः 'पृथिवीं' 'दृंह' दृढां कुरु। अनेन

१— का० औ० सू० ५. ४. १४। २— वा० सं० ५. १२. १–३।
३— वा० सं० ५. १२. ५। ४— का० औ० सू० ५. ४. १५।
५— वा० सं० ५. १२. ६। ६— का० औ० सू० ५. ४. १६।
७— वा० सं० ५. १३. १, २, ३।

मध्यमपरिधिं परिदधाति। ध्रुव मविचलं चियति निवसतीति 'ध्रुवचित्'। अच्युतं परैरच्यावितं यथा न चलति तथा चियतीति 'अच्युतचित्'। उत्तरवेदिनाभिदेशे गुग्गुलुसुगन्धितेजनादिसम्भार-प्रक्षेपं[1] समन्त्रकं विधत्ते— "अग्नेः पुरीष मसीति[2]। "सम्भारानुप-निवपतीति[3]। स च सम्भारनिवापः 'अग्नेः' 'सर्व्वत्वाय' कृत्स्नत्वाय सम्पद्यते। गुग्गुल्वादीना मग्न्यवयवत्वं स्वय मेव वक्ष्यति[4], अतस्तेषा मग्निना संयोजनेन स सर्व्वः सम्पूर्णो भवति ॥ १४ ॥

"शरीरं हैवेति। 'अस्य' अग्नेः 'पीतुदारुः' उदुम्बरविशेषः। "स यां वनस्पतिष्ववसत् तां पुतुद्रौ"-इति च तैत्तिरीयके श्रव-णात्[5] पीतुदारुणोऽग्नेः शरीरत्वम् ॥ १५ ॥

"मांसं हैवास्येति। "यन्मांस मुपभृतं तद् गुग्गुल्विति श्रुतेः[6] गुग्गुलोरग्नेर्मांसत्वम् ॥ १६ ॥

"गन्धो हैवास्येति। "या मोषधीषु तां सुगन्धितेजने"-इति श्रुतेः[7] सुगन्धितेजनादौषधिविशेषे अग्नेरेकरात्रनिवासात् अग्ने-र्गन्धः सुगन्धितेजने सङ्क्रान्तः[8]। तदुपवापेन अग्नेर्गन्धाख्यांशस्य पुनर्योजना। अतः कृत्स्नत्व मग्नेः ॥ १७ ॥

१— '०सम्भाराणां प्रक्षेपं'-इति। २— वा० सं० ५. १३. ४।

३— का० श्रौ० सू० ५. ४. १७।

४— अनुपद मेव १५-१६-१७-कण्डीषु।

५, ६, ७— तै० सं० ६. २. ८. ४।

८— '०विशेषे ऽग्नेर्गन्धः सङ्क्रान्त'-इति क।

"अथ यद् कृष्णे स्तुका भवतीति। वृष्णिर्मेषः, तस्य स्तुका रोम[1]। स्तुकाया अन्यवयवत्व मुपपादयति— "वृष्णोर्ह वै विषाणे अन्तरेणेति। "यां पशुषु तां पेलस्यान्तरा शृङ्गे"-इति[2] तैत्तिरीयकम्। "या ग्रीर्ष्णे नेदिष्ठं स्यात् ता माच्छिद्याहरेदिति। वृष्णेरलाभे कथ मित्यत आह— "अपि या मेव कां चाहरेदिति। तद्वान्तरजातिसम्बद्धा मपीत्यर्थः। परिधीनां परिधानं, तद्दारुविशेषत्वं चोक्तम्, इदानीं तदावश्यकत्व माह— "तद् यत् परिधयो भवन्तीत्यादि। यस्मात् 'उत्तरे' उपरि क्रियमाणाः 'परिधयः' 'दूरे' विप्रकृष्टकाले होमकाले 'आगच्छन्ति', अतोऽग्नेर्गुप्तिस्तावत्पर्य्यन्त मपेक्षिता; तस्मादिदानी मवश्यकर्त्तव्य मित्यर्थः॥ १८॥ २ [५. २.]॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे पञ्चमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम्॥

(अथ तृतीयं ब्राह्मणम्)

पुरुषो वै यज्ञः*। पुरुषस्तेन यज्ञो यदेनं पुरुषस्तनुत ऽएष वै तायमानो यावानेव पुरुषस्तावान्विधीयते तस्मात्पुरुषो यज्ञः† ॥ १ ॥

१—"स्तुकाः शिरोरोमाणि"-इति या० दे०। २— तै०सं० ६.२.८.६।

*,† 'ज्ञ'-इति ग, घ।

शिर एवास्य हविर्द्धानम्। वैष्णवं देवतयाथ यदस्मिन्त्सोमो भवति हविर्वै देवानाꣳ सोमस्तस्माद्धविर्द्धानं नाम ॥ २ ॥

मुख मेवास्याहवनीयः। स यदाहवनीये जुहोति यथा मुख ऽआसिञ्चेदेवं तत्* ॥ ३ ॥

स्तुप ऽएवास्य यूपः। बाहू ऽएवास्याग्नीध्रीयश्च मार्जालीयश्च ॥ ४ ॥

उदर मेवास्य सदः। तस्मात् सदसि भक्षयन्ति यद्धीदं किञ्चाश्नन्त्युदर ऽएवेदꣳ सर्वं प्रतितिष्ठत्यथ यदस्मिन् विश्वे देवा ऽअसीदंस्तस्मात् सदो नाम त ऽउ एवास्मिन्नेते ब्राह्मणा विश्वगोत्राः सीदन्ति ॥ ५ ॥

अथ यावेतौ जघनेनाग्नी†। पादावेवास्यैतावेष वै तायमानो यावानेव पुरुषस्तावान्विधीयते तस्मात्पुरुषो यज्ञः ॥ ६ ॥

उभयतोद्वारꣳ हविर्द्धानं भवति। उभयतोद्वारꣳ सदस्तस्मादयं पुरुष ऽआन्तꣳ सन्तृण्णः प्रणिक्ते हविर्द्धाने ऽउपतिष्ठते‡ ॥ ७ ॥

---

* 'तत्'-इति ग, घ।

† 'ग्नी'-इति ग, घ।

‡ 'ऽउपतिष्ठेते'-इति क।

ते समवर्त्तयन्ति। दक्षिणेनैव दक्षिण मुत्तरेणो-त्तरं यद्वर्षीयस्तद्दक्षिणꣳ स्यात् ॥ ८ ॥

तयोः समवृत्तयोः। छदिरधि निदधति यदिच्छदिर्न विन्देयुश्छदिस्सम्मितां भित्ति* प्रत्यानह्यन्ति रराट्यां परिश्रयन्त्युच्छ्रायुीभ्यां छदिः पश्चादधिनिदधति छदिः-सम्मितां वा भित्तिम्† ॥ ९ ॥

अथ पुनः प्रपद्य। चतुर्गृहीत माज्यं गृहीत्वा सावित्रं प्रसवाय जुहोति सविता वै देवानां प्रसविता सवितृप्रसूताय‡ यज्ञं तनवामहा ऽइति तस्मात्सावित्रं जुहोति ॥ १० ॥

स जुहोति। युञ्जते मन उत युञ्जते धिय इति मनसा च वै वाचा च यज्ञं तन्वते स यदाह युञ्जते मन ऽइति तन्मनो युनक्त्युत युञ्जते धिय इति तद्वाचं युनक्ति धियाधिया ह्येतया मनुष्या जुज्यूषन्त्यनूक्तेनेव प्रकामो-द्येनेव गाथाभिरिव ताभ्यां युक्ताभ्यां यज्ञं तन्वते ॥ ११ ॥

विप्रा विप्रस्य बृहतो विपश्चित इति। ये वै ब्राह्मणाः शुश्रुवाꣳसोऽनूचानास्ते विप्रास्तानेवैतदभ्याह

---

* 'भिति'—इति ग।

† 'भितिम्'—इति ग। 'भित्तिम्'—इति घ।

‡ 'प्रसूता'—इति क।

बृहतो विपश्चित इति यज्ञो वै बृहद्विपश्चिद्यज्ञ मेवै-
तदभ्याह वि होत्रा दधे वयुनाविदेक इदिति वि हि
होत्रा दधते यज्ञं तन्वाना मही देवस्य सवितुः
परिष्टुतिः स्वाहेति तत्सावित्रं प्रसवाय जुहोति ॥ १२ ॥

अथापरं चतुर्गृहीत माज्यं गृहीत्वा। उपनिष्क्रामति
दक्षिणया द्वारा पत्नीं निष्क्रामयन्ति स दक्षिणस्य हवि-
र्द्धानस्य दक्षिणायां वर्त्तन्याᳪ हिरण्यं निधाय जुहोतीदं
विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदम्*। समूढ मस्य पाᳪसुरे
स्वाहेति सᳪस्रवं पत्न्यै पाणावानयति साक्षस्य सन्ताप
मुपानक्ति देवश्रुतौ देवेष्वाघोषत मिति प्रयच्छति प्रति-
प्रस्थात्रे स्रुचं चाज्यविलापनीं च पर्य्याणयन्ति पत्नी मुभौ
जघनेनाग्नी ॥ १३ ॥

चतुर्गृहीत माज्यं गृहीत्वा। प्रतिप्रस्थातोत्तरस्य हवि-
र्द्धानस्य दक्षिणायां वर्त्तन्याᳪ हिरण्यं निधाय जुहोती-
रावती धेनुमती हि भूतᳪ सूयवसिनी मनवे दशस्या†।
व्यस्कभ्ना रोदसी विष्णवेते दाधर्थ पृथिवी मभितो
मयूखैः स्वाहेति सᳪस्रवं पत्न्यै पाणावानयति साक्षस्य
सन्ताप मुपानक्ति देवश्रुतौ देवेष्वाघोषत मिति तद्यदेव
जुहोति ॥ १४ ॥

---

* 'पदम्'-इति ग, घ। † 'स्या'-इति ग, घ।

देवा ह वै यज्ञं तन्वानाः* । तेऽसुररक्षसेभ्य आस-ङ्गाद् बिभयाञ्चक्रुर्व्वज्रो वा ऽआज्यं स ऽएतेन व्वज्रेणा-ज्येन दक्षिणतो नाष्ट्रा रक्षांऽस्यवाघ्नंस्तथैषां नियानं नान्ववायंस्तथो ऽएवैष एतेन व्वज्रेणाज्येन दक्षिणतो नाष्ट्रा रक्षांऽस्यवहन्ति तथास्य नियानं नान्ववयन्ति तद्यद्वैष्णवीभ्या मृग्भ्यां जुहोति व्वैष्णवं हि हवि-र्द्धानम् ॥ १५ ॥

अथ यत्पुत्यक्षस्य सन्ताप मुपानक्ति । प्रजनन मेवै-तत्क्रियते यदा वै स्त्रियै च पुंसश्च सन्तप्यतेऽथ रेतः सिच्यते तत्ततः प्रजायते परागुपानक्ति पराग्घ्येव रेतः सिच्यतेऽथाह हविर्द्धानाभ्यां प्रवर्त्त्यमानाभ्या मनुब्रू-हीति† ॥ १६ ॥

अथ व्वाचयति । प्राची प्रेत मध्वरं कल्पयन्ती ऽइत्यध्वरो वै यज्ञः प्राची प्रेतं यज्ञं कल्पयन्ती ऽइत्ये-वैतदाहोर्द्ध्वं यज्ञं नयतं मा जिह्वरत मित्यूर्द्ध्व मिमं यज्ञं देवलोकं नयत मित्येवैतदाह मा जिह्वरत मिति तदेतस्मा ऽअह्वला माशास्ते समुद्रत्येव प्रवर्त्तयेयुर्य्यथा

---

* 'नाः'—इति ग, घ।

† 'ब्रूहीति'—इति ग, 'ब्रुहीति'—इति घ।

नोत्सृजेता मसुर्य्या वा ऽएषा व्वाग् यास्मे नेदिष्ठामुर्या वाग्वदादिति यद्युत्सृजेताम् ॥ १७ ॥

एतद्वाचयेत् । स्वङ्गोष्ठ मावदतं देवी दुर्य्ये ऽआयुर्मा निर्वादिष्टं प्रजां मा निर्वादिष्ट मिति तस्यो हैषा प्रायश्चित्तिः ॥ १८ ॥

तदाहुः । उत्तरवेदेः प्रत्यङ् प्रक्रामे त्त्रीन्विक्रमांस्तद्धविर्द्धाने स्थापयेत् सा हविर्द्धानयोर्मात्त्रेति नात्त्र* मात्त्रास्ति यत्त्रैव स्वयं मनसा मन्येत नाहैव सन्नात्यन्तिके नो दूरे तत् स्थापयेत् ॥ १९ ॥

ते ऽअभिमन्त्रयते । अत्त्र रमेथां व्वर्ष्मन् पृथिव्या ऽइति व्वर्ष्म ह्येतत् पृथिव्यै भवति दिवि ह्यस्याहवनीयो भवति नभ्यस्थे करोति तद्धि क्षेमस्य रूपम्† ॥ २० ॥

अथोत्तरेण पर्य्येत्याध्वर्य्युः । दक्षिणꣳ हविर्द्धान मुपस्तभ्नाति व्विष्णोर्नु कं व्वीर्य्याणि प्रवोचं यः पार्थिवानि व्विममे रजाꣳसि । यो ऽअस्कभायदुत्तरꣳ सधस्थं व्विचक्रमाणस्त्रेधोरुगायो व्विष्णवे त्वेति मेथी मुपनिहन्तीतरतस्तुतो यदु च मानुषे‡ ॥ २१ ॥

अथ प्रतिप्रस्थाता§ । उत्तरꣳ हविर्द्धान मुपस्तभ्नाति

---

* 'नाम'—इति ग । † 'रूपम्'—इति ग, घ ।

‡ 'षे'—इति ग, घ । § 'ता'—इति ग, घ ।

दिवो वा विष्ण ऽउत वा पृथिव्या महो वा विष्ण ऽउरोरन्तरिक्षात्। उभा हि हस्ता वसुना पृणस्वा प्रयच्छ दक्षिणादोत सव्याद्विष्णवे त्वेति मेथी मुपनिहन्तीतरतस्ततो यद्‌ च मानुषे तद्यद्वैष्णवैर्य्यजुर्भिरुपचरन्ति वैष्णवꣳ हि हविर्द्धानम् ॥ २२ ॥

अथ मध्यमं छदिरुपस्पृश्य वाचयति। प्र तद्विष्णुस्तवते वीर्य्येण मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः*। यस्योरुषु त्रिषु विक्रमणेष्वधिक्षियन्ति भुवनानि विश्वेतीदꣳ हैवास्यैतच्छीर्षकपालं यदिद मुपरिष्टादधीव ह्येतत् क्षियन्त्यन्यानि शीर्षकपालानि तस्मादाहाधिक्षियन्तीति ॥ २३ ॥

अथ रराट्या मुपस्पृश्य वाचयति। विष्णो रराट मसीति ललाटꣳ हैवास्यैतदथोच्छ्राया ऽउपस्पृश्य वाचयति विष्णोः श्नप्त्रे स्थ इति सृक्के हैवास्यैते ऽअथ यदिदं पश्चाच्छदिर्भवतीदꣳ हैवास्यैतच्छीर्षकपालं यदिदं पश्चात्† ॥ २४ ॥

अथ लस्पूजन्या स्यून्धया प्रसीव्यति। विष्णोः स्यूरसीत्यथ ग्रन्थिं करोति विष्णोर्ध्रुवोसीति नेद् व्यव-

---

* 'ष्ठाः'–इति ग, घ।

† 'पश्चात्'–इति ग, घ।

पुद्याता ऽइति तं प्रक्षते कुर्म्मेन्विष्यति तथो ह्याध्वर्युं वा यजमानं वा ग्राह्यो न विन्दति तन्निष्ठित* मभिमृशति वैष्णवु मसीति वैष्णवꣳ हि हविर्द्धानम् ॥ २५ ॥ ३ ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् [५. ३.] ॥

उत्तरत्र सदोहविर्द्धानादिकं विधास्यति[१], तदुपोद्घातत्वेन तेषां पुरुषाकारसन्निवेशता माह— "पुरुषो वै यज्ञ इत्यादिना । अत्र यज्ञशब्देन तदाधारभूतः सदोहविर्द्धानादिक उच्यते । प्रतिज्ञाते पुरुषत्वे हेतु माह— "पुरुषस्तेन यज्ञ इति । 'तेन' कारणेन 'यज्ञः' 'पुरुषः' इत्यर्थः । हेतुं विवृणोति—"यदेनं पुरुषस्तनुत इति । यस्मात् पुरुषेण यज्ञस्तायते, तेन यज्ञः पुरुष इत्यर्थः । तत् किं पुरुषेण जायमानः सर्वोऽपि पुरुषः ? नेत्याह— "एष वै जायमानो यावानेव पुरुषः, तावान् विधीयत इति । पुरुषाकारेण जायमानत्वात् पुरुष इत्यर्थः ॥ १ ॥

"शिर एवास्येति । हविर्द्धानस्य यज्ञशिरस्त्वे कारण माह— "वैष्णवं देवतयेति । विष्णुदेवताकैर्मन्त्रैर्निर्मातव्यत्वाद् वैष्णवत्वम् । विष्णोः सर्वदेवताना मुत्तमत्वात्, शिरसोऽप्यङ्गाना मुत्तमत्वात्, युक्तं हविर्द्धानस्य शिरस्त्वम् । हविर्द्धानं नाम-निर्वचनेन प्रशंसति— "अथ यदस्मिन्निति ॥ २ ॥

---

* 'तं निष्ठित'-इति क, डा०-वेबर-दृष्टस्य ।

१— इहैव ब्राह्मणे सप्तम्यां कण्डिकायाम् (३०६, ३१२ पृ०) द्रष्टव्यम् ।

"मुख मेवास्याहवनीय इति । आहवनीयस्य मुखत्वसाम्यं दर्शयति— "स यदाहवनीये जुहोतीति । अत्र प्रक्षेपसाम्यात् मुख मित्यर्थः ॥ ३ ॥

"स्तुप एवास्य यूप इति । 'स्तूप एव' 'अस्य' यज्ञस्य 'स्तुपः' केशनिचयः; दैर्घ्यसाम्यात्[1] । हविर्द्धानस्योत्तरस्याम् 'आग्नीध्रीयः', दक्षिणस्यां 'मार्जालीयः', अत एव 'बाहू'; उभयतः समानत्वात् तौ बाहुस्थानीयौ ॥ ४ ॥

"उदर मेवास्य सद इति । सदसि भक्षणसम्भवात् भक्षणसाम्यात् 'सदः उदरम्' । 'सदः' शब्दो यौगिक इत्याह— "अथ यदस्मिन् विश्वेदेवा असीदन्निति । सीदन्त्यत्रेति सदः । विश्वेदेवा वस्वादिरूपेण नानाजातीयाः । ब्राह्मणेषु कथं विश्वदेवत्व मिति, तत्राह— "ब्राह्मणा विश्वगोत्राः सीदन्तीति ॥ ५ ॥

"अथ यावेतौ जघनेनाग्नी इति । सौमिकवेदेः पश्चाद्भागे 'अग्नी' आहवनीयगार्हपत्यौ, तौ जघनदेशवर्त्तित्वात् 'पादौ' । उपपादित मर्थं गमयति— "एष वै तायमान इति ॥ ६ ॥

"उभयतो द्वार मिति[2]। हविर्द्धानं सदश्चेत्युभयम्, 'उभयतोद्वारम्' प्राक् पश्चाच्च । यस्मात् पुरुषरूपो यज्ञ उभयतोद्वारकः, 'तस्मात्' 'पुरुषः' मनुष्यः 'आन्तम्' अन्तपर्यन्तं 'सन्तृण्णः' सुषिरवान् भवति । आन्तसाम्यात् पुरुषाकारत्वं यज्ञस्य सिद्धम् । हवि-

---

१— नास्त्येतत् पदं क-पुस्तके ।

२— का० श्रौ० सू० ८. ४. २७ द्रष्टव्यम् ।

र्द्धानप्रवर्त्तनायोभयोर्निर्दिश्य स्थापनं विधत्ते— "प्रणिक्के हविर्द्धाने उपतिष्ठेते"-इति। अत्र कात्यायनः— "ओपनिवपनात् कृत्वा हविर्द्धाने स्थापयति पृष्ठ्या मुभयत इति[1] ॥ ७ ॥

"ते समववर्त्तयन्तीति। 'दक्षिणेन' पृष्ठ्याख्यमध्यरज्ज्वोर्दक्षिण-देशेन[2] 'दक्षिणं' हविर्द्धानम्, तथा 'उत्तरेण उत्तरम्' 'समववर्त्त-यन्ति'। 'यद्' 'वर्षीयः' अतिशयेन वृद्धम्, 'तद्' 'दक्षिणं' हविर्द्धानं कर्त्तव्यम्[3] ॥ ८ ॥

"तयोः समववृत्तयोरिति। 'समववृत्तयोस्तयोः' 'अधि' उपरि 'छदिः' तृणमयं कटम्, उभयतः स्थापयेत्। तदभावे 'भित्तिं[4] वा' प्रत्यानह्येत्। तथा च कात्यायनः— "वर्षीयो दक्षिणम्, तयोश्छदि-रध्यस्यति, भित्तिं वाभावे"-इति[5]। 'रराट्यां' हविर्द्धानयोर्मुख-प्रदेशे 'उच्छ्रायीभ्यां' तोरणकाष्ठाभ्याम् अन्तराले परिश्रये, 'पश्चात्' पृष्ठभागेऽपि 'छदिः' 'अधि' निदधात्। तदभावे 'भित्तिः' पूर्ववत् कर्त्तव्या[6] ॥ ९ ॥

१— का० श्रौ० सू० ८. ३. २१।

२— "पृष्ठ्याम् = वेदिमध्ये प्राक्प्रतीच्योः शङ्क्वोर्बद्धां रज्जुम्"-इति तै० सं० (१. २. १३.-६. १. ९.) भाष्ये सायणः। "वेदीमध्ये वर्त्तमाना प्राची रेखा पृष्ठ्या"-इति या० दे० (८. ४. २७.)।

३— का० श्रौ० सू० ८. ३. २२।

४— "भित्तिं छदिषा तुल्याम्, वेणुशकलैः कृतं किलिञ्जकाम्"-इति या० दे०।

५— का० श्रौ० सू० ८. ३. २२, २३, २४।

६— पुरस्तात् २. ४. १६ द्रष्टव्यम्।

हविर्द्धानप्रवर्त्तनाभ्यनुज्ञापनाय सावित्रं होमं विधत्ते— "अथ पुनः प्रपद्य चतुर्गृहीत माज्यं गृहीत्वा सावित्रं प्रसवाय जुहोतीति[१]। व्याघारणायाज्यं ग्रहीतुं पूर्व माहवनीयं प्रति गतत्वात् 'पुनः प्रपद्य'-इत्युच्यते। सत्स्वन्येषु देवेषु सवित्रे किमर्थं हूयत इत्यत आह— "सविता देवाना मिति। देवानां मध्ये सविता अनुज्ञाकर्त्ता॥१०॥

होममन्त्र माह— "स जुहोतीति। मन्त्रस्याय मर्थः[२]— 'विप्राः' मेधाविनः, अध्वर्युप्रमुखाः ऋत्विजः 'विप्रस्य' विशेषेणाभिमतफल-पूरकस्य प्रापकस्य, 'बृहतः' महतः, 'विपश्चितः' मेधाविनः, यज्ञस्य; इतरे विपश्चितोऽप्यविपश्चितः, असौ तु 'यज्ञो बृहन् विपश्चित्'; अतः पदद्वयसामर्थ्याद् यज्ञ एवाभिमतः। तं यज्ञं सवित्रा प्रसूतं 'मनः' 'धियः' बुद्धीश्च 'युञ्जते'। अन्तःकरणस्य मनसः पृथङ्-निर्द्देशात् 'धी'-शब्देन तत्पूर्विका वागुच्यते। तथा 'होत्राः' वष-ट्कर्त्तारः, सप्त होत्रकाश्च यज्ञविषये सवित्रानुज्ञाता एव मनो धियश्च 'विदधे' विदधते, कुर्वते। "लोपस्त आत्मनेपदेषु"-इति[३] तलोपः। कुत ईदृङ् माहात्म्यं सवितु रिति, तत्राह— यस्मात् सविता 'एक इत्' एक एव 'वयुनावित्'। वयुन मिति प्रज्ञा-नाम[४], प्रज्ञावानित्यर्थः। यद्वा वीयते गम्यत इति वयुनं यज्ञ-

---

१— "चतुर्गृहीतं प्राक्सादार्यं जुहोति युञ्जत इति" का०श्रौ० ८. ३. २८।

२— पाठस्त्वस्य "युञ्जते"–इत्यादिः वा० सं० ५. १४. १।

३— पा० सू० ७. १. ४१।

४— निघ० ३. ९. १०।

मार्गः। "वयुनं वेतेः"-इति निरुक्तम्[1]। तस्य वेदिता एक एव। तस्य सवितुर्देवस्य 'परिष्टुतिः' 'मही' महती 'स्वाहा' स्तुतिरूपं द्रव्यं स्वाहुत मस्तु ॥

मन्त्रं व्याचष्टे— "मनसा च वै वाचा चेत्यादिना। 'धी'-शब्दस्य विवक्षित मर्थ माह— "उत युञ्जते धिय इति। "तद्वाचं युनक्तीति। 'धिया-धिया' यदा यदा बुद्धिर्जायते, तदा-तदा खलु 'एतया' वाचा 'जुजूषन्ति' जीवितु मिच्छन्ति। अतः केवलबुद्धेर्जीवनसाधनत्वाभावेन वाचोपेक्षितत्वात् 'धी'-शब्देन तत्पूर्विका वागुच्यते। जीवनसाधनत्व मेव विशदयति— "अनूक्तेनेवेति। 'अनूक्तम्' अनुवचनम्, अध्ययनादिकम्। 'प्रकामः' स्वेच्छिकलौकिकभाषणम्। 'गाथाः' गद्यपद्यात्मिकाः ॥ ११ ॥

विप्रा विप्रस्य बृहत इति। मन्त्रगतस्य प्रथमविप्रशब्दस्याभिमत मर्थ माह— "ये वै ब्राह्मणा इति। ऋत्विज इत्यर्थः। 'एतत्' 'विप्राः'-इति पदम्, 'तानेव' ब्राह्मणानेव 'अभ्याह' ब्रूते इत्यर्थः। बृहद्विपश्चिच्छब्दाभ्यां यज्ञो विवक्ष्यत इत्याह— "यज्ञो वै बृहन् विपश्चिदिति। 'होत्रा'-शब्देन यज्ञकर्त्तारोऽभिमताः। 'दधे'-इत्येतद् 'दधते'-इत्यस्य स्थाने इति व्याचष्टे— "वि हि होत्रा दधते यज्ञं तन्वाना इति। "तत् सावित्रं प्रसवाय जुहोतीति। यस्मान्मन्त्रे "सवितुर्देवस्य"-इति सविता देवः श्रूयते, 'तत्' तस्मादेव मन्त्रसाध्यं 'सावित्रं' होमं 'प्रसवाय' जुहुयात् ॥ १२ ॥

१— निरु० "वयुनं वेतेः, कान्तिर्वा प्रज्ञा वा"-इति ५. ३. २।

अथापर मित्यादि[1]। दक्षिणहविर्द्धानशकटवर्त्मनि होमार्थ मन्यत् 'चतुर्गृहीत माज्यं गृहीत्वा' प्राचीनवंशादुपनिष्क्रामेत्। 'पत्नी' च अक्षधुराभ्यञ्जनाय 'दक्षिणया द्वारा' निष्क्रामेत्। 'सः' अध्वर्युः। 'दक्षिणस्य' 'हविर्द्धानस्य' शकटस्य दक्षिणचक्ररेखायां 'हिरण्यं निधाय' अध्वर्युर्जुहुयात् ॥

होममन्त्रस्यायं सङ्गृहीतोऽर्थः[2]— 'इदं' विश्वं 'विष्णुः' त्रिविक्रमावतारधारी 'विचक्रमे' विक्रान्तवान्। विक्रमणप्रकार माह— 'त्रेधा' त्रिप्रकारेण, त्रिषु स्थानेषु क्षित्यादिषु 'पद' 'निदधे' स्थापितवान्। 'अस्य' विष्णोः 'पांसुरे' रजोयुक्ते पदे लोकत्रयं 'समूढम्' गृहीतं सम्भित मासीदित्यर्थः। 'स्वाहा' इदं सुहुत मस्तु 'संस्रवं' जुहुलिप्तम्। 'सा' पत्नी संस्रवेणाज्यन 'अक्षस्य' 'सन्तापं' सन्तप्यते चक्रसङ्घर्षणेति सन्तापः, चक्रवलयसंस्पर्शप्रदेशः। चक्रद्वयम् 'उपानक्ति' अनुलोमाञ्जनं कुर्यात्, न प्रतिलोमम्। पुनः पाणि मावर्त्तयेत्। तथा च कात्यायनः— "पत्नी पाणिभ्यां शेषं प्रतिगृह्याक्षधुरावनक्ति पराग् देवश्रुताविति"-इति[3] ॥

आञ्जनमन्त्रस्याय मर्थः[4]— हे 'देवश्रुतौ'! देवान् श्रावयत इति देवश्रुतौ, अक्षयोराधारप्रदेशौ। युवां 'देवेषु' मध्येऽस्मान् 'आघोषतम्' ते सम्यग् यजन्तीति शब्दं कुरुतम् ॥

१— का० श्रौ० सू० ८. ३. ३१।

२— पाठस्त्वस्य— वा० सं० ५. १५. १।

३— का० श्रौ० सू० ८. ३. ३२।

४ — मन्त्रस्त्वेषः— वा० सं० ५. १७. १।

"पर्याणयन्तौ सुभौ जघनेनाग्नी"-इति। दक्षिणहविर्धानाञ्जना-नन्तरं प्रादक्षिण्यक्रमेण उभौ 'जघनेन' आहवनीयगार्हपत्ययोः पश्चाद्भागेन पत्नीं 'पर्याणयन्ति' परितो गमयन्ति ॥ १३ ॥

"चतुर्गृहीत माज्य मिति। प्रतिप्रस्थाता उत्तरहविर्धानस्य दक्षिणवर्त्तन्यां 'हिरण्यं निधाय' "इरावती"-इति[1]मन्त्रेण 'चतुर्गृहीत माज्यं' जुहुयात्[2] ॥

मन्त्रस्याय मर्थः— "हे द्यावापृथिव्यौ! युवां 'मनवे' मनुष्याय यजमानाय 'इरावती' अन्नवत्यौ, 'धेनुमती' बहुधेनुयुक्ते च 'भूतम्' भवतम्। तथा 'सूयवसिनी' शोभनघासयुक्ते, 'दशस्या' दशस्यौ, अभिमतफलदात्र्यौ भवतम्। एवं महानुभावे एते रोदसी हे 'विष्णो!' त्वं 'व्यस्कभ्नाः' विविधं स्कम्भितवानसि। तथा विशेषेण 'पृथिवीम्' 'अभितः' सर्वतः 'मयूखैः' मयूखवत्सन्ततैर्वैस्तेजोभिर्वा, 'दाधर्थ' धारयसि। तादृशाय तुभ्यम् इद मुत्तरहविर्धान-दक्षिणचक्रमार्गे हूयमान मन्नं 'स्वाहा' सुहुत मस्तु ॥

संस्रव मित्यादि पूर्ववत्। "तद्यदेव जुहोतीति। 'यद्' यदा एवं वर्त्मद्वये जुहोति, 'तत्' तदा 'संस्रवं' 'पत्न्यै' पत्न्याः 'पाणौ' इति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ १४ ॥

विहितं मार्गहोमं रक्षसां मार्गानुगमनपरिहारसाधनत्वेन प्रशंसति— "देवा ह वै यज्ञं तन्वाना इत्यादिना। आज्यस्य यज्ञस्य असकृत् नियात्यचेति नियानो मार्गः। स्पष्ट मन्यत्। मन्त्र-

---

१— वा० सं० ५.१६.१। २ का० श्रौ० सू० ८.३.३५।

योर्विष्णुदेवताकत्वं हविर्द्धानयोरुचित मित्याह— "तद्वैष्णवीभ्या मिति। हविर्द्धानस्य वैष्णवत्वं "शिर एवास्य हविर्द्धान मित्यत्रोक्तम्[1] ॥ १५ ॥

"अथ यत् पत्न्यचस्येत्यादि। मन्त्राप्यमानस्याचस्योपाञ्जन मेव प्रजननोत्पादनम्। यस्मात् स्त्रीपुरुषयोः सम्भोगकाले मन्तापेन रेतस उत्पादनद्वारा प्रजननसम्भवस्तस्मात् मन्तापोपाञ्जनकरणम्। उपाञ्जनस्य परागूपतां विधाय प्रशंसति— "परागुपानक्तीति ॥१६॥

"अथ वाचयतीति[2]। 'अथ' प्रैषानन्तरं हविर्द्धानयोः प्रवर्त्तनकाले 'वाचयति'। मन्त्रस्याय मर्थः[3]— हे हविर्द्धाने। 'प्राची' प्रागञ्चने प्रगच्छतम् 'अध्वरं' सोमयागं 'कल्पयन्ती' फलजननसमर्थं कर्त्तुं शक्ते। 'यज्ञं' सोमयागम् 'ऊर्द्धं' स्वर्गलोकं 'नयतम्' प्रापयतम्। 'मा जिह्वरतम्' चलनभ्रंशं मा कुरुतम् ॥

"अध्वरो वै यज्ञ इति। "ध्वरतिर्हिंसाकर्मा[4]।" हिंसा नास्तीत्यध्वरः स 'यज्ञः'। नयत मित्युक्ते किमिति कर्मापेक्षायां तद् दर्शयति— "ऊर्द्ध मिमं यज्ञं देवलोकं नयत मिति। ह्वला चलनम्[5], तदभावः 'अह्वला'। तयोः प्रवर्त्तनकाले 'समुद्गृह्येव' सम्यगुद्धृतं गृहीत्वेव। तस्य व्याख्यानम्— "यथा नोत्सर्जेता मिति।

१— द्वितीयकाण्डीभाष्यं द्रष्टव्यम् (३१२ पृ०)।

२— का० श्रौ० सू० ८. ४. १।

३— वा० सं० ५. १७. २।

४— निरु० १. ३. ३।

५— "ह्वल ह्मल चलने"—इति भ्वा० प० ८०५ धा०।

दुष्टध्वनिविसर्गो यथात्यन्तकर्षणे च नोत्पद्येता मित्यर्थः । अत्रध्वनेः श्रवणकटुत्वादसुर्यत्वम् ॥ १७ ॥

"एतद् वाचयेदिति[1] । प्रमादात् ध्वन्युत्पत्तौ "स्वं गोष्ठम्"-इति[2] 'एतद् वाचयेत्' । हे 'देवी' हविर्द्धाने ! हे 'दुर्ये' गृहेषु साधुरूपे ! युवां 'स्वं' यजमानस्य स्वभूतं 'गोष्ठं' गवां स्थानम् 'आवदत' सर्वतः शब्दयतम्, पशवः समृद्धाः स्युरिति ब्रूत मित्यर्थः । 'आयुः' अस्मदायुषं 'मा' 'निर्वाधिष्टम्' । 'प्रजां' पुत्रादिरूपां च 'मा निर्वाधिष्टम्' । 'तस्य' ध्वनेरसुर्यस्य 'एषा' मन्त्रोच्चारण-रूपा 'प्रायश्चित्तिः' ॥ १८ ॥

हविर्द्धानयोः स्थापनप्रदेशे पक्षान्तर मभिधातुं केषाञ्चित् पक्ष माह— "तदाहुरिति । 'उत्तरवेदेः' पश्चात् सञ्चराय, विक्रमत्रयं परित्यज्य, यत्र देशे तयोः स्थापनं भवति, 'सा हविर्द्धानयोर्मात्रा' स्थापनप्रदेशप्रमाणम् । स्वपक्ष माह— "नात्रेति । तत्र स्थापयेदिति शेषः । "मनसा यत्र मन्येतेति विशिनष्टि— "नाद्वैवेति । 'मत्रा' अभिमतदेशेऽपि अतिदूर मतिसमीपञ्च विसृज्य मध्ये स्थापयेदि-त्यर्थः । तथा च कात्यायनः— "पश्चादुत्तरवेदेस्त्रिषु प्रक्रमेषु मत्या वा"-इति[3] ॥ १९ ॥

"ते अभिमन्त्रयत इति । स्थापनानन्तरं हविर्द्धाने अभिमन्त्र-येत— "अत्र रमेथा मिति[4] । 'पृथिव्ये' पृथिव्याः 'वर्ष्मणि' शरीरे, अत्र देशे हविर्द्धाने, 'रमेथाम्' रतिं कुरुतम् । "दिवि ह्यस्येति ।

१— का० श्रौ० सू० ८. ४. ४ । २— वा० सं० ५. १७. ३ ।
३— का० श्रौ० सू० ८. ४. ५ । ४— वा० सं० ५. १७. ४ ।

एतद्धविर्द्धानस्य पृथिवीत्वे हेतुः । यस्मात् उपरिभाग उत्तरवेदिरूपः, 'आहवनीयः' द्युलोकस्थानीयः, अतस्तदधोवर्त्तिवेदिदेशस्य पृथिवीशरीरत्वं युज्यते । 'नभ्यस्थे करोति' यथा नाभ्याधारफलके भूमिष्ठे भवतः, तथा कुर्यात् । "नाभि नभं च"-इति[1] यत्प्रत्यययोगे नभादेशः । उत्तरत्र प्रदेशस्य भूस्पर्शे भ्रंशः कदाचित् भवेत्, अत एव 'तत्' 'चेमस्य रूपम्' भवति ॥ २० ॥

"अथोत्तरेण पर्य्येत्येति[2] । दक्षिणहविर्द्धानस्योत्तरतः 'परीत्य' पुरोदेशं गत्वा 'दक्षिणं हविर्द्धानम्' 'उपस्तभ्नाति' । यथाधो न पतेत्, तथा कस्मिंश्चित् काष्ठे स्थापयेत् ॥

तन्मन्त्रः— "विष्णोर्नु कम्"-इति[3] 'विष्णोः' त्रिविक्रमावतारस्य 'वीर्याणि' 'प्रवोचम्' प्रब्रवीमि । कानि तानि? तदुच्यन्ते— 'यः' विष्णुः 'पार्थिवानि' पृथिवीविकारान्, 'रजांसि' "लोका रजांस्युच्यन्ते"-इति निरुक्तम्[4], लोकान् विविधं परिच्छिन्नवान् । 'यः' च 'उत्तरम्' उपरितनं 'सधस्थं' सहस्थानं द्युलोकम् 'अस्कभायत्' स्तम्भितवान् । किं कुर्वन्? 'त्रेधा' त्रिप्रकारेण 'विश्वं' 'विचक्रमाणः' विविधं क्रममाणः सन्, 'उरुगायः' बहुभिर्महात्मभिः, बहुविधं वा श्रुत्यादिमुखेन गीयमानः । यो विष्णुरेव मकरोत्, तस्य वीर्याणि प्रवोचम् इति ॥

१— पा० ५. १. २ सू० ६५ ग० सू० ।

२— का० श्रौ० सू० ८. ४. ६ ।

३— वा० सं० ५. १८. १ ।

४— निरु० ४. ३. ३ ।

"विष्णवे त्वेति[1] मेथी मुपहन्तीति[2]। हे 'मेथी' स्तम्भ! 'विष्णवे' हविर्द्धानशकटाय 'त्वा' त्वाम् उपहन्मीत्यर्थः। कस्मिन् देशे निहन्यादिति, त माह— "इतरतस्ततो यद्र च मानुषे"-इति। 'मानुषे' शकटधारणे 'यत्' स्थानम् ईषाग्रभागः, तदुत्तरत्र 'मेथीं' स्तम्भं निहन्यादित्यर्थः। तथा च सूत्रकार उभयोरपि दक्षिणतो निहननस्येदं ब्राह्मणवाक्यं प्रमाणयामास— "उभे वा दक्षिणतः, इतरतस्ततः, यद्र च मानुष इति श्रुतेः"-इति[3] ॥ २१ ॥

"अथ प्रतिप्रस्थातेति[4]। दक्षिणहविर्द्धानोत्तम्भनमन्त्रस्याय मर्थः[5]— हे 'विष्णो!' 'दिवः' द्युलोकात् 'वा' अथवा 'पृथिव्याः' सकाशात् हे 'विष्णो!' 'महः' महतो गुणात्, 'उरोः' विस्तीर्णात् 'अन्तरिक्षात्' उभौ हस्तौ तावकौ 'वसुना' धनेन 'पृणस्व' पूरयत। ततो 'दक्षिणात्' हस्तात्, अपि चोत्तराच्च 'आ' सर्वतः 'प्रयच्छ' पूर्णं वसु यजमानार्थम् ॥

"विष्णवे त्वा"-इति[6] उत्तरहविर्द्धानस्य मेथीं प्रतिप्रस्थाता उपहन्यात्[7]। "इतरतस्तत इति पूर्ववत्[8] ॥ २२ ॥

१— वा० सं० ५. १८. २।

२— का० श्रौ० सू० ८. ४. ७।

३— का० श्रौ० सू० ८. ४. १०-१२।

४— का० श्रौ० सू० ८. ४. ८।

५— तत्पाठस्त्वेषः— वा० सं० ५. १९. १।

६— वा० सं० ५. १८. २।

७— का० श्रौ० सू० ८. ४. ९।

८— एकविंशकण्डी (३ पं०) द्रष्टव्या।

"अथ मध्यमं छदिरित्यादि"[1]। "तयोः समववृत्तयोश्छदिरधिनिदधातीति। छदिः प्रागुक्तम्[2]। तत् 'उपस्पृश्य' "प्र तद्विष्णुः"-इति[3] वाचयेत् ॥

तस्यार्थः— 'विष्णुः' 'वीर्येण' वीरस्य कर्म वीर्यम्, तेन निमित्तेन 'प्रस्तवते' प्रस्तूयते। वीर्येण स्तूयमाने दृष्टान्तः— "मृगो न इति। 'कुचरः' कुत्सितं हिंसन् सञ्चरन् 'भीमः' सर्वप्राणिभीतिजनकः, 'गिरिष्ठाः' गिरिस्थायी, 'मृगो न' सिंहतुल्यः। 'यस्य' विष्णोः, 'उरुषु' लोकत्रयव्यापकत्वेनातिविस्तृतेषु 'त्रिषु' 'विक्रमणेषु' 'विश्वा' सर्वाणि 'भुवनानि' लोकाः 'अधिक्षियन्ति' अधिनिवसन्ति ॥

अथवा ब्राह्मणानुसारेणायं मन्त्रोऽधियज्ञपरतया व्याख्येयः। 'विष्णुः' हविर्धानाख्यः, तस्य यत् उपरि वर्त्तमानं मध्यमं छदिरस्ति, तत् स्तूयत इत्यर्थः। उत्तरवेदेः प्रत्यक् त्रिषु विक्रमेष्वतीतेषु निधीयमानस्य यस्य उपरि शीर्षकपालस्थानीयं मध्यमं छदिरस्ति, तस्य 'अधि' उपरि सर्वतो विश्वा भुवनानि भवन्तीति। भुवनानि उपरि शीर्षकपालस्थानानि अन्यानि छदींषि क्षियन्ति निवसन्ति ॥

अधिक्षियन्तीत्येतं मन्त्रभागं व्याचष्टे— "इदं ह्येवास्यैतच्छीर्षकपाल मित्यादिना ॥ २३ ॥

१— का० श्रौ० सू० ८. ४. १२।

२— नवम्यां कण्डिकायां (३१४ पृ० ८ पं०) द्रष्टव्यम्।

३— वा० सं० ५. १०. १।

"अथ रराट्या मुपस्पृशतीति[1]। 'रराट्यां' रराटी मित्यर्थः। 'अस्य' हविर्द्धानस्य 'एतत्' रराट्याख्य मङ्गं ललाटं खलु 'अथ' अतः 'उच्छ्राय्य', द्वारशाखे द्वारस्योभयपार्श्ववर्त्तिनी तृणादिनिर्मिते प्रावरणे, तौ 'उपस्पृश्य' 'वाचयति'— "विष्णोरिति[2]। 'विष्णोः' हविर्द्धानस्य 'श्नप्त्रे' सृक्किणी, ओष्ठसन्धी[3] 'स्थः' भवथः। श्नप्त्र-शब्दार्थ माह— "सक्के हैवास्यैते इति। पश्चाच्छदिषः स्थानं प्रशंसति— "अथ यदिदं पश्चाच्छदिरिति। 'इदं पश्चाच्छदिः' हविर्द्धानाख्यस्य यज्ञशिरसः पश्चात्, कपालस्थानीय मित्यर्थः॥

अत्र मध्यच्छदिष उपरिगतानि त्रीण्यपि छदींषि उदगग्राणि कर्त्तव्यानि; त्रयाणा मपि प्रागग्रीकरणे पश्चाच्छदिरिति श्रूयमाणं पश्चादित्युक्तं न युज्यते। तथाच कात्यायनः— "उदगग्राणि छदींषि भवन्ति पश्चाच्छ्रुतेरिति[4] ॥ २४ ॥

"अथ लस्पूजन्या स्यूतया प्रसीव्यतीति[5]। 'लस्पूजनी'-नाम सीवनसाधनसूच्यादिः, तत्र सम्बद्धया रज्ज्वेत्यर्थः। द्वारशाखां दर्भै-रावेष्ट्य, रज्ज्वा "विष्णोः स्यूरसि"—'इति' मन्त्रेण[6] सीव्येत्। हे द्वार्ये! यद्वा हे रज्जो! त्वं 'विष्णोः' हविर्द्धानस्य 'स्यूः' स्यूतप्रदेशः 'असि'। हे ग्रथ्यमानप्रदेश! त्वं विष्णोः हविर्द्धानस्य 'ध्रुवः' अप्रच्यु-तावयवः 'असि'[7]। अतस्त्वां ग्रथ्नामीत्यर्थः[8] ॥

१— का० श्रौ० सू० ८. ४. १५।
२— वा० सं० ५. २१. १।
३— 'ओष्ठे सन्धी'-इति क।
४— का० श्रौ० सू० ८. ४. १७।
५— का० श्रौ० सू० ८. ४. १८।
६— वा० सं० ५. २१. २।
७— वा० सं० ५. २१. ३।
८— का० श्रौ० सू० ८. ४. १९

ग्रन्थिकरणप्रयोजन माह— "नेद् व्यवपद्याता इतीति । अवाग् विविधं नैव पतेदित्येव मर्थ मित्यर्थः । 'तं' ग्रन्थिं 'कर्मन्' कर्मणि 'प्रकृते' प्रकर्षेण कृते परिसमाप्ते 'विष्यति' विमुञ्चेत्[1] । तत ऊर्द्ध्व मपि बन्धने सति तदपराधेन 'अध्वर्युं' 'यजमानं' च 'ग्राहः' गृह्णाति, विस्रंसे सति स न भवतीत्यर्थः । "निष्ठित मभिमृशति वैष्णव मसीतीति[2] । 'निष्ठितं' सीवनेन सुनिष्पन्नम्[3] । स्पष्ट मन्यत् ॥ २५ ॥ ३ [५. ३.]

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे पञ्चमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

(अथ चतुर्थं ब्राह्मणम्.)

इयं वा ऽअभ्युपरवाः खायन्ते* । शिरो वै यज्ञस्य हविर्द्धानं तद् य ऽइमे शीर्षंश्चत्वारः कूपा ऽइमावुह द्वाविमौ द्वौ तानेवैतत्करोति तस्मादुपरवान् खनति ॥१॥

१— का० श्रौ० सू० ८. ४. २० ।

२— का० श्रौ० सू० ८, ४. २१ ।

३— मन्त्रस्तु— वा० सं० ५. २१. ४ ।

* 'ख्यायन्ते'—इति ख, ग ।

देवाश्च वा ऽअसुराश्च । उभये प्राजापत्याः पस्पृधिरे ततोऽसुरा एषु लोकेषु कृत्यां व्वलगान्निचखनुरुतै-वञ्चिद्देवानभिभवेमेति ॥ २ ॥

तद्वै देवा ऽअस्पृखत । त ऽएतैः कृत्यां व्वलगानुदख-नन्यदा वै कृत्या मुत्खनन्त्यथ सालसा मोघा भवति तथो ऽएवैष एतद्यद्यस्मा ऽअत्र कश्चिद् द्विषन् भ्रातृव्यः कृत्यां व्वलगान् निखनति तानेवैतदुत्किरति तस्माद्-परवान् खनति स दक्षिणस्य हविर्द्धानस्याधोऽधः प्रउगं खनति ॥ ३ ॥

सोऽभ्रि मादत्ते । देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनो-र्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्या मादद्दे नार्य्यसीति समान एतस्य यजुषो बन्धुर्य्योषो वा ऽएषा यदभ्रिस्तस्मादाह नार्य्यसीति ॥ ४ ॥

तान् प्रादेशमात्रं व्विना परिलिखति । इद महꣳ रक्षसां ग्रीवा ऽअपि कृन्तामीति व्वज्रो वा ऽअभ्रिर्व्वज्रेणै-वैतन्नाष्ट्राणाꣳ रक्षसां ग्रीवा ऽअपि कृन्तति ॥ ५ ॥

तद्यावेतौ पूर्व्वौ । तयोर्द्दक्षिण मेवाग्रे परिलिखेदथा-परयोरुत्तर मथापरयोर्द्दक्षिण मथ पूर्व्वयोरुत्तरम् ॥ ६ ॥

अथो ऽइतरथाहुः । अपरयोरेवाग्र ऽउत्तरं परिलिखे-दथ पूर्व्वयोर्द्दक्षिण मथापरयोर्द्दक्षिण मथ पूर्व्वयोरुत्तर

मित्यथो ऽअपि समीच एव परिलिखेदेतं त्वेवोत्तमं परिलिखेद्य एष पूर्वयोरुत्तरो भवति ॥ ७ ॥

तान् यथापरिलिखित मेव यथापूर्व्वं खनति । बृहन्नसि बृहद्रवा इत्युपस्तौत्येवैनानेतन्महयत्येव यदाह बृहन्नसि बृहद्रवा इति बृहती मिन्द्राय व्वाचं व्वदेतीन्द्रो वै यज्ञस्य देवता व्वैष्णवꣳ हविर्द्धानं तत् सेन्द्रं करोति तस्मादाह बृहती मिन्द्राय व्वाचं व्वदेति ॥ ८ ॥

रक्षोहणं व्वलगहन मिति । रक्षसाꣳ ह्येते व्वलगानां व्वधाय* खायन्ते व्वैष्णवी मिति व्वैष्णवी हि हविर्द्धाने व्वाक्† ॥ ९ ॥

तान् यथाखात मेवोत्किरति । इद महं तं व्वलग मुत्किरामि यम्मे निष्ट्यो य ममात्यो निचखानेति निष्ट्यो वा वा ऽअमात्यो वा कृत्यां व्वलगान् निखनति तानेवैतदुत्किरति ॥ १० ॥

इद महं तं व्वलग मुत्किरामि । यम्मे समानो य मसमानो निचखानेति समानो वा वा ऽअसमानो वा कृत्यां व्वलगान् निखनति तानेवैतदुत्किरति ॥ ११ ॥

इद महं तं व्वलग मुत्किरामि । यम्मे सबन्धुर्य्यं

---

* 'बधाय'–इति घ । † 'व्वाक्'–इति ग, घ ।

मसुम्बन्धुर्न्निचखानेति सबन्धुर्व्वा वा ऽसबन्धुर्व्वा कृत्यां व्वलगान् निखनति तानेवैतदुत्किरति ॥ १२ ॥

इदमहं तं व्वलग मुत्किरामि। यम्मे सजातो य मसजातो निचखानेति सजातो वा वा ऽसजातो वा कृत्यां व्वलगान् निखनति तानेवैतदुत्किरत्युत् कृत्यां किरामीत्यन्तत उद्वपति तत् कृत्या मुत्किरति ॥ १३ ॥

तान् बाहुमात्रान् खनेत्। अन्तो वा ऽएषोऽन्तेनै-वैतत् कृत्यां मोहयति तानक्ष्णया सन्तृन्दन्ति यद्यक्ष्णया न शक्नुयादपि समीचस्तस्मादिमे प्राणाः परः सन्तृण्णाः ॥ १४ ॥

तान् यथाखात मेवावमर्शयति। स्वराडसि सपत्नहा सत्रराड़भिमातिहा जनराड़सि रक्षोहा सर्व्वरा-ड़स्यमित्रहेत्याशीरेवैषैतस्य कर्मण ऽआशिष मेवैतदा-शास्ते ॥ १५ ॥

अथाध्वर्युश्च यजमानश्च सम्मृशेते। पूर्व्वयोर्दक्षिणे* ऽध्वर्युर्भवत्युपरयोरुत्तरे यजमानः सोऽध्वर्युः पृच्छति यजमान किं मत्रेति भद्र मित्याह तन्नौ सहेत्युपांश्व-ध्वर्युः† ॥ १६ ॥

---

* 'णो'—इति ख। † 'र्युः'—इति ग, घ।

अथापरयोर्द्दक्षिणेऽध्वर्युर्भवति। पूर्व्वयोरुत्तरे यजमानः स यजमानः पृच्छत्यध्वर्यो किं मत्रेति भद्र मित्याह तन्न इति यजमानस्तद्युदेवुꣳ सम्मृशेते प्राणानेवैतत् सयुजः कुरुतस्तस्मादिमे प्राणाः परः संविद्रेऽथ यत्पृष्टो भद्र मिति प्रत्याह कल्याण मेवैतन्मानुष्यै व्वाचो व्वदति तस्मात् पृष्टो भद्र मिति प्रत्याहाथ प्रोक्षत्येको वै प्रोक्षणस्य बन्धुर्मेध्यानेवैतत्करोति ॥ १७ ॥

स प्रोक्षति। रक्षोहणो वो व्वलगहन इति रक्षोहणो ह्येते व्वलगहनो ह्येते प्रोक्षामि व्वैष्णवानिति व्वैष्णवा ह्येते* ॥ १८ ॥

अथ याः प्रोक्षण्यः परिशिष्यन्ते। ता ऽअवटेष्ववनयति तद्या ऽइमाः प्राणेष्वापस्ता एवैतद्दधाति तस्मादेषु प्राणेष्विमा ऽआपः ॥ १९ ॥

सोऽवनयति। रक्षोहणो वो व्वलगहनो ऽवनयामि व्वैष्णवानित्यथ बर्हीꣳषि प्राचीनाग्राणि चोदीचीनाग्राणि चावस्तृणाति तद्यानीमानि प्राणे†षु लोमानि तान्येवैतद्दधाति तस्मादेषु प्राणे‡ष्विमानि लोमानि ॥ २० ॥

---

* 'ह्येते'–इति ग, घ। †, ‡ 'प्राणे'–इति घ।

सोऽवस्तृणाति। रक्षोहणो वो व्वलगहनोऽवस्तृणामि व्वैष्णवानित्यथ बर्हीᳬंषि तनूनीवोपरिष्टात् प्रच्छादयति केशा हैवास्यैते* ॥ २१ ॥

अथाधिषवणे फलके उउपदधाति। रक्षोहणौ वां व्वलगहना उउपदधामि व्वैष्णवी उइति हनू हैवास्यैते ऽअथ पर्य्यूहति रक्षोहणौ वां व्वलगहनौ पर्य्यूहामि व्वैष्णवी उइति हुᳬंहत्येवैने ऽएतदशिथिले करोति॥ २२॥

अथाधिषवणं परिक्षत्तं भवति। सर्व्वरोहितं जिह्वा हैवास्यैषा तद्यत् सर्व्वरोहितं भवति लोहिनीव ह्यीयं जिह्वा तन्निदधाति व्वैष्णव मसीति व्वैष्णवᳬं ह्येतत्† ॥ २३ ॥

अथ ग्राव्ण उपावहरति। दन्ता हैवास्य ग्रावाणस्त-द्यद् ग्रावभिरभिषुण्वन्ति यथा दद्भिः स्यायादेवं तत्तान् निदधाति व्वैष्णवा स्थेति व्वैष्णवा ह्येत ऽएतद् यज्ञस्य शिरः सुᳬंस्कृतम्‡ ॥ २४ ॥ ४ ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् [५.४.] ॥

---

* 'ते'–इति ग, घ।

† 'ह्येतत्'–इति ग, घ।

‡ 'संस्कृतम्'–इति क, ख।

सोमाभिषवार्थोपरवाणां[1] खननं विवक्षुः खननस्योभयार्थता माह— "द्वयं वा इति । प्रयोजनद्वय मभिलक्ष्य खायन्त इत्यर्थः । प्रथमं प्रयोजन माह— "शिरो वै यज्ञस्येति । यस्मात् शिरसि 'चत्वारः कूपाः' कर्णच्छिद्रे द्वे, नासिकाच्छिद्रे द्वे, इति 'चत्वारः' 'कूपाः' कूपवन्निम्नप्रदेशाः । 'इमौ'-इति अभिनयोक्तिः । हविर्द्धानस्यापि यज्ञशिरोरूपत्वात् तत्र चतुरः 'उपरवान्' खनेत्[2] ॥ १ ॥

द्वितीयं प्रयोजन माह— "देवाश्च वा असुराश्चेति । देवबधार्थं भूमौ स्थापिताः कृत्याविशेषाः 'वलगाः', तान् निखातवन्तः । 'उत' 'एवश्चित्' एव मपि युद्धेनाशक्नुवन्तः । अनेनाप्युपायेन 'देवान् अभिभवेम'-'इति' तेषा मभिप्रायः ॥ २ ॥

"तद्वै देवा अस्पृण्वतेति । 'तत्' असुरैः कृतं खननाख्यम् 'अस्पृण्वत' देवा तदुत्खननेन हिंसितवन्तः । हिंसाप्रकार माह— "त एतैरिति । 'एतैः' उपरवैः । 'अथ' कृत्योत्खननानन्तर मेव 'सा' कृत्या 'अलसा' स्वव्यापारं हननं कर्त्तु मसहमाना, अतएव 'मोघा' व्यर्था भवति । यथा देवेषु, एवं मनुष्येषु अयं कृत्यापरिहारोपाय इत्याह— "तद्यो एवैष एतदिति । खननप्रदेश माह— "स दक्षिणस्य हविर्द्धानस्येति । ईषाद्वयसंयोजनप्रदेशः

१— "उपरवा नाम कूपकाः, तेषां चोपरि अधिषवणफलके निधीयेते, तयोरुपरि अधिषवणचर्म्म, तत्र सोमोऽभिषूयते, तस्मिन् ग्रावभिर्हन्यमाने वादित्रोदरवत् सुषिरास्ते कूपा गम्भीर मुपरवन्तीत्युपरवा इत्यभिधीयन्ते"-इति या० दे० (का० श्रौ० ८. ४. २५.) ।

२— का० श्रौ० सू० ८. ४. २५ ।

'प्रउगम्'[१], तस्य 'अधोऽधः' सन्निहिताधःपदे । 'अधोऽधः'-शब्द-योगात् प्रउग मिति द्वितीया[२] ॥ ३ ॥

खननायाभ्र्यादानं समन्त्रकं विधत्ते— "सोऽभ्रि मादत्त इति[३] । "देवस्य त्वा"-इति[४] । "नार्यसि"-इति[५] मन्त्रान्तरम् । नरस्यापत्यं स्त्री 'नारी' । हे अभ्रे ! त्वं नारी असि । इत्यपि स्तुतिः । यत् प्राक् "देवस्य त्वा"—इत्यस्य ब्राह्मण मुक्तम्, तदत्रातिदिशति— "समान एतस्य बन्धुरिति । 'एतस्य' यजुषः, देवस्य त्वेत्यस्य यजु-र्मन्त्रस्येत्यर्थः । आदीयमानाया अभ्र्याः[६] स्त्रीत्वान्मन्त्रे नारीशब्दे-नाभिरभिहितेत्याह— "योषा वा एषेत्यादि ॥ ४ ॥

तान् प्रादेशमात्रं विनेति[७] । मध्ये-मध्ये प्रादेशमात्रान्तरालं विहाय समचतुरस्रे खननप्रदेशे चतुरोऽवटान् प्रादेशमात्रान् परि-लिखेदित्यर्थः । "इद मह मिति लेखनमन्त्रः[८] ॥ ५ ॥

अवटखनने द्वौ प्रकारौ,— अन्त्यया सम्यक् चेति । अन्त्ययापि द्विविधोपपद्यते, तत्रैकं प्रकार माह— "तद्यावेतौ पूर्वौ तयोर्दक्षिण मेवाग्र इत्येवमादिना । वायव्याग्नेयनैर्ऋतेशानक्रमेणेत्यर्थः[९] ॥ ६ ॥

१— "प्रउगं प्राग्युग मीषासङ्गमादपरार्द्धम्"—इति या० दे० ।
२— पा० सू० १. ३. २. वा० ३ ।
३— का० श्रौ० सू० ८. ५. १ ; ६. २. ८ ।
४— वा० सं० ५. २२. १ । ५— वा० सं० ५. २२. २ ।
६— "आहरन्त्यनया मृद मित्यभ्रिः खनित्रम्"—इति या० दे० ।
७— का० श्रौ० सू० ५. ८. ६ । ८— वा० सं० ५. २२. ३ ।
९—उपरिष्टाच्चतुर्दशी कण्डी (३३५ पृ०) द्रष्टव्या ।

स्वकीयं सम्यक् परिलेखनपच्च माह— "अथो इतरथाऽऽवृरिति। "अथो अपि समीच एवेति। आग्नेयादिप्रादचिण्यक्रमेणेत्यर्थः[१] ॥ ७ ॥

य एष पूर्वयोरुत्तरः, त मुत्तरं कुर्यादित्यभिधानात् खनन मपि परिलेखनक्रमेण कर्त्तव्य मित्याह— "तान् यथा परिलिखित मेवेति[२]। तत्र मन्त्रः— "बृहन्नसीति[३]। हे अवट! त्वं 'बृहन्' स्वरूपतो महान् 'असि'। तथा 'बृहद्रवाः' प्रभूतध्वनिरसि। अतो 'बृहतीं' महतीं 'वाचम्' 'इन्द्राय' इन्द्रार्थम्, सोमस्येन्द्रार्थत्वात् उपरवखननस्य स्तुतिकरीं वाचं 'वद' शब्दय ॥

पुनर्वाग् विशेष्यते—'रक्षोहणम्'। हन्तेः "बहुलं छन्दसि"-इति[४] क्विप्। रक्षांसि हन्ति, तादृशीम्। 'वलगहनं' वलगान् हन्तीति वलगहा, तां वलगहनम्। 'वैष्णवीम्' विष्णुदेवत्यां वाचम्। वदेति सम्बन्धः ॥

मन्त्रं चतुर्द्धा विभज्य व्याचष्टे— "बृहन्नसि बृहद्रवा इत्युपस्तौत्येवैनानित्यादिना। प्रत्यक्षतो बृहत्त्वबृहद्रवत्वयोः प्रतीतेरुपस्तुत्यभिधान मित्यर्थः। सा च किमर्थेत्यत आह— महयत्येवेति। "इन्द्रो वा इत्यादि। "इन्द्राय"—इत्यभिधानेनान्यदेवताकस्य हविर्द्धानस्योपरवाधारभूतस्य सेन्द्रत्वं कृतवान् भवतीत्यर्थः। "रक्षोहण मित्यादि[५]। स्पष्टम् ॥ ८, ९ ॥

१— का० श्रौ० सू० ८. ५. २—५।

२— का० श्रौ० सू० ८. ५. ७। ३— वा० सं० ५. २२. ४।

४— पा० सू० ३. २. ८८।

५— वा० सं० ५. २३. १। पूर्वमन्त्रशेष एषः।

खाताया मृद उद्वपनेऽपि खननक्रम एवेत्याह– "तान् यथाखात मेवेति[1]। चतुर्णां खातानां चत्वारो मन्त्राः[2]। "यं मे निष्ट्यो य ममात्यो निचखान"–'इति' प्रथमगर्त्ते। "यं मे समानो य ससमानः"–इति द्वितीये। "यं मे सबन्धुर्य मसबंन्धुः"–इति तृतीये। "यं मे सजातो य मसजातः"–इति चतुर्थे। "इद महं तं वलग मुत्किरामि"–इति, "निचखान"–इति च सर्वशेषः॥

'इदं' मृदुत्करणप्रकारेणाहृतम्, निष्ट्येनामात्येन वा खातम्, वलगकृत्याविशेषम्, मृद्धाक्षेपेण 'उत्किरामि' ऊर्द्धं प्रक्षिपामि। 'तम्'-इत्युक्तम्, क मित्याह–"य मित्यादि। 'निष्ट्यः' असक्तो नीचः। "सनाभिर्यस्य निष्ट्यः"-इत्यादिमन्त्रवर्णात्[3] नीचार्थता 'निष्ट्य'-शब्दस्य। 'अमात्यः' सहवर्त्तमानः। 'अमा'-शब्दः सहवचनो गृह-वचनो वा, तत्र भवोऽमात्यः। "अव्ययात् त्यप्[4]", एकगृहवासी-त्यर्थः। तयोरेव कलहस्य सम्भावितत्वात्। सहोत्पन्नो वा। निखा-तवान्। त मुत्किरामीति सम्बन्धः। "निष्ट्यो वेत्यादि प्रथमस्यो-त्किरणम्। निष्ट्यामात्ययोर्वलगोत्किरणरूप मित्यर्थः। समानः सदृशः बन्धुः 'सबन्धुः', समानबन्धनः। एकस्मिन्नेव विषये व्यापार-वानित्यर्थः। 'सजातः' सहोत्पन्नः। स्पष्ट मन्यत्॥ १०—१३॥

खननस्य प्रमाण माह– "तान् बाहुमात्रानिति[5]। अङ्गुलि-प्रादेशाद्यपेक्षया बाहुप्रमाणस्य अन्तत्वात्, ततोऽधिकात् प्रदेशात्

१— का० श्रौ० सू० ८. ५. ८। २— वा० सं० ५. २३. २, ३, ४, ५।
३—ऋ० सं० १०. १३३. ५ (६. ७५. १९)।
४— पा० सू० ४. २. १०४। ५— का० श्रौ० सू० ८. ५. १०।

मृदुद्धरणस्याशक्यत्वात् बाहुमात्रस्यान्तत्वम्। छिद्राणा मन्तरप्रदेश-मन्तर्हनं तत्प्रकारं च विधत्ते– "तानह्णया सन्तृन्दन्तीति[१]। पूर्वयोर्दक्षिणस्यापरयोरुत्तरस्य चान्तरालदेशम्। अनेनावशिष्टयो-रप्युक्तं भवति। "अपि समीव इति[२]। वक्रस्याशक्यत्वे समीचैवा-भिहन्यात्। "तस्मादिति। अर्थवादः पक्षद्वयसाधारणः। यस्मादेते-ऽन्तःसन्तृषाः, 'तस्मात्' 'इमे' 'प्राणाः' मुखच्छिद्राणि अन्तःसन्तृ-षानि ॥ १४ ॥

तान् यथाखात मेवावमर्शयतीति। 'अवमर्शयति' अन्तःप्रदे-शस्य निम्नोन्नतत्वपरिहाराय समृशेत्। तन्मन्त्रचतुष्टयस्यार्थः[३]— स्वय मेव राजत इति वा, स्वकीय मेव राज्य मस्येति वा 'स्वराट्'। हे उपरव! तादृक् त्वम् 'असि'। 'सपत्नहा' भव। अस्मानपि सपत्नस्य शत्रोर्हननेन स्वराजं कुर्विति भावः। 'सत्रा' सह, एकधा एकोद्योगेन राजत इति 'सत्राराट्'। अभितो हिंस-कोऽभिमातिः, तस्य हन्ता 'अभिमातिहा'। सर्वेषु राजत इति 'सर्वराट्'। मितः सकाशात् चाता 'मित्रः', अतथाभूतः 'अमित्रः'

१— का० श्रौ० सू० ८. ५. ११। "अह्णयाशब्दोऽयं कार्त्स्न्यवचनः"। (अह्णा) अह्णया=वक्रमार्गेण, कौटिल्येन। उपरिष्टादपीहैव "अथ यदह्णयावद्यति"–इत्यादि (३. ८. ३. २७)। ऋ० सं० १. १२२. ६, ८. ७. ३५। वा० सं० ५. १२। उणादिः ३. १७।

२— का० श्रौ० सू० ८. ५. १२। "अह्णया सम्भेदनाशक्तौ ऋजुभावेनैव सम्भिन्द्यात्"–इति तत्र या० दे०।

३— चत्वारि यजूंषि औपरवाणि। वा० सं० ५. २४. १—४।

अत्र कात्यायनः– "स्वराडित्यवमर्शयति यथाख्यातं प्रतिमन्त्रम्"-इति[1] ॥ १५ ॥

"अध्वर्युश्च यजमानश्च सम्मृशेते"–इति[2]। 'सम्मृशेते' परस्परं हस्तसंस्पर्शं कुर्वाता मित्यर्थः[3]। तयोर्दिशं व्यवस्थापयति– "पूर्वयोर्दक्षिणेऽध्वर्युः भवति, अपरयोरुत्तरे यजमानः"–इति। सोऽध्वर्युणा किं मम विद्यत इति पृष्टो यजमानो भद्र मिति प्रतिब्रूयात्। "तन्नौ सह"– 'इति' 'उपांशु' वदतोऽध्वर्योरिय मभिप्रायः– यज्ञसंसृष्टं यद् यत् फलम्, तस्य सर्वस्य यजमानस्वामिकत्वात् उच्चैरभिधान मयुक्त मिति[4] ॥ १६ ॥

"अथापरयोर्दक्षिणेऽध्वर्युरिति[5]। पूर्वस्मिन् सम्मर्शनवाक्येऽध्वर्युः पृच्छेत्, अत्र तु यजमान इति विशेषः। यजमानस्य स्वामित्वेन स्वातन्त्र्यादध्वर्युदृष्टस्यापि भद्रस्य स्वद्रव्यत्वात् "तन्मे"– 'इति' ब्रूयात्। सम्मर्शनं प्राणसंयोगहेतुत्वेन प्रशंसति– "तद्यदेव मिति। सह युञ्जते इति 'सयुजः', अन्तरेकीभूतान् हुतवन्तौ भवतः। अत इदानीन्तना मनुष्यशिरस्थाः प्राणाः 'संविद्रे' संविद्रते, सङ्गता

१— का० श्रौ० सू० ८. ५. १३।

२— का० श्रौ० सू० ८. ५. १४।

३— "अवमर्शनानन्तर मध्वर्युयजमानौ उपरवयोः स्वं स्वं दक्षिणं हस्तं प्रवेश्य अन्त्या सम्भेदमार्गेण परस्परं सम्मृशेते संस्पर्शं कुर्वाते"-इति चात्र (का० श्रौ०) या० दे०।

४— का० श्रौ० सू० ८. ५. १५-१८।

५— का० श्रौ० सू० ८. ५. १९, २०, २१।

भवन्ति। "लोपस्त आत्मनेपदेषु"—इति[1] 'त'-लोपः, "वेत्तेर्विभाषा"—इति रुट्[2]। 'भद्रम्'—'इति' प्रतिवदनं यदस्ति, तद् 'एतत् मानुष्यै वाचः कल्याणम् वदति' हस्तसंस्पर्शनकालकृतभद्रवचनप्रतिवदन मित्यर्थः। तस्माल्लौकिकवचनेषु भद्रत्वाय अवश्यं भद्रवचनं कर्त्तव्यम् ॥

"अथ प्रोक्षतीति। प्रतिगत्तं प्रोक्षणम्। प्रोक्षणस्य मेध्यत्वलक्षणोऽर्थवादः सर्वत्रैकविध एवेत्याह— "एको वै प्रोक्षणस्य बन्धुरिति ॥ १७ ॥

समन्त्रकं प्रोक्षणं विधत्ते— "स प्रोक्षतीति। 'रक्षोहणः'—इति[3] बहुवचननिर्देशात् सहप्रोक्षणम्। पृथक्प्रोक्षणपक्षे मन्त्रावृत्तिः। तथाच कात्यायनः— "प्रोक्षत्येनान् रक्षोहण इति, भेदे मन्त्रावृत्तिः सान्निपातिकत्वात्"—इति[4]। मन्त्राणां[5] क्रियासद्भावर्त्तनत्वेन व्यभिचारादित्यर्थः। सहत्वपक्षे बहुवचन मौपचारिकम्। स्पष्टो मन्त्रार्थः ॥ १८ ॥

"अथ याः प्रोक्षण्य इति। अवटेषु प्रोक्षणीशेषावनयनं प्रशंसति— "तद्या इमाः प्राणेष्वाप इति। 'प्राणेषु' कर्णनासादिविवरेषु 'याः' 'आपः' सन्ति, 'ताः एव' 'एतत्' एतेनावनयनेन यज्ञशिरस्योपरवाख्यप्राणेषु स्थापितवान् भवति। "तस्मादित्यादि। 'एषु प्राणेषु' मनुष्यप्राणेषु ॥ १९ ॥

१— पा० सू० ७. १. ४१। २— पा० सू० ७. १. ७।
३— वा० सं० ५. २५. १। ४— का० श्रौ० सू० ८. ५ २२, २३।
५— ते पञ्च मन्त्राः— वा० सं० ५. २५. १-५ द्रष्टव्याः।

"सोऽवनयतीति । स्पष्टोऽवनयनमन्त्रः[१] । अवटेषु अन्तर्बर्हिः-स्तरणविधितदर्थवादतन्मन्त्राः पूर्ववद् व्याख्येयाः । अवनयनावस्तरणयोर्न्यायः प्रोक्षणवत् । "अवनयनावस्तरणे चावटवत्"—इति हि सूत्रम्[२]। यूपावटवत् अवनयावस्तरणे कार्ये इत्यर्थः । अवटानामुपर्यपि सूक्ष्माणां बर्हिषा माच्छादनं विधत्ते— "अथ बर्हींषि तनूनीति[३] । "केशा हैवास्यैत इति । निर्दिश्यमानानि यद्यपि बर्हींषि, तथापि प्रतिनिर्दिश्यमानकेशापेक्षया 'एते'—इति पुंल्लिङ्गता ॥ २०,२१ ॥

"अथाधिषवणे फलके इति । 'अधि' उपरि सूयते सोमोऽनयोरिति[४] 'अधिषवणे' द्वे 'फलके' उपदध्यात् । "रक्षोहणौ वा वलगहनौ"—इत्युपधानमन्त्रः[५] । स च स्पष्टार्थः । 'ते' च 'अस्य हविर्धानस्य शिरसः हनुस्थानीये । अत्र कात्यायनः— "अथाधिषवणे फलके द्व्यङ्गुलान्तरे प्रक्षालिते प्राची अरत्निमात्रे सन्तृण्वोपदधाति"-इति[६] ॥

"अथ पर्यूहतीति[७] । फलके । 'परिदृंहति' परितो मृदा दृढीकुर्यात् ॥ २२ ॥

"अथाधिषवण मिति । "सर्वरोहित मित्यादि[८] । एतच्

१— वा० सं० ५. २५. २, ३ । २— का० श्रौ० सू० ८. ५. २४

३— का० श्रौ० सू० ८. ५. २५ क ।

४— 'अधि' उपरि सूयन्ते सोमा ययोरिति'—इति ङ, च ।

५— वा० सं० ५. २५. ४, ५ । ६— का० श्रौ० सू० ८. ५. २५ ख

७— का० श्रौ० सू० ८. ५. २५ ग । ८— का० श्रौ० सू० ८. ५. २६

त्कवर्णाया जिह्वायाः स्थाने भवति । तच्च "वैष्णव मसि"—इति-मन्त्रेण[1] 'निदध्यात्' अधिषवणफलकयोरुपरि स्थापयेत् ॥ २३ ॥

"अथ ग्राव्ण इत्यादि[2] । अधिषवणचर्मणि अभिषवसाधनान् पाषाणान् पञ्च आहरन्ति । ते 'ग्रावाणः' 'अस्य' 'दन्ताः' दन्त-स्थानीयाः । तदेवोपपादयति— "तद्यद् ग्रावभिरिति । "दद्भिः प्सायात् एवं तदिति । यथा दन्तैर्भक्षयति, एवं तत् । "प्सा भक्षणे"-इति[3] धातुः । "एतद् यज्ञस्येति । "पुरुषो वै यज्ञः"—इति प्रतिज्ञाय, "शिर एवास्य हविर्द्धानम्"—इति यद्धविर्द्धानस्य शिरस्त्वं निर्दिष्टम्[4], तदिदं 'यज्ञस्य शिरः संस्कृतं' मध्यम-च्छदिरादि-सोमाभिषवग्रावान्तानां यज्ञाङ्गानां शिरोललाटादि-दन्तात्मकल्पनया हविर्द्धानस्य शिरस्त्वं साधित मित्यर्थः । केवलं प्रयोगजात मानुपूर्व्येणाभिधाय तत्तदवयवरूपकल्पनयाभिधीयते, तेन तत्तदङ्गजातं तत्तदवयवध्यानेनानुष्ठीयमानं सत् महते फलाय भवतीत्युक्तं भवति[5] ॥ २४ ॥ ४ ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे पञ्चमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

१— वा० सं० ५. २५. ६ ।

२— का० श्रौ० सू० ८. ५. २८ । मन्त्रः— वा० सं० ५. २५. ७ ।

३— अदा० प० ४५ धा० ।

४— तृतीय-ब्राह्मणस्य प्रथमद्वितीये कण्डिके द्रष्टव्ये ।

५— एतच्च सर्वं तै० सं० ६. २. ७ द्रष्टव्यम् ।

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ ५ ॥

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भम्,
सप्ताब्धीन् पञ्चसीरींस्त्रिदशतरुलताधेनुसौवर्णभूमीः ।
रत्नोस्रां रुक्मवाजिद्विपसहितरथौ सायणिः सिङ्गनार्यो,
व्यश्राणीद्विश्वचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटञ्च ॥
धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभव मतुलः स्वर्णजं वर्णमुख्यः,
कार्पासीयं कृपावान् गुडकृत मजडो राजतं राजपूज्यः ।
आज्योत्थं प्राज्यजन्मा लवणज मनृणः शार्करं चार्कतेजाः,
रत्नाढ्यो रत्नरूपं गिरि मकृत मुदा पात्रसात्सिङ्गनार्यः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-
श्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण
सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ५ ॥

[अथ षष्ठाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम्.]

उदर मेवास्य सदः। तस्मात् सदसि भक्षयन्ति यद्धीदं किञ्चाश्नन्त्युदर ऽएवेदꣳ सर्व्वं प्रतितिष्ठत्यथ यदस्मिन् विश्वे देवा ऽअसीदंस्तस्मात्सदो नाम त ऽउ ऽएवास्मिन्नेते ब्राह्मणा व्विश्वगोत्राः सीदन्त्यैन्द्रं देवतया ॥ १ ॥

तन्मध्य ऽऔदुम्बरीं मिनोति। अन्नं वा ऽऊर्गुदुम्बर उदर मेवास्य सदस्तन्मध्यतोऽन्नाद्यं दधाति तस्मान्मध्य ऽऔदुम्बरीं मिनोति ॥ २ ॥

अथ य एष मध्यमः शङ्कुर्भवति। व्वेदेर्जघनार्द्धं तस्मात् प्राङ् प्रक्रामति षड् विक्रमान् दक्षिणा सप्तम मुपक्रामति सम्पदः कामाय तदवटं परिलिखति ॥ ३ ॥

सोऽभ्रि मादत्ते। देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनो-र्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्या मादद्दे नार्य्यसीति समान एतस्य यजुषो बन्धुर्योषो वा ऽएषा यदभ्रिस्तस्मादाह नार्य्यसीति* ॥ ४ ॥

* 'सीति'–इति ख, 'सीति'–इति ग, घ।

अथावटं परिलिखति। इद मह९ रक्षसां ग्रीवा ऽअपि कृन्तामीति व्वज्रो वा ऽअभ्रि*र्व्वज्रेणैवैतन्नाष्ट्राणां रक्षसां ग्रीवा अपि कृन्तति† ॥ ५ ॥

अथ खनति। प्राञ्च मुत्कर मुत्किरति। यजमानेन सम्मायौदुम्बरीं परिवासयति ता मग्रेण प्राचीं निदधात्येतावन्मात्राणि बर्हीं९ष्युपरिष्टादधिनिदधाति‡ ॥ ६ ॥

अथ यवमत्यः प्रोक्षण्यो भवन्ति। आपो ह वा ऽओषधीना९ रसस्तस्मादोषधयः केवल्यः खादिता न धिन्वन्त्योषधय ऽउ ह्यापा९ रसस्तस्मादापः पीताः केवल्यो न धिन्वन्ति यदैवोभय्यः स९सृष्टा भवन्त्यथैव धिन्वन्ति तर्हि हि सरसा भवन्ति सरसाभिः प्रोक्षाणीति ॥ ७ ॥

देवाश्च वा ऽअसुराश्च। उभये प्राजापत्याः पस्पृधिरे ततो देवेभ्यः सर्व्वा एवौषधय ऽईयुर्य्यवा हैवैभ्यो नेयुः ॥ ८ ॥

तद्वै देवा ऽअस्पृण्वत। त ऽएतैः सर्व्वाः सपत्नानामोषधीरयुवत यदयुवत तस्माद्यवा नाम ॥ ९ ॥

ते होचुः। हन्त यः सर्व्वासा मोषधीना९ रसस्तं युवेष्वधामेति स यः सर्व्वासा मोषधीना९ रस ऽआसीत्

* 'ऽअभ्रि'–इति घ। †, ‡ 'ति'–इति ख।

यवेष्वदधुस्तस्माद्यवान्या ऽओषधयो म्लायन्ति तदेते मोदमाना ऽइवोत्तिष्ठन्त ऽएवꣳ ह्येषु रस मदधुस्तथो ऽएवैषु ऽएतैः सर्व्वाः सपत्नाना मोषधीर्युते तस्माद्यवमत्यः प्रोक्षण्यो भवन्ति ॥ १० ॥

स यवानावपति। यवोऽसि यवयास्मद्द्वेषो यवयारातीरिति नात्र तिरोहित मिवास्त्यथ प्रोक्षत्येको वै प्रोक्षणस्य बन्धुर्मेध्या मेवैतत्करोति ॥ ११ ॥

स प्रोक्षति। दिवे त्वान्तरिक्षाय त्वा पृथिव्यै त्वेतीमानेवैतल्लोकानूर्ज्जा रसेन भाजयत्येषु लोकेषूर्ज्जꣳ रसं दधाति ॥ १२ ॥

अथ याः प्रोक्षण्यः परिशिष्यन्ते। ता ऽअवटेऽवनयति शुन्धन्तां लोकाः पितृषदना इति पितृदेवत्यो वै कूपः खातस्त मेवैतन्मेध्यं करोति ॥ १३ ॥

अथ बर्हीꣳषि। प्राचीनाग्राणि चोदीचीनाग्राणि चावस्तृणाति पितृषदन मसीति पितृदेवत्यं वा ऽअस्या ऽएतद्भवति यन्निखातꣳ सा यथानिखातौषधिषु मिता स्यादेव मेतास्वोषधिषु मिता भवति ॥ १४ ॥

ता मुच्छ्रयति। उद्दिवꣳ स्तभानान्तरिक्षं पृण दृꣳहस्व पृथिव्या मितीमानेवैतल्लोकानूर्ज्जा रसेन भाजयत्येषु लोकेषूर्ज्जꣳ रसं दधाति ॥ १५ ॥

अथ मिनोति । घृतानुस्त्वा मारुतो मिनोत्विति यो वा ऽअयं पवत ऽएष घृतानो मारुतस्तदेना मेतेन मिनोति मित्रावरुणौ ध्रुवेण धर्मणेति प्राणोदानौ वै मित्रावरुणौ तदेनां प्राणोदानाभ्यां मिनोति* ॥ १६ ॥

अथ पर्यूहति । ब्रह्मवनि त्वा क्षत्रवनि रायस्पोषवनि पर्यूहामीति बह्वी वै यजुःष्वाशीस्तद् ब्रह्म च क्षत्रं चाशास्त ऽउभे व्वीर्ये रायस्पोषवनीति भूमा वै रायस्पोषस्तद्भूमान माशास्ते† ॥ १७ ॥

अथ पर्यृषति । ब्रह्म दृꣳह क्षत्रं दृꣳहायुर्दृꣳह प्रजां दृꣳहेत्याशीरेवैषैतस्य कर्मण ऽआशिष मेवैतदाशास्ते सम्भूमि पर्य्युषणं करोति गर्त्तस्य वा ऽउपरिभूम्यथैवं देवत्रा तथा ह्यागर्त्तमिद्भवति‡ ॥ १८ ॥

अथाप ऽउपनिनयति । यत्र वा ऽअस्यै खनन्तः क्रूरी-कुर्व्वन्त्यपघ्नन्ति शान्तिरापस्तदद्भिः शान्त्या शमयति तदद्भिः सन्दधाति तस्मादप ऽउपनिनयति§ ॥ १९ ॥

अथैव मभिपद्य व्वाचयति । ध्रुवासि ध्रुवोऽयं यजमानोऽस्मिन्नायतने प्रजया भूयादिति पशुभिरिति वैवं यं कामं कामयते सोऽस्मै कामः समृद्ध्यते‖ ॥ २० ॥

---

* 'ति'–इति ख । † 'स्ते'–इति ग, घ । ‡ 'ति'–इति ग, घ । § 'ति'–इति ख । ‖ 'ते'–इति ख ।

अथ स्रुवेणोपहत्याज्यम्। विष्टप मभि जुहोति घृतेन द्यावापृथिवी पूर्येथा मिति तदिमे द्यावापृथिवी ऽऊर्ज्जा रसेन भाजयत्यनयोरूर्ज्जꣳ रसं दधाति ते रसवत्या ऽउपजीवनीये इमाः प्रजा ऽउपजीवन्ति* ॥ २१ ॥

अथ छदिरधिनिदधाति। इन्द्रस्य छदिरसीत्यैन्द्रꣳ हि सदो विश्वजनस्य छायेति विश्वगोत्रा ह्यस्मिन् ब्राह्मणा ऽआसते तदुभयतश्छदिषी ऽउपदधात्युत्तरतस्त्रीणि परस्त्रीणि तानि नव भवन्ति त्रिवृद्वै यज्ञो नव वै त्रिवृत्तस्मान्नव भवन्ति ॥ २२ ॥

तदुदीचीनवꣳशꣳ सदो भवति। प्राचीनवꣳशꣳ हविर्द्धान मेतद्वै देवानां निष्केवल्यं यद्धविर्द्धानं तस्मात्तत्र नाश्नन्ति न भक्षयन्ति निष्केवल्यꣳ ह्येतद्देवानाꣳ स यो ह तत्राश्नीयाद्वा भक्षयेद्वा मूर्द्धा हास्य विपतेदथैते मिश्रे यदाग्नीध्रं च सदश्च तस्मात्तयोरश्नन्ति तस्माद्भक्षयन्ति मिश्रे ह्येते ऽउदीची वै मनुष्याणां दिक् तस्मादुदीचीनवꣳशꣳ सदो भवति ॥ २३ ॥

तत्परिश्रयन्ति। परि त्वा गिर्व्वणो गिर इमा भवन्तु विश्वतः। वृद्धायु मनु वृद्धयो जुष्टा भवन्तु जुष्टय

---

* 'न्ति'-इति ख।

ऽइतीन्द्रो वै गिर्व्वा व्विशो गिरो व्विशैवैतत् क्षत्रं परि-
बृꣳहति तदिदं क्षत्र मुभयतो व्विशा परिबृढꣳ* ॥ २४ ॥

अथ लस्पूजन्या स्पन्द्यया प्रसीव्यति। इन्द्रस्य
स्यूरसीत्यथ ग्रन्थिं करोतीन्द्रस्य ध्रुवोऽसीति नेद्
व्यवपद्याता ऽइति प्रज्ञते कर्म्मन् विष्यति तथो हाध्वर्युं
वा यजमानं वा ग्राहो न विन्दति तन्निष्ठित† मभिमृ-
शत्यैन्द्र मसीत्यैन्द्रꣳ हि सदः‡ ॥ २५ ॥

अथ हविर्द्धानयोः। जघनार्द्धꣳ समन्वीक्ष्योत्तरेणा-
ग्नीध्रं मिनोति तस्यार्द्ध मन्तर्व्वेदि स्यादर्द्धं बहिर्व्वेद्यथो
ऽअपि भूयोऽर्द्धादन्तर्व्वेदि स्यात् कनीयो बहिर्व्वेद्यथो
ऽअपि सर्व्व मेवान्तर्व्वेदि स्यात् तन्निष्ठित§ मभिमृशति
वैश्वदेव मसीति द्वयेनैतद्वैश्वदेवं यदस्मिन् पूर्व्वेद्युर्व्विश्वे
देवा व्वसतीवरीषूपवसन्ति तेन व्वैश्वदेवम् ॥ २६ ॥

देवा ह वै यज्ञं तन्वानाः। ते ऽसुररक्षसेभ्य ऽआसङ्गाद्
बिभयाञ्चक्रुस्तान्|| दक्षिणतो ऽसुररक्षसान्यासेजुस्तान्त्स-

---

* 'ढम्'-इति ग, घ।

† 'तं निष्ठित'-इति क, डा०-वेबरवृतस्य।

‡ 'सदः'-इति ख। 'सदः'-इति ग, घ।

§ 'तं निष्ठित'-इति च डा० वेबरेण वृतः।

|| 'स्तां'-इति क, डा०-वेबरवृतस्य।

दसो जिग्युस्तेषा मेतान्* धिष्ण्यानुद्वापयाञ्चक्रुर्य्य एतेऽन्तःसदसꣳ† ॥ २७ ॥

सर्व्वे ह स्म वा एते पुरा ज्वलन्ति। यथाय माहवनीयो यथा गार्हपत्यो यथाग्नीध्रीयस्तद्युत एनानुद्वापयंस्तुत एवैतन्न‡ ज्वलन्ति तानाग्नीध्र मभि सꣳरुरुधुस्तानुप्यर्द्ध माग्नीध्रस्य जिग्युस्ततो व्विश्वे देवा अमृतत्व मुपाजयंꣳ§स्तस्माद्वैश्वदेवम्|| ॥ २८ ॥

तान् देवाः प्रतिसमैन्धत। यथा प्रत्यवस्येत्तस्मादेनान्त्सवने सवन एव प्रतिसमिन्धते तस्माद्यः समृद्धः स आग्नीध्रं कुर्य्याद्यो वै ज्ञातोऽनूचानः स समृद्धस्तस्मादग्नीधे प्रथमाय दक्षिणां नयन्त्युतो हि व्विश्वे देवा अमृतत्व मपाजयंस्तस्माद्यं दीक्षितानामबल्यं व्विन्देदाग्नीध्र मेनं नयतेति ब्रूयात्तदुनात्तं तन्नारिष्यतीति तद्यदतो व्विश्वे देवा अमृतत्व मपाजयंस्तस्माद्वैश्वदेवम्¶ ॥ २९ ॥ ५ ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् [६.१.] ॥

---

* 'मेतां'–इति क, डा०–वेबरदृष्टश्च।

† 'सदसं'–इति ख। 'सदसुꣳ'–इति ग, घ।

‡ 'तं न'–इति क, ख।

§ 'मुपाजयं–इति क, डा०–वेबरदृष्टश्च। एव मुत्तरकण्डिकाया मपि।

|| 'वम्'–इति ग, घ। ¶ 'वुम्'–इति ग, घ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे, त महं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

यज्ञशिरस्त्वं हविर्द्धानस्योक्त्वा, तत् समर्थ्य, इदानीं सदसो यज्ञोदरत्वं प्रतिपादयितुं पूर्वोक्त मनुवदति— "उदर मेवास्य सदस्तस्मात् सदसि भक्षयन्तीत्यादिना । "ऐन्द्रं देवतयेति । यथा हविर्द्धानं विष्णुदेवत्यम्, एवं सद इन्द्रदेवत्य मित्यर्थः । तृतीया विधाने, "प्रकृत्यादिभ्य उपसङ्ख्यानम्"-इति[1] ॥ १ ॥

"तन्मध्य ऽऔदुम्बरी मित्यादि[2] । 'तन्मध्यतः' तस्य सदसो मध्यदेशे 'औदुम्बरीं' स्थूनां 'मिनुयात्' । औदुम्बर्या मध्यदेश-स्थापनयोग्यतां दर्शयति— "अन्नं वा ऊर्गित्यादिना । "देवा वा ऊर्जं व्यभजन्त, तत उदुम्बर उदतिष्ठत्, ऊर्ग्वा उदुम्बरः"—इति श्रुतेः[3] ऊर्ग्रूपत्व मुदुम्बरस्य । मध्ये कृतशेषस्य भक्षणात् सदस उदरत्वम्, अतः सदोमध्ये औदुम्बरीमानेन उदरमध्येऽन्नं स्थापितम् ॥ २ ॥

मध्यदेशं विशिनष्टि— "अथ य एष मध्यमशङ्कुरित्यादिना । सौमिकवेद्या जघनार्द्धस्य मध्यदेशे यः शङ्कुर्विहितः । ततः प्राक् षट् प्रक्रमान् विक्रम्य, सप्तमं दक्षिणाभिमुखं विक्रम्य, तत्र अवटं परिलिखेत् ॥ ३ ॥

१— पा० सू० २. ३. १८. वा० १ ।

२— का० श्रौ० सू० ८. ५. ३० ।

३— तै० ब्रा० १. १. ३. १० ।

अवटखननार्थ मभ्र्यादानं समन्त्रकं विधत्ते— "सोऽभ्रि मादत्ते[1] देवस्य त्वेति[2] । व्याख्यात मेतत् ॥ ४ ॥

"अथावटं परिलिखतीति[3] । अवटपरिलेखनमन्त्रस्याय मर्थः— 'इदम्' एतेन परिलेखनेन 'रक्षसां' 'ग्रीवाः' कण्ठावयवानपि 'छनामि' छिनद्मि । वज्रवत्तीक्ष्णधारत्वात् अभ्रिर्वज्रत्वेन स्तूयते । 'नाष्ट्राणां' नाशकानाम् । स्पष्ट मन्यत्[4] ॥ ५ ॥

"अथ खनतीति[5] । 'उत्करं' "खातं मृन्निचयं 'प्राञ्चम्' अवटस्य समीपे प्राग्देशे 'उत्किरति' । 'यजमानेन सम्माय' यजमानप्रमाणं कृत्वा 'परिवासयति', अवशिष्टं मंशं छिनत्ति । 'ताम्' औदुम्बरशाखाम् 'अग्रेण' अवटस्य प्राग्देशे 'प्राचीं' प्रागग्रां स्थापयेत् । 'एतावन्मात्राणि' औदुम्बरीप्रमाणानि 'बर्हींषि' 'उपरिष्टात्' औदुम्बर्या उपरि 'निदधाति' आच्छादयेदित्यर्थः ॥ ६ ॥

औदुम्बरीप्रोक्षणसाधनाना मपां यवसाहित्यं विधाय प्रशंसति— "अथ यवमत्यः प्रोक्षण्यो भवन्तीति । उक्त मपां रसत्वं युक्त्या समर्थयते— "तस्मादोषधयः केवल्य इति । 'तस्मात्' गतरसत्वात् 'न धिन्वन्ति' न प्रीणयन्ति । केवलतण्डुलभक्षणे तृप्तेरदर्शनात् । "धिन्विकृण्व्यो र च"-इत्युप्रत्ययः[6] । तत्सन्नियोगेन वकारस्याकारादेशः । ओषधीनां प्रतिज्ञात मप्रसन्नत्व मुपपादयति— "तस्मा-

---

१— का० औ० सू० ८. ५. ३१, ३२, ३३ ; ६. २. ८ क ।
२— वा० सं० ५. २६. १, २ । ३— का० औ० सू० ६. २. ८ ख ।
४— वा० सं० ५. २६. ३ । ५— का० औ० सू० ६. २. ६—१४ ।
६— पा० सू० ३. १. ८० ।

दापः पीताः केवल्य इति । यतो 'यदा' 'उभय्यः' ओषधय आपश्च 'संसृष्टाः' स्युः, 'अथ' तथा सति 'धिन्वन्ति', 'तर्हि' तथा सति 'सरसाः' 'भवन्ति' भवेयुः । केनाभिप्रायेण? इत्याह– "सरसाभिः प्रोक्षाणीति ॥ ७ ॥

अथ शब्दव्युत्पत्तिप्रदर्शनमुखेन यवान् प्रशंसति– "देवाश्च वा असुराश्चेत्यादिना । 'सर्वा एव ओषधयः इयुः' देवेभ्यः सकाशात् पलायिताः ॥ ८ ॥

"तद्वै देवा अस्पृण्वतेति । 'अस्पृण्वत' सर्वा ओषधीर्वाञ्छितवन्तः । तदेव विशदयति– "त एतैः सर्वाः सपत्नाना मोषधीरयुवतेति । 'ते' 'एतैः' यवैः 'अयुवत' अभिश्रयन् । 'तस्माद्' यवनसाधनत्वाद् 'यवाः' इति तन्नामनिर्वचनम् । ओषधीनां यवनसाधनाः सम्पन्नाः इति यवस्तुतिः ॥ ९ ॥

"ते होचुरिति । सर्व्वौषधिरसानां यवेषु स्थापनं प्रत्यक्षमिति प्रमाणेन दृढयति– "तस्माद् यत्रान्या ओषधयो ग्लायन्तीति ॥ १० ॥

"स यवानावपतीति[1] । यवावापे मन्त्र माह– "यवोऽसि यवयेति[2] । हे यवपदार्थ ! त्वं 'यवोऽसि' पृथक्कर्त्तासि, अतः 'यवय' अस्मत्तो द्वेष्टॄन् पृथक् कुरुत । 'अरातीः' अदानशीलान् ॥

"अथ प्रोक्षतीति[3] । औदुम्बरीः । "एको वै प्रोक्षणस्य बन्धु-

१— का० श्रौ० सू० ६. २. १५ क ।

२— वा० सं० ५. २६. १ ।

३— का० श्रौ० सू० ६. २. १५ ख ।

रिति। यत्र-यत्र प्रोक्षण मस्ति, तस्य सर्वस्यापि मेध्य मेतत् करोतीति एवं रूपं ब्राह्मण मेक मेवेत्यर्थः ॥ ११ ॥

"स प्रोक्षतीति। हे उदुम्बरशाखाय! 'त्वा' त्वाम् 'दिवे' द्युलोकाय, तद्वरीभावाय, प्रोक्षामीति शेषः[1]। एव मुत्तरवाक्येऽपि योज्यम्[2] ॥ १२ ॥

"अथ याः प्रोक्षण्य इति[3]। "शुन्धता मिति[4] मन्त्रेण प्रोक्षणीशेष मवटेऽवनयेत्। पितरः षीदन्त्येषु इति 'पितृषदनाः' भूम्यधोवर्त्तिनो लोकाः। प्रायेण गर्त्तस्य पित्र्यकार्येषु दर्शनात् अवटस्य पितृषदनत्वम् तदेवाह—"पितृदेवत्यो वै कूपः खातः इति ॥१३॥

"अथ बर्हींषीत्यादि[5]। सुविशदम्[6]। "सा यथानिखाता ओषधिषु मिता स्यात्, एव मेतास्वोषधीषु मिता भवतीति। वने 'अनिखाता' दृढमूला स्वभावेनोत्पन्ना 'यथा' 'ओषधिषु' सदोत्पन्नेषु तृणगुल्मादिषु मध्ये 'मिता' भवति, सबर्हिष्के गर्त्ते 'मिता' शाखापि 'एवं' भवतीत्यर्थः ॥ १४ ॥

"ता मुच्छ्रयतीति[7]। 'उच्छ्रयति' ऊर्द्ध्वं स्थापयेत्। तन्मन्त्र-

---

१— का० श्रौ० सू० ६. २. १६।

२— वा० सं० ५. २६. ३, ३, ४ त्रयो मन्त्राः।

३— का० श्रौ० सू० ६. २. १७।

४— वा० सं० ५. २६. ५।

५— का० श्रौ० सू० ६. २. १८।

६— अत्र मन्त्रः— वा० सं० ५. २६. ६।

७— का० श्रौ० सू० ८. ५. ३४। "ऊर्द्ध्वां करोति"।

स्याय मर्थः[1]— हे उदुम्बरशाखे ! तवाग्रभागेन 'दिवम्' 'उत्स्तभान' उत्तम्भनं कुरु ; शरीरस्थौल्येन 'अन्तरिक्षं' 'पृण' पूरय ; 'पृथिव्यां' 'दृंहस्व' दृढा भव, पृथिवी मपि दृढां कुर्वित्यर्थः; पृथिव्याः शैथिल्ये शाखाया अपि दार्ढ्यायोगात् । ऊर्गूपस्योदुम्बरस्य लोकत्रयेऽपि सम्बन्धात् लोकेषूर्गसंस्थापनं कृतं भवति । स्पष्ट मन्यत् ॥ १५ ॥

"अथ मिनोतीति[2]। औदुम्बरीमानमन्त्रः[3]— 'द्युतानः' दीप्यमानः, एतन्नामको वायुर्देवः, 'मारुतः' मरुतां देवानां वायूनां सम्बन्धी, सः 'मिनोतु' अवटे प्रक्षिपतु । तथा 'मित्रावरुणौ' देवौ 'ध्रुवेण' अविचलितेन 'धर्मणा' धारणेन मिनुताम् । स्पष्ट मन्यत् । मित्रावरुणशब्दयोरर्थ माह— "प्राणोदानौ वै मित्रावरुणाविति । एतदधिदैवतम् ; अहोरात्राभिमानिनौ देवाविति[4] अध्यात्मम् ॥ १६ ॥

समन्त्रकं पर्यूहणं विधत्ते— "अथ पर्यूहति[5] ब्रह्मवनि त्वेति[6]। हे शाखाद्रव्य ! 'ब्रह्मवनि' ब्रह्मणः सम्भक्तृ 'त्वा' त्वाम् 'पर्यूहामि' प्रक्षिपामि । एव मुत्तरवाक्यान्यपि योज्यानि ॥

मन्त्रं व्याचष्टे— "बह्वी वा इति । प्रायेण 'यजुःषु' मन्त्रेषु 'आशीः' बह्वी परिदृश्यते । अतोऽत्र ब्रह्मक्षत्रोभयरूपं फल माशास्यते । "भूमा वै रायस्पोष इत्याद्यसकृद् गतम्[7] ॥ १७ ॥

१— वा० सं० ५. २७. १ ।

२— का श्रौ० सू० ८. ५. ३५ । अवटमध्ये प्रक्षिपति ।

३— वा० सं० ५. २७. २ । ४— ऐ० ब्रा० ४. २. ४ द्रष्टव्यम् ।

५— का० श्रौ० सू० ६. ३. १० । यूपावटं पूरयति ।

६— वा० सं० ५. २७. ३ । ७— पुरस्तात् २९८, ३०३ पृ० ।

"अथ पर्यूषतीति[१] । 'पर्यूषति' परितः सङ्घट्टयेत् । "ऊषो गतौ"-इति[२] धातुः । "ब्रह्म दृंहेत्यादिदृंहणमन्त्रो[३] यजमाना-पेक्षितस्य कर्मफलस्य प्रतिपादक इत्याह— "आशीरेवैतस्य कर्मण इति । 'एतस्य' शाखादृंहणकर्मणः फलरूपाशीः प्रतिपाद्यत इत्यर्थः। परिघट्टनं = पर्यूषणम्, भूमिप्रमाण मद्भिः कर्त्तव्य मित्याह— "समभूमि पर्यूषण मिति । भूम्या समं 'समभूमि', 'पर्यूषणं' भूमिसमं 'करोति' । व्यतिरेक माह— "गर्त्तस्य वा इति । "अथैवं देवत्रेति । 'अथ'-शब्दः उक्तवैलक्षण्यद्योतनार्थः । एवं साम्ये सति 'देवत्रा' देवेषु अन्वितो भवतीत्यर्थः । "तथा ह्यगर्त्तमिद् भवतीति । 'तथा ह' तथा सति, भूमिसाम्ये सति 'अगर्त्तमित्' अगर्त्तमिता भवति । मिनोतेः कर्मणि क्विप् ॥ १८ ॥

"अथाप उपनिनयतीति[४] । 'उपनिनयति' मृत्परमाणूनां संश्लेषाय 'अस्यै खनन्तः' अस्याः भूम्याः भागं दारयन्तः, ता मेव भूमिम् अक्रूरां 'क्रूरीकुर्वन्ति' । 'आपः' तु शमनहेतुत्वात् 'शान्तिः', अतः 'तत्' तेन 'अद्भिः' 'शान्त्या' शान्तेरेकत्वादेकवचनम् । क्रौर्यशमन मदृष्टं प्रयोजनम्; अद्भिः सन्धानं तु संहतिहेतु दृष्टं प्रयोजनम् ॥ १९ ॥

१— का० श्रौ० सू० ६. ३. ११ । "परितः कुट्टनेन पांसूनधः प्रवेशयति, पिट्टयतीत्यर्थः"— इति तत्र या० दे० ।

२— तु० प० ७ धा० । ३— वा० सं० ५. २७. ४ ।

४— का० श्रौ० सू० ६. ३. १२ ।

"अथैव मभिपद्येति[1]। 'अभिपद्य' शाखा मालभ्य, एवं 'वाचयति' ध्रुवासीत्येवम्प्रकारेण[2]। हे शाखे! त्व मिदानीं कृतप्रकारेण 'ध्रुवा' अविचला 'असि'। 'अयं' 'यजमानः' अपि 'अस्मिन्' स्वकीये एव गृहे 'प्रजया' 'पशुभिः' सहितः सन् 'ध्रुवः' भवतु। न केवलं 'प्रजया पशुभिः' इत्यभिधानेन तद् इयं समृद्ध्यते, किन्तर्हि? प्रजापशुव्यतिरिक्त मन्यच्च धनादिकं 'यं यं कामं कामयते' स सर्वोऽप्युभयकामनयैव समृद्ध्यते। अत्र 'पशुभिरिति वा' इति 'वा'-शब्देन 'प्रजया'-इत्यनेन मन्त्रपदेन 'पशुभिः'-इत्यस्य विकल्पः[3] ॥ २० ॥

औदुम्बरीशाखाग्रे होमं विधत्ते— "अथेति। "विष्टप मभि जुहोतीति। 'विष्टपं' विशाखम् 'अभि' विष्टपस्याग्रभागस्याभितः, यथा शाखाया अग्रमूलभागौ मध्यदेशश्च अक्ता भवन्ति, एव माज्यं 'जुहोति' ॥

तन्मन्त्रस्याय मर्थः[4]— 'द्यावापृथिवी' हे द्यावापृथिव्यौ! शाखाग्रमूलभागवर्त्तिन्यौ युवां 'घृतेन' हूयमानेन 'पूर्य्येथाम्' पूर्णे भवत। अत्र सूत्रम्— "स्रुवेण विशाखे जुहोति घृतेन द्यावापृथिवी इति भूमिप्राप्ते स्वाहा करोति"— इति[5] ॥

द्यावापृथिवीपूर्त्त्यभिधानस्य प्रयोजन माह— "तदिमे द्यावा-

१— का० श्रौ० सू० ८. ५. ३६।
२— वा० सं० ५. २८. १।
३— का० श्रौ० सू० ८. ५. ३७।
४— पाठस्त्वस्य— वा० सं० ५. २८. २।
५— का० श्रौ० सू० ८. ५. ३८, ३९।

पृथिवी ऊर्जा रसेन भाजयतीत्यादिना। ऊर्ध्वपौदुम्बरयुक्तेनाज्येन यत् द्यावापृथिवीपूरणम्, तत् ऊर्ग्रसेनैव द्यावापृथिवीप्रापणं कृतं भवति। तेन तयोः किङ्कृतं भवति? "अनयोरूर्जं रसं दधाति"। स्पष्ट मन्यत् ॥ २१ ॥

मध्यमच्छदिर्निधानं विधत्ते— "अथ छदिरधिनिदधातीन्द्रस्य छदिरसीति[1]। इन्द्रदेवत्यत्वात् सदोऽत्रेन्द्रः, तस्याच्छादक मसि। तथा 'विश्वजनस्य छायासि' विश्वेषां सदसि स्थितानां जनानां छायाकारी असि। एतयोर्मन्त्रभागयोर्ब्राह्मणे स्पष्टे[2] ॥

"उभयतश्छदिषी उपदधातीति[3]। मध्यमस्य छदिषः 'उभयतः' दक्षिणोत्तरयोः; — तानि मध्यमच्छदींषि त्रीण्यपि प्रमाय, तेषाम् 'उत्तरतः त्रीणि' छदींषि उपदध्यात्, तथा 'परः' परस्तादपि दक्षिणतोऽपि 'त्रीणि' 'उपदधाति'[4] ॥

छदिषां नवत्वं प्रशंसति— "तानि नव भवन्तीति। त्रिवृत्-स्तोमसाध्यत्वात् यज्ञस्य त्रिवृत्त्वम्। स च 'त्रिवृत्' स्तोमो 'नव वै' नवस्तोत्रियात्मकः खलु; "तिसृभ्यो हिङ्करोति स एकयेत्यादि-सामब्राह्मणोक्तप्रकारेण त्रिवृत्स्तोमे तिसृणा मृचां नवत्वसम्पाद-नात्[5]। तस्मात् छदिषां नवत्वं युक्तम् ॥ २२ ॥

१— का० औ० सू० ८. ६. १०। छदिस्तृणमयः कटः।

२— मन्त्रपाठस्तु वा० सं० ५. २८. ३।

३— का० औ० सू० ८. ६. ११।

४— "मन्त्रः प्रतिच्छदिरावर्त्तनीयः"-इति का० सू० ८. ६. ११ या० दे०।

५— सा० ता० ब्रा० ३अ० १ख०।

सदस उदगायतत्वं विधत्ते— "तदुदीचीनवंशं सदो भवतीति। सदस उदीचीनवंशत्वं प्रशंसितुं हविर्धानस्य सदोवैलक्षण्यं दर्शयति— "प्राचीनवंशं हविर्धान मित्यादिना। 'एतत्' हविर्धानं 'देवानां निष्केवल्यम्' मनुष्यलक्षणाभावेन निःशेषेणैव देवानां केवलं भवति। "भवे छन्दसि"–इति[1] यत्। "तस्मात् तत्र नाश्नन्ति, न भक्षयन्तीति। 'नाश्नन्ति' पुरोडाशादिकम्, 'न भक्षयन्ति' सोमम्। प्रमादात् भक्षणे दोष माह—"मूर्द्धा हास्य विपतेदिति। उक्तवैपरीत्य माग्नीध्रसदसोर्दर्शयति— "अथैते मिश्रे इति। 'एते मिश्रे' स्तोत्रशस्त्रादिपाठाश्रयत्वात् दैवम्, भक्षणसम्भवात् मानुषं चेति 'मिश्रे' भवतः। "उदीची वै मनुष्याणां दिगिति। प्रायेणोदीच्यां दिशि मनुष्यवृद्धिदर्शनात् मनुष्यसम्बन्धव्यपदेशः॥

सदोनिर्माणप्रकारं सूत्रकार आह— "नाभिदघ्नं सदः, मत्या वा, उदग्वंशम् अष्टादशारत्नि, एकविंशतिश्चतुर्विंशतिर्वा, नव तिर्यक्, अर्द्धायामो वा, औदुम्बरीं मध्ये, पृष्ठ्या मेके[2], इन्द्रस्य छदिरिति[3] मध्यमं छदिरारोप्यापरपूर्वे च, त्रिवर्गौ चोत्तरतः"–इति[4]। अष्टादशारत्न्यादयस्त्रयः पक्षाः उदगायामविषये विकल्पिताः; तिर्यक्प्रमाणविषये नवारत्नित्व मर्द्धायामत्वं च विकल्पितम्।

१— पा० सू० ४. ४. ११०।

२— "एके-ग्रहणं पूजार्थम्"–इति चात्र या० दे०।

३— वा० सं० ५. २८. ३।

४— का० श्रौ० सू० ८. ६. १-११।

उक्तपरिमाणे सदसि औदुम्बरी मध्या भवति, पृष्ठ्यां[1] दक्षिणतः स्थिता वेत्यर्थः[2] ॥ २३ ॥

सदसः परिश्रयणं समन्त्रकं विधत्ते– "तत् परिश्रयन्ति[3] परि त्वा गिर्वण इतीति[4]। मन्त्रस्याय मर्थः– हे 'गिर्वणः' गीर्भिः वननीय इन्द्र ! 'त्वा' त्वाम् 'इमाः' अस्माभिः प्रयुज्यमानाः 'गिरः' स्तुतिरूपा वाचः 'विश्वतः' सर्वतः 'परिभवन्तु'। किञ्च 'वृद्धायुम्' वृद्धा आयवो मनुष्याः, ऋत्विग्यजमानलक्षणा यस्य स तथोक्तः, तादृशम् 'अनु' 'वृद्धयः' समृद्धिमत्यो भवन्तु। तथा 'जुष्टयः' प्रीणयन्त्यो वाचः 'जुष्टाः' प्रीताः 'भवन्तु'। तव गिरां च वृद्धिजोषावुपर्युपरि वर्द्धेया मित्यर्थः ॥

प्रथमपादं व्याचष्टे–"इन्द्रो वै गिर्वा, विशो गिर इत्यादिना। इन्द्रस्य देवेषु मध्ये क्षत्रियजातित्वात् गिराञ्च स्तौत्वाद् बहुत्वाच्च विशां रूपत्वम्; अतो गीर्भिरिन्द्रपरिग्रहाभिधानात् क्षत्रियस्यो-भयतस्तत्क्षेमार्थं प्रजाः कल्पितवान् भवति ॥ २४ ॥

सदसो द्वारशाखाप्रभृतीनां हविर्द्धानस्य दर्भैराच्छाद्य सीवना-दिकं[5] विधत्ते– "अथ लस्पूजन्येत्येवमादिना[6]। सीवनग्रन्थीकर-

---

१– पृष्ठ्याशब्दार्थः ३१४ पृ० २ टी० द्रष्टव्यः।

२– "पूर्वनिखाता मौदुम्बरीं स्थूणां सदसो मध्ये कुर्यात्"–इति या० दे०।

३– का० श्रौ० सू० ८. ६. १२ क।

४– वा० सं० ५. २९. १।

५– सीवनग्रन्थ्यभिमर्शनानीत्यर्थः।

६– का० श्रौ० सू० ८. ६. १२ ख।

णाभिमर्शनवाक्यानि हविर्द्धानवद् व्याख्येयानि; मन्त्रेष्वैन्द्रत्वं विशेषः[1] ॥ २५ ॥

आग्नीध्रस्य स्थान माह— "अथ हविर्द्धानयोरित्यादिना[1]। हविर्द्धानशकटयोः पश्चाद्भागस्य साम्येन य उत्तरो देशः, तत्र 'आग्नीध्रम्' आग्नीध्रीयं मण्डपं कुर्यात् । तत्रापि त्रयः पक्षाः। आग्नीध्रीयस्य यावत् परिमाणं तस्यार्द्धं सौमिकवेद्या उत्तरभागे स्वीकुर्यादित्येकः पक्षः । अर्द्धादधिक मंशं वेद्याः स्वीकुर्यादिति द्वितीयः । सर्व मपि सौमिकवेद्या मिति तृतीयः । तदेतत् पक्षत्रयम् "तस्यार्द्धं मन्तर्वेदीत्यादिनोक्तम् । 'निष्ठितं' निष्पन्न माग्नीध्रीयम्, "वैश्वदेव मसि"—'इति'[3]-मन्त्रेण अभिमृशेत्[4]। अस्य वैश्वदेवत्वं कारणद्वयेन । तत्र प्रथमं कारण माह— "यद-स्मिन् पूर्वेद्युरिति । 'वसतीवर्यः' सोमाभिषवार्था आपः; तासु विश्वेदेवा सुत्यादिनात् पूर्वेद्युरधिवसन्ति; अतो वैश्वदेवत्वम्। तथा चोपरिष्टादाम्नास्यते— "ता आग्नीध्रे सादयति विश्वेषां देवानां भागधेयी स्थेति"— इति[5] । तदासु विश्वान् देवान् संवेशयतीत्यतो विश्वेषां देवाना माश्रयभूताना मपा माधारभूतत्वात् वैश्वदेवत्वम् ॥ २६ ॥

१— वा० सं० ५. ३०. १–३ ।

२— का० श्रौ० सू० ८. ६. १३ ।

३— वा० सं० ५. ३०. ४ ।

४— का० श्रौ० सू० ८. ६. १४ ।

५— उपरिष्टात् ७ प्र० २ ब्रा० १६ कं० ।

द्वितीयं कारण माह– "देवा ह वा इत्यादिना । "तान्स-दसो जिग्युरिति । 'तान्' सदोनिविष्टान् देवान् 'सदसः' सकाशात् जितवन्तः, ततो निष्कासितवन्त इत्यर्थः । न केवलं तानेव देवान्, अपि तु 'अन्तस्सदसं' सदोमध्येऽवस्थितान् 'धिष्ण्यान्' अग्नीन् नाशयन्; तेषा मग्नीनां तत्र सद्भाव एव नास्ति ॥ २७ ॥

तत्र ते न सन्तीति चेत् कथं ज्वलन्तीत्याह– "सर्वे ह स्म वा एत इति । "तानाग्नीध्र मभि संरुरुधुरिति । सदसो निष्का-सिता आग्नीध्रप्रविष्टाः, तत्राप्यसुरैः संरुद्धाः, ते देवा आग्नीध्रधिष्ण्य-गतस्याग्नेः 'अर्द्धं' समीपं प्राप्य 'तान्' असुरान् 'जिग्युः' । 'ततः' आग्नीध्रस्याग्नेः सामर्थ्याद् 'विश्वे देवाः' 'अमृतत्वम्' असुरकृतहिंसा-रहितत्वम् प्राप्ता इत्यर्थः । 'तस्मात्' विश्वेषां देवाना माश्रयत्वाद् 'वैश्वदेवम्' वैश्वदेवत्वम् ॥ २८ ॥

"तान् देवा इति । 'तान्' उद्घाटितान् धिष्ण्यान् 'देवाः' 'प्रतिसमैन्धत' पुनरदीपयन् । 'यथा' येन प्रकारेण 'प्रत्यवस्येत्' प्रतितिष्ठेत् । यद्वा प्रत्यवसानं भोजनम्; यथा आहुत्याधारो भवेत्, तथा समैन्धत । "तस्मादेनानिति । स्पष्टम् । "तस्माद् य इति । 'तस्मात्' आग्नीध्रस्य विश्वेषां देवानां जयहेतुत्वात् 'यः समृद्धः', 'सः' 'आग्नीध्रं' आग्नीध्रस्य कर्म 'कुर्यात्' । "यो वा इति । 'यो वै 'ज्ञातः' अयं सदाचारीति विदितः, 'अनूचानः' साङ्ग-प्रवचनाध्यायी 'समृद्धः' । आग्नीध्रस्य श्रैष्ठ्यं दक्षिणाप्राथम्यभाक्त्वेन समर्थयते– "तस्मादग्नीधे प्रथमायेत्यादि ॥

प्रसङ्गाद् यजमानार्थं कञ्चिदपूर्वनियम माह— "तस्माद् यं दीक्षिताना मवल्यं विन्देदिति । 'दीक्षितानां' मध्ये 'यं' दीक्षितम्, यदा तेषां सम्बन्धिनं कञ्चिदृत्विजम् 'अवल्यं' दौर्बल्यं 'विन्देत्' लभेत, तद्दौर्बल्यपरिहाराय "एनम् आग्नीध्रं नयत"– 'इति' ब्रूयात् । एवं वदता मभिप्राय माह— "यत्तदनार्त्तं तन्नारिष्यतीतीति । लोके 'यद्' भयादिरहितम्, 'तत्' 'नारिष्यति' आर्त्तिं न लभेत; अत एतस्याग्नीध्रस्य देवाना मार्त्तिपरिहारसाधनत्वात् अमावयनार्त्तो भवेदित्यभिप्रायेण नयतेति ब्रूयादित्यर्थः । "तद् यदत इत्यादिः । उक्तार्थोपसंहारः[1] ॥ २९ ॥ ५ [६.१.] ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे षष्ठाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

॥ इति तृतीयकाण्डे चतुर्थः प्रपाठकः समाप्तः[2] ॥

१— तै० सं० ६का० २प्र० सर्व मेतत् विहितम्, तत्रैव १का० २,३ प्र० मन्त्राश्चाम्नाताः; अपि सायणीयं तद्भाष्य मुत्कृष्टतरम् ।

२— "कण्डीसङ्ख्या १३२"–इति क, ख; "कण्डिकासङ्ख्या १३२"–इति ग, घ । तत्र १ब्रा० ३६क०, २ब्रा० १८क०, ३ब्रा० २५क०, ४ब्रा० २४क०, ५ब्रा० २९क० ; सङ्कलनया १३२ इति सिद्धम् ॥

अथ

पञ्चमप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम्,

अपि वा

षष्ठाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ।

॥ हरिः ॐ ॥

व्विजामानो हैवास्य धिष्ण्याः । इमे समङ्का ये वै समङ्कास्ते व्विजामान एत ऽउ हैवास्यैत ऽआत्मनः* ॥१॥

दिवि वै सोम आसीत् । अथेह देवास्ते देवा अकामयन्ता नः सोमो गच्छेत्तेनागतेन यजेमहीति त ऽएते माये ऽअसृजन्त सुपर्णीं च कद्रूं च व्वागेव सुपर्णीयं कद्रूस्ताभ्याᳬं समदं चक्रुः ॥ २ ॥

ते हाऽऽत्त्मीयमाने ऽऊचतुः । यतरा नौ दवीयः पराऽपश्यादात्मानं नौ सा जयादिति तथेति सा ह कद्रूरुवाच पुरेक्षस्वेति ॥ ३ ॥

* 'ऽआत्मानः'–इति सा०–सम्मतः पाठ इति डा०-वेबरः ।

सा ह सुपर्ण्युवाच। अस्य* सलिलस्य पारेऽश्वः श्वेतु स्थाणौ सेवते तु महं पश्यामीति तु मेव त्वं पश्यसीति तः३ हीत्यथ ह कद्रूरुवाच तस्य व्वालो न्यषञ्जि तु ममुं व्वातो धूनोति तु महं पश्यामीति ॥ ४ ॥

सा यत् सुपर्ण्युवाच। अस्य सलिलस्य पार ऽइति व्वेदिर्व्वै सलिलं व्वेदि मेव सा तदुवाचाश्वः श्वेतु स्थाणौ सेवत ऽइत्यग्निर्व्वा ऽअश्वः श्वेतो यूपः स्थाणुरथ यत् कद्रूरुवाच तस्य व्वालो न्यषञ्जि तु ममुं व्वातो धूनोति तु महं पश्यामीति रशना हैव सा† ॥ ५ ॥

सा ह सुपर्ण्युवाच। एहीदं पताव व्वेदितुं यतरा नौ जयतीति सा ह कद्रूरुवाच त्व मेव पत त्वं वै न आख्यास्यसि यतरा‡ नौ जयतीति ॥ ६ ॥

सा ह सुपर्णी पपात। तद्ध तथैवास यथा कद्रूरुवाच ता मागता मभ्युवाद त्व मजैषीऽरहा३ मिति त्व मिति होवाचैतद्व्याख्यानः३ सौपर्णीकाद्रव मिति ॥ ७ ॥

सा ह कद्रूरुवाच। आत्मानं वै त्वाजैषं दिव्यसौ सोमस्तं देवेभ्य आहर तेन देवेभ्य आत्मानं निष्क्रीणी-

---

* 'अस्य'-इति ग, घ। † 'सा'-इति ग, घ।

‡ 'यतरा'-इति ग, घ।

ष्वेति* तथेति सा छन्दांꣳसि ससृजे सा गायत्री दिवः सोम माहरत् ॥ ८ ॥

हिरण्मय्योर्ह कुश्योरन्तरवहित आस। ते ह स्म क्षुरपवी निमेषं निमेष मभिसन्धत्तो दीक्षातपसौ हैव ते ऽआसतुस्त मेते गन्धर्व्वाः सोमरक्षा जुगुपुरिमे धिष्ण्या इमा होत्राः† ॥ ९ ॥

तयोरन्यतरां कुशी माचिच्छेद। तां देवेभ्यः प्रददौ सा दीक्षा तया देवा अदीक्षन्त ॥ १० ॥

अथ द्वितीयां कुशी माचिच्छेद। तां देवेभ्यः प्रददौ तत्तपस्तया देवास्तप उपायन्नुपसदस्तपो ह्युपसदः ॥ ११ ॥

खदिरेण ह सोम माचखाद। तस्मात् खदिरो यदेनेनाखिदत् तस्मात् खादिरो यूपो भवति खादिर स्फ्योऽच्छावाकस्य हैनं गोपनायां जहार सोऽच्छावाको ऽहीयत ॥ १२ ॥

त मिन्द्राग्नी ऽअनुसमतनुताम्। प्रज्ञानां प्रजात्यै तस्मादैन्द्राग्नोऽच्छावाकः‡ ॥ १३ ॥

---

* 'निष्क्रीणीष्वेति'–इति पाठस्तु दृष्टो डा०-वेबरेण।

† 'इमे होत्रकाः'–इति सा०-सम्मत इति डा०-वेबरः।

‡ 'कः'–इति ग, घ।

तस्माद् दीक्षिता राजानं गोपायन्ति। नेन्नोऽपहरानिति तस्मात्तत्र सुगुप्तं चिकीर्षेद्यस्य ह गोपनाया मपहरन्ति हीयते ह ॥ १४ ॥

तस्माद् ब्रह्मचारिण आचार्यं गोपायन्ति। गृहान् पशून्नेन्नोऽपहरानिति तस्मात्तत्र सुगुप्तं चिकीर्षेद्यस्य ह गोपनाया मपहरन्ति हीयते ह। तेनैतेन सुपर्णी देवेभ्य आत्मानं निरक्रीणीत तस्मादाहुः पुण्यलोक ईजान इति ॥ १५ ॥

ऋणꣳ ह वै पुरुषो जायमान एव। मृत्योरात्मना जायते स यद्यजते यथैव तत् सुपर्णी देवेभ्य आत्मानं निरक्रीणीतैव मेवैष एतन्मृत्योरात्मानं निष्क्रीणीते ॥ १६ ॥

तेन देवा अयजन्त। त मेते गन्धर्व्वाः सोमरक्षा अन्वाजग्मुस्तेऽन्वागत्याब्रुवन्ननु नो यज्ञ ऽआभजत मा नो यज्ञादन्तर्गातास्त्वेव नोऽपि यज्ञे भाग इति ॥ १७ ॥

ते होचुः। किं नस्ततः स्यादिति यथैवास्यामुत्र गोप्तारो ऽभूमैव मेवास्यापीह गोप्तारो भविष्याम इति ॥ १८ ॥

तथेति देवा अब्रुवन्। सोमक्रयणा व इति तानेभ्य एतत् सोमक्रयणाननुदिशत्यथैनानब्रुवंस्तृतीयसवने वो

घृत्याहुतिः प्राप्स्यति न सौम्यापहृतो हि युष्मत्सोम-पीथस्तेन सोमाहुतिं नार्हथेति सैनानेषा तृतीयसवन एव घृत्याहुतिः प्राप्नोति न सौम्या यच्छालाकैर्धिष्ण्यान् व्याघारयति ॥ १९ ॥

अथ यदग्नौ होष्यन्ति। तद्वोऽविष्यतीति स यदग्नौ जुह्वति तदेनानवत्यथ यद्वः सोमं बिभ्रत उपर्युपरि चरिष्यन्ति तद्वोऽविष्यतीति स यदेनान्त्सोमं बिभ्रत उपर्युपरि चरन्ति तदेनानवति तस्मादध्वर्युः समया धिष्ण्यान्नातीयादध्वर्युर्हि सोमं बिभर्त्ति त मेते व्यात्तेन प्रत्यासते स एतेषां व्यात्त मापद्येत त मग्निर्व्वाभि-दहेद्यो वायं देवः पशूना मीष्टे स वा हैन मभिमन्येत तस्माद्यदध्वर्योः शालाया मर्थः स्यादुत्तरेणैवाग्नीध्रीयꣳ सञ्चरेत् ॥ २० ॥

ते वा एते*। सोमस्यैव गुप्त्यै न्युप्यन्त आहवनीयः पुरस्तान्मार्ज्जालीयो दक्षिणत आग्नीध्रीय उत्तरतोऽथ ये सदसि ते पश्चात्† ॥ २१ ॥

तेषां वा अङ्गारानुपकिरन्ति। अङ्गाराननुदिशन्त्येत उ हैवैतद्धिष्ण्येऽङ्गारा उपकिरन्त्वङ्गाराननुदिशन्तु तथा यस्मा-

* 'ते'—इति ग, घ। † 'पश्चात्'—इति ग, घ।

ल्लोकादागताः स्मो दिवस्तथा तं लोकं प्रति प्रज्ञा-
स्यामस्तथा न जिह्मा* एष्याम इति ॥ २२ ॥

स यानुपकिरन्ति। तेनास्मिंल्लोके प्रत्यक्षं भवन्त्यथ
याननुदिशन्ति तेनामुस्मिंल्लोके प्रत्यक्षं भवन्ति ॥ २३ ॥

ते वै द्विनामानो भवन्ति। एत ऽउ हैवैतदृध्रिरे न
वा ऽएभिर्नामभिररात्स्म येषां नः सोम मपाहार्षुर्हन्त
द्वितीयानि नामानि करवामहा ऽइति ते द्वितीयानि
नामान्यकुर्व्वत तैरराध्नुवन् यानुपहूतसोमपीथांस्ततो-
ऽथ यज्ञ ऽआभजंस्तस्माद् द्विनामानस्तस्माद्ब्राह्मणो
ऽन्वृध्यमाने द्वितीयं नाम कुर्व्वीत राध्नोति हैव य एवं
व्विद्वान् द्वितीयं नाम कुरुते† ॥ २४ ॥

स यदग्नौ जुहोति। तद्देवेषु जुहोति तस्माद्देवाः
सन्त्यथ यत्सदसि भक्षयन्ति तन्मनुष्येषु जुहोति तस्मा-
न्मनुष्याः सन्त्यथ यद्धविर्धानयोर्नाराशꣳसाः सीदन्ति
तत्पितृषु जुहोति तस्मात्पितरः सन्ति ॥ २५ ॥

या वै प्रजा यज्ञेऽनन्वाभक्ताः। पराभूता वै ता एव
मेवैतद्या इमाः प्रजा अपराभूतास्ता यज्ञ ऽआभजति
मनुष्याननु पशवो देवाननु वयाꣳस्योषधयो व्वन-

---

* 'जिह्मा'–इति क, डा०-वेबरेणाप्येकत्र दृष्टः।

† 'ते'–इति ग, घ।

स्यतयो युदिदं किञ्चेव मु तत्सुर्व्वं यन्न ऽस्राभक्तं ते ह स्मैतु ऽउभये देवमनुष्याः पितुरः सुम्पिबन्ते सैषा सम्पा ते ह स्म हश्यमाना एव पुरा सुम्पिबन्त ऽउतैतर्ह्य- हश्यमानाः ॥ २६ ॥ १ ॥

॥ इति पञ्चमप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् [६. २.] ॥

धिष्ण्यपदार्थविधानार्थ[१] माख्यायिका माह– "विजामानो हैवास्येत्यादिना। ये 'धिष्ण्याः', ते 'अस्य' यज्ञस्य 'विजामानः' भ्रातरः, बान्धवाः। कुत इत्यत आह– 'इमे' 'समङ्गाः' समान- चिह्नाः, यत एव मतो विजामान इत्यर्थः। समानचिह्नानां भ्रातृत्वे व्याप्तिं दर्शयति– "ये वै समङ्गास्ते विजामान इति। 'एत उ' एते खलु 'अस्य' यज्ञस्य 'आत्मानः'[२]; अतो विजामान इत्येतदुपपन्नम्। तस्मात् सोमयागे धिष्ण्याः[३] कर्त्तव्या इत्यर्थः ॥१॥

सूचत्वेनोक्तं विशदयितु माह– "दिवि वै सोम आसीदथेह देवा इत्यादिना। 'इह' भूलोके 'त एते मायें' वस्तुतो अतथा- भूते। सुपर्णीकद्र्वोस्तयोः किं वास्तवं रूप मिति तद्दर्शयति– "वागेव सुपर्णीयं कद्रूरिति। 'समदं चक्रुः' परस्परं कलह मुद- पादयन् ॥ २ ॥

१— 'धिष्ण्योपधानपदार्थविधानार्थं'—इति क।

२— 'भ्रातारः'—इति क।

३— पुरस्तात् १७६ पृ० ३ टीप्पनी द्रष्टव्या।

"ते हसीयमाने इति। 'ऋतीयमाने' परस्परं कलहायमाने। 'ऋतिः' सौत्रो धातुः[1]। 'ऊचतुः'। कथम्? 'नौ' आवयोर्मध्ये 'यतरा' 'दवीयः' अत्यन्तं दूरं 'परापश्यात्' पश्येत। 'सा' दूरदर्शिनी सुपर्णी दूरम् 'ईक्षस्व'-'इति' 'उवाच' ॥ ३ ॥

"सा हेति। 'सा' दूरं पश्यन्ती 'सुपर्णी' 'उवाच'। कि मिति, उच्यते— "अस्य सलिलस्य पारे अश्वः श्वेतः स्थाणौ सेवते, त महं पश्यामि इति"। अस्यार्थं श्रुतिरेवाविष्करिष्यति। 'त मेव' मया दृष्टं श्वेताश्व मेव हे कद्रु![2] 'त्वम्' अपि 'पश्यसि'—'इति', न तु ततोऽतिरिक्तम्। सा 'कद्रूः' दूरं विलोक्य 'तं हि'—'इति' 'उवाच'। त मश्वं खलु त्वं पश्यसीत्यर्थः। ततोऽधिक मपि दृष्ट्वा कद्रूः पुनर्ब्रूते। कि मिति, उच्यते— "तस्य वालो न्यषञ्जि, त ममुं वातो धूनोति, त महं पश्यामि इति"। 'वालः' पुच्छं 'न्यषञ्जि' स्थाणौ निषक्त मभूत्, 'तं' वालं 'वातः' वायुः 'धूनोति' कम्पयति ॥ ४ ॥

सुपर्ण्याभिहितस्य अस्य सलिलस्येत्यादेस्तात्पर्यं श्रुतिरेवाह— "सा यत् सुपर्ण्युवाचेति। "अस्य सलिलस्येत्यादि। 'सलिलं' सागरादिसम्बद्धं यथा अनतिलङ्घ्यं भवति, एवं वेदिरपीति सलिलत्वेन निरूप्यते। अग्निः शुक्लभास्वरत्वात् सर्वाग्रगत्वाच्च श्वेतरूपत्वम्। यूपस्य स्थाणुत्वं तु साक्षादेव। कद्र्वा यदुक्तं तस्य वाल इत्यादिकम्, तदभिप्रायं दर्शयति— "अथ यत् कद्रूरित्यादिना।

१— पा० सू० ३, १, २९ द्रष्टव्यम्।
२— "अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः"—इति पा० सू० ७, ३, १०७।

"रश्मना इव सेति। वालवदतिदैर्घ्याद्युपवेष्टिता रश्मना वाल मित्युच्यते ॥ ५ ॥

"सा ह सुपर्ण्युवाचेति। "सा ह कद्रूरित्यादि। सुपर्णी श्वेता-श्वादेर्दर्शनार्थं माहूता कद्रूः, सुपर्णी-स्वदृष्टस्य वालस्य सुसिद्धत्वात् 'त्व मेव' दृष्टावयोः कस्या जय इति ब्रूहीत्यर्थः ॥ ६ ॥

"सा ह सुपर्णी पपातेति। एव मुक्त्वा सुपर्णी गत्वा कद्रूक्तं वालत्व मवगत्य पुनः 'आगतां' 'तां' सुपर्णीं कद्रूः 'उवाद'— "त्व मजैषीऽ३रहा३ मिति"। प्रश्ने प्लुतिः[1]। तया पृष्टा सुपर्णी 'त्व मजैषीः'—'इति' उवाच। विहितस्याख्यानस्य प्रसिद्धत्वाविष्कर-णाय नाम करोति— "एतद्व्याख्यान मिति। 'एतत्' "दिवि वै सोम आसीदित्यादि, "होवाचेत्येतदन्त मित्यर्थः[2] ॥ ७ ॥

"सा ह कद्रूरुवाचेति। पराजितया सुपर्ण्या गायत्र्यादि-च्छन्दांसि सृष्ट्वा गायत्र्या दिवि स्थितं सोम माहृत्य देवेभ्यः सकाशात् आत्मनिष्क्रयणं कृत मित्यर्थः "सा ह कद्रूरुवाच आत्मानं वै त्वाजैष मित्यादिनोक्तः ॥ ८ ॥

"सा गायत्री दिवः सोम माहरत्"—इति यत् सङ्क्षेपेणोक्तम्, तद् विस्पष्टयति— "हिरण्मय्योर्ह कुश्योरित्यादिना। 'हिरण्मय्योः

१— पा० सू० ८. २. १०० ।

२— द्वितीयकण्डीतः सप्तमकण्डान्त मिति यावत्। ऐ० ब्रा० ३. ३. १,२; ६. ३. ६ खण्डेष्वपि द्रष्टव्यम्। "इयं वै कद्रूरसौ सुपर्णी छन्दांसि सौपर्णेयाः"—इत्यादि च तै० सं० ६. १. ६. १। महाभारतेऽप्यादि-पर्वण्येषा कथा दृंहिता, तथा भागवतेऽपि ६. ६. २१।

कृश्योः' आयुधयोः 'अन्तः' 'अवहितः' आच्छन्नः सोमो ऽभूत्। "जानपद इत्यादिना अयोविकारार्थात् कुशशब्दात् ङीष्[1]। 'ते' कृश्यौ 'क्षुरपवी' क्षुरधारे इव[2] तीक्ष्णाग्रे 'निमेषं-निमेषं' सर्वदेत्यर्थः। 'अभिसन्धत्तः' यथान्यो नापहरेदेवं रक्षत इत्यर्थः। कृश्योर्वास्तवस्वरूप माह— "दीक्षातपसाविति। "त मेते गन्धर्वा इति। 'सोमरक्षाः' सोमरक्षकाः 'एते गन्धर्वाः' 'तं' सोमं 'जुगुपुः'। ते के? ये 'इमे' सदसि वर्त्तमानाः 'धिष्ण्याः', ('इमाः होत्राः') इमे होत्रकाः, होतृवर्जमैत्रावरुणादयः[3] ॥ ९ ॥

"तयोरन्यतरां कृश्री माच्छिद्येति। गायत्री 'तां' छित्वा च 'देवेभ्यः' 'प्रददौ'। 'तया देवा अदीक्षन्त' ॥ १० ॥

"अथ द्वितीया मिति। गायत्र्या छिन्ना द्वितीया कृश्री देवेभ्यो दत्ता, सा तपोनामोपसद इत्याह— "तपो ह्युपसद इति ॥ ११ ॥

१— पा० सू० ४. १. ४२।

२— नास्त्येतत् पदं क-पुस्तके।

३— "होत्राशब्दः स्त्रीलिङ्गोऽपि पुंवत् होत्रकानभिधत्ते"— इति ऐ० ब्रा० ६ प० ३ अ० ६ क० सा० भा०। "होत्रकाणां— मैत्रावरुणब्राह्मणाच्छंस्यच्छावाकानाम्"— इति ऐ० ब्रा० ६. २. ५ सा० भा०। "मुख्यवर्जिता द्वादशर्त्विजो होत्रकाः"— इति आश्व० श्रौ० सू० १. २. २६ सू०। इति परिभाषया प्रतिवेदं त्रयो होत्रका भवन्ति; चतुर्षु वेदेषु चतुर्णां होत्रध्वर्यूद्गातृब्रह्मणां मुख्यत्वात्। आश्व० श्रौ० ४. १. ३ सूत्राणि द्रष्टव्यानि।

"खदिरेण हेति। सोमाहरणसमये खदिरस्यातिसारत्वात् तं ाधनं कृत्वा सोमं भक्षितवती, अतः खादनसाधनत्वात् खदिर ति नाम सम्पन्नम्। अतः खदिरस्य सोमाहरणोपयोगात् सोमयागे ूपः स्फ्यश्च खादिरौ कर्त्तव्यौ। 'अच्छावाकस्य' 'गोपनायाम्'। होत्र-ाणा मेव सोमरक्षकगन्धर्वरूपत्वात् अच्छावाकाख्यो होत्रका यदा ोमरक्षकेषु मध्ये रक्षितवान्, तदा गायत्री 'अहार'; अतः अच्छावाकः' 'अहीयत' हीनो निकृष्टोऽभूत्। अतएवेतरहोत्रकावत् ाथमत एव सदःप्रवेश मपि [न] समालभत ॥ १२ ॥

"त मिन्द्राग्नी इति। 'तं' हीन मच्छावाकम्, 'इन्द्राग्नी' ्न्द्राग्निशस्त्रपाठेन सन्तुष्टौ, 'अनुसमतनुताम्' सन्तान मनुप्रवेश नकुरुताम्। अतः 'अच्छावाकः' 'ऐन्द्राग्नः' इन्द्राग्निदेवताकः। था चोत्तरत्र अच्छावाकहोमकाले[1] आम्नास्यते[2]— "अहीयत वा अच्छावाकस्त मिन्द्राग्नी"-इत्यादिना ॥ १३ ॥

"तस्माद् दीक्षिता राजान मित्यादि, औपोद्घातिकं वाक्यम्। स्पष्टम्। 'अपहरान्' अपहरेयुः ॥ १४ ॥ ॥ १५ ॥

सोमाहरणप्रसङ्गात् सुपर्णी-दृष्टान्तमुखेन मृत्युभयपरिहाराय सोमयागस्यावश्यकर्त्तव्यता माह— "ऋणं ह वै पुरुषो जायमान एव मृत्योरात्मना जायत इत्यादिना। 'जायमान एव मृत्योः' ऋण-भावे जनन मेवोपाधिरित्यर्थः। इद मृणं प्रातिभाव्यवदन्यत

१— 'अच्छावाकचमसहोमकाले'-इति ङ।
२— उपरिष्टाद् (४. ३. १. १, २.) द्रष्टव्यम्।

आयातं न भवति, किन्तु स्वत एवायात मित्येव मर्थ माह– 'आत्मना'–इति ॥ १६ ॥

"तेन देवा अयजन्तेत्यादि। 'तेन' गायत्र्याहृतेन। "अनु नो यज्ञ आ भजतेति। 'नः' अस्मानपि अस्मिन् 'यज्ञे' 'अन्वाभजत' अन्वाभाजयत, हविर्भागयुक्तान् युष्मानस्मानपि भागिनः कुरुत। उक्तवैपरीत्यप्रतिषेधः– "मा नो यज्ञादिति। 'अन्तर्गाताः' अन्तरितान् मा कार्ष्ट। "इणो गा लुङि"-इति[१] गादेशे, "गातिस्था" -इति[२] सिचो लुक् ॥ १७ ॥ ॥ १८ ॥

"तथेतीति। "सोमक्रयणा व इतीति। सोमः क्रीयते यैर्गन्धर्वादिभिः, ते 'सोमक्रयणाः', 'वः' युष्माकं 'तान्' भागान् एतस्मिन् सोमक्रयकाले 'एभ्यः' गन्धर्वेभ्यः, धिष्ण्यरूपेणावस्थितेभ्यः 'अनुदिशति' अनुदिशेत्; एते युष्मभ्यं भागा इति ब्रूयात्। 'घृत्या' घृतसाध्या, 'सा' 'तृतीयसवने' युष्मान् 'प्राप्स्यति', 'न सोम्या'; 'अपहतो हि युष्मत्सोमपीथः' इति। पातव्यः सोमः 'सोमपीथः' सोमस्यापहृतत्वादित्यर्थः। "यच्छालाकैर्धिष्ण्यान् व्याघारयतीति। 'यद्' यया आकृत्या 'शालाकैः' तृणसमूहैः विहृतान् 'धिष्ण्यान्' घृतेन 'व्याघारयति' सैषा हुतेति ॥ १९ ॥

"अथ यदग्नौ होष्यन्तीति। 'अथ' प्रदीपनानन्तरम्, 'अग्नौ' प्रदीप्ते, अग्निष्वित्यर्थः। 'होष्यन्ति', 'तद्' आज्यं 'वः' युष्मान् 'अवि-

---

१— पा० सू० २. ४. ४५।

२— पा० सू० २. ४. ७७।

ष्यति' तर्पयिष्यति 'इति' देववाक्यम्। तत्तात्पर्यं श्रुतिः स्वय मेव दर्शयति— "स यदग्नौ जुहोतीति। तर्हि सोमाहुतिः कथं लभ्यत इति तत्राह— "अथ यद् वः सोमं बिभ्रत उपर्युपरि चरिष्यन्ति, तद् वोऽविष्यतीति। स्पष्ट मन्यत्। सोमधारकस्याध्वर्योर्धिष्ण्यातिक्रमं प्रसक्तं निषेधति— "तस्मादध्वर्युः समया धिष्ण्यान्नातीयादिति। "त मेते व्यात्तेन प्रत्यासत इत्यादि। 'तम्' अध्वर्युम् 'एते' सोमरक्षकाः धिष्ण्याग्नयः 'व्यात्तेन' विवृतेनास्येनोपलक्षिताः सन्तः, प्रतीक्ष्य निवसन्ति। 'सः' अपि धिष्ण्यानतिक्रामन् 'एतेषां' व्यात्तं' विवृतं मुखं प्रविशेत्। प्रवेशे का हानिरित्यत आह— "त मग्निर्वाभिदहेद् यो वायं देवः पशूना मिति। "स वा हैन मभिमन्येतेति। अभिमानो हिंसेच्छा। तर्हि सञ्चारेऽपेक्षिते क उपाय इति तं दर्शयति— "तस्माद् यदध्वर्योः शालाया मिति। 'यदि' 'अर्थः स्यात् शालायां' प्राग्वंशे प्रयोजनं भवेत् ॥ २० ॥

धिष्ण्यानां सोमरक्षकत्व मभिधातुं सर्वेषां तद्रक्षकत्व माह— "ते वा एते सोमस्यैवेति ॥ २१ ॥

सर्वेषां सोमरक्षकत्वे समाने सदोगतानां धिष्ण्याना मिव कथ मितरेषा मनुदेशनं नास्तीत्याह— "तेषां वा अर्द्धाननुपकिरन्त्यर्द्धाननुदिशन्तीत्यादिना। अनुदेशो नाम विद्यमानपदार्थ एवं भवतीति निर्देशः। अत एवाहवनीयादौ तत्तद्व्रूपवर्णात्मना "सम्राडसि कृशानुः"—[1]इत्याद्यनुदेशः क्रियते। अर्द्धा धिष्ण्याः कर्त्तव्याः, केवल

१— वा० सं० ५. ३२. ८।

अनुदेश्या: इति विधिरुन्नीयते[1]। द्वैरूप्ये कारण माह— "तथा यस्मादिति। 'तथा' सति, धिष्ण्यनिवापाभावे सति यल्लोकं पूर्व मवस्थितं द्युलोकं 'प्रति प्रज्ञास्यामः' जानीम इति, "तथा न जिह्माः एष्याम इतीति। द्युलोकं सर्वथा परित्यज्य भूमौ कृतनिवापानां पुनर्द्युगमने सति जिह्मता स्यात्। सर्वेषां केवल मनुदेशने भूलोके प्रत्यक्षता न स्यात्। अत उभयार्थं मुभयथाकारणम् ॥ २२, २३॥

यथा स्थानद्वैविध्यम्, एवं नामद्वैविध्य मपि; तत्तु सङ्केतपूर्वक मित्याह— "ते वै द्विनामानो भवन्त्येत उ ह्येवैतद्दधिर इति। नामान्तरधारणविषये मतिं चक्रुरित्यर्थः। पूर्वेषां नाम्ना मपरितोषे कारण माह—"न वा एभिर्नामभिररात्स्मेति। 'न अरात्स्म' समृद्धा न भवामि। "येषा मित्यादि स्पष्टम्। "विभुरसि प्रवाहणः"[2]- इत्याद्यम्युपस्थानमन्त्रेषु प्रतिपादितानि द्विनामानि। द्वितीयनाम्ना प्राप्तां समृद्धिं दर्शयति— "यानपहृतसोमपीथान्मन्यतोऽथ यज्ञ आभ- जन्निति। यज्ञभागन्तु "तृतीयसवने वो हुत्याहुतिः प्राप्स्यती- त्युक्त मित्यर्थः[3] ॥ २४ ॥

अथ प्रसङ्गात् सोमयागं देवमनुष्यपितृद्वारेण सर्वजगत्स्थिति- हेतुरिति प्रशंसति— "स यदग्नौ जुहोतीति। अग्नौ तत्तद्देवोद्देशेन होम एव सर्वदेवेषु होमो भवति। 'तस्मात्' यज्ञभागलाभात्

१— "अर्द्धव्रत-मन्त्रं वाजसनेयिनः समामनन्ति, अर्द्धं मन्त्रयोत्तमे प्रवर्ग्योपसदौ"–इति आप० श्रौ० सू० ११. १५. ७।

२— वा० सं० ५. ३१. १। ३—पुरस्तात् (१६४ पृ० २० पं०) द्रष्टव्यम्।

देवाः' 'सन्ति' आत्मानं लभन्ते; इदानी मपि 'अपराभूताः' अविनष्टा वर्त्तन्त इत्यर्थः। एवं मनुष्यपितृवाक्ये अपि योज्ये। "अथ यद्धविर्द्धानयोर्नाराशंसाः सीदन्ति, तत् पितृषु जुहोतीति। हविर्द्धानशकटस्य दक्षिणभागे चमसेषु[1] ये सोमा हुतावशिष्टा भक्षिताः पुनराप्यायितास्च वर्त्तन्ते, ते नाराशंसाः; तेन पितृदेवत्याः। तच स्थापनेषु पितृषु जुहोति ॥ २५ ॥

"या वै प्रजा इति। 'या वै प्रजाः' देवपितृमनुष्यव्यतिरिक्ताः, असुररक्षःप्रभृतिकाः, 'ताः' 'पराभूताः' विनष्टा अभवन्। यायेवं पूर्व मासीत् परमा च। 'एतद्' इदानी मपि, 'अपराभूताः' 'याः' सन्ति, 'ताः' देवाद्याः 'यज्ञे' 'आभजति'। अस्तु तेषां यज्ञभागः, तदितरेषां पशुपक्षिप्रभृतीनां कथं यज्ञेऽनुप्रवेश इति, तत्प्रकार माह— "मनुष्याननुपशव इति। वयसा मन्तरिक्षसञ्चारसाम्येन देवानुप्रवेशाभिधानम्; ओषध्यादीनां रक्षकाभावेन देवाधीना स्थितिः। "उभये देवमनुष्याः पितरः इति। देवमनुष्य एको राशिः, पितरस्त्वेकः, द्वैराश्य मापन्ना उभयेऽपि 'सम्पिबन्ते' साहित्येनैकीभावेन पानं कुर्वन्ति। 'सैषा' 'सम्पा' सह पीतिः। "आतश्चोपसर्गे"-इति[2] भावे अङ्। प्रथमं देवैरग्निमुखेन पानम्,

---

१— "एष यस्चमसो देवपानस्तस्मिन् देवा अमृता मादयन्ते"-इति ऋ० सं० १०. १६. ८। "औदुम्बरेण चमसेन चतुःस्रक्तिना"-इति तैत्तिरीयोपरिष्टात् (७. २. ११. २) आम्नास्यते।

२— पा० सू० ३. ३. १०६।

पश्चान्मनुष्यैः सदसि शेषपानम्, पश्चाग्नारामंशेन पितृणाम्; इत्येवंरूपानुसन्धेयेत्यर्थः। तेषा मागमन मेव न दृश्यते, कुतः सहपान मिति, तत्राह— "ते ह स्म दृश्यमाना एवेति"[१] ॥ २१ ॥ १ [६. २.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे षष्ठाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

[अथ तृतीयं ब्राह्मणम्.]

सुर्वं वा ऽएषोऽभि दीक्षते। यो दीक्षते यज्ञꣳ ह्यभि दीक्षते यज्ञꣳ ह्येवेदꣳ सुर्व मनु तं यज्ञꣳ सम्भृत्य यु मिमु मभि दीक्षते सुर्व मिदं व्विसृजते ॥ १ ॥

युद्वैसर्जिनानि जुहोति। स युदिदꣳ सुर्वꣳ व्विसृजते

१— "धिष्ण्यान् निवपति"–इत्यादीनि का० श्रौ० सूत्राणीह समीचीनतयाणि (८. ६. १५–२२.)। "चात्वालाद्धिष्ण्यानुपवपति"–इत्यादीनि आप० श्रौ० ११. १४. १–६ सूत्राणि चैवमर्थकानि।

तस्माद्वैसर्जिनानि* नाम तस्माद्योऽपिव्रतः स्यात्सोऽन्वारभेत यद्यु ऽअन्यश्चरेन्नाद्रियेत यद्वै जुहोति तद्देवेदꣳ सर्वं व्विसृजते ॥ २ ॥

यद्वेव व्वैसर्जिनानि जुहोति। यज्ञो वै व्विष्णुः स देवेभ्य इमां व्विक्रान्तिं व्विचक्रमे यैषा मियं व्विक्रान्तिरिद मेव प्रथमेन पदेन पस्पाराथेद मन्तरिक्षं द्वितीयेन दिव मुत्तमेनैताम्वेवैष एतस्मै व्विष्णुर्यज्ञो व्विक्रान्तिं व्विक्रमते यज्जुहोति तस्माद्वैसर्जिनानि जुहोति† ॥ ३ ॥

सोऽपराह्णे व्वेदिꣳ स्तीर्त्वा। अर्द्धव्रतं प्रदाय सम्प्रपद्यत ऽइध्म मभ्यादधत्युपयमनीरुपकल्पयन्त्याज्य मधिश्रयति स्रुचः सम्मार्ष्ट्युपस्थे राजानं यजमानः कुरुतेऽथ सोमक्रयण्यै पदं जघनेन गार्हपत्यं परिकिरति पदा वै प्रतितिष्ठति प्रतिष्ठित्या ऽएव‡ ॥ ४ ॥

तद्धैके। चतुर्द्धा कुर्व्वन्ति यत्राहवनीय मुद्धरन्ति तास्वुपयमनीषु चतुर्भाग मक्षं चतुर्भागेणोपाञ्जन्त्येतास्वुपयमनीषु चतुर्भागं जघनेन गार्हपत्यं चतुर्भागं परिकिरति ॥ ५ ॥

---

* 'वैसर्जनानि'-इति स्यात् सायणसम्मतः। एव मिह्रोतरत्रापि। भाष्यं (३८३ पृ० ६ पं०) द्रष्टव्यम्।

† 'ति'-इति ग, घ। ‡ 'व'-इति ग, घ।

तदु तथा न कुर्य्यात्। सार्द्धं मेव परिक्रिरेज्जघ्नेन गार्हपत्य मथोत्पूयाज्यं चतुर्गृहीते जुह्वां चोपभृति च गृह्णाति पञ्चगृहीतं पृषदाज्यं ज्योतिरसि विश्वरूपं विश्वेषां देवानाꣳ समिदिति वैश्वदेवꣳ हि पृषदाज्यं धारयन्ति स्रुचो यदा प्रदीप्त इध्मो भवति॥ ६॥

अथ जुहोति। त्वꣳ सोम तनूकृद्भ्यो द्वेषोभ्योऽन्यकृतेभ्य उरु यन्तासि वरूथꣳ स्वाहेति तदेतेनैवास्यां पृथिव्यां प्रतिष्ठायां प्रतितिष्ठत्येतेनेमं लोकꣳ स्पृणुते*॥७॥

अथाप्सवे द्वितीया माहुतिं जुहोति। जुषाणो ऽअप्तुराज्यस्य वेतु स्वाहेत्येष उ हैवैतदुवाच रक्षोभ्यो वै बिभेमि यथा मान्तरा नाष्ट्रा रक्षाꣳसि न हिनसन्नेवं मा कनीयाꣳस मेव वधात्† कृत्वातिनयत स्तोक मेव स्तोको ह्यप्तुरिति त मेतत् कनीयाꣳस मेव वधात् कृत्वात्यनयन्स्तोक मेव स्तोको ह्यप्तू रक्षोभ्यो भीषा तस्मादप्सवे द्वितीया माहुतिं जुहोति॥ ८॥

उद्यच्छन्तीध्मम्‡। उपयच्छन्त्युपयमनीरथाहाग्नये

---

* 'ते'—इति ग, घ।

† 'बधात्'—इति पवर्गीयादिपाठ इह, उत्तरत्र च सर्वत्र ग-घ-पुस्तकयोः।

‡ 'ध्मम्'—इति ग, घ।

प्रह्रियमाणायानुब्रूहि सोमाय प्रणीयमानायेति वाग्नये प्रह्रियमाणायानुब्रूहीति त्वेव ब्रूयात् ॥ ९ ॥

आददते ग्राव्णः। द्रोणकलशं व्वायव्यानीध्मं कार्ष्मर्यमयान् परिधीनाश्ववालं प्रस्तरं मैक्षव्यौ व्विधृती* तद्बर्हिरुपसन्नद्धं भवति वपाश्रपण्यौ रशने ऽअरणी ऽअधिमन्थनः शकलो व्वृषणौ तत्समादाय प्राञ्च आयन्ति स एष ऊर्द्ध्वो यज्ञ एति ॥ १० ॥

तदायत्सु व्वाचयति। अग्ने नय सुपथा राये ऽअस्मान्विश्वानि देव व्वयुनानि व्विद्वान्†। युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनो भूयिष्ठां ते नम उक्तिं व्विधेमेत्यग्निमेवैतत्पुरस्तात्करोत्यग्निः पुरस्तान्नाष्ट्रा रक्षाᳬंस्यपघ्नन्नेत्यथाभयेनानाष्ट्रेण हरन्ति त ऽआयन्त्यागच्छन्त्याग्नीध्रं त माग्नी निदधाति ॥ ११ ॥

स निहिते जुहोति। अयं नो ऽअग्निर्व्वरिवस्कृणोत्वयं मृधः पुर एतु प्रभिन्दन्। अयं व्वाजान् जयतु‡ व्वाजसातावयᳬं शत्रून् जयतु§ जर्हृषाणः स्वाहेति तदेतं

---

* 'व्विधृती'–इति ग, घ।

† 'व्विद्वान्'–इति ग, घ।

‡ 'व्वाजां जयतु'–इति क, ख।

§ 'शत्रं जयतु'–इति क, ख।

नैवैतस्मिन्नन्तरिक्षे प्रतिष्ठायां प्रतितिष्ठत्येतेनैतं ल्लोकᳬं* स्पृणुते ॥ १२ ॥

तदेव निदधति ग्राव्णः। द्रोणकलशं व्वायव्यान् यथेतर मादायायन्ति तदुत्तरेणाहवनीय मुपसादयन्ति ॥ १३ ॥

प्रोक्षणीरध्वर्युरादत्ते। स इध्म मेवाग्रे प्रोक्षत्यथ व्वेदि मथास्मै बर्हिः प्रयच्छन्ति तत्पुरस्ताद्ग्रन्थ्यासादयति तत्प्रोक्ष्योपनिनीय व्विस्रᳬंस्य ग्रन्थि माश्ववालः प्रस्तर उपसन्नद्धो भवति तं गृह्णाति गृहीत्वा प्रस्तर मेकवृद्बर्हि स्तृणाति स्तीर्त्वा बर्हिः कार्ष्मर्यमयान् परिधीन् परिदधाति परिधाय परिधीन्त्समिधावभ्यादधात्यभ्याधाय समिधौ ॥ १४ ॥

अथ जुहोति। उरु व्विष्णो व्विक्रमस्वोरु क्षयाय नस्कृधि। घृतं घृतयोने पिब प्र प्र यज्ञपतिं तिर स्वाहेति तदेतेनैवैतस्यां दिवि प्रतिष्ठायां प्रतितिष्ठत्येतेनैतं ल्लोकᳬं स्पृणुते यदेतया जुहोति ॥ १५ ॥

यद्वेव वैष्णव्यर्चा जुहोति। कनीयाᳬंसं वा ऽएन मेतदधात् छत्वात्यनैषु स्तोक मेव स्तोको ह्यमुस्त मेतदुभयं

---

* 'तु' लोकᳬं'–इति क, ख।

प्राप्य य एवैष तं करोति यज्ञ मेव यज्ञो हि विष्णु-स्तस्माद्वैष्णव्यर्चा जुहोति ॥ १६ ॥

अथासाद्य स्रुचः । अप उपस्पृश्य राजानं प्रपा-दयति तद्यदासाद्य स्रुचो ऽप उपस्पृश्य राजानं प्रपाद-यति वज्रो वा ऽआज्यꣳ रेतः सोमो नेद्वज्रेणाज्येन रेतः सोमꣳ हिनसानीति तस्मादासाद्य स्रुचो ऽप उपस्पृश्य राजानं प्रपादयति ॥ १७ ॥

स दक्षिणस्य हविर्धानस्य नीडे कृष्णाजिन मास्तृ-णाति । तदेन मासादयति देव सवितरेष ते सोमस्तꣳ रक्षस्व मा त्वा दभन्निति तदेनं देवायैव सवित्रे परि-ददाति गुप्त्यै ॥ १८ ॥

अथानुसृज्योपतिष्ठते । एतत् त्वं देव सोम देवो देवाँ२॥ऽउपागा* इद महं मनुष्यान्त्सह रायस्पोषेणे-त्यग्नीषोमौ वा ऽएत मन्तर्जम्भ† ऽआदधाते यो दीक्षत ऽआग्नावैष्णवꣳ ह्यदो दीक्षणीयꣳ हविर्भवति यो वै विष्णुः सोमः स हविर्वा ऽएष देवानां भवति यो दीक्षते तदेन मन्तर्जम्भ ऽआदधाते तत्प्रत्यक्षꣳ सोमान्निर्मुच्यते यदाहैतत् त्वं देव सोम देवो देवाँ२॥ऽउपागा इद महं

* 'देवांश्ऽउपागा'-इति क, ख । एव मुत्तरत्र च ।

† 'मन्तर्जंभ'-इति च पाठभेदत्वेन स्वीकृतम् डा० वे० । एव मुत्तरत्र च ।

मनुष्यान्त्सह रायस्पोषेणेति भूमा वै रायस्पोषः सह भूम्नेत्येवैतदाह ॥ १९ ॥

अथोपनिष्क्रामति। स्वाहा निर्व्वरुणस्य पाशान्मुच्य ऽइति व्वरुणपाशे वा ऽएषो ऽन्तर्भवति योऽन्यस्यासंस्तृत्यस्मिन् व्वरुणपाशान्निर्मुच्यते यदाह स्वाहा निर्व्वरुणस्य पाशान्मुच्य ऽइति* ॥ २० ॥

अथेत्याहवनीये समिध मभ्यादधाति। अग्ने व्रतपास्त्वे व्रतपा इत्यग्निर्हि देवानां व्रतपतिस्तस्मादाहाग्ने व्रतपास्त्वे व्रतपा इति या तव तनूर्म्मय्यभूदेषा सा त्वयि यो मम तनूस्त्वय्यभूदियꣳ सा मयि। यथायथं नौ व्रतपते व्रतान्यनु मे दीक्षां दीक्षापतिरमꣳस्तानु तपस्तपस्पतिरिति तत्प्रत्यक्ष मग्नेर्निर्मुच्यते स स्वेन सतात्मना यजते तस्मादस्याचाश्नन्ति मानुषो हि भवति तस्मादस्याच नाम गृह्णन्ति मानुषो हि भवत्यथ यत्पुरा नाश्नन्ति यथा हविषो ऽहुतस्य नाश्नीयादेवं तत्तस्माद्दीक्षितस्य नाश्नीयादथाचाङ्गुलीर्व्विसृजते ॥ २१ ॥ २ ॥

॥ इति पञ्चमप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [६. ३.] ॥

---

* 'इति'-इति ग, घ।

वैसर्जनीयानि विधातु माह—"सर्वं वा एषोऽभि दीक्षत इति । यो दीक्षते एष इति सम्बन्धः । कथं सर्वं मभीति, तत्राह—"यज्ञं ह्यभिदीक्षत इति । यज्ञस्य कथं सर्वत्व मिति, तत्राह—"यज्ञं ह्येवेदं सर्वं मन्विति । 'इदं सर्वं' 'यज्ञम्' 'अनु'सृत्य उत्पन्नम्; कर्मफलं वा सर्वस्य जगतः । 'य मिमं' सर्वं भूतं 'यज्ञम्' 'अभि'-लक्ष्य 'दीक्षते', 'तं' यज्ञं 'सम्भृत्य' वैसर्जनहोमान्तं प्राचीन मङ्ग-जातं कृत्वेत्यर्थः । कृष्णाजिनमेखलादिकं तदिदं 'सर्वं' 'विसृजते'। पूर्वं व्रतपरित्यागासम्भवात् होमानन्तरं व्रतपरित्यागः ॥ १ ॥

"यद् वैसर्जिनानि जुहोतीति । विसर्जनसाधनत्वाद् वैसर्जनानीति[1] नाम सम्पन्नम् । 'तस्माद्' विसर्जनसम्बन्धित्वाद् 'योऽपिव्रतः स्यात्' व्रतं भोजनं, यजमानेन सह प्राप्तभोजनः स्याद्, बन्धुवर्गः स्यादित्यर्थः । "स मपिव्रतान् क्रयध्व मिति सम्प्रेष्यति"—इत्यापस्तम्बेनोक्तम्[2] । 'सः' यजमानः 'अन्वारभेत' । यद्यपि कश्चिद् 'अन्यत्र' देशान्तरे वर्त्तते, 'तन्नाद्रियेत'; सर्वथाक्रातव्य इति बुद्धिं न कुर्यात् । तथाच कात्यायनः— "अपिव्रताश्चान्वारभन्ते यजमानं वाससाच्छादयत्येनांस्त्वरत्सु नाद्रियेत"—इति[3] । 'यद् वै' यदेव जुहोति वैसर्जनानि, 'तदेवेदं' 'सर्वं' व्रतं 'विसृजते' विसर्जयेत् ॥ २ ॥

१— तदेवं 'वैसर्जिनानि'-इतीकारमध्यं पदं न स्यात् सायणस्य ।

२— आप० श्रौ० सू० ११. १६. १२ ।

३— का० श्रौ० सू० ८. ६. ३६, ३७, ३८ । येषां यजमानव्रतेऽपि व्रतत्व मस्ति, दायाद्येनाविभक्ता इति पितृभूतिः । अपिव्रता गोत्रजा इति

वैसर्जनहोमं प्रकारान्तरेण प्रशंसति— "द्वे वैसर्जनानि जुहोति यज्ञो वै विष्णुरित्यादिना[1] विक्रान्तिं विशिनष्टि— "सैषा मिथं विक्रान्तिरिति। सेय मिदानीं परिदृश्यमानप्रकारा स्वाधीनलोकत्रयरूपा 'विक्रान्तिः' इति, एष यज्ञाख्यो 'विष्णुः' 'एतस्मै' यजमानाय 'विक्रमते'। विष्णोर्विक्रमणं कुतो लभ्यत इति तद् दर्शयति— "यज्जुहोतीति। आहवनीयाग्नीध्रोत्तरवेदिरूपेषु त्रिषु स्थानेषु होम एवात्र यज्ञाख्यस्य विष्णोर्यजमानार्थभूरादिलोकत्रयव्याप्तिरित्यर्थः। तस्माद् वैसर्जनहोमाः कर्त्तव्या इत्यर्थः[2] ॥ ३ ॥

इत्थं वैसर्जनानि[3] विधाय तद्धोमकालं मन्त्रं च विधास्यन् अन्तरालवर्त्तिन मग्नीषोमीयप्रयोग माह— "सोऽपराह्णे वेदिं स्तीर्त्वेत्यादिना[4]। दिनस्यापराह्णकाले सौमिकवेदिं स्तीर्त्वा। "अर्द्धव्रतं प्रदापयेति[5]। तस्मिन् दिने एकस्तानम्[6]; व्रताद्धस्य प्रातर्व्रतार्थ मुपयुक्तत्वादर्द्धव्रतं प्रदापयेत्युक्तम्। स्पष्ट मन्यत्। "अथ सोमक्रयण्यै पदं जघनेन गार्हपत्यं परिकिरतीति। सोमक्रयकाले य

कर्कोपाध्यायः। संसृष्टं साधारणं कर्म येषां ते अपिव्रता दायादाः; ते ह्येकेनापि क्रियमाणं श्राद्धादि कर्म कृतं सर्वं उपजीवन्तीति हरिस्वामिनः।

१— "द्वाभ्यां गार्हपत्ये जुहोति"—इत्यादि च तै० सं० ६. ३. २. २।

२— "सुवर्गाय वा एतानि"—इत्यादि तै० सं० ६. ३. २. १।

३— 'वैसर्जिनानि'—इति छ। एव मन्यत्रापि सर्वत्र।

४— का० श्रौ० सू० ८, ६. १६, ३०।

५— "अर्द्धव्रत मत्र वाजसनेयिनः समामनन्ति"—इति आप० श्रौ० सू० ११. १५. ७।

६— 'एकस्तानम्'—इति छ।

एकहायन्याः सप्तमपदपांशुर्धृतः[1], तं[2] प्राचीनवंशगतस्याहवनीयस्य पश्चाद्भागे प्रक्षिपेदित्यर्थः। प्रक्षेपं प्रशंसति— "पदा वै प्रतितिष्ठति प्रतिष्ठित्या एवेति। पदसम्बद्धपांशोः[3] प्रतिष्ठारूपाया माहवनीयजघनार्द्धप्रदेशलक्षणपृथिव्यां स्थापनं यजमानस्य 'पदा' प्रतिष्ठितिर्भवति ; अतः स क्षेपः 'प्रतिष्ठित्यै' सम्पद्यते ॥ ४ ॥

पदपांशोः[4] चतुर्द्धा विभज्य विनियोगः केषाञ्चित् पक्षः, त मुदाहृत्य निराचष्टे— "तद्धैके चतुर्द्धा कुर्वन्तीत्यादिना। "तासूपयमनीष्विति। अग्नीषोमीयप्रणयनकाले तास्वित्यर्थः। अनेनैवाभिप्रायेण जघनेन सोमक्रयणीपदपांशोर्विनियोगो नोक्तः कात्यायनेन। अत्र "अग्नीषोमीयवेदेः स्तरण मग्रहणं प्रस्तरस्यापराह्णेऽर्द्धव्रते"— इत्यादि, "शालाद्वार्य्य मपरेण सोमक्रयणीपदं प्रकिरति चतुर्द्धैके"— इत्यन्तं सूत्रजातं[5] द्रष्टव्यम् ॥ ५ ॥

"तदु तथेति। अग्नीषोमीयार्थं माज्यपृषदाज्ययोर्ग्रहणं विधत्ते— "अथोत्पूयाज्यं चतुर्गृहीत मिति[6]। पृषदाज्यग्रहणमन्त्र माह— "ज्योतिरसीति[7]। हे पृषदाज्य ! त्वं 'ज्योतिः' द्योतमानो द्योतको

१— पुरस्तात् ३. १. ३-१० द्रष्टव्यम्।

२— 'सप्तमपदपांसुम्'-इति क।

३— पांसुशब्दस्य दन्त्योपान्तपाठोऽप्यनेकत्र।

४— 'पदपांसु'-इति क।

५— का० श्रौ० सू० ८. ६. २६-३३।

६— का० श्रौ० सू० ८. ६. ३४। ७— वा० सं० ५. ३५. १।

वा भवति । ज्योतिर्विशेष्यते— "विश्वरूप मिति । वैचित्र्याद् विश्वरूपत्वम् । आज्यस्य साधारण्येन इतरद्रव्यवत् प्रतिनियतदेवतत्वाभावात् पृषदाज्य मपि विश्वेषां देवानां समिदित्युच्यते । अनेकद्रव्यात्मकत्वाद्वा वैश्वदेवत्वम्[1] ॥ ६ ॥

इदानीं समन्त्रक माहवनीये वैसर्जनहोमं विधत्ते— "अथ जुहोति त्वं सोम तनूकृद्भ्य इति[2] । जुह्वा व्याप्तत्वात् प्रचरणा होमः[3] ।

मन्त्रस्याय मर्थः— हे 'सोम !' 'त्वं' 'तनूकृद्भ्यः' तनूं शरीरं कृन्तति तुन्दतीति तनूकृन्ति रक्षांसि, द्विषन्तीति द्वेषांसि, अन्यैः अस्मद्विरोधिभिरभिचरद्भिः कृतानि प्रेरितानि, तादृशेभ्यो नियन्तासि । यथा तादृशानि अस्मान् न बाधन्ते, तथा पालयसि । तस्मात् त्व मेवास्माकम् 'उरु' प्रभूतं 'वरूथं' बलम् 'असि' । तस्मै तुभ्य मिदं सुहुत मस्तु ॥

तदेतेनेत्यादि । वैसर्जनानां लोकत्रयजयरूपत्वस्योक्तत्वात् गार्हपत्यहोमः पृथिव्यां प्रतिष्ठारूपः । अस्यां जायापत्ययोश्च प्रतिष्ठोपपद्यत इति तदर्थ माह— "एतेनेमं लोकं स्पृणुत इति[4] ॥ ७ ॥

आहुत्यन्तरं समन्त्रकं विधत्ते— "अथाग्नये द्वितीया माहुति

१— "ध्रुवायाः पुरस्तात् पृषदाज्यं दधिमिश्रं पञ्चगृहीतं ज्योतिरसीति समिदन्तेन"–इति का० श्रौ० सू० ५. ४. २६ ।

२— वा० सं० ५. ३५. २ । ३— का० श्रौ० सू० ८. ७. १ ।

४— "वैसर्जनानि जुहोति रक्षसा मपहत्यै"–इत्यादि तै०सं० ६.३.२.३ ।

मिति[1]। 'अंशुः' सूक्ष्मरूपः सोमः। सः 'अंशुः', आज्यस्य 'जुषाणः' प्रीयमाणः 'वेतु' भक्षयतु आज्यम्, 'स्वाहा' सुहुत मस्तु ॥

मन्त्रतात्पर्य माह[2]— "एष उ हैवेति। 'एषः' मन्त्रः एव, 'एतद्' वक्ष्यमाणम् 'उवाच'। एतच्छब्दार्थं माह— "रक्षोभ्यो वा इत्यादिना। "यथा मान्तरेति। प्रणयनकाले मध्यमार्गे शालामुखीयहविर्धानयोरन्तराले इत्यर्थः। "कनीयांस मेव बधात् हत्वेति। रक्षःकृताद् 'बधात्' हेतोः 'कनीयांसं हत्वा'। कनीयः-शब्दार्थं माह— "स्तोक मेवेति। "स्तोको ह्यंशुरित्यादि स्पष्टम् ॥ ८ ॥

"उद्यच्छन्तीश्च मिति[3]। "उपयच्छन्त्युपयमनीरिति। इध्मा-धानोपयमन्युपकल्पादीनां तु कृते[4] प्रदीप्तेश्मगतम् अग्निम् 'उद्य-च्छन्ति' ऊर्द्धं धारयेत्। तदाधारेषु नीयमानाः सिकता अपि 'उपयच्छन्ति' अधो धारयेत्।

अग्नीषोमप्रणयनप्रैषविषये विकल्पपक्षं निराकृत्य 'अग्नये प्रह्रिय-माणाय'-इति पक्षं सिद्धान्तयति— "अथाहाग्नय इत्यादिना[5] ॥९॥

१— का० श्रौ० सू० ८. ७. २।

२— तत्पाठस्तु— वा० सं० ५. ३५. ३।

३— ३०० पृष्ठायां ४ पङ्क्तौ द्रष्टव्यम्।

४— ५ अ० २ ब्रा० १ क० (२९५, २९९ पृ०) द्रष्टव्यम्।

५— का० श्रौ० सू० ८. ७. ३, ४।

"आददते ग्राव्ण इत्यादि[१]। 'ग्राव्णः' सोमाभिषवार्थान् पाषाणान्[२]। 'द्रोणकलशः' सोमाधारः, प्रभूतः पात्रविशेषः[३]। 'वायव्यान्' ग्रहान्,[४] वायुदेवत्यानि सोमपात्राणि[५]। "ग्राव्णो वायव्यानि"—इत्यादि श्रुतेरेव[६] पात्राणां वायव्यत्वम्। 'इध्मम्[७]। काश्मर्यपरिध्यायाः[८] पश्वर्थाः[९]। "तद्बर्हिरुपसन्नद्धं भवतीति[१०]। आतिथ्याया मास्तीर्ण मित्यर्थः; "यदातिथ्यायां बर्हिस्तदुपसदस्, तदाग्नीषोमीयस्य"—इति श्रुतेः[११]। 'वपाश्रपण्यौ' पशुवपाश्रपणसाधने

१— "आहवनीयं गच्छत्यादाय ग्रावद्रोणकलशसोमपात्राणीध्मचतुष्टयस्य सन्नद्धं वपाश्रयण्यौ रशने शकलस्तरणं मरणी च"—इति का० श्रौ० सू० ८. ७. ५।

२— पञ्च ग्रावाणोऽभिषवार्थाः पाषाणाः।

३— द्रुममयो वैकङ्कतः, यस्योपरिधाराग्रहा गृह्यन्ते।

४— 'वायव्यानि ग्रहाः'—इति क्व।

५— नव ग्रहपात्राणि, दश चमसाः, परिप्लवा, ऋतुपात्रे, ऊर्णापात्रे, स्थाल्यश्चतस्रः, पूतभृदाधवनीयौ, उदञ्चनः, सोमासन्दी इत्येवमादीनि।

६— तै० सं० ६. ३. २. १०।

७— "इध्मं विंशतिकाष्ठकम्"—इति का० श्रौ० ८. ७. ५ सू० वृ०।

८— 'परिध्याय्याः'—इत्येव क्व।

९— "कार्ष्मर्यमयाः परिधयः"—इति का० श्रौ० सू० ८. १. १२। "काश्मर्यः श्रीपर्णी, तन्मयाः" इति तत्र या० दे०।

१०— का० श्रौ० सू० ८. १. १५ वृत्तिर्द्रष्टव्या।

११— ऐ० ब्रा० १. ४. ८ सा० भा० द्रष्टव्यम्। जै० सू० ४. २. २९, ३०. १४ अधिकरण मेतद्विचारार्थक मेव। तत्रैव १२. १. ४२, ४३. १९ अधिकरण मपि।

कार्ष्मर्यशाखे[1]। 'रशने' यूपपश्वर्थे द्वे[2]। 'अरणी' द्वे[3]। 'अधिमन्थनः शकलः' उत्तरारणेरधस्तात् स्थाप्यः। 'वृषणौ' वृषणस्थानीयौ दर्भौ। एतान् सोमार्थान् अग्नीषोमीयार्थांश्च 'समादाय' 'प्राञ्चः' 'आयन्ति' गच्छेयुः। "स एष ऊर्द्धो यज्ञ एतीति। अध्वर्यु-प्रमुखैर्यज्ञाङ्गाना मुद्यमनाद् 'यज्ञः' एव 'ऊर्द्धः एति' ऊर्द्धं गतो भवति ॥ १० ॥

"तदायत्सु वाचयतीति[4]। तेषु सर्वेषु 'आयत्सु' "अग्ने नय"— इति[5] 'वाचयति' अध्वर्युः।

तस्याय मर्थः।— हे 'अग्नेः! 'देव!' 'नय' प्रापय 'अस्मान्' 'राये' धनार्थं 'सुपथा' शोभनेन मार्गेण। त्वं 'विश्वानि' 'वयुनानि' मार्गान् 'विद्वान्' जानन्। किञ्च 'जुहुराणं' कौटिल्यम्, आचरतः 'एनः' पापं कुटिलं चेत्युभयम् 'अस्मत्' अस्मत्तः 'युयोधि' पृथक् कुरु। 'ते' तुभ्यं 'भूयिष्ठां' अतिप्रभूतां 'नम उक्तिं' 'विधेम' करवामेति ॥

"अग्नि मेवेत्यादि। स्पष्टम्। "त आयन्तीति। प्राञ्चो गता आगच्छेयुः। कुत्रागच्छेयुः? आग्नीध्र मागच्छन्ति। सौमिकवेदे-रुत्तरेण मार्गेणागतम् 'आग्नीध्रे निदधाति' तं प्रणीत मग्निम्[6] ॥ ११ ॥

१— "विशाखाविशाखे द्वे"—इति या० दे०।

२— "द्विगुणारशना पश्वर्था, यूपार्था त्रिगुणारशना च"—इति या० दे०।

३— अधरारणिरुत्तरारणिश्चेति।

४— का० श्रौ० सू० ८. ७. ६।

५— वा० सं० ५. ३६. १।

६— का० श्रौ० सू० ८. ७. ७–६।

"स निहिते जुहोतीति। 'सः' अध्वर्युः 'निहिते' अग्नौ स्थापिते। तत्र होममन्त्रोऽयम्— "अयं नो अग्निरिति[1]।

तस्याय मर्थः।—'अयम्' 'अग्निः' 'नः' अस्माकं 'वरिवः' धनं 'कृणोतु'। तथा 'अयम्' एव 'मृधः' सङ्ग्रामान् 'प्रभिन्दन्' 'पुर एतु'। तथा 'अयं' 'वाजसातौ' सङ्ग्रामे 'वाजान्' 'जयतु' अस्मदर्थम्। 'अयं' 'जर्हृषाणः' पुनः-पुनः हृष्यन् 'शत्रून् जयतु'। 'स्वाहा' सुहुत मस्तु, इद माज्यम्॥

"तदेतेनेत्यादि। शालामुखीयाग्नीध्रीयोत्तरवेदीनां क्रमेण भूम्यादिलोकत्रयात्मकत्वात् 'अन्तरिक्षे' 'स्पृणुते' पालयति[2]॥११॥

"तदेव निदधतीति[3]। स्थापयेद् ग्रावादिकम्। 'इतरम्' इध्मबर्हिरादिकम्, अग्नीषोमीयार्थम्। "उत्तरेणाहवनीय मुपसादयन्तीति[4]। उत्तरवेदिस्थस्यैवाहवनीयत्वात्तदुत्तर इत्यर्थः॥ १२॥

"प्रोक्षणीरध्वर्युरादत्त इति[5]। प्रोक्षणीरादाय अध्वर्युरिध्म मेव पूर्वं प्रोक्षेत्[6]। "प्रोक्षणीरध्वर्युरादत्ते स इध्म मेव पूर्वं प्रोक्षतीत्यादिना प्राकृतः प्रयोगः पुनरभिधीयते; तत्र विशेषविधानार्थं प्रस्तरं पृथक् गृहीत्वा बर्हिरेकावृत्त्यैव स्तृणीयात्। "खरोत्तरार्द्ध एकवृत् स्तरणं पश्चाद्वोत्तरवेदेः"-इति[7] हि सूत्रम्॥ १४॥

१— आम्नातस्त्वयम्— वा० स० ५. ३७. १।

२— का० श्रौ० सू० ८. ७. १०। ३— का० श्रौ० सू० ८. ७. ८।

४— का० श्रौ० सू० ८. ७. १०। ५— का० श्रौ० सू० ८. ७. ११।

६— का० श्रौ० सू० ८. ७. १२।

७— का० श्रौ० सू० ८. ७. १३, १४। एकवृत् = एकावृत्तिः।

"अथ जुहोतीति[1] । 'अथ' आधानसमिदाधानपर्यन्तं[2] पश्वर्थ मन्त्रजातं कृत्वा, पश्चाद् वैसर्जनीयं होमं तुरीयं 'जुहोति', "उरु विष्णो"—इति मन्त्रेण[3] ।

अयं मन्त्रार्थः ।—हे 'विष्णो !' यज्ञात्मक ! त्वम्, 'उरु' प्रभूतं द्युलोकपर्यन्तं 'विक्रमस्व' विक्रमणं कुरु । विक्रमणप्रयोजन माह— 'क्षयाय' अस्माकं निवासाय 'उरु' विस्तीर्णं 'कृधि' कुरुत । 'घृतयोने' अग्ने ! 'घृतं' हुतं 'पिब' । 'यज्ञपतिं' यजमानं 'प्रतिर' प्रपूर्वस्तिरतिर्वर्द्धने वर्त्तते । 'स्वाहा' सुहुत मस्तु ॥

"तदेतेनेत्यादि । पूर्ववत्[4] ॥ १५ ॥

मन्त्रस्य यद् वैष्णवत्वं प्राक् प्रतिपादितम्, तस्यात्यत्वपरि-हारेण स्वाभाविकरूपप्राप्तिरूपत्वेन प्रशंसति— "यद्देव वैष्णव्यर्चा जुहोतीत्यादिना । "त मेतदभयं प्राप्य य एवैष तं करोतीति । 'एतत्' एतेन, वैष्णवत्वकरणेन 'अभयं' नाशकरक्षोभयरहितं कृत्वा 'एषः' सोमः पूर्वं 'य एव' यादृग्यज्ञरूपः, 'तं' तादृग्रूपं 'करोति' । विष्णुत्वप्रापणेन कथं स्वाभाविकरूपप्राप्तिरिति तत्राह— "यज्ञो हि विष्णुरिति ॥ १६ ॥

"अथासाद्य स्रुचोऽप उपस्पृश्य राजानं प्रपादयतीति । 'आसाद्य' उत्तरवेदेः पश्चाद्देशे बर्हिषि 'स्रुचः' आसाद्य 'राजानं' सोमं

१— का० श्रौ० सू० ८. ७. १५, १६ ।

२— 'आधानसमिद्ध्याधानपर्यन्तं'—इति च ।

३— वा० सं० ५. ३८. १ ।

४— ३८६ पृ० १४ पं०, ३९० पृ० ८ पं० द्रष्टव्यम् ।

'प्रपादयति' हविर्द्धानं प्रवेशयति[1]। उदकोपस्पर्शनं प्रशंसति— "तस्मादासाद्येत्यादिना। "वज्रो वा इत्यादि। प्राग् व्याख्यातम्[2] ॥१७॥

"स दक्षिणस्येति। 'दक्षिणस्य हविर्द्धानस्य' 'नीडे' परिवृते मध्यप्रदेशे कृष्णाजिनोपरि सोमं निदध्यात्। "दक्षिणे ऽनसि कृष्णाजिन मास्तीर्य तस्मिन् सोमं निदधाति"—इति[3] सूत्रम्। "देव सवितरेष ते"—इत्यासादनमन्त्रः[4]। स्पष्टोऽर्थः। हे सोम! त्वां 'मा दभन्' मा हिंसिषुः ॥ १८ ॥

"अथानुसृज्योपतिष्ठत इति। 'अनुसृज्य' विसृज्येत्यर्थः। तथाच कात्यायनः— "एतत्त्व मिति विसृज्योपतिष्ठते"—इति[5]।

मन्त्रस्यार्थः[6] ।— हे 'सोम देव!' 'त्वम्' इदानीं 'देवान्' 'उपागाः' प्राप्तोऽसि, 'अहम्' अपि मनुष्यः सन् 'एतत्' इदानीं 'मनुष्यान्' अस्मदीयान् 'उपागाः' प्राप्तोऽस्मि। न केवल अह मेव किन्तु 'रायस्पोषेण सह' धनपोषणसहित एव ॥

यजमानस्याग्नीषोमयोर्जम्भानुप्रवेशेन तदीयधनस्यापि अनुप्रवेशात्, इदानीं निर्गमसाहित्य मपेक्षितम्। "अग्नीषोमौ वा एत मन्तर्जम्भ इत्यादिकम्, एतत् मन्त्रब्राह्मणम्, "अथ प्रतिप्रस्थाता

१— तच्च सोमानयनं यजमानकर्त्तृकं अध्वर्युकर्त्तृकं वा भवति। का० श्रौ० सू० ११. १. १३, १४. द्रष्टव्यम्।

२— पृ० २५० पं० १७ द्रष्टव्यम्। ३— का० श्रौ० सू० ८. ७. १७।

४— वा० सं० ५. ३९. १। ५— का० श्रौ० सू० ८. ७. १८।

६— तत्पाठस्तु— वा० सं० ५. ३९. २।

श्रग्रेण शाला मग्नीषोमीयेण पशुना"—इत्यत्र[1] व्याख्यातम्। तत् "एतत्त्वं देव सोम देवो देवाँ उपागा इद महं मनुष्यान्"— इत्यभिधानेन[2] 'प्रत्यक्षम्' एव 'सोमाद्' विमुच्यते ॥ १९ ॥

हविर्द्धानात् समन्त्रकं निष्क्रमणं विधत्ते— "अथोपनिष्क्रामतीति। "स्वाहा निर्वरुणस्येति। "स्वाहा निरिति निष्क्रम्य"— इति सूत्रम्[3]। मन्त्रे[4] वरुणपाशप्रसङ्गं दर्शयति— "वरुणपाशो वा एषोऽन्तर्भवतीति ॥ २० ॥

"अथेत्याहवनीये समिध मभ्यादधातीति[5]। समिध मेवाभ्यादधद्वान्तरदीक्षा उपैति "अग्ने व्रतपा"—इति[6]। तत्र स्वशरीर मग्नावेव संस्थाप्य अग्निशरीरस्य धारण मुक्तम्, इह तु तद्वैपरीत्येन यथायथं शरीरस्वीकार इति विशेषः। "स स्वेन सतात्मना यजत इति। पूर्वं मन्यात्मना सता, इदानीं 'स्वेन' यजमानात्मना 'सता' 'यजते'; स्वशरीरस्य पुनः-प्राप्तत्वात्। दीक्षितान्ननिषेधभावाभावयोरप्यय मेवाभिप्राय इत्याह— "तस्मादस्याश्नन्तीति। तस्मादिति हेतुं विवृणोति— "मानुषो हीति। नामग्रहणस्यापि मानुषभाव एव; अतोऽर्थाद् वैसर्जनहोमपर्यन्तं दीक्षितस्य नाम न गृह्णीयादिति विधिरुन्नीयते। "यथा हविषोऽहुतस्य नाश्नीयादेवं तदिति[7]। 'अहुतं' देवातिथिषु मनुष्यो 'नाश्नीयात्', 'एवं तत्'

१— २०१पृ० ७पं० द्रष्टव्यम्।   २— वा० सं० ५. ३९. २।
३— का० श्रौ० सू० ८. ७. १९।   ४— वा० सं० ५. ३९. ४।
५— का० श्रौ० सू० ८. २. ४।   ६— वा० सं० ५. ४०. ११।
७— ऐ० ब्रा० २. १. ३ द्रष्टव्यम्।

अपि भवति; धनस्यापि यजमानेन सह प्रवेशादित्यभिप्रायः। "नामग्रहणभोजने अख्यातः कुर्वन्तीति" सूत्रम् ॥ २१ ॥ २ [६.३.]॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे षष्ठाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

[अथ चतुर्थं ब्राह्मणम्.]

यूपं व्रश्च्यन् वैष्णव्यर्चा जुहोति। वैष्णवो हि यूपस्तस्माद्वैष्णव्यर्चा जुहोति ॥ १ ॥

यद्वेव वैष्णव्या जुहोति। यज्ञो वै विष्णुर्यज्ञेनैवैतद्यूप मृच्छति तस्माद्वैष्णव्यर्चा जुहोति ॥ २ ॥

स यदि स्रुचा जुहोति। चतुर्गृहीत माज्यं गृहीत्वा जुहोति यद्यु स्रुवेण स्रुवेणैवोपहत्य जुहोत्युरु विष्णो विक्रमस्वोरु क्षयाय नस्कृधि। घृतं घृतयोने पिब प्र प्र यज्ञपतिं तिर स्वाहेति ॥ ३ ॥

यदाज्यं परिशिष्टं भवति। तदादत्ते यत्तक्ष्णः शस्त्रं भवति तत्तक्ष्णादत्ते त आयन्ति स यं यूपं जोषयन्ते ॥ ४ ॥

१— का० श्रौ० सू० ८.७.२२।

तु मेवु मभिमृश्य जपति। पश्चादेव प्राङ् तिष्ठन्नभि-मन्त्रयतेऽत्यन्याँ२॥*ऽअगुां नान्याँ२॥ऽउपागा मित्यति ह्यन्यानेति नान्यानुपैति तस्मादाहात्यन्याँ२॥ऽअगुां नान्याँ२॥ऽउपागा मिति ॥ ५ ॥

अर्व्वाक्त्वा पुरेभ्यो ऽविदं परोऽवरेभ्य इति। अर्व्वा-ग्घ्येनं पुरेभ्यो वृश्चति य ऽएतस्मात्पराञ्चो भवन्ति परो-ऽवरेभ्य इति परो ह्येन मवरेभ्यो वृश्चति य ऽएतस्माद-र्वाञ्चो भवन्ति तस्मादाहार्वाक्त्वा पुरेभ्यो ऽविदं परो-ऽवरेभ्य इति ॥ ६ ॥

तं त्वा जुषामहे देव व्वनस्पते देवयज्यायाऽइति। तद्यथा बहूनां मध्यात्साधवे कर्मणे‡ जुषेत स रातमना-स्तस्मै कर्मणे स्यादेव मेवैन मेतद्बहूनां मध्यात्साधवे कर्मणे जुषते स रातमना अश्वनाय भवति ॥ ७ ॥

देवास्त्वा देवयज्यायै जुषन्ता मिति। तद्वै समृद्धं यं देवाः साधवे कर्मणे जुषान्तै तस्मादाह देवास्त्वा देव-यज्यायै जुषन्ता मिति§ ॥ ८ ॥

अथ स्रुवेणोपस्पृशति। व्विष्णवे त्वेति व्वैष्णवो

---

* 'न्यां२'–इति क, ख। इहोत्तरत्राप्येवं सर्वत्र।

† 'ऽअगुाम्ना'–इति च पाठो डा०-वेबरेण दृष्टः।

‡ 'कर्मणो'–इति ग, घ। § 'मिति'–इति घ।

हि यूपो यज्ञो व्वै व्विष्णुर्य्यज्ञायु ह्येनं वृश्चति तस्मादाह व्विष्णवे त्वेति* ॥ ९ ॥

अथ दर्भतरुणक मन्तर्द्दधाति। ओषधे त्रायस्वेति व्वज्रो वै परशुस्तथो हैन मेष व्वज्रः परशुर्न्न हिनस्त्यथ परशुना प्रहरति स्वधिते मैनꣳ हिꣳसी-रिति व्वज्रो वै परशुस्तथो हैन मेष व्वज्रः परशुर्न्न हिनस्ति ॥ १० ॥

स यं प्रथमꣳ शकल मपच्छिनत्ति। त मादत्ते तं वा ऽअनक्षस्तम्भं वृश्चेदुत ह्येन मनसा व्वहन्ति तथानो† न प्रतिबाधते ॥ ११ ॥

तं प्राञ्चं पातयेत्। प्राची हि देवानां दिगथो उदञ्च मुदीची हि मनुष्याणां दिगथो प्रत्यञ्चं दक्षिणायै त्वेवैनं दिशः परिबि‡बाधिषेतैषा वै दिक् पितॄणां तस्मा-देनं दक्षिणायै दिशः परिबिबाधिषेत ॥ १२ ॥

तं प्रच्युवमान मनुमन्त्रयते। द्यां मा लेखीरन्तरिक्षं मा हिꣳसीः पृथिव्या सम्भवेति व्वज्रो वा ऽएष भवति यं यूपाय व्वृश्चन्ति तस्माद्वज्रात् प्रच्युवमानादिमे लोकाः

---

* 'त्वेति'–इति ख। 'त्वेति'–इति ग, घ।

† 'तथानो'–इति घ पाठो डा०वेबरेण वृष्टः।

‡ 'वि'–इति क। एव मिह्नोत्तरत्र च।

सꣳरेजन्ते तदेभ्य एवैन मेतल्लोकेभ्यः शमयति तथेमा-न्तो*काञ्छान्तो न हिनस्ति ॥ १३ ॥

स यदाह। द्यां मा† लेखीरिति दिवं‡ मा हिꣳसी-रित्येवैतदाहान्तरिक्षं मा हिꣳसीरिति नाच तिरोहित मेवास्ति पृथिव्या सम्भवेति पृथिव्या सञ्ज्ञानीष्टेत्येवै-तदाहायꣳ हि त्वा स्वधितिस्तेतिजानः प्रणिनाय महते सौभगायेत्येष ह्येनꣳ स्वधितिस्तेजमानः प्रण-यति§ ॥ १४ ॥

अथाव्रश्चन मभिजुहोति। नेदतो नाष्ट्रा रक्षाꣳ-स्यनूत्तिष्ठानिति व्वज्रो वा ऽआज्यं तद्वज्रेणैवैतन्नाष्ट्रा रक्षाꣳस्यवबाधते तथातो नाष्ट्रा रक्षाꣳसि नानूत्तिष्ठ-न्त्यथो रेतो वा ऽआज्यं तद्वनस्पतिष्वेवैतद्रेतो दधाति तस्माद्रेतस आव्रश्चनाद्वनस्पतयोऽनु प्रजायन्ते ॥ १५ ॥

स जुहोति। अतस्त्वं देव व्वनस्पते शतवल्शो॥ विरोह सहस्रवल्शा¶ व्वि वयꣳ रुहेमेति नाच तिरोहित मिवास्ति ॥ १६ ॥

---

* 'माꣳस्तो'—इति ख, 'मांत्तो'—इति घ।

† 'मा'—इति ग, घ। ‡ 'दिवं'—इति ग, घ।

§ 'प्रणयति'—इति घ।

॥ 'शतवल्ट्शो'—इति च पाठो डा०-वेबरेण दृष्टः।

¶ 'सहस्रवल्ट्शा'—इति च डा०-वेबर-दृष्टः पाठः।

तं परिवासयति। स यावन्त मेवाग्र परिवासयेत् तावान्त्स्यात् ॥ १७ ॥

पञ्चारत्निं परिवासयेत्। पाङ्क्तो यज्ञः पाङ्क्तः पशुः पञ्चर्त्तवः संवत्सरस्य तस्मात् पञ्चारत्निं परिवासयेत् ॥ १८ ॥

षडरत्निं परिवासयेत्। षड्वाऽऋतवः संवत्सरस्य संवत्सरो व्वज्रो व्वज्रो यूपस्तस्मात् षडरत्निं परिवासयेत् ॥ १९ ॥

अष्टारत्निं परिवासयेत्। अष्टाक्षरा वै गायत्री पूर्व्वार्द्धो वै यज्ञस्य गायत्री पूर्व्वार्द्ध एष यज्ञस्य तस्मादष्टारत्निं परिवासयेत् ॥ २० ॥

नवारत्निं परिवासयेत्। त्रिवृद्वै यज्ञो नव वै त्रिवृत् तस्मान्नवारत्निं परिवासयेत् ॥ २१ ॥

एकादशारत्निं परिवासयेत्। एकादशाक्षरा वै त्रिष्टुब् वज्रस्त्रिष्टुब् वज्रो यूपस्तस्मादेकादशारत्निं परिवासयेत् ॥ २२ ॥

द्वादशारत्निं परिवासयेत्। द्वादश वै मासाः संवत्सरस्य संवत्सरो व्वज्रो व्वज्रो यूपस्तस्माद् द्वादशारत्निं परिवासयेत् ॥ २३ ॥

त्रयोदशारत्निं परिवासयेत्। त्रयोदश वै मासाः

संवत्सरस्य संवत्सरो वज्रो वज्रो यूपस्तस्मात्त्रयोदशारत्निं परिवासयेत् ॥ २४ ॥

पञ्चदशारत्निं परिवासयेत्। पञ्चदशो वै वज्रो वज्रो यूपस्तस्मात् पञ्चदशारत्निं परिवासयेत् ॥ २५ ॥

सप्तदशारत्निर्वाजपेययूपः। अपरिमित एव स्यादपरिमितेन वा ऽएतेन वज्रेण देवा अपरिमित मजयंस्तथो ऽएवैष एतेन वज्रेणापरिमितेनैवापरिमितं जयति तस्मादपरिमित एव स्यात् ॥ २६ ॥

स वा ऽअष्टाश्रिर्भवति। अष्टाक्षरा वै गायत्री पूर्व्वार्द्धो वै यज्ञस्य गायत्री पूर्व्वार्द्ध एष यज्ञस्य तस्मादष्टाश्रिर्भवति ॥ २७ ॥ ३ ॥

॥ इति पञ्चमप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् [६. ४.] ॥

अथ यूपप्रयोग उच्यते— "यूपं व्रश्च्यमित्यादिना। 'व्रश्च्यन्' छेत्स्यन्। 'वैष्णव्यर्चा' आहवनीये जुहुयात्[1]। "साऽस्य देवता"-इत्यण्[2]। "दिवं मा लेखीरन्तरिक्षं मा हिंसीः पृथिव्याः सम्भव"-इतिमन्त्रेण[3]। मन्त्रादौ लोकत्रयाक्रमणस्योक्तत्वेन विष्णुसाम्याद् वैष्णवत्व मतस्तदर्थवाच्यृचो वैष्णवत्वं युक्तम् ॥ १ ॥

१— का० श्रौ० सू० ६. १. १६। २— पा० सू० ४. २. २४।

३— वा० सं० ५. ४३. १। तत्र "द्यां मा लेखीरिति पाठः।

अथो वैष्णवत्वं प्रशंसति— "यदेव वैष्णव्या जुहोतीति। "यज्ञेनैवैतद्यूप मच्छैतीति। यज्ञेनैव यूप मभिलक्ष्य गतवान् भवति ॥ २ ॥

"स यदि स्रुचेत्यादि। स्पष्टम्। "उरु विष्णविति। एष मन्त्रो वैसर्जनौहोम मधिकृत्य व्याख्यातः[१], अत एव ब्राह्मणे नेह व्याख्यातः। अत्र सूत्रम्— "यूपाहुतिं जुहोति चतुर्गृहीतं स्रुवेण वोरु विष्णविति[२] ॥ ३ ॥

"यदाज्यं परिशिष्टं भवतीति। अवशिष्ट माज्य मध्वर्युरादत्ते। "यत्तक्ष्ण इति। 'यत्' तक्षकस्य 'शस्त्रं भवति' वाशीनिशानं शिलादौ। जोषयन्ते यं यूपायाल मिति, त आयन्तीति सम्बन्धः[३] ॥ ४ ॥

"त मेव मभिमृश्य जपतीति[४]। 'तम्' यूपम् 'एवम्' 'अभिमृश्य जपति' "अत्यन्यानगाम्"-इत्येवंरूपेणेत्यर्थः। अथवा अभिमर्शनं न कर्त्तव्यम्, 'पश्चात्' 'प्राङ्' 'तिष्ठन् एव' 'अभिमन्त्रयते'। अत्र "यूप मभिमृशत्यत्यन्यानिति प्राङ् तिष्ठन्नभिमन्त्रयते वा पालाशं बकुलपर्णम्"-इत्यादि[५] सूत्रं द्रष्टव्यम् ॥

मन्त्रस्याय मर्थः[६]।— हे पुरोवर्त्ति-पलाशादिरूपवृक्ष! तव प्राप्तेः पूर्वम् 'अन्यान्' यूप्यानपि नानाजातीयान् वृक्षान् 'अत्यगाम्'

१— पुरस्तात् ५ प्र० २ ब्रा० १५, १६ का० (३८०, ३६१ पृ०) द्रष्टव्यम्।
२— का० श्रौ० सू० ६. १. ४। ३— का० श्रौ० सू० ६. १. ५।
४— का० श्रौ० सू० ६. १. ६ क। ५— का० श्रौ० सू० ६. १. ६-१०।
६— आम्नातस्त्वेषः— वा० सं० ५. ४२. १।

अतिक्रम्य त्वां प्राप्तोऽस्मि। एवम् 'अन्यान्' ब्राह्मणोक्तातिरिक्तानपि 'नोपागाम्' नापगच्छामि। 'त्वा' त्वाम् 'परेभ्यः' त्वत्तोऽप्युपरि वर्त्तमाना ये सन्ति, तेभ्यः 'अर्वाक्' अधस्तात् प्रथमं वर्त्तमानम् 'अविदम्'। तथा 'अवरेभ्यः' पूर्वभाविनः सकाशात् त्वां 'परः' परस्ताद् वर्त्तमानम् 'अविदम्'। आद्यन्तयोर्वर्त्तमानानां वाता-तपादिकृतदोषसम्भवात् निकृष्टत्वम्, अतः सर्वेषां मध्ये वर्त्तमानं त्वा मेव निर्दोष मविद मित्यर्थः। हे 'देव! वनस्पते!' 'तं' तादृशं 'त्वा' त्वां 'जुषामहे' इति॥

मन्त्रभागस्य तात्पर्य माह— "तद्यथेति। 'यथा' 'बहूनां' पुरुषाणां 'मध्यात्' एक मवकृष्य 'साधवे' शोभनीये 'कर्मणे' 'जुषेत' सेवेत, 'सः' जुष्टा 'एतमनाः' दत्तचित्तः, कर्मार्थं मङ्गीकृत-मनस्कः सन् 'तस्मै कर्मणे' तत् कर्म कर्त्तुं भवेत्, अथवा 'कर्मणे एतमनाः स्यात्' कर्म कर्त्तुं बुद्धिः प्रवृत्तेत्यर्थः। 'एव मेवैतत्' इति दार्ष्टान्तिकाभिधान मुक्तार्थम्॥ ५—७॥

"देवास्त्वेति। देवानां जोषणाभिधानस्य प्रार्थनायाः प्रयोजन माह— "तद्दै समृद्धं यं देवाः साधवे कर्मणे जुषान्तेति॥ ८॥

"अथ स्रुवेणेति[1]। "विष्णवे त्वा"—'इति'[2] मन्त्रेण 'स्रुवेण' 'उपस्पृशति'। 'विष्णवे' यूपायेत्यर्थः। स्पृशामीति शेषः। कथं यूपस्य विष्णुत्व मिति, तत्राह— "वैष्णवो यूप इति। 'यूपः' 'वैष्णवो हि' विष्णुदेवत्यः खलु। तदेव कथ मिति, तत्राह—

१— का० श्रौ० सू० ६. १. ११। २— वा० स० ५. ४२. २।

"यज्ञो वै विष्णुरिति। यज्ञस्यापि विष्णुत्वे यूपस्य किं मायात मित्यत आह— "यज्ञाय ह्येनं वृश्चतीति ॥ ९ ॥

"अथ दर्भतरुणक मिति[1]। "ओषधे त्रायस्व"—'इति'[2] कुश-तरुणेन यूपं व्यवहितं कुर्यात्। हे 'ओषधे!' त्वं प्रहारव्यथातो 'एनं' वृक्षं 'त्रायस्व'। 'वज्रो वै परशुः' छेदकत्वात् परशोर्वज्रत्वम्। "स्वधिते मैनम्"-'इति'[3] छेदनमन्त्रः स्पष्ट एव ॥ १० ॥

"स यं प्रथम मिति। प्रथमच्छिन्नं शकलं यूपावटे प्रक्षेपार्थं माददीत[4]। "तं वा अनक्षस्तम्भ मित्यादि[5]। न विद्यते 'अक्ष' शकटाङ्गस्य स्तम्भो यस्मिन् अश्वनकर्मणि, 'तम् अनक्षस्तम्भम्'; अक्ष-संस्पर्शो यथा न स्यात्, एवं सर्वं वृश्चेदित्यर्थः[6]। तत्प्रयोजन माह— "उत ह्येन मनसेति। अक्षो ह्यनसा यूपं नयेयुः, तदा अक्षं मा वधिष्टेति ॥ ११ ॥

यूपस्याधःपातनविषये प्रागादिदिक्त्रयं विकल्पयति— "तं प्राञ्चं पातयेदित्यादिना। अन्यस्यां दिशि पातनं निषेधति। "दक्षिणायै त्वेवैनं दिशः परिबिबाधिषेतेति[7]। 'एनं' यूपं 'दक्षिणायै'

१— का० श्रौ० सू० ६. १. १२। २— वा० सं० ५. ४२. ३।

३— वा० स० ५. ४२. ४। ४— का० श्रौ० सू० ६. १. १३।

५— का० श्रौ० सू० ६. १. १४।

६— "स्थाणुरनसोऽक्षं स्तभ्नातीत्यक्षस्तम्भः, न अक्षस्तम्भोऽनक्षस्तम्भः; यथा गच्छतः शकटस्य अक्ष मवष्टभ्य स्थाणुर्न स्तभ्नाति, तथा नीचं छिन्द्यादित्यर्थः"—इति भाष्य या० दे०।

७— का० श्रौ० सू० ६. १. १७। 'परिबिबाधिषेतेति'—इति च

'दक्षिणस्या' 'दिशः' परिबाधकं कारयितुं मिच्छेदित्यर्थः; तस्याः पितृदेवत्यत्वात् ॥ १२ ॥

"तं प्रच्यवमान मनुमन्त्रयत इति। तत्प्रयोजन माह— "वज्रो वा एष भवतीति। "स्फ्यस्तृतीयं रथस्तृतीयं यूपस्तृतीय मिति-श्रुतेः[1] वज्रावयवत्वाद् यूपस्य वज्रत्वम्। अतो वज्रपात इव यूपार्थ-वृक्षपातः। "लोकाः संरेजन्त इति। "भ्यसते रेजत इति भयवेप-नयोः"-इति[2] यास्कः ॥ १३ ॥

"स यदाहेति। "पृथिव्या सम्भव"-इत्यस्य[3] तात्पर्य माह— 'सज्ञानीष्वेत्येवैतदाहेति। सजाति मैकमत्यं प्राप्नुहीत्यर्थः। "अयं हि त्वेति[4]। 'अयं' खलु 'स्वधितिः' छेदनसाधनपरशुः 'तेतिजानः' निशितो भवन् 'महते' 'सौभगाय' सुभगत्वाय, अष्टाश्राद्याकारा-श्रयणाद्धि सुभगवते; अथवा सुभगो यज्ञः, स एव सौभगः, तदर्थ-त्वात् प्रणयनस्य। 'प्रणिनाय' प्रणयनं कृतवान्, पृथक् कृतवानित्यर्थः। छेदनाभावे प्रणयनासम्भवात् पूर्वश्रेष्ठत्वपक्षे परशुना यज्ञार्थं छिन्नस्त्वं लोकत्रय मपीडयन्नधः पतेत्यर्थः। पृथग्विनियोगपक्षे उक्तलक्षणं त्वां शोधयामीत्यर्थः[5] ॥ १४ ॥

आव्रश्चनहोमं विधाय प्रशंसति— "अथाव्रश्चन मभिजुहोति

१— तै० सं० ५. २६. ४। इन्द्रो वृत्राय वज्रं प्राहरदित्यादि द्रष्टव्यम्।

२— निरु० ३. ४. ४।   ३— वा० सं० ५. ४३. १।

४— वा० सं० ५. ४३. २।

५— "अयं हि त्वेति शोधनम्"-इति का० श्रौ० सू० ६. १. १८।

मेदसो माश्चेत्यादिना। आ समन्तात् प्रश्चनम् 'आव्रश्चनम्', तदभि तस्मिन् जुहोति। उक्तहोमविषये सूत्रकारो विकल्पयामास— "अतस्त्व मित्याव्रश्चनेऽभिजुहोति, यूपे वा तत्संस्कारात् स्थाणौ श्रुतेश्चेति[1]। होमसाधनस्याज्यस्य द्वे सामर्थ्ये; वज्ररूपेण रक्षकत्वम्, रेतोरूपेणोत्पादकत्वं चेति। अत आव्रश्चनप्रदेशहोमो वज्रः। तस्मात् स्थानाद्राक्षसादिक मुत्पन्नं न भवेत्, उत्पन्नञ्च परिहृतं भवति; तथा तत्र आव्रश्चनप्रदेशे रेतःस्थापनात् शाखा बहुधा जायन्ते[2] ॥ १५ ॥

स जुहोतीति। आव्रश्चनहोममन्त्रस्याय मर्थः[3]।— हे 'वनस्पते! देव!' 'त्वम्' 'अतः' अस्मात् प्रदेशात् 'शतवल्शः' अपरिमिताङ्कुरः सन् 'विरोह' प्रादुर्भव। 'वयं' च 'सहस्रवल्शाः' सन्तः 'विरुहेम' विविधं प्रादुर्भवेम ॥ १६ ॥

"तं परिवासयतीति[4]। 'तं' यूपं वक्ष्यमाणेन हस्ता 'परिवासयति' आच्छिनत्ति। परिवासने विशेष माह— "स यावन्त मेवाग्र इति। 'अग्रे' प्रथमम्, प्रथमच्छेदकाले 'यावन्तं' यावत्परिमाणं 'परिवासयेत्', 'तावानस्यात्' तावतैव भवितव्यम्, स्वापेक्षित-प्रमाणाय न पुनश्छिन्द्यादित्यर्थः ॥ १७ ॥

यूपमानविषये पञ्चारत्निप्रभृतिपञ्चदशारत्निपर्यन्तान् बहून्

१— का० श्रौ० सू० ६. १. २०–२२।

२— "आव्रश्चनाद् वृक्षाणां भूयांस उत्तिष्ठन्ति" तै० सं० २. ५. १. ४।

३— वा० सं० ५. ४३. २। ४— का० श्रौ० सू० ६. १. २३।

प्रकारान् विकल्पितान् दर्शयति— "पञ्चारत्निं परिवासयेत्, पाङ्क्तो यज्ञ इत्यादिना[1]। "यो वै यज्ञे हविष्पङ्क्तिं वेद"-इत्यादिना[2] यज्ञस्य हविरादिपञ्चसङ्ख्यायोगात् पशोः पाङ्क्तत्वम् ॥ १८ ॥

"षडरत्निं मिति। "संवत्सरो वज्र इति। संवत्सरस्य, वृत्रप्रहरणकाले पुनःपुनरावर्त्तनसाम्याद्वा, संवत्सरनिर्वर्त्तकस्यादित्यस्यासुरघातकत्वाद्वा, सारभूतत्वाद्वा वज्रत्वम् ॥ १९ ॥

"अष्टारत्निं परिवासयेदिति। "पूर्वार्द्धो वै यज्ञस्य गायत्रीति। साक्षादवयवत्वेन 'गायत्री' प्रातःसवनसम्बन्धाद् यज्ञस्य 'पूर्वार्द्धः'; एषः यूपोऽपि पुरस्तात् मीयमानत्वात् 'पूर्वार्द्धः' ॥ २० ॥

"नवारत्निं मिति। "त्रिवृद्वै यज्ञ इति। त्रिवृदादिस्तोमसाध्यत्वात्, सवनभेदेन त्रिवृत्त्वाद्वा, 'यज्ञस्त्रिवृत्'। स च 'त्रिवृत्' स्तोमः 'नव वै'; स्तोत्रियनवकरूपत्वात्[3] ॥ २१ ॥

"एकादशारत्निं मिति। "वज्रस्त्रिष्टुबिति। त्रिष्टुभा सह प्रजापतेः सकाशादुत्पन्नत्वात्। स चोत्पत्तिरिन्द्रद्वारा वेदितव्या[4] ॥ २२ ॥

"द्वादशारत्निं मिति। उक्तं संवत्सरस्य वज्रत्वम्[5] ॥ २३ ॥ २४ ॥

"पञ्चदशारत्निं मिति। "पञ्चदशो वै वज्र इति। एतदपि

१— का० श्रौ० सू० ६. १. २४–२६। २— ऐ० ब्रा० २. ३. ६।

३— ता० ब्रा० २ प्र० १–३ खण्डाः द्रष्टव्याः।

४— "प्रजापतिः — ० त मिन्द्रो देवतान्वसृज्यत, त्रिष्टुप् छन्दो बृहत् साम"-इत्यादि तै० सं ७. १. १. ७।

५— ऊनविंशकण्डीव्याख्यानं (४०५ पृ० ४ पं०) द्रष्टव्यम्।

"उरसो बाहुभ्यां पञ्चदशं निरमिमीत, तमिन्द्रो देवतान्वसृज्यत"-इति श्रुतेः[1] पञ्चदशस्येन्द्रसम्बन्धाद् द्रष्टव्यम् ॥ २५ ॥

"सप्तदशारत्निर्वाजपेय यूप इति[2] । अतोऽत्र स न गृह्यते ॥

इत्थं बहून् पक्षानुपन्यस्यातोऽप्यधिक मप्युन्मान मनुजानाति-"अपरिमित एव स्यादिति । तत्र कारण माह- "अपरिमितेन वेति । वज्रस्याचिन्त्यमहिमत्वात् देवानां प्रयोजनानुसारेण तत्प्रमाणस्वीकारात् यूपोऽप्यपरिमितो भवेदित्यर्थः ॥ २६ ॥

"स वा अष्टाश्रिर्भवतीत्यादि[3] । स्पष्टम् । कात्यायनोऽपि पञ्चारत्न्यादिपक्षान् विकल्पयामास- "पञ्चारत्निः पञ्चदशपर्यन्तः सोमे, दशसप्तचतुर्दशवर्ज मपरिमितो वा"-इति[4] ॥ २७ ॥ ३ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे षष्ठाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ ६ ॥

१— तै० सं० ७, १. १. ७ ।

२— "सप्तदश वाजपेये, एकविंशतिरश्वमेधे"-इति का० श्रौ० सू० ६. १. ३३, ३४ । वाजपेयाङ्गभूतेऽग्नीषोमीये इति यावत् ।

३— का० श्रौ० सू० ६. १. २७ ।

४— का० श्रौ० सू० ६. १. ३१, ३२ ।

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भम्,
सप्ताब्धीन् पञ्चसीरीं स्विदशतहलताधेनुसौवर्णभूमीः ।
रत्नोस्रां हस्त्यश्वाजिद्विपसहितरथौ सायणः सिङ्गनार्यो,
व्यश्राणीद्विश्वचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटञ्च ॥
धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभव मतुलः स्वर्णजं वर्णमुख्यः,
कार्पासीयं कृपावान् गुडकृत मजडो राजतं राजपूज्यः ।
आज्योत्थं प्राज्यजन्मा लवणज मनृणः शार्करं चार्कतेजाः,
रत्नाढ्यो रत्नरूपं गिरि मकृत मुदा पात्रसाश्सिङ्गनार्यः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-
श्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण
सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे षष्ठोऽध्यायः समाप्तः ॥ ६ ॥

[अथ सप्तमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम्.]

अभ्रि मादत्ते। देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनो-र्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्या मादद्दे नार्य्यसीति समान एतस्य यजुषो बन्धुर्योषो वा ऽएषा यदभ्रिस्तस्मादाह नार्यसीति* ॥ ॥ १ ॥

अथावटं परिलिखति। इद महः रक्षसां ग्रीवा अपिकृन्तामीति व्वज्रो वा ऽअभ्रिर्व्वज्रेणैवैतन्नाष्ट्राणाः रक्षसां ग्रीवा अपिकृन्तति ॥ २ ॥

अथ खनति। प्राञ्च मुत्कर† मुत्किरत्युपरेण सम्माया-वटं खनति तदग्रेण प्राञ्चं यूपं निदधात्येतावन्मात्राणि बर्हीःष्युपरिष्टादधिनिदधाति तदेवोपरिष्टाद्यूपशकल मधिनिदधाति पुरस्तात्पार्श्वतश्चषाल मुपनिदधात्यथ यवमत्यः प्रोक्षण्यो भवन्ति सोऽसावेव बन्धुः‡ ॥ ३ ॥

स यवानावपति। यवोऽसि यवयास्मद्द्वेषो यवया-रातीरिति नात्र तिरोहित मिवास्त्यथ प्रोक्षत्येको वै प्रोक्षणस्य बन्धुर्मेध्य मेवैतत्करोति ॥ ४ ॥

---

* 'सीति'-इति ग, घ। † 'मुत्कर'-इति ग, घ।

‡ 'बन्धुः'-इति ग, घ।

स प्रोक्षति । दिवे त्वान्तरिक्षाय त्वा पृथिव्यै त्वेति वज्रो वै यूप एषां लोकाना मभिगुप्त्या ऽएषां त्वा लोकाना मभिगुप्त्यै प्रोक्षामीत्येवैतदाह ॥ ५ ॥

अथ याः प्रोक्षण्यः परिशिष्यन्ते। ता अवटे ऽवनयति शुन्धन्तां लोकाः पितृषदना इति पितृदेवत्यो वै कूपः खातस्त मेवैतन्मेध्यं करोति ॥ ६ ॥

अथ बर्हीꣳषि। प्राचीनाग्राणि चोदीचीनाग्राणि चावस्तृणाति पितृषदन मसीति पितृदेवत्यं वा ऽअस्यै-तद्भवति यन्निखातꣳ स यथानिखात ओषधिषु मितः स्यादेव मेतास्वोषधिषु मितो भवति ॥ ७ ॥

अथ यूपशकलं प्रास्यति। तेजो ह वा ऽएतद्वन-स्पतीनां यद् बाह्याशकल*स्तस्माद्यदा बाह्याशकल मपतक्ष्णुवन्त्यथ शुष्यन्ति तेजो ह्येषा मेतत्तद्यद्यूपशकलं प्रास्यति सतेजसं मिनवानीति तद्युदेषु एव भवति नान्यु एष हि यजुष्कृतो मेध्यस्तस्माद्यूपशकलं प्रास्यति ॥ ८ ॥

स प्रास्यति। अग्रेणीरसि स्वावेश उन्नेतृणा मिति पुरस्ताद्वा ऽअस्मादेषोऽपच्छिद्यते तस्मादाहाग्रेणीरसि

* अत्र, इत उत्तरत्र च 'बाह्यशकल'–इत्येव सायणसम्मतः पाठ इति डा० वेबरः। पर मस्ति तत्र-तत्र च पाठभेदः।

स्वावेशु उन्नेतुर्णा मित्येतुस्य व्वित्तादुधि त्वा स्थास्यती-
त्युधि ह्येनं तिुष्ठति तुस्मादाहैतुस्य व्वित्तादुधि त्वा
स्थास्यतीुति ॥ ९ ॥

अुथ स्रुवेुणोपहत्युाज्यम् । अवटु मभिजुहोति नेदधु-
स्तान्नाष्ट्रा रुक्षाꣳस्युपोत्तिुष्ठानिति व्वज्रो वा ऽआज्यं
तद्वज्रेुणैवैतुं नाष्ट्रा रुक्षाꣳस्युपबाधते तुथाधुस्तान्नाष्ट्रा
रुक्षाꣳसि नोपोत्तिष्ठन्त्युथ पुरुस्तात् परीत्योदङ्ङासीनो*
यूप मनक्ति स आह यूुपायाज्युमानायानुब्रूहीुति†॥१०॥

सोऽनक्ति । देवुस्त्वा सविता मुध्वानक्त्विुति सविता वै
देवानां प्रसविता युजमानो वा ऽएष निदानेन यद्यूपः
सर्वं वा ऽइदं मुधु यदिदं किञ्च तुदेन मनेन सर्वेण सꣳ-
स्पर्शयति तुदस्मै सविता प्रसविता प्रसौति तुस्मादाह
देवुस्त्वा सविता मुध्वानक्त्विुति‡ ॥ ११ ॥

अुथ चषाल मुभयतः प्रत्युज्य प्रतिमुञ्चति । सुपि-
प्पलाभ्यस्त्वौषधीभ्य इुति पिुप्पलꣳ ह्यैवास्यैतत्तद्यन्मध्ये
सङ्गृहीत मिव भवति तिर्यग्वा ऽइदं ह्यक्षे पिप्पल
माहृतꣳ स युदेवेदꣳ सम्बन्धनं चान्तरोपेनित मिव
तदेवैतत्करोति तुस्मान्मध्ये सङ्गृहीत मिव भवति ॥ १२ ॥

---

* 'दङ्ङासीनो'–इति क, ख ।   † 'ति'–इति ग, घ ।

‡ 'क्त्विति'–इति ख ।

आन्त मग्निष्ठा मनक्ति। यजमानो वा ऽअग्निष्ठा रस आज्यꣳ रसेनैवैतद्यजमान मनक्ति तस्मादान्त मग्निष्ठा मनक्त्यथ परिव्ययणं प्रति समन्तं परिमृशत्यथाहो-च्छ्रीयमाणायानुब्रूहीति ॥ १३ ॥

स उच्छ्रयति। द्या मग्रेणास्पृक्ष ऽआन्तरिक्षं मध्ये-नाप्राः पृथिवी मुपरेणादृꣳहीरिति वज्रो वै यूप एषां लोकाना मभिजित्यै तेन वज्रेणेमांल्लोकान्स्पृणुतऽएभ्यो लोकेभ्यः सपत्नान्निर्भजति ॥ १४ ॥

अथ मिनोति। या ते धामान्युश्मसि गमध्यै यत्र गावो भूरि शृङ्गा अयासः अत्राह तदुरुगायस्य विष्णोः परमं पद मव भारि* भूरीत्येतया त्रिष्टुभा मिनोति वज्रस्त्रिष्टुब् वज्रो यूपस्तस्मात्त्रिष्टुभा मिनोति ॥ १५ ॥

सम्प्रत्यग्नि मग्निष्ठां मिनोति। यजमानो वा ऽअग्नि-ष्ठाग्निर वै यज्ञः स यदग्नेरग्निष्ठाꣳ ह्वलयेद्ध्वलेद्ध यज्ञाद्यज-मानस्तस्मात् सम्प्रत्यग्नि मग्निष्ठां मिनोत्यथ पर्यूहत्यथ पर्यृषत्यथाप उपनिनयति ॥ १६ ॥

अथैव मभिपद्य वाचयति। विष्णोः कर्माणि पश्यत यतो व्रतानि पस्पशे। इन्द्रस्य युज्यः सखेति वज्रं वा

---

* 'भाति'–इति सा०-सम्मतः। स च ऋक्पाठः २. २. २४. ६ (निरु० २. २. ३.)। मन्त्रस्यैतस्योपक्रमेऽप्यस्त्येवं पाठभेद ऋग्यजुःसंहितयोः।

ऽएष प्राहार्षीद्यो यूप मुदश्रिश्रियद्विष्णोर्व्विजितिं पश्यतेत्येवैतदाह यदाह व्विष्णोः कर्म्माणि पश्यत यतो व्रतानि पस्पशे*। इन्द्रस्य युज्यः सखेतीन्द्रो वै यज्ञस्य देवता व्वैष्णवो यूपस्तꣳ सेन्द्रं करोति तस्मादाहेन्द्रस्य युज्यः सखेति† ॥ १७ ॥

अथ चषाल मुदीक्षते। तद्विष्णोः परमं पदꣳ सदा पश्यन्ति सूरयः। दिवीव चक्षुराततं मिति व्वज्रं वा ऽएष प्राहार्षीद्यो यूप मुदश्रिश्रियत्तां व्विष्णोर्व्विजितिं पश्यतेत्येवैतदाह यदाह तद्विष्णोः परमं पदꣳ सदा पश्यन्ति सूरयः। दिवीव चक्षुराततं मिति‡ ॥ १८ ॥

अथ परिव्ययति। अनग्नतायै न्वेव परिव्ययति तस्मादन्वेव परिव्ययत्यन्वेव हीदं व्वासो भवत्यन्नाद्य मेवास्मिन्नेतद्दधात्यन्नेव हीद मन्नं प्रतितिष्ठति तस्मादन्वेव परिव्ययति ॥ १९ ॥

त्रिवृता परिव्ययति। त्रिवृद्धन्नं पशवो ह्यन्नं पिता माता यज्जायते तत्तृतीयं तस्मात्त्रिवृता परिव्ययति ॥ २० ॥

---

* 'पस्पशे'–इति ग-घ-पुस्तकयोरशुद्धः।

† 'सखेति'–इति ख, 'सखेति'–इति ग, घ।

‡ 'मिति'–इति ख, 'मिति'–इति ग, घ।

स परिव्ययति। परिवीरसि परि त्वा दैवीर्व्विशो व्ययन्तां परीमं यजमानꣳ रायो मनुष्याणा मिति तद्यजमानायाशिष माशास्ते यदाह परीमं यजमानꣳ रायो मनुष्याणा मिति* ॥ २१ ॥

अथ यूपशकल मवगूहति। दिवः सूनुरसीति प्रजा हैवास्यैषा तस्माद्यदि यूपैकादशिनी स्यात् स्वꣳ स्व मेवावगूहेदविपर्यासं तस्य हैषा मुग्ध्वानुव्रता प्रजा जायतेऽथ यो व्विपर्यास मवगूहति न स्वꣳ स्वं तस्य हैषा मुग्धाननुव्रता प्रजा जायते तस्माद् स्वꣳ स्व मेवावगूहेदविपर्यासꣳ† ॥ २२ ॥

स्वर्गस्यो हैष लोकस्य समारोहणः क्रियते। यद्यूपशकल इयꣳ रशना रशनायै यूपशकलो यूपशकला-च्चषालं चषालात् स्वर्गं लोकꣳ समश्नुते ॥ २३ ॥

अथ यस्मात्स्वरुर्नाम। एतस्माद्वा एषोऽपच्छिद्यते तस्यैतत्‡ स्व मेवारुर्भवति तस्मात्स्वरुर्नाम ॥ २४ ॥

तस्य यन्निखातम्। तेन पितृलोकं जयत्यथ यदूर्द्ध्वं निखाताद्वा रशनायै तेन मनुष्यलोकं जयत्यथ यदूर्द्ध्वꣳ रशनाया आ चषालात्तेन देवलोकं जयत्यथ यदूर्द्ध्वं

---

* 'मि॒ति'-इति ग, घ। † 'सम्'-इति ख।

‡ 'तदस्यैतत्'-इति क।

चषालाद् द्व्यङ्गुलं वा त्र्यङ्गुलं वा साध्या इति देवास्तेन तेषां लोकं जयति सलोको ह* वै साध्यैर्देवैर्भवति य एव मेतद्वेद ॥ २५ ॥

तं वै पूर्व्वार्द्धे मिनोति । वज्रो वै यूपो वज्रो दण्डः पूर्व्वार्द्धं वै दण्डस्याभिपद्य प्रहरति पूर्व्वार्द्ध एष यज्ञस्य तस्मात्पूर्व्वार्द्धे मिनोति ॥ २६ ॥

यज्ञेन वै देवाः । इमां जितिं जिग्युर्यैषा मियं जितिस्ते होचुः कथं न इदं मनुष्यैरनभ्यारोह्यꣳ स्यादिति ते यज्ञस्य रसं धीत्वा यथा मधु मधुकृतो निर्द्धयेयुर्व्विदुह्य यज्ञं यूपेन योपयित्वा तिरोऽभवन्नथ यदेनेनायोपयं-स्तस्माद्यूपो नाम पुरस्ताद्वै प्रज्ञा पुरस्तान्मनोजवस्तस्मा-त्पूर्व्वार्द्धे मिनोति ॥ २७ ॥

स वा ऽअष्टाश्रिर्भवति । अष्टाक्षरा वै गायत्री पूर्व्वार्द्धो वै यज्ञस्य गायत्री पूर्व्वार्द्ध एष यज्ञस्य तस्मादष्टाश्रि-र्भवति ॥ २८ ॥

तꣳ ह स्मैतं देवा अनुप्रहरन्ति । यथेद मप्येतर्ह्येके-ऽनुप्रहरन्तीति देवा अकुर्व्वन्निति ततो रक्षाꣳसि यज्ञ मनूदपिबन्त ॥ २९ ॥

---

* नास्त्येतत् पदं ग-घ-पुस्तकयोः ।

ते देवा अध्वर्युमब्रुवन्। यूपशकलमेव जुहुधि तदाहैष स्वगाकृतो भविष्यति तथो रक्षांसि यज्ञं नानूत्पास्यन्ते ऽयं वै वज्र उद्यत इति* ॥ ३० ॥

सोऽध्वर्युः। यूपशकलमेवाजुहोत्तदाहैष स्वगाकृत आसीत्तथो रक्षांसि यज्ञं नानूदपिबन्तायं वै वज्र उद्यत इति ॥ ३१ ॥

तथो ऽएवैष एतत्। यूपशकलमेव जुहोति तदाहैष स्वगाकृतो भवति तथो रक्षांसि यज्ञं नानूत्पिबन्तेऽयं वै वज्र उद्यत इति स जुहोति दिवं ते धूमो गच्छतु स्वर्ज्योतिः पृथिवीं भस्मनापृण स्वाहेति ॥ ३२ ॥ ४ ॥

॥ इति पञ्चमप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् [७.१.] ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत्।
निर्ममे, त महं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

"अभ्रि मादत्ते देवस्य त्वा (१क०)"-इत्यादिकम्, "स यथा-निखात ओषधिषु मितः स्यादेव मेतास्वोषधिषु मितो भवति (७क०)"-इत्यन्तञ्च ग्रन्थजात मौदुम्बर्याः अवटनिर्माणविधानेनैव

---

* 'इति'-इति ग, घ।

च्याख्यातप्रायम्[1]। "उपरेण सम्मायेति। यूपस्यातष्टो मूलभाग उपरः; तावत्परिमितं यूपावटं कुर्यात्। "एतावन्माचाणीति। मुष्टिपरिमितानि यूपाग्रे निदध्यात् यूपशकलं च[2] ॥ १—७ ॥

यूपशकलस्य गर्त्ते स्थापनं सार्थवादं विधत्ते— "अथ यूपशकलं प्रास्यति[3] तेजो ह वा एतदित्यादिना। तत्तेजस्त्व मिदानीन्तन-प्रसिद्ध्या समर्थयते— "तस्माद् यदा वाह्यशकल मित्यादिना। 'अपतक्ष्णुवन्ति' तक्षणेन लघूकुर्वन्ति। "तनूकरणे तक्षः"-इति[4] स्मृः। "एष एव भवतीति। यूपत्वगात्मक एव भवेत् 'नान्यः' शकलः। अत्र कारण माह— "एष हि यजुष्कृतो मेध्य इति। यजुषा "स्वधिते मैनम्"-इतिमन्त्रेण निष्पादितः[5], अत एव मेध्यः ॥ ८ ॥

शकलप्रासनं समन्त्रकं विधत्ते— "स प्रास्यति[6] अग्रेणी-रसीति[7]। छिद्यमानस्य यूपस्य प्रथमम् अग्रे नीयत इति 'अग्रेणीः', यूपावयवभूत इत्यर्थः। यद्वा अग्रेऽवस्थितो यूपोऽवटं प्रति नीयत इति 'अग्रेणीः', पुरस्सर इत्यर्थः। यस्त्वम् 'अग्रेणीरसि', स त्वम् 'उन्नेतॄणां' ऊर्द्धं नेतॄणा मध्वर्यूणां 'स्वावेशः' यूपावटे सुखेन तेरा-

---

१— पुरस्तात् (३४६ पृ० १ पं०) द्रष्टव्यम्।
२— "देवस्य त्वेत्यभ्रि मादाय"-इत्यादीनि सूत्राण्यत्रालोच्यानि (सू० ६. २. ८—१२)। "देवस्य त्वा"-इति मन्त्रस्तु वा० सं० ६. १. १।
३— का० श्रौ० सू० ६. २. १३। ४— पा० सू० ३. १. ७६।
५ — अनुपद मेवोक्तम् (४०२ पृ० ५ पं०)।
६— का० श्रौ० सू० ६. २. १६। ७— वा० सं० ६. २. १।

विश्रुत इति स्वावेश:। स त्वं हे यूपशकल। 'एतस्य' कर्मण: 'वित्तात्'। "विद ज्ञाने"[1]। कर्मणि षष्ठी। विद्धि, विदितार्थी भवति; कर्म कृतवान् न भवति। "अधि त्वा स्थास्यतीति। अधीत्युपरिभावे। हे यूपशकल! 'त्वा मधि' तवोपरि यूप: स्थास्यति, तस्यावस्थानं वित्तात्। अग्रेणीरित्यस्य तात्पर्य माह— "पुरस्ताद्वा अस्मादिति। यस्मादेव शकल: 'अस्माद्' यूपात् 'पुरस्तात्' अपि ह्रियते; अस्य प्रथमशकलत्वात्, यूपात् प्रथमं नीयमानत्वात् 'अग्रेणी:' स्वावेश इत्यर्थ:। 'एतस्य' सम्यक् बन्धनं वित्तादित्यादि स्पष्टम् ॥ ९ ॥

"अथ स्रुवेणोपहत्याज्य मिति। 'आज्यम् उपहत्य', 'स्रुवेण' आदाय, 'अवटम् अभि' तूष्णीं 'जुहोति'। "तूष्णीम्"-इति[2] सूत्रम्। आग्रस्वनहोमार्थवादे "नेदधस्तादित्यादिकं व्याख्यातम्[3]। "अथ पुरस्तात् परीत्येति[4]। अवटस्य 'पुरस्तात्' 'परीत्य' परि-क्रम्य 'उदङ्' उदङ्मुख; 'आसीन:' अध्वर्युर्यजमानो वा 'यूपम् अनक्ति'; "अध्वर्युर्यजमानो वा यूप मनक्ति"-इति[5] सूत्रकार-वचनात्। स्पष्टार्थो यूपाञ्जनप्रैष: ॥ १० ॥

"सोऽनक्तीति[6]। "देवस्त्वा"—इत्यञ्जनमन्त्रस्य[7] तात्पर्य माह—

१— अदा॰ प॰ ५४ धा॰।

२— "स्रुवेणावटे जुहोति तूष्णीम्"-इति का॰ श्रौ॰ सू॰ ६. २. २०।

३— पुरस्तात् (४०४ पृ॰ ९ पं॰) द्रष्टव्यम्।

४— का॰ श्रौ॰ सू॰ ६. २. २१ क। ५— का॰ श्रौ॰ सू॰ ६. २. २१ ख।

६— का॰ श्रौ॰ सू॰ ६. ३. १। ७— वा॰ सं॰ ६. २. २।

"सविता वै देवाना मित्यादिना। यजमानमिष्याद्यस्य यागस्य यूपेनापि निष्पाद्यत्वात्, तत्सिद्धिन्यायात् यजमान एव यूपत्वेनोपचर्यते। "इयं पृथिवी सर्वेषां भूतानां मधु"-इत्याद्युक्तप्रकारेण[1] 'सर्व मिदं मधु'। 'ततः' 'एनम्' यूप मेव, यूपद्वारेण 'अनेन सर्वेण' मधुभूतेन चराचरेण आज्यद्वारेण 'संसर्गयति' ॥ ११ ॥

"अथ चषाल मुभयतः प्रत्यज्येति[2]। चषालो यूपस्योपरि प्रतिमोक्तव्योऽष्टाश्रिः मध्ये सन्नतो वलयः[3]। तम् 'उभयतः' आज्येन 'प्रत्यज्य' 'प्रति मुञ्चति' उपरि बध्नाति ॥

मन्त्रार्थस्तेषः[4]।— हे चषाल! त्वां 'सुपिप्पलाभ्यः' शोभनफलाभ्यः 'ओषधीभ्यः' तासा मर्थाय, प्रति मुञ्चामीति शेषः। अस्य यूपस्य चषालं सुपिप्पलं खलु, तच्चषालं मध्ये सङ्गृहीत मिव कुर्यात् ॥

उक्तं यूपफलरूपत्वं लौकिकवृक्षदृष्टान्तेन दृढयति— "तिर्यग्वा इद मिति। 'आहतं' सम्बद्धम्, 'यदेवेदं समन्धनं' सम्यक् बन्धनसाधनं वृन्तं फलं च, 'अन्तरा' वृन्तफलयोर्मध्ये "उपेनित मिव" 'उपेनितम्' अल्पपरिमाणं विद्यते, 'तदेव' 'एतत्' एतेन चषालोपेनितेन कृतवान् भवति। 'तस्मात् मध्ये' इद मित्युपसंहारः ॥१२॥

१— इहैवोपरिष्टात् (१४ का० ४ प्र० ५ ब्रा० १ क०) द्रष्टव्यम्।

२— का० श्रौ० सू० ६. ३. ३, ४।

३— "अष्टाश्रचषालं पृथुमात्र मष्टाश्रि मध्यसङ्गृहीतम्, ऊर्द्धमग्रे प्रतिमुञ्चति"-इति का० श्रौ० सू० ६. १. २८, २९।

४— वा० सं० ६. २. ३।

पुनराञ्जनं विधत्ते— "आन्त मग्निष्ठा मनक्तीति[1]। 'अग्निष्ठाः' अग्नेरभिमुखाश्रिः, तम् 'अग्निष्ठाम्', 'आन्तम्' उपरिप्रदेशपर्यन्तम् 'अनक्ति'। "सोपर मग्निष्ठादेश मक्त्वा"-इत्यादि[2] च सूत्रम्। 'सोपरम्' उपरसहितम्। अग्निसन्निधिसाम्यात् 'अग्निष्ठाः' यजमानः। "अथ परिव्ययण मित्यादि। 'परिव्ययणं' परिव्ययणो रशनावेष्टनप्रदेशः, तं 'प्रति' 'समन्तम्' आज्येन 'परिमृशति' परिमृशेत्। "उच्छ्रीयमाणायानुब्रूहि"-'इति'[3] सम्प्रैष मुक्त्वा— ॥ १३ ॥

"स उच्छ्रयति द्या मग्रेणेत्यादि[4]। "द्या मग्रेण"-इति मन्त्रेण[5] उच्छ्रयणं कुर्यात्। हे यूप! 'द्याम्' अन्तरिक्षम् 'अग्रेण' अग्रभागेन 'अस्पृक्षः' स्पृष्टवानसि, तथा तव 'मध्येन' मध्यभागेन 'अन्तरिक्षम् आ अप्राः' आपूरितवानसि, 'पृथिवीम् उपरेण' भूमौ स्थाप्यो भाग उपरः, तेन भूलोकम् 'अदृंहीः' दृढ मकरोः। "वज्रो वै यूपः"—इत्यादि शतपथब्राह्मणम्॥ १४ ॥

"अथ मिनोतीत्यादि[6]। "या ते"-इति मन्त्रेण[7] यूपं मिनुयात्। हे विष्णो! 'ते' 'या' यानि 'धामानि' स्थानानि 'गमध्यै' गमनाय प्राप्तये 'उश्मसि' कामयामहे, 'यत्र' येषु धामसु 'गावः' रश्मयः 'भूरिशृङ्गाः' प्रभूतोर्द्ध्वप्रदेशाः 'अयासः' अयनाः गन्तारो रश्मयः, तं परिवेषं हे विष्णो! 'अत्र' एषु स्थानेषु 'उरुगायस्य'

१— का० श्रौ० सू० ६. ३. ५। २— का० श्रौ० सू० ६. २. ५।
३— का० श्रौ० सू० ६. ३. ६। ४— का० श्रौ० सू० ६. ३. ७।
५— वा० सं० ६. २. ४। ६— का० श्रौ० सू० ६, ३. ८।
७— वा० सं० ६. ३. १।

प्रभूतवाग्गीयमानस्य, 'विष्णोः' व्यापकस्य, तव श्रुति-स्मृति-प्रसिद्धं 'परमम्' उत्कृष्टं 'पदम्' 'भूरि' प्रभूतम् 'अवभाति' सर्वदा प्रकाशते, प्रार्थयामहे इति शेषः। अथ मधिदैवतः सङ्क्षेपेणोक्तार्थः॥

अथवा प्रकृतेऽधियज्ञपरतया व्याख्येयः। अस्मिन् पक्षे 'विष्णोः' सवनत्रयव्यापकस्य यज्ञस्य, धामानीत्यादि पूर्ववत्; अत्रोरुगायस्य विष्णोस्ते 'परमं' पराद्धं 'पदं' यूपाख्य मवभातीति[1]॥

मन्त्रस्य त्रिष्टुप्त्वं यूपमानस्योचित मिति प्रशंसति— "एतया त्रिष्टुभेति ॥ १५ ॥

माने विशेष माह— "सम्प्रत्यग्नि मिति[2]। 'अग्निष्ठाम्' 'सम्प्रत्यग्निम्' अग्न्यभिमुखं 'मिनोति' प्रक्रमार्थम्। विपक्षे दोषप्रदर्शनेन दृढयति— "यजमानो वा अग्निष्ठाग्निरिति। 'सः' अध्वर्युः 'यद्' यदि 'अग्नेः' सकाशात् 'अग्निष्ठां' 'ह्वलयेत्' चालयेत्, 'यज्ञात्' 'यजमानः' अपि 'ह्वलेत्' पतेत्, 'तस्मात्' सम्प्रत्यग्निं' मिनुयात्॥

"अथ पर्यूहतीति[3]। पर्यूहणादिमन्त्राणा मौदुम्बर्या मुक्तत्वात्[4] अत्र ब्राह्मणे उपेक्षिताः॥ १६ ॥

"अथैव मभिपद्यते[5]। एवं कर्मकलापं कृत्वा यूप मन्वारभ्य

१— एतन्मन्त्रस्य यास्कीयं व्याख्यानमत्र द्रष्टव्यम् (२. २. ३. निरु०)।

२— का० श्रौ० सू० ६. ३. ९। ३— का० श्रौ० सू० ६. ३. १०।

४— पर्यूहणम्, पर्यृषणम्, अथ उपनिनयन मिति त्रीणि कर्माणि ४ प्र० ५ ब्रा० १७, १८, १९ कण्डिकासु (३४४ पृ०) विहितानि। तत्र द्वावेव मन्त्रौ। तौ त्विह वा० सं० ६. ३. २, ३ पुनराम्नातौ।

५— का० श्रौ० सू० ६. ३. १२।

'वाचयति' "विष्णोः कर्माणि"-इत्यमुं[1] मन्त्रम्। "विष्णोः कर्माणीति वाचयति यूप मन्वारब्धम्"-इति[2] हि सूत्रम् ॥

अथ मर्थः ।— 'विष्णोः' यज्ञात्मनः 'कर्माणि पश्यत' इह नराः ! 'यतः' यस्माद् 'व्रतानि' कर्माणि जायन्ते, यानि च 'पस्पशे' स्पृष्टवान्। यो विष्णुः 'इन्द्रस्य' च यज्ञाभिमानिनो देवस्य 'युज्यः' योग्यः 'सखा' सखिभूतः ॥

मन्त्रतात्पर्यं व्याचष्टे— "वज्रं वा एष इत्यादिना। 'उदश्रियत्'-इति, "श्रिञ् सेवायाम्[3]"-इत्यस्य लुङि रूपम्। कर्मणां बहुत्वेऽपि विजितेरेकत्वात् एकवचनान्तं निर्दिष्टम्। चतुर्थपादे इन्द्रश्रवणं सङ्गत मित्याह— "इन्द्रो वै यज्ञस्य देवतेति ॥ १७ ॥

"अथ चषाल मुदीक्षते[4] तद्विष्णोरित्यादि[5]। 'उदीक्षते' ऊर्द्ध्वं मीक्षेत। 'विष्णोः' यज्ञस्य 'तत्' 'परमं पदम्' पश्यत इति पदं यूपः, तं 'सदा पश्यन्ति' 'सूरयः' विद्वांसः। कीदृशम् ? 'दिवि' आकाशे निरावरणे 'आततं' प्रसृतम् 'चक्षुरिव'।

मन्त्रस्य तात्पर्य माह— परमपदस्य यूपस्य शत्रुवधार्थ मुद्यतवज्ररूपत्वात्, तद्दर्शनेन यज्ञविघातकाना मसुराणां पलायनात्, उच्छ्रितयूप एव विष्णोर्विजितिस्तं 'पश्यत'— 'इति' मन्त्रः 'आह' इत्यर्थः ॥ १८ ॥

१— वा० सं० ६. ४. १ । २— का० श्रौ० सू० ६. ३. १२ ।

३— भ्वा० उ० ८९७ धा० । ४— का० श्रौ० सू० ६. ३. १३ ।

५— तन्मन्त्रपाठस्तु— वा० सं० ६. ४. २ ।

रशनापरिव्ययनं विधाय प्रशंसति— "अथ परिव्ययतीति[1]। परिव्ययनप्रदेश मभिनयेन निर्दिशति— 'अत्र'[2] नाभिप्रदेशे इत्यर्थः। "नाभिदघ्ने परिव्ययति"-इति तैत्तिरीयकम्[3]। उक्तार्थं लोकस्थितिं हेतूकरोति— "अत्रेव ह्येति। लोके हि मध्यदेशे खलु 'इदं' वसनं 'भवति'; तस्मादित्यर्थः। "अन्नाद्य मेवेत्यादि। रशनाया अन्नसम्बन्धिविकारत्वेनान्नरूपत्वात् अन्न मेवास्मिन्नुपस्थापितवान् भवति ॥ १९ ॥

रशनायास्त्रैगुण्य माह— "त्रिवृतेति[4]। अन्नस्य त्रिवृत्त्वं कुत्र दृष्ट मिति, तद् दर्शयति— "पशवो ह्यन्न मिति। कथं तेषु त्रिवृत्त्व मिति तदुपपादयति— "पिता मातेत्यादि। दधिपयोरूपस्यान्नस्य त्रयाणा मपि कारणत्वात् तेषा मन्नत्वोपचारः ॥ २० ॥

"स परिव्ययतीति। परिव्ययने मन्त्र माह— "परिवीरसीति[5]। हे यूप! त्वं 'परिवीरसि' परितो रशनया वेष्टितोऽसि। 'दैवी विशः' देवसम्बन्धिन्यः प्रजाः त्वां 'परिव्ययन्ताम्' वेष्टयन्तु। तथा 'इमं यजमानम्' एव 'मनुष्याणाम्' इतरेषां मध्ये 'रायः' धनानि परिव्ययन्तु ॥ २१ ॥

"अथ यूपशकल मवगूहतीति[6]। 'यूपशकलं' स्वरुम् अवगूहेत् रशनामध्ये। 'तस्मात्' स्वरोर्यूपरूपत्वात्। एवं सर्वथावगूहनीयत्वात्

१— का० औ० सू० ६. ३. १४ ख।

२— 'अत्रैव'-इति क।

३— तै० स० ६. ३. ४, १६।

४— "त्रिगुणा त्रिव्यामा कौशी रशना" का० औ० सू० ६. ३. १४ क।

५— वा० सं० ६. ६. १।

६— का० औ० सू० ६. ३. १७।

यूपैकादशिलपक्षेऽपि स्वस्वयूपानतिक्रमेणैवावगूहेत्[1]। 'अविपर्यासं' विपर्यासाया: क्रमेणाग्रहणात्। दोषाभिधानेनाविपर्यासं प्रशंसति— "तस्य हैषासुग्धानुव्रतेत्यादिना। असुग्धा माह— 'अनुव्रता' यजमानव्यापारानुकूला। विपर्यासपक्षे उक्तवैपरीत्यं व्याख्येयम् ॥ २१ ॥

यूपशकल-रशना-चषालानां क्रमेणोर्द्ध्वभावित्वात् स्वर्गारोहण-सोपानत्वेन प्रशंसति— "स्वर्गस्यो हैष लोकस्य समारोहण इत्यादिना ॥ २२ ॥

यूपावयवत्वेन स्वरो: सर्वथावगूहनं प्रशंसितुं तन्नाम निर्वक्ति— "अथ यस्मात् स्वरुर्नामेति। 'एतस्मात्' एव 'एष:' यूपशकल: 'अपच्छिद्यते'। तत् 'एतत्' छिन्नं द्रव्यम् अस्य यूपसम्बन्धि पुन: 'स्व मेव' स्वकीय मेव 'अरु:' गन्ता भवति। 'तस्मात्' स्व मियर्त्तीति 'स्वरु:' 'नाम' सम्पन्नम्[2] ॥ २४ ॥

यूपं लोकत्रयजयात्मना प्रशंसति— "तस्य यन्निखात मिति। निखन्यत इति निखातो गर्त्तान्तराल:। "तेन पितृलोकं जय-

---

१— का० श्रौ० सू० ६. ३. १८।

२— "त एतं स्वरु मपश्यन् यूपशकलम्"—इति ऐ० ब्रा० २. १. ३। "यूपशकल मेतं— स्वरुनामकं स्वल्पं काष्ठखण्डम्"—इति तत्र सायण:। "स्वरुणा पशु मनक्ति"—इति तै० सं० ५. ५. ७. १। तै० ब्रा० २. ४. ७. १०, ११। "स्वरु मन्तर्धाय स्वधितिना पशुं समनक्ति, घृतेनाक्तौ पशुं त्रायेथा मिति शिरसि। न वा स्वधितिना, स्वरुणैव"—इति आप० श्रौ० सू० ७. १४. ११, १२। मीमांसादर्शने च जै० सू० ४. २. १-७, अधि० १ स्वरुविचारो द्रष्टव्य:।

तीति। चषालादुपरि यूपाग्रं द्व्यङ्गुलभागः, 'तेन' भागेन 'साध्या इति' प्रसिद्धाः 'देवाः' सन्ति, 'तेषां लोकं जयति'[१]। वेदितुः फल माह—"सलोको ह वा इति ॥ २५ ॥

यूपस्य पूर्वार्द्धे भूमौ यत् मानम्, तत् दण्डसाम्यतः स्तौति—"तं वै पूर्वार्द्धे मिनोतीति। यज्ञस्य प्रहरणसाधनत्वात् दीर्घत्वाच्च वज्रो दण्डः। 'दण्डस्य पूर्वार्द्धम्' 'अभिपद्य' गृहीत्वा प्रहरति'; 'यज्ञस्य' अपि 'एषः' यूपः 'पूर्वार्द्धः', होमात् पूर्वं मनुष्ठेयत्वात्। 'तस्मात्' 'पूर्वार्द्धे' पूर्वभागे 'मिनोति' ॥ २६ ॥

प्रकारान्तरेण पूर्वार्द्धं मभिमातुं भूयो द्योतयति—"यज्ञेन वै देवा इत्यादिना। एतदसकृद् गतम्[२]। देवैस्तिरोभावितस्य यज्ञस्य यूपस्य इतरेषां मनुष्यादीनां प्रज्ञापकत्वात्, प्रज्ञापकस्य पुरस्ताद्भावित्वदर्शनात् यूपोऽपि पुरस्तात् देशे स्थाप्य इत्यर्थः। 'मनोजवः' मनसो वेगः। यूपस्य देवैराच्छादितयज्ञस्य प्रज्ञापकत्वं तैत्तिरीयकेऽप्युक्तम्— "यज्ञेन वै देवाः सुवर्गं लोक मायन्; तेऽमन्यन्त, मनुष्या नोऽन्वाभविष्यन्तीति; ते यूपेन योपयित्वा सुवर्गं लोक मायन्; त ऋषयो यूपेनैवानुप्राजानन्; तद् यूपस्य यूपत्वम्"-इति[३] ॥ २७ ॥

"स वा अष्टाश्रिरित्यादि। स्पष्टम् ॥ २८ ॥

१— तै० सं० ६. ३. ४. २१, २२ वचने द्रष्टव्ये।

२— १ का० ५ प्र० १ ब्रा० १ क० (४०५ पृ०) द्रष्टव्यम्।

३— तै० सं० ६. ३. ४. २०।

यूपे[1] निगूढस्य खरोत्करस्य प्रतिपत्तिकर्मत्वेन यूपप्रतिनिध्यात्मना होम मभिधातु माह— "तं ह स्मैत मित्यादिना। "यथेद मप्येतर्ह्येक इति। 'अप्येतर्हि' इदानी मपि, 'एके' अनुष्ठातारः, 'इदम्'-इत्यनुप्रहरणक्रियाविशेषणम्। देवा यथा, तथा अनुप्रहरन्तीत्यर्थः। इदानी मपि अनुप्रहरण मेव कुर्वन्ति। "देवा अकुर्वन्निति। न तावद् यज्ञस्थानीयस्य यूपस्य दग्धत्वेन बाधकाभावात् यथाकामम् 'उदपिबन्त' ॥ २९ ॥ ३० ॥

सोऽध्वर्युरिति। देवाः 'तत्' तेनैव खलु 'एषः' यज्ञः 'स्वगाकृतः' स्वं स्थानं प्राप्तः, कृतप्रतिपत्तिकः 'आसीत्'। स्पष्ट मन्यत्[2] ॥ ३१, ३२ ॥ ४ [७. १.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे सप्तमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

---

[1] — "अष्टाश्रिं करोत्युपरवर्जम्"-इति का० श्रौ० सू० ६. १. २७।
'अष्टाश्रिम्— अष्टकोणाम्। उपरोऽवटः, तत्सम्बन्धिनं निखननार्हं यूपस्य प्रदेशं मूलतः पञ्चमांशं वर्जयित्वा'-इति तत्र या० दे०।

[2] — सर्व मेतद् यूपप्रकरणं तैत्तिरीयभाष्ये भगवता सायणाचार्येण सम्यक् व्याख्यातम्, तै० सं० ६. ३. ३, ४ द्रष्टव्यम्।

(अथ द्वितीयं ब्राह्मणम्.)

यावती वै व्वेदिस्तावती पृथिवी । व्वज्रा वै यूपास्त-
दिमा मेवैतत् पृथिवी मेतैर्व्वज्रैस्पृणुतेऽस्यै सपत्ना-
न्निर्भजति तस्माद् यूपैकादशिनी भवति द्वादश उप-
शयो भवति व्वितष्टस्तं दक्षिणत उपनिदधाति तद्यद्
द्वादश उपशयो भवति ॥ १ ॥

देवा ह वै यज्ञं तन्वानाः* । तेऽसुररक्षसेभ्य आस-
ङ्गाद् बिभयाञ्चक्रुस्तद्य एत ऽउच्छ्रिता यथेषुरस्ता तया वै
स्तृणुते वा न वा स्तृणुते यथा दण्डः प्रहृतस्तेन वै
स्तृणुते वा न वा स्तृणुतेऽथ य एष द्वादश उपशयो
भवति यथेषुरायतानस्ता यथोद्यत मप्रहृत मेव मेष
व्वज्र उद्यतो दक्षिणतो नाष्ट्राणाᳬ रक्षसा मपहत्यै
तस्माद् द्वादश उपशयो भवति ॥ २ ॥

तं निदधाति† । एष ते पृथिव्यां लोक आरण्यस्ते
पशुरिति पशुश्च वै यूपश्च तदस्मा ऽआरण्य मेव पशूना
मनुदिशति तेनो ऽएष पशुमान् भवति तद् द्वयं‡
युपैकादशिन्यै सम्पयन माहुः स्वःसुत्यायै ह न्वेवैके

* 'नाः'–इति ग, घ ।

† 'तन्निदधाति'–इति ख ।

‡ 'तद् वयं'–इति घ ।

सम्मिन्वन्ति प्रकृप्तताये* चैव स्वःसुत्याये यूपं मिन्वन्तीत्यु च ॥ ३ ॥

तदु तथा न कुर्यात्। अग्निष्ठ मेवोच्छ्रयेदिदं वै यूप मुच्छ्रित्याध्वर्युरा परिव्ययणान्नान्ववर्जत्यपरिवीता वा ऽएत ऽएताꣳ रात्रिं वसन्ति स न्वेव परिचक्षा पशवे† वै यूप मुच्छ्रयन्ति प्रातर्वै पशूनालभन्ते तस्माद् प्रातरेवोच्छ्रयेत् ॥ ४ ॥

स य उत्तरोऽग्निष्ठात् स्यात्‡। त मेवाग्र ऽउच्छ्रयेदथ दक्षिण मथोत्तरं दक्षिणार्द्धं मुत्तमं तथोदीची भवति ॥ ५ ॥

अथो ऽइतरथाहुः। दक्षिण मेवाग्रेऽग्निष्ठादुच्छ्रयेदथोत्तर मथ दक्षिण मुत्तरार्द्धं मुत्तमं तथो ह्यस्योदगेव कर्मानुसन्तिष्ठत ऽइति§ ॥ ६ ॥

स यो वर्षिष्ठः स दक्षिणार्द्धः स्यात्। अथ ह्रसीयानथ ह्रसीयानुत्तरार्द्धो ह्रसिष्ठस्तथोदीची भवति ॥ ७ ॥

अथ पत्नीभ्यः पत्नीयूप मुच्छ्रयन्ति। सर्वत्वाय न्वेव‖ पत्नीयूप उच्छ्रीयते तत् त्वाष्ट्रं पशु मालभते त्वष्टा वै

---

* 'प्रकृ ऌप्तताये'–इति ख, डा॰–वेबरेण B-पुस्तके दृष्टश्च।

† 'पशवो'–इति क।

‡ 'स्यात्'–इति ग, घ।

§ 'इति'–इति ग, घ।

‖ 'न्वेव'–इति पाठः सायणसम्मतः B-पुस्तके दृश्यते च इति डा॰-वेबरः।

सिक्तꣳ रेतो विकरोति तदेष एवैतत्सिक्तꣳ रेतो वि-
करोति मुष्करो भवत्येष वै प्रजनयिता यन्मुष्करस्तस्मान्
मुष्करो भवति तन्न* सꣳस्थापयेत्पर्यग्निकृत मेवोत्सृजेत्
स यत्सꣳस्थापयेत् प्रजायै ह्यन्त मियात्तत् प्रजा मुत्सृ-
जति तस्मान्न सꣳस्थापयेत्पर्यग्निकृत मेवोत्सृजेत् ॥ ८ ॥
५ [७. २.]

॥ इति पञ्चमप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥

अग्नीषोमीययूपप्रसङ्गात् यूपैकादशिनीं[1] विधातु मुपोद्घातयति— "यावती वै वेदिरिति। "इयं वेदिः परो अन्तः पृथिव्याः[2]", "वेदि माहुः पर मन्तं पृथिव्याः[3]"—इत्यादिश्रुतेः। 'इमां' पृथिवीम् 'एतैः' यूपैः 'वज्रैः' 'स्पृणुते' बलवतीं करोति। अतोऽत्यन्तदार्ढ्याय यूपैकादशिनी कर्तव्या। अथ यूपैकादशिनीविधानं "यूपैकादशिनी चेत् रथाक्षमात्राण्यन्तराणि"—इत्यादि-

* 'तं न'–इति ग, घ।

१— अग्निष्टोमे आग्नेय-सारस्वत-सौम्य-पौष्ण-बार्हस्पत्य-वैश्वदेव-ऐन्द्र-मारुत-ऐन्द्राग्न-सावित्र-वारुणा इत्येकादशाग्निष्टोमायनसञ्ज्ञकाः सवनीयाः पशवो भवन्ति। एषा मेकादशानां नियोजनार्थ मेक एव यूपः, प्रतिपशु एकैको वेति नियमात् यूपा अप्यस्मिन् पक्षे एकादशैव भवन्ति। एकादशानां वर्ग एकादशिनीति सङ्क्षेपः। तै० सं० ६. ६. ५ द्रष्टव्यम्। तदेतत् सर्वं वा० सं० ३० अध्याये स्पष्टम्।

२— ऋ० सं० १. १६४. ३५। ३— तै० सं० ७. ४. १८. ६।

सूत्रेषु[1] द्रष्टव्यम्। तस्मिन् पक्षे 'उपशयः' यूपानां समीपे शेते इत्युपशयोऽन्यो यूपः[2], स 'द्वादश भवति'। स च 'वितष्टः' विशेषेणोपरप्रदेशेऽपि तष्टः। 'तं' यूपानां दक्षिणदेशे भूमौ निखातं कृत्वा तूष्णीं स्थापयेत्[3] ॥ १ ॥

उपशयं रक्षोनाशकत्वेन प्रशंसति— "देवा ह वै यज्ञं तन्वाना इत्यादिना। यथा मुक्तेषुः प्रहृतो दन्तिदण्डो वा यदा ऋजुर्गच्छति, तदा लक्ष्यं विध्यति, न चेन्न; एवं यूपोऽपि उपशयसहितः स्थापितः; तत्पतनाशङ्काया अपगतत्वात् रक्षसां यूपविषयं भयं नोदियादित्यर्थः। अतो यूपस्य सोपशयत्वे सति मुक्तेषुवत् यदोपशयाख्यं वज्र मुद्यच्छतीति रक्षसां भय मुत्पद्यते। तस्मादुपशयः कर्त्तव्य इत्यर्थः ॥ २ ॥

निधानमन्त्र माह— "तं निदधात्येव ते पृथिव्यां लोक आरण्यस्ते पशुरितीति[4]। हे उपशय! यूप! यूपानां दक्षिणप्रदेशः 'पृथिव्यां' 'ते' तव 'लोकः' स्थानम्, अतो न भूम्या मन्तर्मिनामीत्यर्थः। तर्ह्यस्य कः पशुः? इत्याकाङ्क्षायां दर्शयति— "आरण्यस्ते पशुरिति। अरण्ये भवः 'आरण्यः' व्याघ्रादिरिति निर्दिशेत्, पृथिव्यां स्थापयेत्। तथाच सूत्रम्— "वितष्टं द्वादशं निदधात्येष त इतीति[5]। यूपस्य सर्वथा पशुसम्बन्धोऽपेक्षित इत्याह— "पशुश्च वै

१— का० श्रौ० सू० ८. ८. ६-१२।

२— तै० सं० ६. ६. ४. ८ द्रष्टव्यम्।

३— का० श्रौ० सू० ८. ८. २३।

४— वा० सं० ६. ६. १।

५— का० श्रौ० सू० ८. ८. २३।

यूपस्येति। अविनाभूतावित्यर्थः। 'वै'-शब्दः इतरयूपानां पशु-सम्बन्धनियमप्रसिद्धिद्योतनार्थः। 'तत्' तस्मादव्यभिचारात्। "तद् द्वय मिति। यूपैकादशिन्याः 'सम्मयनं' 'द्वयं' द्विविध मित्यर्थः। 'आहुः' विवदन्ते अभिज्ञाः॥

तत्रैकेषाञ्चित् पक्ष माह— "श्वःसुत्यायै ह त्वेवैके सन्निखनन्तीति। 'श्वः' परेद्युः क्रियमाणायाः सुत्यायाः पूर्वस्मिन् दिने अग्निष्ठप्रमुखान्[1] सर्वान् यूपान् निखनन्ति॥ ३॥

तं पक्षं निराचष्टे— "तदु तथेति। तस्मिन् काले 'अग्निष्ठम्' एकम् 'एव' उत्तरवेदेः पुरोदेशस्थम् अग्नीषोमीयपश्वर्थम् 'उच्छ्रयेत्'[2]। इतरेषा मपि पूर्वेद्युरुच्छ्रयणे दोष माह— "इदं वा इत्यादिना। 'इदं' वक्ष्यमाणं भवतीत्यर्थः। 'आ परिव्ययणात्' रशनापरिव्ययणपर्यन्तम्, 'अध्वर्युः 'नान्वर्जति' नैव हस्तस्पर्शं परित्यजेत्। अतोऽग्निव्यतिरिक्तानां परिव्ययणस्य 'प्रातः' परेद्युः पशूपकरणकाले कर्त्तव्यत्वात् इत्तरां 'रात्रिम्' 'अपरिवीता' नग्ना वसन्ति। 'सा न्वेव' सैव, उक्तलक्षणैव 'परिचक्षा' पूर्वेद्युरुच्छ्रयमाणपक्षस्य निन्दा।

स्वपक्षे युक्ति माह— "पशवे वै यूप मुच्छ्रयन्तीति। 'तस्मात्' 'प्रातरेव' परेद्युरेव उच्छ्रयणं कुर्यादिति निगमनम्[3]॥ ४॥

एकादशिनीपक्षे केन क्रमेणोच्छ्रयण मिति, त माह— "स य

१— असौ अग्निसमीपे तिष्ठतीत्यग्निष्ठः प्रथमो यूपः।

२— का० श्रौ० सू० ६. २. ५।

३— का० श्रौ० सू० ८. ८. १५।

उत्तरोऽग्निष्ठात् स्यादिति । अग्निष्ठमध्य मवधिं कृत्वा तत उत्तरतः प्रथमम्, ततो दक्षिणतो द्वितीयम्, तत उत्तरतस्तृतीयम्, ततो दक्षिणतश्चतुर्थ मित्येव मुभयोः पार्श्वयोरुत्तरप्राथम्येन पञ्च पञ्च यूपा उच्छ्रिताः । एवं क्रमेण दक्षिणार्द्धे भवम् 'उत्तमं' कुर्यात् । 'तथा' सन् 'उदीची भवति' उत्तरोपक्रमा भवतीत्यर्थः[1] ॥ ५ ॥

"अथो इतरथाऽऽहुरिति । "दक्षिण मेवाग्र इत्यादिकं पूर्ववाक्य-वैपरीत्येन व्याख्येयम् । तथो ह्यस्येति । एवं कुर्वतः कर्म 'उदगेव' आनुपूर्व्येण 'सन्तिष्ठते' समाप्यते । पूर्वस्मिन् पक्षे उदगुपक्रमः, द्वितीये उदगपवर्ग इति भेदः ॥ ६ ॥

"स यो वर्षिष्ठ इति । तेषा मुत्तरोत्तरो 'यः वर्षिष्ठः', 'सः दक्षिणार्द्ध्यः स्यात्' । "अथ ह्रसीयानित्यादिना दक्षिणोपक्रम मुदगपवर्गम् । प्रथमं वर्षिष्ठ मत्युच्छ्रितम्, ततः पर मीषदुच्छ्रित मित्येवं क्रमेणोच्छ्रयेत् । तथा सति सर्वेषा मुत्तरस्तु 'ह्रसिष्ठः' अतिशयेन ह्रस्वो भवति[2] ॥ ७ ॥

प्रसङ्गात् पात्नीवत पशुप्रयोग माह[3]— "अथ पत्नीभ्यः पत्नी-यूप मुच्छ्रयन्तीति[4] । 'पत्नीयूपम्'-इति पात्नीवतयूपस्य सञ्ज्ञा, तं 'पत्नीभ्यः' अर्थाय उच्छ्रयेत् । एतत् प्रशंसति—"सर्वत्वाय श्चिति । "तत्त्वाष्ट्र मित्यादि[5] । 'तत्' तत्र यूपे 'त्वाष्ट्रं' त्वष्टृदेवताकं 'पशुम्'

१— का० श्रौ० सू० ८. ८. १८–२१ ।

२— का० श्रौ० सू० ८. ८. १६ ।

३— 'पशुप्रयोजन माह'-इति क ।

४— का० श्रौ० सू० ८. ८. ४१ । ५— का० श्रौ० सू० ८. ६. १ ।

आलभेत। देवतां प्रशंसति— "त्वष्टा वै सिक्तं रेत इति। 'वै'-शब्देन "यावच्छो वै रेतसः सिक्तस्य त्वष्टा रूपाणि विकरोति, तावच्छो वै तत् प्रजायते"—इत्यादि[1]श्रुत्यन्तरप्रसिद्धिर्द्योत्यते। विशेष माह— "शुष्करो भवतीति। 'शुष्करः' प्रकृष्टशुष्कः। "ऊषसुषि-त्यादिना र-प्रत्ययः[2]। इतरपशुवत् सञ्ज्ञपनप्रसक्तावाह— "तन्न संस्थापयेत्, पर्यग्निकृत मेवोत्सृजेदिति। 'संस्थापनं' पशुसञ्ज्ञपनम्। 'एव'-शब्दो भिन्नक्रमः। उत्सृजेदेव, न संस्थापयेत्। संस्थापनपक्षे दोष माह— "स यत् संस्थापयेदिति। 'प्रजायै' प्रजायाः, पुत्रपौत्रादि-रूपायाः 'अन्तम्' अवसानम् 'इयात्' प्राप्नुयात्। शुष्करस्य प्रजन-नेन पितृत्वोपन्यासात् सञ्ज्ञपन मयुक्तः[3] ॥ ८ ॥ ५ [७. २.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे सप्तमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

१— तै० सं० १. ५. ९. ५ द्रष्टव्यम्।

२— "ऊषसुषिमुष्कमधो रः"—इति पा० सू० ५. २. १०७।

३— तै० सं० ६. ६. ४, ५ अनुवाकावलोक्यौ। तत्रात्रैव प्रकरणे श्रुत मिदं सामाजिकं वचनम्— "यदेकस्मिन् यूपे द्वे रशने परिव्ययति, तस्मादेको द्वे जाये विन्दते; यन्नैकां रशनां द्वयोर्यूपयोः परिव्ययति, तस्मान्नैका द्वौ पती विन्दते"—इति (६. ६. ४. ७.)।

(अथ तृतीयं ब्राह्मणम्.)

पशुश्च वै यूपश्च। न वा ऽऋते यूपात्पशु मालभन्ते कदा चन तद्यत्तथा नु ह वा ऽएतस्मा ऽअग्रे पशव-श्चक्षमिरे यदन्न मभविष्यन् यथेद मन्नं भूता यथा हैवायं द्विपात् पुरुष उच्छ्रित एवꣳ हैव द्विपाद उच्छ्रिता-श्चेरुः ॥ १ ॥

ततो देवा एत व्वज्रं ददृशुः। यद्यूपं त मुच्छिश्रियु-स्तस्मान्नीषा प्राह्नीयन्त* ततश्चतुष्पादा अभवंस्ततोऽन्न मभवन् यथेद मन्नं भूता एतस्मै हि वा ऽएतेऽतिष्ठन्त तस्माद् यूप ऽएव पशु मालभन्ते नर्त्ते यूपात् कदा-चन† ॥ २ ॥

अथोपाकृत्य पशुम्। अग्निं मथित्वा नियुनक्ति तद्य-त्तथा नु ह वा ऽएतस्मा ऽअग्रे पशवश्चक्षमिरे यद्धविरभवि-ष्यन् यथैनानिदꣳ हविर्भूतानग्नौ जुह्वति तान् देवा उपनिरुरुधुस्त ऽउपनिरुद्धा नोपावेयुः ॥ ३ ॥

ते होचुः। न वा ऽइमेऽस्य यामं‡ व्विदुर्यदग्नौ हविर्जु-ह्वति नैतां प्रतिष्ठा मुपरुद्ध्यैव पशूनग्निं मथित्वाग्नावग्निं

* 'प्राह्नीयन्त'-इति सा०-सम्मत इति डा०-वेबरः।

† 'चन'-इति ग, घ।

‡ 'यामं'-इति सा०-सम्मत इति डा०-वेबरः।

जुहवाम ते ह्वेदिष्यन्त्येष वै किल हविषो याम एषा प्रतिष्ठाग्नौ वै किल हविर्जुह्वतीति ततोऽभ्युवैष्यन्ति ततो रातमनस आलम्भाय भविष्यन्तीति ॥ ४ ॥

त उपरुध्यैव पशून् । अग्निं मथित्वाग्नावग्नि मजुहवुस्तेऽविदुरेष वै किल हविषो याम एषा प्रतिष्ठाग्नौ वै किल हविर्जुह्वतीति ततोऽभ्युवायंस्ततो रातमनस आलम्भायाभवन् ॥ ५ ॥

तथो ऽएवैष एतत् । उपरुध्यैव पशु मग्निं मथित्वाग्नावग्निं जुहोति स ह्वेदैष वै किल हविषो याम एषा प्रतिष्ठाग्नौ वै किल हविर्जुह्वतीति ततोऽभ्युवैति ततो रातमना आलम्भाय भवति तस्मादुपाकृत्य पशु मग्निं मथित्वा नियुनक्ति ॥ ६ ॥

तदाहुः* । नोपाकुर्यान्नाग्निं मन्थेद्रशना मेवादायाञ्जसोपपरेत्याभिधाय नियुञ्ज्यादिति तदु तथा न कुर्याद्यथाधर्मं तिरश्चया चिकीर्षेदेवं तत्तस्मादेतदेवानुपरीयात् ॥ ७ ॥

अथ तृण मादायोपाकरोति । द्वितीयवान्निरुणधाऽइति द्वितीयवान् हि वीर्यवान् ॥ ८ ॥

स तृण मादत्ते । उपावीरसीत्युप हि द्वितीयोऽवति

* 'ऊः'–इति ग, घ ।

तस्मादाहोपावीरसीत्युप देवान्* दैवीर्विशः प्रागुरिति दैव्यो वा एता विशो यत्पशवोऽस्थिषत देवेभ्य इत्येवै-तदाह यदाहोप देवान्‡ दैवीर्विशः प्रागु§रिति ॥ ९ ॥

उशिजो वह्नितमानिति। विद्वांसो हि देवास्त-स्मादाहोशिजो वह्नितमानिति ॥ १० ॥

देव त्वष्टर्वसु रमेति। त्वष्टा वै पशूना मीष्टे पशवो वसु तानेतद्देवा अतिष्ठमानांस्त्वष्टार मब्रुवन्नुपनिमदेति यदाह देव त्वष्टर्वसु रमेति ॥ ११ ॥

हव्या ते स्वदन्ता मिति। यदा वा एत एतस्मा अध्रियन्त यज्ञविरभविष्यंस्तस्मादाह हव्या ते स्वदन्ता मिति ॥ १२ ॥

रेवती रमध्व मिति। रेवन्तो हि पशवस्तस्मादाह रेवती रमध्व मिति बृहस्पते धारया वसूनीति ब्रह्म वै बृहस्पतिः पशवो वसु तानेतद्देवा अतिष्ठमानान् ब्रह्मणैव परस्तात्पर्यदधुस्तस्मात्यायंस्तथो एवैनानेष एतद् ब्रह्मणैव परस्तात्परिदधाति तन्नातियन्ति तस्मा-दाह बृहस्पते धारया वसूनीति पाशं कृत्वा प्रति-मुञ्चत्यथातो नियोजनस्यैव ॥ १३ ॥ ६ [७. ३.] ॥

॥ इति पञ्चमप्रपाठके षष्ठं ब्राह्मणम् ॥

---

*, ‡ 'देवां'-इति ग, घ। †, § 'प्रागु'-इति ग, घ।

पशुनियोजनाय सर्वथा यूपेनैव भवितव्य मित्यमु मर्थं माख्यानमुखेनोपपादयति— "पशवश्च वै यूपश्चेत्यादिना। अविनाभूताविन्यर्थः। व्याप्तिं दर्शयति— "न वा ऋत इति। यतो यूपं विना पश्वालम्भो नास्ति, केनापि प्रकारेण न तथा स्यात्, यथा पशोर्यूपेन; अतस्तदुपपद्यत इत्यर्थः। तत् प्रदर्श्यते— "न ह वा इत्यादिना। 'एतस्मै' वक्ष्यमाणाय देवाना मन्नमावाय 'न' 'चचमिरे' चममाणा भवन्ति, 'अन्न मभविष्यन्निति' 'यत्' अस्ति, तस्या मित्यर्थः। 'यथा' 'इदम्' इदानीं यूपनियुक्ताः 'अन्नं भूत' अन्न मभवन्, तथा यूपाख्यवज्रोद्यताया रहिते काले इत्यर्थः। अन्नभावाभावे कारण माह— "यथा हैवायं द्विपात् पुरुष इति ॥१॥

"ततो देवा इति। 'तं यूपम्' 'उच्छ्रिश्रियुः' उच्छ्रयण मकुर्वन्। 'तस्मात्' भयात् हेतोः 'प्रालीयन्त'[१] प्रकर्षेण लीना[२] अवचमीया[३] अभवन्। 'ततः' हेतोः मनुष्यवद् द्विपादाः सन्तः पश्चात् 'चतुष्पादा अभवन्' ॥ २ ॥

प्रासङ्गिकं यूपेकादशिनीपचं परिसमाप्य प्रकृत मग्नीषोमीयपशुप्रयोग माह— 'अथोपाकृत्य पशु मिति'[४]। पशूपाकरणानन्तरम्[५] अग्निमन्थनानन्तर मेव पशुं यूपे नियुञ्जीत। पशुनियो-

१, २, ३— 'प्राल्लीयन्त'—इति, 'ल्लीना'—इति, 'अवनता'—इति च क्व।

४— 'अग्नीषोमीयोऽतः पशुः'—इति का० श्रौ० सू० ८. ७. २५।

५— "उपावर्त्तध्व मित्ययं प्रैष उपाकरणशब्देनोच्यते, तद्व्यतिरिक्तं किमपि न ब्रूयात्; तेनोपाकरणेन अध्वर्युरुद्गातृभ्यो यज्ञं प्रयच्छति"—इति या० दे० (का० श्रौ० सू० ३. ३. १७.)। १ भा० १५६ पृ० २ टीप्पनी च द्रष्टव्या।

अन...नामन्तरकालं प्रशंसति— "तद्यत्तथा न ह वा एनस्मा... पशव इत्यादिना । पूर्वार्थवादवाक्यवत् व्याख्येयम् । 'नोपाभेजिरे' नोपगताः पशवः ॥ ३ ॥

"ते होचुरिति । 'न वा' 'इमे' पशवः 'यदग्नौ शुक्रति' । यतः 'अस्य' नियोजनस्य 'यामं' प्रायनम्,[१] अग्नौ होमलक्षणं 'न विदुः' न ज्ञातवन्तः । तदेव विशिनष्टि— "नैतां प्रतिष्ठा मिति । 'एतां' होमलक्षणां 'प्रतिष्ठाम्' अन्याख्यपरमपदस्थितिम् 'अग्नौ' उत्तरवेदिस्थे 'अग्निम्' मन्थनजन्यम् । 'एष वै किल'—इत्येतच्छब्दार्थं माह— "अग्नौ वै किल हविर्जुह्वतीति । 'अध्यवैष्यन्ति' अवगतिं प्राप्स्यन्ति । 'आलम्भाय' 'रातमनसः' दत्तमनस्काः 'भविष्यन्ति' 'इति' । शिष्टं स्पष्टार्थम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

केवलनियोजनपक्ष मुदाहृत्य निराचष्टे— "तदाकूर्नोपाकुर्यादिति । उपकरणाद्यकृत्वा प्रथमत एव 'रशना मादाय' साम्मुख्येन यूपसमीपं गत्वा 'अभिधाय' पशुं बद्ध्वा 'नियुञ्ज्यात्' नियुञ्जीत ॥ ७ ॥

क्रम मुक्त्वा इदानीं सार्थवाद मुपाकरणं विधत्ते— "अथ तृण मादायेति[२] । तृणादानस्य प्रयोजन माह— "द्वितीयवानिति । 'निरुणधे' निरोधं[३] करवाणि । तावता किं मायात मित्यत आह—

१— 'यामं (?) प्रायम्'—इति क ।

२— आपस्तम्बसूत्रे उपाकरणप्रकारः सुव्यक्तः (७.१९. २–५.) ।

३— 'पशोर्निरोधं'—इति क ।

"द्वितीयवान् हि वीर्यवानिति । असहायस्य व्यापारासम्भवं लोकसिद्धम् ॥ ८ ॥

"स हव्य मादत्त इति[1] । तृणादानमन्त्रस्याय मर्थः[2]— हे तृण ! त्वम् 'उपावीरसि' समीपे स्थित्वा रक्षकोऽसि, एकः कार्यकरोऽसीत्यर्थः । "अविहृस्तृ"-इति ई-प्रत्ययः[3] । 'दैवीः विशः' पशुलक्षणा देवसम्बन्धिन्यः प्रजाः 'देवान्' 'उपप्रागुः' प्राप्ताः देवतार्थ मुपस्थिता इत्यर्थः[4] (९) । "उशिजो वह्नितमामितीति । देवान् विशिनष्टि— 'उशिजः' मेधाविनामैतत्[5], विद्वांस इत्यर्थः । 'वह्नितमान्' वोढृतमान् (१०) । "देव त्वष्टरिति । 'त्वष्टः ! देव !' पशुस्वामिन् ! 'वसु' वस्वाख्यं धनं 'रम' रमय, नियोजयेत्यर्थः (११) ॥

"हव्या ते स्वदन्ता मितीति । हे पशो ! 'ते' 'हव्या' हवींषि 'स्वदन्ताम्' । "रेवती रमध्व मितीति[6] । 'रेवतीः' रेवत्यो गावः पशवः 'रमध्वं' सङ्क्रीडध्वम् । हे 'बृहस्पते !' बृहतः परिबृंहणकर्मणः स्वामिन् ! त्वं 'वसूनि' पशुलक्षणानि 'धारय' अत्र स्थापय ॥

१— का० श्रौ० सू० ६. ३. १९ क ।

२— सोऽयं मन्त्रः— वा० सं० ६. ७. १ ।

३— प्राक० उ० सू० ३. १५८ ।

४— 'पशु मुपस्पृशत्युप देवानिति'-इति का० श्रौ० सू० ६. ३. १९ ख ।
मन्त्रस्तु— वा० सं० ६. ७. २ । ५— निघ० ३. १५. १९ ।

६— वा० सं० ६. ८. १ । यद्यपि संहितायामेषे पृथगेवैष मन्त्रः, परं मिश्र पूर्वमन्त्रशेषत्वेन स्वीकृत इति ध्येयम् ।

मन्त्रं व्याचष्टे— "उप हि द्वितीयोऽवतीत्यादिना। 'हि'-शब्दो लोकप्रसिद्धिद्योतनार्थः। लोक एकः कर्म कर्त्तु मशक्तः, द्वितीयः तत्साहाय्यकरणेन त मवतीति प्रसिद्धम्। "दैवीर्विश इत्यस्य तात्पर्य माह— "दैव्यो वा एता विशो यत् पशव इति। यथा विशः स्वस्वामिनं पुष्णन्ति, एवं पशवो हविषा पुष्णन्तीति तेषां प्रजारूपत्वोपचारः। "अश्रियन्त देवेभ्य इतीति। तेषा मर्थात्मानं प्रकाशितवन्त इत्यर्थः। "प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्च"-इत्यात्मनेपदम्[1]। उशिक्शब्दार्थ माह— "विद्वांसो हि देवा इति। त्वष्टुः प्रार्थनाया कारण माह— "त्वष्टा वै पशूना मित्यादिना। 'वै'-शब्दः "त्वष्टा वै पशूनां मिथुनानां रूपकृत्"-इत्यादि[2]-श्रुत्यन्तरप्रसिद्धिद्योतनार्थः। "देव त्वष्टर्वसु"-'इति' मन्त्रभागो 'यदाह', 'अतिष्ठमानान्' पशून् प्रति 'त्वष्टारं' 'देवाः' 'उपशिमद' 'इति' यत् 'अब्रुवन्', 'एतत्' एव 'आह' इत्यर्थः। 'उपशिमद' अस्मत्समीपे नितरां मादयेति तस्यार्थः। अथवा 'यत्' अध्वर्युणा 'देव त्वष्टः' इत्यभिधानम्, तत्; पुरा यद् देवैरुक्तलक्षणं त्वष्टृप्रार्थन मुक्तम्, तत्स्थानीय मित्यर्थः॥ एवंविधेषु वाक्येषु सर्वत्रैवं व्याख्येयम्॥

"हव्या ते स्वदन्ता मिति। अस्याभिप्राय माह— "यदा वा एत इति। यद्यप्युपाकरणकाले हविषा मनिष्पत्तेः स्वदनं नोपपद्यते, तथापि पश्चायन मङ्गत्वा यदावृता अभवन्, तदेव हविर्भविष्यतीत्यर्थः। अत एव मभिधान मुपपद्यते (१२)॥

१— पा० सू० १. ३. २३।

२— उपरिष्टात् १३ का० १ प्र० ८ अ० ७ क०। तै० सं० २. १. ८. ३।

"रेवन्तो हि पशव इत्यादि । ब्राह्मणं स्पष्टम्[1] ॥

'ब्रह्मणैव' 'परस्तात्' परे देशे 'पर्यदधुः' परितो [illegible]धारयन् ।

"अथातो नियोजनस्यैवेति । विधान मभिधीयत इति [illegible] ॥

९—१२ ॥ ६ [७. ३.] ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

तृतीयकाण्डे सप्तमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

॥ इति तृतीयकाण्डे पञ्चमः प्रपाठकः[2] ॥

१— सर्वं ह्येतत् तै० सं० ६. ३. ६ द्रष्टव्यम् ।

२— "काण्डीसङ्ख्या १२७"–इति क; "कण्डिकाः १२७"–इति ख; "कण्डिकासङ्ख्या १२७"–इति ग, घ । तत्र १ ब्रा० २६ का०, २ ब्रा० २१ का०, ३ ब्रा० २७ का०, ४ ब्रा० ३२ का०, ५ ब्रा० ८ का०, ६ ब्रा० १३ का० ; सङ्कलनया १२७ इति सिद्धम् ॥

अथ

षष्ठप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम्,

अपि वा

सप्तमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ।

॥ हरिः ॐ ॥

पाशं कृत्वा प्रतिमुञ्चति*। ऋतस्य त्वा देवहविः पाशेन प्रतिमुञ्चामीति वरुण्या वा ऽएषा यद्रज्जुस्तदेन मेतदृतस्यैव पाशेन प्रतिमुञ्चति तथो हैन मेषा वरुण्या रज्जुर्न हिनस्ति ॥ १ ॥

धर्षा मानुष इति। न वा ऽएत मग्रे मनुष्यो ऽधृष्णोत्स यद्देवत्तस्य† पाशेनैतद्देवहविः प्रतिमुञ्चत्यथैनं मनुष्यो धृष्णोति तस्मादाह धर्षा मानुष इति‡ ॥ २ ॥

---

* 'प्रतिमुञ्चति'–इति क ।

† 'यद्देवत्तस्य'–इति क-पाठः, डा०-वेबरेण दृष्टश्च ।

‡ 'इति'–इति ख, 'इति'–इति ग, घ ।

अथ नियुनक्ति। देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्या मग्नीषोमाभ्यां जुष्टं नियुनज्मीति* तद्यथैवादो देवतायै हविर्गृह्णन्नादिशत्येव मेवैतद्देवताभ्या मादिशत्यथ प्रोक्षत्येको वै प्रोक्षणस्य बन्धुर्मेध्य मेवैतत्करोति॥ ३॥

स प्रोक्षति। अद्भ्यस्त्वौषधीभ्य इति तद्यत एव सम्भवति तत एवैतन्मेध्यं करोतीदꣳ हि यदा वर्षत्यथौषधयो जायन्त ओषधीर्जग्ध्वापः पीत्वा तत एष रसः सम्भवति रसाद्रेतो रेतसः पशवस्तद्यत एव सम्भवति यतश्च जायते तत एवैतन्मेध्यं करोति॥ ४॥

अनु त्वा माता मन्यता मनु पितेति। स हि मातुश्चाधि पितुश्च जायते तद्यत एव जायते तत एवैतन्मेध्यं† करोत्यनु भ्राता सगर्भ्योऽनु सखा सयूथ्य इति स यत्ते जन्म तेन त्वानुमत मारभ इत्येवैतदाहाग्नीषोमाभ्यां त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति तद्याभ्यां देवताभ्या मारभते ताभ्यां मेध्यं करोति॥ ५॥

अथोपगृह्णाति। अपाम्पेरुरसीति। तदेन मन्तरतो

---

* 'नियुनज्मीति'–इति क, ख।

† 'तन्मेध्यं'–इति ग, घ।

मेध्यं करोत्यथाधस्तादुपोक्षत्यापो देवीः स्वदन्तु स्वात्तं चित्सद्देवहविरिति तदेनꣳ सर्वतो मेध्यं करोति ॥ ६ ॥

अथाहाग्नये समिध्यमानायानुब्रूहीति। स उत्तर माघार माघार्यासꣳस्पर्शयन्स्रुचौ पर्य्येत्य* जुह्वा पशुꣳ समनक्ति शिरो वै यज्ञस्योत्तर आघार एष वा ऽअत्र यज्ञो भवति यत् पशुस्तद्यज्ञ ऽएवैतच्छिरः प्रतिदधाति तस्माज्जुह्वा पशुꣳ समनक्ति ॥ ७ ॥

स ललाटे समनक्ति। सन्ते प्राणो व्वातेन गच्छता मिति स मङ्गानि यजत्रैरित्यꣳसयोः सं यज्ञपतिराशिषेति श्रोण्योः स यस्मै कामाय पशु मालभन्ते तत् प्राप्नु हीत्येवैतदाह ॥ ८ ॥

इदं वै पशोः सञ्ज्ञप्यमानस्य। प्राणो व्वात मपि†- पद्यते तत् प्राप्नुहि यत्ते प्राणो व्वात मपिपद्याता ऽइत्येवैतदाह स मङ्गानि यजत्रैरित्यङ्गैर्वा ऽअस्य यजन्ते तत् प्राप्नुहि यत्ते ऽङ्गैर्य्यजान्ता ऽइत्येवैतदाह सं यज्ञपति- राशिषेति यजमानाय वा ऽएतेनाशिष माशासते तत् प्राप्नुहि यत्त्वया यजमानायाशिष माशासान्ता ऽइत्येवैतदाह सादयति स्रुचावथ प्रवरायाश्रावयति सो- ऽसावेव बन्धुः ॥ ९ ॥

* 'पर्य्येत्य'- इति ग, घ। † 'अभि'- इति स्यात् सा०-सं०।

अथ द्वितीय माश्रावयति। द्वौ ह्यत्र होतारौ भवतः स मैत्रावरुणायाहैवाश्रावयति यजमानं त्वेव प्रवृणीते ऽग्निर्ह दैवीनां विशां पुर एतेत्यग्निर्हि देवतानां मुखं तस्मादाहाग्निर्ह दैवीनां विशां पुर एतेत्ययं यजमानो मनुष्याणा मिति तं हि सोऽन्वर्द्धो भवति यस्मिन्नर्द्धे यजते तस्मादाहायं यजमानो मनुष्याणा मिति तयोरस्थूरि गार्हपत्यं दीदयच्छतं हिमा द्वायू* इति तयोरनार्त्तानि गार्हपत्यानि शतं वर्षाणि सन्त्वित्येवैतदाह ॥ १० ॥

राधांसीत्सम्पृञ्चानावसम्पृञ्चानौ तन्व इति। राधांस्येव सम्पृञ्चाथां मापि† तनूरित्येवैतदाह तौ ह यत्तनूरपि सम्पृञ्चीयातां प्राग्निर्यजमानं दहेत्सयदग्नौ जुहोति तदेषोऽग्नये प्रयच्छत्यथ या मेवात्र्त्विजो यजमानायाशिष माशासते ता मस्मै सर्व्वा मग्निः समर्द्धयति तद्राधांस्येव सम्पृञ्चाते नापि तनूस्तस्मादाह राधांसीत्सम्पृञ्चानावसम्पृञ्चानौ तन्व इति॥ ११ ॥ १ ॥

॥ इति षष्ठप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

---

* 'हिमा व्वायू'–इति ख, 'हिमा द्वा यू'–इति ग।

† 'मापि'– इत्येव पाठः स्यात् सायण-सम्मतः।

समन्त्रकं बन्धन माह—"पाशं कृत्वा प्रतिमुञ्चतीति[1]। पाशाय-ग्रन्थ्या सुषिरं कृत्वा, तस्मिन्नितर मग्रं बहिः प्रसार्य, बहिर्गतं पाश माकृष्य, यथा शिरो न गलति, तथा कृत्वा बध्नीयात् ॥

"ऋतस्य त्वेति[2]। हे 'देवहविः!' पशो! त्वाम् 'ऋतस्य पाशेन' 'प्रतिमुञ्चामि'। 'मानुषः' अहं केवलं 'धर्षा' धर्षणधर्मा। "वरुणेत्यादि। बध्नामीति बन्धनकर्मणो वरुणाभिमानिकत्वात् तत्साधनभूताया वरुणसम्बन्धिरज्जोः तत्त्वम्, त मपि परिहाय मन्त्रेण बन्धे सति ऋतपाशेन बन्धो भवेत् ॥ १ ॥

"धर्षा मानुष इतीति। मन्त्रभागस्य तात्पर्यं माह— "न वा एत मग्र इत्यादिना। यस्मात् पशुधर्षणसामर्थ्यं मनुष्यस्य देवकृत-पाशविमोकायत्तम्, अतो मन्त्रो "धर्षा मानुषः" 'इति' ब्रूते इत्यर्थः ॥ २ ॥

"अथ नियुनक्तीत्यादि। स्पष्टम्। देवतानिर्देशस्य प्रयोजन माह— "यथैवाद इति। 'यथैव' 'अदः' अमुष्मिन् दर्शपूर्णमासयागे हविर्निर्वापे देवतादर्शनम्, 'एवम्' इदानी मपि प्रोक्षतीति। "एको वा इत्यप्रकृद् गतम् ॥ ३ ॥

"स प्रोक्षतीति[3]। "अद्भ्यस्त्वौषधीभ्य इतीति[4]। 'अद्भ्यः' च 'ओषधीभ्यः' च सम्भूतं त्वां 'प्रोक्षामि'। "मेध्यं करोतीति। सज्-ञपनार्थं वाध्यमानं त्वां मातादिरनुमन्यताम्। 'सगर्भ्यः' समाने

१— का० श्रौ० सू० ६. ३. २७। २— वा० सं० ६. ८. २।
३— का० श्रौ० सू० ६. ३. ३१। ४— वा० सं० ६. ६. १।

उदरे भवः, 'अनुसखः' समानस्थानः, 'सयूथ्यः' समानयूथे भवः, सर्वैरनुमतं त्वाम् 'अग्नीषोमाभ्याम्' अर्थाय 'प्रोक्षामि' ॥

मन्त्रस्य परमप्रयोजन माह— "तद् यत एवेत्यादिना । कथं ताभ्यः सकाशात् पशोरसम्भव इति, तदुपपादयति— "इदं हि स यदा वर्षतीत्यादिना । आपश्चौषधयश्चोपादानकारणम्, मातापितरावाश्रयत्वेन निमित्तकारणम् । अतस्तत्सकाशान्मेध्यं करोति । सगर्भ्यादीना मपि जन्मसम्बन्धसम्भवात् तेन सम्बन्धिना सगर्भ्यादिनानुमन्यत इत्युक्तं भवति । स्पष्ट मन्यत् ॥ ४, ५ ॥

"अथोपगृह्णातीति[1] । प्रोक्षणशेषं[2] पानार्थं मुखसमीपे धारयेत् । हे 'पशो !' त्वम् 'अपां' जलानां 'पेरुः' पानशीलोऽसि । 'तत्' तस्योदकस्यान्तः-प्रवेशात् 'एनं' पशुम् 'अन्तरतः मेध्यं करोति[3] ॥

"अथाधस्तादिति[4] । अधस्तादुपोक्षणमन्त्रस्याय मर्थः— हे 'आपो देवीः' आपो देव्यः ! 'स्वदन्तु' स्वादयन्तु । तथा स पशुः 'स्वात्तं' सुष्ठु स्वीकृतं भवतु । पशुर्विशेष्यते— 'देवहविः' देवतयोर्हविर्भूत मिति[5] ॥ ६ ॥

"अथाहाग्नये समिध्यमानायेति[6] । सामिधेन्यर्थं सम्प्रैषं कुर्यात् । "स उत्तर माघार माघारयेति[7] । द्वितीय मित्यर्थः । 'स्रुचौ'

१— का० श्रौ० सू० ६. ३. ३२ । २— 'प्रोक्षणीशेषं'-इति छ ।

३— वा० सं० ६. १०. १ । ४— का० श्रौ० सू० ६. ३. ३३ ।

५— वा० सं० ६. १०. २ । ६— का० श्रौ० सू० ६. ४. १ ।

७— का० श्रौ० सू० ६. ४. २ ।

जुह्वपभृतौ 'असंस्पर्शयन्', पुनरुत्तरतः 'पर्येत्य' 'जुह्वा' उत्तराघारावशिष्टेनाज्येन 'पशुम्' 'अनक्ति' आर्द्रीकरोति। तत् प्रशंसति— "शिरो वै यज्ञस्योत्तराघार इति। प्रधानत्वात् 'पशुः यज्ञः', तस्य प्रथमतोऽनुष्ठेयत्वात् शिरस्त्वम्। अत आघारशेषेणाञ्जनेन 'यज्ञे' 'शिरः' स्थापितवान् भवति ॥ ७ ॥

अवयवावयविभेदेन मन्त्रभेद माह— "स ललाटे समनक्ति[1] सन्ने प्राण इति[2]। वाय्ववातस्यैव शरीरान्तःप्रवेशेन प्राणत्वात् तस्य वातप्राप्तिर्युक्ता। 'अङ्गानि' 'यजत्रैः' यागैः 'सङ्गच्छन्ताम्'। तथा 'यज्ञपतिः' यजमानः 'आशिषा' 'सङ्गच्छताम्'। एतेन 'श्रोण्योः' अनक्ति। अथ कृत्स्नतात्पर्यं यज्ञविषया आशीरेवेत्याह— "स यज्ञो कामायेति ॥ ८ ॥

मन्त्रान् क्रमेण व्याचष्टे— "इदं वै पशोरित्यादि। 'इदं' वक्ष्यमाणम्, लोकप्रसिद्ध मित्यर्थः। सामान्येनोक्तं विशेषेण योजयति— "तत् प्राप्नुहीति। यद्येतन्निमित्तेन प्राणो वात मभिपद्येत, तत् प्राप्नुहीत्येवैतदाहेत्यर्थः। गतप्राय मन्यत्। अत्र सूत्रम्— "आ प्रयाजेभ्य उत्तराघार माघार्य पशुं पूर्वं समनक्ति ललाटांसश्रोणिषु सन्न इति प्रतिमन्त्रम्"— इति[3] ॥

"सादयति स्रुचावथ प्रवरायाश्रावयतीति। जुह्वपभृतौ सादयित्वा

१— का० औ० सू० ६. ४. २।

२— वा० सं० ६. १०. २, ३, ४।

३— का० औ० सू० ६. ४. २।

प्रवरायाश्रावयेत् । आश्रावणार्थवादं प्रकृतिगत मथादिशति- "सोऽसावेव बन्धुरिति ॥ ९ ॥

"अथ द्वितीय माश्रावयतीति[१] । मैत्रावरुणस्यापि हौत्रकर्तृत्वाद् "द्वौ ह्यत्र होतारौ भवत इत्युक्तम् । द्वितीयाश्रावणं किमर्थ मित्याह- "स मैत्रावरुणायाहैवाश्रावयतीति । 'सः' अध्वर्युः । "यजमानं त्वेवेति । 'एव'-कारेणर्त्विजां प्रवरणं निषिध्यते ॥

यजमानप्रवरनिगदस्याय मर्थः- 'अग्निः' खलु 'दैवीनां विशां' देवसम्बन्धिनीनां प्रजानां 'पुर एता' मुख्य इत्यर्थः । तथा 'मनुष्याणां विशां' 'यजमानः' 'पुर एता' मुख्यः । सर्वेऽपि प्राणिनस्त मनुसृत्य भवन्तीत्यर्थः । 'तयोः' अग्नियजमानयोः 'गार्हपत्यं' गृहपतिकर्म 'अस्थूरि' अनाश्यम् । शतवर्षपर्यन्तं हि दीर्घानुयष्टव्यत्वेत अग्नेस्तत्त्वं यजमानस्य च गार्हपत्यसम्बन्धः । 'राधांसि इत्' धनान्येव 'सम्पृञ्चानौ' मिश्रयन्तौ । 'तन्वः' तनूः 'असम्पृचानौ' शरीरसम्पर्को यथा न स्यात् ॥

क्रमेण व्याचष्टे- "अग्निर्हेत्यादिना । "तं हि सोऽन्वर्द्धो भवति, यस्मिन्नर्द्धे यजत इति । 'यस्मिन्' 'अर्द्धे' राष्ट्रे अयं यजमानो 'यजते', 'सोऽन्वर्द्धः'; 'तं हि' त मनु । "हीने"-इत्यनोः कर्मप्रवचनीयत्वम्[२] । 'अस्थूरि'-शब्दार्थ माह- "अनार्त्तानि गार्हपत्यानीति । 'राधांसि'-इत्येतद् विभज्य व्याचष्टे- "राधांस्येवेत्यादिना । इच्छब्द एवार्थे[३] । तेन निरसनीय माह- "नापि तनू-

१— का० श्रौ० सू० ६. ४. ४ द्रष्टव्यम् ।
२— पा० सू० १. ४. ८६ । ३— मन्त्रे इति शेषः ।

ेति । विपक्षे बाधक माह— "तौ ह यत्नमूरपीति । ननु "सं
राधांसि सम्पृचानौ"-इत्युक्तम्, सम्पर्कश्च परस्परप्रदानसव्यपेक्षः कथ
मत्र सम्भवतीति, तदुपपादयति— "स यदाग्नौ जुहोतीति ।
यदग्नौ प्रदानम्, यश्च तदग्नौ सम्पर्कः, ऋत्विग्भिः यजमानार्थं
माशास्यमानानां फलानां तुष्टेनाग्निना दान मस्ति, तदेवाग्नेर्यज-
मानसम्पर्कः । 'तत्' तेन प्रतिपादितप्रकारेण तौ 'राधांसि सम्पृ-
चाते' इति ॥ १०, ११ ॥ १ [७, ४.] ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे सप्तमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ ७ ॥

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भम्,
सप्ताब्धीन् पञ्चसीरीँस्त्रिदशतरुलताधेनुसौवर्णभूमीः ।
रत्नोस्रां हस्तिवाजिद्विपमहितरथौ सायणिः सिङ्गनार्यो,
व्यश्राणीद्विश्वचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटञ्च ॥
धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभव मतुलः स्वर्णजं वर्णमुख्यः,
कार्पासीयं कृपावान् गुडकृत मजडो राजतं राजपूज्यः ।
आज्योत्थं प्राज्यजन्मा लवणज मनृणः शार्करं चार्कतेजाः,
रत्नाढ्यो रत्नरूपं गिरि मकृत मुदा पाचशास्त्रिङ्गनार्यः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-
श्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण
सायणाचार्य्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे सप्तमाध्यायः समाप्तः ॥ ७ ॥

[अथाष्टमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम्.]

तद्यत्रैतत् प्रवृतो होता होतृषदन उपविशति ।*
तदुपविश्य प्रसौति प्रसूतोऽध्वर्युः स्रुचावादत्ते ॥ १ ॥

अथाप्रीभिश्चरन्ति । तद्यदाप्रीभिश्चरन्ति सर्व्वेणेव
वा एष मनसा सर्व्वेणेवात्मना यज्ञꣳ सम्भरति सञ्च
जिहीर्षति यो दीक्षते तस्य रिरिचान इवात्मा भवति
तु मेताभिराप्रीभिराप्याययन्ति तद्यदाप्याययन्ति तस्मा-
दाप्रियो नाम तस्मादाप्रीभिश्चरन्ति ॥ २ ॥

ते वा एत एकादश प्रयाजा भवन्ति । दश वा इमे
पुरुषे प्राणा आत्मैकादशो यस्मिन्नेते प्राणाः प्रति-
ष्ठिता एतावान्वै पुरुषस्तदस्य सर्व्वं मात्मान माप्याययन्ति
तस्मादेकादश प्रयाजा भवन्ति ॥ ३ ॥

स आश्राव्याह । समिधः प्रेष्येति प्रेष्य प्रेष्येति चतुर्थे
चतुर्थे प्रयाजे समानयमानो दशभिः प्रयाजैश्चरति
दश प्रयाजानिष्ट्वाह शास मार्हरेत्यसिं वै शास इत्या-
चक्षते ॥ ४ ॥

* नास्त्येतच्छेदचिह्नं मुद्रितपुस्तकादन्यत्र ।

अथ यूपशकल मादत्ते। तावग्रे जुह्वा अक्त्वा पशो-र्ललाट मुपस्पृशति घृतेनाक्तौ पशूंस्त्रायेथा मिति व्वज्रो वै यूपशकलो व्वज्रः शासो व्वज्र आज्यं तु मेवैतत् कृत्स्नं व्वज्रꣳ सम्भृत्य तु मस्याभिगोप्तारं करोति नेदेनं नाष्ट्रा रक्षाꣳसि हिनसन्निति पुनर्यूपशकल मवगूह-त्येषा ते प्रज्ञातास्रिरस्त्वित्याह शासं प्रयच्छन्त्सादयति स्रुचौ ॥ ५ ॥

अथाह पर्य्यग्नयेऽनुब्रूहीति*। उल्मुक मादायाग्नी-त्पर्यग्निं करोति तद्यत्पर्य्यग्निं करोत्यच्छिद्र मेवैन मेतदग्निना परिगृह्णाति नेदेनं नाष्ट्रा रक्षाꣳसि प्रमृशानित्यग्निर्हि रक्षसा मपहन्ता तस्मात्पर्यग्निं करोति तद्यत्रैनꣳ श्रपयन्ति तदभिपरिहरति ॥ ६ ॥

तदाहुः। पुनरेतदुल्मुकꣳ हरेदथान्य मेवाग्निं निर्म्मथ्य तस्मिन्नेनꣳ श्रपयेयुराहवनीयो वा ऽएष न वा ऽएष तस्मै यदस्मिन्नश्रृतꣳ श्रपयेयुस्तस्मै वा ऽएष यदस्मि-ञ्छृतं जुहुयुरिति ॥ ७ ॥

तदु तथा न कुर्यात्। यथा वै ग्रसित मेव मस्यैतद्भ-वति यदेनेन पर्यग्निं करोति स यथा ग्रसित मनुह्राया-

---

* 'ह्वीति'–इति ग, घ।

च्छिद्य तदन्यस्मै प्रयच्छेदेवं तत् तस्मादेतस्यैवोल्मुकस्याङ्गारानिमृद्य तस्मिन्नेनꣳ श्रपयेयुः ॥ ८ ॥

अथोल्मुक मादायाग्नीत् पुरस्तात् प्रतिपद्यते। अग्निमेवैतत् पुरस्तात् करोत्यग्निः पुरस्तान्नाष्ट्रा रक्षाꣳस्यपघ्नन्नेत्यथाभयेनानाष्ट्रेण पशुं नयन्ति तं वपाश्रपणीभ्यां प्रतिप्रस्थातान्वारभते प्रतिप्रस्थातार मध्वर्युरध्वर्युं यजमानः ॥ ९ ॥

तदाहुः*। नैष यजमानेनान्वारभ्यो मृत्यवे ह्येतं नयन्ति तस्मान्नान्वारभेतेति तदन्वेवारभेत न वा ऽएतं मृत्यवे नयन्ति यं यज्ञाय नयन्ति तस्मादन्वेवारभेत यज्ञाद् हैवात्मान मन्तरियाद्यन्नान्वारभेत तस्मादन्वेवारभेत तत्परोक्ष मन्वारब्धं भवति व्वपाश्रपणीभ्यां प्रतिप्रस्थाता प्रतिप्रस्थातार मध्वर्युरध्वर्युं यजमान एतद् परोक्ष मन्वारब्धं भवति ॥ १० ॥

अथ स्तीर्णायै व्वेदेः। द्वे तृणे ऽअध्वर्युरादत्ते स आश्राव्याहोपप्रेष्य होतर्हव्या देवेभ्य इत्येतद् व्वैश्वदेवं पशौ† ॥ ११ ॥

अथ व्वाचयति। रेवति यजमान इति व्वाग्वै रेवती

---

* 'ह्' – इति ग, घ। † 'ग्नौ' – इति ग, घ।

सा यद्वाग् बहु वदति तेन वाग्रेवती प्रियं धा आविशेत्यनार्त्तिं माविशेत्येवैतदाहोरोरन्तरिक्षात् सजूर्देवेन वातेनेत्यन्तरिक्षं वा अनु रक्षश्चरत्यमूल मुभयतः परिच्छिन्नं यथायं पुरुषो ऽमूल उभयतः परिच्छिन्नोऽन्तरिक्ष मनुचरति तद्वातेनैनꣳ संविदानान्तरिक्षान्नोपायेत्येवैतदाह यदाहोरोरन्तरिक्षात् सजूर्देवेन वातेनेति ॥ ११ ॥

अस्य हविषस्त्मना यजेति । वाच मेवैतदाहानार्त्तस्यास्य हविष आत्मना यजेति समस्य तन्वा भवेति वाच मेवैतदाहानार्त्तस्यास्य हविषस्तन्वा सम्भवेति ॥ १३ ॥

तद्यत्रैनं विशसन्ति । तत् पुरस्तात् तृण मुपास्यति वर्षो वर्षीयसि यज्ञे यज्ञपतिं धा इति बर्हिरेवास्मा एतत् स्तृणात्यस्कन्नꣳ हविरसदिति तद्यदेवास्यात्र विशस्यमानस्य किञ्चित् स्कन्दति तदेतस्मिन् प्रतितिष्ठति तथा नामुया भवति ॥ १४ ॥

अथ पुनरेत्याहवनीय मभ्यावृत्यासते । नेदस्य सञ्ज्ञप्यमानस्याध्यक्षा असामेति तस्य न कूटेन प्रघ्नन्ति मानुषꣳ हि तन्नो एव पश्चात्कर्णं पितृदेवत्यꣳ हि तदपिगृह्य वैव मुखं तमयन्ति वेष्कं वा कुर्वन्ति तन्ना-

ह जहि मारयेति मानुषꣳ हि तत्सञ्ज्ञपयान्वगन्निति तद्धि देवत्रा स यदाहान्वगन्नित्येतर्हि ह्येष देवाननु-गच्छति तस्मादाहान्वगन्निति ॥ १५ ॥

तद्यत्रैनं निविध्यन्ति। तत्पुरा सञ्ज्ञपनाज्जुहोति स्वाहा देवेभ्य इत्यथ यदा प्राह सञ्ज्ञप्तः पशुरित्यथ जुहोति देवेभ्यः स्वाहेति पुरस्तात् स्वाहाकृतयो वा ऽअन्ये देवा उपरिष्टात् स्वाहाकृतयोऽन्ये तानेवैतत् प्रीणाति त ऽएन मुभये देवाः प्रीताः स्वर्गं लोक* मभिवहन्ति ते वा ऽएते परिपशव्ये ऽइत्याहुती स यदि कामयेत जुहुयादेते यद्यु कामयेतापि नाद्रियेत ॥ १६ ॥ २ ॥

॥ इति षष्ठप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [८. १.] ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे, त महं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

होत्रादिप्रवरणानन्तरभाविनं प्रयोग माह— "तद्यत्रैतत्प्रहृतो होता होतृषदन उपविशतीत्यादिना[1]। होतृषदनं वेदेरुत्तरा

* 'स्वर्गंल्लोक'—इति, 'स्वर्गंल्लोक'—इति च पाठौ दृश्येते।

१— का० श्रौ० सू० ३. २. १। १भा० ३४५ए० १पङ्क्तितः प्रारभ्य।

श्रोणिः । 'तत्' तत्र 'उपविश्य' 'प्रसौति' "अग्निर्होता वेतु"-इत्यादि[1] स्रुगादापनम् । निगदेनानुजानाति— "घृतवती मध्वर्यो स्रुच मास्यस्व"—इत्येवं रूपेण[2] ॥ १ ॥

"अथाप्रीभिश्चरन्तीति । समित्तनूनपादित्याद्येकादश प्रयाजा आप्रियः[3] । नामनिर्वचनेनाप्रियं प्रशंसितुं तत्प्रवृत्तिनिमित्तस्याप्यायनस्य सम्भावना माह— "सर्वेणेव वा एष मनसा सर्वेणेवात्मना यज्ञं सम्भरतीत्यादिना । 'एषः' दीक्षितः 'सर्वेणेव मनसा' 'सर्वेणात्मना' मनोव्यतिरिक्तेन प्राणादिसङ्घातेन, सर्वेषां तत्रैवोपजीव्यत्वात् । अतः 'सञ्जिहीर्षति' संहर्त्तु मिच्छति । ततो 'रिरिचान इव' रिक्तः शून्य इव 'आत्मा भवति' । 'तस्मात्' आप्यायनसाधनत्वात् 'आप्रियः' इति तन्नामनिर्वचनम् ॥ २ ॥

आप्यायनसाधनत्व मेवोपजीव्यैकादशत्वं विधाय प्रशंसति— "ते वा एत एकादश प्रयाजा इति । सप्त शीर्षण्याः, द्वावपानौ, नाभिर्दशमी, तेषा माधारो देह एकादश इति विवेकः[4] ॥ ३ ॥

"स आश्राव्याहेत्यादि । समिद्याग एव 'समिधः प्रेष्य' 'इति' एवं ब्रूयात् । तनूनपात्प्रभृतीनां 'प्रेष्य-प्रेष्य' 'इति' एवं नाम निर्दिशेत् । "चतुर्थे-चतुर्थे प्रयाजे समानयमान इति । जुहूगतेन

१— का० श्रौ० सू० ३. २. १५ । १भा० ३५०पृ० १पङ्क्तिस्थ द्रष्टव्यम् ।

२— १का० १अ० २ब्रा० १कण्डिका माम्नात एवैष मन्त्रः ।

३— "अथात आप्रियः"-इत्यादिग्रन्थोऽप्यालोच्यः (निरु० ८. २. १-७.) ।

४— १भा० ३०१पृ० तृतीया टीप्पणी द्रष्टव्या ।

आज्येन प्रयाजत्रयं हुत्वा, पुनरुपभृति स्थित माज्य मथ चतुर्थादि-समप्तमान्तप्रयाजचतुष्टयाय समवनीय, पुनरष्टमाद्येकादशान्तप्रयाज-चतुष्टयार्थं मष्टम मवनयेदित्यर्थः। दशमप्रयाजानन्तरं 'शासम्' असिम् 'आहर' 'इति' ब्रूयात्। "शसु हिंसायाम्"[१]। शस्यते हिंस्यते अनेनेति 'शासः असिः'। शासमिद्धस्याप्रसिद्धस्य प्रसिद्धार्थता मभिप्रेत्य व्याचष्टे— "असिर्वै शास इतीति ॥ ४ ॥

"अथ यूपशकलाविति। यूपशकलौ जुह्वा अग्रगतेनाज्येन समज्य, ताभ्या मक्ताभ्यां 'पशोर्ललाट मुपस्पृशति'[२]। तन्मन्त्रस्याय मर्थः— हे घृतेनाक्तौ स्वरुस्वधिती! युवां 'पशून्' त्रायेथाम्[३]। अत्र सूत्रम्— "स्वरु मादायाक्त्कोभौ जुह्वये ताभ्यां पशोर्ललाट मुपस्पृशति[४] घृतेनाक्ताविति[५]"-इति ॥

"वज्रो वा इत्यादि। यूपशकलादीनां वज्रत्वं प्रागुक्तम्[६]। "एषा ते"-इति ब्रुवन्, 'शासम्' उत्सृजतोऽस्य हविषोऽवदानाय 'प्रायच्छन्'। 'एषा' अष्टाश्रिः हे शमितः! 'ते प्रज्ञाता अस्तु'— 'इति आह' ॥ ५ ॥

"अथाह पर्यग्नयेऽनुब्रूहीति[७]। 'अथ' स्रुचोः सादनानन्तरम्, 'पर्यग्नयेऽनुब्रूहीति' उक्त्वा, 'पर्यग्नीकरोति' पशोः परितः अग्निं

१— भ्वा० पं० ७२७ धा०।

२,४— का० श्रौ० सू० ६. ४. १२।

३,५— वा० सं० ६. ११. १।

६— पुरस्तात् ७. १. ३०, ३१ (४२५ पृ०) द्रष्टव्यम्।

७— का० श्रौ० सू० ६. ५. १।

करोति, उल्मुकेनाग्नीध्रः। "अच्छिद्र मेवैन मित्याद्यर्थवादः स्पष्टार्थः। अथ तमग्नं चादयित्वा स्रुचोश्चात्वाल मुत्तरेण शमिता अपोक्षिपति, पर्यग्नये तु वाचयति, आहवनीयादुल्मुक मादाय अग्निं त्रिः समन्तं पर्येति, पश्चात् शामित्रदेशयूपचात्वालाहवनीयाज्यपशुशामित्रो वेति। "तद् यत्रैनं श्रपयन्ति, तदभिपरिहरतीति। 'यत्र' शामित्रोत्तरभागे 'एनं' पशुं 'श्रपयन्ति', 'तत्' स्थानम्[1] 'अभि' लक्ष्य 'एनम्' उल्मुकं पाकार्थ माहरेत् ॥ ६ ॥

उल्मुकहरणविषये केषाञ्चित् पक्षम्, तद्युक्तिञ्चोपन्यस्य निराकृत्य स्वपक्षं स्थापयति— "तदाहुः पुनरेतदुल्मुकं हरेदथात्रान्य मेवाग्निं निर्मन्थ्य तस्मिन्नेनं श्रपयेयुरित्यादिना। 'पुनः' पर्यग्निकरणानन्तरम् 'एतत् उल्मुकम्' 'हरेत्' आहवनीये स्थापयेत्। "आहवनीयो वा एष इति। यतोऽय माहवनीयः, अतः हुतहोमार्थ एषः, हुतश्रपणाय नार्हतीति तेषा मभिप्रायः ॥ ७ ॥

"तदु तथा न कुर्यादिति। पर्यग्निकरणादेवायं पशुस्तेनाग्निना परिक्षितोऽभूत्; अतो मुखस्थं हविः पुनराहृत्य पुनर्मन्थनाग्नौ श्रपणादन्यस्मै प्रदानं कृतं भवति। तस्मात् तेषां पक्षो न युक्त इत्यर्थः ॥ ८ ॥

अथाग्नीध्रप्रतिप्रस्थात्रध्वर्युयजमानानां[2] शामित्रं प्रति गमन माह— "अथोल्मुक मादायाग्नीदित्यादिना[3]। उल्मुकस्य पुरो-

---

१— 'तत्रस्थानम्'— इति क। २— 'अथ तेषां'— इत्येव क।

३— का० श्रौ० सू० ६. ५. ७, ८, ९।

गमनप्रयोजन माह— "अग्नि मेवैतदिति। ततश्च किं मित्याह— "अग्निः पुरस्तादिति । अग्न्यनुगमनं न युक्त मिति ॥ ९ ॥

"तदाहुरिति । तेषा मभिप्राय मन्यथयति— "न वा एन मिति । केवलहननार्थं नयनं चेत् 'मृत्यवे नयति'। यज्ञार्थं नयनं पशोः स्वर्गप्राप्त्यर्थत्वात् न मृत्यवे नयन मिति स्वपक्षे शङ्कितं बाधं परिहृत्य विपक्षे बाध माह— "यस्माद् हैवात्मान मिति। तस्मिन् समये प्रतिप्रस्थाता वपाश्रपणीभ्यां कार्ष्मर्यमयीभ्यां[1] पशुम् अन्वारभते, त मनु अध्वर्युश्च; अतस्ताभ्यां व्यवधानात् म्रियमाणस्य पशोः न साक्षादन्वारम्भो भवति । अतोऽपि नोक्त इत्यर्थः॥ १० ॥

"अथ स्तीर्णायै वेदेर्द्वे तृणे अध्वर्युरादत्त इति[2]। अन्वारम्भ-समये वेद्यास्तीर्णे बर्हिषि, तृणद्वय मादाय अन्वारभते। 'सः' तृणगृहीता अध्वर्युः आश्रावण मुक्त्वा, प्रपद्य, "होतर्हव्या देवेभ्यः"— 'इति' आह। होतुर्हव्यान्युद्दिश्य, देवेभ्य उपप्रेष्य, मैत्रावरुणप्रैषादनन्तर मभिगुप्रैषं पठतीति तस्यार्थः। अत्र 'देवेभ्यः'— इत्यभिधानात् पशोर्वैश्वदेवत्वापादनम् ॥ ११ ॥

"अथ वाचयतीति[3]। "रेवतीति[4]। हे 'रेवति' रयिमति धनवति वा देवते 'यजमाने' 'प्रियम्' अभिमतम् अनार्ति-लक्षणं 'धाः' धेहि। दधातेर्लुङि सिचो लुकि रूपम्। यद्वा दधातेः क्विप्। धारयित्री त्वम् आविशदिन्द्रिय मिति सम्बन्धः,

---

१— नैतत् पदं ङ-पुस्तके। २— का० श्रौ० सू० ६. ५. १०।
३— का० श्रौ० सू० ६. ५. ११। ४— वा० सं० ६. ११. २।

अनार्त्तिं कुर्वित्यर्थः। यद्वा अनार्त्तस्यास्य हविषः आत्मना यजेति वक्ष्यमाणत्वात्[1] 'प्रियम्' अनार्त्तिं कर्त्तुं पशूनाविशेत्यर्थः। हे वाग्देवि! 'उरोः अन्तरिक्षात्' विस्तीर्णादन्तरिक्षात् 'वातेन' 'सजूः' समानप्रीतिः सती यजमानम् अन्तरिक्षाद्, 'गोपाय'—इति शेषः। किञ्च 'अस्य हविषः' यज्ञपशुलक्षणस्य हविषः 'त्मना' आत्मना, स्वरूपेण 'यज'। 'अस्य' पशोः' 'तन्वा सम्भव' शरीरेण सम्भव। हे रेवति! यजमानपशौ च सम्भूय यागं साधयेत्यर्थः। अत्र रेवतीशब्दस्य वाग्वाचकत्व मुपपादयति— "सा यद् वाग् बहु वदति, तेन वाग् रेवतीति। तदपेक्षितं दानादिधनार्जनं लोकप्रसिद्धम्। प्रियशब्दार्थ माह— "अनार्त्ति माविशेति। न विद्यते आर्त्तिर्यस्मिन्नित्यनार्त्तिः, प्रियः पदार्थः। उरोरन्तरिक्षादित्यभिधानस्य प्रयोजन माह—"अन्तरिक्षं वा अनु रक्षश्चरतीत्यादिना। 'अमूलं' मूलसम्बन्धरहितम्। न केवल ममूल मेव, किन्तु 'उभयतः' उपरि अधस्ताच्च 'परिच्छिन्नम्' संश्लेषरहितं सद्रक्षश्चरति। तत्र दृष्टान्तः— "यथायं पुरुष इति। 'तत्' तेन, अन्तरिक्षे रक्षःसञ्चारकारणेनैतस्माद् वातादान्तरिक्षाद् गोपायतीत्याह मन्त्रः। "अस्य हविषस्त्मना यज"—इत्यस्याभिप्राय माह— "वाचा मेवैतदाहेति। एतत्त्वय मेव विशदयति— "अनार्त्तस्यास्येति। एतद्भवीरूपः सन् देवान् प्रीणातीत्यर्थः। एव मुत्तरवाक्य मपि व्याख्येयम् ॥ ११, १२ ॥

१— इहैवोत्तरस्यां कण्डिकायां द्रष्टव्यम्।

"तद्यत्रैनं विशसन्तीति[1]। "वर्षीयसीति[2]। विशसनप्रदेशेऽध्वर्युः तृण मपास्यति— हे तृण! 'वर्षः' वर्षीयः प्रवृद्धं त्वं 'वर्षीयसि' प्रवृद्धे 'यज्ञपतिं' 'धाः' स्थापय। एतद्बर्हिस्तरणेन स्थापनीय मिति स्तौति— "बर्हिरेवास्मा एतदित्यादिना। 'अस्मै' पशवे। तदपि किमर्थ मित्यत आह— "अस्कन्नं हविरसदिति। तद् विशदयति— "तद् यद्वेति। 'तत्' अन्यत्र पतित मपि 'एतस्मिन्' केवलबर्हिषि 'प्रतितिष्ठति'। "तथा नामुया भवतीति। 'तथा' सति अन्यत्र पतित मङ्गम् 'अमुया' अमुत्र, अन्तरिक्षेऽनभिमतप्रदेशे 'न भवति' न विनश्यतीत्यर्थः॥ १४॥

"अथ पुनरेत्याहवनीय मिति। पुनराहवनीय मभ्यावर्त्तनस्याभिप्राय माह— "नेदस्येति। 'अध्यक्षाः' न भवामेति, सन्निहिताः सन्तो वारयितारो न भवामेति। "न कूटेनेति। 'कूटेन' शृङ्गेण साधनेन, शृङ्गं गृहीत्वा, न हन्यात्। नैव कर्णस्य पश्चाद्भाग मग्रभागं वा गृहीत्वा। तर्हि कथम्? 'मुख मपि गृह्य' स्थानं कुर्यात्। 'वेष्कं' मुखवेष्टनं च शब्दाभावाय कुर्यात्[3]॥

सञ्ज्ञपनप्रकारः सूत्रे दर्शितः— "तस्मिन्नेनं निघ्नन्ति प्रत्यक्शिरस मुदक्पादं, प्राक्शिरसं वा, सङ्गृह्य मुखं तमयन्त्यवाश्यमानम्, वेष्केण वा, एत्याहवनीय मावृत्यासते, सञ्ज्ञपयाम्बगन्नित्येवं

१— का० श्रौ० सू० ६.५.१५। २— वा० सं० ६.११.३।

३— "वेष्को गलावेष्टकः, गलं वावेष्य तमयन्ति सञ्ज्ञपयन्ति मारयन्ति"

—इति का० श्रौ सू० ६.५.१५ सू० या० दे०।

ब्रूयात्"-इति[1]। 'जहि', 'मारय' इत्यादि मातुषवधवत् क्रूरवचनं न ब्रूयात्, किन्तु हे शमितः! 'सञ्ज्ञपय', असौ तु[2] 'अन्वगन्' अनुगतोऽभूत्। "तद्धीत्यादि स्पष्टम् ॥ १५ ॥

"तद्यचैनं निविध्नन्तीति। 'सञ्ज्ञपनात्' प्राक् "स्वाहा देवेभ्यः" 'इति' जुहुयात्। सञ्ज्ञपनानन्तरं "देवेभ्यः स्वाहा" 'इति' जुहुयात्[3]। होमभेदेन स्वाहाकारप्रयोगवैपरीत्यम्। प्रयोजनाभिधानेन प्रशंसति– "पुरस्तात् स्वाहाकृतयो वा अन्ये देवा इत्यादिना। एतयोराहुत्योर्नाम करोति– "ते वा एते परिपशव्ये इत्याहुती इति[4]। उक्ते द्वे आहुती 'परिपशव्ये' परित आज्यं तयोः पशो-र्हितं यतः, अतः 'परिपशव्ये' इति नामधेये इत्यर्थः। "उग-वादिभ्यो यत्"-इति[5] यत्, "ओर्गुणे"-इति[6] भ-सञ्ज्ञकस्य गुणः।

१— का० श्रौ० सू० ६. ५. १६—२१। "श्वासरोधो यथा स्यात् तथा वृढं मुखस्य ग्रहणं कृत्वा अवाश्यमानं यथा मार्यमाणः शब्दं न करोति तथा शमयन्ति। तमु आकाङ्क्षयाम्। पशुर्हि निरुद्धप्राणः सन् श्वास माकाङ्क्षति ताम्यति। ताम्यन्तं प्रयुङ्क्ते शमयन्ति। तथा कुर्वन्ति यथा स ताम्यति। श्वासरोधं कृत्वा मारयन्तीति तात्पर्यार्थः" —इति तत्र या० दे०।

२— नैतत् पदद्वयं छ-पुस्तकादन्यत्र।

३— का० श्रौ० सू० ६. ५. २३, २४।

४— का० श्रौ० सू० ६. ५. २५।

५— पा० सू० ५. १. २।

६— पा० सू० ६. ४. १४६।

एतयोरनुष्ठाने ऐच्छिकत्व माह— "स यदि कामयेतेति ॥ ११ ॥ २ [८. १.] ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डेऽष्टमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

[अथ द्वितीयं ब्राह्मणम्.]

यदा प्राह सुञ्ज्ञप्तः पशुरिति*। अथाध्वर्युराह नेष्टः पत्नी मुदानयेत्युदानयति नेष्टा पत्नीं पान्नेजनं बिभ्रतीम् ॥ १ ॥

तां वाचयति। नमस्त आतानेति यज्ञो वा आतानो यज्ञꣳ हि तन्वते तेन यज्ञ आतानो जघनार्द्धो वा एष यज्ञस्य यत्पत्नी ता मेतत्प्राचीं यज्ञं प्रसादयिष्यन् भवति तस्मा एवैतद्यज्ञाय निह्नुते तथो हैना मेषु यज्ञो न हिनस्ति तस्मादाह नमस्त आतानेति ॥ २ ॥

अनर्वा प्रेहीति। असपत्नेन प्रेहीत्येवैतदाह घृतस्य कुल्या उप ऋतस्य पथ्या अन्विति साधूपेत्येवैतदाह

---

* 'हिति'–इति ग, घ।

देवीरापः शुद्धा व्वोढ्ᳬ सुपरिविष्टा देवेषु सुपरिविष्टा व्वयं परिव्वेष्टारो भूयास्मेत्यप एवैतत्प्रावयति ॥ ३ ॥

अथ पशोः प्राणानद्भिः पत्न्युपस्पृशति। तद्यदद्भिः प्राणानुपस्पृशति जीवं वै देवानाᳬ हविरमृत ममृताना मथैतत् पशुं घ्नन्ति यत् सञ्ज्ञपयन्ति यद्विशासत्यापो वै प्राणास्तदस्मिन्नेतान् प्राणान् दधाति तथैतज्जीव मेव देवानाᳬ हविर्भवत्यमृत ममृतानाम् ॥ ४ ॥

अथ यत्पत्न्युपस्पृशति। योषा वै पत्नी योषायै वाऽइमाः प्रजाः प्रजायन्ते तदेन मेतस्यै योषायै प्रजनयति तस्मात् पत्न्युपस्पृशति ॥ ५ ॥

सोपस्पृशति। व्वाचं ते शुन्धामीति मुखं प्राणं ते शुन्धामीति नासिके चक्षुस्ते शुन्धामीत्यक्ष्यौ श्रोत्रं ते शुन्धामीति कर्णौ नाभिं ते शुन्धामीति योऽय मनिरुक्तः प्राणो मेढ्रं ते शुन्धामीति वा पायुं ते शुन्धामीति योऽयं पश्चात् प्राणस्तत् प्राणान् दधाति तत्समीरयत्यथ सᳬहृत्य* पदश्चरित्रांस्ते शुन्धामीति पद्भिर्वै प्रतितिष्ठति प्रतिष्ठित्या ऽएव तदेनं प्रतिष्ठापयति ॥ ६ ॥

अथ या आपः परिशिष्यन्ते। अर्द्धा वा यावत्यो वा

* 'सᳬहृत्य'–इति च पाठो डा०-वेबरेण वृष्टः।

त्राभिरेनं यजमानश्च शीर्षतोऽग्रेऽनुषिञ्चतस्तत्प्राणां-
श्चैवास्मिंस्तत्तौ धत्तस्तथैनं मतः समीरयतः ॥ ७ ॥

तद्युत् क्रूरीकुर्वन्ति। यदास्थापयन्ति शान्तिराप-
स्तदद्भिः शान्त्या शमयतस्तदद्भिः सन्धत्तः ॥ ८ ॥

तावनुषिञ्चतः। मनस्त ऽआप्यायतां वाक्त ऽआप्या-
यतां प्राणस्त ऽआप्यायतां चक्षुस्त ऽआप्यायताᳬ श्रोत्रं
त ऽआप्यायता मिति तत्प्राणान् धत्तस्तत्समीरयतो
यत्ते क्रूरं यदास्थितं तत्त ऽआप्यायतां निष्ट्यायता*
मिति ॥ ९ ॥

तद्युत् क्रूरीकुर्व्वन्ति। यदास्थापयन्ति शान्तिराप-
स्तदद्भिः शान्त्या शमयतस्तदद्भिः सन्धत्तस्तत्ते शुध्यत्विति
तन्मेध्यं कुरुतः श मद्दोभ्य इति जघनेन पशुं निन-
यतः ॥ १० ॥

तद्युत् क्रूरीकुर्व्वन्ति। यदास्थापयन्ति नेदेतदन्वशा-
न्तान्यहोरात्राण्य†सन्निति तस्माच्छ मद्दोभ्य इति जघ-
नेन पशुं निनयतः‡ ॥ ११ ॥

अथोत्तानं पशुं पर्य्यस्यन्ति। स तृण मन्तर्दधात्योषधे

---

* 'निष्ठायता'–इति ख।

† 'त्राण्य'–इति ख, 'त्राण्य'–इति ग, घ; 'त्राणि'–इति च वृत्तो वेबरेण।

‡ 'निनयतुः'–इति ख।

त्रायस्वेति वज्रो वा ऽअसिस्तथो हैन मेष वज्रोऽसिर्न हिनस्त्यथासिनाभिनिदधाति स्वधिते मैनꣳ हिꣳसी-रिति वज्रो वा ऽअसिस्तथो हैन मेष वज्रोऽसिर्न हिनस्ति ॥ १२ ॥

सा या प्रज्ञातास्रिः। तयाभिनिदधाति सा हि यजुष्कृता मेध्या तद्यदग्रं तृणस्य तत्सव्ये पाणौ कुरुतेऽथ यद् बुध्नं तद्दक्षिणेनादत्ते ॥ १३ ॥

स यत्राच्छ्यति। यत एतल्लोहित मुत्पतति तदुभय-तोऽनक्ति रक्षसां भागोऽसीति रक्षसाꣳ ह्येष भागो यद-सृक् ॥ १४ ॥

तदुपास्याभितिष्ठति। इद महꣳ रक्षोऽभितिष्ठामीद महꣳ रक्षोऽवबाध ऽइद महꣳ रक्षोऽधमन्तमो नयामीति तद्यमेनैवैतन्नाष्ट्रा रक्षाꣳस्यवबाधते तद्यदमूल मुभ-यतः परिच्छिन्नं भवत्यमूलं वा ऽइद मुभयतः परि-च्छिन्नꣳ रक्षोऽन्तरिक्ष मनुचरति यथायं पुरुषो ऽमूल उभयतः परिच्छिन्नोऽन्तरिक्ष मनुचरति तस्मादमूल मुभयतः परिच्छिन्नं भवति ॥ १५ ॥

अथ वपा मुत्खिदन्ति। तया वपाश्रपण्यौ प्रोर्णोति घृतेन द्यावापृथिवी प्रोर्णुवाथा मिति तदिमे द्यावापृथिवी ऽऊर्जा रसेन भाजयत्यनयोरूर्जꣳ रसं

दधाति ते रसवत्या ऽउपजीवनीये ऽइमाः प्रजा उपजीवन्ति ॥ १६ ॥

कार्ष्मर्य्यमय्यौ व्वपाश्रपण्यौ भवतः यत्र वै देवा अग्रे पशु मालेभिरे तदुदीचः कृष्यमाणस्यावाङ्मेधः पपात स एष व्वनस्पतिरजायत तद्यत् कृष्यमाणस्यावाङ्पतत्तस्मात् कार्ष्मर्य्यस्तेनैवैन मेतन्मेधेन समर्द्धयति कृत्स्नं करोति तस्मात् कार्ष्मर्य्यमय्यौ व्वपाश्रपण्यौ भवतः ॥ १७ ॥

तां परिवासयति । तां पशुश्रपणे प्रतपति तथो हास्याचापि शृता भवति पुनरुल्मुक मग्नीदादत्ते ते जघनेन चात्वालं यन्ति त ऽआयन्त्यागच्छन्त्याहवनीयꣳ स एतत्तृण मध्वर्य्युराहवनीये प्रास्यति व्वायो व्वे* स्तोकाना मिति स्तोकानाꣳ हैषा समित्† ॥ १८ ॥

अथोत्तरतस्तिष्ठन्व्वपां प्रतपति । अत्येष्यन्वा ऽएषोऽग्निं भवति दक्षिणतः परीत्य अपयिष्यंस्तस्मा ऽएवैतन्निह्नुते तथो हैन मेषोऽतियन्त मग्निर्न्न हिनस्ति तस्मादुत्तरतस्तिष्ठन्व्वपां प्रतपति ॥ १९ ॥

ता मन्तरेण यूपञ्चाग्निं च हरन्ति । तद्यत्समया न हरन्ति येनान्यानि हवीꣳषि हरन्ति नेदशृतया सम-

---

* 'वै'—इति ख । † 'समित्'—इति ग, घ ।

या यज्ञं प्रसृजामेति यद् बाह्येन न हरन्त्यग्रेण यूपं बहिर्धा ह* यज्ञात् कुर्युस्तस्मादन्तरेण यूपं चाग्निं च हरन्ति दक्षिणतः परीत्य प्रतिप्रस्थाता श्रपयति ॥ २० ॥

अथ स्रुवेणोपहत्याज्यम् । अध्वर्युर्वपा मभिजुहोत्यग्निराज्यस्य वेतु स्वाहेति तथो हास्यैते स्तोकाः शृताः स्वाहाकृता आहुतयो भूत्वाग्निं प्राप्नुवन्ति ॥ २१ ॥

अथाह स्तोकेभ्योऽनुब्रूहीति । स आग्नेयी स्तोकेभ्योऽन्वाह तद्यदाग्नेयी स्तोकेभ्योऽन्वाहैतःप्रदाना वै वृष्टिरितो ह्यग्निर्वृष्टिं वनुते स एतै स्तोकैरेतान्त्स्तोकान् वनुते त ऽएते स्तोका वर्षन्ति तस्मादाग्नेयी स्तोकेभ्योऽन्वाह यदा शृता भवति† ॥ २२ ॥

अथाह प्रतिप्रस्थाता शृता प्रचरेति । स्रुचावादायाध्वर्युरतिक्रम्याश्राव्याह स्वाहाकृतिभ्यः प्रेष्येति वषट्कृते जुहोति ॥ २३ ॥

हुत्वा वपा मेवाग्रेऽभिघारयति । अथ पृषदाज्यं तद्ध चरकाध्वर्यवः पृषदाज्य मेवाग्रेऽभिघारयन्ति प्राणः पृषदाज्य मिति वदन्तस्तदु ह याज्ञवल्क्यं चरकाध्वर्युरनुव्याजहारैवं कुर्वन्तं प्राणं वा ऽअय मन्तरगादध्वर्युः प्राण एनं हास्यतीति ॥ २४ ॥

---

* नास्त्येतत् पदं ग-घ-पुस्तकयोः ।

† 'भवति'-इति ख ।

स ह स्म बाहू ऽअन्ववेक्ष्याह । इमौ पलितौ बाहू क्व स्विद् ब्राह्मणस्य वचो बभूवेति न तदाद्रियेतोत्तमो वा ऽएष प्रयाजो भवतीदं वै हविर्यज्ञ उत्तमे प्रयाजे ध्रुवा मेवाग्रेऽभिघारयति तस्यै हि प्रथमावाज्यभागौ होष्यन् भवति वपां वा ऽअत्र प्रथमाᳪं होष्यन् भवति तस्माद्वपा मेवाग्रेऽभिघारयेदथ पृषदाज्य मथ यत्पशुᳪं नाभिघारयति नेदश्रृत मभिघारयाणीत्येतदेवास्य सर्व्वः पशुरभिघारितो भवति यद्वपा मभिघारयति तस्माद्वपा मेवाग्रेऽभिघारयेदथ पृषदाज्यम् ॥ २५ ॥

अथाज्य मुपस्तृणीते । अथ हिरण्यशकल मवदधात्यथ वपा मवद्यन्नाहाग्नीषोमाभ्यां छागस्य वपायै मेदसोऽनुब्रूहीत्यथ हिरण्यशकल मवदधात्यथोपरिष्टाद् विराज्यस्याभिघारयति ॥ २६ ॥

तद्यद्धिरण्यशकलावभितो भवतः । घ्नन्ति वा ऽएतत्पशुं यदग्नौ जुह्वत्यमृत मायुर्हिरण्यं तदमृत ऽआयुषि प्रतितिष्ठति तथात उदेति तथा सञ्जीवति तस्माद्धिरण्यशकलावभितो भवत आश्राव्याहाग्नीषोमाभ्यां छागस्य वपां मेदः प्रेष्येति न प्रस्थित मित्याह प्रसुते प्रस्थित मिति वषट्कृते जुहोति ॥ २७ ॥

हुत्वा वपाᳪं समीच्यौ । वपाश्रपण्यौ कृत्वानुप्रास्यति

स्वाहाकृते ऽऊर्ध्वनभसम्मारुतं गच्छत मिति नेदिमे ऽअमुया सतो याभ्यां वपा मश्निश्नपामेति॥ २८ ॥

तद्युद्वपया चरन्ति। यस्यै वै देवतायै पशु मालभन्ते ता मेवैतद्देवता मेतेन मेधेन प्रीणाति सैषा देवतैतेन मेधेन प्रीता शान्तोत्तराणि हवीꣳषि श्रप्यमाणान्युपरमति तस्माद् वपया चरन्ति* ॥ २९ ॥

अथ चात्वाले मार्ज्जयन्ते। क्रूरी वा ऽएतत् कुर्वन्ति यत् सञ्ज्ञपयन्ति यद्विशासति शान्तिरापस्तदद्भिः शान्त्या शमयन्ते तदद्भिः सन्दधते तस्माच्चात्वाले मार्ज्जयन्ते॥ ३० ॥ ३ ॥

॥ इति षष्ठप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् [८. २.]

सञ्ज्ञपनानन्तरप्रयोग माह— "यदा प्राह सञ्ज्ञप्तः पशुरित्यध्वर्युराहेत्यादिना ॥ १ ॥

"तां वाचयतीति[1]। 'तां' पशुं प्रति आगच्छन्तीं पत्नीं 'वाचयति' "नमस्त आतान"-'इति'[2]। आ समन्तात् तन्यत इत्यातानो 'यज्ञः'। हे 'आतानः' 'ते' तुभ्यं 'नमः'। यज्ञ! त्वम् 'अनर्वा' असपत्नः सन् प्रेहि। 'घृतस्य कुल्याः'; जुह्वादिषु बह्वाज्यसम्भवात्।

---

* 'चरन्ति'-इति ख।

१— का० श्रौ० सू० ६. ६. १। २— वा० सं० ६. १२. १, ११।

ता विशिनष्टि— 'ऋतस्य पथ्याः' इति । पथिभवाः पथ्याः । ताः कुत्याः 'अनु'(लक्ष्य) 'उप' प्रेहीति सम्बन्धः । इत्थं यज्ञं प्रसाध्य, अथापः प्रसाधयति— 'सुपरिविष्टाः' पात्रेषु परिपूरिताः 'देवीः' द्योतमानाः 'आपः' 'शुद्धाः' स्वभावतः संस्कारेण च विशुद्धाः सत्यो यूयं 'देवेषु' विषयभूतेषु यज्ञम् 'वोड्ढ्वम्' अपहृत । 'वयं' च 'देवेषु' मध्ये 'सुपरिविष्टाः'[१], देवानां 'परिवेष्टारः' ॥

नमस्कारवचनं यज्ञातिक्रमपरिहारत्वेन प्रशंसति— "जघनार्द्धं इति । यज्ञस्य जघनार्द्धं पत्नीशालाया मवस्थिता पत्न्यपि जघनार्द्धं इत्युच्यते । तां प्राङ् नयति, तस्मिन् यज्ञायतने जघननिष्क्रमण-कृता भवति । इतकुत्याद्युपन्यास आगमनानुकूल्यप्रदर्शनायेति व्याचष्टे— "साधूपेत्यैवैतदाहेति । उपेत्युपसर्गसामर्थ्यात् एतीति क्रिया सम्बध्यते । देवीराप इत्यादिमन्त्रभागस्य[१] तात्पर्यं माह— "अप एवैतत् पावयतीति । अत्र 'शुद्धा वोड्ढ्वम्'—इति शुद्धि-विधानात् शुद्धीकरणम् ॥ २, ३ ॥

"अथ पशोरित्यादि[२] । प्राणमुखनासाचक्षुरादीनि अद्भिः पत्नी 'उपस्पृशति' प्रक्षालयेदित्यर्थः । अपा मुपस्पर्शनं पशोः सञ्जीवन-करणात्मना प्रशंसति— "जीवो वै देवाना मित्यादिना । पदद्वयं व्याचष्टे— "अमृत ममृताना मिति । देवाः अमृताः अमृतधर्माणः, जीवन मप्यमृतं मृतिरहितम् ; अतो योग्यत्वात् देवानां जीवनं युज्यते । सञ्ज्ञपनविशसने उभे अपि हननात्मके, अतो हेतोरस्य

१— वा० सं० ६. १३, १ द्रष्टव्यम् ।

२— का० श्रौ० सू० ६. ६. २,३ ।

पुनः-प्राणापेक्षत्वात्, अपां च "आपोमयः प्राणः"-इति श्रुतेः प्राणरूपत्वात्, छिद्रेष्वपां प्रक्षेप एव प्राणनिधारण मित्यर्थः। ततश्च देवानां सजीवं हविर्दत्तं भवति ॥ ४ ॥

अपा मुपस्पर्शनं प्रशस्य, पत्नीकर्त्तृकत्वं प्रशंसति— "अथ यत् पत्न्युपस्पृशतीति। "योषा वा इत्यादिना ॥ ५ ॥

अवयवावयविभेदेनोपस्पर्शनमन्त्रभाग माह— "सोपस्पृशतीति। "वाचं ते शुन्धामीति[1] मुख मिति। 'मुखं' वदनम्। हे पशो! 'ते' 'प्राणं' प्राणनम्, नासिकाभ्या मुत्पद्यमानं प्राणवायुम् 'शुन्धामि' विशुद्धं करोमि। एव मुत्तरत्रापि योज्यम्। चक्षुःश्रोत्रे दर्शनश्रवणशक्तीन्द्रिये। "नाभिं ते शुन्धामि"—इति 'अनिरुक्तम्' अनभिव्यक्तप्राणम्; अथवा किं मनिरुक्तेन प्राणेन? "मेढ्रं ते" —इति ब्रूयात्। 'पश्चात्प्राणः' अधस्ताद् वर्त्तमानोऽपानः, तं तत्र पायौ स्थापितवान् भवति। 'अथ संहृत्य पदः' पादानेकीकृत्य "चरित्रांस्ते शुन्धामि"— 'इति' पादानपि शोधयेत्। पादशोधनं शंसति— "पद्भिर्वा इति ॥ ६ ॥

"अथ या आपः परिशिष्यन्त इति[2]। परिशिष्टाभिः अद्भिरभि-रक्षीयसीभिर्वा यजमानः पत्नी च पशोः शीर्षाद्यं प्रथमं तदा-रभ्य निषिञ्चतः। 'तौ' पत्नीयजमानौ 'तत्' तेन निषिञ्चनेन 'पशोः' 'प्राणान्' 'धत्तः' धारयतः। 'तत्' तेन 'एनं' पशुम् 'अतः' अस्मात् स्थानात् 'समीरयतः' ॥ ७ ॥

१— वा० सं० ६. १४. १। २— का० श्रौ० सू० ६. ६. ४।

"तद् यत् क्रूरीकुर्वन्तीति । 'आस्थापयन्ति' सञ्ज्ञपयन्तीत्यर्थः ॥ ८ ॥

"तावनुषिञ्चत इत्यादि । तदेव क्रूरीकरणं 'तौ' पत्नीयजमानौ 'अनुषिञ्चतः' शिरसि अवशिष्टोदकस्यैकदेशेनानुषिञ्चनं कुर्याताम् । शिरस्सेचनमन्त्र माह— "मनस्त इति[1] । मनआदिपञ्चकस्य शिरस्थानात् तैः पञ्चभिर्मन्त्रैः[2] शिरो निषिञ्चतः । "तत् प्राणान् धत्तस्तत् समीरयत इति आप्यायनप्रयोजनाभिधानम् । "इतराङ्गनिषेकमन्त्र माह— "यत् ते क्रूरं यदास्थित मिति[3] । "यत्ते क्रूरम्"—इत्यस्य[4] व्याख्यानं 'यदास्थितम्' इति । आस्था = सञ्ज्ञप्तिः, इत्युक्तम् । न हि सञ्ज्ञपनादन्यत् क्रूर मस्ति । "तत् ते आप्यायताम्", कोऽर्थः ? 'निष्ठ्यायताम्' संहृतं भवत्वित्यर्थः ॥ ९ ॥

"तद्यत् क्रूरीकुर्वन्तीति । 'ते' तव 'तत्' निष्ठित मङ्गं 'शुध्यतु' मेध्यं भवतु ॥ १० ॥

"तद्यत् क्रूरीकुर्वन्तीति । पश्वोर्जघनाद्धस्य समन्त्रकं निनयनं विधत्ते— "मद्योभ्य इतीति[5] । "जघनेनेति । पश्वोर्जघनप्रदेशं निनयतः स्थानभेदेन मन्त्रभेदं सूत्रकार आह— "शेषेण यजमानस्य शिरःप्रभृत्यनुषिञ्चतः, मनस्त इति शिरः, यत् ते क्रूर मित्यङ्गानि, शं मद्योभ्य इति पश्चात् पश्वोर्निषिञ्चतः"— इति[6] । मन्त्रे अह-

---

१— का० श्रौ० सू० ६. ६. ५ ।
२— वा० सं० ६. १५. १–५ ।
३— का० श्रौ० सू० ६. ६. ६ ।
४— वा सं० ६. १५. ६ ।
५— वा० सं० ६. १५. ७ ।
६— का० श्रौ० सू० ६. ६. ४–७ ।

विषयं यत् सुखप्रार्थन मस्ति, तत्र कारण माह— "यत् क्रूरीकुर्वन्नीति ॥ ११ ॥

बिम्ब्जनप्रयोग माह—"अथोत्तान मिति[1] । "असिमाभिनिदधातीति । असेः कर्मभूतस्य कारणत्वोपचारेण तृतीया ॥१२॥

"मा या प्रज्ञाताग्निरिति । 'या' पूर्वं पथ्यञ्जनायासीत्, याभिर्निदध्यात्, सा यथा पद्मोरुपरि भवति, तथा स्थापयित्वा विस्याद्भिनिधानं छेदनोपलक्षणतया भवितव्य मिति । अत्र हेतु माह— "सा हि यजुष्कृतेति ॥ १३ ॥

"स यत्राच्छ्यतीति । "तदुभयतोऽनक्तीत्यादि[2] । 'तत्' तस्य छिन्नस्य दर्भस्य यत् अग्रम्, तत् सव्ये पाणौ गृहीत्वा ; यन्मूलम्, तद् दक्षिणेनादाय; 'यत्र' यस्मिन् प्रदेशे 'आच्छ्यति' आच्छिनत्ति,[3] तत्र प्रदेशे 'यतः' यस्मात् 'लोहित मुत्पतति', 'तत्' तत्र मूलरूपस्य 'उभयतः' मूल मग्रञ्च 'अनक्ति' "रक्षसा मिति मन्त्रेणेति[4] ॥ १४ ॥

"तदुपास्याभितिष्ठतीति[5] । 'तत्' दर्भाग्रम् "इद मह मिति[6] यजमानोऽतिक्रामति । 'इदम्' इदानीम्, अनेन दर्भाक्रमण-

---

१— का० श्रौ० सू० ६. ६. ८ ।

२— का० श्रौ० सू० ६. ६. ९ ।

३— एतदनन्तरं 'तत् द्वयम्'–इति पदद्वय मधिकं क-पुस्तके ।

४— वा० सं० ६. १६. १ ।

५— का० श्रौ० सू० ६. ६. ११ ।

६— वा० सं० ६. १६. २ ।

व्याजेन 'रक्षः' 'अभितिष्ठामि' आक्रमामि । तथा 'अधमं तमः' निकृष्ट मन्धकारं भूमेरधस्ताद्वर्त्तमानं तम एव प्रापयामि । गत मन्यत् ॥ १५ ॥

"अथ वपा मुत्खिदन्तीति[१] । "तया वपाश्रपण्यौ प्रोर्णौतीति । 'तया' उद्धृतया वपया वपाश्रपण्योः शाखयोरुपरि 'प्रोर्णौति' प्रच्छादयेत् । "घृतेनेत्यादि[२] तत्र मन्त्रः । हे 'द्यावापृथिवी' द्यावापृथिव्यौ ! युवां वपाश्रपण्योराच्छादनद्वारा 'घृतेन' दीप्यमानेन वपापदार्थेन 'प्रोर्णुवाथां' प्रकर्षेणाच्छादयेथाम् । यद्वा विस्तृतत्वात् वपाश्रपण्यावेव द्यावापृथिव्युपचर्यते । "तदिमे द्यावापृथिवी"– इत्यादि प्राग् व्याख्यातम्[३] ॥ १६ ॥

वपाश्रपण्योः कार्श्मर्यमयत्वं विधाय प्रशंसति– "कार्श्मर्यमय्यौ वपाश्रपण्यौ भवतो यत्र वै देवा अग्रे पशु मालेभिर इत्यादिना । पशोः कर्षणादधःपतितस्य मेधस्य कार्श्मर्यरूपेणोत्पत्तेः तस्य पशोः सम्बन्धेन यज्ञः कृत्स्नो भवति । अत एव कर्षणसम्बन्धात् कार्श्मर्य इति नाम सम्पन्नम् । पशोः कर्षणादपि कार्श्मर्यं प्रशस्त मित्यभिप्रायः ॥ १७ ॥

"तां परिवासयतीति । 'तां' तयोरुपस्तृतां 'परिवासयति' पशोः सकाशात् छिनत्ति । छित्वा 'तां' 'पशुश्रपणे' पशुः श्रप्यते यस्मिन्नग्नौ स पशुश्रपणः तत्र, 'प्रतपति' । 'तथा' सति 'अस्य'

१— का० श्रौ० सू० ६. ६. १२ ।   २— वा० सं० ६. १६. ४ ।

३— पुरस्तात् ३५४ पृ० १८ प० द्रष्टव्यम् ।

पशोर्वपा 'श्चापि' 'शृता' स्यादित्यभिप्रायः। "अचापि"-इत्यपि शब्द आहवनीयेन सह समुच्चयार्थः। "पुनरुल्मुकमग्नीदादत्त इति। प्रागाहृत मुल्मुकं अपणार्थं मपचताङ्गारं पुनरग्नीदादाय सर्वेऽपि चात्वालात् पश्चाद्भागादाहवनीयं प्राप्नुयुः। तथाध्वर्यु-रेतत्पुरा मध्ये धृतं तृणाग्र माहवनीये "वायो वेः"—इति प्रास्येत्। अत्र कात्यायनः— "परिवास्य चात्वालेऽवसिच्य शामित्रे प्रतपति, शामित्रैकदेश माहवनीये प्रास्यत्यग्नीत्, तृणाग्रं चाध्वर्युर्वायोवे-रिति"-इति[1]। हे 'वायो!' 'स्तोकानाम्', वपाया उपरि आज्या-भिधारणकालेऽधःपतिता बिन्दवः स्तोकाः, तेषाम्, आधारत्वेनेदं तृणाग्रं समित्स्थानीयं 'वेः' विद्धि, अग्निं गमय वा[2] ॥ १८ ॥

"अथोत्तरतस्तिष्ठन्नित्यादि[3]। एतत् उत्तरतः प्रतितपनम्, उपरि दक्षिणतः प्रतितपनार्थो यः प्रतिप्रस्थातुरग्येति क्रमः, तत्समाधानार्थ मित्यर्थः ॥ १९ ॥

दक्षिणतः प्रतितापाय गमनमार्गं दर्शयति— "ता मन्तरेण यूप मिति। "तद्यदिति। 'समया' समीपे, वेदिमध्यदेशे 'न हरन्ति'। केनाभिप्रायेण? अस्य पशोस्तया वपया 'समया' साम्मु-ख्येनैव सामीप्येन 'यज्ञम्' आहवनीयेनैव 'प्रसजाम' प्रकर्षेण संरा-श्रुमः 'इति'। प्रसञ्जनं चेष्टनम्। आहवनीयात् पुरोदेशतो हरणेऽपि यूपाद् बहिर्न हरेत्; 'यज्ञात्' सकाशात् 'बहिर्द्धा' कुर्यात्।

१— का० श्रौ० सू० ६. ६. १३, १४, १५।

२— वा० सं० ६. १६. ५।

३— का० श्रौ० सू० ६. ६. १६।

यूपस्यापि यज्ञावयवत्वात् उक्तरतः प्रतपन मध्वर्युकर्तृकम्; विशेषा-श्रवणात् ॥ २० ॥

"अथ स्रुवेणोपहत्याज्य मिति[1]। तथाध्वर्युः प्रतिप्रस्थाता वपायां तप्यमानायां स्रुवेणाज्य मुपहत्यादाय वपोपरि अध्वर्युर्जुहुयात् "अग्निराज्यस्य वेतु"—इति[2]। 'आज्यस्य' आज्यं 'वेतु' भक्षयतु, 'स्वाहा' इदं सुहुत मस्तु। "तयो इत्यादि। 'अस्य' वपाद्रव्यस्य, वपाद्वारा पशोर्वा। "स्वाहाकारेण वा वषट्कारेण वा देवेभ्योऽन्नं ह्रियते"—इति श्रुतेः[3] 'स्वाहाकृताः' स्वाहाकारेण दत्ते सति 'आहुतयः' भवन्तीत्यर्थः ॥ २१ ॥

"अथाह स्तोकेभ्योऽनुब्रूहीतीति[4]। होता स्तोकेभ्योऽनूच्यमानानां मन्त्राणा माग्नेयत्वं वृष्टिसाधनत्वेन प्रशंसति— "तद्यदाग्नेयी स्तोकेभ्योऽन्वाहेत्यादिना। 'इतः प्रदाना वै वृष्टिः' अस्माद् भूलोकात्[5] प्रजाता प्रसाधयति। "इतो ह्यग्निर्वृष्टिं वनुते"—इति मन्त्रेणोक्तं विशदयति— "स एतैरिति। 'एतैः' घृतस्तोकैः 'एतान्' वृष्ट्यवयवभूतान् 'वनुते', 'ते' अग्निना भक्षिताः 'एते' घृतस्तोकाः[6]

१— का० श्रौ० सू० ६. ६. १७। २— वा० सं० ६. १६. ६।

३— "स्वाहाकृतं हविरदन्तु देवाः"—इति ऋ० सं० १०. ११०. ११. = ऐ० ब्रा० २. २. ३. = निरु० ८. ३. ६। "उपविष्टहोमाः स्वाहाकारप्रदाना जुहोतयः"—इति च का० श्रौ० सू० १. २. ७।

४— का० श्रौ० सू० ६. ६. १८।

५— 'अस्माल्लोकात्'—इति क।

६— नैतत् पदं क-पुस्तकादन्यत्र।

पुनरुदकात्मना परिणताः पृथिव्यां 'वर्षन्ति'। 'तस्मात्' उक्तप्रकारेण वृष्टेरग्न्यायत्तत्वात् 'आग्नेयी' 'स्तोकेभ्यः' अनुब्रूयात् 'यदा' वपा 'शृता' 'भवति' ॥ २२ ॥

"अथाह प्रतिप्रस्थातेति[1]। अनन्तरं 'प्रतिप्रस्थाता' तद्वपा परिपक्वासीत् अतः 'अध्वर्यो! प्रचारं कुरु' इति ब्रूयात्। 'प्रैषः' प्रयोगप्रकारः, स्वाहाकृतयोऽन्यप्रयाजदेवताः सन्ति[2] ॥ २३ ॥

"हुत्वा वपा मेवेति[3]। प्रयाजं हुत्वा 'अग्रे' पृषदाज्यात् प्राक् 'वपा मेव' प्रयाजशेषेणाभिघारयेत्। 'अथ' पश्चात् अनूयाजार्थं 'पृषदाज्यम्'। चरकशाखोक्ता[4]ऽऽध्वर्यवप्रयोगकर्त्तारः 'चरकाध्वर्यवः'। 'पृषदाज्य मेवाग्रेऽभिघारयन्ति'। दधिमिश्र माज्यं पृषदाज्यम्। प्राणवत् गवा मन्त्रवर्त्तमानत्वात्; प्राणः पुष्टिः, तद्धेतुत्वाद्वा पृषदाज्यस्य प्राणत्वम्। 'तदु' तस्मिन्नभिघारणप्राथम्यविषये 'याज्ञवल्क्यम्' 'अनु' लक्ष्यीकृत्य 'व्याजहार' उक्तवान्। याज्ञवल्क्यं विशिनष्टि— "एवं कुर्वन्त मिति। पृषदाज्य मतिक्रम्य वपा मेवाभिघारयन्तम् 'अथ मध्वर्युः' 'प्राणं' खलु 'अन्तरगात्', अतः 'एनम्' अध्वर्युं 'प्राणो हास्यति'—'इति' याज्ञवल्क्यं सम्बोध्य वक्ता अध्वर्युः साधारण्येनाह ॥ २४ ॥

"स ह स्मेति। एव मधिक्षिप्तः 'सः' याज्ञवल्क्यः 'ह' 'बाहू' 'अन्ववेक्ष्य' समवेक्ष्य, तस्मै प्रकाशनाय 'इमौ बाहू' 'पलितौ'

१— का० श्रौ० सू० ६. ६. १९। २— का० श्रौ० सू० ६. ६. २०।
३— का० श्रौ० सू० ६. ६. २१। ४— 'चरकशाखोक्ता'–इति क।

जरया युक्तौ लोकयुक्तावभूताम् । अथ मभिप्रायः— एतावान् कालो वपाप्रथमाभिघारणेनैव गतः, अथापि प्राणस्य न निर्गत इति । स्वय मपि चरकाध्वर्युवत् परीक्षणेनैव ब्रूते— 'ब्राह्मणस्य' चरकाध्वर्योः 'वषः' प्राण एनं ह्यासतीत्येतदात्मकम् 'क बभूव' ? नावगत मित्यर्थः । तस्मात् 'तत्' वचनं नादर्त्तव्य मित्युपसंहारः । हविष्ट्वसमानेऽपि पशोरनभिघारणस्याभिप्राय माविष्करोति— "नेदशृत मिति । अभिघारणं होतव्यहविःसंस्कारः । अशृतस्य होमानर्हत्वात् अभिघारणं न युज्यत इत्यभिप्रायः । तर्हि संस्कारस्यास्य पशुसंस्पर्श एव नोपलभ्यत इत्याशङ्क्य तत्प्राप्त्युपाय माह— "एतदेवास्येति ॥ २५ ॥

वपायाग माह— "अथाज्य मुपस्तृणीत इति । उभयतो हिरण्यशकलस्थापन मप्राणस्य पशोः सप्राणत्वसम्पादनाय ॥ २६ ॥

"तद्यद्धिरण्यशकलावभितो भवत इति । अथामृतात्मना स्तौति— "घ्नन्ति वा एतत् पशुं यदग्नौ जुह्वतीत्यादिना । "वपां मेद इति । "प्रेष्यब्रुवोर्हविषो देवतासम्प्रदाने"—इत्यत्र[१] "हविषोऽप्रस्थितस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः"—इत्युक्तम्[२] । अतः षष्ठीप्रतिषेधार्थैतस्य प्रयोगे प्राप्ते प्रतिषेधति— "न प्रस्थित मित्याहेति । सर्वत्राध्वर्युवप्रसक्ताश्रवणीयपशोः पुनः प्रसञ्जयति— "प्रसुते प्रस्थित मिति । ब्रूयादिति शेषः । 'प्रसुते' अभिषवकृते सति वपायागस्तथेत्यर्थः ॥ २७ ॥

१— पा० सू० २. ३. ६१ । २— का० वा० १५०८ ।

"हुत्वा वपां समीच्यौ वपाश्रपण्यौ हत्वानुप्रास्यतीति[1]। 'समीच्यौ' परस्पराभिमुखे, प्राचीं विशाखां प्रतीचीं मितरा मिति 'स्वाहाकृते' स्वाहाशब्दे उच्चरिते, हविषीत्यर्थः ॥

अस्य प्रासने मन्त्रः— 'ऊर्द्ध्वनभस मिति[2]। 'ऊर्द्ध्वम्' उपरि 'नभः' अन्तरिक्षं यस्य वायोः स तथोक्तः, तम् 'ऊर्द्ध्वनभसम्', 'मारुतं' वायुम्, हे वपाश्रपण्यौ! युवां 'गच्छतम्'। 'याभ्यां शाखाभ्यां 'वपाम् 'अग्निश्रपाम' वपाश्रपण मकार्ष्म, ते 'इमे' 'अमुत्र अमुत्र, सम्मुच्छ्रयरहिते अनभिमते देशे प्रणष्टे 'न' भवत इत्यभि प्रायेणाग्नौ प्रास्यत् ॥ १८ ॥

वपायागं प्रशंसति— "तद् यद् वपया चरन्तीति। अवयव यागविप्रकृष्टकालीनस्याङ्गयागस्य मध्यव्यवधानेन क्षुधार्त्ताया दे ताया अवान्तरक्षुन्निवर्त्तकत्वेन क्रोधशान्तिहेतुरित्यर्थः ॥ १९ ॥

"अथ चात्वाल इत्यादि[3]। स्पष्टम् ॥ २० ॥ २ [८. २.]॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डेऽष्टमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

१—का० श्रौ० सू० ६. ६. २७। अ... ७—का० श्रौ० सू० ६. ...७।
२— वा० सं० ६. १६. ८।
३— का० श्रौ० सू० ६. ६. २८। अत्र सर्वं ... हरकशाखोक्ता'-इति

(अथ तृतीयं ब्राह्मणम्.)

यद्देवत्यः पशुर्भवति। तद्देवत्यं पुरोडाश मनुनिर्व्वपति तद्युत्पुरोडाश मनुनिर्व्वपति सर्व्वेषां व्वा एष पशूनां मेधो यद् व्रीहियवौ तेनैवैन मेतन्मेधेन समर्द्धयति कृत्स्नं करोति तस्मात् पुरोडाश मनुनिर्व्वपति ॥१॥

अथ यद्वपया प्रचर्य। एतेन पुरोडाशेन प्रचरति* मध्यतो वा ऽइमां व्वपा मुत्खिदन्ति मध्यत एवैन मेतेन मेधेन समर्द्धयति कृत्स्नं करोति तस्माद्वपया प्रचर्य्यैतेन पुरोडाशेन प्रचरत्येष व्वैवैतस्य कुन्थुर्यस्य व वेष पशुं पुरोडाशोऽनुनिरुप्यते† ॥ २ ॥

अथ पशुं व्विशास्ति। त्रिः प्रच्यावयतात् त्रिः प्रच्युतस्य हृदय मुत्तमं कुरुतादिति त्रिरुद्धि यशः‡ ॥ ३ ॥

अथ शमितारं सं शास्ति। युत्वा प्रच्युतानुहविः शमितारिति शृत मित्येव ब्रूतान्न शृतं भगवो न शृतं हीति§ ॥ ४ ॥

---

* 'प्रचरति'—इति ग।

† 'प्यते'—इति ख। 'प्यते'—इति ग, घ।

‡ 'यशः'—इति क, 'यश'—इति ग, घ।

§ 'हीति'—इति ख, 'हीति'—इति ग, घ।

अथ जुह्वा पृषदाज्यस्योपहत्य। अध्वर्युरुपनिष्क्रम्य पृच्छति शृतꣳ हविः शमिता३रिति शृत मित्याह तद्देवाना मित्युपाꣳश्वध्वर्युः* ॥ ५ ॥

तद्यत् पृच्छति। शृतं वै देवानाꣳ हविर्नाशृतꣳ शमिता वै तद्वेद यदि शृतं वा भवत्यशृतं वा ॥ ६ ॥

तद्यत् पृच्छति। शृतेन प्रचराणीति तद्यद्यशृतं भवति शृत मेव देवानाꣳ हविर्भवति शृतं यजमानस्या-नेना ऽध्वर्युर्भवति शमितरि तदेनो भवति त्रिष्कृत्वः पृच्छति त्रिवृद्धि यज्ञोऽथ यदाह तद्देवाना मिति तद्धि देवानां यच्छृतं तस्मादाह तद्देवाना मिति ॥ ७ ॥

स हृदय मेवाग्रेऽभिघारयति। आत्मा वै मनो हृदयं प्राणः पृषदाज्य मात्मन्येवैतन्मनसि प्राणं दधाति तथैतज्जीव मेव देवानाꣳ हविर्भवत्यमृत ममृता-नाम्† ॥ ८ ॥

सोऽभिघारयति। सं ते मनो मनसा सं प्राणः प्राणेन गच्छता मिति न स्वाहाकरोति न ह्येषाहुति-रुद्वासयन्ति पशुम्‡ ॥ ९ ॥

---

* 'यः'–इति ग, घ। † 'नाꣳ'–इति ग, घ।

‡ 'पशुम्'–इति ग, घ।

तं जघनेन चात्वाल मन्तरेण यूपं चाग्निं च हरन्ति। तद्युत्समया न हरन्ति येनान्यानि हवींषि हरन्ति ऋतः सन्तं नेदन्तशो व्यिह्नतेन क्रूरीकृतेन समया यज्ञं प्रसृजामेति यद्वु बाह्येन न हरन्त्यग्रेण यूपं बहिर्द्धा ह यज्ञात् कुर्युस्तस्मादन्तरेण यूपं चाग्निं च हरन्ति दक्षिणतो निधाय प्रतिप्रस्थातावद्यति प्लक्षशाखा उत्तरबर्हिर्भवन्ति ता अध्युवद्यति तद्युत् प्लक्षशाखा उत्तरबर्हिर्भवन्ति ॥ १० ॥

यत्र वै देवाः* । अग्रे पशु मालेभिरे तं त्वष्टा शीर्षतोऽग्रेऽभ्युवामोतैवं चिन्नालभेरन्निति त्वष्टुर्हि पशवः स एष शीर्षन्मस्तिष्कोऽनूक्यश्च मज्जा तस्मात् स व्वान्त इव त्वष्टा ह्येतु मभ्युवमत्तस्मात्तं नाश्नीयात् त्वष्टुर्ह्येतदभिवान्तम् ॥ ११ ॥

तस्याबाह्ङ् मेधः पपात । स एष प्लक्षस्तिरआयत तं देवाः प्रापश्यंस्तस्मात् प्रख्यः प्रख्यो ह वै नामैतद्युत् प्लक्ष इति तेनैवैन मेतन्मेधेन समर्द्धयति कृत्स्नं करोति तस्मात् प्लक्षशाखा उत्तरबर्हिर्भवन्ति ॥ १२ ॥

अथाज्य मुपस्तृणीते। जुह्वां चोपभृति च व्वसाहोम-

---

* 'वाः'—इति ग, घ ।

द्वयम्वा इदꣳ समवत्तधान्यां मुख हिरण्यशकलावुपदधाति जुह्वां चोपभृति च ॥ १३ ॥

अथ मनोतायै हविषोऽनुवाच आह। तद्यन्मनोतायै हविषोऽनुवाच आह सर्वा ह वै देवताः पशुमालभ्यमानमुपसङ्गच्छन्ते मम नाम ग्रहीष्यति मम नाम ग्रहीष्यतीति सर्वासाꣳ हि देवतानाꣳ हविः पशुस्तासाꣳ सर्वासां देवतानां पशौ मनाꣳस्योतानि भवन्ति तान्येवैतत् प्रीणाति तथो हामोघाय देवतानां मनाꣳस्युपसङ्गतानि भवन्ति तस्मान्मनोतायै हविषोऽनुवाच आह ॥ १४ ॥

स हृदयस्यैवाग्रेऽवद्यति। तद्यन्मध्यतः सतो हृदयस्याग्रेऽवद्यति प्राणो वै हृदयमतो ह्ययमूर्ध्वः प्राणः सञ्चरति* प्राणो वै पशुर्यावद्ध्येव प्राणेन प्राणिति तावत् पशुरथ यदास्मात् प्राणोऽपक्रामति दार्वेव तर्हि भूतोऽनर्थ्यः† शेते ॥ १५ ॥

हृदयं वै पशुः‡। तदस्यात्मन एवाग्रेऽवद्यति

---

* 'सम्भवति'-इति सायणासम्मत इति डा० वेबरः।

† 'नर्थ्यो'-इति, 'नर्थ्यः'-इति च पाठद्वयं दृष्टं डा-वेबरेण।

‡ 'पशुः'-इति ग, घ।

तस्माद्यदि किञ्चिदस्यदानᳪ हीयेत न तदाद्रियेत सर्वस्य हैवास्य तत्पशोरवत्तं भवति यद्धृदयस्याग्रेऽवद्यति तस्मान्मध्यतः सतो हृदयस्यैवाग्रेऽवद्यत्यथ यथापूर्वम्* ॥ १६ ॥

अथ जिह्वायै। सा हीयं पूर्वार्द्धात् प्रतिष्ठत्यथ वक्षसस्तद्धि ततोऽथैकचरस्य दोष्णोऽथ पार्श्वयोरथ तनिम्नोऽथ वृक्कयोः ॥ १७ ॥

गुदं त्रेधा करोति। स्थविमोपयड्भ्यो† मध्यं जुह्वां द्वेधा कृत्वावद्यत्यणिम त्र्यङ्गेष्वथैकचरायै श्रोणेरेतावन्नु जुह्वां भवति‡ ॥ १८ ॥

अथोपभृति। त्र्यङ्गस्य दोष्णो गुदं द्वेधा कृत्वावद्यति त्र्यङ्गायै श्रोणेरथ हिरण्यशकलावुपदधात्यथोपरिष्टादाज्यस्याभिघारयति ॥ १९ ॥

अथ वसाहोमं गृह्णाति। रुडसीति खलुवेव हि यूस्तस्मादाह रुडसीत्यभिहृत्य श्रीणात्वित्यभिहृतं च्युपयति तस्मादाहाभिहृत्य श्रीणात्वित्यापस्त्वा समरिणन्नित्यापो ह्येतमङ्गेभ्यो रसᳪ सम्भरन्ति तस्मादाहापस्त्वा समरिणन्निति ॥ २० ॥

---

* 'वैम्'–इति म, घ। † 'स्थविमोपयड्भ्यो'–इति घ। ‡ 'द्यति'–इति म, घ।

व्वातस्य त्वा ध्राज्या ऽइति। अन्तरिक्षं वा ऽअय मनुपवते योऽयं पवतेऽन्तरिक्षाय वै गृह्णाति तस्मादाह व्वातस्य त्वा ध्राज्या ऽइति ॥ २१ ॥

पूष्णो रꣳह्या ऽइति। एष वै पूष्णो रꣳहिरेतस्मा ऽउ हि गृह्णाति तस्मादाह पूष्णो रꣳह्या ऽइति ॥ २२ ॥

ऊष्मणो व्यथिषदिति। एष वा ऽऊष्मैतस्मा ऽउ हि गृह्णाति तस्मादाहोष्मणो व्यथिषदित्यथोपरिष्टाद् द्विराज्यस्याभिघारयति ॥ २३ ॥

अथ पार्श्वेन वासिना वा प्रयौति। प्रयुतं द्वेष इति तन्नाष्ट्रा एवैतद्रक्षाꣳस्यतोऽपहन्ति ॥ २४ ॥

अथ यद्वृष्यरिशिष्यते। तत्समवत्तधान्या मानयति तद्धृदयं प्रास्यति जिह्वां व्वक्षस्तनिम मतस्ने व्वनिष्ठु मथोपरिष्टाद् द्विराज्यस्याभिघारयति ॥ २५ ॥

तद्युद्धिरण्यशकलावभितो भवतः। घ्नति वा ऽएतत् पशुं यदग्नौ जुह्वत्यमृत मायुर्हिरण्यं तदमृत ऽआयुषि प्रतितिष्ठति तथात उदेति तथा सञ्जीवति तस्मा-द्धिरण्यशकलावभितो भवतः ॥ २६ ॥

अथ यदक्ष्णयावद्यति। सव्यस्य च दोष्णो दक्षिणा-याश्च श्रोणेर्दक्षिणस्य च दोष्णः सव्यायाश्च श्रोणेस्तस्मा-दयं पशुरक्ष्णया पदो हरत्यथ यत्सम्यगवद्येत्समीचो

ह्वैवायं पशुः पद्दो हरेत्तस्मादक्ष्णयावद्यत्यथ यन्न शीर्ष्णो ऽवद्यति नाᳬसयोर्नानूकस्य नापरसक्थ्योः ॥ २७ ॥

असुरा ह वा ऽअग्रे पशु मालेभिरे । तद्देवा भीषा नोपावेयुस्तान् हेयं पृथिव्युवाच मैतदा दृढ्ं मह्यं व एतस्याध्यक्षा भविष्यामि यथा यथैत ऽएतेन चरिष्यन्तीति ॥ २८ ॥

सा होवाच । अन्यतरा मेवाहुति मह्णौषुरन्यतरां पर्यशिषन्निति स यां पर्यशिᳬषंस्तानीमान्यवदानानि ततो देवाः स्विष्टकृते त्र्यङ्गाण्युपाभजंस्तस्मात् त्र्यङ्गाण्यथासुरा अवाद्यञ्छीर्ष्णोᳬसयोरनूकस्यापरसक्थ्यो-स्तस्मात्तेषां नावद्येद्युन्न्वेव त्वष्टानूक मभ्युवमत्तस्मादनूकस्य नावद्येदथाहाग्नीषोमाभ्यां छागस्य हविषोऽनुब्रूहीत्याश्राव्याहाग्नीषोमाभ्यां छागस्य हविः प्रेष्येति न प्रस्थित मित्याह प्रसुते प्रस्थित मिति* ॥ २९ ॥

अन्तरेणाङ्‌र्चौ याज्यायै व्वसाहोमं जुहोति । इतो वा ऽअय मूर्द्धा मेधु उत्थितो य मस्या इमᳬ रसं प्रजा उपजीवन्त्यर्वाचीनं दिवो रसो वै व्वसाहोमो रसो मेधा रसेनैवैतद्रसं तीव्रीकरोति तस्मादयᳬ रसो-ऽद्यमानो न क्षीयते ॥ ३० ॥

---

* 'मिति'–इति ग, घ ।

तद्यदन्तरेण। अर्धर्चौ याज्यायै वसाहोमं जुहोतीयं वा ऽअर्धर्चोऽसौ द्यौरर्धर्चोऽन्तरा वै द्यावापृथिवी ऽअन्तरिक्ष मन्तरिक्षाय वै जुहोति तस्मादन्तरेणार्धर्चौ याज्यायै वसाहोमं जुहोति ॥ ३१ ॥

स जुहोति। घृतं घृतपावानः पिबत वसां वसापावानः पिबतान्तरिक्षस्य हविरसि स्वाहेत्येतेन वैश्वदेवेन यजुषा जुहोति वैश्वदेवं वा ऽअन्तरिक्षं तद्यदेनेनेमाः प्रजाः प्राणत्यश्चोदनत्य*श्चान्तरिक्ष मनुचरन्ति। तेन वैश्वदेवं वषट्कृते जुहोति यानि जुह्वा मवदानानि भवन्ति ॥ ३२ ॥

अथ जुह्वा पृषदाज्यस्योपघ्नन्नाह। वनस्पतयेऽनुब्रूहीत्याश्राव्याह वनस्पतये प्रेष्येति वषट्कृते जुहोति तद्यद्वनस्पतये जुहोत्येत मेवैतद्यज्ञं यूपं भागिनं करोति सोमो वै वनस्पतिः पशु मेवैतत्सोमं करोति तद्यदन्तरेणोभे ऽआहुती जुहोति तयोभयं व्याप्नोति तस्मादन्तरेणोभे ऽआहुती जुहोति ॥ ३३ ॥

अथ यान्युपभृत्यवदानानि भवन्ति। तानि समा-

---

* '०दानुत्य०'—इति च-पाठः। पुरस्तात् २. ५. २. २ कण्डिका द्रष्टव्या, उपरिष्टाच्च ४. ६. २. १९।

नयमान आहाग्नये स्विष्टकृतेऽनुब्रूहीत्याश्राव्याहाग्नये स्विष्टकृते प्रेष्येति व्वषट्कृते जुहोति ॥ ३४ ॥

अथ यद्वसाहोमस्य परिशिष्यते। तेन दिशो व्याघारयति दिशः प्रदिश आदिशो व्विदिश उद्दिशो दिग्भ्यः स्वाहेति रसो वै व्वसाहोमः सर्वास्वेवैतद्दिक्षु रसं दधाति तस्मादयं दिशि दिशि रसोऽभिगम्यते ॥ ३५ ॥

अथ पशुꣳ सम्मृशति। एतर्हि सम्मर्शनस्य कालोऽथ यत्पुरा सम्मृशति य ऽइम ऽउपतिष्ठन्ते* ते व्विमथिष्यन्त ऽइति शङ्कमानो यद्यु व्विमाथन्न शङ्केताचैव सम्मृशेत् ॥ ३६ ॥

ऐन्द्रः प्राणः†। अङ्गे ऽअङ्गे निदीध्यदैन्द्र उदानो ऽअङ्गे ऽअङ्गे निधीत इति यदङ्गशो व्विकृत्तो भवति तत्प्राणोदानाभ्याꣳ सन्दधाति देव त्वष्टर्भूरि ते सꣳस मेतु सलक्ष्मा यद्विषुरूपं भवातीति कृत्स्नवृत मेवैतत्करोति देवत्रा यं त मवसे सखायोऽनु त्वा मातापितरो मदन्त्विति तद्यथैन मदोषीत्तदेनं कृत्स्नं कृत्वानुसमस्यति सोऽस्य कृत्स्नोऽमुष्मिंल्लोक‡ ऽआत्मा भवति ॥ ३७ ॥ ४ ॥

॥ इति षष्ठप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् [८. ३.] ॥

---

* 'ये म ऽउपतिष्ठन्ते'—इति सायणसम्मतः पाठ इति डा० वेबरः।

† 'णः'—इति ग, घ।

‡ 'मुष्मिंल्लोक'—इति, 'मुष्मिंल्लोकु'—इति, 'मुष्मिन् लकु'—इति च पाठाः।

अथानुनिर्वाप्य पुरोडाशं तद्देवतां च विधत्ते— "यद्देवत्य इति[1]। या देवता पशोः, पुरोडाशो ऽपि तद्देवताकः कर्त्तव्यः। पुरोडाशानुनिर्वापं पूर्यमाणस्य पशोः समृद्धिहेतुत्वेन प्रशंसति— "सर्वेषां वा एष पशूना मिति। सर्वपशूनां मेधरूपत्व मैतरेयब्राह्मणे "पुरुषं वै देवाः पशु मालभन्त, तस्मादालब्धान्मेध उदक्रामत्"—इत्यादिना[2] प्रपञ्चितम् ॥ १ ॥

पुरोडाशस्य वपानन्तर्थं प्रशंसति— "अथ यद् वपया प्रचर्येति। पशुपुरोडाशस्य पशुच्छिद्रपूर्त्तिरूपप्रयोजनं सर्वेषु पशुष्वति-दिशति— "एष ह्येवैतस्य बन्धुरिति ॥ २ ॥

"अथ पशुं विशास्तीति[3]। शमिता[4]। तदा शमितुरेव मनुशासनं कुर्यात्— हे शमितः! 'त्रिः प्रच्यावय'[5] प्रधानस्विष्टकृदुपयड्भेदेन त्रिविधाङ्गानि[6] त्रिविधचिह्नानि यथा स्युः, तथा

१— का० श्रौ० सू० ६. ७. १६ द्रष्टव्यम्।

२— ऐ० ब्रा० २. १. ८ द्रष्टव्यम्।

३— "शसु हिंसायाम् (भ्वा०प० ७२७)"—इति का०सू०वृत्तौ या०दे०।

४— का० श्रौ० सू० ६. ७. १। "ऋत्विग्भ्योऽन्यः कश्चित् शमितेत्येतत्संज्ञः पशुं विशास्ति छिनत्ति मारयतीत्यर्थः"—इत्यादि च तत्र का० श्रौ० ६. ७. १-२-३-४-सूत्रीयवृत्तिषु द्रष्टव्यम्।

५— 'त्रिः प्रच्यावयतात्'—इति क।

६— तत्र, जुह्वा मवदेयानि 'जौह्वानि' प्रधानयागार्थानि हृदयादीनि प्रथमानि, उपभृत्यवदेयानि दक्षिणसक्थ्यादीनि 'औपभृतानि' स्विष्टकृद्यागार्थानि द्वितीयानि, वसाहोमहवन्या मवदेयानि वनिष्ठ्वादीनि उपयड्यागार्थानि तृतीयानीति विवेकः।

प्रच्यावय[१]। 'त्रिः प्रच्युतस्य' पशोः 'हृदयम्' अवयवम् 'उत्तमम्' उपरिभावं 'कुरुतात्' 'इति'[२]। यद्वा 'त्रिः प्रच्यावय' यथाङ्गानि त्रिः प्रच्युतानि स्युः, तथा कुरु। 'प्रच्युतस्य' पक्वस्य 'हृदयं' शूलाग्रेण पक्वम् 'उत्तमम्' उपरिवर्त्तमानं कुरु। प्रच्यावनस्य त्रित्वं प्रशंसति—"त्रिवृद्धि यज्ञ इति। उक्तं त्रिवृत्त्वम्[३] ॥ ३ ॥

"अथ शमितारं संशास्तीति[४]। अनुशासनं कुर्यात्। शृतत्वाभिधानभीत्या प्रथमत एव संशासनम् ॥ ४ ॥

"अथ जुह्वेति। पाकानन्तरं 'जुह्वा पृषदाज्यस्योपहत्य' जुह्वां पृषदाज्यं हृदयावदानार्थ मादाय शमित्रं प्रति गत्वा 'शमितारं' 'शृतं हविः ?' 'इति' पृच्छेत्। 'शृतम्' 'इति' प्रत्युक्ते 'तत् देवानाम्' 'इति' 'उपांशु' जुहुयात्[५] ॥ ५ ॥

प्रश्नप्रयोजन माह— "तद् यत् पृच्छतीति। प्रश्नाभावपक्षे 'अशृतम्' इति। 'शृतं वा' स्यात्। तच्च ऐन्द्रं नैर्ऋतं वा भवेत्, न दैवम्; "यो विदग्धः स नैर्ऋतो योऽशृतः स रौद्रो यः शृतः स दैवः"—इति हि तैत्तिरीयकम्[६]। अतः शृताशृतविभागं शमिता जानातीति "शृतं हविः शमितः ?"-इति प्रश्नो युज्यत इत्यर्थः ॥ ६ ॥

१— "प्रच्यावय = उत्क्वाथय"-इति का० सू० वृ०।

२— का० श्रौ० सू० ६. ८. २। ३— का० श्रौ० सू० ६. ७. ५।

४— का० श्रौ० सू० ६. ८. १क०। "शास्ति = शिक्षयति"-इति तत्र वृ०।

५— का० श्रौ० ६. ८. १ ख, ४, ५ सूत्राणि द्रष्टव्यानि।

६— तै० सं० २. ६. ३. ७।

"तद्यत् पृच्छतीति । अत एव प्रश्नसामर्थ्यात् प्रमादात् अशृत मपि भवेत् । 'यजमानस्य शृतं भवति' शृते यत् फलं तदविकलं भवतीत्यर्थः । अत एव प्रश्नादेव 'अध्वर्युः' 'अनेनाः' अपापः 'भवति'; शमितार मेव 'तदेनः' आश्रयति । "त्रिः खलु इत्यादि । स्पष्टम् ॥ ७ ॥

"स हृदय मेवाग्रेऽभिघारयतीति[1] । हृदयाभिघारणं प्रशंसति— "आत्मा वै मन इत्यादिना । यदेतत् हृदयाख्य मङ्गम्, तत् मनआख्यकः 'आत्मा' खलु; "एतं मनोमय मात्मान मुपसङ्क्रामति"-इत्यादौ[2] आत्मत्वव्यवहारात् । अथवा मन-उपाधिकः 'आत्मा' खलु; परिपूर्णस्य परमात्मनः परिच्छेदेन जीवभावः, मनस उपाधित्वात् । उक्तं पृषदाज्यस्य प्राणत्वम् । अतः एतेन हृदयाभिघारणेन आत्मभूते मनसि प्राणं स्थापितवान् भवति । तथा सति हृदयद्वारा प्राणप्रश्नयोः स्थापितत्वात् 'देवानाम्' इदं सजीवं 'हविः' सम्पद्यते । अग्रशब्दश्रुतेः सामर्थ्यादितराण्यपि पश्चादाज्येनाभिघारयेत् ॥ ८ ॥

"सोऽभिघारयतीत्यादि[3] । मन्त्रस्यार्थः[4] ।— हे अभिघार्यमाण हृदय ! 'ते' 'मनः' । मनःप्राणयोर्हृद्यवस्थानात् आश्रयाश्रयिणोरभेदात् 'ते मनः' इति स्वस्वामिसम्बन्धोपचारः । 'मनसा' पृषदाज्य-

---

१— का० श्रौ० सू० ६. ७. ६ ।

२— तै० उप० २. ८ । अथान्यत्रान्यत्र च बहुत्र । तद्यथा— इहैवोपरिष्टात् १४. ५. ३. १० ; १४. ८. ८. १ ; छा० उप० ३. १४. २ ।

३— का० श्रौ० सू० ६. ८. ६ । ४— वा० सं० ६. १८. १ ।

लक्षणेन। पृषदाज्यस्य मनोलक्षणत्वेन स्तुतत्वात् प्राणमनसोरवियोगात् पृषदाज्य मपि मन इत्युच्यते। तेन 'सङ्गच्छताम्' सङ्गतं भवतु। तथा 'ते' 'प्राणः' 'प्राणेन' पृषदाज्यलक्षणेन 'सङ्गच्छताम्'। यद्वा हे 'पशो!' 'ते' यौ मनःप्राणौ अपगतौ, ताभ्यां मनःप्राणाभ्यां हृदयरूपेणावस्थिताभ्यां सङ्गच्छता मित्यर्थः। "न ह्येषाहुतिरिति। अभिघारणरूपत्वेनाहुतिसंस्कारत्वात् स्वत आहुतित्वाभावात् न स्वाहा कुर्यात् ॥ ९ ॥

"तं जघनेनेत्यादि[1]। पूर्ववद् व्याख्येयम्। संसर्जनस्य निषेधोपयोगसिद्धये हविषः क्रूरता माह— "नेदङ्गम इति। अङ्गादङ्गात्। "सङ्ख्यैकवचनाच्च वीप्सायाम्"-इति[2] शस्। दक्षिणत आहृतं हविः 'प्रतिप्रस्थाता' अवद्येत्। "प्लक्षशाखा उत्तरबर्हिर्भवन्तीति। बर्हिष उपरिभूताः स्युः। बर्हिष उपरि हविषा मवदानार्थ माच्छादयेत्, तासा मुपरि अवद्येत्। प्लक्षशाखाः प्रशंसति— "तद् यत् प्लक्षशाखा इत्यादिना[3] ॥ १० ॥

"यत्र वै देवा इति। पुरा देवानां पश्वालम्भनसमये 'त्वष्टा' देवः, पशुस्वामी। एव मेवोत्तरकाले आलम्भनं करिष्यति, पशुशिरसि च मनः कृतवान्; स उच्छिष्टपदार्थः, शिरसि मस्तिष्कादिरूपेण परिणतोऽभूत्। अथवा शिरसः उच्छिष्टसंस्पर्शनात् 'स एषः' शिरःसम्बद्धो 'मस्तिष्कः' कपालः, 'अनूक्यश्च' तन्मांसम्, 'मज्जा' तदाश्रितः सारः, इत्यभक्ष्योऽभूत् ॥ ११ ॥

१— का० औ० सू० ६. ७. १०। २— पा० सू० ५. ४. ४३।
३— का० औ० सू० ६. ८. ७। तै० सं० ६. ३. १०. ६ द्रष्टव्यम्।

"तस्यावाङ् मेध इति। 'तस्य' देवैरालभ्यमानस्य पशोः सकाशादेव 'मेधः' तु अधः 'पपात'। पतितो वृक्षोऽभूत्। वृक्षत्वेनाभ्युत्पन्नं 'तं' 'देवाः' 'प्रापश्यन्'; अतो देवैः प्रकर्षेण ख्यानात् 'प्रख्यः' इत्युच्यते। इदानीं यः 'प्लक्षः इति' उच्यते, स वस्तुतः 'प्रख्यः' इत्यर्थः॥ १२॥

"अथाज्य मिति। जुह्वादिषु 'उपस्तृणीते'[१]। 'जुह्वाम्' प्रधानावदानार्थम्[२]। 'उपभृति' स्विष्टकृदर्थम्[३]। वसाहोमार्थं 'वसाहोमहवन्याम्'[४]। 'समवत्तधान्याम्' समवत्तधानी इडापात्रम्[५]।

१— का० श्रौ० सू० ६. ८. ८।

२— "हृदयं जिह्वां क्रोडं सव्यसक्थिपूर्वनडकं पार्श्वे यकृद्वृक्कौ गुदमध्यं दक्षिणा श्रोणिरिति जौहवानि"—इति का० श्रौ० सू० ६. ८. ६। हृदय मास्मपलसदृशम्, जिह्वा रसना, क्रोडं वक्षो भुजान्तरम्, सव्यस्य सक्थ्नः सव्यस्य बाह्वोः पूर्वनडक मंसादधो वर्त्तमानम्, द्वे अपि पार्श्वे, यकृत् कालेयम्, वृक्कौ कुक्षिस्थौ गोलकौ मद्दामलकतुल्यौ, गुदमध्यं येन शकृत् निर्गच्छति, तद् विषमं त्रेधा कृत्वा तस्य यो मध्यमो भागो न स्थूलो न च कृशः तम्, दक्षिणा श्रोणिः दक्षिणसक्थ्न उपरि वर्त्तमानो मांसलप्रदेशः दक्षिणा स्फिक्।

३— "दक्षिणसक्थिपूर्वनडकं गुदतृतीयाणिष्ठं सव्या श्रोणिरित्यौपभृतानि"—इति का० श्रौ० सू० ६. ७. ७।

४— "वर्षिष्ठ मुपयड्भ्यः"—इति का० श्रौ० सू० ६. ७. ८। अतिशयेन महद् वर्षिष्ठम्; यद् गुदतृतीय मतिस्थूलं तत्।

५— "जुहूपभृतोरुपस्तृणीते वसाहोमहवन्यां पात्र्याञ्च"—इति का० श्रौ० सू० ६. ८. ८। "समवत्तं धीयते यया सा समवत्तधानी इडापात्री"—इति च तत्रैव या० दे० इ०।

जुह्वप्रभृतोर्हिरण्यशकल मवधायावदीयमानस्य हविषः सम्बन्धिन्यै मनोतादेवतायै[1] अनुवचनार्थं होतारं ब्रूयात् ॥

मनोतानामनिर्वचनेन तदनुवचनं प्रशंसति— "तद्यन्मनोताया इत्यादिना। 'ओतानि' सम्बद्धानि मनांसि यस्याम्। अत्र "त्वं ह्यग्ने प्रथमो मनोता"—इतिमन्त्रवर्णात्[2] 'अग्निः' 'मनोता' पश्वोर्मन-स्सम्बन्धः। सम्बन्धस्य निमित्त माह— "सर्वासां देवाना मिति। 'पशौ' आज्यवत्प्रियत्वसाधारण्यात् 'तानि' 'मनांसि' 'ओतानि'। 'एतत्' एतेन, आग्नेयेनानुवचनेन। स्पष्ट मन्यत् ॥ १३, १४ ॥

प्रधानार्थावद्यमानाङ्गानि तत्क्रमं च प्रशंसति— "स हृदयस्यैवाग्र इत्यादिना। हृदयस्यावदानप्रदेशं विशिनष्टि— "तद्यन्मध्यतः सत इति। देहमध्यप्रदेशे वर्त्तमानस्य हृदयस्य प्राणत्वं तदुत्पत्तिस्थानत्वे-नेत्याह— "अतो ह्यय मूर्द्धः प्राणः सम्भवतीति। प्राणपशुत्वब्राह्मणं प्राग् व्याख्यातम्। अत एव प्राणस्याभावे पशुत्वाभावात् हृदयस्य प्रथमं समवदाने सति हृदयव्यतिरिक्ताना मङ्गाना मवदान मपि सम्पन्नम्; यदि प्रमादात् किञ्चिदेवाङ्गहीन मपि स्यात्, तथापि कृत्स्नपश्ववदानं सम्पद्यत इत्यर्थः। तस्मात् हृदय मेवाग्रेऽवद्येत्। 'यथापूर्वं' पशोः पूर्वं मङ्ग मनतिक्रम्य ॥ १५, १६ ॥

सङ्क्षेपेणोक्तं विवृणोति— "अथ जिह्वायै इति। जिह्वाया अवद्येत्। 'तद्धि ततोऽथ' अथापि जिह्वानन्तरम्, 'पूर्वार्द्धात् प्रतिष्ठति'। 'एकचरस्य दोष्णः' सव्यादित्यर्थः। 'अथ' 'तनिम्नः' यकृतः इत्यर्थः। तस्य चातिकोमलत्वात् तनिमत्वम्। 'वृक्कयोः'

१— का० श्रौ० सू० ६. ८. ९। २— ऋ० सं० ६. १. १।

वृक्कं[1] कुक्ष्युभयपार्श्वस्थमाम्राकारं मांसद्वयम् । एवं हृदयादीनि नव सम्पन्नानि ॥ १७ ॥

दशमं वक्तु माह— "गुदं त्रेधेति[2]। त्रिधाकृतेषु गुदाङ्गेषु यदतिस्थूलं तदुपयाजार्थ मवद्येत्; मध्यमं जुह्वां प्रधानहोमार्थं द्विधाकृत्वावद्येत्; यच्चाणुतरं त्र्यङ्गेषु, तन्मध्ये[3] ऽवद्येत्[4] ॥

एकादशं दर्शयति— "गुदं त्रेधा करोतीति। "अथैकतरायै श्रोणेरिति। दक्षिणाया इत्यर्थः ॥ १८ ॥

स्विष्टकृदर्थ माह— "अथोपभृति त्र्यङ्गस्येति। त्रीणि अङ्गानि यस्येति त्र्यङ्गम्, सौविष्टकृतं हविः। तान्येवाह— "दोष्ण इति। सव्यस्य प्रधानार्थत्वविहितत्वात्[5] दक्षिणस्य दोष्णः अकाशादित्यर्थः। 'गुदं' गुदस्याणुभागं 'द्वेधा कृत्वा' उपभृति स्विष्टकृदर्थम् 'अवद्यति' अवद्येत्। 'अङ्गायै श्रोणेः' स्विष्टकृदर्थायाः श्रोणेः एकाशात् सव्यायाः श्रोणेरित्यर्थः। प्रधानस्य इडायाश्चावदानं प्रत्यङ्गं द्विः कुर्यात्। "स्रुचोरवद्यति यथोक्तं द्विर्द्विः"—इतिसूत्रात्[6] ॥

"अथ हिरण्यशकलाविति[7]। जुह्वा मुपभृति चावत्तस्योपरि हिरण्यशकलौ स्थापयेत्, अथाभिघारयेत् ॥ १९ ॥

१— 'वृष्ठ्यं (! वृस्यं ?)'–इति क।
२— का० श्रौ० सू० ६. ८. १०। ३— 'त्र्यङ्गेषु मध्ये'–इति क।
४— पूर्व मिदं वर्णितं टीप्पन्याम् (१३ क० २, ३, ४.)।
५— 'प्रधानार्थं मभिहितत्वात्'–इति क।
६— का० श्रौ० सू० ६. ८. ९।
७— का० श्रौ० सू० ६. ८. १० (६. ६. २४, २५ सू०)।

"अथ वसाहोमं गृह्णातीति[1]। रेडसीति[2] वसाहोमं गृह्णीयात्; हूयत इति यत् होमद्रव्यम्, तत् वसाहोमहवन्यां गृह्णीयादित्यर्थः॥

मन्त्रस्याय मर्थः— हे वसाद्रव्य! त्वं 'रेडसि' हिंसक मसि। "रिषेर्हिंसार्थस्य[3] विचि लघूपधगुणे रेड़िति रूपम्; ब्राह्मणानुगुणं त्वादिकं कृत्वा 'लेलया'-रूपम्। "लेलयेवेति। द्रवद्रव्यत्वात् इतस्ततश्चलनं विवक्षित्वा[4] व्याख्यातम्[5]। तादृशं 'त्वा' त्वाम् 'अग्निः' 'श्रीणातु' अपयतु, तेन सह मिश्रयतु। 'आपस्त्वा समरिणन्'। "री गतिरेषणयोः"-इत्यस्य[6] लुङि रूपम्। उदकानि त्वां समतरन्नित्यर्थः; उदकैः सह सर्वाङ्गेभ्यो निरस्तृतत्वात्। 'वातस्य' वायोः 'भ्राज्यै' गत्यै गृह्णामि। तथा 'पूष्णः' 'रंह्यै' वेगाय गृह्णामि। वाय्वादित्ययोरन्तरिक्षाश्रयत्वात् भ्राजिरंह्योरन्तरिक्षपरतया ब्राह्मणे व्याख्यातम्। "ऊष्मणो व्यथिषत्"-इति वसाविशेषणम्। ऊष्मा, ततः सकाशात् व्यथयतीति व्यथिषत्; तादृक् त्व मसि। तादृशं त्वां गृह्णामि॥

'रेट्'-शब्दं व्याचष्टे— "लेलयेव हि यूरिति[7]। यौति मिश्रयतीति यूः, सा 'लेलयेव'; चलनेन चेतस्ततो गमन मुपमीयते।

१— का० श्रौ० सू० ६. ८. ११ क। २— वा० सं० ६. १८. २।

३— भ्वा० प० ६९४ धा०। ४— 'विवक्षितत्वात्'-इति क।

५— "लेलयाशब्दस्त्वाल्पवाचकः"-इति महीधरः। "बञ्जलेव पृथिवी, लेलयेवान्तरिक्षम्, लेलयेवासौ द्यौः"-इति श्रुत मिहैव पुरस्तात्, २. २. १. १६ द्रष्टव्यम्। ६— क्र्या० प० २७ धा०।

७— "यूषशब्देन मांसेन सह पक्वं जलमुच्यते" तै० सं० १. ३. १० सा० भा०।

श्रोणावित्यस्य पाकार्थं इति व्याचष्टे— "अग्निर्ह्येतच्छ्रपयतीति। वातस्य ध्राजिः, पूष्णो रंहिस्त्वान्तरिक्षपराविति व्याचष्टे— "अन्तरिक्षं वा अथ मनुपवत इत्यादिना। ऊष्मशब्दोऽप्यन्तरिक्षपर इत्याह— "एष वा ऊष्मैतस्मा उ हि गृह्णातीति ॥ २०—२३ ॥

"अथ पार्श्वेनेत्यादि[१]। "प्रयुतं द्वेषः"-'इति'[२]मन्त्रेण 'पार्श्वेन' पार्श्वास्थिना 'असिना वा' गृहीतां वसां विभजति। 'द्वेषः' अनिष्टेभ्यः सकाशात् 'प्रयुतं' पृथक् कृतं भवति ॥ २४ ॥

"अथ यद् यूष् परिशिष्यत इति। गृहीतावशिष्टां वसां 'समवत्तधान्याम्' इडापात्र्याम् आनयेत्[३]। इडार्थं तत्र प्रधानावशिष्टानि हृदयादीनि प्रास्य पुनर्द्विरभिघारयति। 'मतस्ने' वृक्कौ। तन्निमादयः प्राग् व्याख्याताः ॥ २५ ॥

अत्र सूत्रकारेण "वपावद्धिरण्यम्"-इति[४] हविषा मुभयतो हिरण्यप्रक्षेप उक्तः, तं प्रशंसति— "तद्यद्धिरण्यशकलावभितो भवत इति। एतद् वपायां व्याख्यातम् ॥ २६ ॥

प्रधानस्विष्टकृदर्थं यदवदानम्, तत् समुच्चित्य प्रशंसति— "अथ यद्दक्षिणायावद्यति सव्यस्य च दोष्ण इत्यादिना। 'सव्यस्य' 'दोष्णः' भुजस्य 'दक्षिणायाः श्रोणेः च' प्रधानावदानसमये, 'दक्षिणस्य च दोष्णः' सव्यायाः श्रोणेरिति स्विष्टकृतीत्येवं सम्पद्यते। उक्तलक्षण मवदानं प्रसिद्धपशोर्यद्दक्षिणया पादसञ्चरणं तन्मूल मिति प्रशंसति—

१— का० श्रौ० सू० ६. ८. १२।
२— वा० सं० ६. १८. ३। ३— का० श्रौ० सू० ६. ८. १३।
४— का० श्रौ० सू० ६. ८. ११ (६. ६. २४, २५ सू०)।

"तस्मादयं पशुरच्छया पदो हरतीति। अच्छया पादश्रोण्यो-र्व्यत्यासेन[1]। उक्तं दृढयति— "अथ यत् सम्यगवद्येत् समीचो हैवायं पशुः पदो हरेदिति। अथ शिरआदीना मनवदेयत्वोप-पत्ति माख्यानमुखेन प्रदर्शयति— "अथ यन्न शीर्ष्णोऽवद्यति नांसयोरित्यादिना। अंसौ बाह्वोरुपरिप्रदेशौ। अनूको वक्षआधारः, आयतः पृष्ठास्थिविशेषः। तचत्य मपि मांसं नावदेयम्। तथा 'न अपरसक्थ्योः' ऊर्वोरुपरिभूतौ उच्छ्रितावयवौ सक्थ्यौ[2]॥ १७॥

"असुरा ह वा इति। असुराः किल पशु मालभन्ते, त माल-भन्तं देवाः 'नोपावेयुः' नापगताः, तदा 'पृथिवी' 'एतत्' भय मासुरं 'मा दृढ्वम्' आदरं मा कार्ष्ट, 'अहं' 'वः' युष्मदर्थम् 'एतस्य' पश्वालम्भस्य 'अध्यक्षा' उपद्रष्टा 'भविष्यामि', 'यथा' येन प्रकारेण 'एते' असुराः 'एतेन' पशुना 'चरिष्यन्ति'–'इति' उक्त्वा, तथैव सम्यगवगता॥ १८॥

"सा होवाचेति। तेऽसुराः 'अन्यतरा मेवाङ्कति महोषुः' प्रधान मेव हुतवन्तः, 'अन्यतरां' स्विष्टकृतं 'पर्यग्निषम्' परित्यक्त-वन्तः। परिशिष्टा का? इति, तां प्रदर्शयति— "तानीमानीति। दक्षिणं दोः, सव्या श्रोणिः, गुदतृतीयं चेति त्रीणि। 'ततः' तस्मात् असुरपरित्यक्तत्वेन दृष्टत्वात् 'अङ्गानि' 'देवाः' प्राप्ताः। अथ यस्मात् शिरआदीनि 'अवाद्यन्', 'तस्मात्' तैरवक्तत्वेन दृष्टत्वात्

१— नैतद् वाक्यं ङ-च-पुस्तकयोः। "गवादयः शयनकाले अङ्गानि पादान् 'अच्छया' वक्रत्वेनावस्थापयन्ति"–इति तै० सं० १. ३. १० सा०भा०।

२— का० श्रौ० सू० ६. ८. १३।

तानि 'नावद्येत्'। अनूकस्य प्रकारान्तरेणापि तत्त्वं दर्शयति— "त्वष्टेति। एतच्छिरसोऽप्युपलक्षणं गतम्, समानत्वात् ॥

इत्थ मवदानप्रकार मुक्त्वा प्रदानप्रकार माह— "अथाग्नीषोमाभ्यां छागस्येत्यादि[1]। वपाप्रैषवदग्नीषोमीयहोमप्रैषेऽपि प्रस्थितपदं निषेधति— "न प्रस्थित मित्याहेति[2] ॥ २९ ॥

वसाहोमस्य काल माह— "अन्तरेणार्द्धर्चाविति[3]। प्रधानाहुतियाज्यायाः पूर्वार्द्धावसाने प्रतिप्रस्थाता 'वसाहोमं जुहोति'। अर्द्धर्चयोमूर्द्धभावित्वं प्रशंसति— "इतो वा अय मूर्द्ध इत्यादिना। पूर्वोत्तरार्द्धर्चौ द्युपृथिव्यात्मकौ; तथा सति 'इतः' पृथिव्याः सकाशात् उत्पन्नो 'मेधः', 'यं' साराङ्गवसेत्यादिरूप मूर्द्ध मुद्गतं मनुष्याः उपभुञ्जते, तथा 'दिवः' सकाशात् उत्थित मुदकात्मक मधो निर्गत मुपभुञ्जते। एवं स लोकद्वयसारस्यान्तरिक्षे उपभोक्तव्यत्वेनावस्थानादर्द्धर्चयोरन्तराळहोमेन द्यावापृथिव्योः 'रसेन' 'एतत्' वसाख्यं 'रसं' 'तिग्मीकरोति'। होमस्यान्तरिक्षार्थत्वाच्चार्द्धर्चयोरन्तराळं कृतवान् भवति। अतस्तीव्ररसोत्पादकत्वात् होमः कर्त्तव्य इत्यर्थः ॥ ३० ॥ ॥ ३१ ॥

वसाहोममन्त्र माह— "स जुहोति घृतं घृतपावान इति[4]। 'घृतं' क्षरणरूपं रसात्मक मिदं हविः 'घृतपावानः' घृतस्य रसद्रव्यस्य पातारः सर्वे देवाः यूयं 'पिबत'। एतदेव विस्पष्टि—

१, २— का० श्रौ० ६. ८. १५-१६ सूत्रे द्रष्टव्ये।

३— का० श्रौ० सू० ६. ८. १०। ४— वा० सं० ६. १९. १।

"वसां वसापावान इति। हे वसाद्रव्य! त्वम् 'अन्तरिक्षस्य हविरसि'। अन्तरिक्षस्य सर्वदेवाश्रयत्वात् अस्यापि तदर्थत्वात् अन्तरिक्षस्य देवताद्वारा अन्तरिक्षस्यैव हविष्ट्वम्। अत्र सूत्रम्— "अर्द्धर्श्चान्तरे याज्यायै वसैकदेशं जुहोति"-इति[1] ॥

मन्त्रस्य वैश्वदेवत्वं प्रकृतहोमसङ्गत मित्याह— "एतेन वैश्वदेवेनेति। अत्र बहुत्वलिङ्गाद् वैश्वदेवत्वं यजुषः; 'अन्तरिक्षम्' अपि सर्वासां देवानां प्राणोदानव्यापारयोराश्रयत्वेन 'वैश्वदेवम्'; अन्तरिक्षार्थश्च वसाहोमः; 'तेन' होमस्य वैश्वदेवत्वेन एतदपि वैश्वदेवं यजुरत्र युज्यत इत्यर्थः। मध्ये होतव्यं वसाहोम माह— "वषट्कृते जुहोति यानि जुह्वा मित्यादि ॥ २१ ॥

"अथ जुह्वेति[2]। 'अथ' वसाहोमानन्तरं 'जुह्वा' जुहूद्वारा 'पृषदाज्यस्य' एकदेशम् 'उपघ्नन्' अवद्यन् "वनस्पतयेऽनुब्रूहि"-'इति'[3] होतारं ब्रूयात्। वनस्पतिर्यूपाभिमानी देवः। स्पष्ट मन्यत् ॥

वनस्पतियागं यूपद्वारा पशोः सोमत्वसम्पादकत्वेन प्रशंसति— "तद्वनस्पतय इत्यादिना[4]। सोमस्यामावस्यायां वनस्पतिषु वासात् सोमस्वामिकत्वात् वनस्पतिः सोमः, अतस्तत्सम्बन्धिनं पशुं सोमं कृतवान् भवति। 'तत्' तस्मात् 'यत्' यथा 'अन्तरेण उभे आहुती' उभयोर्दैवतसौविष्टकृतयोर्मध्ये वनस्पत्याहुतिं 'जुहोति', 'तथा' 'उभयं' दैवतं सौविष्टकृतं च यूपाहुत्या 'व्याप्नोति' ॥ २२ ॥

१— का० श्रौ० सू० ६. ८. १७। २— का० श्रौ० सू० ६. ८. १८ क।
३— का० श्रौ० सू० ६. ८. १८ ख। ४— का० श्रौ० सू० ६. ८. १९।

स्विष्टकृत्प्रयोगप्रकारमाह— "अथ यान्युपभृत्यवदानानि भवन्ति, तानि समानयमान आहेत्यादिना[1]। अङ्गापेक्षया बहुवचनम्। 'समानयमानः' जुह्वां प्रक्षिपन्॥ २४॥

वसाहोमशेषेण दिग्व्याघारणं विधत्ते— "अथ यद् वसाहोमस्य परिशिष्यते, तेन दिशो व्याघारयतीति[2]। वसाहोमस्य द्रव्यस्य 'दिशः, प्रदिशः'–इत्यादिका मन्त्राः[3]। दिशो व्याघारयतीति श्रुतेरेकैको मन्त्र एकैकदिगर्थः। 'दिशः' प्राग्दिग्भ्यः स्वाहा, 'प्रदिशः' दक्षिणदिग्भ्यः: स्वाहा, 'आदिशः' पश्चिमदिग्भ्यः स्वाहा, 'विदिशः' उत्तरदिग्भ्यः स्वाहा, 'उद्दिशः' ऊर्द्ध्वदिग्भ्यः स्वाहा, 'दिग्भ्यः' सर्वाभ्यो दिग्भ्यः 'स्वाहा'। वसाहोमो 'रसो वै' द्रवद्रव्यात्मकः खलु; दिशि दिशि सम्भृतो रसोऽभिगम्यते॥ २५॥

सम्यग्गतावयवस्य पशोः सम्मर्शनं विधत्ते— "अथ पशुं सम्मृशतीति। 'अथ' दिग्घोमानन्तरम् 'एतर्हि' अस्मिन् काले पशुसम्मर्शनं कुर्यात्[4]॥

विशसनानन्तरकालस्यैतस्य व्यवस्थां दर्शयति— "अथ यत् पुरा सम्मृशतीति। 'ये' च राक्षसाः 'इमे'[5] मदीयं यज्ञम् 'उपतिष्ठन्ते'

१— का० श्रौ० सू० ६. ८. २०।

२— का० श्रौ० सू० ६. ८. २१ (४. ४. १६, १७ सू०), २२।

३— वा० सं० ६. १९. २–७।

४— अत्र का० श्रौ० ६. ८. २२ सू० वृ० द्रष्टव्या।

५— 'मे' इति भाष्यपुस्तकेषु लिख्येव। "य इमे उपतिष्ठन्ते मार्जारादयः, ते विमथिष्यन्ते इति शङ्कमानः"–इति हरिस्वामिनः।

प्राप्नुवन्ति, 'ते' पशुं 'विमथिष्यन्ते' 'इति' 'शङ्कमानः' चेत्, पूर्वस्मिन्नेव काले सम्मृशेत्; अतथाभूतश्चेत् अत्रैव दिग्घोमानन्तर-काले सम्मृशेत्। अत्र सूत्रम्— "ऐन्द्रः प्राण इति पशुं सम्मृशत्य-वदाय वेडां प्राक् प्रदानात्"-इति[1] ॥ २६ ॥

सम्मर्शने मन्त्र माह— "ऐन्द्रः प्राणोऽङ्गेऽङ्गे निदीध्यदिति[2]। इन्द्रः परमात्मा, तत्सम्बन्धी 'ऐन्द्रः' 'प्राणः'। हे पशो! ते 'अङ्गे-अङ्गे' सर्वेष्वङ्गेषु 'निदीध्यत्' नितरां दीप्तो भवतु, दीव्यतु वा। एवं व्यानोऽपि। अत्र सर्वत्र अपानस्थाने उदानव्यवहारः। हे 'त्वष्टः' पशुरूपकर्त्तः! 'देव!' "त्वष्टा वै पशूनां मिथुनानां रूपकृत्"-इति श्रुतिः[3]। 'ते' तव पशोः, 'यत्' अङ्गच्छेदनेन 'मलत्म', अत एव 'विषुरूपं' 'भवाति' भवति, तत् 'ते' तत्सम्बन्धि 'सम्' सम्यक्, पूर्वस्मादपि 'भूरि' प्रभूतं 'समेतु' सङ्गतो भवतु। पूर्वं यादृश-संवेशनविशिष्टम्, तादृशसंवेशनविशिष्टं भवेदिति; प्रवृद्धं भवत्वि-त्यर्थः। किञ्च 'देवत्रा' देवेषु मध्ये 'यन्तं' गच्छन्तम्। किमर्थम्? 'अवसे' अस्माकं रक्षणाय, देवानां प्रीतये वा यन्तं त्वां सखि-प्रभृतयः 'अनुमदन्तु' साधु जात मिति कथयन्त्वित्यर्थः॥

क्रमेण विभज्य व्याचष्टे— "यदङ्गशो विकृत्त इत्यादिना। "हस्तवृत मेवैतत् करोतीति। 'एतत्' पशुद्रव्यम्। यद्वा 'एतत्' एतेन "देव त्वष्टः"-इतिमन्त्रेण[4] वागुच्चारणसामर्थ्येन हस्तैरङ्गैः वृतं व्याप्तं करोति, 'यत्र' यस्मिन् प्रदेशे 'एनं' पशुम् 'अश्रौषीत्',

---

१— का० औ० सू० ६. ८. १। २— वा० सं० ६. २०. १।
३— तै० सं० ६. ३. ११. ५। ४— वा० सं० ६. २०. २।

'तत्' तेन 'एनं कृत्स्नं कृत्वा' विकलं सकलं कृत्वा 'अनु समस्यति' गतप्राणेन त्वगस्थिमांसेन सह प्राणान् अङ्गानि चानुक्रमेण सङ्घट्टनं कृतवान् भवति। तेन 'सः' पशुः 'अमुष्मिन्' स्वर्गे लोके 'सात्मा' सजीवो 'भवति'[१] ॥ २७ ॥ ४ [८. ३.] ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डेऽष्टमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

[अथ चतुर्थं ब्राह्मणम्.]

त्रीणि ह वै पशोरेकादशानि। एकादश प्रयाजा एकादशानुयाजा एकादशोपयजो दश पाण्या अङ्गुलयो दश पाद्या दश प्राणाः प्राण उदानो व्यान इत्येतावान्वै पुरुषो यः परार्द्ध्यः पशूनां यः सर्वेऽनु पशवः ॥ १ ॥

तदाहुः। किं तद्यज्ञे क्रियते येन प्राणः सर्व्वेभ्योऽङ्गेभ्यः शिव इति ॥ २ ॥

१— इडायाश्च सयजमानानां सप्ता ऋत्विजां भक्षणं मिहैवोक्तम् (का० श्रौ० सू० ५. ५. २६, २७; ३. ८. ४, ५, ६)। वनिष्ठु मग्नीधे, अध्यूध्नीं होत्रे, क्लोमं ब्रह्मणे, पुरीततं मध्वर्यवे, श्रोणिं यजमानाय। सर्व्वत्र ददातीति प्रैषः। आपस्तम्बे तु "उपहूतां मैत्रावरुणषष्ठा भक्षयन्ति, प्रतिप्रस्थाता सप्तमः"—इति ॥

यदेव गुदं त्रेधा करोति। प्राणो वै गुदः सोऽयं प्राङ्ग्राततस्तु मयं प्राणोऽनुसञ्चरति ॥ ३ ॥

स यदेव गुदं त्रेधा करोति। तृतीय मुपयड्भ्य-स्तृतीयं जुह्वां तृतीय मुपभृति तेन प्राणः सर्वेभ्यो ऽङ्गेभ्यः शिवः* ॥ ४ ॥

स हु त्वेव पशु मालभेत। य एनं मेध मुपनयेद्यदि-कृशः स्याद्यदुदर्य्यस्य मेदसः परिशिष्येत तद्गुदे न्यृषेत् प्राणो वै गुदः सोऽयं प्राङ्ग्राततस्तु मयं प्राणोऽनु-सञ्चरति प्राणो वै पशुर्यावद्ध्येव प्राणेन प्राणिति तावत् पशुरथ यदास्मात् प्राणोऽपक्रामति दार्वेव तर्हि भूतो-ऽनर्थ्यः शेते ॥ ५ ॥

गुदो वै पशुः†। मेदो वै मेधस्तदेनं मेध मुपनयति यद्यु ऽअꣳसलो भवति स्वय मुपेतु एव तर्हि मेधं भवति ॥ ६ ॥

अथ पृषदाज्यं गृह्णाति। द्वयं वा ऽइदꣳ सर्पिश्चैव दधि च द्वन्द्वं वै मिथुनं प्रजननं मिथुन मेवैतत् प्रजननं क्रियते ॥ ७ ॥

तेनानुयाजेषु चरति। पशवो वा ऽअनुयाजाः पयः पृषदाज्यं तत्पशुष्वेवैतत्पयो दधाति तदिदं पशुषु पयो

---

* 'शिवः'—इति ग, घ। † 'शु'—इति ग, घ।

हितं प्राणो हि पृषदाज्य मन्नꣳ हि पृषदाज्य मन्नꣳ हि प्राणः* ॥ ८ ॥

तेन पुरस्तादनुयाजेषु चरति। स योऽयं पुरस्तात् प्राणस्त मेवैतद्दधाति तेन पश्चादुपयजति स योऽयं पश्चात् प्राणस्त मेवैतद्दधाति ताविमा उभयतः प्राणौ हितौ यश्चाय मुपरिष्टाद्यश्चाधस्तात् ॥ ९ ॥

तद्वा एतदेको द्वाभ्यां व्वषट्करोति। अध्वर्युर्वे च यश्चैष उपयजत्यथ यद्यजन्त मुपयजति तस्मादुपयजो नामाथ यदुपयजति प्रैवैतज्जनयति पश्चाद्युपयजति पश्चाद्धि योषायै प्रजाः प्रजायन्ते ॥ १० ॥

स उपयजति। समुद्रं गच्छ स्वाहेत्यापो वै समुद्र आपो रेतो रेत एवैतत्सिञ्चति ॥ ११ ॥

अन्तरिक्षं गच्छ स्वाहेति। अन्तरिक्षं वा अनु प्रजाः प्रजायन्तेऽन्तरिक्ष मेवैतदनु प्रजनयति ॥ १२ ॥

देवꣳ सवितारं गच्छ स्वाहेति। सविता वै देवानां प्रसविता सवितृप्रसूत एवैतत् प्रजनयति ॥ १३ ॥

मित्रावरुणौ गच्छ स्वाहेति। प्राणोदानौ वै मित्रावरुणौ प्राणोदानावेवैतत् प्रजासु दधाति ॥ १४ ॥

---

* 'णः'—इति ग घ।

अहोरात्रे गच्छ स्वाहेति । अहोरात्रे वा ऽअनु प्रजाः प्रजायन्ते ऽहोरात्रे ऽएवैतदनुप्रजनयति ॥ १५ ॥

छन्दाꣳसि गच्छ स्वाहेति । सप्त वै छन्दाꣳसि सप्त ग्राम्याः पशवः सप्तारण्यास्तानेवैतदुभयान् प्रजनयति ॥ १६ ॥

द्यावापृथिवी गच्छ स्वाहेति । प्रजापतिर्वै प्रजाः सृष्ट्वा ता द्यावापृथिवीभ्यां पर्यगृह्णात्ता इमा द्यावापृथिवीभ्यां परिगृहीतास्तथो ऽएवैष एतत्प्रजाः सृष्ट्वा ता द्यावापृथिवीभ्यां परिगृह्णाति ॥ १७ ॥

अथात्युपयजति । स यन्नात्युपयजेद् यावत्यो हैवाग्रे प्रजाः सृष्टास्तावत्यो हैव स्युर्न प्रजायेरन्नथ यदत्युपयजति प्रैवैतज्जनयति तस्मादिमाः प्रजाः पुनरभ्यावर्त्तं प्रजायन्ते* ॥ १८ ॥ ५ ॥

॥ इति षष्ठप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् [८. ४.] ॥

प्राणस्य श्रेष्ठत्वकरणाभिमुखेन गुदस्य प्रधानस्विष्टकृदुपयड्डिक्ष्यर्थं त्रेधा विभज्य विनियोगं प्रशंसन् प्रयाजादीना मितराङ्गत्व माह— "त्रीणि ह वै पशोरेकादशानीत्यादिना । प्रयाजा अनुयाजाश्च

* 'न्ते'-इति ख, 'न्ते'-इति ग, घ ।

एकादशैकादश प्रविष्टाः, अनुयाजानन्तरं यष्टव्या एकादशोपयाजा[1] उपरिष्टादाम्नास्यन्ते[2]; एकादशत्रयं मिलित्वा त्रयस्त्रिंशत् सम्पद्यन्ते। पशुभूतस्य पुरुषस्य द्विपात्पशोरपि शीर्षण्याः प्राणाः सप्त, अवाञ्चौ द्वौ, नाभिर्दशमीति 'दश प्राणाः'। ते च पाणिपादगत-विंशत्यङ्गुलिभिः सहिताः त्रिंशद् भवन्ति; प्राण उदानो व्यान इति त्रयो मुख्यप्राणाः; इति त्रयस्त्रिंशत् एव सन्ति यज्ञा-ङ्गानि ॥ १ ॥

"तदाहुरिति। 'शिवः' श्रेष्ठः। पुरुषपशोर्हस्तपादाङ्गुलयः प्राणरूपाङ्गानि भवन्ति; तथा च मुख्यप्राणस्यापीतराङ्गुलिवत् साधारण्य मेव प्राप्तम्, न श्रेष्ठत्वम्; अतो यज्ञे सर्वेभ्योऽङ्गेभ्यः सकाशात् प्राणस्य श्रेष्ठत्वं केन प्रकारेण कृत मिति प्रश्नः ॥ २ ॥

तस्योत्तर मुच्यते— "यदेव गुदं त्रेधा करोतीत्यादि। तस्मात् प्राणसञ्चरणाधिष्ठानत्वात् 'प्राणः' एव 'गुदः' (॥३॥) तस्य प्रधान-स्विष्टकृदुपयड्भेदेन त्रिषु स्थानेषु विभज्य विनियोग एव सर्वेभ्यो-ऽङ्गेभ्यः श्रेष्ठत्वकारण मित्यर्थः ॥ ३, ४ ॥

अथ गुदस्य प्राणत्वेन श्रेष्ठत्वाभिधानप्रसङ्गात् यदि कथञ्चित् तत्पशोः कृशत्वं स्यात्, तर्हि गुदस्य सम्पूर्णत्वाय उदर्यं मांसं तेन

१— 'एकादशोपयज'–इति क।

२— इत उत्तरस्मिन्नेव ब्राह्मणे दशमकण्डगां "समुद्रं गच्छ"–इत्यादि-मन्त्रेष्विति भावः। अत एवोक्तं मैतरेयभाष्ये "समुद्रं गच्छ स्वाहेत्यादि-मन्त्रोक्ताः समुद्रादय एकादशोपयाजमन्त्राः"–इति (२. २. ८.)।

सह मिश्रणीय मित्याह— "स ह त्वेव पशु मालभेतेत्यादिना। 'सः' एव 'पशु मालभेत', 'यः' यजमानः 'एनं' 'मेधं' मेधार्हम् प्रवृद्धम् पशुम् 'उपनयेत्' उपगच्छेत्, प्राप्नुयात्। अथ मेव मुख्यः पक्षः। 'यदि' पशुः 'कृशः स्यात्' तदा अकरणात् करणस्य श्रैष्ठ्यात् वक्ष्यमाणप्रकारं कुर्यात्। 'उदर्यस्य' उदरे भव मुदर्यम्, तस्य 'मेदसः' सकाशात् दृढार्थ मुद्धृत्य यन्मांसं 'परिशिष्येत', 'तत्' आदाय अल्पीयसि 'गुदे' 'न्यृषेत्' गमयेत्, तेन तं प्रवर्द्धये-दित्यर्थः। "प्राणो वै गुद इत्यादि, व्याख्यातम् ॥ ५ ॥

"गुदो वै पशुरिति। 'यद्यु' यद्यपि पशुः 'अंसलः' प्रवृद्धांसः, पुष्टाङ्गो भवेत्, 'तर्हि' 'स्वयम्' एव 'मेधं' प्राप्तवान्' 'भवति' ॥ ६ ॥

अनुयाजार्थं पृषदाज्यग्रहणं विधाय प्रशंसति— "अथ पृषदाज्यं गृह्णातीत्यादिना। 'इदं' वक्ष्यमाणं द्वयं खलु 'द्वन्द्वम्'। इदं शब्दार्थ माह— "सर्पिश्चैव दधि चेति। अस्तु द्वयम्, ततः कि मित्याह— "द्वन्द्वं वै मिथुन मिति। तच्च 'प्रजननम्' अन्यस्यो-त्पादकम्। अतः पृषदाज्यग्रहणेन प्रजननमिथुन मेव कृतवान् भवति ॥ ७ ॥

"तेनानुयाजेष्विति। 'तेन' पृषदाज्येन 'अनुयाजेषु चरति' अनुयाजान् यजेदित्यर्थः। तदुभयं प्रशंसति— "पशवो वा अनु-याजा इति। अनुयाजानां फलोपभोगहेतुत्वात् पशुत्वम्, पयो-विकारत्वात् 'पृषदाज्यम्' एव 'पयः'; 'तत्' तेनानुयाजानुष्ठानेन 'पशुषु' 'एव' पयःस्थापनम् 'भवति' ॥

विहितान् अनुयाजान् विधास्यमानैरुपयड्भिः सह पुरस्तादुप-

रिष्टाच्च विधास्यन् प्रशंसति— "प्राणो हि पृषदाज्य मिति। 'हि'-शब्दद्योत्यां प्रसिद्धि मुपपादयति— 'पृषदाज्यं' तावत् 'अन्नम्', तत् 'अन्नं' व्यतिरेकानविधायित्वात् 'प्राणः'; अतः 'पृषदाज्यं प्राणः' ॥ ८ ॥

"तेन पुरस्तादिति। उपयड्भ्यः 'पुरस्तात् अनुयाजेषु' पृषदाज्यानुष्ठानेन पुरस्तात्-प्राणं मुखस्थ मपानं पश्चौ निहितवान् भवति; 'पश्चात्' उपयडनुष्ठानस्य पश्चात्-'प्राणम्' उदानाख्यं पशौ स्थापितवान् भवति। मिलित्वा 'यः' 'अयम्' 'उपरिष्टाच्चाधस्ताच्च' प्राणः, तत् प्राणद्वयं स्थापितवान् भवति ॥ ९ ॥

"तद्वा एतदित्यादि। 'एकः' होता, 'द्वाभ्याम्' 'अध्वर्यवे' 'उपयष्ट्रे' प्रतिप्रस्थात्रे[1] 'च', प्रयाजार्थम् उपयड्यागार्थं च 'वषट्' कुर्यात् ॥

उपयाजं नामनिर्वचनेन प्रशंसति— "अथ यत् यजन्तम् उपयजति, तस्मात् उपयजो नामेति। 'यजन्तम्' अध्वर्युम् 'उप'लक्ष्य एतान्यङ्गानि प्रतिप्रस्थाता 'यजति' इति पश्चाद्यष्टव्या उपयज इत्यर्थः[2] ॥

"अथ यदुपयजति प्रैवैतज्जनयतीति। पृषदाज्यरूपैरनुयाजैः प्रजननस्य कृतत्वात् उपयड्भिर्जनयति। कथ मेतेन प्रजनयति? उच्यते— "पश्चाद्ध्युपयजतीति। योषायाः पश्चाद्भागेन प्रजा उत्पद्यन्ते ॥ १० ॥

१— उपयष्टा = प्रतिप्रस्थाता।

२— "विजुपे छन्दसि"-इति पा० सू० ३. २. ७३।

"स उपयजतीति[1]। "समुद्रं गच्छ"-इत्यादय उपयड्याग-मन्त्राः[2]। हे गुदावयवरूप, हविः। त्वं 'समुद्रं' समुद्राभिमानिनं देवं 'गच्छ', 'स्वाहा' इदं द्रव्यं सुहुत मस्तु। एव मुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम्। एषु मन्त्रेषु मध्ये यत्र देवता स्पष्टं न प्रतिभाति, तत्र तदभिमानिदेवता द्रष्टव्या॥

उपयाजानां प्रजननरूपत्वस्योक्तत्वात् अनुकूलप्रयत्नपरतया मन्त्रान् व्याचष्टे— "आपो वै समुद्र आपो रेत इति। पदार्थस्तु स्पष्ट एव॥

अत्र कात्यायनः— "शामित्रादङ्गारानाहृत्य वेदिश्रोण्यां निव-पत्युत्तरस्याम्, आग्नीध्रीयाद्वा सोमे होतृधिष्ण्ये, प्रतिप्रस्थातोपयजति गुदतृतीयस्य प्रच्छेद मनुयाजेषु समुद्रं गच्छेति प्रतिमन्त्रम्[1] प्रतिवषट्कारम्"-इति[3]॥ ११—१७॥

अत्युपयाजं विधत्ते— "अथात्युपयजतीति। अत्युपयाजनामका-श्चत्वार उपयागाः सप्तकाना मनन्तर माधिक्येन यष्टव्याः[4]। विहितानत्युपयागानन्वयव्यतिरेकाभ्यां पुनः पुनः प्रजाभिवृद्धि-

---

१— का० श्रौ० सू० ६. ८. १०।

२— वा० सं० ६. २१. १-११।

३— का० श्रौ० सू० ६. ८. ८-११।

४— 'अत्युपयड्ढोमकाश्चत्वार उपयागसप्तकाना मनन्तर माधिक्येन यष्टव्याः'-इति ख।

हेतुतया प्रशंसति— "स यज्ञात्युपयजेद् यावत्यो हैवाग्रे प्रजाः सृष्टा इत्यादिना[१] ॥ १८ ॥ ५ [८. ४.] ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डेऽष्टमेऽध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

॥ इति तृतीयकाण्डे षष्ठः प्रपाठकः समाप्तः[२] ॥

१— तै०सं० ६. ३. ११. १५-१७; ४. १. १-१४; १. ३. १०, ११।

२— "कण्डीसङ्ख्या ११२"-इति क; "कण्डिकाः ११२"-इति ख; "कण्डिकासङ्ख्या ११२"-इति ग, घ। तत्र १ ब्रा० ११ क०, २ ब्रा० १६ क०, ३ ब्रा० ३० क०, ४ ब्रा० ३७ क०, ५ ब्रा० १८ क०; सङ्कलनया ११२ इति सिद्धम् ॥

अथ

सप्तमप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम्,

अपि वा

अष्टमाध्याये पञ्चमं ब्राह्मणम् ।

॥ हरिः ॐ ॥

सोऽत्युपयजति । यज्ञं गच्छ स्वाहेत्यापो वै यज्ञ आपो रेतो रेत एवैतत् सिञ्चति ॥ १ ॥

सोमं गच्छ स्वाहेति । रेतो वै सोमो रेत एवैतत् सिञ्चति ॥ २ ॥

दिव्यं नभो गच्छ स्वाहेति । आपो वै दिव्यं नभ आपो रेतो रेत एवैतत् सिञ्चति ॥ ३ ॥

अग्निं वैश्वानरं गच्छ स्वाहेति । इयं वै पृथिव्यग्निर्वैश्वानरः सेयं प्रतिष्ठेमामेवैतत्प्रतिष्ठामभिप्रजनयति ॥ ४ ॥

अथ मुखं विमृष्टे । मनो मे हार्दि यच्छेति तथो होपयष्टात्मानं नानुप्रवृणक्ति ॥ ५ ॥

अथ जाघन्या पत्नीः संयाजयन्ति। जघनार्द्धो वै जाघनी जघनार्द्धाद्वै योषायै प्रजाः प्रजायन्ते तत्प्रैवै-तज्जनयति यज्जाघन्या पत्नीः संयाजयन्ति ॥ ६ ॥

अन्तरतो देवानां पत्नीभ्यो ऽवद्यति। अन्तरतो वै योषायै प्रजाः प्रजायन्त ऽउपरिष्टादग्नये गृहपतय ऽउपरिष्टाद्वै वृषा योषा मधिद्रवति ॥ ७ ॥

अथ हृदयशूलेनावभृथं यन्ति। पशोर्ह वा ऽआलभ्य-मानस्य हृदयꣳ शुक् समभ्यवैति हृदयाद्धृदयशूल मथ यच्छृतस्य परितृन्दन्ति तदलञ्जुषं तस्माद् परितृद्यैव शूलाकुर्यात् तत् चिःप्रच्युते पशौ हृदयं प्रवृह्योत्तमं प्रत्युवदधाति ॥ ८ ॥

अथ हृदयशूलं प्रयच्छति। तन्न पृथिव्यां परास्ये-न्नाप्सु स यत् पृथिव्यां परास्येदोषधीश्च वनस्पतींश्चैषा शुक् प्रविशेद्यदप्सु परास्येदप एषा शुक् प्रविशेत् तस्मान्न पृथिव्यां नाप्सु ॥ ९ ॥

अप एवाभ्यवेत्य। यत्र शुष्कस्य चार्द्रस्य च सन्धिः स्यात् तदुपगूहेद् यद्यु ऽअभ्यवायनाय ग्लायेदग्रेण यूप मुदपात्रं निनीय यत्र शुष्कस्य चार्द्रस्य च सन्धिर्भवति तदुपगूहति मापो मौषधीर्हिꣳसीरिति तथा नापो नौषधीर्हिनस्ति धाम्नो धाम्नो राजंस्ततो वरुण नो

मुञ्च। यदाहुरघ्न्या इति व्वरुणेति शपामहे ततो व्वरुण नो मुञ्चेति तदेनꣳ सर्व्वस्माद्वरुणपाशात् सर्व्वस्माद्वरुण्यात् प्रमुञ्चति* ॥ १० ॥

अथाभिमन्त्रयते। सुमित्रिया न आप ओषधयः सन्तु दुर्मित्रियास्तस्मै सन्तु योऽस्मान् द्वेष्टि यं च व्वयं द्विष्म इति यत्र वा ऽएतेन प्रचरन्त्यापश्च ह वा ऽअस्मात्तावदोषधयश्चापक्रम्येव तिष्ठन्ति तदु ताभिर्मित्रधेयं कुरुते तथो हैनं ताः पुनः प्रविशन्त्येषो तत्र प्रायश्चित्तिः क्रियते स वै नाग्नीषोमीयस्य पशोः करोति नाग्नेयस्य व्वशाया ऽएवानूबन्ध्यायै ताꣳ हि सर्व्वोऽनु यज्ञः सन्तिष्ठत ऽएतदु हास्याग्नीषोमीयस्य पशोराग्नेयस्य च हृदयशूलेन चरितं भवति यद्वशायाश्चरन्ति ॥ ११ ॥ १ ॥

॥ इति सप्तमप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् [८. ५.] ॥

अत्युपयाजमन्त्रान् विधाय पुनः सृष्ट्यभिवृद्धिहेतुतया प्रशंसति— "सोऽत्युपयजति यज्ञं गच्छ स्वाहेत्यादिना। "यत्र वै यज्ञस्य शिरोऽच्छिद्यत तस्य रसो द्रुत्वापः प्रविवेश"-इति[1]-वक्ष्यमाणत्वात् यज्ञ-रसानुप्रवेशेन यज्ञस्याब्रूपत्वम् ॥ १ ॥

---

* 'ति'-इति ख।

१— एतत्प्रपाठकीयतृतीयब्राह्मणारम्भो द्रष्टव्यः।

"सोमं गच्छेति। सोमस्य रसात्मकत्वादौषधित्वादौषधिविकारत्वाद्वा रेतस्त्वम् ॥ २ ॥

दिव्यं नभ इति। 'दिव्यं नभः' लोकः; ततो वृष्ट्युत्पत्तेस्तद्रूपत्वम्; अधिष्ठानाधिष्ठात्रोरभेदोपचारात् ॥ ३ ॥

"अग्निं वैश्वानर मिति। पृथिव्यग्निर्वैश्वानर इत्युच्यते[1], तस्य सर्वगतत्वेन प्रतिष्ठारूपत्वं स्पष्ट मेव ॥ ४ ॥

"अथ मुखं विमृष्टे[2] मनो मे हार्द्दीत्यादि[3]। मुखविमर्शनमन्त्रस्याय मर्थः।— हे प्राणरूप गुद! 'मे' 'हार्द्दि' हृदयसम्बन्धि 'मुखं' 'यच्छ'। यद्वा 'हार्द्दि' हृदये स्थापितम्। पशोः प्राणरूपस्य गुदस्य विच्छिद्य होमात् उपयष्टुः मनोऽपि प्राणाविनाभूतं गच्छति, अत एवं प्रार्थ्यते। "तया होपयष्टेति। स्पष्टम् ॥ ५ ॥

"अथ जाघन्या पत्नीः संयाजयन्तीति[4]। जाघनी वालदण्डः, तया[5] 'पत्नीः' पत्न्युपलक्षिताः सोमत्वष्ट्राद्या देवताः संयाजयेत्। "जघनार्द्धा वै जाघनीत्यादि, स्पष्टम् ॥ ६ ॥

१— अत्र "वैश्वानरः कस्मात्?"–इत्यादि, "सोऽग्निर्वैश्वानरो निपात मेवैते उत्तरे ज्योतिषी एतेन नामधेयेन भजेते-भजेते"–इत्यन्तं (७. २१–३१.) नैरुक्तं द्रष्टव्यम्। २— का० श्रौ० सू० ६. ८. ११। ३— वा० सं० ६. २१. १२। ४— का० श्रौ० सू० ६. ८. १४।

५— "जाघन्या पशोः पुच्छरूपेण हविषा"–इति का० सू०। अन्यत्र च तत्रैव "जाघनी जघनप्रदेशे भवा पुच्छदण्ड इत्यर्थः। अधिकरणमालाया मप्येव मेव (३. ३. १८. जै०)। "जाघनी कटी"–इति पितृभूतिहरिहरौ, तदिह न सङ्गच्छते; कटिपर्यायश्रोण्योः प्रागुपात्तत्वात्।

जाघन्या अपि प्रदेशविशेष माह— "अन्तरतो देवानां पत्नीभ्यो-ऽवद्यतीति[1]। देवानां पत्नीभ्य इति चतुर्थी, तासा मर्थाय। 'अन्तरतः' ऊर्द्ध मुत्थितस्य बालस्य 'अन्तरतः' अलोमक-प्रदेशादित्यर्थः। "उपरिष्टादग्नये गृहपतय इति। सरोमके वाह्यप्रदेशे[2] ॥ ७ ॥

"अथ हृदयशूलेनेत्यादि[3]। हृदयस्य पश्चात् शूलेन परितर्द्दने 'तत्' ओषाय भक्षणाय 'अलं' पर्याप्तं भवति; शुगनुविद्धत्वात् न यागार्हं स्यादित्यर्थः। तस्मात् पाकात् पूर्वं शूलं 'परिहृत्य' पाकं कुर्यात्। "शूलात् पाके"-इति[4] डाजन्तः। पाकात् पूर्वं शूलेन परितर्द्दनात् 'शुक्' हृदयशूलं प्राप्नोतीत्यर्थः। "त्रिः प्रच्युते पशौ' पाकोत्तरकालं 'हृदयं' शूलात् 'प्रवृह्य' 'उत्तमं प्रत्यवदधाति' इतरावयवाना मुपरि स्थापयेत् ॥ ८ ॥

"अथ हृदयशूलं प्रयच्छतीति[5]। परिकर्मिणे प्रयच्छति। स 'तत्' शूलं 'पृथिव्याम्' 'अप्सु' च 'न परास्येत्'। परास्यतो दोष माह— "ओषधीस्विति। 'ओषधीसु वनस्पतीषु एषा शुक् प्रवि-शेत्', 'यत्' यदि 'पृथिव्यां परास्येत्'। तस्या मुत्पन्नेष्वोषधिवन-स्पतिषु प्रवेशो युक्तः ॥ ९ ॥

१— का० श्रौ० सू० ६. ९. १५।
२— सूत्रेऽत्रास्ति विशेषावधिस्य का० श्रौ० सू० ६. ९. १४–२०।
३— का० श्रौ० सू० ६. १०. १, २।
४— पा० सू० ५. ४. ६५। ५— का० श्रौ० सू० ६. १०. ४।

उक्तदोषाभावोपाय माह— "अप एवेति[1]। 'अपः' सम्प्राप्य 'यत्र' देशे अतीवारसः सरसस्य न भवति, 'तत्' तत्र 'अपगूहेत्'। अपा मेवातिदूरत्वे उपायान्तर माह— "यद्यु इति। यदाब्विषये त्मामिं प्राप्नुयात्, तदा यूपस्य प्राग्देशे उदपात्रनिनयनं कृत्वा, तत्रापीषदार्द्रदेशे उपगूहेत्। तत्र मन्त्रः[2]— "मापो मौषधी-र्हिंसीः"—इति'[3]। हे शूल! अपा मोषधीनाञ्च हिंसां मा कुरु। ईषदार्द्रे उपगूहनादपां हिंसाप्रसङ्गः, पृथिव्या मुपगूहनात् तदीयौष-धीनां बाधप्रसङ्गः; अतस्तत्रोभयत्र हिंसापरिहारः प्रार्थ्यते ॥

तत्र मन्त्रः— "धाम्नो धाम्नो राजन्निति[4]। निगूहनस्य बन्धन-रूपत्वात्, तस्य वरुणाधिष्ठातृकत्वात् वरुणस्य सम्बोधनम्— हे 'राजन्' वरुण! यस्मिन् पापरूपबन्धने अवस्थाने बद्धा स्मः, 'ततः' तस्मात् बन्धस्थानाद् 'नः' अस्मान् 'मुञ्च' पापेन विमुक्तान् कुरु। 'यत्' यस्मिन् आगसि सम्भाविते, आगस्कर्त्तारोऽपि 'अघ्न्याः' अहन्तव्याः, रक्षणीयाः 'इति' 'आहुः' मनुष्याः[5] ॥ १० ॥

१— का० श्रौ० सू० ६.१०.३, ६।

२— अत्र मन्त्रद्वयं दृश्यते सूत्रे, तत्रैकस्तत्रैव पठितोऽपरः प्रतीकग्रहणेन विहितः। तद्यथा— "सुगसि त मभिशोच योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मो मापो मौषधीरिति"—इति। महीधरेणाप्युक्तम् "सुगसि माप इति मन्त्राभ्या मिति"—इति।

३— वा० सं० ६.२२.१।   ४— वा० सं० ६.२२.२।

५— "अघ्न्या इति गोनाम, प्रकरणादिहानूबन्ध्याविषयम्। बहुवचन मनूबन्ध्याबहुत्वेऽर्थवत्। एकानूबन्ध्यापक्षे तु पूजार्थम्"—इतीह महीधरः।

प्रार्थ्यते— "अथाभिमन्त्रयन्त इति[1]। अध्वर्युप्रभृतयः। "सुमित्रिया न इति[2]। 'नः' अस्मदर्थम् 'आपः ओषधयः' च 'सुमित्र्याः' शोभनमित्रेषु साधवः 'सन्तु' हितकारिण्यो भवन्तु। 'यः' 'अस्मान् द्वेष्टि' अस्मासु द्वेष माचरति, 'यं च वयं द्विष्मः', 'तस्मै' तदर्थं 'दुर्मित्र्याः सन्तुः' द्वेषिण्यो भवन्तु॥ अत्र सूत्रकारः— "सुमित्रिया न इत्युपस्पृशन्त्यपः, उपगूहनशेषो वा पूर्वः, अभिमन्त्रणं वोत्तरेण"-इति[3]॥

एतत् प्रशंसति— "यत्र वा एतेनेति। 'एतेन' हृदयशूलनिगूहनेन 'आपश्च' 'ओषधयश्च' 'अस्मात्' स्थानात् 'अपक्रम्य' अपसृत्य 'इव' 'तिष्ठन्ति'। 'तदु' तस्मादेव कारणात् 'ताभिः' सह "सुमित्र्या"-इतिपाठेन मित्रत्वं कृतवान् भवति। स्पष्ट मन्यत्॥

शूलोपगूहनं विषयविशेषे[4] निषेधति— "स वै नाग्नीषोमीयस्य पशोः करोतीत्यादिना। 'स वै' सोऽध्वर्युः। "न सोमेऽनूबन्ध्यावर्जम्"-इति[5] सूत्रम्॥ ११॥ १ [८. ५.]॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे अष्टमेऽध्याये पञ्चमं ब्राह्मणम्॥

१— का० श्रौ० सू० ६. १०. ५। २— वा० सं० ६. २२. ३।
३— का० श्रौ० सू० ६. १०. ५, ६, ७।
४— 'शूलोपगूहने विषयविशेषं'-इति क।
५— का० श्रौ० सू० ६. १०. ८।

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ ८ ॥

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भम्,
सप्ताब्धीन् पञ्चसीरींस्त्रिदशतरुलताधेनुसौवर्णभूमीः ।
रत्नोस्रां रुक्मवाजिद्विपमहितरथौ सायणिः सिङ्गनार्यो,
व्यश्राणीद्विश्वचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटञ्च ॥
धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभव मतुलः स्वर्णजं वर्णमुख्यः,
कार्पासीयं कृपावान् गुडकृत मजडो राजतं राजपूज्यः ।
आज्योत्थं प्राज्यजन्मा लवणज मनृणः शार्करं चार्कतेजाः,
रत्नाढ्यो रत्नरूपं गिरि मकृत मुदा पाचसात्सिङ्गनार्यः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-
श्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण
सायणाचार्य्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे अष्टमाध्यायः समाप्तः ॥ ८ ॥

[अथ नवमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम्.]

प्रजापतिर्वै प्रजाः ससृजानो रिरिचान इवामन्यत। तस्मात्पराच्यः प्रजा आसुर्नास्य प्रजाः श्रियेऽन्नाद्याय तस्थिरे ॥ १ ॥

स ऐक्षतारिक्ष्यहम्। यस्माउ* कामायास्रक्षि न मे स कामः समार्द्धि पराच्यो मत्प्रजा अभूवन् न मे प्रजाः श्रियेऽन्नाद्यायास्थिषतेति ॥ २ ॥

स ऐक्षत प्रजापतिः। कथं नु पुनरात्मान माप्याययेयोप मा प्रजाः समावर्त्तेरंस्तिष्ठेरन्मे प्रजाः श्रियेऽन्नाद्यायेति ॥ ३ ॥

सोऽर्चञ्छ्राम्यंश्चचार प्रजाकामः। स एता मेकादशिनी मपश्यत् स एकादशिन्येष्ट्वा प्रजापतिः पुनरात्मान माप्याययतोपैनं प्रजाः समावर्त्तन्तातिष्ठन्तास्य प्रजाः श्रियेऽन्नाद्याय स व्वसीयानेवेष्ट्वाभवत् ॥ ४ ॥

तस्मै ह मेकादशिन्या यजेत। एवꣳ हैव प्रजया पशुभिराप्यायत उपैनं प्रजाः समावर्त्तन्ते तिष्ठन्तेऽस्य प्रजाः श्रियेऽन्नाद्याय स व्वसीयानेवेष्ट्वा भवत्येतस्मै ह मेकादशिन्या यजते ॥ ५ ॥

* 'अस्माउ'–इति ग, घ।

स आग्नेयं प्रथमं पशु मालभते। अग्निर्व्वै देवतानां मुखं प्रजनयिता स प्रजापतिः स उ ऽएव यजमान-स्तस्मादाग्नेयो भवति* ॥ ६ ॥

अथ सारस्वतम्†। व्वाग्वै सरस्वती व्वाचैव तत्प्रजापतिः पुनरात्मान माप्याययत व्वागेन मुपसमावर्त्तत व्वाच मनुकामात्मनोऽकुरुत व्वाचो एवैष एतदाप्यायते व्वागेन मुपसमावर्त्तते व्वाच मनुका मात्मनः कुरुते ॥ ७ ॥

अथ सौम्यम्‡। अन्नं वै सोमोऽन्नेनैव तत्प्रजापतिः पुनरात्मान माप्याययतान्न मेन मुपसमावर्त्ततान्न मनुक मात्मनोऽकुरुतान्नेनो ऽएवैष एतदाप्यायतेऽन्न मेन मुपसमावर्त्ततेऽन्न मनुक मात्मनः कुरुते ॥ ८ ॥

तद् यत् सारस्वत मनु भवति। व्वाग्वै सरस्वत्यन्नꣳ सोमस्तस्माद्यो व्वाचा प्रसाम्यन्नादो हैव भवति ॥ ९ ॥

अथ पौष्णम्। पशवो वै पूषा पशुभिरेव तत्प्रजापतिः पुनरात्मान माप्याययत पशव एन मुपसमावर्त्तन्त पशून-नुकानात्मनोऽकुरुत पशुभिर्व्वैवैष एतदाप्यायते पशव एन मुपसमावर्त्तन्ते पशूननुकानात्मनः कुरुते§ ॥ १० ॥

---

* ‘ति’–इति ख।

† ‘तम्’–इति ग, घ।

‡ ‘म्यम्’–इति ग, घ।

§ ‘ते’–इति ख। एव मुत्तरत्र घ।

अथ बार्हस्पत्यम् । ब्रह्म वै बृहस्पतिर्ब्रह्मणैवैतत्प्रजापतिः पुनरात्मान माप्याययत ब्रह्मैन मुपसमावर्त्तत ब्रह्मानुक मात्मनोऽकुरुत ब्रह्मणो ऽएवैष एतदाप्यायते ब्रह्मैन मुपसमावर्त्तते ब्रह्मानुक मात्मनः कुरुते ॥ ११ ॥

तद् यत् पौष्ण मनु भवति । पशवो वै पूषा ब्रह्म बृहस्पतिस्तस्माद् ब्राह्मणः पशूनभिधृष्णुतमः पुराहिता* ह्यस्य भवन्ति मुख ऽआहितास्तस्माद् तत्सर्व्वं दृत्त्वाजिनवासी चरति† ॥ १२ ॥

अथ वैश्वदेवम्‡ । सर्व्वं वै विश्वे देवाः सर्व्वेणैव तत्प्रजापतिः पुनरात्मान माप्याययत सर्व्वं मेन मुपसमावर्त्तत सर्व्वं मनुक मात्मनोऽकुरुत सर्व्वेणो ऽएवैष एतदाप्यायते सर्व्वं मेन मुपसमावर्त्तते सर्व्वं मनुक मात्मनः कुरुते ॥ १३ ॥

तद्यद् बार्हस्पत्य मनु भवति । ब्रह्म वै बृहस्पतिः सर्व्वं मिदं विश्वे देवा अस्यैवैतत् सर्व्वस्य ब्रह्म मुखं करोति तस्मादस्य सर्व्वस्य ब्राह्मणो मुखम् ॥ १४ ॥

---

* 'पुरोहिता'–इति स्यात् सायण-सम्मतः ।

† 'ति'–इति ख ।

‡ 'वैश्वदेवं'–इति क, ख, 'वैश्वदेवꣳ'–इति ग, घ ।

अथैन्द्रम्। इन्द्रियं वै वीर्य मिन्द्र इन्द्रियेणैव तद्वीर्येण प्रजापतिः पुनरात्मान माप्याययतेन्द्रिय मेनं वीर्य मुपसमावर्त्ततेन्द्रियं वीर्य मनुक मात्मनोऽकुरुतेन्द्रियेणो ऽएवैष एतद्वीर्येणाप्यायत ऽइन्द्रिय मेनं वीर्य मुपसमावर्त्तत ऽइन्द्रियं वीर्य मनुक मात्मनः कुरुते ॥ १५ ॥

तद्यद् वैश्वदेव मनु भवति। क्षत्रं वा ऽइन्द्रो विशो विश्वे देवा अन्नाद्य मेवास्मा ऽएतत्पुरस्तात् करोति ॥ १६ ॥

अथ मारुतम्*। विशो वै मरुतो भूमो वै विड् भूम्नैव तत्प्रजापतिः पुनरात्मान माप्याययत भूमैन मुपसमावर्त्तत भूमान मनुक मात्मनोऽकुरुत भूम्नो ऽएवैष एतदाप्यायते भूमैन मुपसमावर्त्तते भूमान मनुक मात्मनः कुरुते ॥ १७ ॥

तद्यदैन्द्र मनु भवति। क्षत्रं वा ऽइन्द्रो विशो विश्वे देवा विशो वै मरुतो विशैवैतत् क्षत्रं परिवृंहति तदिदं क्षत्र मुभयतो विशा परिवृढम् ॥ १८ ॥

अथैन्द्राग्नम्†। तेजो वा ऽअग्निरिन्द्रियं वीर्य मिन्द्र उभाभ्या मेव तद्वीर्याभ्यां प्रजापतिः पुनरात्मान माप्याय-

* तम्'–इति ग, घ। † 'ग्नम्'–इति ग, घ।

यतोभे ऽएनं व्वीर्य्ये ऽउपसमावर्त्तेता मुभे वीर्य्ये ऽअनुके ऽआत्मनोऽकुरुतोभाभ्याम्वेवैष एतद्वीर्याभ्या माप्यायत ऽउभे ऽएनं वीर्य्ये ऽउपसमावर्त्तेते ऽउभे वीर्य्ये ऽअनुके ऽआत्मनः कुरुते* ॥ १९ ॥

अथ सावित्रम्†। सविता वै देवानां प्रसविता तथो हास्मा ऽएते सवितृप्रसूता एव सर्व्वे कामाः समृद्ध्यन्ते॥२०॥

अथ व्वारुण मन्तत आलभते। तदेनꣳ सर्व्वस्माद्वरुण-पाशात् सर्वस्माद्वरुण्यात्प्रमुञ्चति ॥ २१ ॥

तस्माद्यदि यूपैकादशिनी स्यात्। आग्नेय मेवाग्निष्ठे नियुञ्ज्यादथेतरान्व्युपनयेयुर्यथापूर्व्वम्‡ ॥ २२ ॥

यद्यु पश्वेकादशिनी स्यात्। आग्नेय मेव यूप ऽआल-भेरन्नथेतरान् यथापूर्व्वम् ॥ २३ ॥

तान्यत्रोदीचो नयन्ति। आग्नेय मेव प्रथमं नयन्त्यथे-तरान्यथापूर्व्वम् ॥ २४ ॥

तान्यत्र निविध्यन्ति। आग्नेय मेव प्रथमं दक्षिणार्द्धे निविध्यन्त्यथेतरानुदीचोऽतिनीय यथापूर्व्वम् ॥ २५ ॥

तेषां यत्र व्वपाभिः प्रचरन्ति। आग्नेयस्यैव प्रथमस्य व्वपया प्रचरन्त्यथेतरेषां यथापूर्व्वम् ॥ २६ ॥

---

* 'ते'–इति ख। † 'त्रꣳ'–इति ग, घ।

‡ 'र्व्वम्'–इति ग, घ। एव मित्रोत्तरत्रापि सर्वत्र।

तैर्यथ प्रचरन्ति। आग्नेयेनैव प्रथमेन प्रचरन्त्यथे-
तरैर्यथापूर्व्वम्* ॥ २७ ॥ २ ॥

॥ इति सप्तमप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [६. १.] ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे, तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

अथ पञ्चैकादशिनीं[1] विधातु माख्यायिका माह— "प्रजा-
पतिर्वै प्रजाः ससृजान इत्यादिना। 'रिरिचान इवामन्यत' आत्मानं
रिक्त मिवाबुद्ध्यत। कुत इत्यत आह— "तस्मात् पराच्यः प्रजा
आसुरिति। 'तस्मात्' प्रजापतेः सकाशात् 'प्रजाः' 'पराच्यः' एव
अभवन्। रिक्त मेव विशदयति— "नास्य प्रजा इति। लोके यथा
बहुप्रजः कश्चित् ताभिरर्जितैर्धनादिभिः श्रीयुक्तोऽत्रादिमांश्च भवति,
एव मस्य तथा न स्थितवत्य इत्यर्थः ॥ १ ॥

"स ऐक्षतेति। विचारं कृतवान्। 'अरिचि' अतिरिक्तो-
ऽभूवम्। रिचेर्लुङुत्तमे रूपम्। तदेव विशदयति— "अह मस्मै
कामायासृक्षीति। 'असृक्षि' प्रजासृष्टि मकार्षम्। 'स कामो न

---

* 'र्व्वम्'-इति ग, घ।

१— "पञ्चैकादशिनी द्विविधा। प्रतिपशुयूपा एकयूपा च"-इत्यादि का०
श्रौ० ८. ८. २७ सू० इष्टो द्रष्टव्यम्।

मे' 'समार्द्धि' समृद्धियुक्तोऽभूत्। त मेव विशिनष्टि— "न मे प्रजाः श्रिये चाजाद्यायेति ॥ २ ॥

"स ऐक्षत इति। विचारविषयां बुद्धिं प्रसारितवानित्यर्थः॥ ३ ॥

"सोऽर्चन्निति। वाग्व्यापारेणैव 'अर्चन्', 'श्राम्यन्' तपः 'चचार' इत्यर्थः। "स एता मिति। 'सः' च बहुत्वाय पश्वेकादशिनीम् 'अपश्यत्' प्रजाप्राप्तिसाधनत्वेन ज्ञातवान्। "एकादशिन्येष्ट्वा प्रजापतिरित्यादि, स्पष्टम्। "वसीयानेवेष्ट्वाभवदिति। 'वसीयान्' वसुमत्तरः॥ ४ ॥

न केवलं प्रजापतेरेवैकादशिनीप्रयोगादेतदुक्तं फलम्, किन्तु इदानीन्तन मपि तत् फलं तदनुष्ठानाद् भवतीत्याह— "तस्मै क मेकादशिन्या यजेतेत्यादिना। क मिति पुरुषम्। य एकादशिन्या यजते, 'तस्मै' आप्यायनादिकामाय। स यजमानः 'प्रजया पशुभिः' 'आप्यायते' प्रवर्द्धते। आप्यायनेन 'एनं' यजमानं 'प्रजाः' पुत्र-भृत्यादिरूपाः 'समावर्त्तन्ते' प्रतिनिवर्त्तन्ते। आगम्य च तदाप्यायनाय 'श्रिये अन्नाद्याय' च 'प्रजाः' 'तिष्ठन्ते' आत्मानं प्रकाशयन्ति॥ ५ ॥

इत्थं सामान्येनैकादशिन्याः फल मभिधाय, तानेकादशिनान् पशून् क्रमेण विधाय, तत्फलं च विभज्य दर्शयति— "स आग्नेयं प्रथमं पशु मालभत इत्यादिना[1]। अग्निर्देवता अस्य, स आग्नेयः पशुः, तम्, 'प्रथम मालभते'। सत्स्वनेकदेवताकेषु प्रथम माग्नेयेन भवितव्य मित्येतस्मिन्नर्थे कारण माह— "अग्निर्वै देवतानां मुखं प्रजनयितेति। यः परिपाकहेतुत्वेन सर्वस्य प्रजनयिता अग्निः, स

१— का० औ० सू० ८. ८. २८।

'देवतानां मुखम्' खलु। देवानां मुखत्वम् "अग्निर्वै देवाना मवमः"[1], -इति, "अग्निमुखा वै देवाः"-इति-श्रुत्यन्तराच्च[2] सिद्धम्। देवानां मध्ये अग्निरेव 'मुखम्' प्रजा-जनयिता, मुख्यत्वेनोत्पादकः; "ता मग्निरिन्धते, सोमो रेतो दधातम, सविता प्राजनयत्"-इत्यादौ अग्नेरेवेन्धकत्वदर्शनात्। 'सः' अग्निः प्रजापतिना समत्वात् 'प्रजापतिः'। 'स एव' अग्निः 'यजमानः' च; गार्हपत्यः सन् जयमानरूपेणावस्थानात्, यज्ञनिष्पादकत्वसाम्यात् यजमानत्वम्। तस्मात् स्वात्मलाभाय आग्नेयः पशुः कर्त्तव्यः ॥ ६ ॥

"अथ सारस्वत मिति[3]। आलभत इति शेषः। या 'सरस्वती' अस्ति, सा 'वाग्वै' वाग्रूपा खलु। 'वाचैव' द्वितीयपशोर्देवतया रिक्तं स्वात्मानं 'पुनराप्याययत'। 'वाग्' वाग्रूपा प्रजा 'एनं' प्रजापतिम् उपावृत्ततया 'समावर्त्तत'। 'वाचम्' 'अनु' 'एव' 'एषः' यजमानः 'आत्मनः' कामनादिकं करोति ॥

एव मुत्तरेषां पशूनां ब्राह्मणानि च व्याख्येयानि ॥ ७ ॥ ॥ ८ ॥

सौम्यस्य पशोः सारस्वतानन्तर्यं प्रशंसति— "तद् यत् सारस्वत मनु भवतीति। "वाग्वै सरस्वत्यन्न मिति। सोमस्यौषध्यधिपतित्वात् तत्स्वरूपत्वम्। 'तस्माद्' 'यः' पुमान् 'वाचा' 'प्रसामि' अत्यन्तः[4], सः 'अन्नादो भवति'। वाचोऽन्नसाधनत्वात् सारस्वतानन्तरः सौम्य उक्तः ॥ ९ ॥

१— ऐ० ब्रा० १. १. १। २— ता० ब्रा० २५. १५. ४।
३— का० श्रौ० सू० ८. ८. २६। ४— अनत्यः'-इति छ।

"अथ पौष्ण मिति[1]। 'अथ' सौम्यानन्तरं 'पौष्णं' पूषदेवताकं पशु मालभते। "पशवो वै पूषेत्यादि, पूर्ववत् ॥ १० ॥

"अथ बार्हस्पत्य मिति[2]। 'बार्हस्पत्यं' बृहस्पतिदेवताकं पशु मालभते। बृहस्पतेर्मन्त्राधिदेवत्वात् ब्रह्मत्वम्; अथवा 'बृहस्पतिः' 'ब्रह्म वै' ब्राह्मणजातिः खलु ॥ ११ ॥

बार्हस्पत्यस्य पौष्णानन्तर्ये युक्ति माह— "तद्यत् पौष्ण मनु भवतीति। पूष्णः पोषाधिदेवत्वात् पशूनां पोषकत्वात् 'पूषा पशवः'। 'तस्मात्' बार्हस्पत्यस्य पौष्णानन्तर्याद्धेतोः 'ब्राह्मणः' 'पशून्' 'अभिधृष्णुतमः भवति' अत्यन्तधर्षको भवति। 'अस्य' एव-क्रमेणानुष्ठातुर्यजमानस्य ('पुराहिताः') पुरोहिताः, पुरः स्थापिताः 'भवन्ति' पशवः। तदेव व्याचष्टे— "मुख आहिता इति। यस्माद् ब्राह्मणस्य पशुषु स्वामित्व मस्ति, 'तस्माद्' तस्मादेव कारणात् 'सर्वं' ब्राह्मणेभ्यो 'दत्त्वा' 'अजिनवासी' अजिन माच्छाद्य 'सञ्चरति' ॥

सर्वस्वदक्षिणाके विश्वजिदादौ सर्वस्वं दत्त्वा अजिनवासधारणं सामब्राह्मणे प्रपञ्चेनाम्नातम्[3]। आपस्तम्बोऽपि "उदवसाय रोहिणं दृशच्छदीः"-इति प्रक्रम्य, "बहिर्लोम परिधाय"-इति ॥ १२ ॥

"अथ वैश्वदेव मिति[4]। बार्हस्पत्यानन्तरं 'वैश्वदेवं' पशु माल-भते। वैश्वदेवस्य बार्हस्पत्यानन्तर्यार्थवादः स्पष्टार्थः ॥ १३ ॥

"तद्यद् बार्हस्पत्य मनु भवतीति। "अस्यैवैतत् सर्वस्य ब्रह्म

१, २— का० श्रौ० सू० ८. ८. २६।

३— सा० ता० ब्रा० १६ अ० ४, ५, ६ ख०।

४— का० श्रौ० सू० ८. ८. २६ क।

मुखं करोतीति। 'अस्य' 'सर्वस्य' अपि जगतः 'एतत्' एतेन सर्वरूपस्य वैश्वदेवस्य आदौ ब्राह्मणजात्यात्मकस्य बृहस्पतेः पुरोभावित्वसम्पादनेन 'ब्रह्म मुखं करोति' ब्राह्मणजाति मेव मुखं कृतवान् भवति ॥ १४ ॥

"अथैन्द्र मिति[1]। 'ऐन्द्रं' पशु मालभते। सप्तमस्य पशोर्यद्देवता इन्द्रोऽस्ति, तम्। "इन्द्रियं वै वीर्य मिति। इन्द्रेण सृष्टम् 'इन्द्रियम्', तच्च 'वीर्यं' वीर्यात्मकम्; सृज्यस्रष्ट्रोरभेदात् 'इन्द्रः' एवेन्द्रियम्; शक्तिशक्तिमतोरभेदादैन्द्रियत्वम् ॥ १५ ॥

"तद्यदिति। इन्द्रस्य देवेषु मध्ये क्षत्रियजातित्व मस्मदुक्तम्, विशेषां देवानां तु तदधीनत्वाद् बहुत्वसाम्यात् विशां रूपत्वम्; अतः ऐन्द्रस्य वैश्वदेवानन्तर्यकरणम्। नास्य स्वामिन इन्द्रस्य पुरस्ताद्भाविनो विशः कृतत्वाद् (कृतं) भवति ॥ १६ ॥

"अथ मारुत मिति[2]। 'अथ' ऐन्द्रानन्तरं 'मारुतं' मरुद्देवताकं पशु मालभते ॥ १७ ॥

"तद्यदिति। "तदिदं क्षत्र मुभयतो विशा परिवृढ मिति। पूर्वत्र विश्वदेवात्मिकया विशा, उत्तरत्र मरुद्रूपयेति द्रष्टव्यम् ॥१८॥

"अथैन्द्राग्न मिति[3]। 'अथ' मारुतानन्तरम् 'ऐन्द्राग्नम्' इन्द्राग्निदेवताकम् ॥ १९ ॥

"अथ सावित्र मिति[4]। आलभते। सावित्रवारुणयोर्ब्राह्मणे स्पष्टे ॥ २० ॥ ॥ २१ ॥

१— का० श्रौ० सू० ८. ८. २६ ख।

२, ३, ४— का० श्रौ० सू० ८. ८. २६ ग।

"तस्माद् यदीति[१]। 'तस्माद्' पशूना मेकादशत्वात् 'यदि यूपैकादशिनी' यद्येकादशयूपसम्पादनम्, तदा प्रतिपशुयूपसम्भवात् 'अग्निष्ठे' पूर्वेद्युर्निखाते मध्ययूपे 'आग्नेय मेव' प्रथमं 'पशुं' नियुञ्जीरन्, 'अथ' 'इतरान्' पशून्; 'यथापूर्वं व्युपनयेयुः' यूपोच्छ्रयणानुक्रमेण प्रतियूपं पृथक् पृथक् नियुञ्जीरन्नित्यर्थः[२]। स च क्रमः,— "स य उत्तरोऽग्निष्ठात् स्यात्, त मेवाग्रे उच्छ्रयेदथ दक्षिण मथोत्तर मित्यादिना प्राङ् निर्दिष्टः[३] ॥ २२ ॥

"यद्यु पश्वेकादशिनीति[४]। 'यद्यु' यद्यपि 'पश्वेकादशिनी स्यात्', यूपस्त्वेक एव, तदा 'आग्नेय मेव प्रथमं यूपे आलभेरन्, 'अथ' 'इतरान्' सौम्यादिकान् 'यथापूर्वम्' तस्मिन्नेकयूपे नियुञ्जीत सञ्ज्ञपनार्थम् ॥ २३ ॥

"तान्यचोदीचो नयन्तीति[५]। उदङ्नयनकालेऽपि 'आग्नेय मेव प्रथमं' नयेत्, 'अथेतरान्' इदानीमुक्तक्रमेण नयेत् ॥ २४ ॥

"तान्यच निविध्यन्तीति[६]। सञ्ज्ञप्यानय्य 'आग्नेय मेव प्रथमं दक्षिणाङ्गं' निविद्ध्येत, पीडयेत् ॥ २५ ॥

१— ५२६ पृ० १ टीप्पनी द्रष्टव्या।
२— का० श्रौ० सू० ८. ८. २७ क।
३— इहैव पुरस्तात् ७. २. ५. ४२७ पृ० द्रष्टव्यम्।
४— का० श्रौ० सू० ८. ८. २८।
५— का० श्रौ० सू० ८. ८. २७ ख।
६— का० श्रौ० सू० ८. ८. २९।

"तेषां यत्र वपाभिः प्रचरन्तीति[1]। वपाप्रचारेऽप्याग्नेयस्यैव वपां प्रथमं प्रचरेत्। किं बहुना, अङ्गानां यागावसरेऽप्याग्नेयाङ्गानि प्रथमं यजेत्, 'अथेतरेषाम्' अङ्गानि 'यथापूर्वम्' ॥ २६,२७॥ २ [८. १.]॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे नवमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

(अथ द्वितीयं ब्राह्मणम्.)

यत्र वै यज्ञस्य शिरोऽच्छिद्यत। तस्य रसो द्रुत्वापः प्रविवेश तेनैवैतद्रसेनापः स्यन्दन्ते तमेवैतद्रसꣳ स्यन्दमानं मन्यन्ते ॥ १ ॥

स यद्वसतीवरीरच्छैति। तमेवैतद्रस माहृत्य यज्ञे दधाति रसवन्तं यज्ञं करोति तस्माद् वसतीवरीरच्छैति ॥ २ ॥

ता वै सर्व्वेषु सवनेषु व्विभजति। सर्व्वेष्वेवैतत्सवनेषु

१— का० श्रौ० सू० ८. ८. ३०। अत्र इतो बहु द्रष्टव्य मस्ति।

रसं दधाति सर्व्वाणि सवनानि रसवन्ति करोति तस्मा-
त्सर्व्वेषु सवनेषु विभजति ॥ ३ ॥

ता वै स्यन्दमानानां गृह्णीयात् । ऐद्धि* स यज्ञस्य रसस्तस्मात् स्यन्दमानानां गृह्णीयात् ॥ ४ ॥

गोपीथाय वा ऽएता गृह्यन्ते । सर्व्वं वा ऽइदं मन्यु-दिलयति यदिदं किञ्चापि योऽयं पवतेऽथैता एव नेलयन्ति तस्मात् स्यन्दमानानां गृह्णीयात् ॥ ५ ॥

दिवा गृह्णीयात् । पश्यन् यज्ञस्य रसं गृह्णानीति तस्माद्दिवा गृह्णीयादेतस्मै वै गृह्णाति य एष तपति विश्वेभ्यो ह्येना देवेभ्यो गृह्णाति रश्मयो ह्यस्य विश्वे देवास्तस्माद्दिवा गृह्णीयाद्दिवेव वा ऽएष तस्मादेव दिवा गृह्णीयात् ॥ ६ ॥

एतद्ध वै विश्वे देवाः† । यजमानस्य गृहानागच्छन्ति स यः पुरादित्यस्यास्तमयाद्वसतीवरीर्गृह्णाति यथा श्रेयस्यागमिष्यत्यावसथेनोपक्लृप्तेनोपासीतैवं तत्त ऽएत-द्धविः प्रविशन्ति त ऽएतासु वसतीवरीषूपवसन्ति स उपवसथः‡ ॥ ७ ॥

स यस्या गृहीता अभ्यस्त मियात्§ । तच्च प्राय-

---

* 'एद्धि'—इति ख । † 'वः'—इति ग, घ ।
‡ 'थः'—इति ग, घ । § 'यात्'—इति ग, घ ।

स्विति: क्रियते यदि पुरेजानः स्यान्निनाद्याद्गृह्णीयाद्विवा हि तस्य ताः* पुरा गृहीता भवन्ति यद्यु ऽअनीजानः स्याद्य एन मीजान उपावसितो वा पर्यवसितो वा स्यात्तस्य निनाद्याद्गृह्णीयाद्दिवा हि तस्य ताः पुरा गृहीता भवन्ति ॥ ८ ॥

यद्यु ऽएतदुभयं न विन्देत्[†] । उल्कुषी मेवादायोपपरेयात्ता मुपर्युपरि धारयन् गृह्णीयाद्धिरण्यं वोपर्युपरि धारयन् गृह्णीयात् तदेतस्य रूपं क्रियते य एष तपति ॥ ९ ॥

अथातो गृह्णात्येव । हविष्मतीरिमा आप इति यज्ञस्य ह्यासु रसः प्राविशत्तस्मादाह हविष्मतीरिमा आप इति हविष्माँ३[‡] ऽआविवासतीति हविष्मान् ह्येना यजमान आविवासति तस्मादाह हविष्माँ३ ऽआविवासतीति ॥ १० ॥

हविष्मान् देवो ऽअध्वर इति । अध्वरो वै यज्ञस्तद्यस्मै यज्ञाय गृह्णाति तꣳ हविष्मन्तं करोति तस्मादाह हविष्मान् देवो ऽअध्वर इति ॥ ११ ॥

---

* 'तस्यैताः'–इति ख । † 'विन्देत'–इति ख ।

‡ 'हविष्माँ२॥'–इति ग, घ । एव मिहोत्तरत्रापि सर्वत्र ।

हविष्माँ३ ऽअस्तु सूर्य इति। एतस्मै वै गृह्णाति य एष तपति विश्वेभ्यो ह्येना देवेभ्यो गृह्णाति रश्मयो ह्यस्य विश्वे देवास्तस्मादाह हविष्माँ३ ऽअस्तु सूर्य इति ॥ १२ ॥

ता आहृत्य जघनेन गार्हपत्यꣳ सादयति। अग्नेर्वोऽपन्नगृहस्य सदसि सादयामीत्यग्नेर्वोऽनार्तगृहस्य सदसि सादयामीत्येवैतदाहाथ यदाग्नीषोमीयः पशुः सन्तिष्ठतेऽथ परिहरति व्युत्क्रामतेत्याहाग्रेण हविर्धाने यजमान आस्ते ता आदत्ते ॥ १३ ॥

स दक्षिणेन निष्क्रामति। ता दक्षिणायाꣳ श्रोणौ सादयतीन्द्राग्न्योर्भागधेयी स्थेति विश्वेभ्यो ह्येना देवेभ्यो गृह्णातीन्द्राग्नी हि विश्वे देवास्ताः पुनराहृत्याग्रेण पत्नीꣳ सादयति स जघनेन पत्नीं पर्येत्य ता आदत्ते॥ १४ ॥

स उत्तरेण निष्क्रामति। ता उत्तरायाꣳ श्रोणौ सादयति मित्रावरुणयोर्भागधेयी स्थेति नैवꣳ सादयेदतिरिक्तमेतन्नैवꣳ सम्पत्सम्पद्यत ऽइन्द्राग्न्योर्भागधेयी स्थेत्येव ब्रूयात्तद्देवानतिरिक्तं तथा सम्पत्सम्पद्यते॥ १५ ॥

गुप्त्यै वा ऽएताः परिह्रियन्ते। अग्निः पुरस्तादथैताः समन्तं पर्यञ्चन्ते नाष्ट्रा रक्षाꣳस्यपघ्नत्यस्ता आग्नीध्रे

सादयति विश्वेषां देवानां भागधेयी स्येति तदासु विश्वान् देवान्त्संवेशयत्येते वै वसतां वरं तस्माद्व-सतीवर्यो नाम वसताᳬं ह वै वरं भवति य एव मेतद्वेद ॥ १६ ॥

तानि वा ऽएतानि सप्त यजूᳬंषि भवन्ति। चतुर्भि-र्गृह्णात्येकेन जघनेन गार्हपत्यᳬं सादयत्येकेन परिहर-त्येकेनाग्नीध्रे तानि सप्त यत्र वै वाचः* प्रजातानि च्छन्दाᳬंसि सप्तपदा वै तेषां परार्ध्या शक्वर्येता मभि-सम्पदं तस्मात्सप्त यजूᳬंषि भवन्ति ॥ १७ ॥ ३ ॥

॥ इति सप्तमप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् [८. २.] ॥

अथ सोमाभिषवार्थं वसतीवरीग्रहणं विधातु माह— "यत्र वै यज्ञस्येत्यादि। यस्मिन् काले यज्ञरूपस्य विष्णोः वधार्थं देवैः प्रेषिता उपदीका धनुर्ज्याच्छेदनेन तच्छिरो विच्छिन्नम्, स कालो "यत्र वै यज्ञस्य"-इत्यनेन परामृश्यते। तत्प्रकारः प्रवर्ग्ये प्रपञ्चितः[१]। पुरा 'यत्र' यस्मिन् काले 'यज्ञस्य' 'शिरः' 'अच्छिद्यत' छिन्न मभूत्, तस्मिन् काले छिन्नशिरसो यज्ञस्य रसोऽद्रवत्। 'रसः'

* 'वाचं'-इति ख।

१— ब्राह्मणप्रवक्त्रेति शेषः। स च परस्ताद् (१४. १. १.) द्रष्टव्यः।

'द्रुत्वा' धावित्वा यतः उदकानि 'प्रविवेश', 'तेनैव रसेन' 'एतत्' इदानी मपि यथापूर्वं स्यन्दनस्वभावाः 'आपः' 'स्यन्दन्ते'। 'त मेव' छिन्नशिरस्काद् यज्ञाद् उद्भूत मेव 'रसम्' इदानी मप्सु 'स्यन्दमानं' प्रवहन्तं 'मन्यन्ते' अभिज्ञाः[1] ॥ १ ॥

अथ वसतीवरीग्रहणं विधत्ते— "स यद् वसतीवरीरच्छैतीति। 'अच्छैति' अभिमुखं गच्छति। 'त मेव रसं पुनराहृत्य यज्ञे सन्दधाति'। वसतीवरीग्रहणकालः सूत्रे उक्तः— "अग्नीषोमीयस्य वपामार्जनान्ते वसतीवरीग्रहणम्"-इति[2] ॥ २ ॥

गृहीतानां सवनत्रयार्थं विभाग माह— "ता वै सर्वेषु सवनेषु विभजतीति ॥ ३ ॥

ग्रहीतव्यानि उदकानि विशिनष्टि— "ता वै स्यन्दमानाना मिति[3]। 'हि' यस्मात् 'सः' यज्ञरसः 'ऐत्' अस्रवत्, अथ ततो गच्छन्तीना मेवापां सम्बन्धिनीः 'गृह्णीयात्' ॥ ४ ॥

स्यन्दमानग्रहणे उपपत्त्यन्तर माह— "गोपीथाय वा इत्यादि। यज्ञरसानाम् 'अन्यत्' प्रवाहोदकव्यतिरिक्तं 'सर्वम्' 'इलयति' इतस्ततश्चलति। 'इदं'-शब्दार्थं विशिनष्टि— "यदिदं किञ्चेति। 'यत् किञ्च' 'इदं' परिदृश्यमानं जगत्। इदं-शब्दोक्तानां मध्ये प्रसिद्धं किञ्चिदिहोदाहरति— "अपि योऽयं पवत इति। 'योऽयं वायुः 'पवते' गच्छति, सोऽपि नियतचलनवान्। 'एता एव' 'नेलयन्ति'

१— तदेतदुक्तं पुरस्तात् ५१५ पृ० १५ पं०।

२— का० श्रौ० सू० ८, ६, ७ क।

३— का० श्रौ० सू० ८, ६, ७ ख।

न प्रतिविवर्त्तते[1]। यद्यपि स्यन्दमानाना मितरेषां च पदार्थानां चलनं साधारणम्, तथापि स्यन्दमानानां व्यावृत्तेरपेक्षितत्वात् इत्वन मितस्ततश्चलनं विवक्षितम्। 'स्यन्दमानानाम्' एकरूपेण प्रवहन्तीना मपां तथाविधचाञ्चल्याभावात् 'गोपीथाय गृह्णीयात्' ॥ ५ ॥

"दिवा गृह्णीयादिति[2]। दिवाग्रहणस्याभिप्राय माह— "पश्यन् यज्ञस्य रसं गृह्णातीति। दर्शनपूर्वकग्रहणे सति यज्ञरसस्य परिज्ञातत्वात् तथाविधाभिरद्भिः क्रियमाणोऽभिषवः साङ्गो भवतीत्यभिप्रायः। दिवाग्रहणस्य प्रयोजनान्तर माह— "एतस्मै वै गृह्णाति य एष तपतीति। कथ मेतदर्थतेति तत्र हेतु माह— "विश्वेभ्यो ह्येना देवेभ्यो गृह्णातीति। यस्माद् विश्वेभ्यो देवेभ्यो गृह्णाति। तेषा मत्र कथं सम्भावनेति तत्राह— "रश्मयो ह्यस्य विश्वे देवा इति। सूर्यस्य चन्द्रवह्निभूतिरूपाणां विश्वेषां देवानां रश्म्यात्मनावस्थानादित्यभिप्रायः। अतो रश्मिरूपाणां विश्वेषां देवानाम्, तदधिपतेः सवितुश्च दिवैव सम्भवाद् दिवैव गृह्णीयादित्यर्थः। किञ्चैष आदित्यो दिवैव प्रकाशमानो भवति, तस्मादपि दिवैव गृह्णीयात् ॥ ६ ॥

अस्तमयात् पूर्वकालीनं ग्रहणं प्रशंसति— "एतद्ध वा इत्यादि। अग्नीषोमीयेऽहनि रात्रौ विश्वेषां देवानां प्रातर्यष्टव्यत्वात्, तत्पूर्वम् 'उपक्लृप्तेन' सम्पन्नेनैव 'आवसथेन' आवसथ मावासस्थानम्, तत्तदादिकं सर्वं यज्ञोपकरण मुपलक्ष्यते, तत् संस्करोति, तेन पूजोपकरणेन सम्भावयति। 'एतत् ह वै' एतत् खलु अतिथिभूतानां

१— 'प्रतिनिवर्त्तन्ते'-इति घ। २— का० श्रौ० सू० ८. ९. ७ ॥

विश्वेषां देवाना मागमनात् पूर्वं यदि चैव ग्रहण मस्ति, 'तत्' तत्स्थानीय मित्यर्थः। "एतद्धविः प्रविशन्तीति। सोमरसेष्वनुप्रवेशात् हविः सम्पद्यते ॥

प्रसङ्गादुपवसथशब्दनिर्वचनं दर्शयति— "त एतासु वसतीवरीषूपवसन्तीति। उपवसन्त्यासु वसतीवरीषु देवा अस्मिन् काले इत्युपवसथः, उपवासकाल इत्यर्थः ॥ ७ ॥

वसतीवरीग्रहणात् प्राक् अस्तमये सति तद्ग्रहणोपाय माह— "स यस्यागृहीता अभ्यस्तमियात्, तत्र प्रायश्चित्तिः क्रियत इति। प्रायश्चित्तिभिर्दिवाग्रहणाकरणे दोषस्पर्शाभावोपायः क्रियत इत्यर्थः। तत्प्रकारः प्रदर्श्यते— "यदीति। स यजमानो 'यदि' 'पुरेजानः' इष्टप्रथमसोमयागः 'स्यात्', स 'निनाह्यात्' स्वगृहस्थितप्रभूतघटादेः सकाशात् 'गृह्णीयात्'; 'ताः' आपः 'पुरा' अस्तमयात् पूर्वं तस्य 'गृहीता भवन्ति'; प्रथमानुष्ठानेऽस्तमयात् पुरा गृहीतत्वादित्यभिप्रायः[१]। स्वयम् 'अनीजानः' चेद्, 'यः' 'एनं' यजमानम्[२] 'ईजानः' इष्टवान्, 'उपवसितः'[३] समीपे गृहे अवस्थितः, 'पर्यवसितो वा' दूरगृहस्थितो वा 'स्यात्', 'तस्य' 'निनाह्याद्' घटादेः सकाशाद् 'गृह्णीयात्'। एवं सति 'ताः पुरा गृहीता भवन्ति'[४]। "ब्राह्मणो बहुयाजी तस्य कुम्भ्यानां गृह्णीयात्"-इति[५] श्रुत्यन्तरम् ॥ ८ ॥

१— का० श्रौ० सू० ८. ९. ८।

२— 'एनम्=यजमानम्'-इति सूत्रविरुद्धम्, महीधरमतविरुद्धञ्च।

३— 'उपावसिते (!)'-इति क। ४— का० श्रौ० सू० ८. ९. ९।

५— तै० सं० ६. ४. २. ३।

तदुभयासम्भवे आह— "यद्यु एतदुभयं न विन्देदित्यादिना। 'उल्कुषीम्' उल्का मित्यर्थः। 'एतस्य'-इत्यस्य व्याख्यानम्— "य एष तपतीति। उल्काया हिरण्यस्य च सूर्यवर्णसाम्यात् तद्रूपकरणम्। अत्र सूत्रम्— "अस्तमितश्चेत् निनाय्यात् पुरेजानश्चेदनीजानो ऽन्यस्यापि समीपावस्थितस्य पुरेजानस्योभयाभाव ऽउल्कुषीᳪ हिरण्यं वोपर्युपरि धारयन् हविष्मतीरिति"-इति[1] ॥ ९ ॥

मन्त्रं विधत्ते— "अथातो गृह्णात्येव हविष्मतीरिमा आप इति[2]। 'इमाः' गृह्यमाणाः 'आपः' 'हविष्मतीः' अभिषूयमाणेन सोमरूपाणेन हविषा, स्वासु प्रविष्टेन यज्ञरसरूपेण हविषा वा तद्वत्यः। एताभिर्निष्पन्नेन सोमेन हविषा 'हविष्मान्', 'यजमानः' 'आविवासति' परिचरति एता वसतीवरीः ॥

"हविष्मान् देवो अध्वर इतीति। 'देवः' द्योतमानः 'अध्वरः' हिंसारहितः 'यज्ञः' गृह्यमाणैर्वसतीवरीलक्षणैर्हविर्भिः 'हविष्मान्' भवति ॥

"हविष्माँ२॥ ऽअस्तु सूर्य इतीति। ग्रहणस्य देवार्थत्वात्, विश्वेषां देवानां रश्मिरूपत्वात्, तद्वान् सूर्योऽपि गृह्यमाणैर्वसतीवरीलक्षणैः हविर्भिः हविष्मान् भवति ॥

प्रतिपादं विभज्य व्याचष्टे— "हविष्मतीरिमा आप इति यज्ञस्य ह्यासु रसः प्राविशत् तस्मादाह हविष्मतीरित्यादिना ॥ १०, ११, १२ ॥

"ता आहत्येति[3]। "अग्नेर्वोऽपन्नगृहस्येति[4]। 'अपन्नगृहस्य'

१— का० श्रौ० सू० ८. ९. ८–१०। २— वा० सं० ६. २३. १।
३— का० श्रौ० सू० ८. ९. ११। ४— वा० सं० ६. २४. १।

अपतितगृहस्य, अग्नीर्णगृहस्येत्यर्थः ; तस्य 'अग्नेः' 'सदसि' स्थाने 'सादयामि' । 'अथ यदाग्नीषोमीयः पशुः' 'संतिष्ठते' पत्नीसंयाजान्तः समाप्तो भवति। 'अथ' तदा 'परिहरति' वसतीवरीर्वेदेः परितो नयेत् । वेदिमध्ये स्थिता दीक्षिताः! 'व्युत्क्रामत' 'इत्याह' । "त्रिरिति कात्यायनः[1] । 'हविर्द्धाने' हविर्द्धानस्य पुरोदेशे 'यजमानः आस्ते' । "उत्तरवेदि मपरेण यजमानः (आस्ते)"-इति[2] सूत्रम् ॥ १२ ॥

"स दक्षिणेन निष्क्रामतीति । 'ताः' अध्वर्युरादाय, 'दक्षिणेन' द्वारेण प्राग्वंश मतिक्रम्य[3], उत्तरवेद्या दक्षिणश्रोणौ 'सादयति'[4] "इन्द्राग्न्योर्भागधेयी स्थ"-'इति'[5] । भागधेय्यौ । मन्त्रं व्याचष्टे— "विश्वेभ्यो ह्येना इति । "ते देवा बिभ्यतोऽग्निं प्राविशन् तस्मादाहुरग्निः सर्वा देवता इति हि तैत्तिरीयकश्रुतिः[6] । अत्रैव काण्डे— "देवाना मुदु स्म दीक्षितानाम्"-इत्यत्र विदुरपत्यैर्विरचस्तस्यैव रूप मस्मामेति[7] देवाना मग्निरूपधारणसाधारण्याच्चाग्नेः सर्व-

१— "अस्तमिते संस्थाप्य व्युत्क्रामतेत्याह त्रिः"-इति का० श्रौ० सू० ८. ६. १४ । "व्युत्क्रामतेति प्रैषं त्रिर्ब्रूयात् ; त्रिरित्येतच्छाखान्तरात्"-इति तद्वृत्तौ या० दे० ।

२— का० श्रौ० सू० ८. ६. १६ । "उपस्थे सोमं कृत्वा"-इति शाखान्तरीयो विधिश्च तत्सूत्रान्ते विद्यते ।

३— 'प्राग्वंशाग्निष्क्रम्य'-इति क ।

४— का० श्रौ० सू० ८. ६. १८ । ५— वा० सं० ६. २४ २ ।

६— तै० सं० १. ८. १ सा० भा० द्रष्टव्यम् ।

७— अन्यत्र च तै० ब्रा० ३. २. ५. १० द्रष्टव्यम् ।

देवमयत्वम्। इन्द्रस्य तु देवाधिपतित्वं प्रसिद्धम्। अत इन्द्राग्न्यो-र्भागधेयी स्थेत्यभिधानम् ॥

"ताः पुनरावृत्याग्रेण पत्नीं सादयतीति[1]। पत्न्याः पश्चाद्देशेन 'पर्येत्य' पत्न्याः पुरोदेशेऽवस्थिताः 'ताः' वसतीवरीः ('आदत्ते[2]' ॥ १४ ॥) आदाय, 'उत्तरेण' मार्गेण 'निष्क्रामति'। निष्क्रम्य, उत्तरवेदेरुत्तरश्रोणौ सादयेत्[3] ॥

उत्तरश्रोणौ[4] सादने कश्चिन्मन्त्रं निर्दिश्य, तस्य वक्ष्यमाणसम्प-दतिरेकेण प्रातिकूल्य मभिधाय, दक्षिणवेदिश्रोणिसादनमन्त्र मेव सम्पदनुकूलत्वात् सिद्धान्तयति— "मित्रावरुणयोर्भागधेयी स्थेति[5] नैवं सादयेदित्यादिना[6]। 'एवं' यस्मादयं मन्त्रः 'अतिरिक्तः' अधिकः, अतो वक्ष्यमाणा सप्तपदोपेत-शक्करीच्छन्दः-प्राप्तिलक्षणा 'सम्पत्' 'न सम्पद्यते'; "इन्द्राग्न्योः"-इत्यनेनैव[7] चेदनतिरेकात् सम्पद्यते ॥ १५ ॥

सर्वतः परिहरण मुत्तरवेदेरपरिहरणञ्च प्रशंसति— "गुप्त्यै वा एताः परिह्रियन्त इति। अपां वज्रत्वेन रक्षोविघातकत्वात् सर्वतः परिहरणेन यज्ञस्य रक्षस्सकाशात् सर्वतो गुप्तिर्भवति। साक्षाद्रक्षो-

---

१— का० श्रौ० सू० ८. ६. १६।

२— का० श्रौ० सू० ८. ६. २०, २१।

३— नास्त्येतत् पदं क-पुस्तके।

४— नास्त्येतत् पदं क-पुस्तके।

५— वा० सं० ६. २४. ३।

६— का० श्रौ० सू० ८. ६. २२।

७— वा० सं० ६. २४ २।

दक्षिणोऽग्नेः पुरस्ताद् वर्त्तमानत्वात् न तदपेक्षा, पुरस्तात् परिहारापेक्षा नास्ति। 'पल्यञ्जन्ते' परितोऽञ्जन्ते, क्रियन्त इत्यर्थः ॥

उत्तरश्रोणितस्त्वादाय आग्नीध्रमण्डपे "विश्वेषां देवाना मिति[1] मन्त्रेण सादयेत्[2]। 'तत्' तेन, "विश्वेषां देवानाम्"-इतिमन्त्रपाठेन ॥

संवेशनप्रसङ्गात् वसतीवरीशब्दं निर्वक्ति– "एते वै वसतां वरं तस्माद् वसतीवर्यो नामेति। 'वसतां' क्वचित् क्वचित् स्थानेषु निवसतां मध्ये 'एते' खलु देवाः 'वरम्', एतेषां वासो वरं श्रेष्ठ इत्यर्थः। वसतां देवानां श्रेष्ठकत्वावेदकत्वात् वसतीवर्य इति नाम निष्पन्नम्। यद्वा एतेषु 'एताः' आपः 'वसतां' विश्वेषां देवानां 'वरम्' उत्कृष्टं स्थान मिति वसतीवर्य इति नाम ॥

उक्तार्थज्ञं प्रशंसति– "वसतां ह वै वरं भवतीति ॥ १६ ॥

वसतीवरीग्रहणप्रभृतीना माग्नीध्रसादनान्तानां मन्त्राणां या सप्तसङ्ख्या, तां शक्करीत्वसम्पत्त्या प्रशंसति– "तानि वा एतानि सप्त यजूंषीत्यादिना। "चतुर्भिर्गृह्णातीत्यादि। सङ्ख्याविभागस्तु स्पष्ट एव[3]। "यच्च वै वाचः प्रजातानि छन्दांसीति। वाचः सकाशात् छन्दसा मुत्पत्तिः सोमाहरणप्रस्तावे "वागेव सुपर्णी"-इत्युक्त्वा "तयेति सा छन्दांसि ससृजे"-इति प्राक् प्रतिपादिता[4]। 'तेषां'

१— वा० सं० ६. २४. ४। २— का० श्रौ० सू० ८. ६. २१।

३— न तु स्पष्टोऽपि तु बहुविचार्य इति ध्येयम्।

४— पुरस्तात् ५ प्र० १ ब्रा० २–८ का० (३६१पृ० ११पं०—३६३पृ० २पं०)। "छन्दांसि सौपर्णेयाः"–इति च तै० सं० ६. १. ६. १।

मध्ये 'परार्द्ध्या' परार्द्धे भवा श्रेष्ठा 'शक्वरी' सप्तपदशक्वरीरूपा ऋक् निर्वृत्ता[1] ॥ १७ ॥ ३ [८. २.] ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे नवमेऽध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

(अथ तृतीयं ब्राह्मणम्.)

तान्त्सम्प्रबोधयन्ति*। तेऽपु उपस्पृश्याग्नीध्र मुपसमायन्ति त ऽआज्यानि गृह्णते गृहीत्वाज्यान्यायन्त्यासाद्याज्यानि ॥ १ ॥

अथ राजान मुपावहरति। इयं वै प्रतिष्ठा जनूरासां प्रजाना मिमा मेवैतत्प्रतिष्ठा मभ्युपावहरति त मस्यै तनुते त मस्यै जनयति ॥ २ ॥

अन्तरेणेषे ऽउपावहरति। यज्ञो वा ऽअनस्तन्न्वेव यज्ञान्न बहिर्द्धा करोति ग्रावसु सम्मुखेष्वधिनिदधाति क्षत्रं वै सोमो विशो ग्रावाणः क्षत्र मेवैतद्विश्यध्यूहति

१— एतावदेवीपवसथ्य मुपदिष्ट मतः परं सौत्यं कर्मोपदेक्ष्यते।

* 'न्ति'—इति ग, घ।

तद्युत्सम्मुखा भवन्ति व्विश मेवैतत्सम्मुखां क्षत्रिय मभ्युविवादिनीं करोति तुस्मात्सम्मुखा भवन्ति ॥ ३ ॥

स उपावहरति । हृदे त्वा मनसे त्वेति यजमानस्यै-तत्कामायाह हृदयेन हि मनसा यजमानस्तं कामं कामयते यत्काम्या यजते तस्मादाह हृदे त्वा मनसे त्वेति ॥ ४ ॥

दिवे त्वा सूर्याय त्वेति । देवलोकाय त्वेत्येवैतदाह यदाह दिवे त्वेति सूर्याय त्वेति देवेभ्यस्त्वेत्येवैतदाहोर्ध्व मिम मध्वरं दिवि देवेषु होत्रा यच्छेत्यध्वरो वै यज्ञ ऊर्ध्व मिमं यज्ञं दिवि देवेषु धेहीत्येवैतदाह ॥ ५ ॥

सोम राजन्विश्वास्त्वं प्रजा उपावरोहेति । तदेन मासां प्रजाना माधिपत्याय राज्यायोपावहरति ॥ ६ ॥

अथानुसृज्योपतिष्ठते । विश्वास्त्वां प्रजा उपावरोह-न्त्वित्ययथायथ मिव वा ऽएतत्करोति यदाह विश्वास्त्वं प्रजा उपावरोहेति क्षत्रं वै सोमस्तत्पापवस्यसङ्करोति तद्वेद मनु पापवस्यसङ्क्रियतेऽथात्र यथायथं करोति यथा-पूर्वं यदाह विश्वास्त्वां प्रजा उपावरोहन्त्विति तदेन माभिः प्रजाभिः प्रत्यवरोहयति तस्माद् क्षत्रिय मायन्त मिमाः प्रजा विशः प्रत्यवरोहन्ति तु मधस्तादुपासत ऽउपसन्नो होता प्रातरनुवाक मनुवक्ष्यन् भवति ॥ ७ ॥

अथ समिध मभ्यादधदाह । देवेभ्यः प्रातर्य्यावभ्यो-ऽनुब्रूहीति छन्दाꣳसि वै देवाः प्रातर्यावाणश्छन्दाꣳस्यनुयाजा देवेभ्यः प्रेष्य देवान्यजेति वा ऽअनुयाजैश्चरन्ति ॥ ८ ॥

तदु हैक आहुः । देवेभ्योऽनुब्रूहीति तदु तथा न ब्रूयाच्छन्दाꣳसि वै देवाः प्रातर्यावाणश्छन्दाꣳस्यनुयाजा देवेभ्यः प्रेष्य देवान्यजेति वा ऽअनुयाजैश्चरन्ति तस्मादु ब्रूयाद्देवेभ्यः प्रातर्यावभ्योऽनुब्रूहीत्येव* ॥ ९ ॥

अथ यत्समिध मभ्यादधाति । छन्दाꣳस्येवैतत्समिन्धे-ऽथ यद्धोता प्रातरनुवाक मन्वाह छन्दाꣳस्येवैतत्पुनरा-प्याययत्ययातयामानि करोति यातयामानि वै देवै-श्छन्दाꣳसि छन्दोभिर्हि देवाः स्वर्गं लोकꣳ समा-श्नुवत न वा ऽऋच स्तुवते न शꣳसन्ति तच्छन्दाꣳस्येवै-तत्पुनराप्याययत्ययातयामानि करोति तैरयातया-मैर्यज्ञं तन्वते तस्माद्धोता प्रातरनुवाक मन्वाह ॥ १० ॥

तदाहुः । कः प्रातरनुवाकस्य प्रतिगर इति जाग्रद्वै-वाध्वर्युरुपासीत स यन्निमिषति स हैवास्य प्रतिगरस्तदु तथा न कुर्याद्यदि निद्रायादपि कामꣳ स्वप्यात्स यत्र

---

* 'व्'–इति ग, घ ।

होता प्रातरनुवाकं परिदधाति तत्प्रचरणीति स्रुग्भवति तस्यां चतुर्गृहीत माज्यं गृहीत्वा जुहोति ॥ ११ ॥

यत्र वै यज्ञस्य शिरोऽच्छिद्यत। तस्य रसो द्रुत्वापः प्रविवेश त मदः पूर्वेद्युर्वसतीवरीभिराहरत्यथ योऽत्र यज्ञस्य रसः परिशिष्टस्त मेवैतदच्छैति ॥ १२ ॥

यद्वेवैता माहुतिं जुहोति। एत मेवैतद्यज्ञस्य रस मभिप्रस्तृणीते त मारब्धे याभ्य उ चैवैतां देवताभ्य आहुतिं जुहोति ता एवैतत्प्रीणाति ता अस्मै तृप्ताः प्रीता एतं यज्ञस्य रसꣳ सन्नमन्ति ॥ १३ ॥

स जुहोति। शृणोत्वग्निः समिधा हवं म ऽइति शृणोतु म ऽइद मग्निरनु मे जानात्वित्येवैतदाह शृण्वन्त्वापो धिषणाश्च देवीरिति शृण्वन्तु म ऽइद मापोऽनु मे जानन्त्वित्येवैतदाह श्रोता ग्रावाणो विदुषो न यज्ञ मिति शृण्वन्तु म ऽइदं ग्रावाणोऽनु मे जानन्त्वित्येवैतदाह विदुषो न यज्ञ मिति शृण्वन्तु म इदं ग्रावाणोऽनु मे जानन्त्वित्येवैतदाह व्विदुषो न यज्ञ मिति विद्वाꣳसो हि ग्रावाणः शृणोतु देवः सविता हवं मे स्वाहेति शृणोतु म इदं देवः सविता नु मे जानात्वित्येवैतदाह सविता वै देवानां प्रसविता तत्सवितृप्रसूत एवैतद्यज्ञस्य रस मच्छैति ॥ १४ ॥

अथापरं चतुर्गृहीत माज्यं गृहीत्वा*। उदङ् प्रयन्नाहापु इष्य होतरित्यपु इच्छ होतरित्युवैतदाह तद्यदतो होताम्वाहैत मेवैतद्यज्ञस्य रस मभिप्रस्तृणीते त मारुभ्य ऽएतानु† चैवैतदनुतिष्ठते नेदेनानन्तरा‡ नाष्ट्रा रुक्षाꣳसि हिनुसन्निति ॥ १५ ॥

अथ सम्प्रेष्यति। मैत्रावरुणस्य चमसाध्वर्यवेहि नेष्टः पत्नीरुदानयैकधनिन एताग्नीधात्वाले व्यसतीवरीभिः प्रत्युपतिष्ठासै होतृचमसेन चेति सम्प्रैषु एवैषः§ ॥ १६ ॥

त ऽउदञ्चो निष्क्रामन्ति। जघनेन चात्वाल मग्रेणा-ग्नीध्रꣳ स यस्यां ततो दिश्यापो भवन्ति तद्यन्ति ते वै सह पत्नीभिर्यन्ति तद्युत्सह पत्नीभिर्युन्ति ॥ १७ ॥

यत्र वै यज्ञस्य शिरोऽच्छिद्यत। तस्य रसो द्रुत्वापः प्रविवेश त मेते गन्धर्वाः सोमरक्षा जुगुपुः ॥ १८ ॥

ते ह देवा ऊचुः। इय मु न्वेवेह नाष्ट्रा यदिमे गन्धर्वाः कथं न्विम मुभयेऽनाष्ट्रं यज्ञस्य रस माह-रेमेति ॥ १९ ॥

---

* 'त्वा'–इति ग, घ।

† 'ऽएता उ'–इति ख, डा०-वेबर-दृष्टश्च।

‡ 'नेदेना अन्तरा'–इति सायणसम्मत इति डा०-वेबरः।

§ 'षः'–इति ग, घ।

ते होचुः। योषित्कामा वै गन्धर्व्वाः सहैव* पत्नीभि-
रयाम ते पत्नीष्वेव गन्धर्व्वा गर्द्धिष्यन्त्यथैत मुभयेऽनाष्ट्रे
यज्ञस्य रस माहरिष्याम इति ॥ २० ॥

ते सह पत्नीभिरीयुः। ते पत्नीष्वेव गन्धर्व्वा जगृधु-
रथैत मुभयेऽनाष्ट्रे यज्ञस्य रस माजह्रुः ॥ २१ ॥

तथो ऽएवैष एतत्। सहैव पत्नीभिरेति ते पत्नीष्वेव
गन्धर्व्वा गृद्ध्यन्त्यथैत मुभयेऽनाष्ट्रे यज्ञस्य रस माह-
रति† ॥ २२ ॥

सोऽपोऽभिजुहोति। एताᳬ ह वा ऽआहुतिᳬ हुता
मेषु यज्ञस्य रस उपसमैति तां प्रत्युत्तिष्ठति त मेवै-
तदाविष्कृत्य गृह्णाति ॥ २३ ॥

यद्वेवैता माहुतिं जुहोति। एत मेवैतद्यज्ञस्य रस
मभिप्रस्तृणीते त मारब्धे त मपो याचति याभ्य उ
चैवैतां देवताभ्य आहुतिं जुहोति ता एवैतत्प्रीणाति
ता अस्मै तृप्ताः प्रीता एतं यज्ञस्य रसᳬ सन्नमन्ति ॥२४॥

स जुहोति। देवीरापो ऽअपान्नपादिति देव्यो ह्याप-
स्तस्मादाह देवीरापो ऽअपान्नपादिति यो व ऊर्म्मि-
र्हविष्य इति यो व ऊर्म्मिर्यज्ञिय इत्येवैतदाहेन्द्रिया-
वान्मदिन्तम इति व्वीर्यवानित्येवैतदाह यदाहेन्द्रिया-

---

* 'सह'-इत्येव ग, घ।

† 'ति'-इति ग, घ।

वानिति मदिन्तम इति स्वादिष्ठ इत्येवैतदाह तं देवेभ्यो देवत्रा दत्तेत्येतदेना अयाचिष्ट यदाह तं देवेभ्यो देवत्रा दत्तेति शुक्रपेभ्य इति सत्यं वै शुक्रꣳ सत्यपेभ्य इत्येवैतदाह येषां भाग स्थ स्वाहेति तेषा मु ह्येष भागः* ॥ २५ ॥

अथ मैत्रावरुणचमसेनैता माहुति मुपप्लावयति। कार्षिरसीति यथा वा ऽअङ्गारोऽग्निना प्लातः स्यादेव मेषाहुतिरेतया देवतया प्लाता भवति राजानं वा ऽएताभिरद्भिरुपसृष्यन् भवति या एता मैत्रावरुणचमसे व्वज्रो वा आज्यꣳ रेतः सोमो नेद्वज्रेणाज्येन रेतः सोमꣳ हिनसानीति तस्माद्वा ऽअपप्लावयति ॥ २६ ॥

अथ गृह्णाति। समुद्रस्य त्वाक्षित्या ऽउन्नयामीत्यापो वै समुद्रोऽप्स्वेवैतदक्षितिं दधाति तस्मादाप ऽएतावति भोगे भुज्यमाने न क्षीयन्ते तदन्वेकधनानुन्नयन्ति तदनु पान्नेजनान् ॥ २७ ॥

तद्युन्मैत्रावरुणचमसेन गृह्णाति। यत्र वै देवेभ्यो यज्ञोऽपाक्रामत्त मेतद्देवाः प्रैषैरेव प्रैष मैच्छन् पुरोरुग्भिः प्रारोचयन्निविद्भिर्न्यवेदयंस्तस्मान्मैत्रावरुणचमसेन गृह्णाति ॥ २८ ॥

---

* 'ग'-इति ग, घ।

त ऽआयन्ति। प्रत्युपतिष्ठतेऽग्नीद्युत्वाले व्वसतीवरीभिश्च होतृचमसेन च स उपर्य्युपरि चात्वालꣳ सꣳस्पर्शयति व्वसतीवरीश्च मैत्रावरुणचमसं च स मापो ऽअद्भिरग्मत स मोषधीभिरोषधीरिति यश्चासौ पूर्वेद्युराहृतो यज्ञस्य रसो यश्चाद्याहृतस्त मेवैतदुभयꣳ सꣳसृजति ॥ २९ ॥

तद्धैके*। एवु मैत्रावरुणचमसे व्वसतीव्वरीर्नयन्त्या मैत्रावरुणचमसाद्वसतीवरीषु यश्चासौ पूर्वेद्युराहृतो यज्ञस्य रसो यश्चाद्याहृतस्त मेवैतदुभयꣳ सꣳसृजाम इति व्वदन्तस्तदु तथा न कुर्याद्यद्वा ऽआधवनीये समवनयति तदेवैषु उभयो यज्ञस्य रसः सꣳसृज्यतेऽथ होतृचमसे व्वसतीवरीर्गृह्णाति निग्राभ्याभ्यस्तद्यदुपर्य्युपरि चात्वालꣳ सꣳस्पर्शयत्युतो वै देवा दिव मुपोदक्रामं†स्तद्यजमान मेवैतत्स्वर्ग्यं पन्थान मनुसङ्ख्यापयति ॥ ३० ॥

त ऽआयन्ति। तꣳ होता पृच्छत्यध्वर्योऽवेरपाः३ ऽइत्यविदोऽपाः३ ऽइत्येवैतदाह तं प्रत्याहोतेव नन्नमुरित्युविद मुथो मेऽनꣳसतेत्येवैतदाह ॥ ३१ ॥

स यद्यग्निष्टोमः स्यात्‡। यदि प्रचरण्याꣳ सꣳस्रवः

---

* 'के'–इति ग, घ।

† 'मुपोदक्रामं'–इति ग, घ।

‡ 'स्यात्'–इति ग, घ।

परिशिष्टोऽलꣳ होमाय स्यात्तं जुहुयाद्यदु नालꣳ होमाय स्यादपरं चतुर्गृहीत माज्यं गृहीत्वा जुहोति य मग्ने पृत्सु मर्त्त्य मवा व्वाजेषु यं जुनाः* । स यन्ता शश्वतीरिषः स्वाहेत्याग्नेय्या जुहोत्यग्निर्वा ऽअग्निष्टोमस्तदग्नावग्निष्टोमं प्रतिष्ठापयति मर्त्तवत्या पुरुषसम्मितो वा ऽअग्निष्टोम एवं जुहुयाद्यद्यग्निष्टोमः स्यात् ॥ ३२ ॥

यद्युक्थ्यः स्यात् । मध्यमं परिधि मुपस्पृशेत्त्रयः परिधयस्त्रीण्युक्थान्येतैर्ह हि तर्हि यज्ञः प्रतितिष्ठति यद्यु ऽअतिरात्रो वा षोडशी वा स्यान्नैव जुहुयान्न मध्यमं परिधि मुपस्पृशेत्स मुद्यैव तूष्णी मेत्य प्रपद्येत तद्यथायथं यज्ञक्रतून् व्यावर्त्तयति ॥ ३३ ॥

अयुजा अयुजा एकधना भवन्ति । त्रयो वा पञ्च वा पञ्च वा सप्त वा सप्त वा नव वा नव वैकादश वैकादश वा त्रयोदश वा त्रयोदश वा पञ्चदश वा द्वन्द्व मह मिथुनं प्रजनन मथ य एष एकोऽतिरिच्यते स यजमानस्य श्रिय मभ्यतिरिच्यते स वा ऽएषाꣳ सधनं† यो यजमानस्य श्रिय मभ्यतिरिच्यते तद्यदेषाꣳ सधनं तस्मादेकधना नाम ॥ ३४ ॥ ४ ॥

॥ इति सप्तमप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् [९. ३.] ॥

---

* 'नाः'–इति ग, घ । † 'सधनं'–इति घ डा०-वेबर-पुस्तः ।

अथ सुत्यादिवसप्रातःकालीनं सवनीयपश्वर्थप्रयोग माह— "तान्सम्प्रबोधयन्तीत्यादिना । 'तान्' ऋत्विजः रात्रेरपरभागे प्रबोधयेयुरध्वर्यवः । "अपररात्रे ऋत्विजः प्रबोधयन्ति"-इति[१] सूत्रम् । उदकोपस्पर्शनं विहितकर्मण उपलक्षणम् । "गृहीत्वाज्यान्यायन्तीति । अत्र प्रयोग उक्तः सूत्रे— "अप उपस्पृश्य शालाद्वार्ये परिस्तरणपात्रसंसादनप्रोक्षणाज्यनिर्वपणाधिश्रयणस्रुक्सम्मार्जनोद्वासनावेक्षणानि कृत्वाग्नीध्र उत्पूय पश्वाज्यग्रहणम्, आज्यान्यादाय सोमं चार्यन्त्याहवनीय इध्मप्रोक्षणादि करोति, अग्नीषोमीयवत् स्तरणम्, आज्यासादनात् कृत्वैषान्तरेणाहं सोम मद्रिषु सम्मुखेषु निदधाति हृदे त्वेति"-इति[२] ॥ १ ॥

त मिमं सोमोपावहरणं समन्त्रकं विधत्ते— "अथ राजान मुपावहरतीति । अधिषवणचर्मोपरिप्रदेशं प्रति अधो नयेत् । अधःपातनं प्रशंसति— "इयं वै प्रतिष्ठा जनूरिति । 'आसाम्' उत्पत्तिमतीनां सर्वासां परिदृश्यमानानां 'प्रजानाम्' 'इयं' खलु भूमिः 'प्रतिष्ठा' । अस्य इदं 'जनूः' जन्मभूमिः । अस्यापि प्रजान्तःपातित्वात् 'इमां' 'प्रतिष्ठाम्' 'अभि' लक्ष्य 'एव' 'उपावहरति' उपावहरणं कृतवान् भवति । तथा सति 'तं' सोमम् 'अस्यै' अस्याः सकाशात् 'तनुते' विस्तारितवान् भवति, 'अस्यै' अस्याः सकाशात् उत्पादितवांश्च भवति ॥ २ ॥

उपावहरणमार्ग माह— "अन्तरेणेष इति । 'ईषे' आयती[३]

१— का० श्रौ० सू० ९. १. १ । २— का० श्रौ० सू० ९. १. २–५ ।

३— 'आयत्ये'-इति च, हा-वेंबरवृत्तस्य ।

शकटदण्डौ। यज्ञसाधनसोमाश्रयत्वात् 'अनसः' शकटस्य यज्ञत्वम्। तयोरन्तरालादधः सुप्रावरोहणेन 'यज्ञाद्' हविर्द्धानात् बाह्यं न कृतवान् भवति। ग्राव्णां मध्ये स्थापनं विधाय प्रशंसति— "ग्रावसु समुखेष्विति। सोमस्य वेदेषु क्षत्रियजातित्व मप्रकृदुक्तम्; ग्राव्णां तु बहुत्वात् शेषत्वेनोपसर्जनत्वाच्च विशो रूपत्वम्। मध्ये स्थापनेन यत् सर्वग्रावसाम्मुख्यम्, तत् प्रशंसति— "तद्यत् समुखा भवन्तीति। 'क्षत्रियम्' 'अभि'लक्ष्य 'अभिवादिनीम्' अभिवादनशीलां 'करोति' ॥ ३ ॥

उपावहरणप्रकार मभिधायोपावहरणमन्त्र माह— "स उपावहरति[1] हृदे त्वा मनसे त्वेति[2]। हे सोम! त्वां 'हृदे' हरति। दूरस्थं विषयाभिमुखं स्वोपहित मात्मानं हरतीति वा। हृदय मन्तःकरणम्, तद्विशेषरूपं सङ्कल्पविकल्पात्मकं मनः, यजमानसम्बन्धिनोस्तयोरुभयोर्विषयः कामः, तस्य लाभार्थम् 'उपावहरामि'। कर्मकारकस्य द्विराम्नानाद् उपावहरामीति द्विरभ्यासः; अतो वाक्यद्वयम्; न व्याख्यानव्याख्येयभावः (४)।

तथा 'दिवे' देवलोकाय त्वाम्। 'सूर्याय त्वा' एतद्रश्मिभूतानां देवाना मुपलक्षणम्। सर्वत्रोपावहरामीति योज्यम्। किञ्च हे सोम! 'ऊर्द्ध्वम्' उपरि, तायमानत्वेनोन्नतम्, 'इमं' सोमयागं 'दिवि' द्युलोके 'देवेषु' 'यच्छ'; 'होत्राः' होमकाश्च देवेषु यच्छन्त्वित्यर्थः (५)।

१— का० श्रौ० सू० ६. १. ५।

२— वा० सं० ६. २५. १।

तदर्थं हे 'सोम राजन्!' 'त्वं' 'विश्वाः प्रजाः' 'उप'सन्ध्य 'अवरोह' इति[1] (६)।

उपावरोहमन्त्रं विभज्य व्याचष्टे— "हृदे त्वा मनसे त्वेति यजमानस्यैतत्कामायेत्यादिना। सूर्याय त्वेत्यत्र सूर्यशब्दः सर्वदेवतोपलक्षक इति व्याचष्टे— "देवेभ्यस्त्वेत्येवैतदाहेति। "रश्मयो ह्यस्य विश्वे देवाः"-इति[2] प्रागुक्तत्वादित्यभिप्रायः। "ऊर्द्ध मिम मित्यादेर्ब्राह्मणं स्पष्टम् ॥ ४, ५, ६ ॥

उपावहृतस्य सोमस्य समन्त्रक मुपस्थान माह— "अथानुसृज्योपतिष्ठत इति[3]। 'अनुसृज्य' वेष्टितं वस्त्रं विसृज्येत्यर्थः। "विश्वास्त्वा मिति[4]। मन्त्रार्थः स्पष्टः। "अयथायथ मिव वा इत्यादि। उपावहरतो यो विश्वास्त्वा मिति मन्त्रशेषः, तत्र विश्वाः प्रजा उद्दिश्य तुच्छजनवत् प्रतिचारकपुरुषनिष्पादितावरोहण मन्त्रेण स्वत एवावरोहणस्य प्रजाः प्रति सोमस्यापसर्जनलक्षणस्य च प्रतीतिः। तस्मात् क्षत्रियभूतस्य सोमस्यानुचितत्वात् विश्वास्त्वा मित्यभिधानेन 'अयथायथम्' यथास्वरूपस्य यत् उचितं तस्य तद् वैपरीत्यं कृतं भवति। 'तत्' च 'पापवस्यसं' पापं च वसीयश्च पापवस्यसम्, साध्वसाधुमिश्रणम्। तन्मूलत्वेनेदानी मपि जनैः 'पापवस्यसं क्रियते'। अत उक्तवैलक्षण्येनोपस्थानमन्त्रे विश्वास्त्वा

१— वा० सं० ६. २६. १। एष मन्त्रोऽपि, पूर्वमन्त्रशेषत्वेन विवक्षितः।

२— ५१३ पृ० १० पं० द्रष्टव्य मित्येव पुरस्तात्।

३— "विश्वास्त्वा मिति विसृज्योपतिष्ठते"-इति का० श्रौ० सू० ८. ६।

४— वा० सं० ६. २६. २।

मित्यभिधानाद् विश्वाभिः 'प्रजाभिः' सोमोपावरोहणस्य कृतत्वात्, अवतरन्तं प्रति विश्वासां प्रजानां स्वस्वस्थानादवतरणस्योक्तत्वाद् वा नोक्तदोषावकाशः। 'अवरोहन्तु' अवरोहयन्त्वित्यर्थः। 'तस्मात्' त्वा मवरोहन्त्विति विधानात् होता राजानं 'प्रति' प्रजाना मुपचीणत्वसम्पादनात् इदानी मपि सम्पादयन्त मवरोहन्तं 'क्षत्रियं' सर्वाः 'प्रजाः' परिवाररूपाः 'अवरोहन्ति'। यद्वा 'आयन्तं' 'प्रति' सर्वाः 'प्रजाः' स्वस्वस्थानाद् 'अवरोहन्ति', तदनन्तरं राजान मुपरि कृत्वा 'अधस्तात् उपासते' प्रजाः। यद्वेदं पृथगेव वाक्यम्,— 'तम्' एव तीर्णम् 'अधस्तात् उपासते' ऋत्विजोऽध्वर्युप्रमुखाः॥

प्रातरनुवाकप्रयोग माह— "उपसन्नो होतेत्यादि। 'होता' 'उपसन्नः' स्वसूत्रोक्तप्रकारेण प्रातरनुवाकस्थाने उपविष्टः। होतर्युपसन्ने सति स एव प्रातरनुवाकसम्प्रैषकाल इत्यर्थः॥ ७॥

"अथ समिध मभ्यादधदिति[१]। "देवेभ्योऽनुब्रूहि"-इत्येवालम्, किं "प्रातर्यावभ्यः"-इतिविशेषणेनेत्याशङ्क्य तदुपयोगं दर्शयति— "छन्दांसि वै देवा इत्यादिना। प्रातःकाले यान्ति यज्ञं गच्छन्तीति 'प्रातर्यावाणः'। ते चानुयाजदेवास्तोभयेऽपि 'छन्दांसि' एव, गायत्र्यादिच्छन्दोरूपाः। एवं सति अनुयाजच्छन्दोदेवानां प्रैषानुवचनसमये "देवेभ्यः प्रेष्य देवान् यज"-'इति' सर्वत्र देवशब्देन व्यवहारादत्रापि तथैव प्रैषे सति, अत्रापि "छन्दोदेवान् यज"-इति

१— "प्राग् वाचं प्रवदितोः प्रातरनुवाकोपाकरणं देवेभ्यः प्रातर्यावभ्योऽनुब्रूहीति समिध मादधत्"-इति का० श्रौ० सू० ९. १. १०।

प्रैषात् अनुयाजदेवताश्छन्दांस्यपि आगमिष्यन्तीति तद्व्यावर्त्तनाय "देवेभ्यः प्रातर्यावभ्यः"-इति विशेषणेन भवितव्य मित्यर्थः ॥ ८ ॥

"तदु हैक आहुरिति। अत्र देवेभ्य इत्येवालं किं प्रातर्यावभ्य इति विशेषणेनेति 'एके' शाखिनो ब्रुवते। 'तदु' 'तथा' उक्तप्रकारेण 'न ब्रूयात्'। तेषां मतातिक्रमे उपपत्तिस्तु अनुयाजव्यावृत्तिसिद्धिरेवेत्याह— "छन्दांसि वै देवा इत्यादि। अत्र सूत्रम्— "देवेभ्यः प्रातर्यावभ्योऽनुब्रूहीति समिध मादधाति, देवेभ्य इत्येके"-इति[1] ॥ ९ ॥

प्रातरनुवाकोपक्रमाङ्गभूतं समिदाधानं छन्दोदेवतासमिन्धनरूपत्वेन प्रशंसति— "अथ यत् समिध मभ्यादधातीति[2]। होतृकर्त्तव्यं प्रातरनुवाकानुवचनं छन्दसां पुनराप्यायनरूपत्वेन प्रशंसति— "अथ यद्धोता प्रातरनुवाक मन्वाहेति। तेनाप्यायनेन 'छन्दांसि' एव 'अयातयामानि' अगतसाराणि 'करोति'। उक्तस्याप्यायनस्य सार्थकत्वाय गतसारत्वप्रसक्तिं दर्शयति— "यातयामानि वा इति। देवैः कृतानीति शेषः। "छन्दोभिर्हि देवाः स्वर्गं लोक मिति। स्वर्गार्थं सुपयुक्तत्वात् तेषां यातयामत्वप्राप्तिः। तदेव यातयामत्वं प्रातरनुवाकस्य स्तुतशस्त्रत्वाभिधानेन समर्थयते— "न वा अत्रेति। स्तौति शंसति वोभयोरभावात् अनुवचनाभिधानाच्च निगदयति— "तस्माद्धोता प्रातरनुवाक मिति[3] ॥ १० ॥

१— का० श्रौ० सू० ९. १. ११। २— का० श्रौ० सू० ९. १. १० ख।
३— "सुब्रह्मण्याच प्रेष्यति"-इति चेह का० श्रौ० सू० ९. १. १२।

प्रातरनुवाकस्य प्रतिगर-विषये केषाञ्चिन्मतं प्राप्तिपूर्वक मुदाहृत्य निराचष्टे— "तदाहुः कः प्रातरनुवाकस्येति। केचन महर्षयः एवं ब्रुवते,— होतुः प्रातरनुवाककाले अध्वर्युः विनिद्रः सनिमेषं करोति। सनिमेषव्यापार एव (प्रतिगरणक्रियमाणत्वात्[1]) प्रतिगरस्थानीय इति। 'तदु तथा न कुर्यात्' निद्राभङ्गं निमेषं च न कुर्यादित्यर्थः। तर्हि किं कुर्यात् ? 'यदि निद्रा आयात्' निद्रा मात्मन इच्छेत्, 'अपि कामं' 'स्वप्यात्' स्वापं कुर्यात्। अत्र सूत्रम्— "प्रातरनुवाकं जाग्रदुपासीताध्वर्युः, स्वप्याद्वा"-इति[2] ॥

अत्र मध्ये "अग्नीदैन्द्र मेकादशकपाल मित्यादि[3]-सूत्रोक्तः सवनीयनिर्वापः, ग्रहचमसपात्राणा मासादनप्रयोगश्च द्रष्टव्यः[4] ॥

एकधनाख्याना मुदकाना मानयनार्थं यः प्रचरण्या होमोऽस्ति, तं विधाय प्रशंसति— "स यत्र होतेति। 'यत्र' यस्मिन् समये 'स होता' 'प्रातरनुवाकं' 'परिदधाति', परिधानीयाम् "अभूदुषा"-इत्येतां[5] ब्रूयात्, 'तत्' तदा 'प्रचरणी'। प्रचरन्त्यनया शुक्लपक्षतोर्व्यापारदशाया मिति 'प्रचरणी'। सा 'स्रुग् भवति'। 'तस्यां[6] चतुर्गृहीत माज्यं गृहीत्वा' 'जुहोति' जुहुयात्[7]। प्रातरनुवाकपरिधान-प्रचरणीहोमयोरभिन्नकर्तृकत्वात् कालार्थसम्प्रयोगः ॥ ११ ॥

१— नास्त्येतत् पदं क-पुस्तके। २— का० श्रौ० सू० ९. १. १३, १४।
३— का० श्रौ० सू० ९. १. १५ (०त्वं निर्वपति)।
४— का० श्रौ० सू० ९. १. १६–२. २३। ५— ऋ० सं० ५. ७५. ९।
६— 'तया'–इति क। ७— का० श्रौ० सू० ९. ३. १ क।

होमं प्रशंसति— "यत्र वै यज्ञस्येति[1]। 'हुत्वा' गत्वा 'रसः' यज्ञरसः सः 'अपः' 'प्रविवेश'। यः प्रविष्टो यज्ञरसः 'पूर्वेद्युः' वसतीवर्यन्नूपेणावशिष्टोऽस्ति, 'त मेव' रसम् 'अच्छ' अभिमुखीकृत्याभिगच्छति। पशुहोमाभावे यज्ञरसहरणार्थगमनासम्भवात् प्रचरण्याज्याकृतिहोम एव यज्ञरसाभिमुखगमन मित्यभिप्रायः ॥ १२ ॥

आकृतिप्रस्तरणात्मनापि प्रशंसति— "यद्वैवैता माकृतिं जुहोतीति। 'यद्व एव' यदेव। 'एतत्' एतेन होमेन 'एत मेव' अवशिष्ट मेव 'यज्ञस्य रसम् अभिप्रस्तृणीते' रसस्य स्तरणं कृतवान् भवति। तेन च 'त मारम्भे' स्वाधीनं कृतवान् भवति। न केवल मेतदेव, अपि च 'याभ्यो देवताभ्यः' अग्न्यादिभ्यः 'एता माकृतिं जुहोति', 'ता एव' 'एतत्' एतेन होमेन 'प्रीणाति'। 'सन्नमन्ति' प्रापयन्ति ॥ १३ ॥

होममन्त्रं विच्छिद्यानूद्य व्याचष्टे— "स जुहोति[2] शृणोत्वग्निरित्यादिना[3]। 'अग्निः', 'आपः', 'धिषणाः' वाचः, 'देवीः' देव्यः, 'विदुषो न ग्रावाणः', 'सविता' च, मे 'हवम्' आह्वानं 'यज्ञ मिमं शृण्वन्तु'— इति सङ्ग्रहार्थः। अत्र सर्वत्र "शृणोतु" 'शृण्वन्तु'-इति, "अनुजानातु" 'अनुजानन्तु'-इति चार्थपरतया व्याख्यातम्। 'श्रोता ग्रावाणः'-इत्यत्र "द्व्यचोऽतस्तिङः"-इति[4] दीर्घः। 'विदुषः'-इत्येतद् ग्रावविशेषणतया व्याचष्टे— "विदांसो हि ग्रावाण इति। प्रथमा-

---

१— अत मिद माख्यान मिदैव पुरस्तात् (५१२ पृ० १० पं०)।

२— का० औ० सू० ६. ३. १ ख।

३— वा० सं० ६. २६. २। ४— पा० सू ६. ३. १३५।

बहुवचने छान्दसं द्वितीयाबहुवचनम् । चरमपादे सवितृशब्दप्रयोगस्य तात्पर्य माह— "सविता वै देवानां प्रसवितेति ॥ १४ ॥

"अथापरं चतुर्गृहीत मिति[1] । पूर्व मेकवारग्रहणस्योक्तत्वादपर मित्युक्तम् । चत्वारि गृहीतानि ग्रहणानि यस्याज्यस्य तच्चतुर्गृहीतम् । अप्सु होमार्थं गृहीत्वा उदङ्मुखं गच्छन् यजमानः प्रैषान् ब्रूयात् ॥

तत्र प्रथमप्रैष मुक्त्वा व्याचष्टे— "अप इष्य होतरिति"-इत्यादि[2] । हे 'होतः !' 'अपः' प्रति 'इष्य' इच्छ, अपः प्रतिगमनोचितं प्रदेवत्रेति[3] अपोनप्त्रीय[4] मनुब्रूहीत्यर्थः । इष्यतेरिच्छतिरर्थ इति व्याचष्टे— "अप इच्छ होतरित्येवैतदाहेति । पदं व्याख्याय तात्पर्य माचष्टे— "तद्यदतो होतान्वाहेति । गतोऽर्थः । "एता उ चैवैतदाहेति । 'उ'-शब्दोऽप्यर्थे । अपि च 'एताः' एकधनाख्या अप उद्दिश्य 'एतत्' अनुतिष्ठते । एतदित्युक्तम्, किं तदित्याह— "नेदेना इति । 'एनाः' अपः । 'नाष्ट्रा' नाशकानि 'रक्षांसि' 'हिनसन्' हिंस्युः । नेदिति परिभवे । "नेत्येष इदित्येतेन सम्प्रयुज्यते परिभवे"-इति नैरुक्तम्[5] । अतस्तासां हिंसा माभूदित्यर्थः ॥ १५ ॥

१— का० श्रौ० सू० ९. ३. २ क ।

२— का० श्रौ० सू० ९. ३. २ ख । होतारं प्रत्यध्वर्युराह ।

३— "प्रदेवत्रा"–इत्याद्यपोनपदेवताकं सूक्त मपोनप्त्रीयम् (ऋ० सं० १०. ३०.) । ऐ० ब्रा० २. ३. १ द्रष्टव्यम् ।

४— 'आपोनप्त्रीयम्'–इति क-पुस्तके ।

५— निरु० १ अ०, ३ पा०, ६ ख० ।

अन्यान् प्रैषान् दर्शयति— "अथ सम्प्रेष्यतीति। "मैत्रावरुणस्य चमसाध्वर्यवेहीति[1]। दश चमसाध्वर्यवः चमसप्रोक्तारः, तेषु यो मैत्रावरुणस्य चमसाध्वर्युः, स सम्बोध्यते। 'एहि' उदकानयनार्थं सागच्छेति ॥

"नेष्टः पत्नीरुदानयेति[2]। हे 'नेष्टः!' त्वं 'पत्नीः' पात्नेजनोद-भाराहरणार्थम् 'उदानय' ॥

"एकधनिन एतेति[3]। एकधना उदकानि, तेषां धारका कुम्भा वा; प्रत्यगेकधनानयुग्मानित्यासादनाभिधानात्; तेषां ग्रहो-तारः 'एकधनिनः' 'एत' आगच्छत ॥

"अग्नीच्चात्वाल इति[4]। हे 'अग्नीत्!' त्वं पूर्वैर्युक्तैहोताभिः दश-तीवरीभिः', 'होतृचमसेन' 'च' युक्तः सन्, चात्वालदेशे यावदागमनं 'प्रति' 'उपतिष्ठास्व' उपतिष्ठेति निर्दिष्टः ॥

एतेन मन्त्राश्चेद् व्याख्यातव्याः विधयश्चेत् स्तोतव्या इत्याशङ्क्याह— "सम्प्रैष एवैष इति। 'एषः' "मैत्रावरुणस्य चमसाध्वर्यो"-इत्यादिकः कर्त्तव्यः 'सम्प्रैष एव' विस्मृतिपरिहारार्थं प्रेषण मित्यर्थः ॥ १६ ॥

तेषां जलानयनार्थं निर्गमनमार्ग माह— "त उदञ्चो निष्क्राम-न्तीति। आग्नीध्रचात्वालयोरन्तरालदेशेन उदग्देशेन। तत्र नोप-लभ्यन्ते कथ मित्यत आह— "स यस्यां ततो दिशीति। निर्गमने

१— का० श्रौ० सू० ९. ३. ३। इति चमसाध्वर्युम्।

२— का० श्रौ० सू० ९. ३. ४। इति नेष्टारम्।

३— का० श्रौ० सू० ९. ३. ५। 'एकधनिनः' ऋत्विजः सर्वे।

४— का० श्रौ० सू० ९. ३. ६।

एव उदङ्नियमः। गमनसमये पत्नीसाहित्यं विधाय तदाख्यानमुखेन प्रशंसति— "सह पत्नीभिर्यन्तीति[1]— ॥ १७ ॥

"यत्र वै यज्ञस्येत्यादि। पुरा किल देवैर्यज्ञशिरश्छेदादुद्गतं रसं पलाय्य अप्सु निविष्टम्, तं रसं गन्धर्वाः सोमपालकाः ररक्षुः— ॥ १८ ॥

"ते ह देवा इति। 'ते देवा ऊचुः'— 'इमे गन्धर्वाः' एव 'नाष्ट्राः' नाशकरूपाः, 'कथम्' 'अनाष्ट्रे' नाशरहिते देशे 'रसं' यज्ञरसम् 'आहरेम' 'इति'— ॥ १९ ॥

एवं विचार्य— "ते होचुर्योषित्कामा इति। गन्धर्वा योषित्प्रियाः, तद्वयं पत्नीभिः सहिता एव गच्छामः, ते च गन्धर्वाः पत्नीषु काङ्क्षन्ति, तस्मिन् समये वय मभयेऽनाष्ट्रे यज्ञरस माहरिष्याम इति ॥ २० ॥

"ते सह पत्नीभिरीयुरिति। ताभिः सह गताः, ते च तथैव ताश्चाकाङ्क्षां कृतवन्तः। तस्मिन् समये देवाः यज्ञरसम् 'आजह्रुः' ॥ २१ ॥

"तथो एवैष एतदिति। यथा पुरा, इदानी मपि तथैव। तदेतेन पत्नीभिः सह गमनेन एते गन्धर्वाः पत्नीषु काङ्क्षां कुर्वन्तो भवन्ति, तथा अबाधितस्थले रस माहृतवान् भवति ॥ २२ ॥

प्रचरणीगृहीतस्याज्यस्याप्सु होमं विधाय प्रशंसति— "सोऽपोऽभिजुहोतीति[2]। 'कृता माकृतिम्' अनुसृत्य 'एषः' अनुप्रविष्टः

१— "सहगमनमात्र मत्र विधीयते"—इति या० दे० का० सू० ६. ३. ७।

२— का० श्रौ० सू० ६. ३. ७।

'यज्ञस्य रसः' 'उपसमेति' अभिमुखं सम्प्राप्नोति। एतस्यैव व्याख्यानम्— "तां प्रत्युत्तिष्ठतीति। 'त मेव' रसम् 'एतत्' एतेन होमेन 'आविष्कृत्य' उदकेष्वनुप्रविष्टं प्रादुर्भाव्य गृहीतवान् भवति ॥ २३ ॥

प्रकारान्तरेणापि प्रशंसति— "यद्वेवैता माहुतिं जुहोतीति। न केवलं रसार्थं प्रस्तरणं किन्तु तं प्रवर्द्धन्तं रस माहृतवान् भवति। किञ्च 'तम्' अपेक्षितं यज्ञरसम् 'अपः' उदकानि 'याचति', 'उ' अपि च 'याभ्यः देवताभ्यः एताम् आहुतिं जुहोति', 'ता एव' 'एतत्' एतेन 'प्रीणाति'। 'तृप्ताः' 'प्रीताः' च 'ताः' 'अस्मै' यजमानाय 'एतं यज्ञस्य रसं' 'सन्नमन्ति' सन्नमयन्ति, यजमानाधीनं कुर्वन्ति ॥ २४ ॥

मन्त्रं विधाय विच्छिद्य व्याचष्टे— "स जुहोतीति। "देवीराप इति[1]। हविष्य इति पदं व्याचष्टे— "यो व ऊर्म्मिर्हविष्य इति, यो व ऊर्म्मिर्यज्ञिय इत्येवैतदाहेति। हविश्शब्देन तत्साध्यो यज्ञो लभ्यते; द्रव्यदेवतयोर्हि यज्ञस्वरूपत्वात्। इन्द्रियशब्दस्य वीर्य मर्थ इति व्याचष्टे— "इन्द्रियावान् मदिन्तम इति, वीर्यवानित्येवैतदाहेति। स्पष्ट मेतत्। तत्रैव वाक्ये मदिन्तमशब्दस्यार्थ माह— "मदिन्तम इति, स्वादिष्ठ इत्येवैतदाहेति। यत् स्वदन्त मुन्मादयतीति। "तं देवेभ्यः"-इतिभागस्य प्रार्थनायां तात्पर्य मिति व्याचष्टे— 'एतत्' एतेन 'अयाचिष्ट', 'यदाह त देवेभ्यो देवत्रा दत्तेति'। "लोट् च"-इति[2] लोटो विध्याद्यर्थेषु मध्ये प्रार्थनाया

१— वा० सं० ६. २७. १।

२— पा० सू० ३. ३. १६२।

सम्भवात् 'एतत्' एतेन मन्त्रभागेन 'एनाः' अपः 'अयाचिष्ट' देवतार्थं याचितवान् भवति। "देवेभ्यः"-इत्यस्य यत् "शुक्रपेभ्यः"-इति विशेषणम्, तस्य तात्पर्य माह— "सत्यं वै शुक्रम्, सत्यपेभ्य इत्येवैतदाहेति। शुक्रं दीप्तम्, रसाख्यं वस्तु, तत् सत्यम्। सोमद्वारेण सत्यस्यामृतत्वधर्मस्य साधनत्वात् सत्य मित्युच्यते। तादृशस्य पातृभ्य इत्येतदेवैतत् शुक्रपेभ्य इति वाक्य माहेत्यर्थः। "येषां भाग स्थ स्वाहा"-इति चरमभागस्य तात्पर्य माह— "तेषा मु ह्येष भाग इति। 'एषः' अपां शुक्ररसरूपो भागः, 'तेषा मु' तेषां शुक्रपानां देवानां 'भागः' प्रतिनियतांशः खलु; अतो येषा मिति मन्त्रे निर्दिष्ट इत्यभिप्रायः॥

मन्त्रस्याय मर्थः।— हे 'देवीः' देव्यः! 'आपः!' हे 'अपान्नपात्' न पातयति तत्[१], 'यः' अयं 'वः' युष्माकं सम्बन्धी 'ऊर्मिः' प्रवृद्धः 'हविष्यः' रसः, 'इन्द्रियावान्' "मन्त्रे सोमाश्वेन्द्रियेत्यादिना[२] दीर्घः, इन्द्रियवान्, 'मदिन्तमः' मादयितृतमः, 'तं' रसं 'देवत्रा' "देवमनुष्येत्यादिना[३] सप्तम्यर्थे त्रा-प्रत्ययः। देवेषु मध्ये 'शुक्रपेभ्यो देवेभ्यः' 'दत्त' प्रयच्छत'। हे आपो यूयं 'येषां' देवानां 'भागः' 'स्थ' भवथ, तदर्थं 'स्वाहा' इदं द्रव्यं स्वाहुत मस्त्विति॥ २५॥

हुताया आहुत्या अपसारणं समन्त्रकं विधत्ते— "अथ मैत्रावरुणचमसेनेति[४]। तत्र मन्त्रः— "कार्षिरसीति[५]। हे हुताज्य-

---

१— निरु० ८. २. २, १०. २. ५, ऋ० सं० १. १४३ सा० भा० द्रष्टव्यम्।
२— पा० सू० ६. ३. १३१।
३— पा० सू० ५. ४. ५६।
४— का० श्रौ० सू० ९. ३. ८।
५— वा० सं० ६. २८. १।

पदार्थ ! त्वं 'कार्षिः' कृषेर्देवतायाः, कर्षणस्य भक्षणस्य वा सम्बन्धी 'असि'। अतस्त्वां 'समुद्रस्य' समुन्दनरूपस्योदकस्य 'अक्षित्यै' अक्षीणतायै 'त्वा' त्वाम् 'अपनयामि' अपसारयामि[1]। उक्तस्याप-सारणस्य प्रयोजकं ध्यातत्व माह— "यथा वा अङ्गारोऽग्निना ध्यातः स्यादिति। 'ध्यातः' भक्षितः; 'अग्निना' भक्षितः 'अङ्गारः' 'यथा' करोषभावेन त्याज्यो भवति, 'एवम्' 'एषा आहुतिः' 'एतया' अन्देवतया 'ध्याता भवति'। सोमहिंसापरिहारत्वेनापि परित्यक्तव्य मित्याह— "राजानं वा एताभिरिति। 'मैत्रावरुणचमसे' 'याः' 'एताः' इदानीं गृह्यमाणा आपः सन्ति, 'एताभिः' अद्भिः 'उपसृज्यन्' अभिषवकाले सोमस्य संसर्गं करिष्यन् 'भवति'; अत एव "आधवनीये समवनयति"-इति वक्ष्यते[2], आधवनीये संसृष्टस्योदकस्य सोमरसेन संसृज्यमानत्वात्। "वज्रो वा आज्यम्"-इत्यादि, प्रागसकृद् व्याख्यातम्[3], "घृतं खलु वै देवा वज्रं कृत्वेत्यादिप्रदर्शनेन[4] ॥ २६ ॥

समन्त्रकं मैत्रावरुणचमसेनोन्नयनं विधत्ते— "अथ गृह्णाति

१— 'उन्नयामि' इत्येव मूलपाठः। 'गृह्णामि'-इति च तदर्थः कृतो महीधरेण, सूत्रे विनियोगस्य तथाविध एव, अनुपदं वक्ष्यति चेहोत्तरस्यां कण्डिकायां तथैव। नास्ति चैतन्मन्त्रस्येह व्याख्याने कश्चिदुपयोगः। कार्षिरसीत्येव ह्येको मन्त्र इह विनियुक्तः।

२— इहैव त्रिंश्यां कण्डिकायां द्रष्टव्यम् (५५९ पृ० १० पं०)।

३— १का० ४प्र० ४ब्रा० ४क० (१ भा० ३६२ पृ० ७ पं०)।

४— तै० सं० ६. ३. ७. १६।

समुद्रस्य त्वेति[1]। यद्यप्यत्र मैत्रावरुणचमसेनेति न श्रुतम्, तथापि "समुद्रस्य त्वेति तेन गृह्णाति[2]"-इतिसूत्राद् गम्यते। अपां सङ्घात्मकत्वात् समुद्रस्य "आपो वै समुद्रः"-इत्येकदेशस्य कृत्स्नात्मना स्तुतिः। 'एतत्' एतेन "समुद्रस्य त्वाक्षित्यै"-इतिपाठेन 'अप्सु एव' 'अक्षितिम्' अक्षय मक्षीणत्वं 'दधाति' स्थापितवान् भवति। 'तस्मात्' "अक्षित्यै"-इत्युक्तत्वात् 'एतावति भोगे भुज्यमाने' स्थावरजङ्गमा-त्मकजगत्पर्याप्तेऽपि भोगे सर्वैर्भुज्यमानेऽपि 'न क्षीयन्ते' क्षयं न प्राप्नुवन्ति, अजस्रं प्रवहन्त्येव। "तदग्नित्यादि। होतृचमसोन्नय-नानन्तर मेकधनाना मुन्नयनम्[3], ततः पान्नेजनानां पत्न्या इति[4] ॥ १७ ॥

सत्स्वितरेषां चमसेषु किं मैत्रावरुणचमसेनेत्यत आह— "तद्य-न्मैत्रावरुणचमसेनेति। यस्माद् देवेभ्योऽपक्रान्तं यज्ञम्, एतेन मैत्रावरुणाख्येनर्त्विजा 'प्रैषैः' तत्प्रतिगमनसाधनैः आह्वानवाक्यैः 'प्रैषं' यज्ञस्य गमनम् 'ऐच्छन्'; 'निविद्भिः' निवेदनसाधनैः "अग्निर्देवेद्धः"-इत्यादिभिः[5] वाक्यैः 'न्यवेदयन्' परस्परं निवेदित-वन्तः; 'पुरोरुग्भिः' 'पुरः' याज्यानुवाक्याभ्यां पुरस्तात् 'रुचिम्' इच्छां जनयन्ति देवताया इति पुरोरुचो "वायुरग्रेगाः"-

---

१— वा० सं० ६. २८. २।

२— का० श्रौ० सू० ९. ३. ९। 'तेन मैत्रावरुणचमसेन'-इति तत्र वृत्तिः।

३— का० श्रौ० सू० ९. ३. १०।

४— "पान्नेजनांश्च पत्न्यो द्वौ-द्वौ"-इति का० श्रौ० सू० ९. ३. ११।

५— निविदः १-१२ पदानि, ऐ० ब्रा० २. ५. २ प्रपथ्य विहितानि।

इत्याद्याः[1], ताभिः 'प्रारोचयन्' प्ररोचना मजनयन्। अतो मैत्रावरुणस्य प्रैषादिसाधनत्वात् तदीयश्चमसः प्रशस्त इत्यर्थः। "तस्मात् मैत्रावरुणचमसेन गृह्णातीति ॥ १८ ॥

अप्सुभरणानन्तर मनुष्ठेयं विधत्ते— "त आयन्तीति। पुनर्देवयजनं प्रति आगच्छेयुः। 'अग्नीत्' च निर्गमनकाले सम्प्रेषितप्रकारेण 'चात्वाले' 'वसतीवरीभिः' अद्भिः 'होतृचमसेन च' युक्तः सन् प्रत्युपस्थानं कुर्यात्। यदुक्तं सूत्रकृता— "प्रत्येत्य चात्वालस्योपरि मैत्रावरुणचमसं वसतीवरीश्च संस्पर्शयति समाप इति, इतरस्मिन् व्यानयन्त्येके, मैत्रावरुणचमसे प्रथम मिति[2], तदिदं सर्वं विधत्ते— "स उपर्युपरि चात्वालं संस्पर्शयति, वसतीवरीश्च मैत्रावरुणचमसश्चेति। स्पष्टम् ॥

तत्र मन्त्र माह— "स मापो अद्भिरिति[3]। 'आपः' मैत्रावरुणचमसगताः, 'अद्भिः' होतृचमसस्थाभिर्वसतीवरीभिः 'समग्मत' सङ्गता अभवन्। तथा 'ओषधीः' ओषध्यः, वर्द्धनीयाः व्रीह्यादिरूपाः, 'ओषधीभिः' व्रीह्यादिरूपाभिः 'समग्मत'[4]। यद्वा, उभयत्र

१— पुरोरुचः १–७ ऋचः, वा० सं० १७. ३१–३७, ऐ० ब्रा० ३. १. ६ नामोल्लेखमात्रेण विहिताः।

२— का० श्रौ० सू० ६. ३. १२, १३, १४।

३— वा० सं० ६. २८. ३।

४— " 'ओषधीः' ओषधयो मुद्गमसूरादिकाः, 'ओषधीभिः' व्रीहियवादिभिः 'समग्मत' सङ्गच्छन्ताम्, अपां कारणभूतत्वात् ओषधीना मपि योगोऽस्तु"–इति महीधरः।

ओषधिशब्देन प्रकृता मैत्रावरुणहोतृचमसगता आपो विवक्ष्यन्ते। "यस्यासौ पूर्वेद्युरित्यादि, स्पष्टम् ॥ २९ ॥

अत्र केषाञ्चित् शाखात् उदकसंसर्जनपक्ष मुदाहृत्य तदभिप्राय मप्याविष्कृत्य तस्यान्यथासिद्धित्वप्रदर्शनेन निराचष्टे— "तद्वैक इति। 'ऐव[1] नयन्ति'-इति सम्बन्धः, आनयन्त्येवेत्यर्थः। 'आ मैत्रावरुणचमसाद् वसतीवरीषु' उपसर्गवशात् नयन्तीत्यनुषज्यते। एवं कुर्वतां पूर्वेद्युराहृतस्य यज्ञरसस्य, अद्याहृतस्य च संसर्ग एवोऽपेक्षितः, स उपरिष्टात् आधवनीये समवनयनाद् भविष्यति, अतः 'तत् तथा न कुर्यात्' इति ॥

यदुक्तं[2] "होतृचमसे वसतीवरीः कृत्वा यजमानाय प्रयच्छति निग्राभ्याः इति, तदेतदाह— "अथ होतृचमस इति। आग्नीध्रहस्तस्थं होतृचमस मध्वर्युरादाय पूर्वेद्युराहृताः 'वसतीवरीः' अध्वर्युः 'गृह्णाति'। कस्मै उपयोगाय? 'निग्राभ्याभ्यः', होतृचमसे निगृह्यमाणत्वात् "निग्राभ्या"-इति सञ्ज्ञा[3]; निग्राभ्यासु च्यावयति, निग्राभ्यासु संसिञ्चति, इत्येवमर्थाय ॥

पूर्वं यदुक्तं "यस्यासौ पूर्वेद्युरित्यादि, संसर्गस्य चात्वालोपरिभावित्वम्, तत् प्रशंसति— "तद्यदुपर्युपरि चात्वाल मिति। 'अतः'

१— 'एवं'-इति च।

२— सूत्रकृतेति शेषः। का० श्रौ० सू० ९. ३. १५।

३— "अध्वर्युर्होतृचमसे वसतीवरीः कृत्वा आसिच्य यजमानाय समर्पयति, तास्वाध्वर्युणा यजमानाय समर्पितास्वमसस्था आपो निग्राभ्यसञ्ज्ञका अभिषवार्थाः; ताभ्य एव च ग्रहा अपि गृहीष्यन्ते"-इति या० दे०।

अस्मात् चात्वालोपरिप्रदेशात् 'देवा ,दिव मुपोदक्रामन्', 'तत्' तस्मात् कारणात् 'एतत्' एतेन चात्वालोपरिसंस्पर्शेन 'यजमानम्' अयं स्वर्गस्य पन्था इति 'पन्थानम्' 'अनुसङ्ख्यापयति' अनुक्रमेण सङ्ख्यापयति, सम्यक् प्रख्यापयतीति यावत् ॥ ३० ॥

"त आयन्तीति। अथाध्वर्यु मुद्दिश्याब्विषयं होतुः प्रश्न मव-तारयति— "तं होता पृच्छत्यध्वर्योऽवेरपा३ इति। 'तम्' अध्वर्यु होता 'पृच्छति', हे 'अध्वर्यो!' 'अपः' उदकानि 'अवेः' लब्ध-वानसि। प्लुतिः प्रश्नार्थे[1]। "अवेः"-इत्यस्य 'अविदः' इत्यर्थ इति व्याचष्टे— "अविदोऽपा३ इत्येवैतदाहेति ॥

अथाध्वर्युर्होतारं प्रति प्रतिवचन माह— "तं प्रत्याहोतेव नन्नमुरितीति[2]। वय मिदानीं न केवल मपो लब्धार एव, अपि च 'नन्नमुः' अत्यर्थं मानता अभवम्। प्रतिवचनस्य तात्पर्यं माह— "अविद मपो मेऽनंसतेत्येवैतदाहेति। 'अविदम्' अपो लब्धवानस्मि 'अथो' अपि च 'मे' आपः 'अनंसत' आनता आगता अभूवन् 'इत्येव' 'एतत्' उत्तररूपं वाक्यम् 'आह' ॥ ३१ ॥

यदुक्तं सूत्रकृता— "प्रचरणीसंस्रव मग्निष्टोमे जुहोत्यभावे चतु-र्गृहीतं य मग्न इति, उक्थ्ये प्रथमं परिधि मालभते, प्रविशत्यन्वा-न्यच"-इति[3], तदेतत् क्रमेण दर्शयन्नादावग्निष्टोम माह— "स

१— पा० सू० ८. २. १०० ।

२— "होत्रा पृष्टः"-इत्यादि का० श्रौ० सू० ९. ३. १५।

३— का० श्रौ० सू० ९. ३. १६, १७, १८।

यद्यग्निष्टोमः स्यादिति। 'सः' वर्त्तमानः क्रतुरग्निष्टोमसंस्थश्चेत् 'प्रच-रण्यां' यः 'संस्रवः' अवशिष्टः 'होमाय' 'अलम्' पर्याप्तः 'स्यात्', तदा 'तम्' एव 'जुहुयात्'; नो चेत् पुनश्च 'चतुर्गृहीत माज्यं' 'गृहीत्वा' "य मग्ने पृत्सु"-इति[1]मन्त्रेण जुहुयात् ॥

मन्त्रस्याय मर्थः।– हे 'अग्ने!' 'यम्' 'मर्त्यं' मनुष्यं 'पृत्सु' सङ्ग्रामेषु 'अवाः' रक्षसि, तथा 'वाजेषु' अन्नेषु निमित्तभूतेषु 'यम्' मर्त्यं 'जुनाः' जवतिर्गत्यर्थः प्राप्तवानसि, 'सः' उभयविषयो जनः 'शश्वतीः' शाश्वतीः 'इषः' अन्नानि 'यन्ता' प्राप्तवान् भवति; 'स्वाहा' सुहुत मस्तु ॥

मन्त्रस्याग्नेयत्वं प्रकृते ज्योतिष्टोमकर्मणि सङ्गत मिति व्याचष्टे– "आग्नेय्या जुहोतीति। "अग्निर्वा अग्निष्टोम इति। यज्ञायज्ञीय-स्यान्तिमस्तोत्रस्याग्निदेवताकत्वात्[2] अग्निष्टोमोऽग्निः; ततोऽग्न्यात्मक मग्निष्टोम माग्नेय्या होमेन 'अग्नौ' एव प्रतिष्ठापितवान् भवति। मन्त्रे यत् मर्त्तलिङ्गकत्वम्, तत् प्रशंसति– "मर्त्तवत्या; पुरुषसम्मितो वा अग्निष्टोम इति। "द्वौ स्तोमौ प्रातस्सवनं वहतो यथा प्राणश्चा-पानश्च"-इत्युपक्रम्य तैत्तिरीयके "पुरुषसम्मितो वा एष यज्ञ इति[3]श्रुतत्वात् पुरुषसम्मितत्व मस्य यतः, अत एवैतया मर्त्तवत्या

१— वा० सं० ६, २९, १।

२— ता० ब्रा० ६ अ० १ ख०—८ अ० ७ ख० पर्यन्तं द्रष्टव्यम्। तत्रैतदन्य-खण्डस्तु विशेषतो द्रष्टव्यः।

"अथ परिधिम्"। 'अभिपद्य' अभिगम्य, हस्तेनालभ्येत्यर्थः[१]। "परिधिभ्यो होति। ननु सूक्तवाकप्रैषार्थैतदाश्रावयति, तद्द्वारेण च सूक्तवाकदेवताभ्यः प्रस्तराय वा, परिधीनां किं मापतितम्? सत्य मेतत्। तद्देवत्वाद्यज्ञार्हाः परिधयः, तेन प्रसिद्धयज्ञोपकरणे-माश्रावणेन परार्थेमारोप्यालभ्य क्रियमाणेन लेशतो यज्ञभाजः कृता भवन्तीत्युपकारमात्रलक्षणार्था तादर्थ्ये चतुर्थी प्रयुक्ता। प्रत्यक्ष मव्यभिचारि यज्ञरूप माश्रावणम्, तेन 'एतत् प्रत्यक्षम्' यो यज्ञः; जुह्वत्तु होमेष्वपि यज्ञेष्वपि भवतीति तत्र तथा प्रत्यक्षः। जुहोत्यन्ते यज्ञः ॥ ९ ॥

"स आश्राव्याह"। "दैव्या वा एते होतारो यत्परिधयः"—इति प्रतिज्ञा। "अग्नयो होति हेतुवचनम्। 'इष्टाः'—इति। इषितव्याः इच्छया स्थानम् अधीष्टाः[२], सान्निता इत्यर्थः[३] ॥ १० ॥

"अथ प्रस्तरम्"। 'स्वगा' अव्यय मेतत्, स्वस्थानगामिवचनम्; स्वस्थानगामिनं करोतीत्यर्थः[४]। 'अगन्' अगमन्, गत इत्यर्थः। 'अपिनयति' सन्नयति[५] ॥ ११ ॥

"स यदि वृष्टिकामः"। काम्यतया मन्त्रं विधाय, नित्यतयापि

१— का० श्रौ० सू० ३. ६. १। २— 'इच्छयाख्यात मधीष्टाः'—इति ठ।

३— "इषिता दैव्या होतारो भद्रवाच्याय प्रेषितो मानुषः सूक्तवाकाय सूक्ता ब्रूहि"—इति तदाश्रावणानन्तरपाठ्यो मन्त्रः का०श्रौ० ३. ६. १।

४— "स्वगा स्वाधीनम्"—इति तै० सं० सा० भा० १. ४. ४४. ५।

५— "सन्नानाया मिति प्रस्तरादानम्"—इति का० श्रौ० सू० ३. ६. ३। अस्य च मन्त्रः वा० सं० आम्नातः (२. १९. ४.)।

त मेव विधत्ते— "त मेतेमैवाददीतेति। "यदा श्रेवेति। सर्वदेव वृष्टिः सुखम्; ततश्च सर्व एव वृष्टिकाम इत्यभिप्रायः। ततश्च स्वर्गादिकामेनाप्यविरुद्धत्वात् प्रयोक्तव्य एवैषः। "आहुति मेवैतदिति। अञ्जनेनायं होमयोग्यो भवतीत्यभिप्रायः ॥ १२ ॥

"स वा अग्रम्"। 'अग्रम्' अग्र मिव जुहूः; सा ह्युपभृतं त्यक्त्वाहवनीयं यावद्याति। 'मध्यम्' मध्य मिवोपभृत्; सापि हि वेदेर्यजतिस्थानं यावदुत्क्रामति। 'मूलम्' मूल मिव ध्रुवा; न हि सा चलति क्वचित्[1] ॥ १३ ॥

"सोऽनक्ति"। 'व्यन्तु' खादन्तु इमं प्रस्तरं देवाः, येभ्यो होष्यन्ते। कीदृशम्? 'वयः' पक्षिभूतं गतं सत् तेनाहवनीयं द्युलोकं वा — इत्येवं मन्त्रार्थं "वय एवैनम्"—इति दर्शयति[2] ॥ १४ ॥

"स हरति[3]"। "इयं भूत्वेति। यथा 'इयं' पृथिवी मूलमूला अन्तसंस्पृष्टा 'पृश्निः', तद्योगाच्च 'वशा' वश्या काम्या; एवं त्व मपि दर्भमयत्वान्मूलिनाम्नेनोपेतः, एतेन वा मूलेन; ततश्च 'इय मिव भूत्वा'—इत्येत मर्थं[4] मनेनाह। 'वृष्टाद्वा ऊर्जसः', 'सुभूतं' भूतानां समृद्धिः 'जायते' इति वृष्ट्यावाहनप्रयोजनम् ॥ १५ ॥

"अथैकं तृणम्"। यदेकं तृण मपगृह्णाति, तथा क्रियमाणः

१— "अग्रं जुह्वाम्, उपभृति मध्यम्, मूल मितरस्याम्"—इति का० श्रौ० ३. ६. ५, ६, ७ सूत्राणि। २— वा० सं० २. १६. ५।

३— का० श्रौ० सू० ३. ६. ८। तन्मन्त्रस्तु— वा० सं० २. १६. ६।

४— 'इत्येतत् सर्वं'—इति ठ।

'यजमानः' 'ज्योक्' चिरं 'जीवति'। एवं तावत् हत्यानुप्रहरण-कृतदोषपरिहारायापगृह्णातीत्युक्तम्; अधुना तु अन्यकृतोऽप्यायुषः क्षयो तेनापग्रहणेन रक्षत इत्याह— "यावद्देवेति। 'उ'-शब्दस्त्वर्थे। 'यावत्' च 'इह' लोके 'अस्य' 'मानुषम्' पूर्वकर्मोपात्तम् 'आयुः' 'तस्मै एव एतदपगृह्णाति'—इति। 'एव'-शब्दः समुच्चये ॥ १६ ॥

"तन्मुहूर्त्तम्"। प्रसक्ता ॥ १७ ॥

"तं प्राञ्च मनु"। 'तं' प्रकृतं प्रस्तरं 'प्राञ्चं' प्रागग्रं सूक्तवाके उक्तप्राये[1] 'अनु' पश्चात् 'समस्यति' समग्र मेव प्रक्षिपति। "न मङ्गुलिभिरेव योयुप्येरन्"। "युप रुप लुप विमोहने[2]"। पुनः-पुनस्तं मूर्च्छयेयुः, 'न काष्ठैः'; हस्तेनोपक्षिपेयुरित्यर्थः। किं कारणम्? "दारुभिर्वा इतरं मानुषं शवं वि क्षपन्ति"। "क्षप क्षपी गतौ[3]" नयनेऽत्र द्रष्टव्यः। विस्तारयन्ति, सुगन्धिलायेत्यर्थः[4]। तदुपचाराच्चास्य यज्ञियस्य विलक्षणेनोपचारेण भवितव्य मिति। "नेत्त्वयेति। 'नेत्'—इति परिभये। तत्त्वयेत्याह ॥ १८ ॥

"अथाग्नीदाह"। प्रसक्ता[5] ॥ १९ ॥

१— 'उक्ते पश्चात् समग्र मेव प्रक्षिपति'—इति ढ।

२ — 'युपु रुपु लुपु विमोहने'—इति दि० प० १२९–१३१ धा०।

३— तु० प० ७ धा०। ४ — 'सुदग्धलायेत्यर्थः'—इति ज, झ, ढ।

५— "अग्नीदाहानुप्रहरेति"—इति च का० श्रौ० सू० ३. ६. १३। अध्वर्युं प्रति। तत् प्रस्तरानुप्रहरणं यजमानभागाहवनञ्चैतदुभयं सूक्तवाकान्ते भवति। अनुप्रहरणानन्तरञ्चात्मोपस्पर्शनं कर्त्तव्यं भवति। का० श्रौ० ३. ६. १५ सू० द्रष्टव्यम्। तत्र चक्षुष्पा इति मन्त्रो विनियुज्यते। स हि वा० संहितायां माम्नातः (२. १६. ७.)।

"अथाह"। 'संवदस्वेत्यादीनां व्याहृतीनां[1] व्याख्यास्तावदर्थः।— अग्नीदध्वर्युं प्रेष्यति— 'संवदस्व' त्वं मया सह शंयुवाक[2]प्रैषार्थमिति। त मध्वर्युः पृच्छति— 'अगानग्नीत्' हे अग्नीत्! किमगमत्प्रस्तरशरीरो यजमानः स्वर्गं लोकम्? किं दग्धः प्रस्तर इत्यर्थः। अग्नीत्तु 'अगन्' इति प्रतिवचनं ददाति। गतो यजमानः, दग्धः प्रस्तर इत्यर्थः। अध्वर्युस्त्वाह— यद्येवम्, ततः शंयुवाकपरिधिप्रहरणयोः कालो वर्त्तते, ततस्त्व 'श्रावय' होतारम्, आकर्षयेत्यर्थः। अग्नीच्चाह— 'श्रौषट्' शृणोत्वेवाय मवहितः, ब्रूहि त्वं यद्विवक्षितमिति॥

"स्वगा दैव्या होतृभ्यः"—इति शंयुवाकप्रैषः[3]। हे होतः! शंयोर्बार्हस्पत्यस्य ऋषेरार्षम् ब्रूहि। 'स्वगा' स्वस्थानगामिनं त्वां[4] 'दैव्या' देवेभ्यो 'होतृभ्यः' परिधिशरीरेभ्योऽत्र ह्वयन्ताम्, परिधय इत्यर्थः; 'मानुषेभ्यः' तु होतृभ्यः 'स्वस्तिः' अविनाशोऽस्त्वित्येवं रूपं वाक्यं[5] 'ब्रूहि' इति॥

१— "संवदस्वागानग्नीदगन्छ्रावय श्रौषट्"—इत्येता व्याहृतयः का० श्रौ० ३. ६. १६ सूत्रे स्मृताः।

२— 'शम्युवाक'—इति ठ। एव मित्र सर्वत्रैव; मुद्रितकात्यायनभाष्येऽपि।

३— उत्तरस्यां कण्डिकायां द्रष्टव्यः। "स्वगा दैव्या होतृभ्यः स्वस्तिर्मानुषेभ्यः शंयोर्ब्रूहि"—इति का० श्रौ० ३. ६. १६ सूत्रेऽपि संस्मृतः। शंयुवाकमन्त्रस्तु तै० ब्रा० ३. ५. ११, तै० आ० ३. १. १ च आम्नातः। तद्विधिब्राह्मणं व्याख्यानञ्च तै० सं० २. ६. १० संश्रुतः।

४— नैतत् पदम् ठ-पुस्तके। 'स्वस्थानगामिभ्यः'—इति ठ।

५— 'अविनाशोत्यस्यर्थरूपं वाक्य'—इति ठ।

श्रुतिस्तु साङ्केतिकं गूढतर[1] मर्थं व्याचष्टे ।— तत्र च यथैव प्रहरणसम्बन्धसूक्तवाकप्रैषसम्बद्ध माश्रावणम्, अनुषङ्गत: परिधीना मुपकारक मित्युक्तम् ; तथेहापि परिधिप्रहरणसम्बन्धशंयुवाकप्रैष-सम्बद्धा व्याहृतय:, अनुषङ्गात् प्रस्तरहृत्तानां प्रकाशयन्तीति दर्श-यति । "संवादयैनं देवैरिति । प्रिय मिवातिथि मागतै:[2] देवै: सम्भाषयेत्यर्थ: । लिङ्गो लोप मत्र दर्शयति । "अगानग्नीदिति । गमनद्दच्छिन्ने । त मेवाग्नीधं पृच्छति— किं गतोऽयं यजमानो येन संवाद्यते ? न गत इतीतरेणोक्तेऽध्वर्युराह— त मेव तर्हि मद्वचनेन श्रावयेत मिति । अग्नीत्त्वाह— "श्रौषडिति । "विदुर्वा एन मिति जानन्त्येवैनं देवा: ; उपकारित्वादनाख्यात मपीत्यर्थ: । "अनु वा एन मधुक्षतेति" । पूर्वं मेवायं बुद्धो देवैरित्ययं वा श्रौषडित्य-स्यार्थ: ॥ २० ॥

"अथाह स्रुगा" । "तदस्मै मानुषाय"—इति । प्रयोगे बहूनां मानुषाणां होतॄणा मभावादेकवचनस्थाने एवैतद्बहुवचन मिति दर्शयति ॥ २१ ॥

"अथ परिधीन्" । प्रसङ्गा[3] ॥ २२ ॥

"अथ जुहूम्" । 'सम्प्रगृह्णाति' सङ्गते उद्गृह्णाति संस्रवहोमाय, आज्यशेषस्य स्रुगाकाराय च । कुत एतत् ? मन्त्रवर्णाद्[4], वाक्य-शेषाच्च । "आहुतिभ्र्भूत्वेति । एतेन 'प्रस्तर मनुसमस्यति', 'परिधी-

---

१— 'रूढतर'-इति ज, झ, ठ ।　　　२— 'मागतै:'-इति ठ ।

३— इह द्वौ मन्त्रौ— वा० सं० २. १७. १, २ । तत्र, यं परिधि मित्या-द्येन प्रथमम्, अग्ने:प्रिय मित्यन्तेन युगपदितरौ । का० श्रौ० ३. ६. १७ सू: द्रष्टव्यम् । ४— 'सꣳस्रवभागा:'-इति मन्त्र:— वा०सं० २. १८. १ ।

मनुप्रहरति'—इत्येते[१] अपि होमचोदने एव वक्ष्येते। "अद्गो हैवा-हुतिम्"—इति परिधिसंस्काराशङ्कां निवर्त्तयति। एवं ह्याशङ्कते।—"यद्वै हविरभ्युक्तं यदभिघारितं तज्जुष्टं तन्मेध्यम्"—इतिवचनाद् हविरभिघारणीयम्, अनन्तर मेव च हुताः परिधयः; तेऽभिघा रिताः[२] आहुतिर्भवति; अतस्तेषा माहुतिलायैते स्रुचौ सम्प्रगृह्येते, न पृथगेव संस्रवहोमः कर्मेति; तन्निराकरोति। अत एव परिधय आहुतिरता ये ते आज्येन औहवेनाक्तास्तस्मान्न तेषा माहुति-लाय स्रुचौ सम्प्रगृह्येते; किं तर्हि? 'आहुतिर्भूत्वा'[३] इद मेवाज्यं 'देवलोकं' गच्छेदित्येवमर्थं 'सम्प्रगृह्णाति'। यथैव प्रस्तरपरिधीनां स्रुगाकारो ह्युक्तः[४], एव माज्यशेषस्यापि विलग्नस्येत्यभिप्रायः ॥२३॥

"स वै विश्वेभ्यः"। 'अपिलिन्यः' भागिन्यः; अच वय मपीत्येवं मन्यन्ते ॥ २४ ॥

"स सम्प्रगृह्णाति"[५]। "संस्रवो ह्येवेति। यदा यः 'परिशिष्टः संस्रवः', तदा तद्भाजः संस्रवभागा एव भवन्तीत्यभिप्रायः। "प्रस्तरश्च हीति। प्रस्तरे परिधिषु च हुतेषु तदिन्धनोऽग्निः शरीरं येषां ते, 'प्रस्तरेष्ठाः परिधेयाश्च' भवन्त्येवेत्यभिप्रायः॥ २५ ॥

"स यत्रानसः"। 'विमुञ्चन्ति' जुह्वपभृतौ। यतो युनजामेति व्याख्यातम् ॥ २६ ॥

१— १८, २२ कण्डिके द्रष्टव्ये। का० औ० ३. ६. १३, १४, १७ सूत्राणि।
२— 'ऽभिघारणेन'—इति ठ। ३— 'आहुतिं कृत्वा'—इति ठ।
४— 'प्रस्तरपरिधीना मञ्जनादिनावाहन मुक्तम्'—इति ठ।
५— मन्त्रस्तु वा० सं० २. १८. २। का० औ० ३. ६. १८ सू० द्रष्टव्यम्।

"युञ्जौ च वा एते"। विमोचनार्थवादोऽयम्। तत्र च "यज्ञं वा अनु प्रजाः"— इत्यधिभूतं वक्ष्यते[1], तदुपक्रमार्थं 'युञ्जौ' योक्त्यावस्थौ 'एते यज्ञस्य यत् स्रुचौ'—इत्याह। "स यं निधायाववेदिति। प्रयुक्तेनार्थप्राप्तं चरकश्रुतिप्राप्तं च निधायावद्यानं प्रतिषेधति। 'वाहनं' वाहयति तदेभिरिति वाहनं मन्त्रादि, यथा तत् 'अत्रार्च्छेत्' अधःपतेत्[2] वाह्यमानम्, 'एवं' निधानं स्रुचोः प्राग्विमोकादधस्यजनम्, 'तत्' यज्ञस्य स्यादित्यर्थः। "स एतत् खिष्टकतीति। ये चरतां युक्ते, 'ते' 'खिष्टकति' अतीते इति शेषः। 'वि' अपरिसमाप्तोऽर्थः[3]। विमुच्यतेऽस्मिन्निति 'विमोचनं' स्थानम्, तत् 'आगच्छतः'। 'ते' 'तत्' तत्र 'सादयति' अध्वर्युः, 'तत्' तत्र 'विमुञ्चति'। विश्रामार्थम् 'पुनः' च 'अनुयाजेषु' प्रयुङ्क्तेषु तदन्ते च विश्रामार्थ मेव पुनः 'विमुञ्चति'। 'पुनः' च 'सम्प्रगटस्थाति' 'प्रयुङ्क्ते'; तदन्ते च कृतार्थः सन् 'गतिं' गतम् 'अभियुङ्क्ते' करोति। मन्त्रेण देशनियमेन च गम्यत इति 'गतिः' अध्वा गन्तव्यः। 'यां गतिं' च मध्वानम् 'अभि'गन्तु 'युङ्क्ते', 'तां गतिं' त मध्वानं 'गत्वा' 'विमुञ्चते'। "यज्ञं वा अनुप्रजाः"—इत्यधियाज्ञिकयोर्योगविमोकयोरधिभूतवचनम्। 'साध्यौ—इति 'सुखे'—इत्यस्य व्याख्यानम्; 'साधौ'—इति च 'सुखे'—इत्यस्य। 'सुखं' सुखम्, तत्र साध्वित्यभिप्रायः[4] ॥ १७ ॥ १ ॥ [८. ३.] ॥

१— ५६५ पृ० १० पं०, इहैव च १६ पं० द्रष्टव्यम्।

२— 'अधः क्षयते'-इति ठ। ३— निरु० १. १. ५।

४— का० श्रौ० सू० ३. ६. ६८। मन्त्रस्तु— वा० सं० २. १९. १।

इत्याचार्यहरिस्वामिनः कृतौ शतपथभाष्ये
अष्टमस्य तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

नागस्वामिसुतोऽवन्त्यां पाराशर्यो वसन् हरिः।
श्रुत्यर्थं दर्शयामास शक्तितः पौष्करीयकः ॥
श्रीमतोऽवन्तिनाथस्य विक्रमार्कस्य भूपतेः
धर्माध्यक्षो हरिस्वामी व्याख्यच्छातपथीं श्रुतिम्[1] ॥

इति श्रीमदाचार्यहरिस्वामिनः कृतौ शतपथभाष्ये
अष्टमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ८ ॥

१— ५५७ पृ० २, ३ टीप्पन्यौ द्रष्टव्ये; एवं मिश्रोत्तरत्रापि सर्वत्र।

[अथ नवमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम्]

स यत्राह । इषिता दैव्या होतारो भद्रवाच्याय प्रेषितो मानुषः सूक्तवाकायेति यदतो होतान्वाह सूक्तैव* तदाह यजमानायैवैतदाशिष माशास्ते तद्वा ऽएतदुपरिष्टाद्यज्ञस्याशिष माशास्ते द्वयं तद्यस्मादुपरिष्टाद्यज्ञस्याशिष माशास्ते ॥ १ ॥

यज्ञं वा ऽएष जनयति । यो यजत ऽएतेन ह्युक्ता† ऽऋत्विजस्तन्वते तं जनयन्त्यथाशिष माशास्ते ता मस्मै यज्ञ ऽआशिषः सन्नमयति या माशिष माशास्ते यो माजीजनतेति तस्माद्वा ऽउपरिष्टाद्यज्ञस्याशिष माशास्ते ॥ २ ॥

देवान्वा ऽएष प्रीणाति । यो यजत ऽएतेन यज्ञेन-ऽर्ग्भिरिव त्वद्यजुर्भिरिव त्वदाहुतिभिरिव त्वत्स देवान् प्रीत्वा तेष्वपित्वी भवति तेष्वपित्वी भूत्वाथाशिष माशास्ते ता मस्मै देवा ऽआशिषः सन्नमयन्ति या

* 'सूक्त ऽइव'-इति च । 'सूक्तानि'-इति भा०-सम्मत इति डा०-वेबरः ।
† 'ह्युक्ता'-इत्यपि दृष्टो डा०-वेबरेण ।

माशिष माशास्ते यो नोऽप्रैषीदिति तस्माद्वा ऽउपरिष्टाद्यज्ञस्याशिष माशास्ते ॥ ३ ॥

अथ प्रतिपद्यते। इदं द्यावापृथिवी भद्र मभूदिति भद्रꣳ ह्यभूद् यो यज्ञस्य सꣳस्था मगन्नार्ध्म सूक्तवाक मुत नमोवाक मित्युभयं वा ऽएतद्यज्ञ ऽएव यत् सूक्तवाकश्च नमोवाकश्चारात्स्म यज्ञ मविदाम यज्ञ मित्येवैतदाहाग्ने त्वꣳ सूक्तवागस्युपश्रुती दिवस्पृथिव्यो*रित्यग्नि मेवैतदाह त्वꣳ सूक्तवागस्युपश्रृण्वत्यो†रनयोर्द्यावापृथिव्योरित्योमन्वती तेऽस्मिन् यज्ञे यजमान द्यावापृथिवी स्ता मित्यन्नवत्यौ तेऽस्मिन् यज्ञे यजमान द्यावापृथिवी स्ता मित्येवैतदाह ॥ ४ ॥

शङ्गवी‡ जीवदानू ऽइति। शङ्गवी ते जीवदानू स्ता मित्येवैतदाहात्रस्नू ऽअप्रवेदे ऽइति माह§ कस्माचन‖ प्रचासौम्मो त ऽइदं पुष्टं कश्चन प्रविदतेत्येवैतदाह ॥५॥

उरुगव्यूती ऽअभयं कृताविति। उरुगव्यूती तेऽभये स्ता मित्येवैतदाह वृष्टिद्यावा रीत्यापेति वृष्टिमत्यौ ते स्ता मित्येवैतदाह ॥ ६ ॥

---

* 'दिवस्पृथिव्यो'-इत्यपि दृष्टो डा०-वेबरेण।

† '०प्रशृण्वन्त्यो-'— इति क।

‡ 'शङ्गवौ'-इति, 'शङ्कवौ'-इति च दृष्टौ डा०—वेबरेण।

§ 'नाह'-इत्यपि डा०-वेबर-दृष्टः। ‖ 'कस्माचन'-इति च।

शम्भुवौ मयोभुवाविति । शम्भुवौ ते मयोभुवौ स्ता मित्येवैतदाहोर्ज्जस्वती च पयस्वती चेति रसवत्यौ त उपजीवनीये स्ता मित्येवैतदाह ॥ ७ ॥

सूपचरणा च स्वधिचरणा चेति । सूपचरणा ह तेऽसावस्तु या मधस्तादुपचरसि स्वधिचरणो त ऽइयमस्तु या मुपरिष्टादधिचरसीत्येवैतदाह तयोराविदीति तयोरनुमन्यमानयोरित्येवैतदाह ॥ ८ ॥

अग्निरिदꣳ हविः । अजुषतावीवृधत महो ज्यायोऽक्रतेति तदाग्नेय माज्यभाग माह सोम ऽइदꣳ हविरजुषतावीवृधत महो ज्यायोऽक्रतेति तत्सौम्य माज्यभाग माहाग्निरिदꣳ हविरजुषतावीवृधत महो ज्यायोऽक्रतेति तद्य एष ऽउभयत्राच्युत आग्नेयः पुरोडाशो भवति त माह ॥ ९ ॥

अथ यथादेवतम् । देवा ऽआज्यपा आज्य मजुषन्तावीवृधन्त महो ज्यायोऽक्रतेति तत्प्रयाजानुयाजानाह प्रयाजानुयाजा वै देवा ऽआज्यपा ऽअग्निर्होत्रेणेदꣳ हविरजुषतावीवृधत महो ज्यायोऽक्रतेति तदग्निꣳ होत्रेणाजुषतेत्येवं या ऽइष्टा देवता भवन्ति ताः सम्पश्यत्यसौ हविरजुषतासौ हविरजुषतेति तद्यजमानस्यैवैतत्समृद्धि माशास्ते यद्धि देवा हविर्जुषन्ते तेन हि

मह्वज्जयति तस्मादाहाजुषतेत्यवीवृधतेति यद्वै देवा हविर्जोषयन्ते तदपि गिरिमाचं कुर्वते तस्मादाहा-वीवृधतेति ॥ १० ॥

मह्वो ज्यायोऽक्रतेति। यज्ञो वै देवानां मह्वस्तꣳ ह्येतज्ज्यायाꣳस मिव कुर्वते* तस्मादाह मह्वो ज्यायो-ऽक्रतेति ॥ ११ ॥

अस्या ऋधेद्धोत्रायां देवङ्गमाया मिति। अस्याꣳ राध्नोतु होत्रायां देवाङ्गमाया मित्येवैतदाहाशास्तेऽयं यजमानोऽसाविति नाम गृह्णाति तदेनं प्रत्यक्ष माशिषा सम्पादयति ॥ १२ ॥

दीर्घायुत्व माशास्त इति। सा यामुत्रोत्तरा देव-यज्या तदिह प्रत्यक्षं दीर्घायुत्वम्† ॥ १३ ॥

सुप्रजास्त्व माशास्त इति। तद्यदमुत्र भूयो हवि-ष्करणं तदिह प्रत्यक्षꣳ सुप्रजास्त्वं प्रशासनꣳ स कुर्याद्य एवं कुर्यादुत्तरां देवयज्या माशास्त इति त्वेव ब्रूयात्तदेव जीवातुं तत्प्रजां तत् पशून् ॥ १४ ॥ *

भूयो हविष्करण माशास्त इति। तदेव तत्सजात-वनस्या माशास्त इति प्राणा वै सजाताः प्राणैर्हि सह जायते तत् प्राणानाशास्ते ॥ १५ ॥

---

* 'कुर्वते'—इति च। † 'दीर्घायुत्वꣳ'—इति च।

दिव्यं धामाशास्त ऽइति। देवलोके मेऽप्यसदिति वै यजते यो यजते तद्देवलोक ऽएवैन मेतदपित्विनं करोति यदनेन हविषाशास्ते तदश्यात्तदृध्यादिति यदनेन हविषाशास्ते तदस्मै सर्वꣳ समृध्यता मित्येवैतदाह ॥ १६ ॥

ता वा ऽएताः*। पञ्चाशिषः करोति तिस्र ऽइडायां ता ऽअष्टावष्टाक्षरा वै गायत्री वीर्यं गायत्री व्वीर्यं मेवैतदाशिषोऽभिसम्पादयति ॥ १७ ॥

नातो भूयसीः कुर्यात्। अतिरिक्तꣳ ह कुर्याद् यदतो भूयसीः कुर्याद् यद्वै यज्ञस्यातिरिक्तं द्विषन्तꣳ हास्य तद् भ्रातृव्य मभ्यतिरिच्यते तस्मान्नातो भूयसीः कुर्यात् ॥ १८ ॥

अपीद्वै कनीयसीः सप्त†। तदस्मै देवा रासन्ता मिति तदस्मै देवा ऽअनुमन्यन्ता मित्येवैतदाह तदग्नि-र्देवो देवेभ्यो व्वनुतां व्वय मग्नेः परि मानुषा ऽइति तदग्निर्देवोदेवेभ्यो व्वनुतां व्वय मग्नेरुध्यस्मा ऽएतद्वन-वामहा ऽइत्येवैतदाह ॥ १९ ॥

इष्टञ्च व्वित्तञ्चेति। उभेषुरिव वा ऽएतद्यज्ञं त मविदंस्तस्मादाहेष्टञ्च व्वित्तञ्चेत्युभे चैनं द्यावापृथिवी

---

* 'ऽएताः'—इति च। † 'सप्त'—इति च।

ऽअंहसस्पाता मित्युभे चैनं द्यावापृथिवी ऽआर्त्तेर्गोपायता मित्येवैतदाह ॥ २० ॥

तदु हैक ऽआहुः। उभे च मेति तथा होताशिष ऽआत्मानं नान्तरेतीति तदु तथा न ब्रूयाद् यजमानस्य वै यज्ञ ऽआशीः किन्नु तत्रऽर्त्विजां यां वै काञ्च यज्ञ ऽऋत्विज ऽआशिष माशासते यजमानस्यैव सा न ह स ऽएतां कश्चनाशिषं प्रतिष्ठापयति य ऽआहोभे च मेति तस्माद् ब्रूयादुभे चैन मित्येव ॥ २१ ॥

इह गतिर्व्वामस्येति। तद्यदेव यज्ञस्य साधु तद्देवास्मिन्नेतद्दधाति तस्मादाहेह गतिर्वामस्येति ॥ २२ ॥

इदं च नमो देवेभ्य ऽइति। तद्यज्ञस्यैवैतत् सꣳस्थां गत्वा नमो देवेभ्यः करोति तस्मादाहेदञ्च नमो देवेभ्य ऽइति* ॥ २३ ॥

अथ शंयोराह†। शंयुर्ह‡ वै बार्हस्पत्योऽञ्जसा यज्ञस्य सꣳस्थां व्विदाञ्चकार स देवलोक मपीयाय तत्तदन्तर्हित मिव मनुष्येभ्य ऽआस ॥ २४ ॥

तद्वा ऽऋषीणा मनुश्रुत मास। शंयुर्ह वै बार्हस्पत्योऽञ्जसा यज्ञस्य सꣳस्थां विदाञ्चकार स देवलोक मपीयायेति ते ता मेव यज्ञस्य सꣳस्था मुपायन्

---

* 'ऽइति'–इति च। † 'शम्योराह'–इति च।

‡ 'शम्युर्ह'–इति च। च-पुस्तके त्वेव मेवोत्तरत्रापि सर्वत्र।

याꣳ शंयुर्बार्हस्पत्योऽवेद्यच्छंयोरब्रुवंस्ताम्वेवैष एतद्यज्ञस्य सꣳस्था मुपैति याꣳ शंयुर्बार्हस्पत्योऽवेद् यच्छंयोराह तस्माद्वै शंयोराह॥ २५ ॥

स प्रतिपद्यते। तच्छंयोरावृणीमह इति तां यज्ञस्य सꣳस्था मावृणीमहे याꣳ शंयुर्बार्हस्पत्योऽवेदि-त्येवैतदाह ॥ २६ ॥

गातुं यज्ञाय गातुं यज्ञपतय इति। गातुꣳ ह्येष यज्ञायेच्छति गातुं यज्ञपतये यो यज्ञस्य सꣳस्थां दैवी स्वस्तिरस्तु नः स्वस्तिर्मानुषेभ्य इति स्वस्ति नो देवत्रास्तु स्वस्ति मनुष्यत्रेत्येवैतदाहोर्द्ध्वं जिगातु भेषज मित्यूर्द्ध्वं नोऽयं यज्ञो देवलोकं जयत्वित्येवैतदाह ॥ २७ ॥

शन्नो अस्तु द्विपदे शं चतुष्पद इति। एतावद्वा इदꣳ सर्वं यावद् द्विपाच्चैव चतुष्पाच्च तस्मा एवैतद्य-ज्ञस्य सꣳस्थां गत्वा शं करोति तस्मादाह शन्नो अस्तु द्विपदे शं चतुष्पद इति* ॥ २८ ॥

अथानयेत्युपस्पृशति। अमानुष इव वा एतद् भवति यदार्त्विज्ये प्रवृत इयं वै पृथिवी प्रतिष्ठा

* 'इति'--इति ग, 'इति'–इति च ।

तदस्या मेवैतत् प्रतिष्ठायां प्रतितिष्ठति तदु खलु पुनर्म्मानुषो भवति तस्मादनयेत्युपस्पृशति ॥ २९ ॥ २ ॥

॥ इति सप्तमप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [९. १.] ॥

"स यत्राह"। आध्वर्यवः सूक्तवाकप्रैषः शंयुवाक[1]प्रैषश्चाधस्ता-दुक्तः[2], तत्प्रसङ्गात् सूक्तवाकशंयुवाकयोर्होत्रयोरेतद्ब्राह्मणम्[3]। तत्रापि सूक्तवाकस्य प्रयोजनं विवक्षुः कालसम्बन्धागत[4] मुपादाय प्रयोजन माह— "स यत्राहेति। यस्मिन् कालेऽध्वर्युराह "इषिता दैव्या"—इत्यादि[5], 'अतः', अत इति सर्वनामव्यत्ययो द्रष्टव्यः, तत ऊर्द्ध्वं 'होता' 'यदाह' "इदं द्यावापृथिवी"—इत्यादि[6], 'तत्' 'सूक्तवा-क्याह[7]'। इति सूक्तवाकशब्दनिर्वचनम्। शोभनार्थत्वाच्छोभनादि-वचनानि सूक्तानि, ततश्च सूक्तानां वाकः वाचको ग्रन्थः सूक्तवाक इत्येवं सूक्तवाकशब्दो निर्वाच्य इत्यभिप्रायः। "यजमानायेति सूक्त-वाकस्य सङ्क्षेपार्थाभिधानम्। यदपि चात्रातीतार्थकीर्त्तनं तदपि

१— 'शम्युवाक'—इति ढ। एव मित्तोत्तरत्रापि सर्वत्रैव।

२— ५६०पृ० ७पं० ('इषिता दैव्या'), ५६३पृ० ६पं० ('स्रुगा दैव्या')।

३— 'सूक्तवाकशंयुवाकयोरेतद्ब्राह्मणम्'—इति ढ।

४— 'कालसम्बन्धगत'—इति भ, ढ।

५— का० श्रौ० सू० ३. ६. १ द्रष्टव्यम्, ५७१ पृ० टीप्पणी च।

६— ५८०पृ० ३पं०, ५८७पृ० १२पं० (क० ४)।

७— 'सूक्तान्याह'—इति भ, ठ, ढ।

आशीःपर मेवेति दर्शयिष्यति—"तयाशास्यैवैतत्समृद्धि माशास्ते"—इति[1]। "तदा एतदिति कारणविवक्षयोपन्यासः ॥ १ ॥

"यज्ञं वा"। 'एषः' 'यः' यजमानः 'मा' 'अजीजनत' जनितवान्, 'अस्मै' तस्मै 'आशिषं' सन्नमयामीति[2] मन्यमानो 'यज्ञः' यजमानम् उत्तरक्रत्वां 'सन्नमयति'[3], न प्रागित्यभिप्रायः ॥ २ ॥

"देवान्वा एषः"। लक्ष्णब्दः समुच्चये; ऋग्भिश्च यजुर्भिश्चाहुतिभिश्चेत्यर्थः। 'देवान्' 'प्रीत्वा' तर्पयित्वा, शास्त्रपरिषदीव सन्तप्रश्ने[4](!) सन्दृश्या(!), 'तेषु' देवेषु, तेषां मध्ये 'अपित्वी' भागी भवति। भागी हि भागं प्रार्थयमानो लभते, नाभागीत्यभिप्रायः। 'यो नः' 'अप्रैषीत्' तर्पितवान्, 'तस्मै' 'आशिषं' सन्नमयाम[5] इति मन्यमाना 'देवाः' 'सन्नमयन्ति'। तच्चोर्ध्वं यज्ञात्, न प्रागित्यभिप्रायः ॥ ३ ॥

"अथ प्रतिपद्यते"। होता वक्तु मारभत इत्यर्थः। "इदं द्यावापृथिवी"—इत्यादिः सूक्तवाकः[6]। तत्रादौ तावत् हे 'द्यावापृथिव्यौ!' 'इदं' तावद् युवयोः प्रसादादस्माकं कल्याणं जात मेव। किम्? 'आर्ध्म' ऋद्धवन्तः[7], 'सूक्तवाकं' देवान् स्तुतवन्तो वय मित्यर्थः। 'उत' अपि 'नमोवाकम्' अन्नदानवचनञ्च प्राप्तवन्तः। यज्ञेन इय मपि भवेदिति देवता इष्टा अस्माभिरित्यर्थः। अधुना युवयोरेव प्रसादादिदं 'सूक्तोच्यं' सूक्तवचन मृध्यास्मेत्याशीः। 'अग्ने त्वम्'—

१— १०क० (५८१पृ० १६पं०)। २— 'सन्नयामीति'—इति ठ।

३— 'सन्नयति'—इति ठ। ४— 'शास्त्रपरिषवसम्प्रश्ने'—इति ठ।

५— 'सन्नयाम'—इति ठ। ६— तै० ब्रा० ३. ५. १०।

७— 'ऋद्धवचनजुष्टं'—इति ठ।

इति अग्निं होतार मुपधावति। हे भगवन्! 'अग्ने!' 'त्वम्' एव सूक्तानां वक्ता 'असि'; नायं मानुष इति विदित्वा[1] मा मधिष्ठातु मर्हसीत्यभिप्रायः। 'उपश्रुण्वत्योः', 'द्यावापृथिव्योरिति' एकान्त मनक्त[2] मपि कुर्यात्; न जनसंवदीत्यभिप्रायः।

"ओमन्वती"—इत्याशीर्यजमानं प्रत्यक्षीकृत्य। "तयोराविदि, "अग्निरिद मित्यादि[3] मिथो हेतुवचनम्,— यस्माद्द्यावापृथिव्योरनु-मन्यमानयोरग्न्यादयो हवींष्यजुषन्त, तस्माद्द्यावापृथिव्यौ ओमन्व-दादिगुणौ स्ता मिति सम्बन्धः। "अस्या मृधेदिति। परोक्षीकृत्य यजमानं तस्मा आशिष आशास्ते। "उत्तरां देवयज्या मित्यादि। "यदनेन हविषेत्याशिष एव समाप्ते "इदञ्च नमो देवेभ्य इति याचितेभ्यो निह्नवः। एत मेवार्थं 'भद्रं ह्यभूत्'—इत्यादि[4] विवृण्वन् दर्शयति। 'अरात्स्म यज्ञम्'—इति तत् "आर्ध्म सूक्तवाक मित्यस्य पर्यायवचनम्; 'अरात्स्म'—इत्यस्यापि 'अविदाम'—इत्येतत्पर्याय-वचनम्; संसाधितवन्तो लब्धवन्तो यज्ञं, वय मित्यर्थः। "उपश्रुती"। उपशृणोतीत्युपश्रुतिः, ततः सप्तमीद्विवचने उपश्रुत्योरिति प्राप्तम्, ततश्छान्दसः पूर्वसवर्णः 'उपश्रुती'—इति; 'उपशृण्वत्योरिति तद् दर्शयति। "दिवस्पृथिव्योः"—इत्यस्य शब्दसमाधिः 'द्यावापृथिव्यो-रिति। "ओमन्वती" अवति तर्पयति इति 'ओमन्'[5] अन्नम्, तद्वती, ओमन्वत्यौ 'अन्नवत्यौ'—इति समाधिः॥ ४॥

१— 'वेदित्वा'—इति भ, ढ। २— 'मनक्तु'—इति ठ।

३— मन्त्रपाठो द्रष्टव्यः (तै० ब्रा० ३. ५. १०.)।

४— ५८० पृ० ४ पं० ("भद्र मभूत्"—इति मन्त्रस्य)।

५— 'ओमा'—इति ठ। निरु० ६. १. ५ द्रष्टव्यम्।

"अङ्गवी"। अङ्ग ते गावौ च गङ्ग्याविति प्राप्ते पूर्वसवर्णः। "जीवदानू" जीवनस्य दात्र्यौ[1]। अचसनशीले "अचस्नू"; अचस्नू च ते देवते उपासीनो न चस्यतीति देवधर्मं यजमाने दर्शयति— "माह कस्माञ्चन प्रचासीरिति। "अप्रवेदे" प्रवेदनं प्रलाभः, नास्ति प्रवेदन मेतयोः[2] 'अप्रवेदे' दुर्लभे; तादृश्यौ चोपासीनस्य। 'पुष्टम्' पुष्टिरित्येतद् दुर्लभता न भवतीत्येतत् 'मो त इदं पुष्टं' 'कश्चन' कश्चिदपि 'प्रविदत' मा लभत इत्यतिदिशति ॥ ५ ॥

"उरुगव्यूती"। गावः अवन्ति हृष्यन्त्यस्या मिति 'गव्यूतिः' गोप्रचारः; सा च क्षेमउर्वी भवति। व्याघ्रादिभये चसन्ति, न दूरं ग्रामाद्गावो गच्छन्तीत्यनुर्वी गव्यूतिर्भवति। तेन गवां क्षेमहेतू द्यावापृथिव्यौ स्ता मित्यर्थः। "अभयं कृताविति। सामान्येना- भयङ्करे स्याता मिति। 'वृष्टिद्यावा' वृष्टेर्दात्र्यौ। ददातेर्वनिप्[3], यकारस्यागमः "आतो युक्"—इति[4]; वृष्टिदाताराविति प्राप्ते। "रीत्यापा"। 'रीतिस्तृप्तिस्ता मापत इति 'रीत्यापा'; सुष्ठु वर्ष- वत्याविल्यर्थः ॥ ६ ॥

"शम्भुवौ"। दुःखोपशमनं 'शम्' भावयत इति 'शम्भुवौ' स्याता

१— 'जीवदानु-जीरदानु-शब्दावभिन्नार्थौ संहितामेदात् भिन्नरूपौ श्रूयेते। एतत्पदसिद्ध्यर्थ मेव वार्त्तिककृता "इकि ज्यः सम्प्रसारणम्"—इति पठितम् (पा० १. १. ४.)। तत्र "इकि जीवेरपि सिद्धं भवतीति च भाष्येष्टिः। 'जीरदानू'—इति तै० ब्रा० ३. ५. १०।

२— 'नास्ति प्रवेदनं प्रलाभ एतयोः'—इत्येव ठ।

३— पा० सू० ३. २. ७४। ४ —पा० सू० ७. ३. ३३।

मिति सर्वेण प्रार्थ्यते । 'मयः' सुखम्, अनुकूलवेदनीयम्, तद्भावयतः 'मयोभुवौ' । 'ऊर्जस्वती[1]' "ऊर्ज बलप्राणनयोः[2]" । ऊर्जयतीति 'ऊर्ग्' रसः, सोऽनयोरस्तीत्यूर्जस्वत्यौ । ऊर्जः मतुपि असुगागमः मकारस्य वत्वम्[3] । 'एतदाह'— "रसवत्यौ ते स्ता मित्याहेति । 'पयः' आप्यायनं स्थावरजङ्गमानां मोपघातकम्, तद्वत्यौ ; तदाह— "उपजीवनीये स्ता मित्येवैतदाहेति ॥ ७ ॥

"सूपचरणा" । अक्लेशेनोपचर्यत इति सूपचरणा द्यौः; सा ह्यविरुद्धा अक्लेशेनैवोपचर्यते । एवं 'स्वधिचरणा' पृथिवी; तस्यां हि दृढाया मक्लेशेन चरन्ति । "छन्दसि गत्यर्थेभ्यः"—इति[4] खलर्थे युच् प्रत्ययः । एतदाह— "सूपचरणा ह तेऽस्तावस्त्वित्यादिना । आवेदनम् 'आवित्'। आवेदनेनात्र यज्ञविषया मतिर्लक्ष्यते । यस्य जानतः शक्रस्य यत् क्रियते, स तदनुमन्यत इति गम्यते ॥ ८ ॥

"अग्निरिदꣳ हविः" । "तदाग्नेय मिति समस्तार्थवचनम् । यदेतदग्निना हविषः सेचन मतीतं कीर्त्यत एवं तावत् आग्नेयाज्य-भागं याग इत्याह । अथवा[5] आज्यस्यासौ भागस्येत्याज्यभागः ; आज्य मेव होतव्य मिति भागशब्दार्थं दर्शयति । एवं पुरोडाशेन वैलक्षण्यं भवति ; इतरथा तत्र पुरोडाशेन यागो लक्ष्येत । 'अजुषत'— इत्यादींस्तु शब्दानग्रे[6] व्याख्यास्यति ॥ ९ ॥

१— तै० सं० २. ६. ९ द्रष्टव्यम् । २— धा० पा० चु० प० १५ ।

३— पा० सू० ८. २. ९ । 'वकारस्य च भत्वम्'–इति ठ ।

४— पा० सू० ३. ३. १२९ । ५— नास्त्येतत् पदं ठ–पुस्तके ।

६— १० का० द्रष्टव्यम् (५८१, ५९१ पृ०) ।

"अथ यथादेवतम्"। या या देवता यष्टव्या, तां तां माहेति वर्त्तन्ते। "प्रयाजानुयाजा वै देवा आज्यपाः"—इति। प्रयाजानुयाजा देवता देवाना माज्यपा इत्यर्थः। 'अग्निः' 'होत्रेण'। "इत्थम्भूतलक्षणे तृतीया"[1]। 'होत्रेण' देवताह्वानेन कर्मणा युक्तः 'अग्निः' 'हविः अजुषत' सिष्टकृदित्यर्थः। एवं "या इष्टा इत्येतया यथादेवतस्यार्थं स्फुटीकरोति। ततश्चेष्टदेवतावाचिना मेव देवतापदाना मस्मिन् प्रदेशे मन्त्रत्वावगते विकृतावूहविधौ चेत्यतः प्रकृतौ च पौर्ण-मासमावास्यादेवतापदानां व्यवस्था भविष्यति। "मन्त्रद्धि मामास्ते"—इत्येतदनुपपन्नम्; भूतानुवादस्वरूपत्वात्। "अजुषतेत्यस्य यदपि हेतुवचनं "यद्धि देवा हविर्जुषन्ते, तेन हि महज्जयतीति, तद-प्याशीस्त्वं न साधयति; किन्तर्हि "ओमन्वतीति; "अस्मिन् यज्ञे यजमानो द्यावापृथिवी स्ता मिति[2]; अत्राशिषो हेतुत्वेनोच्यते। "अग्निरजुषतेति। ततश्च यस्माद्द्यावापृथिव्योराविदि अग्निरजुषत, तस्माद्द्यावापृथिव्यौ ओमन्वती स्ता मित्याशीःपर मेवातीतजोषण-कीर्त्तन मित्युपपन्नं यज्ञसमृद्ध्याशीर्वचनम्। "यद्दै देवा हविर्जोष-यन्ते"-इति। स्वैरनुचरैः सेव्यन्ते; तेषां हि बहूनां तृप्तये यत् स्तोक मपि यजमानेन दत्तम्, तद् बहु कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ १० ॥

"महो ज्यायोऽकृतेति"। पूर्व मेकवचनान्तं व्याख्याय, इदं बहुवचनान्तं व्याचष्टे। व्याख्यानस्याज्ञापितज्ञापनार्थम्। "यज्ञो वै देवानां महः"। महनं, महः; पूजा, विभूतिः। सा च यज्ञं देवा बहुतरं प्रशस्यतरं वा प्रागवस्थानं कुर्वन्ति ॥ ११ ॥

१— पा० सू० २. ३. २१। २— ५८०पृ० ८पं० द्रष्टव्यम्।

"अस्या ऋधेत्"। "तदेनं प्रत्यच्च मिति। श्रुतया आशिषा विशेषेण 'आशास्ते' 'अयं यजमानः' इति, स "ऋधेत्" 'राध्नोतु'। 'देवज्यायां' देवप्रापणशीलायाम्, यच्च इडायाम् "उपहूतोऽयं यजमान इति। आशीःशब्दाभावान्नामाभावाच्च परोक्षम् 'आशिषा सम्पादयति[१]' ॥ १२ ॥

"दीर्घायुत्व माशास्ते"। 'अमुत्र[२]' इडायाम्। 'उत्तरा देवयज्या' "उपहूतोऽयं यजमान उत्तरस्यां देवयज्याया मिति, 'तदिह' 'प्रत्यक्षं' श्रौतं 'दीर्घायुत्वम्' आशास्त इति दीर्घजीवित्व मुपदिश्यत इत्यर्थः ॥ १३ ॥

"सुप्रजास्त्व माशास्ते"। 'प्रशासनं' प्रशास्यन्तेऽनेन देवाः प्रार्थ्यमाना इति प्रशासनम्, पुरुषस्य साक्षात् स्वार्थपरत्वं 'कुर्यात्' इत्यर्थः। "उत्तरां देवयज्याम्"—इत्येवं देवार्थाशीःपूर्वकान् स्वार्थानाशीरन् यजमानाः। यजनीयदेवानां भवति च यथा जीवनादिचय मन्तर्गतम्, तथोक्त मेव[३] ॥ १४ ॥

"भूयो हविष्करण माशास्ते"। "तदेव तदिति। यदेवैतत् पूर्वं जीवनादिचयं देवपुरःसरम् "उत्तरां देवयज्या मित्युक्तम्[४], तदेतद् 'भूयोहविष्करण मिति। किमर्थं तर्हि? तदेवोच्यते— "तदेव तदिति; अर्थभेदात्। अन्या हि उत्तरा देवेज्या, पुनर्यागमात्र

१— ८. १. २९ का० द्रष्टव्यम् (५३१ पृ० १ पं०)।

२— ८. १. ३० का० द्रष्टव्यम् (५३१ पृ० ६ पं०)।

३— ८. १. ३१–३३ का० द्रष्टव्यम् (५३१ पृ० ८–१६ पं०)।

४— तै० ब्रा० ३. ५. १० (पुरस्ताच्च ५८८ पृ० ९ पं०) द्रष्टव्यम्।

मन्यद् 'भूयः' बहु 'हविष्करणम्' ; प्रयोगबाहुल्यात्मक मनल्पहविष्कत्वमेत्यपौनरुक्त्यम् । सजाताः भ्रातरः, आत्मिकास्तु प्राणास्तेषाञ्च तस्य सम्भक्तिस्तैरवियोगः 'सजातवनस्या[1]' । 'वनस्' शब्दः कण्वादिषु द्रष्टव्यः । "कण्वादिभ्यो यक्[2]", वननं वनस्या ॥ १५ ॥

"दिव्यं धाम" । दिवि भवं 'दिव्यम्' । "देवलोके मेऽपीति । 'यो यजते', स एवमर्थं इह तावन्नामास्त्येव, येन कार्यं देवलोकेऽपि मे कथं नाम स्यादिति । तच्च स्थान मात्मन आशास्त इत्यभिप्रायः । 'अश्यात्' "अशू व्याप्तौ[3]" प्राप्नोतु । 'उध्यात्' समृद्ध्यताम् ॥ १६ ॥

"ता वा ऽएताः" । 'पञ्चाशिषः' उत्तरदेवयज्या, भूयोहविष्करणम्, सजातवनस्या, दिव्यं धाम, यदनेनेति च कर्मफलं समीहितम्; 'एताः पञ्च' । 'तिस्र इडायां[4]' देवयज्या, हविष्करणं "देवा म इदं हविर्जुषता मिति[5] । "वीर्यं गायत्री" वीर्यवती सा, यद्गायत्री श्येनो हि भूत्वा दिवः सोम माहरत् ॥ १७ ॥

"नातो भूयसीः" । शाखान्तराधीतानां प्रतिषेधः ॥ १८ ॥

"अपीद्दे कनीयसीः" । कनीयस्त्वे[6] कारणं प्रदेशान्तरे उक्तम्—"न्यूनाद्वा ऽइमाः प्रजाः प्रजायन्ते तच्छ्रेयस मुत्तरावत्"-इति[7] ।

१—"सजाताः प्राणानेव नान्तरेति"—इति तै० सं० २. ६. ९ ।

२—पा० ३. १. २७ सू० । ३—धा० पा० स्वा० प० १७ ।

४—८. १. ३०–३७ क० (५३१, ५३२ पृ०) द्रष्टव्याः ।

५—८. १. ३७ (५३२ पृ०) द्रष्टव्यम् । ६—'भूयस्त्वे'—इति भ ।

७—उत्तरस्मिन् काण्डे १प्र० १ब्रा०, १२ क० द्रष्टव्या ।

'रासन्ताम्' "रासृ दाने"[1] ददतु; कर्मभिर्ध्यमाना देवा अनुमन्यन्ता मिति भावः। 'तत्' 'अग्निः' होता 'देवः' 'देवेभ्यः' 'वनुताम्' "वनु याचने[2]" याचताम्। 'वयं' च मानुषा होतारः। आत्मनि बहुवचनम्[3]। 'अग्नेः' 'अधि'-शब्दोऽत्राग्नेरित्यस्य पञ्चम्यन्तत्व-द्योतनार्थः। अनेकपञ्चम्यर्थसम्भवेऽपादानार्थत्वद्योतकः[4] ॥ १९ ॥

"इष्टञ्च वित्तञ्च"। 'उभे च द्यावापृथिवी' 'एनम्' यजमानयज्ञं 'गोपायताम्' इति सम्बधः। 'इष्टं' कर्म, यज्ञः; सर्वकालं मनोरथै-र्वाञ्छित मित्यर्थः। 'वित्तं तदेव लब्धम्। देवेषु 'ऐषिषुः' प्रार्थि-तवन्तः, ऋत्विग्यजमानाः। 'यज्ञम् त मविदन्' "विद्लृ लाभे[5]" लब्धवन्तः ॥ २० ॥

"तदु हैक ऽआहुः"। 'उभे च मा' मां द्यावापृथिवी इत्येवं होता ब्रूयात्। "एके आहुः"— "यजमानस्य वै यज्ञ आशीः, किन्तु तत्रर्त्विजाम्"-इति; न काश्चिदप्याशिष ऋत्विजा मित्यर्थः। कथम्? 'यां काञ्च' सर्वा मित्यर्थः; 'आशिष माशासते', 'यज-मानस्यैव सा' भवति; न त्वृत्विजाम्। ततश्च य एव सार्थो भवति, 'न' 'सः' 'क्वचन' क्वचिदपि 'एता माशिषं प्रतिष्ठापयति'। कथम्? यत्र तया प्रतिष्ठातव्यो यजमानः, तत्र शंसन्नाह। यस्माद्धात्मनि, तत्र स न प्रतितिष्ठतीति। "तस्माद् ब्रूयात् उभे चैन मित्येव"-इति। उभे च मेतीत्येतच्छब्दस्यार्थः ॥ २१ ॥

१—धा० पा० भ्वा० आ० ६२६। २—धा० पा० त० आ० ७।

३—"नैकवचनं युञ्जीत गुरावात्मनि चेश्वरे"-इति।

४—पा० २. ३. २८ सू० भा० द्रष्टव्यम्। ५—तु० उ० १५२ धा०।

"इह गतिः"। 'इह' यजमाने 'गतिः' प्रतिष्ठा 'वामस्य' वननीयस्य[1] 'साधु', अस्तीति शेषः। "तच्छदेव यज्ञस्य साध्विति। असाध्वपि किञ्चिदस्यास्ति, तत् यजमाने माभूदित्यर्थः ॥ २२ ॥

"इदञ्च नमः"। इद मिति नमस्करणं प्रत्यक्षम्, तदाह 'नमस्करोति'-इति। होता 'देवेभ्यः' वैगुण्याशङ्कानिह्नवाय, यज्ञकृतकदर्थननिह्नवाय वा, वदेदित्यभिप्रायः ॥ २३ ॥

"अथ शंयोः"। शंयुर्नाम[2] बृहस्पतेः पुत्रः[3]। स यावदत्र लोके[4] आस्ते, तावत्तादृशी यज्ञस्य संस्था न भवति, यादृशीं 'स विदाञ्चकार'; द्युलोकगते तु शंयौ तत्समानवीर्या कनीयसी संस्था सम्भवतीत्येतदितिहासेनाह— "शंयोर्वाक मिति। विशेषत आह होता अध्वर्युणा प्रेषितः सन् 'अञ्जसा' ऋजु, सम्यगित्यर्थः। 'सः' च कस्मिंश्चित्काले 'देवलोकम्' 'अपीयाय' अपिगतः। 'तत्' तदा 'तद्' विज्ञानं भवितव्यतावशादेव 'अन्तर्हितं' विच्छिन्नं 'मनुष्येभ्यः' बभूव ॥ २४ ॥

"तद्वा ऽऋषीणाम्"। कथं तस्याः संस्थायाः प्रतिसन्धेयम्, तदृषिभिः तत्काले श्रुतावानीय तस्याश्च कालं विदित्वा ता मधः[5] अवतारितवन्तः। तस्यास्त्वन्यूनवीर्यतायै आह— "ते ता मेवेति। यच्छंयोर्वाक मब्रुवन् ॥ २५ ॥

१—निरु० ४. ४. ५ द्रष्टव्यम्। २—'शम्युर्नाम'—इति ठ।
२—इत आरभ्य शंयुवाकमन्त्रव्याख्यानम्। तत्पाठस्तु तै० ब्रा० ३. ५. ११ अनुवाकः समग्रः। तद्व्याख्यानन्तु तै० सं० २. ६. १० द्रष्टव्यम्।
३—'यावद्देवलोके'—इति ठ। ४—'ता मेव'—इति ठ।

"स प्रतिपद्यते"। यत् 'शंयोः' सम्बन्धि संस्थानं शंयुना दृष्टम्, 'तत्' 'आवृणीमहे' प्रार्थयामहे ॥ २६ ॥

"गातुं यज्ञाय"। कीदृशम् ? 'गातुं' गमनं 'यज्ञाय' द्युलोकगमनम्, 'यज्ञपतये' अपि च, यज्ञे यजमाने च 'दैवी' देवेषु भवा 'स्वस्तिः' अविनाशः 'नः' अस्माकम् 'अस्तु'; 'स्वस्तिः' च 'मानुषेभ्यः' मानुषेषु च 'नः' अविनाशोऽस्तु। न इति ब्रुवन् स्वामिनं व्यपदिशति। 'ऊर्द्ध्वं' देवलोकं 'जिगातु' जयतु, 'भेषजं' संसारव्याधिविनाशनं यज्ञाख्यं कर्म। यज्ञेन हि योजितः स यजमानेन जित एव भवतीत्यभिप्रायः ॥ २७ ॥

"शन्नो ऽअस्तु"। यज्ञे गच्छति तदनुकारेण द्विपदादेरपि गमनं माभूदिति 'शं' सुख माशास्ते। एव मेव मन्त्रार्थं ब्राह्मणं व्याचष्टे, तत्प्रसन्न मेव ॥ २८ ॥

"अथानया"। 'अनया' दक्षिणस्य पाणेः कनिष्ठिकया 'इति' एव मित्यभिनयेन ('आवृणीमहे'-इत्यादौ ऋलिङ्गे यतः प्रवृत्तो व्यावृत्तः[1]) पृथिव्या उपदर्शनं दर्शयति। "इयं वै पृथिवीति वाक्यशेषादन्यत्त्वनयेत्येवमन्तं मन्त्रं मन्यन्ते ;— अनयेत्येतेन मन्त्रेणोपस्पृशति, किम् ? वाक्यशेषात् पृथिवी मिति। तेषा मेव[2] कनिष्ठिकया पृथिवी मुपस्पृशतीति काण्वश्रुत्युपरोधः। कः पुनरुपस्पृशति ? "यदतो होतान्वाह"-इति[3] उत्तरत्र होतृशब्दश्रवणादध्वर्युरुपस्पृशति। "अमानुष इव वा ऽएतत्"-इति "अग्निर्देवो दैव्यो

१—नास्त्येष शब्दो ठ-पुस्तकादन्यत्र। २—'अथ'—इति ठ।

३—पुरस्तात् (८. १. १.—५७९ पृ०) द्रष्टव्यम्।

होता[१]"-इति म्रियमाणोऽग्निभावं[२] चित्तेनोपगतः स पृथिवीस्पर्शने-नाभिनयेन मानुषायतनं[३] पृथिवी मुपगतोऽस्मीति दर्शयति। पृथिव्युपगमेनापि तत्स्थमानुषभावोपगम मुपलक्ष्य। योनिविमोचने वक्ष्यत्येतद्—"यद्धि युक्तं न विमुच्यते, प्र तद्ह्यते"-इति[४]; तस्मात् सर्वयज्ञेषु युक्तं[५] विमोक्तव्यम् ॥

एवं प्रासङ्गिकं होतृब्राह्मणं समाप्तम्[६] ॥ २९ ॥ [९. १.]

श्रीमतोऽवन्तिनाथस्य विक्रमार्कस्य शासितुः।
धर्माध्यक्षो हरिस्वामी व्याख्यच्छातपथीं श्रुतिम्[७] ॥

इत्याचार्यहरिस्वामिनः कृतौ शतपथभाष्ये हविर्यज्ञेषु
नवमाध्यायस्य प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

१—५. १. ५ क० (३२७ पृ० १९ पं०) द्रष्टव्यम्।

२—'ऽग्निभवं'-इति भ, ठ। ३—'मानुषयजनं'-इति ठ।

४—उपरिष्टात् (६. ७. ४. ८.) द्रष्टव्यम्।

५—'सर्वयज्ञैर्युक्तम्'—इति भ, ठ।

६—"स आश्राव्याह"-इत्यादिः पुरस्तादुक्तः (५६० पृ० ७ पं०) समालोच्यः। तथा "अध्वर्युरेवाहेषिता दैव्या होतारो भद्रवाच्याय प्रेषितो मानुषः सूक्तवाकायेति सूक्तवाकꣳ होता प्रतिपद्यते"—इत्युपरिष्टाच्च पुनर्वक्ष्यति (२. ५. २. ४२.)।

७—५५७ पृ० २-३-टीप्पन्योरिहत्यपाठभेदा द्रष्टव्याः।

ते वै पत्नीः संयाजयिष्यन्तः प्रतिपरायन्ति। जुहूं च स्रुवं चाध्वर्युरादत्ते वेदꣳ होताज्यविलापनी मग्नीत्* ॥ १ ॥

तद्वैकेषा मध्वर्युः† । पूर्वेणाहवनीयं पर्येति तदु तथा न कुर्याद्बहिर्द्धा ह यज्ञात्स्याद्यत्तेनेयात् ॥ २ ॥

जघनेनो हैव पत्नीम् । एकेषा मध्वर्युरेति नो ऽएव तथा कुर्यात् पूर्व्वार्द्धो वै यज्ञस्याध्वर्युर्जघनार्द्धः पत्नी यथा भसत्तः शिरः प्रतिदध्यादेवं तद्बहिर्द्धा हैव यज्ञात्स्याद्यत्तेनेयात्‡ ॥ ३ ॥

अन्तरेणो हैव पत्नीम् । एकेषा मध्वर्युरेति नो ऽएव तथा कुर्यादन्तरियाद्ध यज्ञात् पत्नीं यत्तेनेयात् तस्मादु पूर्वेणैव गार्हपत्य मन्तरेणाहवनीयञ्चैति तथा ह न बहिर्द्धा यज्ञाद्भवति यथो ऽएवादः प्रचरन्नन्तरेण सञ्चरति स ऽउ ऽएवास्यैष सञ्चरो भवति ॥ ४ ॥

अथ पत्नीः संयाजयन्ति । यज्ञाद्वै प्रजाः प्रजायन्ते यज्ञात् प्रजायमाना मिथुनात् प्रजायन्ते मिथुनात् प्रजायमाना अन्ततो यज्ञस्य प्रजायन्ते तदेना एतदन्ततो यज्ञस्य मिथुनात् प्रजननात् प्रजनयति तस्मान्मिथुनात्

* 'मग्नीत्'-इति च। † 'मध्वर्युः'-इति च।

‡ '०नेयात्'-इति च।

प्रजननादन्ततो यज्ञस्येमाः प्रजाः प्रजायन्ते तस्मात् पत्नीः संयाजयन्ति ॥ ५ ॥

चतस्रो देवता यजति। चतस्रो वै मिथुनं द्वन्द्वं वै मिथुनं द्वे द्वे हि खलु भवतो मिथुन मेवैतत् प्रजननं क्रियते तस्माच्चतस्रो देवता यजति ॥ ६ ॥

ता वा ऽआज्यहविषो भवन्ति। रेतो वा ऽआज्यꣳ रेत ऽएवैतत्सिञ्चति तस्मादाज्यहविषो भवन्ति ॥ ७ ॥

तेनोपाꣳशु चरन्ति। तिर ऽइव वै मिथुनेन चर्यते तिर ऽइवैतद्यदुपाꣳशु तस्मादुपाꣳशु चरन्ति ॥ ८ ॥

अथ सोमं यजति। रेतो वै सोमो रेत ऽएवैतत् सिञ्चति तस्मात् सोमं यजति ॥ ९ ॥

अथ त्वष्टारं यजति। त्वष्टा वै सिक्तꣳ रेतो विकरोति तस्मात् त्वष्टारं यजति ॥ १० ॥

अथ देवानां पत्नीर्यजति। पत्नीषु वै योनौ रेतः प्रतिष्ठितं तत्ततः प्रजायते तत्पत्नीष्वेवैतद्योनौ रेतः सिक्तं प्रतिष्ठापयति तत्ततः प्रजायते तस्माद् देवानां पत्नीर्यजति ॥ ११ ॥

स यत्र देवानां पत्नीर्यजति। तत्पुरस्तात्तिरः करोत्युप ह वै तावद्देवता ऽआसते यावन्न समिष्टयजुर्जुह्वतीदं नु नो जुह्वत्विति ताभ्य एवैतत्तिरः करोति तस्मादिमा

मानुष्य स्त्रियस्तिर इवैव पुꣳसो जिघत्सन्ति या ऽइव ता ऽइवेति ह स्माह याज्ञवल्क्यः ॥ १२ ॥

अथाग्निं गृहपतिं यजति। अयं वा ऽअग्निर्लोक ऽइममेवैतल्लोक मिमाः प्रजा ऽअभिप्रजनयति ता ऽइमं लोक मिमाः प्रजा ऽअभिप्रजायन्ते तस्मादग्निं गृहपतिं यजति ॥ १३ ॥

तदिडान्तं भवति। न ह्यत्र परिधयो भवन्ति न प्रस्तरो यत्र वा ऽअदः प्रस्तरेण यजमानꣳ स्वगाकरोति पतिं वा ऽअनु जाया तदेवास्यापि पत्नी स्वगाकृता भवतीयसि तꣳ ह कुर्याद्यत्प्रस्तरस्य रूपं कुर्यात् तस्मादिडान्त मेव स्यादतो प्रस्तरस्यैव रूपं क्रियते ॥ १४ ॥

स यदि प्रस्तरस्य रूपं कुर्याद्। यथैवादः प्रस्तरेण यजमानꣳ स्वगाकरोत्येव मेवैतत् पत्नीꣳ स्वगाकरोति ॥ १५ ॥

स यदि प्रस्तरस्य रूपं कुर्याद्*। वेदस्यैकं तृण माच्छिद्याग्रं जुह्वा मनक्ति मध्यꣳ स्रुवे बुध्नꣳ स्थाल्याम्† ॥ १६ ॥

अथाग्नीदाहानुप्रहरेति। तूष्णी मेवानुप्रहृत्य चक्षुष्पा ऽअग्नेऽसि चक्षुर्मे पाहीत्यात्मान मुपस्पृशति तेनो ऽअप्यात्मानं नानुप्रवृणक्ति ॥ १७ ॥

---

* 'कुर्याद्'-इति च। † 'स्थाल्याम्'-इति च।

अथाह संवदस्वेति*। अगानग्नीदगन्छ्रावय श्रौषट् स्वगा दैव्या होतृभ्यः स्वस्तिर्मानुषेभ्यः शंयोर्ब्रूहीति† ॥ १८ ॥

अथ जुहूञ्च स्रुवञ्च सम्प्रगृह्णाति। अदो दैवाहुतिं करोति यदनन्त्याहुतिर्भूत्वा देवलोकं गच्छादिति तस्माज्जुहूञ्च स्रुवञ्च सम्प्रगृह्णाति ॥ १९ ॥

स वा ऽअग्नये सम्प्रगृह्णाति। अग्नेऽदब्धायोऽशीतमेत्यमृतो ह्यग्निस्तस्मादाहादब्धायवित्यशीत‡मेत्यशिष्टो ह्यग्निस्तस्मादाहाशीतमेति पाहि मा दिद्योः पाहि प्रसित्यै पाहि दुरिष्ट्यै पाहि दुरद्मन्या ऽइति सर्वाभ्यो मार्त्तिभ्यो गोपायेत्येवैतदाहाविषं नः§ पितुं कृणवित्यन्नं वै पितुरनमीवं न ऽइद मकिल्बिष मन्नं कुर्वित्येवैतदाह सुषदा योनावित्यात्मन्येतदाह स्वाहा वाडिति तद्यथा-वषट्कृतꣳ हुत मेव मस्यैतद्भवति ॥ २०॥ ॥

अथ वेदं पत्नी विस्रꣳसयति। योषा वै वेदिर्वृषा वेदो मिथुनाय वै वेदः क्रियतेऽथ यदेनेन यज्ञ उपालभते मिथुन मेवैतत्प्रजननं क्रियते ॥ २१ ॥

* 'संवदस्वेति'–इति च।
† 'शम्योर्ब्रूहीति'–इति च।
‡ 'यवित्यशीत'–इति च।
§ '०विषुसः'–इति क।
|| इतोऽनन्तर मिह 'शतं ८००'–इति पाठः क-पुस्तके।

अथ यत्पत्नी विस्रꣳसयति। योषा वै पत्नी वृषा वेदो मिथुनमेवैतत्प्रजननं क्रियते। तस्माद् वेदं पत्नी विस्रꣳसयति ॥ २२ ॥

सा विस्रꣳसयति। वेदोऽसि येन त्वं देव वेद देवेभ्यो वेदोऽभवंस्तेन मह्यं वेदो भूया इति यदि यजुषा चिकीर्षेदेतेनैव कुर्यात् ॥ २३ ॥

त मा वेदेः सꣳस्तृणाति। योषा वै वेदिर्वृषा वेदः पश्चाद्वै परीत्य वृषा योषा मधिद्रवति पश्चादेवैना मेतत् परीत्य वृष्णा वेदेनाधिद्रावयति तस्मादा वेदेः सꣳस्तृणाति ॥ २४ ॥

अथ समिष्टयजुर्जुहोति। प्राञ्चो यज्ञोऽनुसन्तिष्ठाता ऽइत्यथ यद्धुत्वा समिष्टयजुः पत्नीः संयाजयेत् प्रत्यङ् हैवास्यैष यज्ञः सन्तिष्ठेत तस्माद्वा ऽएतर्हि समिष्टयजुर्जुहोति प्राञ्चो यज्ञोऽनुसन्तिष्ठाता ऽइति ॥ २५ ॥

अथ यस्मात्समिष्टयजुर्नाम। या वा ऽएतेन यज्ञेन देवता ह्वयति याभ्य एष यज्ञस्तायते सर्वा वै तत्ताः समिष्टा भवन्ति तद्यत्तासु सर्व्वासु समिष्टास्वथैतज्जुहोति तस्मात्समिष्टयजुर्नाम ॥ २६ ॥

अथ यस्मात्समिष्टयजुर्जुहोति। या वा ऽएतेन यज्ञेन देवता ह्वयति याभ्य एष यज्ञस्तायत ऽउप ह वै ता

ऽआसते यावन्न समिष्टयजुर्जुहोतीदं नु नो जुहोत्विति ता ऽएवैतद्यथायथं व्यवसृजति यत्र यत्रासां चरणं तदनु यज्ञं वा ऽएतदजीजनत यदेन मतत तं जनयित्वा यत्रास्य प्रतिष्ठा तत्प्रतिष्ठापयति तस्मात्समिष्टयजुर्जुहोति ॥ २७ ॥

स जुहोति। देवा गातुविद ऽइति गातुविदो हि देवा गातुं वित्त्वेति यज्ञं वित्त्वेत्येवैतदाह गातु मितेति तदेतेन यथायथं व्यवसृजति मनसस्पत ऽइमं देवयज्ञꣳ स्वाहा वाते धा ऽइत्ययं वै यज्ञो योऽयं पवते तदिमं यज्ञꣳ सम्भृत्यै तस्मिन् यज्ञे प्रतिष्ठापयति यज्ञेन यज्ञꣳ सन्दधाति तस्मादाह स्वाहा वाते धा ऽइति ॥ २८ ॥

अथ बर्हिर्जुहोति। अयं वै लोको बर्हिरोषधयो बर्हिरस्मिन्नेवैतल्लोक ऽओषधीर्दधाति ता ऽइमा ऽअस्मिंल्लोक* ऽओषधयः प्रतिष्ठितास्तस्माद्बर्हिर्जुहोति ॥ २९ ॥

तां वा ऽअतिरिक्तां जुहोति। समिष्टयजुर्ह्येवान्तो यज्ञस्य यदूर्ध्वꣳ समिष्टयजुषोऽतिरिक्तं तद्यदा हि समिष्टयजुर्जुहोत्यथैताभ्यो जुहोति तस्मादिमा ऽअतिरिक्ता ऽअसम्मिता ओषधयः प्रजायन्ते ॥ ३० ॥

स जुहोति। सम्बर्हिरङ्क्ताꣳ हविषा घृतेन स

---

* 'ऽअस्मिंल्लोक'—इति क।

मादित्यैर्व्वसुभिः सम्मरुद्भिः स मिन्द्रो विश्वदेवेभिरङ्क्तां दिव्यं नभो गच्छतु यत् स्वाहेति* ॥ ३१ ॥

अथ प्रणीता दक्षिणतः परीत्य निनयति। युङ्क्ते वा ऽएतद्यज्ञं यदेनं तनुते स यन्न निनयेत्पराङ् हाविमुक्त ऽएव यज्ञो यजमानं प्रक्षिणीयात् तथो ह यज्ञो यजमानं न प्रक्षिणाति तस्मात्प्रणीता दक्षिणतः परीत्य निनयति ॥ ३२ ॥

स निनयति। कस्त्वा विमुञ्चति स त्वा विमुञ्चति कस्मै त्वा विमुञ्चति तस्मै त्वा विमुञ्चति पोषायेति तत्पुष्टि मुत्तमां यजमानाय निराह स येनैव प्रणयति तेन निनयति येन ह्येव योग्यं युञ्जन्ति तेन विमुञ्चन्ति योक्त्रेण हि योग्यं युञ्जन्ति योक्त्रेण विमुञ्चन्त्यथ फलीकरणान् कपालेनाधोऽधः कृष्णाजिन मुपास्यति रक्षसां भागोऽसीति ॥ ३३ ॥

देवाश्च वा ऽअसुराश्च। उभये प्राजापत्याः पस्पृधिर ऽएतस्मिन्यज्ञे प्रजापतौ पितरि संवत्सरेऽस्माक मयम्भविष्यत्यस्माक मयम्भविष्यतीति ॥ ३४ ॥

ततो देवाः†। सर्वं यज्ञꣳ संवृज्याथ यत्पापिष्ठं यज्ञस्य भागधेय मासीत्तमेनान्निरभजन्नस्रा पशोः फलीकरणै-

---

* 'स्वाहेति'–इति च। † 'देवाः'–इति च।

हविर्यज्ञात्सुनिर्भक्ता ऽअसन्नित्येष वै सुनिर्भक्तो यं भागिनं निर्भजन्त्युथ यु मभागं निर्भजन्त्येव स तावच्छश्ँसत ऽउत हि वृभो लब्ध्वाह किं मा बभक्ष्येति स यु मेवैभ्यो देवा भाग मकल्पयंस्तु मेवैभ्य ऽएष एतद्भागं करोत्युथ यद्धोऽधः कृष्णाजिन मुपास्यत्यनग्नावेवैभ्य ऽएतदन्धे तमसि प्रवेशयति तथो ऽएवास्तृक् पशो रक्षसां भागो-ऽसीत्यनग्नावन्धे तमसि प्रवेशयति तस्मात् पशोस्तेदनौं न कुर्वन्ति रक्षसाश्ँ हि स भागः* ॥ ३५ ॥ ३ ॥

॥ इति सप्तमप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् [९. २.] ॥

"ते वै पत्नीः"। पत्नीसंयाजब्राह्मण मेतत्[१]। 'ते' वक्ष्यमाणाः अध्वर्य्वादयः 'पत्नीः' देवानां 'संयाजयिष्यन्तः' देवैः सह सङ्गता याजयिष्यन्तः। यजमानः संयजते, न यजमानेन समिज्यमानास्ते ऋत्विजः संयाजयन्ति। संयाजनार्थं 'प्रति' यस्मादेव गार्हपत्यदेशाद् गताः, त मेव 'परियन्ति' गमनप्रतिलोम आहवनीयात् परास्त मभिमुख मायन्ति[२]। आगच्छन्तश्चेदं कुर्वन्ति— "जुहूं च स्रुवं चाध्वर्युरादत्ते"—इत्यादि ॥ १ ॥

---

* 'भाग'—इति च।

१— "पत्नीसंयाजेभ्यो गार्हपत्यं गच्छति"—इत्यादीनि सूत्राण्यालोच्यानि (का० श्रौ० सू० ३. ७. १-१९.)।

२— 'आहवनीयात्तपरस्तानभिमुख मायन्ति'—इति ठ।

"तद्धैकेषाम्"। 'बहिर्द्धा' बहिरेव बहिर्द्धा, 'यज्ञात्स्यात्' साधनं शरीरो यज्ञः, न चाहवनीयात् प्राक् साधनं किञ्चिदस्ति, ततश्चाध्वर्युणा यज्ञाङ्गेन यज्ञशरीरं मोक्तव्य मित्यभिप्रायः ॥ २ ॥

"जघनेनो"। गार्हपत्य मुत्तरेणातीत्य पत्नी चापरेण। "पत्नी[1]-दक्षिणपार्श्वे स्थितो यजेदित्यपरे[2] शाखिन आहुः। भसदुत्सर्गायतनम्[3]; 'भसत्तः' यथा भसदि शिरः संयोजयेत्, तथायुक्त मित्यभिप्रायः ॥ ३ ॥

"अन्तरेणो"। 'गार्हपत्य मन्तरेण' अतीत्य[4] गार्हपत्यस्य पत्न्याश्चान्तरालेनेत्यपरे ॥ ४ ॥

"अथ पत्नीः"। "यज्ञाद्वै प्रजाः"—इत्यस्मिन् काले पत्नीषु संयाज्यमानासु 'यज्ञस्य' जघनार्द्धे मिथुनं प्रजननं कृतं भवतीत्याह। प्रजापतिभावाय यज्ञसम्पादनाय युक्तः सन् सर्गस्य हेतुर्भवति। सोऽपि न च सर्वात्मना। किं तर्हि? यदाधियज्ञिकं मिथुनं तेनाग्नेन प्रजासर्गस्य साक्षात्कारणं भवति। तदाह—"यज्ञात् प्रजायमाना मिथुनात् प्रजायन्ते न स्वतः, एवं च तदपि मिथुनं यद्यज्ञस्यान्ते वर्त्तते, तस्मात् 'प्रजाः प्रजायन्ते'। स हि यज्ञपुरुषस्य जघनार्द्धभागित्यभिप्रायः। ततश्च यदेताः पत्नीः सह देवैर्यजति, 'तदेनाः' प्रजाः 'एतदन्ततो यज्ञस्य 'मिथुनात् प्रजननात् प्रजनयति' यस्माच्चैव मधियज्ञं क्रियते, 'तस्माद्' यज्ञानुकारिणो 'मिथुनाद्' एव सिद्ध-

---

१— 'पत्न्या'–इति ठ।

२— 'यजेदित्यपरे'–इति ठ।

३— 'भसदुपस्थं'–इति ठ।

४— 'मुत्तरेणातीत्य'–इति ख, भ।

दद्यात् 'प्रजननादन्ततः' जघनभावाद् 'यज्ञस्य' यज्ञकार्यपुरुषस्य 'इमाः' 'प्रजायन्ते' तस्मान्नियमनम्[1] ॥ ५ ॥

"चतस्रो देवताः"। 'चतस्रः'-इति[2]। देवानां पत्न्यो यद्यपि बह्व्यः[3], तथाप्येकैव सा हविर्भाग् देवतेत्यभिप्रायः। "द्वे-द्वे होति। द्वाभ्यां देवताभ्यां मिथुनम्, अपराभ्या मपरं मिथुनम्, ताभ्या मपि मिथुनाभ्या मपरं मिथुन मित्येतद्दर्शयति ॥ ६ ॥

"ता वा आज्यहविषः"। 'रेत आज्यम्' सारत्वात्, कारण-द्रव्यत्वेनैवसरेत्। त एवैतदधिपत्रं 'सिञ्चति' प्रजार्थम् ॥ ७ ॥

"तेनोपांशु"। उपांशुचरणशब्देन सर्वं[4] होत्राध्वर्यव मेव आद्यं[5] 'तिरः' अन्तर्हित मप्रकाशं 'मिथुनेन' लिङ्गद्वयेन 'चर्यते' लोके। तेन यज्ञपूर्वकेन भवनीयम् 'उपांशु' चाप्रकाशम्। "तस्मा-दुपांश्वित्युपसंहारः ॥ ८ ॥

"अथ सोमं"। यद्यप्याज्येनैव रेतोऽर्थः सिद्धः, तथापि देवलोक मपि तत्सम्पाद्य मिति 'सोमं' यजति[6] ॥ ९ ॥

१— 'तस्मादित्यादिग्रन्थो ठ–पुस्तके न दृश्यते।

२— "चतस्रोऽवान्तरदिशः, त एव चत्वारः पत्नीसंयाजाः"–इत्यादि-ग्रन्थसैवोपरिष्टात् (११. १. ६. २७.) द्रष्टव्यः।

३— निरु० १२. ४. १०-११-१२-खण्डेषु व्याख्याताः।

४—"उपांशु चरन्ति, चरणशब्दे सर्वम्"–इति का०श्रौ०सू०३. ६. ७, ८।

५— 'होत्राध्वर्यव मन्नाद्यम्।'–इति ठ।

६— "यजति सोमं त्वष्टारं देवानाम्पत्नीरग्निं गृहपति मिति"–इति का० श्रौ० सू० ३. ७. १०।

"अथ त्वष्टारम्"। मिथुनोपपादनाय यत्र क्वचन पुंसि यष्टव्ये मिथुनात् त्रिगुण एवाश्रयणीय इत्यभिप्रायः। 'त्वष्टा' वायुः[1] सोऽध्यात्म मवस्थितः सिक्तमात्र मेव 'रेतः' यावन्त्यस्थीनि यस्य प्राणिनः, तावन्ति तस्य सूक्ष्मविभागानि खण्डितानि करोति। तत्राधियज्ञानुकारेण, नान्यथेति यज्ञे ऽपि मिथुने त्वष्टा विकुर्वन् दर्शनीयः[2]। सोऽयं यज्यत इति तद्देष एवैतदित्याह ॥ १० ॥

"अथ देवानाम्पत्नीः"। "पत्नीषु वै योनाविति। पत्न्या एव 'योनिः' प्रजाधारणस्थानम्[3], तस्मिन्नेव 'रेतः' 'प्रतिष्ठितम्'। 'ततः' एव च 'प्रजायते' अपत्यरूपेण[4]; पत्नीनां योनेरेव विकृतरेतः सम्प्रसूतिर्भवति। 'तत्पत्नीष्वेव' योनिभूतासु 'सिक्तं रेतः' 'प्रतिष्ठापयति'[5]। 'ततः' ताभ्यः देवानाम्पत्नीभ्यः 'प्रजायते' सर्वः; योषितो ऽनुलक्ष्येत्यभिप्रायः[6] ॥ ११ ॥

"स यत्र देवानाम्पत्नीः"। "तत्पुरस्तात्तिरः करोति" अन्तर्द्धान माहवनीयात्। ताभ्य एवैतत् 'तिरः' अन्तर्द्धानं 'करोति'। 'तस्मात्' हेतोः 'मानुष्यः स्त्रियः' 'तिर इव' 'पुंसः' "अन्तर्द्धौ

१— निरु० ८. २. १०, ११, १२; १०. ३. १० खण्डेषु व्याख्यातः।

२— "त्वष्टा रूपाणि स हि प्रभुः"—इत्यादिर्मन्त्रस्तेहालोच्यः (ऋ० सं०)।

३— 'योनिः' स्थानम्'—इत्येव क, भ।

४— नास्त्येतत्पदं ठ—पुस्तकादन्यत्र।

५— पत्नीनामित्यादिः प्रतिष्ठापयतीत्यन्तो ग्रन्थस्तु ठ—पुस्तकेऽपाठ्यः।

६— "'प्रजायते' ताभ्यः सर्वा योषितोऽनुरक्ता इव स्वपुरुष मुपासत इति किंवदन्ती न विरुद्धा'—इति ठ।

येनादर्शन मिच्छति”-इत्यपादानात्पञ्चमी[1]— ‘पुंसः’-इति। ‘पुंसः अन्तर्हिता’, पुंसः अदृश्यमाना[2] ‘जिघत्सन्ति’ भचयितु मिच्छन्ति। ‘याः इव’-इत्यनुकारः। याः पुंसः पुरो जिघत्सन्त्यश्नन्ति स्त्रियः, ‘ताः इव’। अस्माद्यज्ञाङ्गानुकारात् ‘इत्याह याज्ञवल्क्यः’। चुद्र-योषितस्तु पुंसः समच मश्नन्तेऽश्नन्ति[3], तथैवातो ऽनुकारादित्यभि-प्रायः॥ १२॥

“अथाग्निं गृहपतिं”। ‘अयं लोकोऽग्निः’ गृहपतिः। गार्हपत्यो हि गृहपतिः; “अय मग्निर्गार्हपत्यः”-इतिवचनात्; गार्हपत्यश्चायं लोकः। ततश्च यत् ‘अग्निं गृहपतिं यजति’ तत् ‘इमं लोकम्’ लोकोपलक्षिते देशे ‘प्रजाः प्रजनयति’। ततश्च यज्ञानुकारेण तथैव ‘ताः प्रजायन्ते’॥ १३॥

“तदिडान्तं”। इडान्तवत् ‘इडान्तं’। ‘इडान्तं’ यजमान्त मित्यभिप्राये, तत् इडा पत्नीसंयाजेषु विधीयते। तस्याश्च पूर्वोक्त एव विधिः। अर्थवादोऽपि च पूर्वोक्त एवेति नोक्तः। तस्माद्यज्ञेऽव-कल्पयेत्यादि यथैव हि देवेष्विडावक्लृप्ता, तथा स्त्रीष्वपि देवेष्वि-त्यभिप्रायः। “न ह्यत्र परिधयः”-इत्यादिस्तु इडाया अन्तले-ऽर्थवादः। तत्राभिप्रायः। अत्रापि पत्नीयज्ञे। यथैव इडा देवयज्ञे भवत्येवं सूक्तवाक-शंयुवाकाभ्या मपि भवितव्य मित्यत आह— “न

१— पा० सू० १. ४. २८।

२— “‘करोति’ अन्तर्द्धानेनादर्शन मिच्छति। ‘पुंसः अन्तर्हिता’ पुंसस्त्वादृश्यमाना (पुंसश्च दृश्यमाना C.)”–इति ठ।

३— ‘मश्नन्ते नाश्नन्ति’–इति ठ।

ह्मत्र परिधयो भवन्तीति। परिधिप्रस्तरसम्बन्धौ सूक्तवाक-शंयुवाकौ तदभावेऽनुपपन्नावित्यभिप्रायः। ननु च प्रस्तरप्रहरणेन यजमानः स्वगाकृतो देवयज्ञः, अत्रापि यज्ञे पत्नी तथा स्वगाकर्त्तव्या; इतरथा तु स्वर्गाल्लोकात्सान्तरितैव स्यात्? इत्यत आह— "प्रस्तरेणेति। प्रस्तरकरणे 'इयसितं ह कुर्यात्' 'इयस्'-शब्दोऽवसानवचनः कण्वादिषु[1] पठ्यते। अवसन्न[2] मवसादं पत्न्याः कुर्याद्;— यजमाने गच्छति स्वर्गं लोकं पत्नी न गता, अत्रैवावसन्ना सा, अधुना यातीत्येतत्कुर्याद्; न च युक्तम्; पतिं ह्यनु च जायेत्यभिप्रायः॥ १४॥

"स यदि प्रस्तरस्य"। 'प्रस्तरस्य' 'रूपं' प्रतिनिधिं 'कुर्यात्', अध्वर्युणा ततः "यथैवाद इति। स्वेनैन महिम्ना यजमानवत् तां 'स्वगाकरोति' नाभिद्प्ना मानयतीत्यर्थः॥ १५॥

"स यदि"। प्रसन्ना॥ १६॥

"अथाग्नीदाह"। स प्रस्तररूपवचनात् सूक्तवाको मा प्रापदित्याह— "अथाग्नीदाहेति। यावदुक्त मेव भवति; प्रैषसामर्थ्यात्; न सूक्तवाक माह॥ १७॥

"अथाह संवदस्व"। प्रसन्ना॥ १८॥

"अथ शुल्कं च स्रुवं च"। "सम्मृग्ड्वातीति[3]। होतुं तस्य

१— ग. पा. ३. १. २७ (३४.)।

२— 'अवसान'–इति ठ।

३— तत्र मन्त्रः—वा० सं० २. २०. १।

माध्यम्; न तु चरुवत्[1] तृणस्याकृतिकरणार्थत्वम्। किं कारणम्? 'अद एव' तृण मध्वर्युः 'आकृतिं करोति'। 'यत्' तत् 'अनक्ति' अग्रं शुक्ला मित्यादि। किमर्थञ्च जुहूञ्च सम्प्रगृह्णाति, कथं नाम? 'आकृतिर्भूत्वा' इद माज्यं 'देवलोकं गच्छादिति' ॥ १९ ॥

"स वा अग्नये"। 'अग्नीतमः' भोक्तृतमः[2]। 'अनमीवम्' अमीवा व्याधिः, स यस्य कार्यतया नास्ति, तदनमीवम्। 'आत्मनि' अग्नौ; दक्षिणाग्निहोमादिशाखान्तरात् ॥ २० ॥

"अथ वेदं"[3]। विस्रंसन मुपन्यस्त मेव, अर्थवादस्तु "यद्धि युक्तं न विमुच्यते प्र तद्ध्यते"-इति[4] गम्यमान एवेति नोक्तः। पत्न्यास्तु कर्तृत्वेऽर्थवादं वक्ष्यति— "अथ यत् पत्नी विस्रंसयति"-इति[5], अधुना विस्रंसनप्रसङ्गादुत्पत्तिविनियोगौ वेदस्याह। तत्रोत्पत्तिस्तावद् "योषा वै वेदिरिति। विनियोगः— 'अथ यत्' 'एनेन' वेदेन यज्ञे' किञ्चित् 'उपालभते' उपगृह्णाति, गृहीत मपि सत् 'उपचर्याय' उपकाराय सुगृहीतत्वात् यद् गृह्णाति; यत् 'मिथुनं क्रियते'; उपग्राह्यस्य च वेदस्य वेत्युपग्रहणे विनियोगः। स च एकद्रव्ये इत्येतन्मिथुनवचनादेव गम्यते; नैकद्रव्ये हि कर्मणि

१— नास्त्येतत्पदं ठ-पुस्तकादन्यत्र।

२— महीधरकृतं भाष्यञ्चेह द्रष्टव्यम् (वा० सं० २. २०. १.)।

३— "पत्नी वेदं प्रमुञ्चति वेदोऽसीति"-इति का० श्रौ० सू० ३. ७. १। मन्त्रस्तु वा० सं० २. २१. १।

४— उपरिष्टाद् (६. ७. ४. ८.) द्रष्टव्यम्।

५— अनुपद मेव २२ कण्डिकायाम्।

(अनावृत्तौ[1]) तेषां यद्योषाणामन्योन्य मिव मिथुनं छिद्रम्। तदपि साज्ये कर्मणि संस्रवहोमादौ वेदेनोपयमनम्, न सर्वत्रेत्येतच्छाखान्तरात् ॥ २१ ॥

"अथ यत् पत्नी"। प्रसक्ता ॥ २२ ॥

"सा विस्रंसयति"। 'यदि यजुषा' कर्त्तु मिच्छेदिति। 'यदि'-शब्दात् पाक्षिकं वेदस्य यजुषा करण मिति गम्यते। अथ यजुषा करणचिकीर्षानुपपन्नेतिसामर्थ्यात् पतिः कुर्यादिति। तच्च करण मासाद्याज्यनिर्वापकाले चिकीर्षति। कः पुनः कुर्याद्? यजमानः; शाखान्तरात्, "मह्यं भूयाः"-इति[2]मन्त्रलिङ्गाच्च[3] ॥ २३ ॥

"त मा वेदेः[4]"। 'आङ्' अत्राभिविधौ, संस्तर्यते वेदिं व्याप्येति। "योषा वै वेदिर्वृषा वेदः"-इतिशेषात्। वेदिं संस्तृणाति[5]। समाख्यानादध्वर्युः; होत्रे तु विशेषवचनाद्धोता संस्तृणाति ॥ २४ ॥

"अथ समिष्टयजुः[6]"। प्रसक्तास्त्रतस्रः ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

"अथ बर्हिः[7]"। 'अयं वै लोको बर्हिः' "वृहि वृहि वृद्धौ"

१— नैतत् पदं ठ-पुस्तकादन्यत्र।

२— वा० सं० २. २०. १ मन्त्रपाठो द्रष्टव्यः।

३— 'इतिवचनादाशीर्योगः'-इति क, भ।

४— "स्तृणात्यावेदेः"-इति का० श्रौ० सू० ३. ७. ३।

५— शाङ्खायने तूत्तरेण गार्हपत्य मा बर्हिषस्तीर्वेति (१. १५. १५.)।

६— का० श्रौ० सू० ३. ८. ४। तत्र मन्त्रः— वा० सं० २. २१. १। समिष्टयजुरिति कर्मणः सञ्ज्ञा। वातश्चात्र देवता; 'स्वाहा वाते धाः'-इति (वा० सं० २. २१. १.) मन्त्रलिङ्गात्।

७— का० श्रौ० सू० ३. ८. ५। मन्त्रस्तु वा० सं० २. २२. १।

परिवृढो[1]ऽयं लोकः । ततः कियदेतद्बर्हिःशब्दवाच्यता च ओषधि-वाच्यता च? बर्हिःशब्दवाच्यांशेन तद् 'बर्हिरयं लोकः' तस्यापि बर्हिःशब्दकत्वात्, ओषधित्वांशेन तत्सर्वाः 'ओषधयः'। ततश्च यद् 'बर्हिः' अधियज्ञं 'जुहोति', तत् 'एतल्लोके' 'ओषधीः' बर्हिव ओषध्यात्मकत्वात् 'दधाति'; तच्चेदं तथैव दृश्यते ॥ २९ ॥

"तां वा अतिरिक्तां"। बर्हिराहुतिं यस्मात् 'अतिरिक्तां जुहोति'। कथम्? 'समिष्टयजुर्ह्यन्तो यज्ञस्य'; तद्धि देवताविसर्जनार्थ मित्यभिप्रायः[2]। ततश्च या 'ऊर्ध्वं समिष्टयजुषः' सातिरिक्ता, दृष्टासु गतासु च देवतासु। 'यदा हि'। 'हि'-शब्दः 'च'-शब्दार्थे; यदा च 'समिष्टयजुर्जुहोति', 'अथ' अनन्तरम् 'एताभ्यः' ओषधिभ्यः। "तादर्थ्ये चतुर्थी[3]" ओषधयोऽस्मिंल्लोके कथं नाम भविष्यन्तीत्येव मर्थं 'जुहोति' ॥ ३० ॥

"स जुहोति[4]"। प्रसन्ना ॥ ३१ ॥

"अथ प्रणीताः[5]"। अध्वर्युरुत्तरपार्श्वाद् दक्षिणपार्श्वं वेदेः

१— 'परिवृढो'-इति ठ।

२— समिष्टयजुर्होमेनैव यज्ञसमाप्तिः। अत एतत् प्रतिपत्तिकर्मेत्युच्यते। अथेहोपरिष्टादाहुतिपरिगणनानुसारतः सामिधेनीसङ्ख्या चेत्थं श्रुतम्— "ताः पञ्चदश सामिधेन्यः। द्वावाघारौ पञ्च प्रयाजा इडा त्रयोऽनुयाजाः सूक्तवाकश्च शंयोर्वाकश्च तास्त्रयोदशाहुतयो ऽथ यदेवादः पत्नीसंयाजेषु सम्प्रगृह्णाति समिष्टयजुश्च ताः पञ्च-दशाहुतयः"-इत्यादि ११. २. ६. ५, ६।

३— पा० २. ३. १३ सू० १ वा०।

४— अत्र मन्त्रः— वा० सं० २.२२. १।

५— प्रणीताः = आपः। (१२. ५. २. ७.) प्रणीताप्रणयनं वक्ष्यति।

(आहवनीयं प्रदक्षिणतो[1]) गत्वा स्वदेशेऽवस्थिता एव 'प्रणीताः' 'निनयति' नीचैर्नयति, भूमौ पर्यस्यतीत्यर्थः। "युङ्क्ते वा इति निनयनार्थवादः। "दक्षिणत इत्येतस्य तु "तथा ह्युदग् भवतीत्यर्थवादं वक्ष्यति[2]। 'पराङ्' अनावृत्तौ 'यज्ञो यजमानं प्रक्षिणीयात्' "क्षि हिंसायाम्[3]" हिंस्यात्। 'तथा' नीयमानासु प्रणीतासु 'न प्रक्षिणाति' न हिनस्ति॥ २२॥

"स निनयति[4]"। "तत्पुष्टिं मुत्तमा मिति। पुष्टेर्हेतुरापः, तासु निरस्यमानासु मा भूत् पुष्टेर्निरासस्तेन पुष्टिं निराह— "उत्तमा मिति। आध्वर्यवस्यान्त इत्यर्थः। आध्वर्यवे शिष्टम्, तच्च रक्षोनिरासप्रधानयागादि; ततश्च निनयन मेवाध्वर्यार्यज्ञे उक्त मित्यभिप्रायः[5]। "स येनैव प्रणयतीति। "कस्त्वेत्येताभिरनिरुक्ताभिर्व्याहृतिभिरित्यभिप्रायः। "अथ फलीकरणान् कपालेनाधोऽधः'। फलीक्रियन्ते तण्डुला एभिरिति फलीकरणाः अङ्गीभवन्ति तण्डुलनिष्पत्तौ। "अभूततद्भावे[6]", "कृभ्वस्तियोगे सम्पद्यकर्त्तरि च्विः[7]"। 'फलीकरणान्' तण्डुलादीन् 'उपास्यति' उत्क्षिपति उत्करे। 'कपालेन' मध्यमेन प्रथमं नातिक्रामेदिति 'अधोऽधः' अधस्तात्

१— ठ-पुस्तके त्वेष पाठोऽधिकः।

२— इत उत्तरस्मिन्नेव ब्राह्मणे (१ क०)।

३— स्वा० प० २८ धा०।

४— का० श्रौ० सू० २५. ७. २७। मन्त्रस्तु वा० सं० २. २३. १।

५— सन्त्यत्रापाठ्यकल्पाः पाठभेदाः।

६— पा० ५. ४. ५० सू० १ वा०।

७— पा० सू० ५. ४. ५०।

नातिदूरे। 'कृष्णाजिनम्'-इति, 'अधोऽध इत्येतद्योगनिमित्ता द्वितीया[1]; कृष्णाजिनस्याधस्तात्, समीप इत्यर्थः[2] ॥ ३३ ॥

"देवाश्च वै"। प्रसक्ता ॥ ३४ ॥

"ततो देवाः"। 'सर्वं यज्ञं' हविर्यज्ञाख्यम्, 'संवृज्य' समाप्तिपूर्वं संहृत्य[3]। "अथेति। 'अथ' अनन्तरम्। 'भागधेयं' भाग एव भागधेयम्; स्वार्थिको धेयः[4]। 'तेन' भागधेयेन पापिष्ठेन 'एनान्' असुरान् 'निरभजन्' निर्भक्तवन्तः, बहिर्यज्ञात् कृतवन्तः। केन, कस्मात्? आह– "अस्ना, पशोः"। असृक्शब्दस्य अस्नादेशः[5]। 'अस्ना' लोहितेन 'पशोः' 'निरभजन्'। 'फलीकरणैः' पाण्डुरभागैः 'हविर्यज्ञात्' निर्भजन्तोऽभूवन्। 'एष सुनिर्भक्तः' 'भागिनं' स्वल्पभागेनापि भक्तम्, 'अभागं' भाग मदत्त्वा यं 'निर्भजन्ति'[6]। 'सः' भागी प्रथमम् 'शंसते' एव, 'उत' अपि अबलो हि बलवतां वशे भवति। 'लब्ध्वा' आसाद्य 'आह' ब्रूते– कुतश्चित्कालपर्यायात् 'किं' त्वं 'मा' मां 'बभक्थ', मनसि किं मह्यं त्वया दत्त मित्यर्थः। 'यं भागम्' 'एभ्यः' रक्षोभ्यः 'देवाः' 'अकल्पयन्' कल्पितवन्तः, समीपे प्रक्षिपंति, अग्निहीने 'अन्धे तमसि' 'प्रवेशयति', 'तथा' 'पशोः असृक्'

१— पा० २. ३. २ सू० ३ वा० द्रष्टव्यम्।

२— का० श्रौ० सू० ३. ८. ७। मन्त्रस्तु वा० सं० २. २३. २।

३— "ततो देवाः"। 'सर्वयज्ञं' हविर्यज्ञाख्यं संवृत्तं कृत्वा'–इति ठ।

४— "भागरूपनामभ्यो धेयः"–इति पा० ६. ४. ३६ सू० २ वा०।

५— पा० सू० ६. १. ६३।

६— " 'अभागं' भागहीनं 'निर्भजन्ति' "–इति ठ।

अपि। "तस्मादिति। तेदनीकरणाभावेन रक्षोभागः। तेदनी-करणेन लोहितं[1] सिद्धम् ॥ २५ ॥ ३[2] [९. २.] ॥

श्रीमतोऽवन्तिनाथस्य विक्रमादित्यभूपतेः।
धर्माध्यक्षो हरिस्वामी व्याख्यच्छतपथश्रुतिम् ॥

इत्याचार्यहरिस्वामिनः कृतौ शतपथभाष्ये हविर्यज्ञेषु नवमाध्यायस्य द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

१—'तेदनी (तेमनी A. C.) लोहितम्'—इति ढ। तेदनीशब्दोऽत्र पुनः श्रोष्यति १३. ५. ३. ८; अन्यत्रान्यत्र च, तथाहि वा० सं० २५. २, अथ० सं० २०. १३१. ११, ता० ब्रा० २१. ४, साङ्ख्या. श्र. ६. १२. १२. 'तेमनं तु निष्ठानम्'—इत्यमरः २. ९. ४४।

२—अत्र पद्धतिः। होता वेद मादाय, अध्वर्युर्जुहूं स्रुवञ्चादाय, अग्नीदाज्यस्थाली मादाय, आग्नीध्रप्रथमाः पत्नीसंयाजान् कर्त्तुं गार्हपत्यं प्रति गच्छन्ति। तत्राध्वर्युर्गार्हपत्यदक्षिणाग्नी अन्तरेण गत्वा पत्न्या अग्रे गार्हपत्यस्य दक्षिणत ईशानाभिमुखः, गार्हपत्यस्य पश्चाद्धोता ऊर्द्ध्वजानुः, तदुत्तरतोऽग्नीद्दक्षिणाभिमुख इत्येवं सर्वे उपविशन्ति। ततोऽध्वर्युर्वेदं गृहीत्वा क्रमेण 'सोमायानुब्रूहि', 'त्वष्ट्रेऽनुब्रूहि', 'देवानाम्पत्नीभ्योऽनुब्रूहि', 'अग्नये गृहपतयेऽनुब्रूहि'—इत्युक्त्वा जुह्वां चतुर्गृहीत माज्यं गृहीत्वा, आश्राव्य, क्रमेण 'सोमं यज'—इत्यादिक माह। तथा 'इदं सोमाय'—इत्यादित्यागश्च। ततः सर्वेषा मिडाभागभक्षणम्, मार्जनम्, तृणप्रहरणम्, आत्मोपस्पर्शनम्, अग्नीदध्वर्योः संवादः, संस्रवहोमः, गार्हपत्यं परीत्योत्तरहोमद्वयम्, पत्न्या

संस्थिते यज्ञे । दक्षिणतः परीत्य पूर्णपात्रं निनयति तथा ह्युदग् भवति तस्माद्दक्षिणतः परीत्य पूर्णपात्रं निनयति देवलोके मेऽप्यसदिति वै यजते यो यजते सो ऽस्यैष यज्ञो देवलोकमेवाभिप्रैति तदनूची दक्षिणा यां ददाति सैति दक्षिणामन्वारभ्य यजमानः ॥ १ ॥

स ऽएष देवयानो वा पितृयाणो वा पन्थाः । तदुभयतोऽग्निशिखे समोषन्त्यौ तिष्ठतः प्रति तमोषतो यः प्रत्युष्योऽत्यु तं सृजेते यो ऽतिसृज्यः शान्तिरापस्तदेतमेवैतत्पन्थानं शमयति ॥ २ ॥

पूर्णं निनयति । सर्वं वै पूर्णं सर्वेणैवैनमेतच्छमयति सन्ततमव्यवच्छिन्नं निनयति सन्ततेनैवैनमेतदव्यवच्छिन्नेन शमयति ॥ ३ ॥

यद्देव पूर्णपात्रं निनयति । यद्वै यज्ञस्य मिथ्या

वेदयोरन्तयोर्विमुञ्चनम्, होतुर्वेदयोरन्तपरिविस्रंसनम्, गार्हपत्यस्योत्तरत आरभ्य वेदेः पूर्वान्तं यावत् वेदतृणपरिस्तरणञ्चेति पत्नीसंयाजसङ्क्षेपः ।

ततोऽध्वर्युर्ध्रौव माज्यं विलाप्य, बर्हिषः सकाशात् कुशमुष्टिं सव्ये पाणौ गृहीत्वा, ऊर्द्धस्तिष्ठन्, सततं ध्रुवयैव समिष्टयजुर्जुहोति । ततो दर्भमुष्टेरनुप्रहरणम्, बर्हिर्होमश्च । ततो वेदिमध्ये उदङ्मुख उपविष्टः प्रणीता निनयति । ततः फलीकरणानन्तरं स्थापितान् कणान् प्रथमकपाले निधाय, सव्येनोत्करस्योपरि कृष्णाजिनं धारयन्, कृष्णाजिनस्याधस्तादुत्तरे कपालेनैव कणान् प्रास्यति, तत उदकोपस्पर्श इति समिष्टयजुःसङ्क्षेपः ॥

क्रियते व्यस्य तद्दहन्ति क्षण्वन्ति*। शान्तिरापस्तदद्भिः शान्त्या शमयति तदद्भिः सन्दधाति ॥ ४ ॥

पूर्णं निनयति। सर्वं वै पूर्णꣳ सर्वेणैवैतत्सन्दधाति सन्तत मव्यवच्छिन्नं निनयति सन्ततेनैवैतदव्यवच्छिन्नेन सन्दधाति ॥ ५ ॥

तदञ्जलिना प्रतिगृह्णाति। सं वर्चसा पयसा सन्तनूभिरगन्महि मनसा सꣳ शिवेन त्वष्टा सुदत्रो विदधातु रायोऽनुमार्ष्टु तन्वो यद्विलिष्ट मिति यद्विदृढं तत्सन्दधाति ॥ ६ ॥

अथ मुख मुपस्पृशते। इयं तद्यस्मान्मुख मुपस्पृशते ऽमृतं वा ऽआपो ऽमृतेनैवैतत्सꣳस्पृशत ऽएतदु चैवैतत्कर्म्मात्मन् कुरुते तस्मान्मुख मुपस्पृशते ॥ ७ ॥

अथ विष्णुक्रमान् क्रमते। देवान्वा ऽएष प्रीणाति यो यजत ऽएतेन यज्ञेनऽर्ग्भिरिव त्वद्यजुर्भिरिव त्वदाहुतिभिरिव त्वत्स देवान् प्रीत्वा तेष्वपित्वी भवति तेष्वपित्वी भूत्वा तानेवाभिप्रक्रामति ॥ ८ ॥

यद्देव व्विष्णुक्रमान् क्रमते। यज्ञो वै विष्णुः स देवेभ्य इमां विक्रान्तिं विचक्रमे यैषा मियं विक्रान्ति-

* 'क्षयन्ति'— इति च।

रिद मेव प्रथमेन पदेन पस्पाराथेद मन्तरिक्षं द्वितीयेन दिव मुत्तमेनैताम्वेवैष एतस्मै विष्णुर्यज्ञो विक्रान्तिं विक्रमते तस्माद्विष्णुक्रमान् क्रमते तद्वा ऽइत एव पराचीनं भूयिष्ठा ऽइव क्रमन्ते ॥ ९ ॥

तद् तत्पृथिव्यां विष्णुर्व्यक्रंस्त। गायत्रेण छन्दसा ततो निर्भक्तो योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मोऽन्तरिक्षे विष्णुर्व्यक्रंस्त त्रैष्टुभेन छन्दसा ततो निर्भक्तो योऽस्मान् द्वेष्टि यञ्च वयं द्विष्मो दिवि विष्णुर्व्यक्रंस्त जागतेन छन्दसा ततो निर्भक्तो योऽस्मान् द्वेष्टि यञ्च वयं द्विष्म ऽइत्येव मिमांल्लोकान्समारुह्याथैषा गतिरेषा प्रतिष्ठा य ऽएष तपति तस्य ये रश्मयस्ते सुकृतोऽथ यत्परं भाः प्रजापतिर्वा स स्वर्गो वा लोकस्तदेव मिमांल्लोकान्समारुह्याथैतां गति मेतां प्रतिष्ठां गच्छति परस्तात् त्वेवार्वाङ् क्रमेत य ऽइतोऽनुशासनं चिकीर्षेद् द्वयं तद्यस्मात्परस्तादर्वाङ् क्रमेत* ॥ १० ॥

अपसरणतो ह वा ऽअग्रे देवा जयन्तोऽजयन्। दिव मेवाग्रेऽथेद मन्तरिक्ष मथेतोऽनपसरणात्सपत्नाननुदन्त तथो ऽएवैष एतदपसरणत ऽएवाग्रे जयन् जयति† दिव

* 'क्रमते'—इति च।

† 'जयं जयति'—इति क, 'जयञ्जयति'—इति च।

मेवाग्रेऽथेद मन्तरिक्ष मथेतोऽनपसरणात्सपत्नानुदत ऽइयं वै पृथिवी प्रतिष्ठा तदस्या मेवैतत्प्रतिष्ठायां प्रतितिष्ठति ॥ ११ ॥

तद्व तद्दिवि विष्णुर्व्यक्रंस्त। जागतेन छन्दसा ततो निर्भक्तो योऽस्मान् द्वेष्टि यञ्च वयं द्विष्मोऽन्तरिक्षे विष्णुर्व्यक्रंस्त त्रैष्टुभेन छन्दसा ततो निर्भक्तो योऽस्मान् द्वेष्टि यञ्च वयं द्विष्मः पृथिव्यां विष्णुर्व्यक्रंस्त गायत्रेण छन्दसा ततो निर्भक्तो योऽस्मान् द्वेष्टि यञ्च वयं द्विष्मोऽस्मादन्नादस्यै प्रतिष्ठाया ऽइत्यस्यां ह्यदं सर्व मन्नाद्यं प्रतिष्ठितं तस्मादाहास्मादन्नादस्यै प्रतिष्ठाया ऽइति ॥ १२ ॥

अथ प्राङ् प्रेक्षते। प्राची हि देवानां दिक् तस्मात् प्राङ् प्रेक्षते ॥ १३ ॥

स प्रेक्षते। अगन्म स्वरिति देवा वै स्वरगन्म देवानित्येवैतदाह सं ज्योतिषाभूमेति सं देवैरभूमेत्येवैतदाह ॥ १४ ॥

अथ सूर्य मुदीक्षते। सैषा गतिरेषा प्रतिष्ठा तदेतां गति मेतां प्रतिष्ठां गच्छति तस्मात् सूर्य मुदीक्षते ॥ १५ ॥

स ऽउदीक्षते। स्वयम्भूरसि श्रेष्ठो रश्मिरित्येष वै

श्रेष्ठो रश्मिर्यत्सूर्यस्तस्मादाह स्वयम्भूरसि श्रेष्ठो रश्मि-रिति वर्चोदा ऽअसि वर्चो मे देहीति त्वेवाहं ब्रवी-मीति ह स्माह याज्ञवल्क्यस्तद्ध्येव ब्राह्मणेनैष्टव्यं यद् ब्रह्मवर्चसी स्यादित्युतो ह स्माहौपोदितेय ऽएष वाव मह्यं गा दास्यति गोदा गा मे देहीत्येवं यं कामं कामयते सोऽस्मै कामः समृद्ध्यते ॥ १६ ॥

अथावर्त्तते। सूर्यस्यावृत मन्वावर्त्त ऽइति तद्देतां गति मेतां प्रतिष्ठां गत्वैतस्यैवावृत मन्वावर्त्तते* ॥ १७ ॥

अथ गार्हपत्य मुपतिष्ठते। द्वयं तद्यस्माद्गार्हपत्य मुप-तिष्ठते गृहा वै गार्हपत्यो गृहा वै प्रतिष्ठा तद् गृहेष्वे-वैतत्प्रतिष्ठायां प्रतितिष्ठति यावद्वेवास्येह मानुष मायुस्तस्मा ऽएवैतदुपतिष्ठते तस्माद्गार्हपत्य मुप-तिष्ठते ॥ १८ ॥

स ऽउपतिष्ठते। अग्ने गृहपते सुगृहपतिस्त्वयाग्नेऽहं गृहपतिना भूयासꣳ सुगृहपतिस्त्वं मयाग्ने गृहपतिना भूया ऽइति नात्र तिरोहितं मिवास्त्यथ्यूरि णौ गार्ह-पत्यानि सन्त्वित्यनार्त्तानि नौ गार्हपत्यानि सन्त्वित्येवै-तदाह शतꣳ हिमा ऽइति शतं वर्षाणि जीव्यास

---

* 'मन्वावर्त्तते'–इति घ।

मित्येवैतदाह तदप्येतद् ब्रुवन्नाद्रियेतापि हि भूयाꣳसि शताद्वर्षेभ्यः पुरुषो जीवति तस्मादप्येतद् ब्रुवन्नाद्रियेत ॥ १९ ॥

अथावर्त्तते। सूर्यस्यावृत मन्वावर्त्त इति तदेतां गति मेतां प्रतिष्ठां गत्वैतस्यैवावृत मन्वावर्त्तते* ॥ २० ॥

अथ पुत्रस्य नाम गृह्णाति। इदं मेऽयं वीर्यं पुत्रोऽनुसन्तनवदिति यदि पुत्रो न स्यादप्यात्मन एव नाम गृह्णीयात् ॥ २१ ॥

अथाहवनीय मुपतिष्ठते। प्राङ्मे यज्ञोऽनुसन्तिष्ठाता इति तूष्णी मुपतिष्ठते† ॥ २२ ॥

अथ व्रतं विसृजते। इद महं य एवास्मि सोऽस्मीत्यमानुष इव वा एतद् भवति यद् व्रत मुपैति न हि तदवकल्पते यद् ब्रूयादिद महꣳ सत्यादनृत मुपैमीति तद् खलु पुनर्मानुषो भवति तस्मादिद महं य एवास्मि सोऽस्मीत्येवं व्रतं विसृजेत ॥ २३ ॥ ४ ॥

॥ इति सप्तमप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् [९. ३.] ॥

"संस्थिते यज्ञे"। याजमानकर्माभिधायि ब्राह्मण मेतत्। 'दक्षिणतः परीत्य' अध्वर्युः 'निनयति'। 'हि' यतः, 'तथा' कृते 'उदङ् भवति', परीत्येत्युक्ते दक्षिणादागत्वा निनयनायोदगागमनं

---

* 'मन्वावर्त्तते'–इति क, घ। † 'मुपतिष्ठते'–इति क।

भवति। उदपात्रनिनयनस्यानुवादो न सर्वतो विधिः। कुतः? "अथ विष्णुक्रमान् क्रमते"-इति[1] परतः 'अथ'-शब्देनानन्तर्यवचनं संयुज्य पदार्थान्तराणां विधानात्। तथा प्राङ्गित्ययं दक्षिणतः परीत्ये-त्यर्थवादोऽयम्। पूर्णनिनयने "देवलोके मेऽस्त्वादि। अयं यज्ञः 'असत्' भवतु। एव मर्थं यजमानो 'यजते'; 'यो यजते, स यज्ञोऽस्य (यजमानस्य) देवलोक मेवाभिप्रैति'। मां संस्कृतवानसौ, अतो मया प्रत्युपकरणीय मित्यभिप्रायः। 'तदनूची:'। दक्षतेः समृद्ध्यर्थस्य[2] 'दक्षिणा' रूपम्। यज्ञसमृद्ध्यर्थं यज्ञ मनु विलग्ना दक्षिणेति। 'दक्षिणा मन्वारभ्य'। सा हि परिक्रयार्था; ऋत्विङ्निष्पादिता परिक्रीयते, यथान्यत्रापि परिक्रयसम्बद्धः परिक्रेता, एव मत्रापि ॥ २ ॥[3]

"स एष देवयानः"। आत्मयाजिनस्तस्य कुणपादिमोक्षप्राप्तेः

१— इहैवोपरिष्टादष्टमकण्डिका द्रष्टव्या (६१८ पृ० १२ पं०)।

२— भा० धा० ६०६ धा०।

३— ठ-पुस्तके त्विद मेव हरिस्वामिकृतं भाष्य मित्थान्यथा दृश्यते। तद्यथा— "संस्थिते समाप्ते यज्ञे पूर्णपात्रासादितं जलं निनयति; अर्थादध्वर्युर्यजमानाञ्जलौ। यजमानोऽपि तदञ्जलिना प्रतिगृह्णा-तीति वक्ष्यति। यो दर्शपूर्णमासात्मना यजते, मम यज्ञोऽयं देव-लोकेऽपि असत्, लेट् लिङर्थे, स्यादित्यर्थः। एष यज्ञोऽस्य देव-लोक मेव आभिमुख्येन एति। तस्मादन्वगच्छनशीला मन्वाहार्य-वाच्याशीनां यां दक्षिणां ददाति, सा देवलोकमेति। ततो दक्षिणां समृद्धिरूपा मन्वारभ्य यजमानो देवलोक मेत्येव ॥ १ ॥"-इति।

देवयाजिनः पितृलोकः पन्थाः। एवञ्च केवलकर्मिणः पुनरावृत्ति-र्दर्शिता ; यतस्तत्राय मेव 'अन्यावर्त्तते'-इत्युपसंहारः[१]। "अपि हि न ऋषेर्वचः श्रुतम्— द्वे सृती अशृणवं पितॄणा मित्युपक्रम्य, ज्ञान-समुच्चितकर्मिणः पुनरावृत्तिर्दर्शिता— "ते य एव मेतद्विदुः"-इत्या-दिना[२]। 'वा'-शब्दो व्यवस्थितः। 'तदुभयतः' 'अग्निशिखे' अग्निज्वाले 'ओषन्त्यौ' भस्मसात् कुर्वन्त्यौ 'सन्तिष्ठतः'। दहनात् मुक्तिरित्यर्थः। ज्ञानसहकारिकर्मकारी यजमानः 'अतिसृज्यः'। ज्ञानिनस्तोष्णं पन्थानञ्च उष्णशमनसमर्थाभिरद्भिः शमयति। शान्तिसाधनं 'शान्तिः', ज्ञानसमुच्चितकर्म्मफलमलचालकं भवतीति सम्मतम्। केवलस्य स्वर्गादि-फलं तु कार्य्यारम्भादौपचारिक मिति (मां कोकिलग्रहेणैव गच्छ-न्तीति यतस्तेऽतः किं [?][३]) यदि फलभोगाय देवलोकं यजमानो याति, स देव एव। स एष देवफलभोगार्थं देवानेति; "देवो भूत्वा देवानप्येतीतिवचनात्। पितॄंश्च केवलात्कर्म्मणः। 'तदुभयतः' तत्र उभयतः, उभयोरपि मार्गयोः 'अग्निशिखे' सूर्यरश्मयः 'ओषतः' दहतः। योऽकृतकृत्यः, त मोषतः ; यस्तु कृतनियतकर्मा, त मतिसृजतः। परन्त्वनेन पूर्णसेकेन शान्ते जाते 'यः' 'प्रत्युष्यः', "उष दाहे[४]" प्रतिदहनार्हः, 'तं' 'प्रत्योषतः' प्रतिदहतः। यथा दर्शित-यज्ञादावेष एवाग्निसंयोगो निमित्त मिति, एवं तदपि ते प्रदीप्ते दहतः। 'अतिसृजेते' अतिसर्जनं विसर्जनम् ॥ २ ॥

१— इहैव विंशकण्डिकान्ते द्रष्टव्यम् (६२२ पृ० ५ पं०)।

२— इहैवान्यकाण्डे ७प्र० २ब्रा० ४—१९क० (१४.९. १. ४—१९.)।

३— एष च पाठो ज-ञ-पुस्तकयोः। ४— भ्वा० प० ६९७ धा०।

"पूर्णं" । अपां पूर्णम्; 'शान्तिरापः'-इतिवचनात्[1] । उदकस्य एवं तावदाधिदैविकं निनयनस्य प्रयोजनम्[2] ॥ ३ ॥

अधियज्ञं दर्शयन्नाह—"यद्वेवेति । 'यद्वै मिथ्या क्रियते यज्ञस्य' अकरणमन्यथाकरणञ्च, 'तद् विवृहन्ति' व्यर्थं कुर्वन्ति यज्ञीयापः, 'क्षण्वन्ति' "क्षणु हिंसायाम्"[3]; हिंसन्ति, दुःखायन्तीत्यर्थः ॥ ४ ॥ ॥ ५ ॥[3]

१— इहैव पुरस्तात् (६१७ पृ० ८ पं०) द्रष्टव्यम् ।

२— का० श्रौ० सू० ३. ८. ८ । ३— त० उ० ३धा० ।

३— ठ-पुस्तके तु द्वितीयादिचतुःकण्डिकानां भाष्यमेवम्—

"देवलोकप्राप्तौ प्रसङ्गात् मार्गान्तरं श्रुतिरेवाह— "स एषः" । स यज्ञो देवयानः देवैः प्रापणीयः, पितृभिः प्रापणीयः पितृयाणः । देवयानोऽग्निहोत्रिणां मध्वा स्वर्गगमनाय; पितृयाणोऽन्यमनुष्याणां मध्वा । तदुभयतः अग्नेराहवनीयादेः देवयानपितृयाणौ शिखे ऊर्द्ध्वज्वाले ओषन्त्यौ सन्तिष्ठतः । अपां शान्तिस्वरूपत्वात् तन्निनयनेन शान्तौ भवति देवपथ्याः ॥ २ ॥

पूर्णं । अर्घाञ्जलेन निनयनधर्माच्च पूर्णम् । सन्तत मव्यवच्छिन्नम् अनवखण्डितेन धारानिनयनेन ॥ ३ ॥

यद्वेव । यज्ञस्य यत्किञ्चिन्मिथ्या प्रमादादिना क्रियते । व्यस्य तदिति । अस्य यजमानस्य तन्मिथ्याकृतं विवृहन्ति विनाशयति, यज्ञः सम्पूर्णो भवति; क्षणवन्ति छिनत्ति, तत् मिथ्यादि न दुःखायतीत्यर्थः ॥ शान्तिराप इति समानम् ॥ ४ ॥

पूर्णं । एतत् मिथ्याकृतं सन्दधाति सन्धितं करोति । सन्तत मनवखण्डितम् । तेन यज्ञस्यानुसन्धानं भवतीति शेषः ॥ ५ ॥"–इति ।

"तदञ्जलिना"[1]। यद्यपि "अनुमाष्टुं तन्नो यद्विलिष्टम्"—इतिलिङ्गात्[2] मुखोपस्पर्शनाङ्गता मन्त्रस्य प्रतिभाति, तथापि वाक्यात्प्रतिग्रहणाङ्गता। तथाहि "यद्विष्टं[3] तत्सन्दधाति"-इतिग्रहणार्थवाद एव परतो दृश्यते, अर्थवादान्तराभावात्; अथशब्देन[4] च मुखोपस्पर्शनस्य व्यवधानादर्थवादान्तर[5]दर्शनाच्च। लिङ्गञ्चाविरुद्धमेव; मुखवद्धस्तयोरपि शरीरैकदेशत्वात्। "यद्विष्ट मिति। यजमानस्य एव यज्ञो वर्त्तते; तत्रैव स्थितस्य 'यद्विष्टं तत्सन्दधाति'-इत्यभिप्रायः। कण्वानान्तु "तदञ्जलिना प्रतिगृह्णाति, तच्च जपति संवर्चसेति"[6]। गृह्णतः यज्ञवीर्यं मन्त्र च जप्यमानः प्रतिग्रहणाय स्पर्शनेऽपि प्रकाशयिष्यति। कः पुनः प्रतिगृह्णाति ? यजमानः; अध्वर्योर्निनयने व्यापृतत्वात्, अन्यः कोऽपीति सिद्धे आशीर्लिङ्गत्वान्मन्त्रस्य यजमान एव। तथाच यज्ञस्य "यद् विष्टं तत्सन्दधातीति (उपपत्त्या, अत उत्तरत्र[7] च "एतद् वैवैतत् कर्म कुरुते"-इतिमन्त्रवाक्यशेषैरेव च सर्व मेवातः परं याजमान मित्यवसीयते[8] ॥ ६ ॥

१— का० श्रौ० सू० ३. ८. ६। तन्मन्त्रस्तु वा० सं० २. २४. १।

२— वा० सं० २. २४. १ द्रष्टव्यः।

३— 'यदुष्टं'—इति छ, भ।

४— 'उपशब्देन'—इति ठ (उत्तरकण्डिकारम्भे)।

५— 'व्यवधानार्थवादान्तर'—इति ठ।

६— संवर्चसेति मन्त्रस्तु वा० सं० २. २४. १।

७— ७ क० द्रष्टव्या।

८— उपपत्त्येत्यादिग्रन्थः ठ-पुस्तके नास्ति।

"अथ मुखम्"[१]। "एतद् वैवैतत्कर्मात्मन् कुरुते"-इतिशेषाद् यजमान आत्मीय मेव मुख मद्भिरुपस्पृशत इति गम्यते। यस्मात् कारणात् मुखं स्पृशति, 'तद् द्वयम्' द्वे ते कारणे इत्यर्थः। तत्रैकं तावत्— 'अमृतेनैवैतदात्मानं संस्पृशते'-इति। कथ मद्भिः संस्पृश्यमाने अमृतेन संस्पृशते? तदाह— "अमृतं वा आपः"-इति। यस्मै देवाना मन्न ममृतम्, ता आपः; आप एव हि शुद्धतमा अमृत मित्यभिप्रायः। अमृतसंस्पर्शनं यजमानेन कर्त्तव्य मित्येकं कारणम्। अपर मपि— 'एतच्च कर्म आत्मनः कुरुते' यजमानः। कथम्? यज्ञो वा आपः; आपश्च संश्लेषणहेतुरित्यभिप्रायः॥ ७॥

"अथ विष्णुक्रमान्"[२]। ('विष्णोः यज्ञस्य') सम्प्रवेश मिव दृत्वा 'देवान् प्रीत्वा', (देवेषु मध्ये) 'अपित्वी' भागी 'भूत्वा' च उपेति विष्णुक्रमैर्देवयाजीत्यर्थः। "अनुपसर्गाद्वा"-इति[३] क्रमेरात्मनेपदम्॥ ८॥[४]

१— का० श्रौ० सू० ३. ८. १०। "एतच्चार्थकर्म, ततश्चान्तापच्छिन्नादौ न भवति"-इति च तद्वृत्तौ याज्ञिकदेवः।

२— का० श्रौ० सू० ३. ८. ११। मन्त्रास्तु वा० सं० २. २५. १, २, ३।

३— पा० सू० १. ३. ४३।

४— इहाप्यन्यथा भाष्यं ठ-पुस्तके। तद्यथा—

"अथ विष्णुक्रमान्। विष्णोर्यज्ञस्य क्रमणं विष्णुक्रमस्तं विष्णुप्रवेश मेव कुरुते। देवान् वा। देवानेतान् एष यजमानः प्रीतान् करोति, यो हविर्यज्ञं संस्थापयति। वाशब्दः समुच्चये। ऋगादिभिर्देवान् प्रीत्वा तेषु देवेषु मध्ये भागवान् भवति। भागित्वं प्राप्य तान् विष्णुक्रमानेव सर्वतोभावेन प्रक्रामति॥ ८॥"-इति।

"यद्वैव विष्णुक्रमान्"। यजमानशरीरस्थ एव 'यज्ञो विष्णुः' यजमानार्थं 'विक्रमते'।[१] 'तद्वै' तच 'इत एव' लोकात् 'पराचीनम्' ऊर्ध्वम्, अन्तरिक्षं दिव मित्येवं 'भूयिष्ठा इव' बहुतमा इव 'क्रमन्ते' ॥ ९ ॥

विष्णुक्रमणे मन्त्राः[२]— "तदु तत् पृथिव्याम्"—इति। प्रथमा। "इत्येव मिमांल्लोकान्"-इति उत्तरपक्षस्यार्थवादः। गम्यत इति 'गतिः', प्रतितिष्ठन्त्यस्या मिति 'प्रतिष्ठा'। 'तस्य' आदित्यस्य 'ये रश्मयः' कदम्बकेसरवदनन्तभेदाः, 'ते सुकृतः' ये पूर्वे यजमानाः तेजःशरीराः। उपरित[न] मेव 'यद्' यज्ञरूपः 'प्रजापतिः', 'स्वर्गो वा लोकः' अज्ञानानां कर्मकर्तॄणां प्रजानां पतिः, ज्ञानिना मुपभोग्यं स्थानम्, 'तत्' तच; ते गच्छन्तीत्यभिप्रायः। 'भाः' प्रकाशमात्रं सूर्यरूपम्। (पक्षान्तरोपन्यासः।) "परस्तात् त्वेव"। 'तु'-शब्दः स्वशब्दार्थे, 'एव'-इत्यवधारणार्थः। 'इतः' अस्मादेव लोकात् 'अनुशासनम्' अस्मिन्नेव लोके फलोपभोगं बहुकाल माशास्ते, सः

१— ठ-पुस्तके त्वेतदुत्तर मेष ग्रन्थोऽधिकः—

"विष्णुरेव देवेभ्योऽर्थायेमां विष्णुक्रमलक्षणां विक्रान्तवान्। प्रथमेन पादेन पृथिवीक्रमलक्षणेन, पस्पार। "स्पृ प्रीतिचलनयोः" लिट्। द्वितीयेन पादेनान्तरिक्षं विक्रान्तवान्। उत्तमेन दिवि क्रमणात्मकेन। एतां विष्णुक्रमात्मिकां यज्ञो विक्रमते। तस्माद्धेतोः विष्णुक्रमान् क्रमते॥"-इति।

२— वा० सं० २. २५. ३, २, १ द्रष्टव्याः।

'अर्वाङ्' विक्रमणेनैव 'यस्मात्' अध्वर्यवः 'परस्तात्' क्रमेत, 'तत् इयं' कारणम् ॥ १० ॥[१]

"अपसरणतो ह"। जितापसरणेन जितवन्तो द्युलोकाख्यम्, अस्माल्लोकादपसृत्य असुरान् हतवन्तः देवाः। द्वितीयश्च फलोपभोगानन्तरं प्रतिष्ठायां प्रच्युतानां स्वर्गाल्लोकान्निरुपद्रवात्। ततश्च यदितः पराचीनं क्रमेत, तदेतां गतिं गत्वा 'प्रतिष्ठायां प्रतितिष्ठति' ॥ ११ ॥[२]

"तदु तद्दिवि"[३]। यद्धि स्वर्गे अस्माद्यम्, तदप्यस्मिन्नेव लोके

१— "तदु तत् पृथिव्याम्। प्रसन्ना। इमान् पृथिव्यन्तरिक्षद्युलक्षकान्, एवं समारूढान् कृत्वा अनन्तरम्। विष्णुक्रमणस्यार्थवादः— एषा गतिः। गम्यत इति गतिः, प्रतिकूलं तिष्ठत्यस्या मिति प्रतिष्ठा। य एष आदित्यः, तस्यादित्यस्य ये रश्मयः किरणकदम्बाः, ते सुकृत इति। अयेति। पर मुत्कृष्टं भासनं प्रजापतिर्वा, स एव स्वर्गो लोको निरुपद्रवत्वात्। एवम्प्रकारेण यज्वा एतां गतिं प्रतिष्ठां प्राप्नोति, परस्तात्तु अर्वाङ् अर्वाञ्चनशीलः क्रमेत, इतो लोकादनुप्रासनं कर्त्तु मिच्छेत्। इयम्, इहामुत्रलक्षणम् अर्वाञ्चनस्येति ॥१०॥"— इतीद मेव भाष्यं ठ-पुस्तके।

२— अत्र ठ-पुस्तकलिखितं भाष्यपाठान्तरं चैतत्—

"अपसरणतः। जयन्तो देवा दिव मग्रे, ततोऽन्तरिक्षम्। इतः अपसरणात् एतदाचरणादेव सम्पन्नाञ्छत्रून् व्यथितवन्तः। एव मस्याचरणस्यापि भवति। इयं वै इति। अतिरोहितम् ॥ ११ ॥"— इति।

३— दिवीत्यादयः प्रतिष्ठाया इत्यन्ताः पञ्च मन्त्राः वा० सं० २. २५. १–५। तत्र "अस्मादन्नादिति भाग मवेक्षते"— इति का० श्रौ० सू०

प्रतिष्ठितम् ; चन्द्रमसोऽप्याप्यायनं प्रतिपदि सामान्येन क्रियते ; अतः 'अस्मादन्नात्' निष्काशने द्विषन् सर्वस्मान्निष्काशितो भवति ॥ १२ ॥[१]

"अथ प्राङ् प्रेक्षते"[२]। प्राङ्निरीक्षणेन सन्तर्पिता गच्छन्तो देवा निरीक्षिता भवन्तीत्यभिप्रायः[३] ॥ १३ ॥

"स प्रेक्षते"[४]। मञ्चाः क्रोशन्तीतिवत् 'स्वर्=देवाः'; तेजः-शरीरत्वात् ज्योतिर्=देवाः। 'समभूम' तद्देवत्वं प्राप्ता इत्यर्थः ॥१४॥[५]

"अथ सूर्य मुदीक्षते"[६]। (सूर्यः खलु) यज्ञकर्तॄणां गन्तव्यं प्रतिष्ठा च[७] ॥ १५ ॥

"स उदीक्षते"[८]। तेजोधनो रश्मिशब्देनोच्यते। 'एषः' तेषां मति-

---

३. ८. १३। "अस्यै प्रतिष्ठाया इति भूमिम्"–इति च तदुत्तरसूत्रम् (१४)। 'भूमिम्' वेदिभूमिम् ; उपविष्ट एव।

१— इह चास्ति ठ-पुस्तकस्थता पाठान्तरता। तद्यथा—

"इत ऊर्द्धो वेदीति तत्प्रकार माह— "तदु तदिति। दिवि अन्तरिक्षे पृथिव्या मस्मादन्नाद्भागलक्षणात्। अस्यै प्रतिष्ठायाः वेदेः। यावती वै वेदिस्तावती पृथिवीति ॥ १२ ॥"–इति।

२— का० श्रौ० सू० ३. ८. १५। वा० सं० २. २५. ६।

३— ठ-पुस्तके त्विह 'प्रसन्ना'–इत्येव।

४— का० श्रौ० सू० ३. ८. १६। वा० सं० २. २५. ७।

५— "स प्रेक्षते। स्वरिति। यज्ञो ह वै स्वरिति यज्ञदेवसूर्याः स्वः-शब्दवाच्याः, अत्र देवा अभिप्रेताः ; देवागमन्मेति ॥ १४ ॥"–इति ठ।

६— का० श्रौ० सू० ३. ८. १७। वा० सं० २. २६. १।

७— एषा तु 'प्रसन्ना'–इत्यव्याख्यातैव ठ-पुस्तके।

८— का० श्रौ० सू० ३. ८. १८। वा० सं० २. २६. २।

मयः। 'याज्ञवल्क्य इत्याह स्म'— 'वर्चोदा अपि वर्चो मे देहीति (एत द्दैवाशास्महे वयम्) 'अहमिति ब्रवीमि'। 'ब्राह्मणेन तदेष्टव्यम्' 'यत्' अहं ब्राह्मण्ययुक्तः स्या मिति तु 'आह स्म' उक्तवान् 'औपोदितेयः'। उपगम्य उदिता पितुरुपोदिता; "स्त्रीभ्यो ढक्[1]"; उपोदिताया अपत्य मिति विग्रहः। 'गा दास्यति' इति गो-प्रार्थना। 'एवं' प्रजादिष्वपि वक्तव्यम् ॥ १६ ॥[2]

"अथावर्त्तते"[3]। प्रदक्षिण मावर्त्तते। एवं तस्य सूर्यस्यानु-वृत्तिः[4] ॥ १७ ॥

"अथ गार्हपत्यम्"[5]। कारणद्वयं तस्याप्युपस्थाने। सूर्योप-स्थानादिना स्वर्गतिः, गार्हपत्योपस्थानेन स्वगृहे प्रतितिष्ठति। द्वितीयश्च 'यावद्देवास्येह' मानुषायुष 'उपतिष्ठते' ॥ १८ ॥[6]

१— पा० सू० ४. १. १२० ।

२— एतद्भाष्यस्थाप्यन्यविधं ठ-पुस्तके। तद्यथा—

"स उदीच्यते। प्रसन्ना। 'इति त्वेवाहं' इत्येवाहं ब्रवीमि। वर्च एव याचते। ब्राह्मणेन तद्धि एष्टव्य मेव यतो ब्रह्मवर्चसी स्यात्। उप समीपे उदिता आदित्यो यस्य इत्युपोदिता, तस्या अपत्य मौपोदितेयः। एष राजा मह्यं सम्प्रदानभूताय गाः पयस्वतीः दास्यति। हे गोदाः मे मह्यं गाः देहि। एव मित्याद्याशीः ॥ १६ ॥"—इति।

३— का० श्रौ० सू० ३. ८. १९। वा० सं० २. २६. ३।

४— इय मप्यव्याख्याता प्रसन्नेति ठ-पुस्तके।

५—का० श्रौ० सू० ३. ८. २१।

६— एतद्भाष्यस्यान्यविधं ठ-पुस्तके। तद्यथा—

"अथ गार्हपत्यम्। इयं गतिप्रतिष्ठात्मकं गार्हपत्योपस्थाना-

"स उपतिष्ठते"[1]। 'अस्थूरिणौ' असहाय-गो-वाह्यः स्थूरः, तथा-सहायमात्रं लक्ष्यते; स्थूरोऽस्मिन्नस्तीति स्थूरी, न स्थूरी अस्थूरी, समसहायिनौ। तत्र गार्हपत्ये कर्मणि प्रवृत्ते अह मिन्धनादिना पालकः, अस्थूरी गृहपतिः; त्वम् कर्मणाम्[2]। अत आह—"अनार्त्तानीति। अस्थूरित्वेन च सामर्थ्यताच्छिन्नं यजमानस्य जीवित मिति "शतं वर्षाणि जीव्यास मित्याह"-इति[3] विवृणोति॥ १९ ॥[4]

दवाप्यते। गृहा वै इत्याद्याशीः प्रवर्त्तनार्था। यावदिति। उ इति अनेककर्मा निपातः। यावत्प्रमाण मस्य पुरुषस्य आयुर्जीवनम्, तस्मै एतदायुषे उपतिष्ठते। तस्मादिति निगमः॥ १८॥"-इति।

१— वा० सं० २. २७. १।

२—" 'अस्थूरि' अस्थूरीणि। एकाश्वयुक्तः शकटः स्थूरिरित्युच्यते, तद्विपरीतो बहुभिरश्वैरुपेतः शकटोऽस्थूरिः। तेन च सम्पूर्णता लक्ष्यते"-इति ऋ० सं० ६. १५. १९ सा० भा०। "एकपार्श्वे बलीवर्दयुक्तं शकटं स्थूरि, न स्थूरि अस्थूरि। लुप्तोपमानम्"-इति वा० सं० २. २७. १ मही० भा०। इहोत्तरत्रापि पुनः श्रोष्यति ३. ७. ४. १०। का० श्रौ० सू० ६. ४. ३ अपि द्रष्टव्यम्।

३—"शतं हिमा इति ब्रूयाद्वा"-इति का० श्रौ० सू० ३. ८. २२।

४— ठ-पुस्तके त्वतोऽधिकोऽप्येष पाठः—

"स उपतिष्ठते। अग्ने इति। गृहपत्योः परस्पर माशंसन स्फुटतर मेव। अस्थूरि। असहायगोवाह्यः स्थूरः, तत्रासहायमात्रं लक्ष्यते; स्थूरोऽस्मिन्नस्तीति स्थूरि, अस्थूरि सहाययुक्तः त्वम्। अत आहानार्त्तानीति। अस्थूरित्वेन च सामर्थ्याच्छिन्नं यजमानस्य जीवित माशास्ते— शतं हिमा। वर्षाणि शतसङ्ख्याकानि जीव्यासम्। इत्याहेति विवृणोति— एतत् ब्रुवन् अपि न आद्रियेत। तेन अपि

"अथावर्त्तते"[1]। मन्त्रवर्णात् प्रादक्षिण्यम्; — "सूर्यस्यावृत मन्विति मन्त्रे[2] दृश्यते, सूर्यो हि प्रादक्षिण्येन गच्छति। 'एतस्यैव' सूर्यस्य[3] ॥ २० ॥[4]

"अथ पुत्रस्य"[5]। कथं पुनर्गृह्णाति? "ततोऽसि तन्तुरसि"-इत्येतस्मिन्मन्त्रे[6] तत्पदैरेकवाक्यभूतं गृह्णाति। कुतः? काण्वसमाम्नानात्। "इदं मे कर्म, इदं वीर्यम्, पुत्रो देवदत्तोऽनुसन्तनत्"-इति। किमर्थं नाम गृह्णाति? 'इदं मे' 'वीर्यं' विक्रमम्, पुत्रः' देवदत्तादिः 'अयम्' 'अनुसन्तनवत्' अनुसन्तनोतु। कथम्? 'मे' मम 'इदं वीर्यं मनुसन्तनवदिति' मा विच्छिन्द्यादित्येवमर्थम्।

वर्षेभ्यः शतात् वर्षशत मतीत्यापि पुरुषो जीवति। तस्मादिति निगमनम् ॥ १९ ॥"-इति।

१— का० श्रौ० सू० ३. ८. २३। २— वा० सं० २. २७. २।

३— अत्र "गच्छति प्राङ्मुखविद्याविति"-इति च का० श्रौ० सू० ३. ८. २४। मन्त्रस्तु— वा० सं० ५. ३८. १।

४— इहाप्यन्यविध मेव भाष्यं ठ-पुस्तके। तद्यथा—

"अथावर्त्तते। सूर्यस्य आवर्त्तन मावृत्, ता मन्वावर्त्तते। तदेता मिति निगदव्याख्यातम्। अत्या मन्त्रवर्णात्प्रदक्षिणं समावृत्त्याप्ययं गृह्णीयात् ॥ २० ॥"-इति।

५— का० श्रौ० सू० ३. ८. २५।

६— एष मन्त्रः शाखान्तरीय इति का० श्रौ० ३. ८. २५ सूत्रे पूर्ण एव संस्मृतः। तद्यथा—"ततोऽसि तन्तुरस्यनु मा तनुह्यस्मिन् यज्ञेऽस्याः साधुत्वायाया मस्मिन्नमेऽस्मिंल्लोक इदं मे कर्मेदं वीर्यं पुत्रोऽनुसन्तनोतु"-इति।

(पक्षान्तर माह[1]—) 'यदि पुत्रो न स्यात्' कथञ्चित् पुत्ररहितश्चेत्, अजातपुत्रो मृतपुत्रो वा, तदा 'आत्मनो नाम गृह्णीयात्'। तथाच[2] "इदं मे कर्मेदं वीर्यं देवदत्तोऽहं सञ्जनयामि"—इति नाम ग्रहणम्[3] ॥ २१ ॥

"अथाहवनीयम्"[4]। (गार्हपत्योपस्थानादिकर्मणा यत् पदं न प्राप्नोति, अतः[5]) उपस्थानयज्ञक्रिया प्रत्यक्संस्था जाता; सा च जघन्या, अधोगतित्वात्; अत आहवनीयोपस्थानं विधत्ते प्राक्-संस्थित्यै। अपिच प्रत्यग्गमनशब्दो हि नरकपातवाचकः; एव-ञ्चाधोगतिर्यजमानस्य स्यात्। "तूष्णी मिति[6]। सामर्थ्यान्मन्त्रे प्राप्ते तूष्णी मुपस्थानं विधेय मिति मन्त्रनिवृत्तिः क्रियते[7] ॥ २२ ॥[8]

१— ठ-पुस्तके त्विहैष पाठोऽधिकः।

२— तथाचेत्यादिग्रन्थस्तु ठ-पुस्तके नास्ति; अस्ति च तत्रैष ग्रन्थः— 'यतो जातपुत्रः स्वस्यावेक्ष्योऽमीनादधीतेति सम्मतम्'—इति।

३— "अनेकेषु पुत्रेषु सर्वेषां ज्येष्ठस्य पुत्रस्य नामाभिव्याहरेत्"—इति शाङ्खायनः २. १२. ११। "प्रियस्य पुत्रस्य नाम गृह्णाति"—इत्यापस्तम्बः ४. १६. ४। ४— का० श्रौ० सू० ४. ८. २८।

५— बन्धनीचिह्नान्तर्गत एष पाठः भ-ञ-पुस्तकयोरधिकः।

६— 'तूष्णी मिति लौकिकवागुच्चारणनिषेधः क्रियते; मन्त्राभावात् एवञ्च तत्समीपे स्थित्वा तं विलोकयत्येव'—इतीह याज्ञिकदेवः।

७— अथ विष्णुक्रमानित्यारभ्य आहवनीयोपस्थानान्तं कर्म विष्णुक्रमसंज्ञं भवति (का० श्रौ० ४. ८. २८ सू० या० दे० इ०)।

८— "अथाहवनीयम्। प्राक्संस्थं यज्ञस्याप्त्यै। तूष्णी मेवोपस्थानं ॥ २२ ॥"—इत्येव भाष्यं दृश्यत इह ठ-पुस्तके।

"अथ व्रतम्"[1]। पूर्वोक्ता मितिकर्त्तव्यता मनूद्य यज्ञसमाप्तिः तद्विसर्गसम्बद्धा विधीयते ; यदिद मुक्तं "संस्थिते"-इति[2], तदिद मवसरप्राप्तं व्रतं विसृजते। तच्छाखायाम् "इद महं मनृतात् सत्य मुपैमि"-इति[3]मन्त्रोच्चारोऽभिप्रेतः[4] ; अत एव पद्यान्तरोपन्यासो कृतो भगवत्या श्रुत्या ॥[5]

समाप्तोऽयं पौर्णमासः, सर्वास्विष्टिषु पशुबन्धेषु यागेषु सौत्रामण्यां च प्रकृतिभूतः। यद्यप्ययं कृताधानस्य भवति, तथापि आधानेष्टीनां तनूहविस्सङ्क्रमकाणां पौर्णमासयागः प्रकृतिः, तस्मात्

1— का० श्रौ० सू० ३. ८. २९।　　२— १. १. ३६ (६पृ० ३पं०)।

3— वा० सं० १. ५. १। इह च पुरस्तात् १. १. ४।

4— पूर्वं हि व्रतग्रहणे द्वौ मन्त्रावुक्तौ "अग्ने व्रतपते"-इति (५पृ० १३पं०), "इद महं मनृतात्"-इति च (६पृ० ८पं०)। तत्र यद्यग्ने व्रतपत इति गृहीतम्, तदा "अग्ने व्रतपते व्रत मचारिषम्"-इति (६पृ० ३पं०) विसर्गः कार्यः ; यदीद महं मिति गृहीतम्, तदा "इद महं य एवास्मि सोऽस्मिति"-इति (६पृ० १३ पं०) विसर्गः कार्य इति कात्यायनश्रौतसूत्राभिप्रेतः। ३. ८. २९ सू० द्रष्टव्यम्।

5— "अथ व्रतम्। व्रत मिति कर्मणो नामधेयम्। तस्य विसर्गं कुरुते यजमानः इद महं मिति। यद् व्रतं विसृजते, तेन व्रतो ऽमानुष इव देव इव भवति। न हीति। मन्त्ररूपान्तरं दूषणम्। व्रतविसर्गानन्तरं पुनः मानुषो जायते, तस्मादिद महं मित्येतेन मन्त्रेण व्रतं विसृजेतेति विधिः। तदु खल्वित्यवधारणार्थः ; "अथाप्युकार एवस्मिन्नेवार्थे उत्तरेण"-इति निरुक्तस्मरणात् (निरु० १.२.४.)। खलु पदं सत्यवचनसिद्धये, स वै सत्य मेव वदेदित्यादि विध्यर्थम् ॥ २१ ॥"-इति ठ-भाष्यम्।

पूर्व मुपदेश्यः। ननु तर्हि तनूहविषा मेव सर्वेष्टिप्रकृतित्वं कृत्वा तान्येव पूर्वं कस्मान्नोपदिष्टानि ? सत्यम्! किन्तु तेष्वितिकर्त्तव्यता-वैकल्यदर्शनात् सर्वप्रकृतित्वं न सम्भवति, तस्मात् पौर्णमासयाग एव पूर्व मुपदिष्टः[1] ॥ २३ ॥ ४ ॥ [९. ३.] ॥

इत्याचार्यहरिस्वामिनः कृतौ शतपथभाष्ये

नवमस्य तृतीयं ब्राह्मणम्[2] ॥

१— "त्रिंशतं वर्षाणेव दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत। पञ्चदश दाक्षायणयाजी। अग्निहोत्र मेव वा जुहुयात्"-इति का० श्रौ० सू० ४. २. ४७. ४८. ४९। 'दाक्षायणयाजी' दाक्षायणयज्ञसञ्ज्ञक-दर्शपूर्णमासयाजीत्यर्थः। दाक्षायणो नाम न कर्मान्तर मपि तु दर्शपूर्णमासविशेष एवेति च तत्रैव तत्प्रकरणे स्फुटम् (४. ३. १—३.)। तृतीयसूत्रे चेह एवशब्दः खल्विवार्थो विवक्षितः; आपस्तम्बसूत्राद्यनुरोधात् (३. १४. ८—१३.)। तथाच यथाग्निहोत्रं यावज्जीवं जुहुयात्, तथा दर्शपूर्णमासावपीत्यर्थो लभ्यते। तदेवं यावज्जीवं त्रिंशद्वर्षाणि वेति साधारणकालविधिः, दाक्षायणयाजिनां तु यावज्जीवं पञ्चदश वर्षाणेव वेति च।

२— एतस्मिन् ब्राह्मणे तावत् पूर्णपात्रनिनयनम्, विष्णुक्रमणम्, व्रतविसर्जनञ्चेति त्रीणि कर्माणि विहितानि। तत्रेयं पद्धतिः — अध्वर्युः पूर्णपात्र मादाय पूर्वेणाहवनीयं परीत्य दक्षिणत उत्तराभिमुखो यजमानस्याञ्जलौ सन्ततं निनयति, निनीयमानं पूर्णपात्रं यजमानोऽञ्जलिना प्रतिगृह्णाति। ततस्तूष्णीं मुखं विमृष्टे। अत आरभ्य भागप्राशनान्तं सर्वं कर्म यजमानः करोति। तत उत्थाय दक्षिणवेदिश्रोणेरारभ्याहवनीयादर्वाक् विष्णुक्रमान् क्रमते।

नागस्वामिसुतोऽवन्त्यां पाराशर्यो वसन् हरिः ।
श्रुत्यर्थं दर्शयामास[1] शक्तितः पौष्करीयकः ॥
श्रीमतोऽवन्तिनाथस्य विक्रमार्कस्य भूपतेः[2] ।
धर्माध्यक्षो हरिस्वामी व्याख्यच्छातपथीं श्रुतिम् ॥

इति श्रीमदाचार्यहरिस्वामिनः कृतौ[3] शतपथभाष्ये
नवमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ९ ॥

॥ इति सप्तमः प्रपाठकः समाप्तः[4] ॥

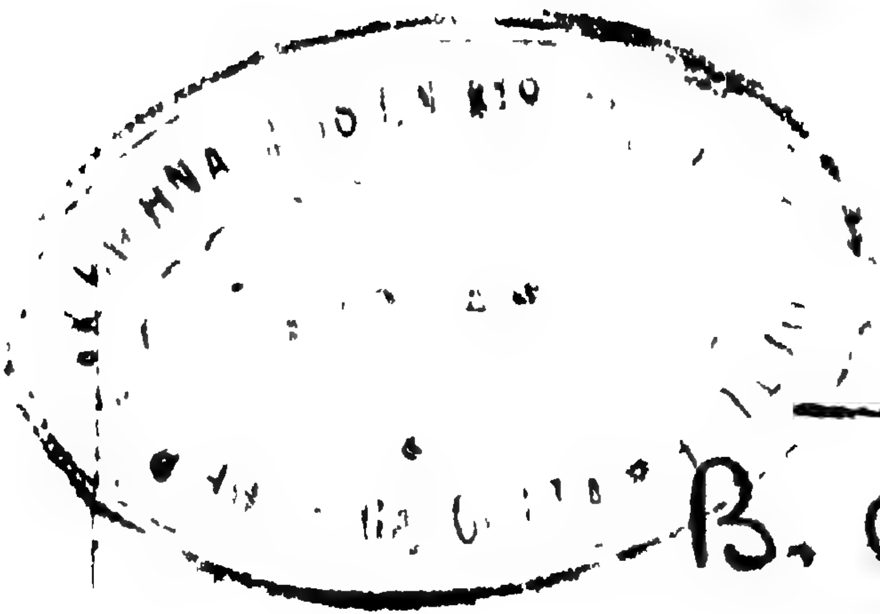
तत्रैव स्वं भाग मवेक्षते, प्राचीं दिश मवेक्षते, सूर्य मीक्षते, सूर्यं प्रार्थयते, सूर्यस्य प्रदक्षिण मावर्त्तनं करोति, अप्रदक्षिणं चावर्त्तते, ततो गार्हपत्यसमीपे आगत्य त मग्नि मुपतिष्ठते, पुनस्तथैव प्रदक्षिण मप्रदक्षिणञ्च सूर्यं मावर्त्तते। ततो गार्हपत्यात् प्राच्यां गत्वोपविष्टः पुत्राणां नाम गृह्णाति, अविद्यमाने पुत्रे त्वात्मनामग्रहणम्। तत उत्थाय तूष्णी माहवनीय मुपतिष्ठते। एतदन्तं गतं विष्णुक्रमणम्। तत आहवनीयस्याग्रे स्थित्वा व्रतं विसृज्य पूर्वेणाहवनीयं दक्षिणाग्नेश्चोत्तरेण गत्वाग्न्योरन्तरालेन निष्क्रामेत्। ततो भागप्राशन-ब्राह्मणभोजने। समाप्ता चेत्थं दर्शपूर्णमासेष्टिरिति शम्॥

१— 'श्रुत्यर्थविवृतिं चक्रे'-इति ठ। २— 'शासितुः'-इति ठ।
३— 'इत्याचार्यवर्यश्रीहरिस्वाम्युत्प्रेक्षिते'-इति ठ।
४— इत उत्तर मिदं 'काण्डी ११४'-इति क, ख; 'कण्डिकासङ्ख्या

भूभर्त्ता विक्रमार्केण कृप्तां कनकवेदिकाम् ।
दानायाध्यास्य कृतवान् श्रुत्यर्थविवृतिं हरिः ॥ १ ॥

इति श्रीसर्वविद्यानिधानकवीन्द्राचार्यसरस्वतीनां
शुक्लयजुर्वेदीये माध्यन्दिनीशतपथब्राह्मणभाष्ये
हविर्यज्ञं नाम

प्रथमं काण्डं समाप्तम्[1] ॥

११४'–इति च । तत्र १ ब्रा० २७ क०, २ ब्रा० २९ क०, ३ ब्रा० ३५ क० ४ ब्रा० २३ क० । तदासां सङ्कलनयास्मिन् प्रपाठके ११४ कण्डिकाः सम्पन्नाः ।

१— अत्र प्रथमे काण्डे ८३८ कण्डिकाः श्रुताः । तत्र प्रथमे प्रपाठके १२१, द्वितीये १२२, तृतीये १२८, चतुर्थे १२१, पञ्चमे च १२१, षष्ठे १११, सप्तमे ११४ । तदासां सङ्कलनया ८३८ इति सिद्धम् ।

MISSION INSTITUTE OF C